

Nyelvtudományi Közlemények

Felelős szerkesztő:

Szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

88. kötet 1—2. szám

Budapest, 1986

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

BERECZKI GÁBOR

HAJDÚ PÉTER

HONTI LÁSZLÓ

KÁLMÁN BÉLA

KÁROLY SÁNDOR

É. KISS KATALIN

MIKOLA TIBOR

RÉDEI KÁROLY

RÓNA-TAS ANDRÁS

SZIJ ENIKŐ

A szerkesztő bizottság elnöke:

MIKOLA TIBOR

Felelős szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztő:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881) és *Magiszter* (1052 Városház utca 1., tel.: 382—440) könyvesboltjaiban.

Nyelvtudományi Közlemények

FELELŐS SZERKESZTŐ:

HONTI LÁSZLÓ

SZERKESZTŐ:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

NYOLCVANNYOLCADIK KÖTET

BUDAPEST

1986

A modalitás fogalmáról

1. A modalitás a nyelvtudomány egyik legbonyolultabb és máig is tisztázatlan fogalmai közé tartozik. Van olyan felfogás, mely szerint a modalitás elsősorban a mondatfajták szemantikai funkciójával függ össze. E szerint a modalitás legfőbb kategóriái az állítás, a felszólítás, a kérdezés, az óhajítás. A logikai megközelítést kedvelők ezzel szemben a modalitást mindenekelőtt a szükségszerű és lehetséges fogalmával hozzák kapcsolatba. Egy harmadik elképzelés szerint a modalitás a beszélőnek mondanivalójához (a megnyilatkozásban megfogalmazott tényálláshoz) való viszonyát fejezi ki. A modalitás tehát beszélői attitűdként kezelendő. A strukturalista szemléletmód hívei a modalitást egy morfológiailag és/vagy szintaktikailag meghatározott jelenségcsoport vagy szóosztály tulajdonságának tekintik. Ennek az elképzelésnek az alapján mondhatjuk például azt, hogy a módbeli segédigék jelentése azonos a modalitással, vagy hogy a módosító szók a modalitás elsődleges kifejezőeszközei, vagy hogy a modalitás az igei módhasználat specifikuma.

Dolgozatomban arra törekszem, hogy az eddig javasolt legfőbb modalitás-meghatározásokat explicitté tegyem. Megvizsgálom, hogy az így kapott definíciók alapján milyen nyelvi jelenségek fedhetők le, és rámutatok azokra a problémákra, amelyeket az egyes definíciók felvetnek. Választ keresek arra a kérdésre, hogy az egyes definíciók mennyire kompatibilisek, és vázlatosan bemutatom egy lehetséges szintézis feltételeit.

2. A logikai modalitás-fogalom

Elsőként a logikai modalitás-fogalmat vizsgáljuk meg abból a szempontból, hogy mennyire használható a nyelvi modalitás leírásánál.

A logikában a modalitás többnyire a szükségszerű és lehetséges fogalommal szokták kapcsolatba hozni.¹ Itt azonban a szükségszerű és lehetséges sajátos értelmezést kap. Faktuálisan igaz ugyan, hogy egy test sem mozoghat a fénysebességnél gyorsabban, ez azonban mégsem logikailag szükségszerű. Logikailag csak az olyan kijelentések szükségszerűen igazak, amelyeknek igaz volta következik a kijelentés tartalmából. Például

¹ A logikai modalitás-fogalmat a nem szakember számára is könnyen érthető módon tárgyalja Allwood—Andersson—Dahl 1977. A részletesebb tájékozódáshoz Reichenbach 1947 ajánlható. A logikai modalitást modális logikai keretben tárgyalja Hughes—Cresswell 1968. Ugyanitt olvashatunk a lehetséges világok elméletéről is. A logikai modalitás-fajtákat a lehetséges világok elméletében legrészletesebben Lewis 1973 tárgyalja. A magyar szerzők közül mindenekelőtt Ruzsa 1984-re hívnám fel az olvasó figyelmét.

- (1) (a) Minden agglegény nőtlen.
 (b) Nincsen kerek négyszög.
 (c) Ma vagy péntek van, vagy nincs péntek.

A „nőtlen” az *agglegény* főnév egyik jelentéseleme, vagy másképpen fogalmazva, az „agglegény” fogalmának egyik definiáló tulajdonsága. A „kerek” mint tulajdonság kizárja a „szögletes” tulajdonságot. Márpedig a négyszög szögletes. Végül (1) (c)-hez hasonlóan minden „p vagy nem p” alakú kijelentés szükségszerűen igaz. (1) (a) analitikus kijelentés. Azt is mondhatjuk tehát, hogy minden analitikus kijelentés szükségszerűen igaz.² Az (1) (c) típusú kijelentéseket a logikában tautológiának szokták nevezni. A tautologikus kijelentések is szükségszerűen igazak.

Egy olyan kijelentést, amely sem nem szükségszerűen igaz, sem nem szükségszerűen hamis, kontingens kijelentésnek nevezünk. Egy kontingens kijelentés lehet igaz, vagy hamis.

A szükségszerű és a lehetséges egymástól nem független fogalmak. Az egyik a másik segítségével definiálható. Ha a szükségszerűt \square -vel és a lehetőséget \Diamond -vel jelöljük, akkor a következő összefüggések érvényesek:

- (2) (a) $\square p \equiv \sim \Diamond \sim p$
 (b) $\Diamond p \equiv \sim \square \sim p$

Azaz[„szükségszerű, hogy p” azt jelenti, hogy nem lehetséges, hogy nem p és „lehetséges, hogy p” azt jelenti, hogy nem szükségszerű, hogy nem p. A „szükségszerű, hogy p”-re érvényes a következő implikáció:

- (3) $\square p \Rightarrow p$

Tekintettel arra, hogy a „logikailag szükségszerű” és a „logikailag lehetséges” fogalmaknál csak a kijelentések igazságértéke a fontos, a szóban forgó modalitás-fogalmat *aletikus* (vagy logikai) modalitás-fogalomnak nevezzük.

A nyelvi modalitás kutatói joggal idegenkedtek a modalitás-fogalomnak ilyen leszűkítésétől. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy az aletikus modalitás a természetes nyelvekben nem játszik fontos szerepet.³ A modális logika azonban nem szorítkozik az aletikus modalitás vizsgálatára. A modális logikában két olyan modalitás-fogalommal is találkozunk, amely a nyelvi modalitás vizsgálatánál sem nélkülözhető. Az egyik az episztemikus, a másik a deontikus modalitás fogalma.⁴

² Van olyan felfogás is, mely szerint különbséget kell tenni logikai és analitikai igazság között. E szerint a felfogás szerint logikai igazságról csak akkor beszélhetünk, ha a kijelentés igazságát annak logikai formája biztosítja. Ilyen például az (1)(c), amely mint láttuk, „p vagy nem p” alakú. Az (1)(a) – (b) kijelentések igazsága ezzel szemben a kijelentés elemei között fennálló szemantikai relációkra vezethető vissza. Vö. például Allwood – Andersson – Dahl 1977. 23 – 24.

³ Vannak azonban más vélemények is. Így például J. Lyons fontos szerepet tulajdonít az aletikus modalitásnak a természetes nyelvi modalítások leírásánál (Lyons 1977. 787 – 793). Arról, hogy az aletikus modalitás is sok érdekességet rejt magában, mindenekelőtt Van der Auwera 1985 és Burton-Roberts 1984 érvelése győzhet meg bennünket.

⁴ Bár az aletikus modalitáson kívül az episztemikus és a deontikus modalitás-fogalmak váltak leginkább ismertté, a logikai irodalomban más modalitás-fogalommal is találkozunk. Vö. pl. Lewis 1973.

Az, hogy egy p kijelentés episztemikusan lehetséges, azt jelenti, hogy p összeegyeztethető (kompatibilis) ismereteinkkel. Az pedig, hogy p episztemikusan szükséges, azt jelenti, hogy p következik abból, amit tudunk. Az episztemikus modalitásra is érvényesek a (2) (a)–(b) összefüggések és változatlanul áll a (3) implikáció is.⁵

Episztemikus modalitást fejeznek ki például a következő mondatok:

- (4) (a) Lehetséges, hogy holnap havazik.
(b) Péternek otthon kell lennie.

(4) (a) jelentése így írható körül: mindannak alapján, amit az időjárásról és a helyi adottságokról tudok, nem kizárt, hogy holnap havazik (ismereteimmel összeegyeztethető az, hogy holnap havazik). (4) (b) jelentése pedig így: mindabból, amit Péterről és a világról tudok, következik, hogy Péter otthon van.

Az episztemikus modalitás nyelvi kifejezőeszközei igen változatosak lehetnek: a *kell* ige, a *-hat/-het* képző, a *valószínűleg* módosító határozó, a *bizonyára* módosító szó, az *úgy hiszem* módosító mondatrészlet. A magyarban különösen gyakran találkozunk az utóbbi három kategóriával.⁶ Talán a szükségyszerű és lehetséges fogalmakhoz kapcsolódó modalitás nyelvi kifejezőeszközei közül a legtöbb episztemikus modalitást fejez ki. Ez már önmagában is elegendő annak bizonyításához, hogy az episztemikus modalitás a nyelvi modalitás vizsgálatánál nem nélkülözhető fogalom.

Az ún. deontikus logika alapfogalmai a „kötelező” és a „szabad”.⁷ Ami valamit kötelezővé tesz, az előírásoknak, elvárásoknak valamilyen rendszere, például a KRESZ, a Polgári Törvénykönyv, egy párt vagy egyesület szervezeti szabályzata stb. A KRESZ kötelezővé teszi a biztonsági öv használatát, és mindazokon a helyeken, ahol a KRESZ szabályai nem tiltják a parkolást, szabad parkolni. A következő mondatok tehát deontikus modalitást fejeznek ki:

- (5) (a) Be kell csatolnod az övet.
(b) Itt szabad parkolni.

Ha a „kötelező” operátort O -val (*obligation*) és a „szabad” operátort P -vel (*permission*) jelöljük, akkor érvényesek a következő összefüggések:

- (6) (a) $Op \equiv \sim P \sim Op$
(b) $Pp \equiv \sim O \sim p$

Vagyis p kötelező, ha nem megengedett, hogy nem p , és p megengedett (szabad), ha nem kötelező, hogy nem p . Ezek az összefüggések a (2) (a)–(b) összefüggések deontikus megfelelői. A deontikus modalitás azonban eltér az aletikus

⁵ Az episztemikus logikába nyújt bevezetést Hintikka 1962, az episztemikus modalitást nyelvészeti szempontból Lyons 1977 tárgyalja (i. m. 791–809).

⁶ A „módosító szó”, „módosító határozó” és „módosító mondatrészlet” fogalmakat Molnár Ilona használta tudomásmódszerint először abban az értelemben, ahogyan én fogom őket használni ebben a dolgozatban. Vö. Molnár 1968.

⁷ A deontikus logikáról jól tájékoztat von Wright 1968, Hilpinen 1971 és Hilpinen 1981. Hilpinen 1971-ben külön fejezetet találunk a deontikus logika keletkezéséről, legfőbb problémáiról és eredményeiről (i. m. 1–35). A deontikus modalitás nyelvészeti szempontjairól J. Lyons-nál olvashatunk (Lyons 1977. 823–841).

modalitástól, ami a (3) tulajdonságot illeti. Tudniillik a deontikus logikában a (7) implikáció általában nem áll.

$$(7) \quad Op \Rightarrow p$$

Vagyis abból, hogy valami kötelező, nem következik, hogy az a valami fenn is áll (igaz). Természetesen a deontikus és az aletikus modalitás között más különbségek is vannak. Így például az aletikus modalításban a következő implikáció is érvényes:

$$(8) \quad p \Rightarrow \Diamond p$$

Azaz, ha valami fennáll (igaz), akkor abból következik, hogy lehetséges. Mármost könnyen belátható, hogy ennek az implikációnak nincs deontikus megfelelője. A

$$(9) \quad p \Rightarrow Pp$$

implikáció nem érvényes, azaz abból, hogy valami fennáll (igaz), nem következik, hogy az a valami megengedett (szabad).

A deontikus logika egyik alapproblémája az, hogy hogyan lehet a deontikus logika alapfogalmait („kötelező” és „szabad”) az aletikus logika fogalmaira („szükségszerű” és „lehetséges”) visszavezetni. A kapcsolatot például a következő formulával teremthetjük meg:

$$(10) \quad Op \equiv \Box (Q \Rightarrow p)$$

ahol Q értelmezése „mindaz, amit az erkölcs, a törvény, a szabály stb. előír”. E szerint az értelmezés szerint tehát „ p akkor és csakis akkor kötelező, ha Q -ból szükségszerűen következik”.

Nem kétséges, hogy a deontikus logika is fontos szerepet játszhat a nyelvi modalitás leírásánál. Ez nemcsak abból adódik, hogy a *-hat/-het* képzőnek és a *kell* igének van deontikus használata is, hanem mindenekelőtt abból, hogy a természetes nyelvekben, s így a magyarban is, a deontikus modalitásnak vannak specifikus kifejezőeszközei is. Gondoljunk például a „kötelező”, „tilos”, „megengedett”, „szabad”, „mentes”, „felmentett” szavaink használatára! Ezenkívül a deontikus modalitás szorosan kapcsolódik a parancs, a felmentés, a megengedés és a tiltás beszédaktusaihoz.⁸ Vö.

- (11) (a) Meg kell enned a levest.
 (b) Nem kell megenned a levest.
 (c) Meg szabad enned a levest.
 (d) Nem szabad megenned a levest.

⁸ Már Lyons is utal arra, hogy a természetes nyelvben a „deontikus norma” általában nem föltétlenül egy törvény-, előírás- vagy szabályrendszerből adódik, hanem az emberek közötti hierarchikus viszonyokból. Norma lehet tehát az is, amit a megfelelő tekintéllyel rendelkező személy megkövetel. Ezért fontosak a deontikus modalitáshoz kapcsolódó beszédaktusok a mindennapi nyelvben. Vö. Lyons 1977. 823–841.

(11) (a) beszédaktus-jelentése „parancs”, (11) (b)-é „felmentés”, (11) (c)-é „megengedés”, (11) (d)-é pedig „tiltás”. Ezeknek a beszédaktusoknak (a Searle-i direktíváknak) az adekvát vizsgálata aligha lehetséges a deontikus modalitás figyelembevétele nélkül.

Az említetteken kívül a modális logikában más modalitásfogalommal is találkozhatunk. A következő mondatok például ún. *buletikus* modalitást fejeznek ki.

- (12) (a) Eljöhethnél ma este velem moziba.
(b) Meg kellene nézned a kiállításomat.

Mind (12) (a), mind pedig (12) (b) a beszélő kívánságát fejezi ki. Ahelyett azonban, hogy a különféle modalitás-fogalmak tárgyalását tovább folytattam, inkább a modális logika néhány további problémájára térnék rá.⁹

A modális logikában eleinte az volt a gyakorlat, hogy a többi modalitás fogalomtól függetlenül vezettek be egy új modalitás-fogalmat, s utána vizsgálták csak meg, hogy hogyan viszonylik az új modalitás-fogalom a már ismert modalitás-fogalmakhoz, mindenekelőtt az aletikus modalitáshoz. A lehetséges világok elmélete azonban lehetővé tette a különböző modalitás-fogalmak egységes meghatározását.¹⁰

Mindannyian el tudunk képzelni olyan helyzetet, ami más, mint a tényleges helyzet. Értelmes mondatokat is tudunk alkotni arról, hogy milyen is lenne a világ, ha nem olyan lenne, mint amilyen. Például

- (13) Ha lett volna pénzem, lakást vettem volna.

Az az elképzelt világ, amelyben a beszélőnek pénze van, egyike a lehetséges világoknak. Minden kijelentéshez hozzárendelhetjük azoknak a lehetséges világoknak a halmazát, amelyben ez a kijelentés igaz. Azt is mondhatjuk, hogy minden lehetséges világot azoknak a kijelentéseknek a halmazával jellemezhetünk, amelyek igazak benne. Ezek a kijelentések írják le az adott lehetséges világot. Elérhetőeknek nevezzük azoknak a lehetséges világoknak a halmazát, amelyekre ugyanaz a megszorítás érvényes. Az episztemikus modalitásnál ez a megszorítás a beszélő ismereteiből adódik, elérhető tehát azok a lehetséges világok, amelyekben ugyanazok az ismeretek érvényesek. A deontikus modalitásnál pedig az elérhető lehetséges világok azok, amelyekben ugyanazok az erkölcsi törvények érvényesek. Végül a buletikus modalitásnál az elérhető világok azok, amelyek megegyeznek a beszélő kívánságait illetően. A logikai (aletikus) modalitásnál minden lehetséges világ elérhető, nincs megszorítás.

A lehetséges világok elmélete szerint tehát a különböző modalitás-fajták az elérhetőségi relációban különböznek egymástól. Egy kijelentés, *p*, akkor és csakis akkor szükségszerű, ha igaz minden elérhető lehetséges világban, és akkor és csakis akkor lehetséges, ha igaz legalább egy lehetséges világban.

A lehetséges világok elmélete nemcsak azt teszi lehetővé, hogy a különféle modalitás-fogalmakat egységesen definiáljuk, hanem azt is, hogy tetszés szerint akárhány új modalitás-fogalmat bevezessünk. Így például egy fizikai

⁹ A későbbiekben még szó lesz néhány újabb modalitás-fogalomról.

¹⁰ A lehetséges világok fogalmára vonatkozóan vö. Hughes—Cresswell 1968.

modalitás-fogalmat így definiálhatunk: a fizikai modalitásnál az elérhető világok azok, amelyekben az általunk ismert természettörvények érvényesek.

Kimutatható, hogy a modalitás-fogalmak meghatározásánál az elérhetőségi-reláció helyett a beszédhátér fogalma is felhasználható.¹¹ A kétfajta meghatározás egyenértékű. A beszédhátér egy kijelentés-halmaz, amely vagy a beszélő ismereteire (episztemikus beszédhátér), kívánságaira (buletikus beszédhátér), diszpozícióira (diszpozicionális beszédhátér), egy szabályrendszerre (deontikus beszédhátér), vagy külső adottságokra (circumstantialis beszédhátér) stb. vonatkozik. Legyen BH egy tetszés szerinti beszédhátér. A „szükségszerű, hogy p” és a „lehetséges, hogy p” most már így definiálhatók.

Egy p kijelentés akkor és csakis akkor szükségszerűen igaz, hogy p logikailag következik BH-ből.

Egy p kijelentés akkor és csakis akkor lehetségesen igaz, ha p logikailag kompatibilis BH-val.

A logikai következmény és a logikai kompatibilitás fogalmai pedig így definiálhatók:

Ha A egy kijelentés-halmaz és p egy kijelentés, akkor p akkor és csakis akkor következik logikailag A-ból, ha nincs olyan lehetséges világ, amelyben A minden kijelentése igaz, de p hamis.

Egy kijelentés-halmaz akkor és csakis akkor konzisztens, ha van olyan lehetséges világ, amelyben minden eleme igaz. Ellenkező esetben a kijelentés-halmaz inkonzisztens.

Egy p kijelentés akkor és csakis akkor kompatibilis egy A kijelentés-halmazzal, ha A és p egyesítése konzisztens halmazt eredményez.

Itt most csak a beszédhátérrel kell megváltoztatnunk ahhoz, hogy a modalitás megváltozzon. Az episztemikus modalitásnál episztemikus beszédhátérrel, a deontikus modalitásnál deontikus beszédhátérrel, a buletikus modalitásnál buletikus beszédhátérrel stb. van szó.

A fenti definíciók alapján a (4) (a)–(b) és az (5) (a)–(b) mondatok így jellemezhetők. Az, hogy holnap havazik, kompatibilis a releváns episztemikus beszédhátérrel. Az pedig, hogy Péter otthon van, következik a releváns episztemikus beszédhátérből. (5) (a)–(b) esetén a deontikus beszédhátér a KRESZ-szabályokból áll. Ezzel a beszédhátérrel kompatibilis az „Itt parkol” kijelentés, és ebből a beszédhátérrel következik „Az övet becsatolod” kijelentés. A (12) (a)–(b) mondatokra a későbbiekben visszatérünk, itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy a buletikus beszédhátér, valamint a logikai következménye és a kompatibilitás relációk nem elegendők (enm adekvátak) e mondatok jellemzéséhez. Buletikus modalitást fejezhetnek ki azonban a következő mondatok is:

(14) (a) Géza lehet a vezérünk.

(b) Kell, hogy Géza legyen a vezérünk.

(14) (a) esetében már mondhatjuk, hogy a „Géza lesz a vezérünk” kijelentés kompatibilis a buletikus beszédhátérrel, (14) (b) esetében pedig azt, hogy ez a kijelentés következik ebből a beszédhátérrel.

¹¹ Vö. Kratzer 1978. Kratzer formális eszközökkel bizonyítja, hogy az elérhetőségi-reláció alapján történő leírás egyenértékű a beszédhátér fogalmát felhasználható leírással (i. m. 157–163).

Diszpozicionális modalitást fejeznek ki a következő mondatok:

- (15) (a) Most tudok tüsszenteni.
(b) Most tüsszentennem kell.

Itt a beszélő diszpozíciói alkotják a beszédhatteret.

Circumstantialis modalitással van dolgunk a következő mondatokban:

- (16) (a) Itt áshatsz mélyre.
(b) Itt mélyre kell ásnod.

Ezeknél a mondatoknál a helyre, a talaj adottságaira vonatkozó ismereteink alkotják a beszédhatteret.

A magyarban a *-hat/-het* képzőnek és a *kell* igének tehát van episztemikus, deontikus, buletikus, circumstantialis és diszpozicionális használata.¹² A logikából kölcsönzött fogalmak tehát kétségtelenül jól hasznosíthatók a nyelvi modalitás vizsgálatánál.

Eddig csak olyan eseteket említettünk, ahol valami lehetséges volt vagy nem, vagy ahol valami szükségszerű volt vagy nem. A lehetőségnek és a szükségszerűségnek azonban vannak fokozatai is. Vö.

- (17) (a) Annak a valószínűsége, hogy Pisti még ma megjön, igen csekély.
(b) Valószínűbb, hogy Pisti holnap érkezik.

Ilyen esetekben relatív modalitásról beszélünk.¹³ A modális logika a relatív modalitást is le tudja írni. Az a világ, amelyben egy lehetőség megvalósul, az ideális világ. Az ideális világot más lehetséges világok kisebb vagy nagyobb mértékben megközelíthetik. Egy olyan mértékfüggvényt kell tehát definiálni, amely minden lehetséges világról megmondja, hogy milyen közel van az ideális világhoz.¹⁴

¹² A *-hat/-het* említett jelentésein kívül érdemes még megemlíteni a következő két használatát:

- (a) Tőlem csinálhatsz, amit akarsz!
(b) Elrontottam a feladatot, most kezdek az egészet előlről.

Az (a) mondatban a beszélő elhárítja magától a felelősséget vagy lemond beleszólási vagy tanácsadási jogáról. A (b) mondatban pedig a *-hat/-het* majdnem hogy *kell* értelmű: az elkövetett hibát csak úgy tudom jóvá tenni, ha előlről kezdem az egészet. Más szóval, újra kell mindent kezdenem.

A *-hat/-het* különböző használatait részletesen tárgyalom Kiefer 1981-ben, az episztemikus lehetőség a *-hat/-het*-tel kifejezhető két válfaját Kiefer 1985-ben mutatom be.

¹³ D. Lewis a (17) (b) típusú mondatoknál „komparatív lehetőségről” beszél. Vö. Lewis 1973.

¹⁴ A relatív modalitás fogalmát Kratzer 1981 formalizálja. Kratzer azonban — tévesen — az alábbi mondatokban kifejezett modalitást is relatív modalitásnak tekinti.

- (a) A könyvnek ott kell lennie a polcon.
(b) A könyv a polcon lehet.

A *kell* és a *lehet* itt nem az episztemikus lehetőség fokait fejezi ki, azaz a *kell* az (a) mondatban nem egyszerűen egy a szükségszerűt kifejező *kell*-nél gyengébb *kell*, és a *lehet* a (b) mondatban sem egyszerűen egy a pusztán lehetőséget kifejező lehetségesnél erősebb *lehet*. A különbség nem mennyiségi, hanem minőségi. L. alább.

Most már pontosabban meg tudjuk mondani, hogy milyen nyelvi jelenségeket takar a modalitás akkor, ha azt mondjuk, hogy a modalitás az, ami a szükségszerű és lehetséges fogalmával függ össze. Láttuk, hogy lehetséges az, ami egy adott beszédhátterrel kompatibilis, és hogy szükségszerű az, ami egy adott beszédhátteréből következik. Ami változik, az a beszédhátter, a kompatibilitás és a következmény relációk változatlanok. A lehetségest vagy szükségszerűt megfogalmazó mondatok is kijelentések, s ennek következtében lehetnek igazak vagy hamisak.

Nem kétséges, hogy a logikai modalitás-fogalmat alapul véve igen sok nyelvi jelenséget sorolhatunk a modalitás körébe. A logikai fogalmak segítségével írhatjuk le a *-hat/-het* képző és a *kell* modális segédige legtöbb használatát,¹⁵ a „lehet”, „lehetséges”, „valószínű”, „föltehető”, „szabad”, „tilos” stb. modális elemek viselkedését, a (17) (a)–(b) mondatokban bemutatott relatív modalitást. A definíció szerint azonban nem tartozik a modalitáshoz a mondatfajták funkciójának vizsgálata, sem pedig a logikából ismert ún. kijelentés-attitűdök tárgyalása. Az utóbbiakra példa a (1) (a)–(c).

- (18) (a) Pisti tudja, hogy Anna elment.
 (b) Pisti úgy gondolja, hogy Anna elment.
 (c) Pisti kételkedik abban, hogy Anna elment.

Ezekben a mondatokban a „Pisti”-vel jelölt személynek az „Anna elment” tényállással kapcsolatos attitűdjei fejeződnek ki. Ezek az attitűdök azonban nem hozhatók kapcsolatba a „lehetséges” és a „szükségszerű” fogalmaival.

Van azonban olyan eset is, amikor a logikai módszerek csődöt mondanak annak ellenére, hogy a lehetséges és a szükségszerű nyelvi kifejezőeszközeivel van dolgunk. És ebben az összefüggésben térhetünk vissza a (12) (a)–(b) példákra. Ahhoz nem férhet kétség, hogy ezekben a mondatokban is lehetőségről, illetve szükségszerűségről van szó. Ezek a mondatok azonban egy lehetséges világban sem lehetnek állítások. Következésképp nem lehetnek egy lehetséges világban sem igazak vagy hamisak. Ez tehát azt jelenti, hogy a (12) (a)–(b) mondatok nem írhatók le igazságfeltételez segítségével.¹⁶ A hasonló példák könnyen szaporíthatók. Vö.

- (19) (a) Pisti Annával találkozhatott.
 (b) Pisti talán Annával találkozott.
 (c) Pisti valószínűleg Annával találkozott.

¹⁵ Az aletikus, episztemikus, deontikus, buletikus, circumstantialis és diszpozicionális használatról van szó. Nem világos, hogy a logikai fogalmak hogyan használhatók a 12. jegyzetben említett jelentések jellemzésére. Nyilvánvaló továbbá, hogy a *-hat/-het* „szubjektív episztemikus” használata nem azonos a logikából ismert episztemikus lehetőséggel. Vö. Kiefer 1985-öt és a „szubjektív modalitás” fogalmát illetően Lyons 1977-et.

¹⁶ Ezek a mondatok óhajító mondatokhoz hasonlítanak, ami nem meglepő, hiszen az óhajító mondatok is óhajít, kívánságot fejeznek ki. Az, hogy a (12) (a)–(b) mondatok jelentése nem írható le igazságfeltételek segítségével, nem jelenti azt, hogy a buletikus modalitásra ez általánosan érvényes. Vannak olyan buletikus modalitást kifejező mondatok, amelyek logikai módszerekkel kielégítő módon jellemezhetők. Például

- (a) Kell, hogy Árpád legyen a vezérünk.
 (b) Árpád lehet a vezérünk.

Az (a) mondat így értendő: A kívánságaim szempontjából szükséges, hogy Árpád legyen a vezérünk”, a (b) mondat pedig így: „Ami a kívánságaimat illeti, fennáll annak a lehetősége, hogy Árpád legyen a vezérünk”.

A (19) (a) mondatban nem arról van szó, hogy a „Pista Annával találkozott” tényállás kompatibilis az adott episztemikus beszédhátterrel, hanem arról, hogy a beszélő úgy véli, hogy igen valószínű, hogy ez a tényállás fennáll. És a (19) (a)–(c) mondatok egyike sem a valóságról állít valamit, egyik sem valóságábrázoló. Ezekben a mondatokban a beszélő az említett tényállással kapcsolatos attitűdjét jelzi. Ezek az attitűdök azonban különböznek a (18) (a)–(c)-ben bemutatott kijelentés-attitűdöktől. Utóbbiak ugyanis az állítás részei és így funkciójuk valóságábrázoló. A valóságábrázoló — nem valóságábrázoló megkülönböztetésről a későbbiekben még bővebben lesz szó, és akkor az is világosabbá válik, hogy miért nem tekinthetők a (19) (a)–(c) mondatok valóságábrázoló mondatoknak. A nyelvekre általában jellemző, hogy találunk bennük nem valóságábrázoló funkciójú elemeket is (például módosító szokat, módosító határozókat vagy módosító mondatrészteket).¹⁷

A fentiek alapján tehát arra kell következtetnünk, hogy a logikai mód-szerek (értsd: a lehetséges világok elmélete) a modalitásnak csak olyan nyelvi kifejezőeszközeinek a leírásánál alkalmazhatók, amelyek két feltételnek tesznek eleget: (a) a lehetséges és szükségszerű fogalmihoz kapcsolódnak és (b) valóságábrázoló funkciójúak. Ha a lehetséges és szükségszerű fogalmakhoz való kapcsolódást az ezekre a fogalmakra való logikai visszavezetésként értelmezzük (ahogy ezt a fentiekben tettük), akkor a második feltételre nincs szükségünk, hiszen a lehetséges és szükségszerű fogalmakhoz kapcsolódó, de nem valóságábrázoló nyelvi elemei jelentése nem vezethető vissza logikailag a lehetséges és szükségszerű fogalmaira.

3. A modalitás mint beszélői attitűdök nyelvi kifejezőeszköze

Mielőtt pontosabban meg tudnánk mondani, hogy mit értünk beszélői attitűdön, pontosabban, hogy mit tekinthetünk a beszélői attitűdök nyelvi kifejezőeszközeinek, néhány szót kell szólnunk a valóságábrázoló — nem valóságábrázoló mondat dichotómiájáról.

Intuitív szempontból a megkülönböztetés világosnak tűnik. A valóságábrázoló mondat egy tényállásra vonatkozik, s a valóságábrázoló mondatlalt azt állítjuk, hogy az adott tényállás fennáll, vagy azt, hogy nem áll fenn. Természetesen azt is állíthatjuk, hogy lehetséges, hogy a tényállás fennáll, vagy azt, hogy szükségszerű, hogy a tényállás fennálljon. A nem valóságábrázoló mondat ezzel szemben nem a külső valóságra vonatkozik, benne nem fogalmazódik meg tényállás, a beszélő az ilyen mondatlalt elsősorban a mondatban megfogalmazott kijelentéstartalomhoz való viszonyát jelzi. A valóságábrázoló mondatok kijelentések, a nem valóságábrázoló mondatok nem azok. A különbséget a következő példákön érzékeltethetjük.

- (20) (a) Pisti beteg.
- (b) Pisti talán beteg.

A (20) (a) mondat valóságábrázoló, vele azt állítjuk, hogy a „Pisti beteg” tényállás fennáll. Ezzel szemben a (20) (b) mondat nem valóságábrázoló, vele a beszélő azt juttatja kifejezésre, hogy elképzelhetőnek tartja azt, hogy

¹⁷ A módosító szokat, módosító határozókat és módosító mondatrészteket magyar anyag alapján részletesen tárgyalja Molnár Ilona dolgozata. Vö. Molnár 1968.

a „Pisti beteg” kijelentéstartalom megfelel a valóságnak. Ezt az attitűdöt fejezi ki a „talán”.

Valóságábrázoló csak kijelentő mondat lehet, a kérdő, felszólító, felkiáltó és óhajtó mondatok tehát nem valóságábrázolóak:

- (21) (a) Beteg Pisti?
 (b) Menj haza!
 (c) Jé, kisütött a nap!
 (d) Bár nyernék a lottón!

A valóságábrázoló mondat — nem valóságábrázoló mondat fogalmakat a következőképpen explikálhatjuk. Egy tényállás nyelvi megfogalmazása logikailag egy kijelentés. Egy kijelentéssel azt állítjuk, hogy a kijelentésben megfogalmazott tényállás fennáll. Tudjuk, hogy egy kijelentés lehet igaz vagy hamis. Egy kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha a benne megfogalmazott tényállás fennáll, és akkor és csakis akkor hamis, ha a benne megfogalmazott tényállás nem áll fenn. Nyilvánvaló az is, hogy a kijelentések tudhatók, azaz a beszélő csak akkor állíthatja nyugodt lelkiismerettel azt, hogy egy tényállás fennáll, ha tudja, hogy fennáll. Mivel a valóságábrázoló mondatok kijelentések, éppúgy állíthatók, tagadhatók és tudhatók, mint a kijelentések. A dolog meg is fordítható: azt mondhatjuk, hogy az állítható, tagadható és tudható mondatok valóságábrázoló mondatok, a nem állítható, nem tagadható és nem tudható mondatok viszont nem valóságábrázolóak.

Az, hogy egy mondat állítható, azt jelenti, hogy a mondat az „állít” főmondati ige alá beágyazható. Mivel a nyelvi tagadás nem mindig igazodik a logikai tagadás szabályaihoz, a „nem igaz, hogy . . .” szerkezetet kell használnunk a tagadhatóság elbírálásához. Végül az, hogy egy mondat tudható, azt jelenti, hogy a mondat a főmondati „tud” ige alá beágyazható. Tehát a „Pisti beteg” mondat valóságábrázoló, mert állítható, tagadható és tudható. Vö.

- (22) (a) Anna állítja, hogy Pisti beteg.
 (b) Nem igaz, hogy Pisti beteg.
 (c) Anna tudja, hogy Pisti beteg.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a nem valóságábrázoló mondatban szereplő beszélői attitűd nyelvi kifejezőeszköze nem állítható, a beszélői attitűdöt juttatjuk vele kifejezésre. Ami nem állítható, nem is tagadható. A beszélői attitűd a beszélő személyes ügye, a külső megfigyelés számára nem hozzáférhető, nem ellenőrizhető, nem bizonyítható. Nem véletlen tehát, hogy nem is tudható. Így tehát a „Pisti talán beteg” mondat nem valóságábrázoló, mert nem állítható, nem tagadható és nem tudható.

- (23) (a) *Anna állítja, hogy Pisti talán beteg.
 (b) *Nem igaz, hogy Pisti talán beteg.
 (c) *Anna tudja, hogy Pisti talán beteg.

Tudjuk, hogy a kijelentésekkel egyéb logikai műveletek is elvégezhetők. Így például egy kijelentés lehet egy következtetés premisszája, két kijelentés koordinálható stb. Ezek a tulajdonságok a valóságábrázoló mondatokra is állnak, nem érvényesek viszont a nem valóságábrázoló mondatok esetében. Vö.

- (24) (a) Ha Pisti beteg, akkor nem megyünk kirándulni.
 (b) *Ha Pisti talán beteg, akkor nem megyünk kirándulni.
- (25) (a) Pisti beteg, és Pisti fáradt. =
 Pisti beteg és fáradt.
 (b) *Pisti talán beteg, és Pisti természetesen beteg. =
 *Pisti talán és természetesen beteg.

A nem valóságábrázoló mondatokat a bennük előforduló beszélői attitűdöt kifejező elemek teszik nem valóságábrázolóvá. Ezek az elemek nem töltenek be logikai funkciót, nem meglepő tehát, hogy nem is kaphatnak logikai hangsúlyt, vagyis nem fókuszálhatók. Vö.

- (26) (a) *Pisti *talán* beteg.
 (b) *Pisti *bizonyára* beteg.

Ez a tulajdonság azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétel, hiszen a mondatban előfordulhatnak nem fókuszálható logikai elemek is. Ezeknél természetesen a nem fókuszálhatóság más okokra vezethető vissza.¹⁸

Ismert dolog, hogy a logikai hangsúly felhasználható homonímák megkülönböztetésére. Így például a „biztosan” lehet beszélői attitűd kifejezője (modális elem), vagy határozó, de csak utóbbi funkciójában hangsúlyos.¹⁹ Vö.

- (27) (a) Pisti biztosan beteg.
 (≈ Pisti bizonyára beteg.)
 (b) Pisti *biztosan* beteg.
 (= Biztos, hogy Pisti beteg.)

Láttuk tehát, hogy a kijelentő mondatok kétfélék lehetnek: valóságábrázolók és nem valóságábrázolók. A valóságábrázoló mondatok kijelentések és mint ilyenek tagadhatók, állíthatók, tudhatók, lehetnek következtetések premisszái, és koordinálhatók. A nem valóságábrázoló mondatok nem fejeznek ki kijelentéseket, rájuk a fenti tulajdonságok nem érvényesek. Ily módon tehát nyelvtanilag is szétválaszthatók a valóságábrázoló és a nem valóságábrázoló mondatok.

Nézzük meg most, hogy pontosabban mit is jelent az, hogy a beszélői attitűd nyelvi kifejezőeszközei nem képezik a kijelentés részét, hogy segítségükkel jelezzük vagy kifejezésre juttatjuk a beszélői attitűdöt.²⁰ Induljunk ki a következő mondatokból!

¹⁸ Nem fókuszálhatók például a mellérendelő kötőszók (*és, de, hanem, vagy* stb.), hiszen ezek nem egy mondat összetevői, hanem mondatokat kapcsolnak össze. De nem fókuszálhatók a *minden* és származékai sem (*mindenhol, mindenütt, mindenkor* stb.). Ugyanez áll néhány határozóról is (például *ritkán, állandóan, folyton*).

¹⁹ A kérdést több oldalról megvilágítva és gazdag példaanyaggal illusztrálva Fónagy Iván tárgyalja. Vö. Fónagy 1973.

²⁰ Ewald Lang megvizsgálta, hogy a „megmond” (*sagen, say*) és a „kifejez” (*ausdrücken, express*) miben különböznek egymástól. A következő fejtegetésekben Lang gondolatait használok fel. Vö. Lang 1983. Amikor a beszélői attitűdökkel kapcsolatban azt mondom majd, hogy a beszélő kifejezésre juttatja attitűdjét, a „kifejezésre juttat”-ot a Lang-féle „ausdrücken” értelmében használom. Ebben az értelemben a „kifejezésre juttat” mindig azt is jelenti, hogy „nem mondom meg, nem állítom”.

- (28) (a) Pisti beteg.
- (b) Pisti beteg lehet.
- (c) Lehetséges, hogy Pisti beteg.

A (28) (a) és (c) mondatok kijelentések: a beszélő azt állítja velük, hogy Pisti beteg, illetve azt, hogy lehetséges, hogy Pisti beteg. A (28) (b) mondat ezzel szemben nem kijelentés s így nem állítható, nem tagadható, nem tudható. A (28) (a) és (c) mondatoknak megfelelő megnyilatkozásokat körülírhatjuk úgy, hogy „a beszélő megmondta, hogy Pisti beteg” és „a beszélő megmondta, hogy lehetséges, hogy Pisti beteg”, ezzel szemben a (28) (b)-nek megfelelő megnyilatkozásnak nem adekvát parafrázisa az, hogy „a beszélő megmondta, hogy Pisti beteg lehet”. A (28) (b) megnyilatkozással a beszélő azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy véleménye szerint igen valószínű, hogy Pisti beteg, tehát a helyes parafrázis a következő: „a beszélő kifejezésre juttatta, hogy igen valószínűnek tartja, hogy Pisti beteg”.

A „kifejez, kifejezésre juttat” jelentését akkor értjük meg igazán, ha szembeállítjuk a „megmond” jelentésével. A „megmond” általában tényállásokra vonatkozik, azaz olyasvalamire, ami tudható (a gondolatok is tudhatók!), a „kifejez” ezzel szemben pszichikai állapotokra (például érzelmekre) utal. A „megmond” tipikus ábrázolásmódja a kijelentés, a „kifejez”-re ezzel szemben a beszélői attitűdöt jelző nyelvi elemek vagy a nem verbális indíciumok a jellemzők. Nyilvánvaló tehát, hogy csak a (29) (a) mondatnak, nem pedig a (29) (b) mondatnak lehet (30) (a) az előzménye. A (29) (b) előzménye vagy egy nem verbális jel (például ásitás), vagy pedig egy (30) (b)-szerű megnyilatkozás.

- (29) (a) Pisti megmondta, hogy fáradt.
- (b) Pisti kifejezésre juttatta, hogy fáradt.
- (30) (a) Fáradt vagyok.
- (b) De fáradt vagyok!

Ezek után visszatérhetünk a beszélői attitűd kérdéséhez. Láttuk, hogy nyelvileg a valóságábrázoló és a nem valóságábrázoló mondatok abban különböznek egymástól, hogy az utóbbiakban előfordul olyan nyelvi elem, amely a beszélőnek a mondatban megfogalmazott kijelentéstartalomhoz (lehetséges tényálláshoz) való viszonyát fejezi ki. A beszélői attitűd nyelvi kifejezőeszközei általában nem illeszkednek bele szervesen a mondat szerkezetébe, nem „mondatrészes” jellegűek, nem lehet rájuk kérdezni. Olyan operátorok, amelyek egy kijelentést egy a beszélői attitűddel módosított, értékelt mondatná alakítanak át.

A modalitás fogalmát most már úgy értelmezhetjük, hogy az a beszélői attitűdök nyelvi kifejezőeszközeit öleli fel, tehát azoknak az operátoroknak a körét, amelyek egy kijelentést egy a beszélői attitűddel módosított mondatná alakítanak át.²¹

²¹ Tulajdonképpen ezzel a meghatározással egy régóta ismert felfogást fogalmazunk meg pontosabban. Így például már Vinogradov is utal arra, hogy a modalitás a beszélőnek a valósághoz való viszonya, vagy hogy a modalitás a kijelentés és a valóság közti viszony értékelése a beszélő szempontjából. Vö. Vinogradov 1947. Tanulságosak ebből a szempontból Molnár Ilona fejtegetései is. Vö. Molnár 1968. 5–18.

E definíció alapján a modalitáshoz tartozónak kell tekintenünk minden olyan nyelvi elemet, amelynek jelenléte nem valóságábrázoló mondatot eredményez. Nézzük meg tehát, hogy milyen nyelvi jelenségeket tudunk ezzel a meghatározással lefedni. A logikai modalitás-fogalom alapján ki kellett zárunk a (12) (a)–(b) típusú kívánságot, óhajt kifejező és a (19) (a)–(c) típusú, különféle episztemikus attitűdöt kifejező mondatokat. A (12) (a)–(b) mondatok nem kijelentő mondatok és így nem is lehetnek valóságábrázolók. Hamarosan látni fogjuk, hogy a mondatfajták modális értéke is értelmezhető beszélői attitűdként, tehát definíciónk a mondatfajtákban kifejezésre jutó modalitást is lefedi. Ami a (19) (a)–(c) típusú mondatokat illeti, azt kell csak belátnunk, hogy ezekben a mondatokban valóban beszélői attitűddel van dolgunk. Ehhez elegendő megmutatni, hogy ezek a mondatok nem állíthatók, nem tagadhatók és nem tudhatók. Könnyű belátni, hogy ez valóban érvényes, ezért tehát definíciónk szerint a (19) (a)–(c) típusú mondatok is modalitást fejeznek ki.

A nyelvi elemek közül mindenekelőtt a modalitáshoz tartozókhoz kell sorolnunk a módosító szokat (pl. *aligha, állítólag, bezzeg, bizonynyal, csak, esetleg, jóformán, mintegy, netalán, nyilván* stb.), a módosító határozókat (pl. *bizonyosan, kétségtelenül, nyilvánvalóan, természetesen, valószínűleg* stb.) és a módosító mondatrészeket (pl. *úgy látszik, úgy vélem, azt hiszem, gondolom, úgy látom, hidd el, meglásd, igaz* stb., ezek merev főmondatként viselkednek).²²

A felsorolt példákban is látható, hogy a modalitásnak a beszélői attitűdök nyelvi kifejezőeszközeiként való értelmezése azt eredményezi, hogy a modalitáshoz tartozónak kell tekintenünk sok olyan jelenséget, amelyet a lehetséges és szükségszerű alapján álló definíció kizár. A módosító szók, módosító határozók és módosító mondatrészek közül csak igen kevésnek van köze a modalitás logikai kategóriáihoz. Ugyanez vonatkozik a mondatfajták modális értékére is.

Ugyanakkor a beszélői attitűd fogalmán alapuló definíció kirekeszti a modalitás köréből a lehetséges és szükségszerű fogalmához kapcsolódó nyelvi kifejezőeszközök vizsgálatát abban az esetben, ha utóbbiak nem beszélői attitűdöt fejeznek ki, azaz amikor a kijelentés részét képezik. Ez akkor igazán szembetűnő, amikor nagyjából ugyanazt a tartalmat kétféleképpen fejezzük ki, egyszer valóságábrázoló mondatként (kijelentésként), egyszer pedig nem valóságábrázoló mondatként (beszélői attitűd nyelvi kifejezőeszközével módosított mondatként). Például

- (31) (a) Valószínű, hogy Pisti otthon van.
(b) Pisti valószínűleg otthon van.

Definíciónkhoz hűen tehát azt kell mondanunk, hogy a (31) (a) mondat nem fejez ki modalitást szemben a (31) (b) mondattal, amely a „valószínűleg” módosító határozó révén jelzi a beszélő attitűdjét a „Péter otthon van” lehetséges tényállással szemben. Természetesen definíciónk alapján ugyancsak ki kell zárunk a modalitás köréből a *-hat/-het* és a *kell* legtöbb használatát is. A két definíció, a logikai és a beszélői attitűd fogalmán alapuló, ezek szerint két egymástól alapvetően különböző jelenségcsoportra vonatkozik.

A lehetséges és szükségszerű fogalmaira épülő logikai modalitás-fogalom azért túl szűk, mert csak akkor tekint valamit a modalitáshoz tartozónak, ha

²² Vö. Molnár 1968. 38–52.

az a lehetséges vagy a szükségszerű fogalmaihoz kapcsolódik (azokra logikailag visszavezethető), a beszélői attitűd fogalmán alapuló modalitás-fogalom meg azért túl szűk, mert kirekeszti a modalitás köréből azokat a lehetséges és szükségszerű fogalmakhoz kapcsolódó nyelvi kifejezőeszközöket, amelyek nem beszélői attitűdöt fejeznek ki. Ugyanakkor a beszélői attitűd fogalmán alapuló modalitás-fogalom túl tág is, mint ahogy azt hamarosan látni fogjuk.

4. A modalitásnak egy morfológiai-szintaktikailag meghatározott kategória (vagy kategóriák) jelentésével való azonosítása

A modalitásnak morfológiai-szintaktikai kritériumok alapján történő meghatározása tűnik a legkevésbé kielégítőnek.²³ Ennek egyik oka az, hogy ezek a kritériumok általában csak egy adott nyelvben érvényesek. Így például, ha az ún. modális segédigéket tekintjük, akkor az angolban a következő tulajdonságok érvényesek. (a) Két modális segédige nem állhat egy (egyszerű) mondatban, (b) a modális segédigéket nem egyeztetjük szám szerint, (c) a modális segédigéknek nincs melléknévi és/vagy főnévi igenevi alakjuk, (d) az igei szintagmában az első helyet foglalják el. Ily módon az angolban valóban elkülöníthető a módbeli segédigék osztálya a többi igtől (*shall, will, can, may, must* stb.). Ugyanakkor azonban ezek a kritériumok nem vihetők át más nyelvre. Így például a németben (*sollen, können, mögen, dürfen, müssen* stb.) már nem érvényesek. A (32) mondatból látható, hogy (a) a mondatban állhat két modális segédige, (b) hogy az elsőt közülük szám szerint egyeztetjük az alannyal, (c) hogy a második főnévi igenév, és hogy (d) a modális segédige az igei szintagma sorrendben utolsó eleme is lehet.²⁴

(32) Das sollten Sie beweisen können.

Ugyanakkor a modális segédigék viselkedése alapvető szintaktikai különbségeket is mutat. Így a németben a *wollen* a többi modális segédigétől eltérően *dass*-kötőszós mellékmondatnál állhat és passzíválható. Ezenkívül mindig találunk olyan igéket, amelyeket modális segédigéknek is tekinthetünk, bár szigorú értelemben nem azok (az angolban például a *need* és a *dare*, a németben a *pflegen, scheinen, vermögen*). Tehát formális kritériumok esetén is kell számolnunk átmeneti kategóriákkal.

Tegyük fel, hogy minden nyelvben sikerül (nyelvspecifikus) morfológiai és szintaktikai tulajdonságok alapján meghatároznunk, hogy mit tekintünk az adott nyelv modális elemeinek. Ha most a modalitást ezeknek az elemeknek (vagy ezen elemek egy részosztályának) a szemantikai tulajdonságaival azonosítjuk, szintén bajba jutunk. Könnyen előfordulhat ugyanis, hogy azt a tartalmat, amelyet az egyik nyelvben modális elem segítségével fejezünk ki, egy másik nyelvben nem modális elemként jelentkezik. Így például a következő

²³ F. R. Palmer például a modalitást a modális segédigék jelentésével azonosítja. „Modality” . . . is a semantic term, and I shall use it in this book to refer to the meanings of the modals. It is not necessary to define precisely what kinds of meaning are involved. We take the formal category as our starting-point, and it is sufficient for our purpose that the meanings involved are such as to justify characterizing them as ‘modality’.” (Palmer 1979. 4–5). Ezt a felfogást joggal érte bírálat (vö. például Calbert 1975 és Perkins 1983).

²⁴ Vö. Vater 1975.

angol mondatok mindegyikében nem modális ige szerepel, a mondatok német megfelelőjében viszont ott szerepel a modális segédige.²⁵

- (33) (a) The house is to be sold.
(b) Das Haus muss verkauft werden.
- (34) (a) He wants to come.
(b) Er will kommen.
- (35) (a) He would like to come.
(b) Er möchte kommen.
- (36) (a) He is supposed to come.
(b) Er muss kommen.
- (37) (a) He claims to be an actor.
(b) Er will Schauspieler sein.
- (38) (a) The film is said to be good.
(b) Der Film soll gut sein.

Furcsa következtetés lenne, ha azt mondanánk, hogy a német modálisán fejezi ki azokat a jelentéseket, amelyeket az angol nem modálisán ábrázol. Inkább az a helyzet, hogy az angol azokat a modális jelentéseket, amelyeket a német a (33) (b)–(38) (b) mondatokban modális segédige segítségével fejez ki, nem modális segédigékkel fogalmaz meg.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a modalitás fogalma nem támaszkodhat a modális segédigéknek egy morfológiailag és szintaktikailag meghatározott egységes osztályára. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy értelmetlen vállalkozás lenne a modális segédigék (ahol ez a kategória létezik) jelentéseit vizsgálni. Mindenképpen hiba lenne azonban, ha a modalitást ezeknek a jelentéseknek az összességével azonosítanánk.

A magyar nyelvtanírási hagyomány általában nem szokott a módbeli segédige kategóriájával számolni. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a kategória a magyarban is létezik. Módbeli segédige a magyarban a *kell* (amely kétjelentésű: „szükséges”, német *müssen* és „szüksége van”, német *brauchen*, a *kell* csak az előbbi értelemben módbeli segédige, utóbbi értelemben teljes értékű ige), a *tud* (amely szintén kétjelentésű: „képes”, német *können* és „ismerete van”, német *wissen*, a *tud* ismét csak az első jelentésben módbeli segédige), a *bír* („képesége, ereje van valamire”), a *lesz* (abban az értelemben, hogy „valószínű, hogy van; lehet”), a *szabad* (amely igei végződést is felvehet: *szabadott, szabadna*). Ebből a felsorolásból már világos, hogy miért nem szoktunk a magyarban módbeli segédigékről beszélni. Ezek az igék (módbeli használatukban) nem mutatnak ugyanis egységes morfológiai-szintaktikai viselkedést. A *tud*-nak és a *bír*-nak teljes a paradigmája, a *kell* csak személytelenül használható (harmadik személyben), a *lesz* ragozhatatlan, a *szabad* tulajdonképpen melléknév defektív igei paradigmával. Ehhez járul, hogy az említett igéknek a módbeli jelentésen kívül van más jelentésük is.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a módosító szók, a módosító határozók és a módosító mondatrészetek is többnyire beszélői attitűdök nyelvi kifejező-

²⁵ Vö. Calbert 1975. 4–5.

eszközei. Helytelen lenne azonban a modalitás fogalmát ezekre a kategóriákra (vagy ezek egyikére) leszűkíteni. Egyrészt a szintaktikai alapú meghatározásnak itt is megvannak a maga problémái. Ismeretes például, hogy a kötőszó, az indulatszó és a módosító szó kategóriái nem mindig különülnek el egymástól élesen. Az *ám* módosító szó (például: *Aztán ott legyél ám!*) indulatszóként is értelmezhető. Ezenkívül kötőszói minőségben is szerepelhet: *Megpróbálta, ám nem sikerült.* Ugyanez áll a *de*-re is. Szemantikai szempontból meg éppen az ilyen két- vagy hároméltű szavaknál van baj: ezek ugyanis aligha fejeznek ki világosan körvonalazható beszélői attitűdöt. Többnyire csak pragmatikai funkciójuk van.²⁶

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy bár a módosító szók, a módosító határozók és a módosító mondatrészetek a beszélői attitűdök leggyakoribb kifejezőeszközei, beszélői attitűdöt a nyelv más elemei is kifejezhetnek. Így például a magyarban a *-hat/-het* képzőnek és a *kell* modális segédigének is van ilyen olvasata, a *lesz* modális ige pedig egyértelműen beszélői attitűdöt jelez. Vö.

- (39) Nem tudod, hol a könyvem? —
Ott lesz az asztalon.

Végül helytelen lenne a modalitást a módhasználat szabályaihoz kötni.²⁷ Akárhogy definiáljuk is a modalitás fogalmát, ahhoz nem fér kétség, hogy az igemódok jelentése és a modalitás között van kapcsolat. Nagyon leszűkítenénk azonban a modalitáshoz tartozó jelenségek körét, ha csak az igemódokat tartanánk a modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek. A nyelvek között különbség van a tekintetben, hogy hány igemódot különböztetnek meg. A magyarban van kijelentő, felszólító és feltételes mód, a németben, angolban kötőmód is van. Egyik nyelvben sincs azonban felkiáltó, óhajtó vagy kérdő mód. Márpedig ezekben a nyelvekben is vannak a felkiáltásnak, óhajtásnak és kérdésnek grammatikai kifejezőeszközei. Ugyanakkor a kötőmódnak általában nem felel meg külön mondatfajta. Következésképpen az alapvető mondatfajták és az igemódok között általában egy nyelvben sincs egy-egyértelmű megfelelés. Nem sorolhatjuk tehát az igemódok jelentését a modalitáshoz, ha egyidejűleg nem tekintjük a modalitás kifejezőeszközeinek a mondatfajták egyéb grammatikai eszközeit is. Még inkább így van ez, ha a modalitást a beszélői attitűd kifejezőeszközeként értelmezzük. Ezért érthetetlen akadémiai nyelvтанunk következő megállapítása: „A beszélőnek (vagy ritkábban a beszédbeli szereplőnek) az igefogalom objektív tartalmához, illetőleg a megnevezett folyamatnak a valósághoz való viszonyát az igemód kategóriájával fejezzük ki.”²⁸ Eddig éppen azt láttuk, hogy a beszélői attitűdök nyelvi kifejezőeszközei a mondat nem valóságábrázoló elemei. Kapcsolatba hozható-e a mondatfajták „modális értéke” a beszélői attitűd általunk tárgyalt fogalmával?

²⁶ A problémát Molnár Ilona is megemlíti. Vö. Molnár 1968. 73–78.

²⁷ A modalitás vizsgálata szempontjából az igemódnak a korábbi kutatás mindig is központi jelentőséget tulajdonított. Így például már Ch. Bally-nál is olvashatjuk, hogy „... l'expression la plus usuelle de la modalité est le mode du verbe dictal” (Bally 1950. 216).

²⁸ Vö. MMNyR I. 485. Más szóval a modalitás azonos avval, amit az igemódok kifejeznek. Másutt nyelvтанunk a modalitás kifejező eszközei közé sorolja a módosító szókat, a kérdő névmásokat, a módjeleket, a szórendet és a hanglejtést is. (MMNyR II. 26).

5. A mondatok modális alapértéke

A magyarban a grammatikai eszközök különbözősége alapján öt mondatfajtát szoktak megkülönböztetni.²⁹ Ezek szerint van kijelentő, kérdő, felkiáltó felszólító és óhajtó mondat. Vö.

- (40) (a) Pisti szeret olvasni.
 (b) Szeret Pisti olvasni?
 (c) Jé, Pisti szeret olvasni!
 (d) Szeress olvasni, Pisti!
 (e) Bárcsak szeretne Pisti olvasni!

A (40) (a) mondat egy tényállást fogalmaz meg, tehát kijelentés. A többi mondat viszont nem kijelentés. Láttuk, hogy annak eldöntéséhez, hogy egy mondat kijelentés-e (valóságábrázoló-e) vagy sem, különféle tesztek állnak rendelkezésünkre: (a) a tagadás, (b) az *állít* ige alá való beágyazás, (c) a *tud* ige alá való beágyazás, (d) a feltételes mondatban való előfordulás stb. Könnyű belátni, hogy a (40) (b)–(e) mondatok egyike sem lehet alárendelt mondat az *állít* vagy a *tud* főmondati állítmány esetében, és azt is könnyű belátni, hogy egyikük sem szerepelhet feltételes mondatban. A következő mondatok mind helytelenek:

- (41) (a) *Géza állítja, hogy Pisti szeressen olvasni.
 (b) *Géza tudja, hogy Pisti szeressen olvasni.
 (c) *Ha Pisti szeressen olvasni, akkor veszek neki könyvet.

A kérdő, felszólító és óhajtó mondatoknál ugyanazok a problémák merülnek fel. De mi van a tagadással? A következő tagadó mondatok mind jók:

- (42) (a) Nem szeret Pisti olvasni?
 (b) Jé, Pisti nem szeret olvasni!
 (c) Ne szeress olvasni, Pisti!
 (d) Bárcsak ne szeretne Pisti olvasni!

Igen ám, csak hogy itt a kérdés, a felkiáltás, a felszólítás és az óhajtás egy tagadó tartalmú tényállásra vonatkozik és nem fordítva, azaz nem a kérdést, felkiáltást, felszólítást vagy óhajtást tagadjuk. Nem mondhatjuk ugyanis (43) (a)–(d)-t:

- (43) (a) Nem igaz, hogy szeret Pisti olvasni?
 (b) Nem igaz, hogy jé, Pisti szeret olvasni!
 (c) Nem igaz, hogy szeress olvasni, Pisti!
 (d) Nem igaz, hogy bárcsak szeretne Pisti olvasni!

²⁹ A mondatfajták osztályozásának hagyományos szempontjaira vonatkozóan vö. MMNyR II. 23–44. Mivel a tagadásnak is van grammatikai jele, nem világos, hogy a pusztán grammatikai eszközökkel történő osztályozásnál miért nem szerepel a tagadó mondat külön kategóriaként. Ugyanezt kérdezhetnénk a feltételes mondattal kapcsolatban is. A mondatfajták osztályozásával kapcsolatos problémák azonban a jelen összefüggésben közelebből nem érdekelnek bennünket.

A kérdő, felkiáltó, felszólító és óhajtó mondatok viselkedésére magyarázatot kapunk, ha feltételezzük, hogy itt is beszélői attitűdökről van szó. A kérdő mondatoknál a tipikus beszélői attitűd „a beszélő tudni szeretné, hogy...”, a felkiáltó mondatoknál „a beszélő csodálkozik/meglepődik azon, hogy...”, a felszólító mondatoknál „a beszélő azt akarja, hogy...”, végül az óhajtó mondatoknál „a beszélő kívánsága/óhaja, hogy...”. Feltételezhetjük tehát, hogy a (40) (b)-e mondatok szemantikai szerkezete (44) (a)–(d), ahol p' a kijelentéstartalom és Qu, Ex, Imp és Des a megfelelő attitudinális operátorok.³⁰

- (44) (a) (Qu, p')
 (b) (Ex, p')
 (c) (Imp, p')
 (d) (Des, p')

A Qu operátor a beszédhelyzet alapján meghatározza a beszélő attitűdjét, amely tipikus esetben, mint már említettük, kérdő mondatoknál „a beszélő tudni szeretné, hogy...”, a p' kijelentéstartalom pedig a (mondatbeli kontextus alapján) az a tartomány, amelyre a Qu-nak megfelelő attitűd vonatkozik. (40) (b) esetén tehát a p' a következő: (Pisti szeret olvasni, Pisti nem szeret olvasni). Vagyis a beszélő kérdésével azt szeretné megtudni, hogy a kételemű halmaz melyik eleme igaz. A (40) (c) mondatnál a p' azonos lesz a „Pisti szeret olvasni” kijelentéssel. Az Ex operátor (amelynek nyelvi kifejezőeszköze a *jé* indulatszó és a felkiáltó mondatokra jellemző hanglejtés) meghatározza a beszélőnek a „Pisti szeret olvasni” kijelentésnek megfelelő tényálláshoz való viszonyát, ami a csodálkozás vagy meglepődés. A (40) (d) és (e) esetében is p' a „Pisti szeret olvasni” kijelentést határozza meg, az Imp operátornak megfelelő attitűd a buzdítás, a Des operátornak megfelelő attitűd pedig a kívánság vagy óhaj.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a Qu, Ex, Imp és Des operátorok a kérdő, felkiáltó, felszólító, illetőleg óhajtó mondatok sajátos nyelvi kifejezőeszközeit reprezentálják. Tudott dolog azonban, hogy a kérdő mondatok funkciója nem mindig kérdés, a felkiáltó mondatok funkciója sem mindig a beszélő érzelmének a kifejezése, a felszólító mondat funkciója sem mindig parancs, és végül az óhajtó mondat sem fejez ki mindig óhajt. A kérdő mondat is fejezhet ki óhajt („Miért nem jössz el velem?”) vagy felszólítást („Nem hallgatsz el?”), s ugyanez vonatkozik a felkiáltó mondatra is („Ha nyernék a lottón!”, „Kiméssz innen!”), és végül a felszólító mondat óhajt is kifejezhet („Isten éltesse!”).³¹ Ezért mondtuk azt, hogy a Qu, Ex, Imp vagy Des operátorok általában csak a kontextussal együtt — gyakran elegendő a mondatbeli kontextus figyelembevétel — határozza meg a beszélői attitűdöt.

A sorból most már csak a kijelentő mondatok „lógnak ki”. Vajon nem tételezhetünk fel itt is valamiféle beszélői attitűdöt? Kézenfekvőnek tűnik

³⁰ Vö. Bierwisch 1980. 19–25, ahol a probléma részletesebb tárgyalása található.

³¹ Az ilyen esetekben beszél akadémiai nyelvtanunk „a grammatikai forma és funkció ellentmondásáról” (MMNyR II. 44–47).

az a feltételezés, hogy a kijelentő mondatoknak is a (44) (a)–(d)-hez hasonló a szerkezete.³²

(45) (Decl, p')

ahol a Decl operátornak megfelelő beszélői attitűd — tipikus esetben — így írható körül: „a beszélő igaznak tartja p'-t”. A Decl operátornak általában nincsenek sajátos nyelvi kifejezőeszközei.

A „modus” és a „dictum” megkülönböztetésének a hagyományára is támaszkodva azt mondhatjuk, hogy minden mondatnak van modális értéke, a kijelentő mondaté a jelöletlen vagy nulla modalitás.³³ A hagyománnyal egybehangzóan a mondatfajtákat meghatározó modális értéket a mondat modális alapértékének nevezhetjük. Vajon az, hogy minden mondatnak van modális értéke, azt jelenti-e, hogy minden mondatnak van modális alapértéke? Természetesen nem. Vö.

- (46) (a) Pisti beteg.
 (b) Pisti talán beteg.
 (c) Pisti biztosan beteg.
 (d) Pisti valószínűleg beteg.

Ezeknek a mondatoknak a szemantikai szerkezete sematikusán így ábrázolható:

- (47) (a) (Decl, 'Pisti beteg')
 (b) (TALÁN, 'Pisti beteg')
 (c) (BIZTOSAN, 'Pisti beteg')
 (d) (VALÓSZÍNŰLEG, 'Pisti beteg')

ahol TALÁN a „talán” módosító szónak, a BIZTOSAN és a VALÓSZÍNŰLEG pedig a „biztosan”, ill. a „valószínűleg” módosító határozóknak megfelelő beszélői attitűdöt jelöli. Ezek az attitűdök kizárják a Decl attitűdöt, de ugyanúgy kizárják a Qu, Imp, Ex és Des attitűdöket is. Egy mondatnak csak akkor lehet Decl az attitudinális operátora, ha a mondatban más attitudinális operátor nem szerepel. Pontosan ebben mutatkozik meg a Decl jelöletlen volta.

Összefoglalva az eddigeket a következőket mondhatjuk. Minden mondatnak van modális értéke. A mondat modális értéke a mondatban szereplő, beszélői attitűdöt kifejező operátorok révén jut kifejezésre. A mondat modális értéke kimerülhet a modális alapértékben, de hordozhat kiegészítő modális értéket is. Vö.

³² Bierwisch itt Frege-re hivatkozik: „Denken ist Gedankenfassen. Nachdem man einen Gedanken gefasst hat, kann man ihn als wahr anerkennen (*urteilen*) und dieses Anerkennen äussern (*behaupten*)” (Frege 1973. 76). A Frege-féle gondolat a modern logika nyelvén egy kijelentés vagy kijelentéstartalom, az ítélet (*urteilen*) a beszélő attitűdje az adott kijelentéssel vagy kijelentéstartalommal kapcsolatban („a beszélő igaznak tartja p'-t”) és végül az állítás (*behaupten*) a megnyilatkozás illokúciós jelentését határozza meg. E felfogás szerint tehát csak az ítélet tartozhat a modalitás körébe, az állítás már pragmatikai aspektus. (Vö. Bierwisch 1980. 20).

³³ Vö. Bally 1950. 36, 216. Bierwisch Frege-re támaszkodva szintén ezt a felfogást képviseli (Bierwisch 1980. 22).

- (48) (a) Pisti talán beteg?
 (b) (Qu, (TALÁN, 'Pisti beteg'))

Feltételezhető, hogy a mondat modális alapértékét kifejező operátornak van a mondatban a legtágabb hatóköre (szkópusza), és ha a mondatban még kiegészítő modális értéket kifejező operátor is előfordul, akkor ez az operátor szükségképpen az előbbi hatókörébe esik. A modális alapértéket vagy az egyéb modális értéket meghatározó operátorokat együttesen attitudinális operátoroknak nevezhetjük. Az attitudinális operátorok gyökeresen különböznek a kijelentésekkel műveleteket végző propozicionális operátoroktól (pl. tagadás, konjunkció, diszjunkció). Attitudinális operátorok sohasem tartozhatnak egy propozicionális operátor hatókörébe, hiszen egy attitudinális operátor olyan mondatot eredményez, amely nem lehet kijelentés, márpedig a propozicionális operátorok csak kijelentésekkel végezhetnek műveleteket.

Ez a magyarázata annak, hogy azok a mondatok, ahol az attitudinális operátor a tagadás hatókörébe esik (pl. „Nem igaz, hogy Pisti talán beteg”), egyértelműen rosszak. És ez magyarázza meg azt is, hogy a különböző modális értéket hordozó mondatok miért nem koordinálhatók. Az azonos modális értéket hordozó mondatok természetesen koordinálhatók, mégpedig azért, mert a koordinálást az attitudinális operátor hatókörében végezzük el. Legyen A egy attitudinális operátor, p' és p'' pedig két kijelentéstartalom. A következő összefüggés érvényes:

$$(49) \quad (A, p') \text{ és } (A, p'') = (A, (p' \text{ és } p''))$$

Természetesen a Decl esetében sem eshet a Decl-nek megfelelő beszélői attitűd a tagadás szkópuszába, azaz „a beszélő igaznak tartja p' -t” nem tagadhatjuk, de a kijelentéstartalom természetesen lehet tagadott értelmű.

A mondat valóságábrázoló volta a Decl attitűd következménye. Ha ti. a beszélő igaznak tartja a p' kijelentéstartalmat, akkor p' megfogalmazható a valóságra vonatkozó kijelentésként. Vagyis egy mondat akkor és csakis akkor valóságábrázoló, ha szemantikai szerkezete a Decl operátort tartalmazza. A nem valóságábrázoló mondat tehát azért nem valóságábrázoló, mert szemantikai szerkezetében nem a Decl operátor szerepel.

Térjünk most vissza egy pillanatra a (31) (a)–(b) példákhoz, amelyeket az egyszerűség kedvéért megismétlek.

- (50) (a) Valószínű, hogy Pisti otthon van.
 (b) Pisti valószínűleg otthon van.

Az (50) (a) mondatról azt mondtuk, hogy valóságábrázoló, az (50) (b) mondatról pedig azt, hogy nem valóságábrázoló. Ugyanezt a különbséget figyelhetjük meg a következő mondatoknál is.

- (51) (a) Föltehető, hogy Pisti otthon van.
 (b) Pisti föltehetőleg otthon van.

Ha felírjuk mondataink szemantikus szemantikai szerkezetét, akkor most már világossá válik az (a) és (b) mondatok közti különbség. Vö.

- (52) (6) (Decl, valószínű ('Pisti beteg'))
 (b) (VALÓSZÍNŰLEG, 'Pisti beteg')
- (53) (a) (Decl, föltehető ('Pisti beteg'))
 (b) (FÖLTEHETŐLEG, 'Pisti beteg')

ahol VALÓSZÍNŰLEG és FÖLTEHETŐLEG a „valószínűleg” és „föltehetőleg” módosító határozókkal kifejezett beszélői attitűdöt jelenti, a „valószínű” és a „föltehető” pedig predikátumok.³⁴

6. Modális attitűdöt fejeznek-e ki az indulatszók?

A beszélői attitűd fönt vázolt fölfogásából következik, hogy ez az attitűd egy tényállásra irányul, az attitűdnek megfelelő operátor egy kijelentést tartalmat módosít. A mondatok szemantikai szerkezete sematikusan tehát

- (54) (Att, p'),

ahol Att egy tetszés szerinti beszélői attitűdöt jelöl. Az attitudinális operátornak megadható a szemantikai jelentése, és így azt is tudjuk, hogy ez az operátor hogyan módosítja a szóban forgó kijelentéstartalmat.

Az indulatszók általában nem tekinthetők a modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek, mivel rendszerint tagolatlan felkiáltó mondat értékűek, s így fő funkciójuk nem egy kijelentéstartalom módosítása, hanem a beszélő érzelmeinek egyéb mondanivalójától sokszor teljesen független kifejezése. Nem véletlen tehát, hogy az indulatszó inkább kísérő jelensége és nem meghatározó tényezője a felkiáltó mondatnak. (Az indulatszó nem foglalhatja el Att helyét az (54) sémában.) Például:

- (55) (a) Hű, milyen nagy hal!
 (b) Jé, de érdekes!
 (c) Jaj, milyen gyönyörű!

Ha ezekben a mondatokban a *hű, jé, jaj* indulatszókat elhagyjuk, a „maradék” még mindig felkiáltó mondat, s ennek a mondatnak a jelentését az indulatszó nem befolyásolja.

Az indulatszóra az is jellemző, hogy általában nincsen jól meghatározható szemantikai jelentése, pragmatikai funkciója az elsődleges. Jó példa erre a *jaj* indulatszó. Értelmező szótárunk ennek az indulatszónak 25 jelentését különbözteti meg (egy-egy jelentést néha még tovább bont).³⁵ Könnyen belátható azonban, hogy a *jaj* indulatszónak nincs a mondatkörnyezettől független jelentése. Vö.

- (56) (a) Jaj, nagyon fáj!
 (b) Jaj, de elfáradtam!
 (c) Jaj, de megijedtem!
 (d) Jaj, ne zavarj már!
 (e) Jaj, de csúnya!

³⁴ Hasonló elemzéseket találunk Bierwischnél (Bierwisch 1980. 23) és Lángnál is (Lang 1983. 328–333).

³⁵ MNyÉS III. 593–595.

Az értelmező szótárból megtudjuk, hogy (56) (a)-ban a *jaj* testi fájdalmat fejez ki, (56) (b)-ben nagyfokú fáradtságot, (56) (c)-ben ijedséget, (56) (d)-ben bosszúságot és (56) (e)-ben nemtetszést. Ha ez így van, akkor mi a különbség (56) (a)—(4) és (57) (a)—(e) között?

- (57) (a) Nagyon fáj!
 (b) De elfáradtam!
 (c) De megijedtem!
 (d) Ne zavarj már!
 (e) De csúnya!

Végül az indulatszó tagolatlan mondat jellegéből következik, hogy a beszélői attitűd nyelvi kifejezőeszközeivel ellentétben önállóan is használható: *Jaj!*, *Hű!*, *Hajrá!*, *Enyje!*, *Pfuj!* stb.

Persze az is nyilvánvaló, hogy a nyelvi kategóriák nem mindig különülnek el egymástól élesen. Főntebb már utaltunk arra, hogy nem mindig van világos határ a módosító szó és az indulatszó között. Ebből adódik, hogy az indulatszók egyike-másika néha beszélői attitűdöt is kifejezhet.

7. Faktív és nem faktív attitűdök

Eddigi példáinkban olyan attitudinális operátorok fordultak elő, amelyek mindenekelőtt a beszélő bizonytalanságát vagy bizonyosságának fokát fejezték ki. Az attitudinális operátoroknak van azonban egy másik típusa is. Vö. (58) (a)—(b)-t (59) (a)—(b)-vel!

- (58) (a) Pisti talán beteg.
 (b) Pisti biztosan már egészséges.
 (59) (a) Pisti sajnos beteg.
 (b) Pisti szerencsére már egészséges.

A „talán” módosító szó és a „biztosan” módosító határozó úgy módosítja a „Pisti beteg”, illetve a „Pisti már egészséges” kijelentéstartalmat, hogy e két kijelentéstartalom nem válhat kijelentéssé, azaz mondanivalónknak nem képezi részét a „Pisti beteg”, illetve a „Pisti már egészséges” kijelentés. Az (59) (a)—(b) mondatokban ezzel szemben más a helyzet. Itt a beszélői attitűd nem vonja kétségbe e kijelentések érvényességét, s mondanivalónk két részből áll: a beszélői attitűd kifejezéséből és egy kijelentésből. Vagyis (59) (a)-val azt akarjuk közölni, hogy Pisti beteg és hogy e tényállással szembeni attitűdünk a sajnálat, (59) (b)-vel pedig azt, hogy Pisti már egészséges, s hogy ezt a tényállást szerencsésnek tartjuk. Afelől, hogy a megfelelő tényállások fennállnak, a beszélőnek nincsen semmi kétsége. Nevezzük el a „talán”, „biztosan” típusú attitűdöket nem faktív attitűdöknek, a „sajnos”, „szerencsére” típusúakat pedig faktív attitűdöknek. Faktív attitűdök esetén a p' kijelentéstartalomnak megfelelő kijelentés igaz, nem faktív attitűdök esetén ezzel szemben a p' kijelentéstartalomnak nem felel meg kijelentés.

Könnyen látható, hogy a kétféle attitűd tartalma is más. Fentebb már utaltunk arra, hogy a nem faktív attitűdök a beszélő bizonytalanságát vagy

bizonyosságának a fokát fejezik ki. A faktív attitűdök ezzel szemben a beszélőnek az adott tényálláshoz való érzelmi-értelmi viszonyulását foglalják szavakba.

Ugyanez a különbség figyelhető meg a mondatok modális alapértékét meghatározó attitűdöknél is. Magától értetődő, hogy a kijelentő mondat modális értékét meghatározó Decl attitűd révén válik a p' kijelentéstartalom igazzá. A Decl attitűd szerepe azonban ezzel kimerül. Más a helyzet a felkiáltó mondat modális alapértékét meghatározó Ex attitűd esetén. Amennyiben a felkiáltó mondat szerkezete (Ex, p') — vagyis ha eltekintünk azoktól a felkiáltó megnyilatkozásoktól, amelyeknél a megnyilatkozás nem p' értékű —, akkor Ex kettős funkciót tölt be. Egyrészt p'-t igaz kijelentéssé teszi, másrészt pedig p'-t (a p'-nek megfelelő tényállást) érzelmileg minősíti. Az (58) (a)–(b) és (59) (a)–(b) mondatokhoz hasonlóan kell tehát értékelnünk a következő mondatokat is.

- (60) (a) Pisti, tanulj!
(b) Bárcsak tanulna Pisti!

- (61) (a) Pisti tanul.
(b) Jé, Pisti tanul!

Sem (60) (a), sem pedig (b) nem ír le tényállást: mindkét mondat a beszélő attitűdjét fejezi ki egy lehetséges tényállással szemben. A (61) (b)-nek viszont része a (61) (a), azaz (61) (b) és (61) (a)-nak megfelelő tényállást is kifejezi. Az Ex operátor ezt a tényállást értékeli a csodálkozás attitűdjével. A kérdést kifejező Qu operátor a faktivitás szempontjából ugyanúgy viselkedik, mint az Imp és a Des operátorok. Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a Decl és Ex operátorok faktív, a Qu, Imp és Des operátorok pedig nem faktív attitűdöt határoznak meg.

Mivel eddig azt a körülményt, hogy egy kijelentéstartalom igaz kijelentéssé válik és mint ilyen a valóságról állítható, a Decl operátorral hoztuk kapcsolatba, ha következtetések akarunk maradni, akkor most azt kell mondanunk, hogy az Ex komplex attitudinális operátor, amely egyik elemeként a Decl operátort tartalmazza. Ugyanez vonatkozik a SAJNOS, SZERENCSERE attitudinális operátorokra is. Mármost mivel az ezekben az attitűdökben kifejezésre jutó érzelmi-értelmi viszonyulás egy igaznak tartott tényállásra irányul, a Decl operátornak az érzelmi-értelmi viszonyulást kifejező operátor hatókörébe kell esnie. Az (59) (a)–(b) és (60) (b) mondatok sematikus szemantikai szerkezete tehát nem (62) (a)–(c), hanem (63) (a)–(c), ahol SAJNÁLAT jelöli a SAJNOS „érzelmi” komponensét, SZERENCSES a SZERENCSERE „értékelő” komponensét, s végül Emot az Ex „érzelmi” komponensét.

- (62) (a) (SAJNOS, 'Pisti beteg')
(b) (SZERENCSERE, 'Pisti már egészséges')
(c) (Ex, 'Pisti tanul')

- (63) (a) (SAJNÁLAT, (Decl, 'Pisti beteg'))
(b) (SZERENCSES, (Decl, 'Pisti már egészséges'))
(c) (Emot, (Decl, 'Pisti tanul'))

Ez viszont ellentmond korábbi feltételezésünknek, hogy ti. (a) a mondatok modális alapértékét meghatározó operátoroknak a hatókörük a legtágabb, és hogy (b) a Decl operátor csak azoknak a mondatoknak a szemantikai szerkezetében szerepelhet, amelyekben más attitudinális operátor nem fordul elő. Emlékeztetünk azonban arra, hogy korábbi megállapításaink a nem faktív attitudinális operátorokkal kapcsolatban tett megfigyeléseinken alapultak. A faktív attitűdök operátorai másképp viselkednek: egyrészt a Decl operátorral együtt fordulnak elő, másrészt a faktív attitudinális operátor hatóköre mindig tágabb a Decl operátor hatókörénél.

A kép azonban még mindig nem teljes. Ha tovább bagozzuk ugyanis a kérdést, akkor olyan mondatokat is találunk, amelyekben egy faktív és egy nem faktív attitudinális operátor szerepel. Vö.

- (64) (a) Sajnos Pisti valószínűleg beteg.
(b) Szerencsére Pisti valószínűleg már egészséges.

A szkópusz-viszonyok eléggé nyilvánvalók: (64) (a)-ban először a „valószínűleg”-nek megfelelő operátor módosítja a 'Pisti beteg' kijelentéstartalmat, majd az eredményt a „sajnos”-nak megfelelő operátor értékeli. Ugyanez vonatkozik — mutatis mutandis — a (64) (b) mondatra. Vagyis: a nem faktív attitudinális operátorok hatóköre szűkebb, mint a faktív attitudinális operátoroké. Ezekben az esetekben a „valószínűleg”-nek megfelelő attitudinális operátor, a VALÓSZÍNŰLEG, a Decl helyét foglalja el a (63) (a)–(b) formulákban. A felkiáltó mondatokban nem szerepelhet nem faktív attitudinális operátor, hiszen a következő mondatok elfogadhatatlanok.

- (65) (a) Jé, Pisti valószínűleg tanul!
(b) Jé, Pisti biztosan megbukott!

Ez arra enged következtetni, hogy a SAJNOS, SZERENCSÉRE és Ex szemantikai szerkezete mégsem teljesen azonos. Amíg ugyanis az Ex megköveteli a Decl jelenlétét, addig a SAJNOS és a SZERENCSÉRE egy másik attitudinális operátort igényel, amely lehet vagy a Decl, vagy egy nem faktív attitudinális operátor. Ez viszont azt jelenti, hogy a SAJNOS és SZERENCSÉRE típusú operátorok szemantikai jellemzésében egy változót kell feltételeznünk. Tehát

- (66) (a) $(\text{SAJNOS}, p') = (\text{SAJNÁLAT}, (X, p'))$
(b) $(\text{SZERENCSÉRE}, p) = (\text{SZERENCSES}, (X, p'))$

A SAJNOS és a SZERENCSÉRE csak akkor faktív, ha X helyébe a Decl kerül.

A faktív és a nem faktív beszélői attitűdök között tehát lényeges különbségeket tapasztaltunk. A nem faktív beszélői attitűdök megváltoztatják a kijelentéstartalomnak a valósághoz való viszonyát, azt juttatják kifejezésre, hogy mennyire biztos vagy bizonytalan egy tényállás fennállása, hogy a beszélő mennyire tartja valószínűnek a tényállás fennállását. A faktív beszélői attitűdök ezzel szemben nem a kijelentéstartalomnak a valósághoz való viszonyát minősítik, hanem a beszélőnek a valósághoz való viszony szempontjából már értékelt (igaz kijelentés, valószínűleg igaz kijelentés, talán igaz kijelentés

stb.) kijelentéstartalomhoz való érzelmi-értelmi viszonyulást fejeznek ki. Éppen ezért nem egészen alaptalan az az elképzelés, mely szerint csak a nem faktív beszélői attitűdök nyelvi megjelenítői tartoznak a modalitás kifejező-eszközeihez. A faktív — nem faktív beszélői attitűdök megkülönböztetése tehát módot ad arra, hogy a modalitás fogalmát ne kelljen szükségszerűen az összes beszélői attitűddel kapcsolatba hozni.³⁶

8. Propozicionált beszélői attitűdök

Némely esetben a beszélői attitűdöt meghatározó operátorral módosított mondat (amelyről tudjuk, hogy általában nem lehet kijelentés) átalakítható olyan mondatná, amely kijelentést fejez ki. Például

- (67) (a) Pisti valószínűleg beteg.
 (b) Valószínű, hogy Pisti beteg.
- (68) (a) Pisti sajnos beteg.
 (b) Sajnálom, hogy Pisti beteg.

A (67) (b) mondatban a „valószínű” a (67) (a) mondatban szereplő „valószínűleg” módosító határozó „propozicionált” változata. A (67) (b) mondat a (67) (a) mondatnál szemben kijelentést fejez ki. Hasonló különbségek figyelhetők meg a (68) (a)–(b) mondatok esetében is. A (68) (b)-ben előforduló főmondati „sajnálom” a (68) (a)-beli „sajnos” módosító szó „propozicionált” változata. A (68) (b) mondat kijelentés, a (68) (a) nem az. Propozicionált beszélői attitűdökről tehát abban az esetben beszélhetünk, amikor egy beszélői attitűdöt kifejező (nem valóságábrázoló) nyelvi elemet valóságábrázoló nyelvi elemmé alakítunk át. (67) (b)-ben egy nem faktív beszélői attitűd propozicionált változatával van dolgunk, (68) (b)-ben pedig egy faktív beszélői attitűd propozicionált változatával. Könnyen látható, hogy a propozicionált beszélői attitűdöknél is alapvető különbség van faktív és nem faktív attitűd között. A (67) (b) mondatnál nem azt állítjuk, hogy Pisti beteg, hanem azt, hogy valószínű, hogy Pisti beteg. A (68) (b) mondatban a „Pisti beteg” előfeltevésként (preszuppoícióként) szerepel, az állításhoz csak a „sajnálom” tartozik. A propozicionált nem faktív beszélői attitűdök tehát ugyanazt teszik valóságábrázoló eszközökkel, amit a megfelelő nem propozicionált attitűdök tesznek nem valóságábrázoló eszközökkel. A propozicionált faktív attitűdök faktív predikátumokká válnak, és mint ilyenek preszupponálják a *hogy*-os mellékmondatban kifejezett kijelentést. Az átalakítás révén így az állított jelentésből preszupponált jelentés lesz, és csak a kifejezetten beszélői attitűd tartozik az állításhoz.

Ha mármost csak a nem faktív beszélői attitűdöket tekintjük a modalitáshoz tartozóknak, akkor a faktív beszélői attitűdök propozicionált változatait is ki kell rekesztenünk a modalitás köréből.

³⁶ Perkins például határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy a faktivitásnak nincs sok köze a modalitáshoz (Perkins 1983. 12). Mások, mint például Rescher (Rescher 1968. 24) a faktivitást nem zárja ki a modalitás köréből. Igaz, ő csak a kijelentésattitűdöket vizsgálja (l. alább).

A beszélői attitűd, mint láttuk, mindig a beszélő attitűdje. A propozicionált beszélői attitűd ezzel szemben a főmondat alanya által jelölt személyre vonatkozik akkor is, ha ez a személy nem a beszélő. Tehát propozicionált beszélői attitűd szerepel a következő mondatokban is.

- (69) (a) Misi sajnálja, hogy Pisti beteg.
(b) Mindenki sajnálja, hogy Pisti beteg.

A propozicionált beszélői attitűdök az összetett kijelentés részei, tehát ahhoz tartoznak, amit a kijelentéssel állítunk. A beszélői attitűd nem közvetlenül jut kifejezésre, hanem csak közvetve, az állításon keresztül. Így például (69) (a)-ban azt állítjuk, hogy Misi attitűdje a „Pisti beteg” tényállással szemben a sajnálat; ez az attitűd közvetlenül csak akkor juthatna kifejezésre, ha Misi megnyilatkozását szó szerint idéznénk.

- (70) Misi ezt mondta: „Pisti sajnos beteg”.

Ha mármost a modalitás fogalmát úgy terjesztenénk ki, hogy hozzá számítanánk a propozicionált beszélői attitűdöket is, akkor a korábban említett egyik probléma megoldódna. Nevezetesen nem csak a *valószínűleg, föltehetőleg, kétségtelenül, bizonyosan* és a hozzá hasonló módosító határozókat tekinthetnénk a modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek, hanem a nekik megfelelő melléknévi állítmányokat is: *valószínű, hogy ..., föltehető, hogy ..., kétségtelen, hogy ..., bizonyos, hogy ...* Tehát

- (71) (a) Pisti bizonyosan beteg.
(b) Bizonyos, hogy Pisti beteg.
- (72) (a) Pisti föltehetőleg beteg.
(b) Föltehető, hogy Pisti beteg.

A (b)-mondatokat a megfelelő (a)-mondatok propozicionált változatainak tekinthetjük, és azt mondhatjuk, hogy míg az (a)-mondatokban a beszélői attitűd közvetlenül jut kifejezésre, addig a megfelelő (b)-mondatokban a beszélői attitűd a kijelentés része, és így csak közvetve jelzi ezt az attitűdöt. Természetesen a (b)-mondatokban a *bizonyos, hogy ...* és a *föltehető, hogy ...* propozicionált attitűdök a Decl operátor szkópuszába esnek.

A módosító határozóknál a propozicionálás mindig lehetséges, hiszen a módosító határozó meghatározásából következik, hogy van melléknévi megfelelője.³⁷ A módosító szók ezzel szemben csak igen kivételes esetben propozicionálhatók:

- (73) (a) Pisti beteg lehet.
(= Pisti bizonyosan beteg.)³⁸
(b) Lehet, hogy Pisti beteg.

³⁷ Vö. Molnár 1968. 58–59.

³⁸ A (73) (a) mondat a zárójelben megadott jelentéssel értelmezendő. Ugyanez vonatkozik az alábbi (76) (a) és (77) (a) mondatokra is.

A módosító mondatrészletekre megint csak a propozicionálhatóság a jellemző. Vö.

- (74) (a) Pisti, azt hiszem, beteg.
 (b) Azt hiszem, hogy Pisti beteg.
- (75) (a) Pisti, gondolom, beteg.
 (b) Azt gondolom, hogy Pisti beteg.

Itt is a (b)-mondatok a megfelelő (a)-mondatok propozicionált változatai. Van propozicionált változata a *kell*-nek és a *-hat/-het*-nek is. Vö.

- (76) (a) Pisti a kertben játszhat.
 (= Pisti bizonyosan a kertben játszik.)
 (b) Lehet, hogy Pisti a kertben játszik.
- (77) (a) Pistinek a kertben kell játszania.
 (= Pisti majdnem biztosan a kertben játszik.)
 (b) Kell, hogy Pisti ott játsszon a kertben.

Egy beszélői attitűd és propozicionált változata között azonban többször nemcsak az ábrázolás módjában van különbség, hanem — többnyire annak következményeként — más vonatkozásban is. Így például a *-hat/-het* propozicionált változata (*lehet, hogy ... lehetséges, hogy ...*) pusztán lehetőséget (vagy: objektív lehetőséget) fejez ki, a *-hat/-het*-tel kifejezett beszélői attitűd ezzel szemben a bizonyosságnak (viszonylag) magas fokát jelzi. Hasonló a helyzet a *kell*-nél: a propozicionált *kell* objektív szükségszerűséget jelent, a *kell* mint beszélői attitűd kifejezőeszköze ezzel szemben csak azt jelzi, hogy a beszélő majdnem biztos abban, hogy a szóban forgó tényállás fennáll.³⁹ A (76) (a)–(b) és a (77) (a)–(b) mondatoknál megfigyelt különbségek — mutatis mutandis — érvényesek a (77) (a)–(b), (72) (a)–(b), 73 (a)–(b) mondatok esetében is. Ami a (74) (a)–(b) mondatokat illeti, itt nem látok lényeges különbséget a két mondat jelentése között. (75) (a) és (b) között azonban ismét van némi, bár nehezen meghatározható különbség.⁴⁰

A propozicionált beszélői attitűdök kérdése elvezet bennünket a logikából ismert ún. kijelentésattitűdökhöz („propositional attitudes”).⁴¹ Ezek közé

³⁹ A *-hat/-het* és a *kell* beszélői attitűdként történő értelmezésével részletesen foglalkozom Kiefer 1985-ben.

⁴⁰ Érdeemes megjegyezni, hogy némely esetben a kognitív viszonyulást kifejező predikátum a *hogy* kötőszó jelenléte esetén is értelmezhető beszélői attitűdként, amennyiben a beszélő a főmondat alanya. Úgy tűnik, nincs nagy különbség az *úgy gondolom* módosító mondatrészlet és az *úgy gondolom, hogy ...* között. Lehet, hogy az utóbbi nem is tekinthető teljes joggal az előbbi propozicionált változatnak. Ugyanez vonatkozik az *azt hiszem* és *azt hiszem, hogy ...* párra és még jónéhány hasonló esetre. Molnár Iлона is megállapítja (Molnár 1968. 48), hogy „némelyik kötött szerkezetű mondatban kivételesen kötőszót ... is találunk ... Az ilyen főmondatok ... kötőszavukkal együtt merevedtek meg ...”. Más személy esetében viszont ez már nem lehetséges: a *Pisti úgy gondolja, hogy ...* és a *Pisti azt hiszi, hogy ...* már a kijelentéshez tartoznak.

⁴¹ B. Russell említi először ezt a fogalmat („propositional attitudes”). A kijelentésattitűdök olyan operátorok, amelyek egy egyszerű kijelentésből komplex kijelentést képeznek. Formájuk ilyen: „x azt hiszi, hogy ...”, „x kétli, hogy ...”, „x tudja, hogy ...” stb. (Russell 1940. 336–342).

szokták sorolni egyebek között a következő igéket: *tud, hisz, vél, gondol, kételkedik, remél, kíván, sajnál, örül*. Ezek többnyire — legalábbis a magyarban — beszélői attitűdök propozicionált változatainak tekinthetők. Így tehát a kijelentésattitűdök is a modalitás kifejezőeszközei lehetnek.

A kijelentésattitűdök között is különbséget tehetünk faktív és nem faktív kijelentésattitűdök között. Nem faktív a *hisz, vél, gondol, kételkedik, remél, kíván*, faktív a *tud, sajnál, örül*.⁴² A faktív kijelentésattitűdök a *hoggy*-os mellékmondatban megfogalmazott kijelentést preszuppozícióként indukálják, a nem faktív kijelentésattitűdöknél nincs ilyen preszuppozíció.

A logikában nem vetődik fel az a kérdés, hogy nyelviileg hogyan lehet egymástól elhatárolni a kijelentésattitűdöt kifejező predikátumokat azoktól a predikátumoktól, amelyek nem fejezhetnek ki kijelentésattitűdöt. A logikai irodalomban említett példák — amelyekhez a fent említett igék is tartoznak — azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy általában kijelentésattitűdnek számítnak azok a predikátumok, amelyek kognitív vagy emotív állapotot fejeznek ki, és amelyek *hoggy*-kötszós mellékmondatokkal állhatnak. Ezek szerint például nem tekintendők kijelentésattitűdöknek a mondatot jelentő igék, sem pedig azok az igék, amelyek a mellékmondatban kifejezett tényállásnak a főmondati alany által jelölt személyre tett hatást írják le, vagyis ahol kauzális összefüggés áll fenn a mellékmondatban leírt tényállás és a főmondatban leírt tényállás között.⁴³ Például

- (78) (a) Géza mondta, hogy Pisti beteg.
- (b) Azt válaszoltam, hogy nem érek rá.
- (c) Elmondta, hogy megnősült.
- (79) (a) Gézát felbosszantotta az, hogy Pisti elment.
- (b) Meglepődtem azon, hogy Pisti megnősült.
- (c) Nagyon megharagudtam azért, hogy Pisti nem válaszolt a kérdésemre.

A kijelentésattitűd fogalmának fenti leírása elég pontos ahhoz, hogy definícióként használható legyen. A logikából azt is tudjuk, hogy a kijelentésattitűdök a modalitás kifejezőeszközei, mégpedig függetlenül attól, hogy beszélői attitűdök propozicionált változatai-e vagy sem. S nem is olyan nehéz olyan kijelentésattitűdöt találni, amely nem beszélői attitűd propozicionált válto-

⁴² Vö. Kiefer 1983, különösen a faktivitásról szóló fejezetet (192–219). Itt csak arra utalnék, hogy a *tud* első személyben nem föltétlenül faktív. Egy olyan mondat, mint *Tudom, hogy jó gyerek vagy* egyszerűen azt is jelentheti, hogy a beszélő állításának részét képezi a *jó gyerek vagy*. Más a helyzet a *Géza tudja, hogy Pisti jó gyerek* mondat esetén. Itt az állításhoz csak a *Géza tudja* tartozik, a *Pisti jó gyerek* már preszuppozíció. A *sajnál* és az *örül* között is van különbség. A *sajnál* megköveteli a *hoggy* kötszós mellékmondatot, önmagában nem állhat. Az *örül* ezzel szemben önmagában is megáll. Ezenkívül az *örül* csak akkor faktív, ha a *hoggy* kötszós mellékmondat által kifejezett tényállás ismert, azaz ha a mellékmondat a mondat témájához tartozik. Pl. *Géza örül annak, hogy Pisti jó gyerek*.

⁴³ Általában sem az illokúciós (performative is használható), sem pedig a perlokúciós (a megnyilatkozás hatását leíró) igék nem fejezhetnek ki kijelentésattitűdöt. Éppen ezért az ilyen igéket nem sorolnám a modalitás nyelvi kifejezőeszközei közé. Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Perkins (Perkins 1983. 94–99).

zata. Ilyen például a *kételkedik, kétell, gyanít, sejt*, amelyek módosító mondatrészletként nem szerepelhetnek. Ehhez még egy további probléma is járul: vannak ugyanis olyan módosító mondatrészletek, amelyeknek propozicionált változatai nem lehetnek kijelentésattitűdök. Ilyenek az *azt mondják, hogy ...*, *hallom, hogy ...*, *bevallom, hogy ...*. Ebből egyértelműen az következik, hogy a propozicionálhatóság önmagában nem döntheti el azt, hogy valami a modalitáshoz tartozik-e vagy sem. Ez persze nem változtat annak a megfigyelésnek a helyességén, hogy éppen a kognitív és emotív állapotot kifejező és *hogy* kötőszós mellékmondatot is megengedő vagy ilyent megkövetelő predikátumokra jellemző, hogy módosító mondatrészletként is szerepelhetnek, és fordítva, a módosító mondatrészletek többsége kognitív vagy emotív állapotot fejez ki, propozicionált változataik pedig *hogy* kötőszós mellékmondatokkal állnak (fakultatíve vagy kötelezően).⁴⁴

A fent jelzett problémát általánosabban így fogalmazhatjuk meg. Nem valószínű, hogy a természetes nyelvekben egy-egyértelmű megfelelést találunk a kijelentésattitűdök igéi és a módosító mondatrészletek igéi között. Ebből az következik, hogy azt a kérdést, hogy mi számít kijelentésattitűdnek, nem dönthetjük el a módosító mondatrészletek (tehát a propozicionálhatóság) alapján.

Nem világos, hogy kijelentésattitűdnek tekintendők-e a kognitív vagy emotív állapotot kifejező módosító határozók propozicionált változatai is, mint pl. *valószínű, hogy ...*, *lehetséges, hogy ...*.⁴⁵ A kérdésre az alábbiakban még visszatérünk.

A módosító szók, módosító határozók és módosító mondatrészletek bizonyos szerkezeti tulajdonságok alapján határozhatók meg.⁴⁶ Szerkezeti tulajdonság a propozicionálhatóság is. A faktív–nem faktív attitűd megkülönböztetése azonban már szemantikai megfontolásokon alapszik. Ugyancsak szemantikai jellegű meglátás az, hogy a kijelentésattitűdök kognitív vagy emotív állapotot fejeznek ki. Ha mármost a modalitást tisztán bizonyos szerkezeti tulajdonságok alapján határoznánk meg, akkor ugyanabba a hibába esnénk, mint azok, akik a modalitást egy szóosztályhoz (pl. a modális segédigék osztályához) kötik. A propozicionálhatósággal kapcsolatos problémák is arra utalnak, hogy a szerkezeti tulajdonságok nem pótolhatják a modalitás szemantikai (fogalmi) meghatározását. Mielőtt egy ilyen meghatározásnak a körvonalait ismertetném, még néhány szót kell szólnom a propozicionálhatóságról és a kijelentésattitűdökről. Eddig azt láttuk, hogy a módosító szók csak kivételesen propozicionálhatók szemben a módosító határozókkal és módosító mondatrészletekkel, amelyeknél a propozicionálhatóság általános

⁴⁴ Ezt az összefüggést már Urmson észlelte (Urmson 1952).

⁴⁵ A *valószínű, hogy ...* a *valószínűnek tart, hogy ...* elliptikus változata, a *lehetséges, hogy ...* pedig a *lehetségesnek tart, hogy ...*-é. Érdekes megfigyelni, hogy a *lehet, hogy ...*-nak nem feleltethető meg hasonló szerkezet, **lehetnek tart, hogy ...* nincsen. Talán ez is arra utal, hogy a *lehet, hogy ...* szintén kötőszóval együtt megmerevedett főmondat (Molnár 1968. 48). Ha a *lehet* mindkét esetben hangsúlytalan, akkor aligha van különbség a következő két mondat között: *Pisti a kertben lehet* és *Lehet, hogy Pisti a kertben van*. Az utóbbi mondat is beszélői attitűdöt fejez ki. Ha viszont ebben a mondatban a *lehet* hangsúlyos, akkor ugyanazt jelenti, mint a *lehetséges, azaz* pusztán lehetőségét („nincs kizárva, hogy ...”).

⁴⁶ Vö. Molnár 1968.

szabály.⁴⁷ Nem szóltunk azonban a mondatok modális alapértékét meghatározó beszélői attitűdök propozicionálhatóságáról. A mondatfajták modális alapértékét meghatározó beszélői attitűdök többféleképpen írhatók körül, s ezért a propozicionálás sem lehet egyértelmű.⁴⁸ Az alábbi (b)-mondatokban a megfelelő (a)-mondatokban kifejezett beszélői attitűdöknek ezért csak egyik lehetséges propozicionált változatát találjuk.

- (80) (a) Pisti szeret olvasni.
- (b) Úgy ítélem, hogy Pisti szeret olvasni.
- (81) (a) Pisti szeret olvasni?
- (b) Szeretném tudni, hogy Pisti szeret-e olvasni.
- (82) (a) Jé, Pisti szeret olvasni!
- (b) Csodálkozom azon, hogy Pisti szeret olvasni.
- (83) (a) Bár szeretne Pisti olvasni!
- (b) Azt óhajtom, hogy Pisti szeressen olvasni.
- (84) (a) Pisti szeressen olvasni!
- (b) Azt akarom, hogy Pisti szeressen olvasni.

Az *ítél*, *tudni szeretne*, *csodálkozik*, *óhaj* és *akar* minden kétséget kizáróan kijelentésattitűdök. Arra gondolhatnánk azonban, hogy talán adekvátabb lenne a fenti (a)-mondatokban kifejezett beszélői attitűdök közül a (80) (a)-t, (81) (a)-t és a (84) (a)-t a következő kijelentésekbe foglalni.

- (85) (a) Azt állítom, hogy Pisti szeret olvasni.
- (b) Azt kérdezem, hogy Pisti szeret-e olvasni.
- (c) Azt parancsolom, hogy Pisti szeressen olvasni.

Ezekben a mondatokban azonban a (80) (a), (81) (a) és (84) (a) mondatok egy lehetséges illokúciós jelentése fogalmazódik meg.⁴⁹ Az állítás, kérdés és parancsolás beszédaktusok, nem pedig beszélői attitűdök propozicionált változatai. Egyikük sem fejez ki kognitív vagy emotív viszonyulást a „Pisti olvasni szeret” tényállással szemben, tehát egyikük sem lehet kijelentésattitűd.

A logikában nem ritka, hogy a modalitás fogalmát a kijelentésattitűdökkel hozzák kapcsolatba. Láttuk, hogy a „lehetséges, hogy ...” és a „szükségszerű, hogy ...” szintén kijelentésattitűdök, amelyek valószínűleg történeti okokból játszottak különleges szerepet a modalitás vizsgálatánál. Ha tehát a kijelentésattitűdöket kifejező nyelvi elemeket (igei és névszói állítmányokat) tekintjük a modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek, akkor ezzel a lehetséges és szükségszerű fogalmaira támaszkodó logikai modalitás-fogalmat is lefedtük.

⁴⁷ Ez persze egyáltalán nem meglepő, hiszen a módosító határozók és a módosító mondatrészek a megfelelő propozicionált nyelvi elemekből fejlődtek ki, s köztük a kapcsolat többnyire ma is él. Amit e dolgozatban propozicionálásnak neveztünk, tulajdonképpen egy valóban végbement diakrón folyamat megfordítása.

⁴⁸ Ez részben abból következik, hogy itt a beszélői attitűd elsődleges kifejezőeszköze nem valamilyen lexikai elem (vagy legalábbis nem mindig), hanem a hanglejtés és valamilyen igei morféma.

⁴⁹ A (82) (b) és (83) (b) mondatoknak nincs ilyen illokúciós változata.

Most már azt mondhatjuk, hogy a logikai hagyomány inkább a kijelentésattitűdökkel azonosítja a modalitás fogalmát, a nyelvészeti hagyomány ezzel szemben inkább a beszélői attitűdökkel. Láttuk azonban, hogy a kettő között igen szoros a kapcsolat. Ezért a logikai és a nyelvészeti igényeknek egyaránt eleget tehetünk avval, ha a modalitáshoz tartozónak tekintjük mind a kijelentésattitűdöket, mind pedig a beszélői attitűdöket.⁵⁰ Azt, hogy ezek közül csak a nem faktívakat vegyük-e figyelembe vagy a faktívakat is, a modalitás értelmezésétől függ. És itt ismét visszakanyarodhatunk a modalitás általános definíciójának a kérdéséhez.

9. A modalitás általános definíciója

Láttuk, hogy a beszélői attitűdök nyelvi kifejezőeszközei szerkezeti kritériumok segítségével különíthetők el a mondatokban a kijelentéstartalomhoz tartozó nyelvi elemektől. A nem faktív beszélői attitűdöknek a faktívaktól való megkülönböztetése pedig szemantikai szempontok alapján történik. A kijelentésattitűdöket kifejező predikátumokat az egyéb *hogy* kötőszós mellékmondatallal álló predikátumoktól ezzel szemben már nem tudjuk szerkezeti kritériumok alapján elválasztani. A kijelentésattitűdökről azt mondtuk, hogy azok a beszélőnek értelmi, érzelmi vagy akarati állapotát fejezik ki, s hogy ez az állapot a kijelentéstartalomra (a kijelentéstartalomban ábrázolt valóságra) irányul. Nyilvánvaló, hogy ezt az irányulást azzal jellemezhetjük, hogy a szóban forgó predikátum az „ $x \dots$, hogy p ” — keretben szerepelhet. Az is eléggé világos, hogy mikor fejez ki egy predikátum állapotot. (Így például állapotot jelentő predikátummal nem válaszolhatunk olyan kérdésekre, mint pl. „Mit csinálsz?” vagy „Mi történt?”). Azt viszont, hogy mikor fejez ki egy predikátum értelmi, mikor érzelmi és mikor akarati állapotot, már csak úgy dönthetjük el, hogy feltételezzük, hogy vannak definiálatlan alapkategóriáink, pl. TUD, ÉRÉZ, AKAR, és aztán megnézzük, hogy a szóban forgó predikátum ezek közül melyikre vezethető vissza (melyiket tartalmazza szemantikai szerkezetében). Láttuk azt is, hogy a beszélői attitűdök ugyanilyen viszonyulást fejeznek ki, csakhogy ezt egészen másképp teszik. A beszélői attitűdöt kifejező nyelvi elemek nem predikátumok s nem tartoznak a mondat propozicionális részéhez.

Azt is tudjuk, hogy az érzelmi-értékelő viszonyulás jár általában együtt a faktivitással. Amennyiben csak a nem faktív attitűdöket számítjuk a modalitáshoz, akkor az értelmi-akarati viszonyulást kifejező attitűdök vizsgálatára szorítkozhatunk.

A kérdés mármost az, hogy van-e valami közös a különböző értelmi-akarati attitűdökben (függetlenül attól, hogy az attitűdöt propozicionálisan vagy nem propozicionálisan fejezzük-e ki), ami a modalitás lényegére rávilágítana. Úgy tűnik, hogy itt ismét a lehetséges világok elmélete nyújthat nekünk némi segítséget.⁵¹ Gondolkodásunk egyik jellegzetessége, hogy a dolgok menetét általában nemcsak egyféleképpen képzeljük el, több lehetőségre is

⁵⁰ A modális logikát — legalábbis ma még — nem érdeklik a kijelentéshez nem tartozó nyelvi elemek, s így a beszélői attitűdöt kifejező nyelvi elemek jelentése. Azt is meg kell jegyeznünk azonban, hogy a nyelvészeti hagyománynak is van olyan vonulata, amely a modalitást a kijelentésattitűdökhöz kapcsolja. Vö. pl. Bally „modalité explicite” fogalmát (Bally 1942).

⁵¹ Vö. a 8–9. lapot.

gondolunk. Feltételezhető, hogy a különféle attitűdök használatában gondolkodásunknak éppen ez a jellegzetessége csapódik le.⁵² Minden egyes attitűd kétfelé osztja a lehetséges világokat: azokra a lehetséges világokra, amelyek kompatibilisek a szóban forgó attitűddel, és azokra, amelyek nem kompatibilisek vele. Például az „*a* hiszi, hogy *p*” és az „*a* nem hiszi, hogy *p*” kijelentések jelentése így írható körül.

- (86) (a) *a* hiszi, hogy *p* = minden olyan lehetséges világban, amely kompatibilis avval, amit *a* hisz, *p* igaz.
 (b) *a* nem hiszi, hogy *p* = legalább egy olyan lehetséges világban, amely kompatibilis avval, amit *a* hisz, nem igaz, hogy *p*.

Az egy adott lehetséges világgal kompatibilis lehetséges világok az adott lehetséges világ szempontjából elérhető lehetséges világok. Minden attitűd tehát a lehetséges világok egy adott halmazával jellemezhető. A *hisz*, *gondol*, *remél*, *akar* attitűdöknek így más-más halmaz felel meg. Az attitűdök mindig személyek attitűdjei, ezért azt is mondhatjuk, hogy az, hogy az *a* személynek Att az attitűdje egy *p* kijelentéstartalommal szemben, azt jelenti, hogy *a*-hoz hozzárendelhető az Att-nak megfelelő lehetséges világ szempontjából elérhető világok halmaza.

A beszélői attitűdök lényegében abban különböznek a kijelentésattitűdöktől, hogy jelentésük nem adható meg igazságfeltételek segítségével. Jelentésük leírásánál az igazságfeltételek helyét a *denotátum-feltételek* (fulfillment conditions, Erfüllungsbedingungen) foglalják el. Az igazságfeltételek a denotátum-feltételek speciális esetének tekinthetők: egy kijelentés denotátum-feltételei a kijelentés igazságfeltételeivel azonosak.⁵³

Legyen $\{w_i\}$ az Att attitűdöt jellemző lehetséges világok halmaza, *p* pedig egy tetszőleges kijelentéstartalom. *p* Att-tal való módosítása azt jelenti, hogy *p* érvényességét $\{w_i\}$ szempontjából relativizáljuk.⁵⁴ Ahány attitűd, annyiféle módosítás, annyiféle relativizálás. A modalitás az ilyen értelemben vett módosítások összessége.

Ez a meghatározás természetesen több szempontból még pontosításra szorul. Nem kétséges azonban, hogy a modalitás lényegét ragadja meg és lefedi a legtöbb olyan jelenséget, amelyet az eddigi kutatás a modalitáshoz tartozónak talált. Nem zárja ki a faktív attitűdöket sem, hiszen az „*a* tudja, hogy ...”, „*a* igaznak tartja, hogy ...”, „*a* sajnálja, hogy ...” attitűdök is rekonstruálhatók a lehetséges világok fogalma segítségével. A *tud* esetén például az elérhető lehetséges világok azok, amelyek kompatibilisek avval, amit *a* tud.

Tisztáznunk kell még, hogy milyen kapcsolat áll fenn a lehetséges és szükségszerű fogalmainál tárgyalt elérhetőségi-reláció (ill. az avval ekvivalens beszédhátter) és a kijelentésattitűdök által meghatározott elérhetőségi-relációk

⁵² A kijelentésattitűdök szemantikájával Hintikka foglalkozott részletesen. Az itt vázolt jellemzés bizonyos mértékig Hintikkát követi (Hintikka 1969. 90–94). A kijelentésattitűdök Hintikka-féle jellemzése (l. pl. alább (86) (a)–(b)) logikai szempontból több komoly problémát is felvet, ami kétségesse teszi leírásukban az elérhetőségi reláció használhatóságát, ez azonban nem zárja ki a lehetséges világok fontos szerepét a modalitás jellemzésében.

⁵³ A beszélői attitűdöt kifejező episztemikus *-hat/-het* denotátum-feltételeit Kiefer 1985-ben tárgyalom.

⁵⁴ Perkins is ebben látja a modalitás lényegét. Vö. Perkins 1983. 6–12.

között. A lehetségesnél és szükségszerűnél az elérhetőségi-relációk csak implicité voltak adva. Az „*a* lehetségesnek tartja azt, hogy *p*” és az „*a* szükségszerűnek tartja azt, hogy *p*” nem teszi világossá azt, hogy *a* minek alapján tart valamit lehetségesnek vagy szükségszerűnek: annak alapján, amit *a* világról tud, vagy hisz, vagy annak alapján, amit óhajt, kíván, vagy bizonyos erkölcsi normák alapján és így tovább. Ezért helyettesíthető az elérhetőségi-reláció a beszédhátterrel. A kijelentésattitűdöknél ezzel szemben az elérhetőségi reláció explicit, ti. minden egyes kijelentésattitűd egyértelműen meghatározza azt az elérhetőségi-relációt, amely rá jellemző. Ezért ebben az esetben az elérhetőségi-reláció nem helyettesíthető a beszédhátterrel.

A (86) (a) összefüggésből és a szükségszerű definíciójából (*p* szükségszerűen igaz, ha minden elérhető lehetséges világban igaz) következik, hogy *p* szükségszerűen igaz, hiszen igaz mindazokban a lehetséges világokban, amelyek kompatibilisek avval, amit *a* hisz. Tehát az „*a* hiszi, hogy *p*” azt jelenti, hogy „szükségszerű, hogy *p*” a *hisz* által meghatározott lehetséges világokban. A „lehetséges, hogy *p*” pedig ugyanezekben a lehetséges világokban következménye az „*a* nem hiszi, hogy $\sim p$ ”-nek. Vagyis, ha *p* nem szükségszerűen hamis azokban a lehetséges világokban, amelyek kompatibilisek avval, amit *a* hisz, akkor *p* lehetséges.

A fentiekből az is következik, hogy a *szükségszerű* és *lehetséges* valójában nem kijelentésattitűdök, hanem a kijelentésattitűdök szemantikájának járulékos fogalmai.

10. Összefoglalás

Dolgozatomban több, néha egymással össze nem egyeztethető modalitás-fogalmat vizsgáltam.

Az első modalitás-fogalom a szükségszerű és lehetséges fogalmaira korlátozza a modalitást és csak kijelentéseket vesz figyelembe. Ezzel a modalitás-fogalommal többnyire a logikában találkozunk, de nem ritka a logikai indítatású természetes nyelvi kutatásokban sem.

A második modalitás-fogalom a modalitást a beszélői attitűd fogalmával hozza kapcsolatba. Ennél a fogalomnál a mondat, és nem a kijelentés, játszik alapvető szerepet. A beszélői attitűdök — az egy Decl kivételével — nem valóságábrázoló funkciójuk. Úgy tűnik, ez a modalitás-fogalom felel meg leginkább a nyelvészeti hagyományoknak.

A harmadik felfogás szerint a modalitás a kijelentésattitűdöket öleli fel. Ezt a modalitás-fogalmat az első modalitás-fogalom kiterjesztésének tekinthetjük. Inkább a logikában terjedt el, de nem idegen a nyelvészettől sem.

A negyedik modalitás-fogalom bizonyos mértékig egyesíti magában a nyelvészeti és a logikai hagyományt. E szerint a fogalom szerint a modalitás egyenértékű egy kijelentéstartalom értelmi, érzelmi vagy akarati minősítésével, értékelésével, függetlenül attól, hogy ez közvetlenül, a beszélői attitűdök nyelvi eszközeivel, vagy pedig közvetve, az állított jelentés részeként történik-e.

A negyedik modalitás-fogalmat megkíséreltük a lehetséges világok elmélete segítségével explicitálni.

A különböző modalitás-fogalmak különböző nyelvi jelenségeket fednek le. Az első modalitás-fogalom nyelvi megjelenítői a *s z ü k s é g s z e r ű* és *l e h e t s é g e s* és az azokra visszavezethető nyelvi elemek. A második modalitás-

fogalom elsődleges kifejezőeszközei a módosító szók, módosító mondatrészetek és módosító határozók, valamint a mondat modális alapértékét meghatározó attitűdök kifejezőeszközei (kérdő szó, kérdő hanglejtés, emotív hanglejtés stb.) A harmadik modalitás-fogalom az érzelmi, értelmi vagy akarati állapotot kifejező és *hogy* kötőszós mellékmondatall álló predikátumokat fed le.⁵⁵

A modalitás-fogalmak közti választás lényegében attól függ, hogy vizsgálódásainknak mi a célja. Így például ha a *-hat/-het* képző jelentéseit kívánjuk leírni, akkor elegendő, ha a szükségyszerű és lehetséges fogalmaira épülő modalitás-fogalomra támaszkodunk. Ha ezzel szemben a nyelvi jelenségeknek egy tágabb körét kívánjuk vizsgálni, például azt, hogy a beszélő milyen módon tudja bizonyosságának különböző fokait (azaz azt, hogy mennyire bizonyos abban, hogy egy-egy adott tényállás fennáll) kifejezésre juttatni, akkor valószínűleg olyan modalitás-fogalomra lesz szükségünk, amely a beszélői attitűd fogalmát veszi alapul. Ha a mondatfajták modális alapértéke érdekel, akkor a beszélői attitűd olyan értelmezéséből kell kiindulnunk, amely ezt a jelenséget is lefedi. És természetesen megint más modalitás-fogalomra van szükségünk akkor, ha a kijelentésattitűdök viselkedését kívánjuk vallatóra fogni.

Minden fogalomnál nemcsak azt kell tudnunk, hogy a fogalom milyen jelenségeket fed le, hanem azt is, hogy mit rekeszt ki a modalitás köréből.

Egy nyelvész számára egy fogalom csak akkor lehet fontos, ha azt valamiképpen kapcsolatba tudja hozni nyelvi jelenségekkel. Bármilyen modalitás-fogalmat is választ tehát, nyelvi fogódzókba fog kiindulni. Nem véletlen tehát, hogy igen gyakran találkozunk olyan felfogással, amely egy nyelvi viszonylag jól körülhatárolható jelenségesoport jelentésével hozza összefüggésbe a modalitást: „A modalitás a modális segédigék jelentése”, „A modalitás a mondatfajták sajátos funkciója”, „A modalitás elsődleges nyelvi kifejezőeszközei a módosító szók” és így tovább. Dolgozatunknak talán az is egyik tanulsága, hogy az ilyen kísérletek a nyelvi kategóriák életlen volta miatt nem vezethetnek pontos modalitás-fogalomhoz. Helyesebbnek tűnik az a megoldás, amely két oldalról közelíti meg a problémát. Egyrészt megpróbálja a modalitás fogalmát logikai módszerekkel pontosítani, egy elméleti keretbe beágyazva explikálni, másrészt megkísérli a modalitás-fogalom által lefedett nyelvi eszközöket nyelvi kritériumok alapján körülhatárolni.

KIEFER FERENC

⁵⁵ A logikai irodalomban a modalitás legátfogóbb osztályozását N. Rescher-nél találhatjuk (Rescher 1969). Rescher nyolcféle modalitást különböztet meg: 1. aletikus modalitás, 2. episztemikus modalitás, 3. temporális modalitás („néha igaz, hogy p”, „mindig igaz, hogy p”, „tegnap igaz volt, hogy p” stb.), 4. buletikus modalitás, 5. deontikus modalitás, 6. evaluatív modalitás („jó, hogy p”, „rossz, hogy p”), 7. kauzális modalitás („a fennálló tényállás előidézi, hogy p”, „a fennálló tényállás megakadályozza, hogy p”), 8. valószínűség („valószínű, hogy p”). Dolgozatunkban a valószínűséget az episztemikus modalitáshoz soroltuk, a circumstantialis és diszpozicionális modalitás a kauzális modalitáshoz tartozik. A temporális modalitással nem foglalkoztunk, ez a modalitás nemigen hozható kapcsolatba az attitűd dolgozatunkban tárgyalt értelmezésével.

Nyelvészeti szempontból a legátfogóbb munkák egyike Perkins-é. Perkins a modalitás nyelvi kifejezőeszközeit is osztályozza: 1. modális segédigék, 2. segédigeszerű modális kifejezések (pl. *have to*, *need to*), 3. melléknévi, melléknévi igenévi és főnévi modális kifejezések (ide tartozik pl. a *possible* és a *necessary*), 4. modális határozók, 5. modális igék (Perkins ide sorolja az illokúciós igéket), 6. igeidő, igemód, kérdő mondat. Perkinsnél a módosító szók és a módosító határozók a modális határozók kategóriájához tartoznak. A módosító mondatrészetekről ugyan tesz említést, de nem tekinti külön kategóriának.

Irodalom

- ALLWOOD, J. — L. G. ANDERSSON — Ö. DAHL (1977), *Logic in Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BALLY, CH. (1950), *Linguistique générale et linguistique française*. A. Francke S. A., Bern.
- BALLY, CH. (1942), *Syntaxe de la modalité explicite*. In: *Cahiers F. de Saussure* 2: 3—1
- BIERWISCH, M. (1980), Semantic structure and illocutionary force. In: J. R. Searle, F. Kiefer, M. Bierwisch (szerk.) *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel, Dordrecht. 1—35.
- BURTON-ROBERTS, N. (1984), Modality and implicature. *Linguistics and Philosophy* 181—206.
- CALBERT, J. P. (1975), Toward the semantics of modality. In: J. P. Calbert, H. Vater (szerk.), *Aspekte der Modalität*. Verlag Gunter Narr, Tübingen. 1—70.
- FÓNAGY, I. (1973), Poids sémantique et 'poids phonique'. *La linguistique* 9: 7—35.
- FREGE, G. (1973), Einleitung in die Logik. In: *Schriften zur Logik*. Akademie Verlag, Berlin. 75—92.
- HILPINEN, R. (szerk.) (1971), *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. D. Reidel, Dordrecht.
- HILPINEN, R. (szerk.), (1981), *New Studies in Deontic Logic*. D. Reidel, Dordrecht.
- HINTIKKA, J. (1962), *Knowledge and Belief*. Cornell University Press, Ithaca.
- HINTIKKA, J. (1969), *Models for Modalities*. D. Reidel, Dordrecht.
- HUGHES, G. E. — M. J. CRESSWELL (1968), *An Introduction to Modal Logic*. Methuen, London.
- KIEFER, F. (1981), What is possible in Hungarian? *ALH* 31: 147—185.
- KIEFER F. (1983), *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER F. (1985), A *-hat/-het* képző jelentéséhez. *Az episztemikus -hat/-het*. *ÁNYT* 16: 131—153.
- KRATZER, A. (1978), *Semantik der Rede. Kontexttheorie — Modalwörter — Konditionalsätze*. Scriptor, Kronberg.
- KRATZER, A. (1981), The notional category of modality. In: H.-J. Eikmeyer and H. Rieser (szerk.), *Words, Worlds, and Contexts*. de Gruyter, Berlin. 38—74.
- LANG, E. (1982), Einstellungsausdrücke und ausgedrückte Einstellungen. *Studia Grammatica* 22: 305—341.
- LEWIS, D. (1973), *Counterfactuals*. Blackwell, Oxford.
- LYONS, J. (1977), *Semantics*. II. kötet. Cambridge University Press, Cambridge.
- MOLNÁR I. (1968), *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. NytudÉrt 60.
- PALMER, F. R. (1979), *Modality and the English Modals*. Longman, London.
- PERKINS, M. R. (1983), *Modals Expressions in English*. Frances Pinter, London.
- REICHENBACH, H. (1947), *Elements of Symbolic Logic*. Macmillan, London.
- RESCHER, N. (1968), *Topics in Philosophical Logic*. D. Reidel, Dordrecht.
- RUSSELL, B. (1940), *Inquiry into Meaning and Truth*. Norton, New York.
- RUZSA I. (1984), *Klasszikus modális és intenzionális logika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- URMSON, J. O. (1952), Parenthetical verbs. *Mind* 61: 480—496.
- VAN DER AUWERA, J. (1985), *Language and Logic. Pragmatics and Beyond CS2*. John Benjamins, Amsterdam.
- VATER, H. (1975), *Deutsche Modalverben*. In: H.-J. Seiler (szerk.) *Structure Fink*, München.
- VINOGRADOV, V. V. (1947), *Russkij jazük*. Iz. Akademii Nauk, Moszkva—Leningrád
- VON WRIGHT, G. H. (1968), *An Essay in Deontic Logic and the General Theory of Action*. North-Holland, Amsterdam.

On the Notion of Modality

by FERENC KIEFER

Modality is one of the most complex notions in linguistics. Traditionally modality has mostly been discussed in connection with sentence mood, i.e. it has been assumed that declarative, interrogative, exclamative, imperative and desiderative sentences represent different types of modality. Linguistic discussion has thus concentrated on the ways in which these modalities are expressed. In languages in which there is a more or less well-defined class of modal auxiliaries, the inquiry into modality has often been confined to the description of the meaning of these auxiliaries. This can also be considered to be part of linguistic tradition. In the logical tradition the notion of modality has been defined in terms of necessity and possibility. Necessity and possibility are logical operators: they map propositions onto propositions. There is also a third tradition, loosely connected with the first one, which considers modality as the various ways in which speaker's attitudes are expressed. Attitudinal operators are not logical operators, they do not map propositions onto propositions, rather they map propositions onto „evaluated“ propositions. The „evaluated“ propositions themselves are no longer propositions, they cannot be assigned truth-values. The main aim of the paper is to make more explicit the linguistic definitions of modality and to show that a synthesis which would integrate both the logical notion of modality and most of what linguistic tradition considers to belong to modality is quite feasible. The theoretical framework used in the paper is possible world semantics, more precisely, the possible world semantics used in Hintikka's epistemic logic. It is claimed that modality can be expressed both propositionally and nonpropositionally but in natural language the nonpropositional means seem to play a more central role. The nonpropositional expressions of modality include sentence adverbials, parentheticals, and modal particles.

A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében

I. Bevezető. Miért nyelvi kép?

„Különféle szerzők, műfajok, korszakok képeiről (*images*)... már számtalan tanulmány született; ami azonban még mindig hiányzik, az a szóképek (*tropes*) meghatározása, osztályozása, elmélete. Amikor azt mondom, »hiányzik«, ez azt jelenti, hogy van belőle vagy ötven.”

Pierre Guiraud harminckét évvel ezelőtt írta le a fenti sorokat a stilisztikáról szóló könyvecskéjének a kifejezés szemantikájával foglalkozó fejezetében (1954. 63). Ha akkor félszáz körül járt a képeleméletek száma, vajon mekkora lehet most? Az amerikai W. A. Shibbes 1971-ben kiadott bibliográfiájában, amely csak az egyik képtípusnak — igaz, a legnépszerűbbnek: a metaforának — a szakirodalmát gyűjtötte össze, csaknem 300 sűrű szedésű oldalon sorjáznak a metaforával foglalkozó monográfiák, tanulmányok, cikkek könyvészeti adatai (1971a. 23—318). Azóta éppen másfél évtized telt el, s a metafora iránti érdeklődés nem hogy csökkent volna, hanem talán még fokozódott is. Egymást érik, különösen angol nyelvterületen, de másutt is, a metafora kérdéseit boncolgató tudományos vitaülések, szimpozionok (vö. többek között: Ortony 1980; Sacks 1980; Culler 1981. 5), rendszeresen jelennek meg a metaforának szentelt folyóiratszámok (pl. *Poetics* 14—15, 1975; *Langages* 54, 1979). Ha nem is ilyen ütemben, de folyamatosan gyarapodik a többi képfajtának, különösen a Roman Jakobson afázia-tanulmánya óta felértékelődött metonímiának és a belga-francia neoretorikában az alapszókép rangjára emelkedett szinekdochének az irodalma is.

Joggal vetődik tehát fel a kérdés: érdemes-e egyáltalán megpróbálkozni a nyelvi képszerűség elméleti alapjainak tisztázásával, ill. ami ennek előfeltétele: az immár könyvtárnnyira duzzadt hazai és nemzetközi szakirodalomnak a jelzett körülmények folytán szükségképpen hiányos és vázlatos áttekintésével?

A válasz — legalábbis az én számomra — egyértelműen igenlő. Meg vagyok ugyanis győződve arról, hogy semmiféle stílusjellemzés sem végezhető el sikeresen anélkül, hogy a kutató előbb fel ne vázolná azt az elméleti horizontot, amely előtt tárgyát elhelyezi és szemléli. Rugalmas elméleti keret híján ugyanis könnyen megrekedhet a pusztá taxonómiában, a nyelvi részjelenségek, adatok rendszerezésében.

*

R. J. Matthews amerikai generativista szerint egy adekvát metafora-elméletnek két minimális követelménynek kell eleget tennie:

(1) állapítsa meg a szükséges és elégséges feltételeket a metaforának a nem metaforától való megkülönböztetéséhez ;

(2) adjon számot arról, hogyan érti meg és interpretálja a beszélő a metaforát nyelvi kompetenciája segítségével (1971. 413 ; ismerteti és kommentálja Delas 1978. 76—83).

Úgy gondolom, hogy ez a két kritérium alkalmazható általában a nyelvi képre is. Ezért ebben a tanulmányban először azzal foglalkozom, hogyan tudjuk megkülönböztetni a képet a szöveg többi részétől, majd azt vizsgálom, hogyan fogja fel a befogadó ezt a szövegrészletet mint nyelvi képet. Mivel azonban ez utóbbi folyamat bemutatásához okvetlenül szükséges az ún. kép-elemek ismerete, e közé a két rész közé beiktatok egy fejezetet a nyelvi kép alkotóelemeiről és az ezek lehetséges kombinációiból adódó képtípusokról.

Mielőtt azonban minderre sort kerítenénk, szükségesnek látszik néhány előzetes megjegyzést tenni a dolgozatban alkalmazott terminológia magyarázatául és védelmében.

Munkám során mindvégig égető szükségem volt — legalább annyira gyakorlati, mint elméleti okokból — egy olyan összefoglaló kategóriára, rugalmas gyűjtőfogalomra, amely egyaránt magában foglalja a nálunk hagyományosan *szókép*-nek nevezett képfajtákat (metafora, metonímia, szinekdoché, szinesztézia stb.), a hasonlatot, valamint az ezekből összetevődő nagyobb terjedelmű képszervezeteket.

Mint ez már a címéből is kiviláglik értekezésemnek, végül is úgy döntöttem, hogy az itt tárgyalandó jelenségcsoportot *nyelvi kép*-nek vagy röviden *kép*-nek fogom nevezni. Emellett szólt ennek az elnevezésnek a rövidege, hajlékonysága és széles körű elterjedtsége a nemzetközi és a magyar szakirodalomban.

A *r ö v i d s é g* ebben az esetben azért különösen előnyös tulajdonság, mert a vele jelölt fogalom állandóan ismétlődik a szövegben, némelyik oldalon tízszer-tizenötöszer is előfordulhat.

A *h a j l é k o n y s á g* azt jelenti, hogy könnyen lehet belőle további származékokat alkotni, akár szóképzéssel (*képi, képes, képszerű* stb.), akár összetétellel (*képalkotás, képszerkezet, képzavar*, ill. *alapkép, részkép* stb.).

Ami *el t e r j e d t s é g* ét illeti: szórványos ókori előzmények után (pl. Arisztotelész Rétorikájában az analógián alapuló hasonlatnak volt a neve) századunk elejétől mindegyik nagy kultúrnyelvben általánossá válik a használata. A francia stilisztikába az iskolássá merevült retorikai nomenklatúrától szabadulni igyekvő Charles Bally vezette be (1909/51. I: 190—202), s ettől kezdve — részben talán a szürrealisták képkultuszától és Valéry elméleti írásaitól is támogatva — az *image* (*littéraire* vagy *poétique*) kifejezés egészen a hatvanas évek elejéig közkeletű maradt (vö.: Bruneau 1951; Antoine 1961; Ullmann 1961; részletesebben l. Vigh Á. 1973). Az angolszász irodalomkritikában és stílus kutatásban, ha lehet, még nagyobb jelentőségre tett szert az *image* fogalma (pl. Wells 1924; Spurgeon 1935; Ullmann 1957. 189—262; uő 1960; uő 1964. 174—201), sőt a New Criticism képviselőinél az *imagery* tanulmányozása vált a stílusvizsgálat fő területévé (vö. Weimann

1962/65. 199—255). De nem sokkal kevésbé kiterjedt szakirodalom foglalkozik a német *Bild* (vö.: Pongs 1927, 1939, 1969, 1973; Clemen 1936), a szovjet-orosz, ill. cseh *obraz* (vö. Vinogradov 1963. 94—129, ill. Mukařovský 1946/70) és a magyar *kép, költői kép* stilisztikájával sem (ez utóbbinak most csak az 1945 utáni irodalmából szemelgetve: Eckhardt 1948; Herczeg 1958; T. Lovas 1959; uő 1960; J. Soltész 1965. 262—93; J. Nagy—Szabó Z. 1968; Molnár 1981 stb.).

Ez azonban csak az egyik oldala volt az éremnek. Igen megfontolandó érvek szólnak ugyanis az ellen is, hogy a *kép* kifejezést válasszuk erre a célra, a képszerűség nyelvi eszközeinek gyűjtőnévéül. Elsősorban az, hogy szemantikailag túl van terhelve, zavaróan sokértelmű. I. A. Richards már 1936-ban „különösképpen félrevezető”-nek minősíti, mert hol a tartalom (tenor) és a hordozó (vehicle) egységét jelenti, hol csak az utóbbit, a képi elemet. Ezenkívül a *kép* műszó óhatatlanul vizualitást sugall, holott a költői beszédalakzat nem azonos a tudatunkbeli vizuális képpel, képzettel (Richards 1936/77. 124; tovább bonyolítja a dolgot, hogy az angol *image* szó ’mentális képzet’-et is jelent, vö. Preminger 1965. 363). Emiatt Richards a *kép* elnevezés mellőzésére szólított fel, ez azonban akkor nem talált meghallgatásra. Sőt éppen az ő pályatársai és állítólágos követői voltak azok, akik az *imagery* fogalmát oly partatlanná tágitották, hogy végül már szinte mindent „kép”-nek tekintettek, ami figyelmüket magára vonta. Ez természetesen a *kép, képiség* inflálódásához, majd diszkreditálódásához vezetett (vö. Weimann 1962/65. 201—8).

Sok tekintetben hasonló pályát futott be a szovjet stilisztika *obraz*-kategóriája is. Ennek bizonytalan értelműségére, tartalmatlanságára a „Szó és kép” vita résztvevői mutattak rá a 60-as évek elején (vö. Nyíró L. 1960).

A legradikálisabban azonban a franciák számoltak le az *image* fogalmával. A komoly szakirodalom ’nyelvi kép’ értelemben már a 60-as évek közepétől szívesebben használja a *figure* elnevezést, mint az *image*-t (vö.: Genette 1966, 1969, 1972; Todorov 1967. 91—118; stb.), miközben ez utóbbinak a jelentése mindinkább a ’vizuális kép’-re korlátozódik (vö.: Barthes 1964; Thibault-Laulan 1972). Gérard Genette A leszűkült retorika című fontos tanulmányában azt rója fel az *image* hibájául, hogy „valamilyen analogikus, sőt mimetikus viszony hatását kelti”, s ezáltal metaforicitást konnotál, ami alkalmatlanná teszi a nem hasonlóságon alapuló alakzatok jelölésére (1970/77. 69). Úgy látszik, francia nyelvterületen is végbement a *kép* műszónak az a semmitmondóvá hígulása, amelyről angol és orosz vonatkozásban már megemlékeztünk. Mi más indokolhatná ugyanis azt a már nem is érvelő, ingerült hanghordozást, amellyel Meschonnic (1970. 101—2; idézi Moreau 1982. 13) és Henry (1971. 73) kiutasítja a poétikai, ill. stilisztikai terminológiából?

Mindez arra készítetett, hogy alaposan megfontoljam: nem kellene-e mégis valamilyen egyéb megoldáshoz folyamodni a (nyelvi) *kép* elnevezés helyett? Sorra vettem hát mindazokat a részben hagyományos, részben újabb alkotású szakszavakat, amelyek gyűjtőnévként egyáltalán számításba jöhettek.

a) *Trópus* vagy *szókép*. — A *trópus* név bizonyos tekintetben túlságosan is tág volna: a retorikai hagyomány Quintilianust követve számos nem képszerű lexikális kifejezőeszközt is a trópusok közé sorolt. Quintilianus tizennégy trópusfajtája közül például nem igazán kép ez a három: hyperbaton, onoma-

topoeia, ironia. Aligha véletlen, hogy a Rhétorique générale (1970; a továbbiakban: RG) metabولاتáblázatában az elsővel a metataxis, a harmadikkal pedig a metalogizmus oszlopában találkozhatunk (i. m. 49); a hangfestésnek talán a metaplazmusok között lehetne helyet szorítani — mindenesetre egyikük sem metaszeméma!

Más szempontból viszont jóval szűkebb ez az ókori *trópus*, mint a mi (nyelvi) kép-fogalmunk: kirekesztődik ugyanis belőle minden olyan kép, amely nem névátvitelen alapul (vö. Quintilianusnak ezt a meghatározását: a *trópus* a kifejezésnek a természetes és eredeti jelentésből más jelentésbe átvitt módja, az egyik dologra saját jelentésben használt kifejezésnek más dologra való átvitele, de már nem saját jelentésben; I. sz. 1. sz./1921. 175). E szerint a meghatározás szerint nem minősíthető trópusnak egyetlen explicit kép sem: nemcsak a hasonlat reked kívül rajta, hanem még a teljes metafora és — ha van ilyen — a teljes metonímia, szinekdoché, szinesztézia stb. is. Nem is beszélve a több elemi képből álló összetett képegyüttesekről (vö. uo.: „a trópusokban szavakat használunk más szavak helyett” — én emeltem ki K. G.). Ennélfogva a *trópus* (legalábbis ebben az antik formájában) nem alkalmas a gyűjtőfogalom szerepének betöltésére. Ezenkívül számolnunk kell a *trópus* szó köznyelvi 'forró égöv' jelentésének zavaró hatásával is.

A *szókép* elnevezést a klasszikus *trópus* magyar egyenértékeseként szokták alkalmazni (vö.: Szathmári 1958. 77; uő 1961. 528; J. Nagy 1968. 99), pedig e két kategóriának nem teljesen azonos a terjedelme, gondoljunk csak az előbb említett nem képszerű trópusokra! Ez azonban a mi szempontunkból inkább előnyére válik a *szókép*-nek, mint hátrányára. Ami miatt mégsem felel meg céljainknak, az az, hogy ez sem foglalja magában se a hasonlatot, se az összetett (komplex és továbbfejlesztett) képeket. Sőt ha a róla adott definíciókat (pl. Szathmári 1958. 77; Zsilka T. 1977. 224) szó szerint vennők, még az explicit képeket (teljes metaforát stb.) sem!

Megjegyezzük, hogy vannak olyan szakmunkák, amelyek beleértik a hasonlatot a *szókép* fogalmába (vö.: Horváth M. 1961. 374–84; Gáldi 1969. 77–8; újabban fenntartásainak ad hangot a hasonlatnak a *szóképek* közül való kirekesztésével szemben Török 1979. 431), ezek azonban kisebbségi vélemények, amelyek nem ingatták meg a közép- és felsőfokú stilisztika-tanítás által is fenntartott *szókép*–hasonlat elkülönítés egyeduralmát (vö.: Szathmári 1958. 112 kk.; uő 1961. 443–4; J. Nagy 1968. 106–8). Ezért a *szókép* kifejezést sem használhatjuk 'kép, nyelvi kép' értelemben, gyűjtőfogalomként, pedig máskülönben a Török Gábor által felvázolt *szókép*-kategória (i. h. 430) gyakorlatilag egybeesik a mi (elemi) kép-fogalmunkkal.

b) *Figura* vagy *alakzat*. — Kaphatnák ezt a nevet is a nyelvi képek, hiszen a trópusokat már a klasszikus retorikák is általában a figurák egyik válfajaként, jelentésváltozással járó alakzatként tartották számon (vö.: Lanham 1969. 101; Ducrot–Todorov 1972. 351). Gerber (1873. II: 13) a művészi tudatosságon alapuló trópusok (*Bild-Figuren*) és az alakzatok (pl. paradigma, hasonlat, parabola) közös nevéül az *esztétikai figura* elnevezést vezeti be. A figurák közé sorolja a trópuszt számos korunkbeli retorikai kézikönyv is: Gero von Wilperté (1959) a *szóalakzatok* (511–2), a Preminger-enciklopédia (1965) a *gondolatalakzatok* (273), Dubois-ék nyelvészeti lexikona (1973) a *jelentésalakzatok* (214), a Shapiro házaspár kismonográfiája (1976) a *beszédalakzatok* közé (1). Genette (1966. 209) is olyan meghatározást ad

a *figure*-ről („a jel és az értelem közötti eltérés mint a nyelvezet belső tere”), amelybe belefér a hagyományos *trópus*-fogalom, sőt aránylag még arra illik rá a legjobban. Bonheim (1975/77. 72) pedig már mindenben egyenlőségjelet tesz *trópus* és *alakzat* közé.

Am ha jobban megnézzük az ókori forrásokat, azt láthatjuk, hogy éppen a legnagyobb hatású rétornak, Quintilianusnak a szónoklattanában külön könyvben vannak tárgyalva a trópusok és a figurák (VIII. 6., ill. IX. 1–3.), azaz önála a *trópus* nem alosztálya a *figurá*-nak (nem az Lausbergnél sem: 1960. I: 282–307, ill. 308–455). A klasszikus — elsősorban a római — retorikán alapuló magyar iskolai hagyományban (összegezi: Szathmári 1961. 528–30, ill. 418) is külön, egymásnak alá nem rendelt csoportozatot alkotnak a szóképek és az alakzatok. Tehát ha *alakzat*-nak neveznénk a nyelvi képeket, egy meglehetősen szilárd és elterjedt terminológiai konvencióval találnánk szembe magunkat, amely ilyen jelenségeket társít az *alakzat* (*figura*) fogalmához: szóismétlés, halmozás, fokozás, szókihagyás, szórendváltoztatás (szóalakzatok), ill. felkiáltás, megszólítás, kérdés, párhuzam, ellentét, nagyítás, látomás, irónia, szójáték (gondolatalakzatok; l. Szathmári: i. h. 418).

De még ha arra az álláspontra helyezkedünk is, hogy a kép besorolható az alakzatok közé, s így nevezhető *alakzat*-nak, akkor sem volna szerencsés ez a szóválasztás, oly sok mindent foglal magában az *alakzat* elnevezés. Nem véletlen, hogy például Vigh Árpád az *alakzat*-ot az RG terminusai közül a legátfogóbbal, a *metabolá*-val azonosítja (1981. 430, 488; 1982. 299). Ez sokkal tágabb, sokkal gazdagabb tartalmú kategória, mint az, amelynek mi itt nevet keresünk. Így hát elesik az *alakzat* vagy a *figura* elnevezés is (egyébként se többi jelentésük, se szóhangulatuk nem kellemes, és továbbképzésre vagy összetételre is kevésbé alkalmasak, mint a *kép*).

c) *Kettőskép*. — Zalabai Zsigmond csehszlovákiai magyar író és kritikus a nyelvi képeken „tűnődő” kismonográfiájában a *kép*, *szókép*, *trópus* megnevezéseket szinonimákként használja, de nincsen velük megelégedve: egyaránt elveti mind a terminológiaiilag „agyonterhelt” *kép*-et, mind az — egyébként vitathatóan — „semmitmondó”-nak minősített *szókép*-et (1981. 25–37). Helyettesítésükre neologizmust alkot, a *kettőskép* kifejezést, melyet így határoz meg: „önmagára + rejtvénytyszerűen valami másra is utaló kép” (35; már itt megjegyezném, hogy nem világos, hogyan *utalhat* valami saját magára).

Zalabai a *kettőskép*-et a továbbiakban gyűjtőnévként alkalmazza, jól lehet az a fenti definíció szerint legfeljebb az egyszerű metaforára (esetleg még a szinekdochéra) vonatkozhatna. Később ad egy másik meghatározást is a *kettőskép*ről: „két jel szemantikai kölcsönviszonya” (54), ami ellentmond a korábbi definíciónak. Az csak az implicit szóképekre illet rá, ez pedig épp azokra nem érvényes (ugyanis a „két jel”-en Zalabai a szövegelméletből kivehetően a nyelvi kép két főelemét, „tag”-ját érti, azok közül pedig implicit kép esetén csak az egyik van jellel képviselve).

Végeredményben azonban mind a két értelmezésében tautologikus ez a *kettőskép* elnevezés, hiszen a kettős látás, kétféle szempontból való ábrázolás mindenfajta nyelvi képnek definíciószerű sajátossága. Tehát nemcsak a „költői metaforára” igaz, hogy „két jelentés, két valóságvonatkozás, két tárgykép [= denotátum] hat [benne] egyszerre” (53), hanem a többi képtípusra is, mindre! Hisz éppen ez a lényege a „képszerű”, „képletes”, azaz közvetett, kettős fénytörésben való megjelenítésnek, ettől kép a kép. Vagyis az olyan

nyelvi-stilisztikai *kép*, amely nem „kettős”, nem is kép igazából, hanem csak szótárilag előírt megjelölés.

Ezenkívül nehézkes is ez a Zalabai javasolta megnevezés, különösen származékaiban: *kettősképszerűség*, *kettősképalkotás*, *kettősképzavar*?! Egy szóval semmiképp sem olyan terminológiai lelemény, amelynek kedvéért érdemes volna lemondani a rövid és jól ismert *kép*-ről!

d) *Metaszeméma*. — Tartalmilag ez a kategória, a metabolák (vö.: Vigh Á. 1981. 502; uő 1982. 299) négy válfajának egyike (meghatározását l.: RG 34; Vigh Á. 1981. 504; uő 1982. 340) áll legközelebb ahhoz az átfogó, rugalmas *kép*-fogalomhoz, melynek elnevezéséről a fentiekben szó volt. Mégsem vállalkozhattam arra, hogy átvegyem a liège-i μ -csoportnak ezt a neologizmusát, mert hosszú és rugalmatlan, s egyelőre különösebb hagyománya sincs.

Végül is tehát meg kellett maradnom a *nyelvi kép* (sokszor elég ennyi is: *kép*) elnevezés mellett. Ehhez némi bátorítást nyújtott a legújabb francia szakirodalom (Morier 1981; Moreau 1982; Bonnefoy 1983), amely, úgy látszik, ismét használni kezdi a korábban elvetett *image (littéraire)* kifejezést (illetőleg Morier nem is vetette el, hanem megtartotta 1961-es lexikonának újabb, 1975-i és 81-i kiadásaiiban is). A *kép* ellen felhozható két fő érvet pedig — azt ti., hogy túl sok a jelentése, ill. hogy vizualitást sugall — azzal verhetjük vissza, hogy pontosan definiáljuk (erre tanulmányom II. és IV. részének végén tesztek kísérletet), és a jól meghatározott terminus technicust mindvégig következetesen használjuk. (A műszóalkotás kritériumairól vö.: Grétsy 1961. 6–7; Kovalovszky 1977. 50–1; Pusztai I. 1982; Szépe 1982. 136–7.)

II. A kép a közlemény felől: a megkülönböztetés szemantikai kritériumai

Ahhoz, hogy meg tudjuk mondani: „Mi a kép?”, tehát hogy definiálni tudjuk, előbb arra a kérdésre kell megfelelnünk: „Mi kép?”, illetve „Mi nem kép?”, vagyis különbséget kell tudnunk tenni kép és nem kép között. Ezt a gyakorlatban megvalósítani sokkal könnyebb, mint utólag megmagyarázni, hogy *yan* csináltuk, és főleg hogy *miért* is voltunk erre képesek.

Tegyünk próbát egy irodalmi szöveggel! A részlet Krúdy Gyula Az úti-társ című kisregényének első fejezetéből való. A szövegben *dőlt betűs* szedéssel emelem ki, és a későbbi hivatkozás megkönnyítésére (1)-től (10)-ig beszámolom azokat a szegmentumokat, melyeket képnek tartok:

„Holdfényben utaztunk, (1) *a fák megannyi szoknyás kísértetek*, a világos mezőkön azok a láthatatlanná váltott rókák ügetnek, amelyek valamely rejtély folytán örökre eltűnnek a vadász szeme elől, egy (2) *ezüst sóhajlásos tónál* vadludak szálltak nagy messziségben, a vasúti töltés mellett futó szürke országútról az volt gondolható, hogy rajta boldogtalan emberek mendegélnek a fák (3) *lassú szívverés módjára ingó árnyékaiban*, olykor (4) *kis fehér házak tűntek fel, mint heverő kutyák*, egy (5) *falevelnyi ablak mögött* mécses égett, tán most gyilkolnak meg valakit, vagy utolsókat hörög egy haldokló vén paraszt; (6) *utolért az eső, mint a bánat*, és az elsötétedett éjszakából (7) *könnyeket vert a* (8) *részvétlen ablakra*; — vajon mit csinálnak azok, akiket szeretek? — gondoltam magam-

ban fázósan, mintha soha többé nem hallhatnám kedves (9) *szájak* kedves, tetszetős beszédét, és csak az útitárs szomorú szavai hangzanak fejem körül, (10) *mintha a halál a bibliát olvasná.*" (Ú 7–8)¹

Amikor most utólag megpróbálom tudatosítani, mire támaszkodtam a képek megkülönböztetésében, először is arra a „stilisztikai kompetenciá”-ra hivatkozhatom (vö. Szabó Z. 1977. 163–8), amellyel kisebb vagy nagyobb mértékben minden anyanyelvi beszélő rendelkezik. E túlnyomórészt spontánul működő kompetencia a beszélő anyanyelvi műveltségéből, szépirodalmi olvasottságából és a vonatkozó másodlagos irodalom (szakirodalom) ismeretéből tevődik össze. (Ez utóbbi sem korlátozódik a szakmabeliekre, mivel stilisztikai tudnivalókat az iskolai anyanyelv- és idegennyelv-oktatás is közvetít bizonyos mértékig.)

Ez azonban a dolognak csak az egyik, a szubjektív oldala. Ahhoz, hogy egy befogadó — jelen esetben ennek a tanulmánynak a szerzője — stilisztikai kompetenciáját mozgósítva több-kevesebb biztonsággal különbséget tudjon tenni kép és nem kép, „stiléma” és „kontextus” között, fenn kell állnia egy másik, jóval fontosabb, mert objektív természetű feltételnek is: annak ti., hogy a szemügyre vett nyelvi korpusz egyes elemei, elemcsoportjai rendelkezzenek olyan sajátossággal (sajátosságokkal), mely(ek)re támaszkodva az elemző ezeket a szegmentumokat el tudja különíteni a szöveg többi részétől, attól, ami „nem kép”.

Nos, ezek a sajátosságok kétségtelenül megvannak, mert ha nem volnának meg, semmiféle „stilisztikai kompetencia” sem lett volna képes a bemutatott Krúdy-részletből vagy bármi másból képeket elkülöníteni. Tehát az idézett szöveg ebből a szempontból objektíve is inhomogén, azaz koherens folytonosságán belül megszakítottságot is tartalmaz.

A nyelvi közlemények (különösen pedig az irodalmi művek) effajta inhomogenitásának a rétorok, esztéták, irodalmárok mindig is tudatában voltak, s metaforikusan utaltak is rá. Gaston Bachelard szerint például a költői kép „kiemelkedik” a nyelvből, egy kissé fölötte lebeg a „pragmatikus” nyelvhasználatnak (1957. 10; idézi Bouverot 1969. 235, 41. j.). Sőt már a 18. századi francia klasszicista retorika, így Du Marsais-nak a trópusokról írott nagyszabású kézikönyve (1730) is különbséget tesz „természetes” és „képletes” nyelv között: az előbbi, az alakzatok nélküli szöveg teljesen átlátszó, s emiatt mint szöveg tulajdonképpen nem is létezik. Az alakzat (*figure*) sajátos rajzolatként jelenik meg ezen az áttetsző felületen, kiemelkedik belőle, fölébe kerekedik, de épp ezáltal tudatosítja bennünk nemcsak saját magának, hanem az alapjául, környezetétül szolgáló szövegnek a meglétét is. Az alakzat — így többek közt a jelentésalakzat, a nyelvi kép — teszi lehetővé számunkra, hogy a szöveget ne csupán a jelentés közvetítőjeként, hanem önmagában is érzékeljük (l. Todorov 1967/77. 36; vö. még Rákos P. 1971. 189). Íme, a nyelv „átlátszatlanná válásának”, a közlemény önmagára koncentrállódásának eszméje több mint kétszáz évvel Jakobson előtt! Igen fontos mozzanat (tudo-

¹ A Krúdy-idézetek lelőhelyei, az előfordulás sorrendjében: Ú = Az útitárs (— N. N.). Bp. 1959, Szépirodalmi; NK = Nagy kópé (— Rezeda Kázmér szép élete — Az utolsó gavallér). Bp. 1957, Szépirodalmi; BÜ = Boldogult úrfikoromban (— Hét Bagoly). Bp. 1963, Szépirodalmi; N = Napraforgó (— Asszonyságok díja). Bp. 1958, Magvető.

mánytörténetileg is), hogy Du Marsais és követői felfogása szerint éppen az alakzat az, ami lehetővé teszi a művészi, ill. szónoki szöveg sajátos voltának — a stílusnak — a megragadását. (Ebből is érthető, miért foglalt el a képek tanulmányozása oly jelentős helyet a francia klasszicista retorikában, amely a kor „parole-nyelvészete” az aktualizált nyelvvel, a nyelvhasználatról foglalkozott, szemben a nyelv elvont szabályrendszerét rögzítő grammatikával.)

De hát miben is rejlik voltaképp a különbség a szövegből ily módon „kiemelkedő” nyelvi szegmentum (a kép) és a szöveg többi része, a kontextus között?

Vannak olyan hipotézisek, amelyek szerint az egymáshoz képest heterogénnek érzett szövegdarabok abban térnek el egymástól, hogy különbözően viszonyulnak a nyelven kívüli valósághoz. Voigt Vilmos például az Ősz és tavasz között című Babits- és A ló meghal, a madarak kirepülnek című Kassák-vers egybevetésekor (1971. 341 kk.) abból a feltevésből indul ki, hogy az irodalmi mű kétféle típusú kijelentésekből tevődik össze:

a) reális kijelentések (ezek közvetlenül vonatkoznak a valóságra, pl. Babits versében „sietnek az esték” vagy Kassáknál: „Bécsben 3 napig az utcán aludtunk”);

b) kvázi-kijelentések (azaz a reális kijelentésekre vonatkozó poétikai reláció-kijelentések, amelyeknek nincs közvetlen valóságtartalmuk, hanem pusztán költői fikcióként fordulnak elő, pl. metaforák, megszemélyesítések, hasonlatok: „sietnek az esték, / álnokul mint a tolvaj öregség”, ill. Kassák poemájában: „a hajó pedig dőcögött velünk / mint a terhes asszony”).

Vagyis a nyelvi kép ebben a megközelítésben kvázi-kijelentés-nek minősül, amely azáltal „emelkedik ki” környezetéből, hogy azzal ellentétben nem közvetlenül vonatkozik a szövegen kívüli objektív valóságra, hanem csak közvetve, azoknak a reális kijelentéseknek a közvetítésével, amelyekből mint poétikai fikció elkülönül.

A Voigt Vilmos-féle kvázi-kijelentés fogalma tehát nem azonos Roman Ingarden kvázi-ítélet kategóriájával, amely az irodalmi műnek minden egyes kijelentő mondatát magában foglalja (vö. Ingarden 1931/77. 166–88). Ingarden szerint az irodalmi művekben szereplő állító mondatok — ellentétben például a tudomány állításaival — nem tekinthetők valódi ítéletmondatoknak: az olvasónak nem jut eszébe, hogy az illető mondatok igazsága vagy hamissága felől érdeklődjék (i. m. 172–3). A költészetben ábrázolt tárgyak nem hasonmásai a költőin kívüli valóságnak; „hűségük” ennél fogva nem erény, „pontatlanságuk” nem hiba. A mű nem az íróról vagy környezetéről szóló „igazságok” gyűjteménye, nem eszköz, amelynek segítségével bepillantást nyerhetünk az író életébe, vagy tájékoztatást kaphatunk arról a világról, amelyben élt. Az irodalmi műnek nem lényeges funkciója az olvasóra gyakorolt erkölcsi hatás. (L. uő 1961/68. 48, 50.)

Ugyancsak különbözik a kvázi-kijelentés az I. A. Richards-féle álkijelentéstől (*pseudo-statement*-től), amely szintén mindegyik állítására vonatkozik a nyelvi műalkotásnak: a költemény Richards szerint szavakból álló forma, amelyet kizárólag az a hatása igazol, melyet impulzusaink és attitűdjeink felszabadításával és megszervezésével miránk, befogadókra gyakorol. Ezzel szemben a tudomány valódi kijelentéseit (*statement*-jeit) a logikai igazságuk igazolja, azaz megfelelésük azzal a ténnyel, melyre rámutatnak (I. A. Richards 1926/59. 456–7; az elméletre vonatkozó bőséges kritikai visszhangból vö.:

Markiewicz 1966/68. 103–4; Hester 1967. 15; Szili 1967. 9; uó 1970. 245; Rákos P. 1971. 41; Zalabai 1981. 202; Cs. Gyimesi 1983. 22).

Találkozunk azonban számos olyan szakirodalmi adalékkal is, amely részben előzményeül, részben megerősítéséül szolgálhat a kvázi-kijelentés Voigt Vilmos bevezette kategóriájának. A svéd Lars Gustafsson (1968) például különbséget tesz *asszertórikus* (valamit tényként állító) és *pszeudo-asszertórikus* („ál-állító”, képletes, áttételes) kijelentések között (magyarul ismerteti Kanyó 1970. 412–3). Az asszertórikus kijelentés szerzője azzal az elvárással él, hogy kijelentését igaznak, meggyőződése kifejeződésének fogják fel (vö. : Markiewicz 1966/68. 114–5; Kelemen P. 1981. 240; Cs. Gyimesi 1983. 22). A pszeudo-asszertórikus kijelentés viszont logikailag se nem igaz, se nem hamis, nem is tart igényt ilyenfajta verifikációra. E fiktív jellegű mondattípus különösen a metaforákban gazdag, lírai szövegekben fordul elő.

Hasonló különbséget lát a szöveg egésze és a benne fellelhető jelentésalakzatok (metaszemémák) között a Rhétorique générale (RG). A metaszeméma mindig „álkijelentés” (*pseudo-proposition*), mert olyan ellentmondást tartalmaz, amelyet a logika elvet, a retorika viszont elfogad. A predikatív alakú vagy ilyen alakra visszavezetett metaszeméma oly módon használja a kopulát, hogy az egyszersmind önmaga ellentétét is jelenti (RG 131).

A hazai szakirodalomból megemlíthetjük itt Szegedy-Maszák Mihály Krúdy-elemzését (1971. 65 kk.), amely az Utolsó szivar az Arabs Szürkénél című elbeszélés szövegében a valóságvonatkozás szempontjából megkülönböztet egy *betű szerinti* és egy *metaforikus* szintet. Az előbbihez tartozó kijelentéseket gyakorlatilag szó szerint veheti az olvasó, ezzel szemben a metaforikus szint elemei képes, képletes értelműek. Krúdy időnként „átkapcsol” egyik szintről a másikra, s ez az oda-vissza váltás poétikai rendező elvévé válik a novellának (i. h. 66). Végül megjegyezzük, hogy használja a kvázi-kijelentés fogalmát Kosztolányi-könyvében Kelemen Péter is (1981. 240), bár Voigt Vilmosnál valamivel tágabb értelemben: ő ugyanis olyan nem-asszertórikus kijelentéseket is kvázi-kijelentésnek nevez, amelyek nem trópusok, pl. „Kacagunk, ha szívünkbe szúrnak”. Nem világos azonban a kritérium, amelynek alapján ez a kijelentés nem-asszertórikusnak, ill. kvázinak minősül.

Akármilyen jó fogódzót kínál is azonban számunkra a nyelvi képek azonosításában az eltérő valóságvonatkozású: reális, ill. kvázi-szintű szövegdarabok megkülönböztetése, nem hallgathatjuk el azt az észrevételünket, hogy a két fokozat közti különbség sokszor nagyon is viszonylagos, ami óhatatlanul szubjektív elemeket vegyít bele az értékelésbe. Az, hogy egy szövegrészletet reális kijelentésnek minősíték-e vagy kvázinak, számos körülménytől függ:

a) Függ attól, hogy szinkrón metszetben vagy diakrón folyamatként vizsgálom-e. A „*sietnek az esték*” tagmondatot Voigt Vilmos a reális kijelentés egyik példaként említi, jóllehet ez is metafora (megszemélyesítés), ha némi képp már ex- is (vö. ÉrtSz. 5. 1192: *sietnek az évek*). Azaz csak a szinkronia szempontjából reális, történetileg inkább kvázi típusú.

b) Függ attól, ami a kérdéses kijelentés előtt áll, meg attól is, ami követi — tehát a szűkebb kontextustól. Voigt Vilmos — amikor a kvázi-szint többlépcsősségére hoz példát — alapszintnek (reális kijelentésnek) minősíti ezt (i. h. 346):

„olvadok a hóval”,

s ehhez képest 1. kvázi-szint: *mely elfoly . . .*, ill.
mely elszáll . . .

2. kvázi-szint: *mint könny*, ill.
mint sóhaj

Csakhogy valójában ez az „olvadok a hóval” is kvázi-szintű kijelentés, mert kibontása, továbbszövése ennek a metaforának: „*Pehely vagyok . . .*” Tehát míg az utána következő hasonlító mellékmondatokhoz képest csakugyan inkább reális ez a kijelentés, addig az előzményéhez viszonyítva (pontosabban: ahhoz kapcsolódva) inkább kvázi!

c) Függetlenül attól is a reális, ill. kvázi minősítés, hogy a szöveg milyen műfajú (tehát a tágabb kontextustól, műfaji kontextustól).

A mindennapi, gyakorlati célú kommunikációban nyilván helytelenek szemantikailag ezek a mondatok (idézi Kiefer é. n. 18):

A szék azzal vádolta az asztalt, hogy összeesett.

A kutya azzal vádolta a macskát, hogy tejet lopott.

Egy mesében viszont — a műfaj normájának megfelelően — teljesen rendjén való, reális kijelentések volnának. Ahogy Andersen meséjében (A rendíthetetlen ólomkatona) sem kvázi-kijelentés, megszemélyesítés, ha a féllábú ólomkatona *hall, gondol, szemügyre vesz* valamit (Andersen legszebb meséi. Bp. 1967. Vál. és átdolg. Rab Zsuzsa, 5 kk.), vagy amikor azt írja Andersen egy másik meséjében a tűzre vetett karácsonyfáról, hogy „egy-egy sóhaj volt minden roppanása” (uo. 18). Ugyanis a meseszöveg, ill. általában a műfaj egészében tényként fogadjuk el azt a fikciót, hogy állatok, növények, tárgyak emberi lény módjára éreznek, beszélnek, gondolkodnak. (Mukařovský az ilyen „megszemélyesítést” motívum értékűnek nevezi, megkülönböztetésül a valódi, szemantikai megszemélyesítéstől; vö. Zalabai 1981. 166; ugyanerről l. még Cohen 1966. 117–8; Eco 1972/76. 347–8; Kocsány 1981. 66.)

Mielőtt továbbhaladnánk, foglaljuk össze, mit tud mondani az ismertett hipotézis a kép és az azt magában foglaló szöveggörnyezet (a „nem kép”) közti különbségről.

A hipotézis szerint az egymáshoz képest inhomogénnek érzékelt szövegelemek különbözőségét az okozza, hogy eltérően viszonyulnak a szövegen kívüli valósághoz: a kijelentések egyik része (többsége) közvetlenül utal rá (ezek az ún. reális kijelentések), másik része viszont csak közvetve (ezek a kvázi-kijelentések). A nyelvi kép az utóbbi típusba tartozik, sőt gyakorlatilag azonos vele.

A reális—kvázi különbségtétel azonban, mint láthattuk, meglehetősen viszonylagos, sőt felvetődhet az az ellenérv is, hogy az irodalmi szöveg a maga egészében fikció (kvázi-ítéletek, ál-állítások sorozata, ahogyan Ingarden, ill. I. A. Richards véli), amely sem egészében, sem bizonyos részleteiben nem vonatkozik közvetlenül a valóságra.

Kíváncsún látszik tehát másféleképp is megalapozni a kép és a nem kép közötti megkülönböztetést. Ehhez induljunk ki abból a triviálisnak látszó megállapításból, hogy a kép mindig valami többlettel, valamilyen külső elemmel járul hozzá a mű jelkészletéhez, életanyagához. Ezt Michel Le Guern úgy fogalmazza meg Pascal költői képeiről szóló monográfiájában, hogy „a kép

olyan konkrét elem, melyre az író az általa előadott témán kívül tesz szert, hogy megvilágítsa vele valamilyen közlését, vagy hozzáférjen az olvasó érzékenységéhez a képzelet közvetítésével" (1969. 3; idézi Moreau 1982. 14). Vagyis a kép egy külső elemet hoz magával a szövegbe. Négy évvel később (talán az időközben megjelent liège-i retorika hatására) Le Guern már lényegesen korszerűbb terminológiával fejt ki ugyanezt a gondolatot: „a kép a közvetlen kontextus izotópiájába bele nem illő lexéma használata” (1973. 53; idézi Moreau: i. h.). Egyébként Le Guern úgy véli, hogy ez a meghatározás nem illik rá a metonímiák többségére, mivel a metonímia általában a kontextusnak az izotópiájához tartozik (i. m. 16, 104). Ebben valószínűleg téved, hiszen az RG egyetlen valamirevaló metonímia-példájában („Vegyétek elő a *Caesarotokat!*”; értsd: a Caesar-köteteket; i. m. 118) az állítmány és tárgya közötti szemantikai inkongruencia folytán éppúgy megvan a definícióbeli „bele nem illés”, mint akármelyik „igazi” költői képben.

Ennél a részletkérdésnél azonban sokkal fontosabb most a számunkra az *izotópia* fogalma, ill. az erre épülő szemantikai izotópiaelmélet, amely az eddigieknél alkalmasabb elméleti keretet kínál a nyelvi kép megkülönböztetéséhez.

Az izotópiaelméletet A.-J. Greimas kezdeményezése (1966. 69–101) nyomán a liège-i μ -csoport dolgozta ki RG (1970) és *Rhétorique de la poésie* (1977; a továbbiakban: RP) című művében. A magyarországi stilisztikakutatásban az elmélet Vigh Árpád tanulmányai, szemlecikkei révén vált ismertté (1976, 1977, 1979, 1980, 1981. 428–38, 487–514 passim; az utóbbi helyen a szerző kísérletet tesz az izotópiaelmélet gyakorlati, műelemzésbeli alkalmazására is: 435–7).

Az *izotóp*, mint köztudomású, eredetileg a fizikának a szakkifejezése: ott valamely elem atomjainak azonos magtöltésű (rendszámú) s így a Mengyelejev-féle periódusos rendszerben ugyanarra a helyre eső, de egymástól tömegükben, azaz a neutronok számában különböző változatait nevezik *izotópoknak* (vö.: ÚjMLex. 3. 464; IdSzKSz. 390).

A nyelvészetben az *izotópia* fogalmát Greimas kezdte használni, 'homogén jelentéssík' értelemben (1966. 70). E homogén jelentéssíkot Greimas szerint az osztályszémák (klasszémák) ismétlődése hozza létre: egy üzenet vagy bárminő beszédsekvenencia csak akkor tekinthető izotópnak, ha egy vagy több közös klasszémával rendelkezik (i. m. 53). A *klasszéma* fogalmát — ahogyan már a *széma*-ét is — Bernard Pottier-től vette át Greimas (vö. uo.). Pottier a szemémának generikus, azaz egy általános osztályhoz (pl. „anyagi” vagy „megszakított”) való tartozást kifejező szémák alkotta részét nevezi *klasszéma*-nak (1964; 1967. 27; 1974. 30, 321). Greimasnál a klasszéma a nukleáris szémával (magszémával, „szémikus mag”-gal) szembeállított tulajdonképpeni kontextuális szémának (kontextusszémának) válik a szinonimájává, ill. genus proximumává (1966. 53).

Jóval tágabban, „egy nyelvi egység bármilyen ismétlődése”-ként határozza meg az izotópiát François Rastier francia szemiotikus (1972. 82), aki ennek megfelelően nemcsak a szemantikai, hanem a fonetikai, prozódiai és szintaktikai szint izotópiáit is tekintetbe veszi Mallarmé *Salut* (Weöres Sándor fordításában: *Köszöntő*) című versének elemzésében (uo. 80–106; az elemzésről vö.: Vigh Á. 1977. 148; Rzevszka 1979. 69–72).

Ezzel szemben a liège-i neoretorikusok lényegében hűek maradtak az izotópia korábbi, jelentéstani értelmezéséhez, sőt az RP-ben egész költészet-

szemantikát építettek rá. Ez a mű így határozza meg az *izotópia* fogalmát: „jelentésegységek adott halmazának olyan sajátossága, amelyet azonos szémák nyilvánvaló ismétlődése jellemez, és amelyben egymást kizáró szémák nem fordulnak elő szintaktikailag függő helyzetben” (RP 41; a magyar fordítást l. Vigh Á. 1980. 331). Tehát pl. *A víz folyik* kijelentés izotóp, *A hó fekete* viszont nem az, hanem allotóp. Hadd szemléltesse ugyanezt Vigh Árpád két köznyelvi példáján kívül két, csaknem megegyező tartalmú költői nyelvi kijelentés is: „A Duna csak folyt” (József A.: A Dunánál), ill. „Bivaly-fekete a hó / Fehér a szurok korma” (Ady: A Nincsen himnusza).

A továbbiakban mi is ezt a reálisabbnak és nyelvészetileg konkrétabbnak látszó izotópia-értelmezést fogadjuk el és használjuk. Vagyis az izotópiát az RP és Vigh Árpád (különösen 1981. 499–500) nyomán a következőképpen definiáljuk: jelentésszáltyok (osztályszémák, klasszémák) olyan ismétlődése, amely egy szöveg egyneműségét, jelentésbeli egységét megteremti és fenntartja. Egy minimális szövegegység létrejöttéhez az szükséges, hogy egy klasszéma legalább egyszer megismétlődjék. Fontos feltétele még a szemantikai egyneműségnek, hogy egymást kizáró szémák ne kerüljenek szintaktikailag függő helyzetbe (értsd: determináns–determinált, pl. alany–állítmány vagy jelző–jelzett szó viszonyba).

Minden szövegnek van egy bizonyos izotopikus folytonossága. Enélkül nem is létezhetne (nem volna szöveg), ugyanis többek között ez az izotopikus folytonosság biztosítja szemantikai koherenciáját (vö.: Greimas 1966. 69 kk.; van Dijk 1970. 76; Vigh Á. 1977. 148).

Az izotopikus folytonosság alkotja a mondatnál nagyobb szövegegységeknek azt a normáját, amelytől a nyelvi kép eltér (vö.: RG 37; RP 31; Vigh Á. 1980. 331), s ezzel kiválik környezetéből, felhívja magára figyelmünket. Pl. a fejezet elején bemutatott Krúdy-leírásban az

(1) *a fák megannyi szoknyás kísértetek*

állítás azzal tér el a szöveg normájától, azáltal „emelkedik ki” az elbeszélés alapizotópiájából, hogy az éjszakai vonatút leírásának szokványos jelkészletéhez (*holdfény, utazik, a vonat ablakából látott fák*) hozzákapcsol egy váratlan, szemantikailag „oda nem illő” elemet, a *szoknyás kísértetek* szerkezetes névszói állítmányt.

A reális szintről a kvázi-szintre való átlendülést, szemantikai ugrást „impertinencia” (jelentésbeli inadekvátság, az adott homogén jelentéssíkba, izotópiába való bele nem illés) jelzi. Az RG új kiadásához hozzákapcsolt, a 70-es évek vége felé írt függelék szavaival: „A trópuszt [illetőleg, tehetjük hozzá, általában a nyelvi képet!] mindig egy impertinenciából kiindulva észleljük” (RG 207).

Ezt az „impertinenciát”, szemantikai összeférhetetlenséget az okozza, hogy a közlésben olyan jelek kerülnek kapcsolatba egymással, melyeknek klasszémái ellenkező előjelűek. Tehát az impertinencia mindig klasszematikus eredetű (vö. Ph. Dubois 1975. 207). Az (1)-ben például a [–emberi] klasszéma a [+emberi]-vel, a [+reális] a [–reális]-sal van szembeállítva.

Az izotopikus folytonosságba bele nem illő, azt mintegy „megtörő” nyelvi elemek meglepetésként hatnak a befogadóra. C. E. Shannon (1951), F. Goldmann Eisler (1958) és mások kutatásaiból elég régóta tudjuk, hogy

a szavaknak van egy bizonyos, relatív gyakoriságukon és frazeológiai kötöttségeiken alapuló szemantikai átmenet-valószínűségük, megjósolhatóságuk (*predictability*). Az olvasó vagy hallgató szubjektív várakozása ehhez az objektív átmeneti valószínűséghez igazodik (l. Fónagy 1960. 78). Ámde a költők újtókedve folytonosan rácafol a nyelvi valószínűségekre, megghiúsítja az olvasói várakozást. A befogadónak ez a „megghiúsult várakozása” (*frustrated expectation, defeated anticipation*) fontos tényezőjévé válhat az esztétikai élménynek (Jakobson 1960/72. 250–1). Már E. A. Poe is épített a várt helyett kapott váratlan örömeinek természetes emberi érzésére (vö. Jakobson i. m. 251), s nagy fontosságot tulajdonít a meglepetés mozzanatának a korszerű stilisztika is. Michael Riffaterre szerint a stílushatás a szövegelőzmény adta kontextushoz képest megjósolhatatlan, csekély valószínűségű elemnek és a kontextusnak (*pattern*-nek) a kontrasztjából jön létre (1961/71. 137), Harald Weinrich pedig a metafora meghatározó sajátosságának tekinti a meglepetést, a kép és a szövegösszefüggés összeegyeztethetlenségéből eredő feszültséget (1967/79. 105; uő 1968; ismerteti Petőfi S. J. 1969. 190).

Ezt a meglepetésfaktort, „váratlansági effektust” aknázza ki Krúdy, amikor műveinek szövegébe nyelvi képeket iktat, s ezáltal különböző valóság-tartományokat kapcsol össze és vonatkoztat egymásra. Az idézet ezúttal a Nagy kópé című regényből (1921) való:

„A negyedik szerelem a késő őszi napokban a Svábhegy *aranylevelével* behintett útjain kívánta ernyője hegyére tűzni *Alvinczi szívét*” (NK 277; a kiemelés itt és a továbbiakban is mindig a dolgozat írójától származik).

A nem túl eredeti, de a köznyelvi *sárga* (esetleg *aranyszínű*) *falevelek* megjelölésnél mégis sokkal expresszívebb *aranylevelek* említése azt a várakozást kelti az olvasóban, hogy az *ernyője hegyére tűzni* szókapcsolat után valami ilyesmi fog következni: *a leveleket, az aranyásárga faleveleket*. Ehelyett azonban a svábhegyi hölgy *Alvinczi szívét* kívánja feltűzni ernyőjének hegyére, vagyis az író egy alacsony követési valószínűségű — s ezért nagy entrópiájú — elemet fűzött hozzá a szövegelőzményhez. Az érintkezési ponton egy pillanatra megugrik a jelentésfeszültség a [+konkrét] és a [–konkrét] klasszémák között, aztán a befogadó átvált a reális szintről a kvázira: képletesen értelmezi az író közlését.

E síkváltás közben azonban valami egyéb is megvillan(hat) a tudatában: az tudniillik, hogy amit olvas, az irodalom. A félig öntudatlanul átélt szemantikai folyamat — várakozásának megghiúsulása, az izotópiatörés észlelése, majd az izotopikus folytonosságnak átértelmezés útján való helyreállítása — egy kis időre „átlátszatlanná” tette számára a szöveget: a közlemény önmagára mint nyelvi képződményre, műalkotásra irányította a figyelmét (l. Jakobsonnak a poétikai funkcióról adott meghatározását: i. m. 239).

Az inhomogén jelkapcsolatok tagjainak nincs abszolút értékük, hanem csak helyi értékük van (vö. Fónagy 1984. 43). A szó szoros értelmében nem is „tárgyak”, ill. „képek” ezek az egymáshoz viszonyítva szemantikailag különemű nyelvi szegmentumok, hanem csupán tárgyi vagy képi elemek egy őket magában foglaló és meghatározó magasabb rendű összefüggérendszernek: a közlésnek mint aktualizált szövegnek. Hogy egy impertinens nyelvi-elem-kapcsolatnak melyik tagja a tárgy, s melyik a kép, az önmagában sokszor nem is dönthető el megnyugtatóan. Pl. Robert Desnos *une neige de seins*

metaforája lehet 'hókebel', de 'kebelfehér hó' is aszerint, hogy a *havat* értelmezem-e képnek és a *kebelt* tárgynak, vagy megfordítva (a példát és elemzését I. Ph. Dubois 1975. 204).

A képelemek szerepkörét, stilisztikai funkcióját valójában csak a *tágabb szövegösszefüggés* jelöli ki egyértelműen:

— amelyik képelem beleillik a szöveg izotopikus folytonosságába (amelyik *izotóp*), az minősül *tárgyi* elemnek;

— amelyik viszont nem illik bele (*allotóp*), az lesz a *képi* elem.

Más terminológiával, de lényegében ugyanezt állítja szöveggrammatikájában T. A. van Dijk (1972. 261), aki szerint a szöveg, a kontextus vagy a szituáció dönti el, melyik elem a *topic* (az azonosított, a tárgy), és melyik a *metaforikus comment* (az azonos, a képi elem).

Tehát ebben az elméleti keretben is beigazolódnak az a régebbi keletű, az igényesebb képelméletekben mindig is hangot kapó nézet, hogy a kép csak a szöveg összefüggésében, a *kontextus* felől lehet megbízhatóan felismerni és helyesen értelmezni.

E kontextuális szemléletet igen régóta és igen következetesen képviseli Michael Riffaterre amerikai stíluskutató (1959, 1960; franciául: 1971). Riffaterre a stilstényeket — köztük természetesen a nyelvi képet is — a szövegelőzménytől, az ún. stilisztikai kontextustól mint normától való eltérésként határozza meg (azaz a definiálhatatlanságuk miatt használhatatlanná vált külső normákat — például a köznyelvet vagy a tudományos nyelvet — egy belső normával, a szöveg saját normájával váltja fel). Ami ezt a stilisztikai kontextust (nyelvi mintát, *pattern-t*) megtöri, ami ettől a kontextuális normától eltér, azt minősíti Riffaterre stilisztikumnak, „stilisztikai inger”-nek. Megjegyzendő azonban, hogy Riffaterre szerint nincs állandó kontextus, s a mű egésze nem alkot kontextust (ahogy a szöveg idiolektusa sem alkot normát). (Vö. 1971. 57, 64 kk., 89; a riffaterre-i stilisztika értékeléséhez vö. Hardy 1969.)

A kontextuális képfelfogás alapjára helyezkednek Riffaterre-en kívül:

Max Black, aki a metaforát a szó szerintiség kontextusától való eltérésként értelmezi (1962. 27—8; ismerteti és kommentálja Shibbes 1971. 153—4; Zalabai 1981. 82, 100—1);

Harald Weinrich, aki szerint a metafora sohasem csupán egyszerű szó, hanem egyúttal szövegdarab is, olyan nyelvi szegmentum, amelynek szövegjelentését a kontextus határozza meg; a metaforát nem szabad — de nem is lehet — kiragadni szövegösszefüggéséből, mert azon kívül megszűnik metafora lenni (1967/79. 104—5);

Umberto Eco, aki a metafora esztétikai jellegét a szövegösszefüggés elemeiből eredezteti (1972/76. 324);

Georges Lüdi (1973) és az RP (47, 15. j.), akik szerint a trópus kontextuálisan határozódik meg;

Schofer és Rice, akik kontextuson kívül semmiféle szónak sem tulajdonítanak szóképi értéket, minthogy egy kép kép mivoltát — hogy ti. izotópia-váltást reprezentál-e — csak a tágabb kontextusból lehet megítélni (1977. 135);

végül Joëlle Tamine (1979. 79), aki tagadja a létezését bárminő kontextuson kívüli képnek (*figure*), amely szinonimaként kapcsolódna egy tulajdonképpeni értelmű kifejezéshez (*terme propre*).

A kontextus ismerete nélkül némelykor még azt sem tudhatjuk biztosan, hogy képpel van-e dolgunk egyáltalán. Szemléltesse ezt a következő három példa! — Az

Egy vitorlát látott

mondat csak akkor tartalmaz trópuszt, ha a kontextus kötelezővé teszi az 'Egy hajót látott' olvasatot (RG 209). Megfelelő beszédhelyzetben a *vitorlát* tárgy szó szerinti értelemben is vehető (pl. ha egy hajózási felszereléseket árusító üzletben látta a mondat alanya a vitorlát). Ekkor nyilván nem kép, nem „rész az egész helyett” típusú színekdoché a *vitorla*. — Arany János Toldi-jának ezt a verssorát (III. 3.):

Hé fiúk! amott ül egy tűzok magában,

az egyszerű metafora példajaként szokták idézni, pedig így, külön ez volta-képpen nem is kép (lehetne ugyanis reális kijelentés is!). Metaforává a szöveg-előzmény teszi, amelyből tudjuk, hogy a *tűzok* megjelölés koreferens Toldi Miklóssal. — Még

A hó fekete

is lehet nem-allotóp (nem-kvázi) kijelentés, ha a kontextus igazolja: „A hó alkalmanként fekete is lehet, ha ... a szövegbeli előzményekből kiténik, hogy ... a hóval borított mezőt a szomszédos gyár füstje bemocskolja, ami az előbbi kijelentést *hic et nunc* a kontextus ismerője számára izotóppá teszi” (Vigh Á. 1980. 332). Képes értelmet nyer viszont ebben a — más összefüggésben már idézett — Ady-példában:

Bivaly-fekete a hó

Fehér a szurok korma ...

A képek tehát nemcsak elkülönülnek szöveggörnyezetüktől („kiemelkedvén” abból), hanem szorosan bele is épülnek abba, csak a h o z k é p e s t a z o k, a m i k.

Ezért nincs és nem is lehet metafora a szótárakban (vö. Ricoeur 1975. 217). Még az írói szótárak is csak abban az esetben vállalkozhatnak a siker reményében a képalkotás megragadására, ha Solomon Marcus útmutatását követve hajlandók volnának átalakulni „a kontextusok leltárává” (1972/77. 142).

Mielőtt kísérletet tennénk a nyelvi kép fogalmának ideiglenes, egyelőre csupán lételméleti szempontból való meghatározására („*Mi a kép?*”), tekintsük át nagy vonásokban, amit kép és kontextus viszonyáról az eddigiek alapján megállapíthatunk.

E viszony egyik oldala — mint láthattuk — az elkülönülés, más szóval jelentésbeli összeegyeztethetetlenség. Ahhoz, hogy egy kifejezés metafora legyen — szögezi le például Joëlle Tamine a metafora szintaxisáról szóló fontos tanulmányában —, az kell, hogy az összehasonlított elemek („les termes rapprochés”) egymáshoz képest inkompatibilisak legyenek (1979. 80). E kritérium azonban már jó két évtizeddel korábban is megfogalmazódik Monroe C. Beardsleynél (1958. 140), majd az ő nyomán Mihaela Mancasnál (1970. 118—9), aki a „centrum” (a kifejezendő tárgy) és a „modifikátor” (az azt kifejező nyelvi kép) jegyeinek a szemantikai mátrix egy bizonyos

szintjén jelentkező inkompatibilitását a költői kijelentés (*séquence*) egyik legfontosabb formái megkülönböztető jegyének minősíti. S. R. Levin is terjedelmes fejezetet szentel a metafora jelentéstanáról írott könyvében az inkompatibilitásnak (1977. 33–77), melyet szemantikai markerekkel igyekszik explicitté tenni („A kő meghalt”). A hazai szakirodalomban Török Gábor szókép-meghatározása mutat rá a leghatározottabban, hogy a szókép jelentéspólusainak a színezetlen közlés (a „zéró stilisztikumú” beszéd) szintjén vannak összeférhetetlen jelentésjegyeik is (1979. 430).

Ahhoz azonban, hogy a diszparát jellegű szövegelemekből kép legyen, valaminek össze is kell fognia őket. Tehát a kép—kontextus viszony másik oldala az inkompatibilitással dialektikus ellentmondásban levő összekapcsoltság, egybeszerkesztettség. (Azért dialektikus — egymással ellentétes, ugyanakkor egymást fel is tételező — ennek a két tényezőnek a viszonya, mert az inhomogenitás csak az összekapcsolódottság révén tudatosul, viszont összekapcsolni inhomogéneket kell ahhoz, hogy nyelvi képet nyerjünk.)

E szembeszökő ellentmondás — az tudniillik, hogy a kép tartalmilag össze nem illő elemeket illeszt össze formailag — természetesen nem kerülte el az elméletírók figyelmét sem, sőt tengelyébe került a legkülönbözőbb képmeghatározásoknak, lettek légyen azok szerzői akár költők, akár irodalomkritikusok, akár nyelvészek. Az alábbiakban négy ilyen képdfinióiót idézek (ezek az elsőt kivéve nem általában a nyelvi képre, hanem egy bizonyos képfajtára, a metaforára vonatkoznak, de úgy gondolom, mutatis mutandis érvényesek egy átfogóbb képkategóriára is):

Ezra Pound 1918-ban: „diszparát fogalmak egyesítése” (idézi Wellek — Warren 1949/72. 278);

I. A. Richards 1924-ben: „össze nem illő dolgok összekapcsolása” (1924/71. 82);

J. M. Lotman 1970-ben: „szemantikailag összekapcsolhatatlan elemek összekapcsolása” (1970/73. 67);

J. Tamine 1979-ben: „két összeférhetetlen nyelvi elem találkozása egy sajátos konfigurációban” (78).

De mit is értsünk pontosabban ezen a Tamine említette „sajátos konfiguráció”-n?

Nos, ónála „a képet a szintaxis hordozza: szintaxis nélkül nincs metafora” (1979. 80). Eszerint nyilván a szintaktikai kapcsolatot tekinti annak a keretnek, amely a széttartó jelentésű szövegdaraboknak formát tud adni. Ugyanez volt a véleménye tíz évvel azelőtt Petőfi S. Jánosnak is, aki így határozta meg a „nyelvtanilag generált” — s ezért nyelvészeti elemzéssel is megközelíthető — képet (*image*): „bármely szövegrész, amely legalább két szintaktikailag összekapcsolt, de szemantikailag összeférhetetlen elemből áll” (1969. 191).

Tisztázandó azonban: mit jelent ez a szintaktikai összekapcsoltság? Mennyire szoros, ill. laza ez a kapcsolat? Következésképp hol húzhatjuk meg a kép határát?

Greimas szerint a szintagma tekinthető annak a minimális kontextusnak, amely egy izotópia megállapítását lehetővé teszi (1966. 72). Az RP izotópia-definíciójának (41) is az volt a második kritériuma, hogy „egymást kizáró számák ne kerüljenek szintaktikailag függő helyzetbe” (az eredetiben: „en position syntaxique de détermination” — a kiemelés itt éntőlem való K. G.), amiből indirekt módon az következik, hogy az izotópia megtörésének, a klasz-

szematikus össze nem illésnek a determináns—determinált viszony, vagyis az alárendelő szintagma a szintaktikai formája, szintere. S ebből már bizvást levonhatjuk azt a következtetést, hogy ebben az elméleti keretben a kép elemeinek szintaktikai kapcsolata szintagmatikus összefüggést kell hogy jelentsen. (Megjegyezzük, hogy éppen így, sajátos szintagma-ként definiálja a költői képet az egészen más elméleti premisszákból kiinduló Benkő László is, vö. 1968. 434.)

Mindenesetre célszerű volna minél tágabb, rugalmasabb szintagma-meghatározást választani. Ilyen például a Jurij Leviné (1965/71. 175): „közvetlen alárendelési viszonyban lévő szavakból álló szópár (beleértve az alany—állítmány viszonyt is)”. Sőt Saussure-nél még ennél is általánosabb szintagma-definiót találunk (1916/67. 156), amely a szóösszetételtől a predikatív viszonyon át egészen a tagmondat—tagmondat (pontosabban: főmondat—mellékmondat) kapcsolatig terjed. Ebbe tehát még a hasonlat is belefér.

Megjegyzendő azonban, hogy az izotópiának szintagmatikus jelleget tulajdonító Rastier-val szemben éppen az RP képviseli azt az álláspontot, hogy az izotópia nem a szintagmának, hanem a beszédláncolatnak (*chaîne discursive*) a tulajdonsága, olyan halmazoké, amelyek éppúgy túlterjedhetnek a szintagmán, mint maradhatnak azon innen (44).

Mégsem a szintagma tehát a felső (szélső) határa a nyelvi képnek? Jól egybevágh az azzal a gyakorlati tapasztalatunkkal, hogy vannak ennél lazább nyelvtani szerkezetű képek is, melyeknek elemei nincsenek egymással szintagmatikus viszonyban — még a terminus legtágabb, saussure-i értelmében sem! Ilyenek többek közt a teljes metafora oldottabb válfajai (vö. Kemény 1980. 463—5).

Jobb lenne tehát a *kép*-et formailag kissé szélesebben értelmezni. Ezt teszi például Petőfi S. János (1967. 90), aki elismeri több közlésegségből (KE) álló költői képek meglétét is. Ez persze nem jelenti azt, hogy a *kép* fogalmán belül ne tekinthetnénk a szintagma alakú (szintagmatikus keretű, szerkezetű) képeket külön típusnak, sőt — alaki feszességük okán — akár még valaminő „normálformát”-nak is.

Általánosságban azonban — tehát nemcsak a „normálformát” véve tekintetbe — a nyelvi kép így határozható meg a közlemény felől, vagyis ontológiai szempontból: olyan kijelentés (vagy arra visszavezethető szókapcsolat), amely különböző valóságsíkokhoz (izotópiákhoz) tartozó és emiatt egymáshoz képest szemantikailag inhomogén nyelvi elemeket (jeleket vagy jelcsoportokat) hcz egymással többé-kevésbé szoros szintaktikai összeköttetésbe azzal a céllal, hogy e diszparát jelentéssíkok, ill. nyelvi elemek összekapcsolásával, egymásra vonatkoztatásával kényszerítsen formába egy olyan érzelmi és/vagy gondolati tartalmat, amely más úton-módon (közvetlenül) megfogalmazhatatlannak bizonyulna.

III. Képelemek — képtípusok

Egy képelmélet adekvátságának, ahogyan erre már tanulmányunk bevezetőjében is utaltunk, két kritériuma van: legyen képes az elmélet (1) különbséget tenni kép és nem kép között; (2) megmagyarázni, hogyan zajlik le az appercepció folyamata, miért és hogyan tud a befogadó nyelvi képeket interpretálni (vö. Matthews 1971).

Az első, ontológiai jellegű követelménynek az előző fejezetben megkíséreltünk eleget tenni. Mielőtt azonban rátérhetnénk a második, az ismeretelméleti természetű kritériumra, szét kell bontanunk alkotóelemeire a nyelvi képet, hogy ennek alapján a IV. fejezetben közelebbről is szemügyre vehessük: hogyan kötődnek egymáshoz, milyen viszonylatokba lépnek egymással e képelemek, s ezáltal hogyan „működik” a kép, ill. — az olvasó szempontjából — a befogadás mechanizmusa?

Ezt természetesen nem úgy kell érteni, hogy először vannak az „alkatrészek”, majd ezekből rakódik, szerelődik össze a mechanizmus, amely működik. Hisz maguknak az elemeknek a létezéséről is csak a befogadási folyamat során szerezhethetünk tudomást: a szöveg keltette összbenyomásból vonjuk el az alkotóelemekre vonatkozó ismereteinket. Tehát ilyen értelemben nincsenek külön, egymástól függetlenül létező képelemek, illetve appercepciósi folyamat.

Am az elemzés szüksége megköveteli ezt a mesterséges elválasztást: ahhoz, hogy egy struktúrát leírassunk, izolálni kell egyes alkotóelemeit, jóllehet ezek az elemek csak a struktúrában és annak természetes „életműködése” által azok, amik (a „strukturált elem” problematikájához vö. Vigh Á. 1973. 123). E nélkül az elkülönítés nélkül egyáltalán nem tudnánk a hitelesség igényével vizsgálni műalkotásokat, művészi szövegeket. Tehát a környezetből való átmeneti „kiszakításra” módszertanilag okvetlenül szükség van (erről bővebben l. Török 1974. 5–7; Kemény 1980a. 33).

Ez után a kis elméleti kitérő után vegyük is nyomban számba, milyen elemekből tevődik össze egy kép!

A nyelvi kép egyik főeleme (mint ezt az előző fejezetben is láthattuk) az, ami beleillik a szöveg izotopikus folytonosságába; amit valamihez hasonlítanak, viszonyítanak, ill. valamivel azonosítanak; amit ki kell fejezni, meg kell világítani.

A másik főelem az, ami nem illik bele a szemantikai alapsíkba; ami hasonló valamihez vagy azonos valamivel; ami kifejez, megvilágít valamit; ami valami máshoz viszonyul.

E két főelemet az elmúlt kétezer év retorikai és stilisztikai szakmunkái igen sokféle elnevezés alatt tartják számon: Quintilianusnál *res* — *similitudo* (Inst. or. VIII, 3, 77; idézi Adamik 1978. 114); a 18–19. századi francia retorikusoknál és követőiknél *sens propre* — *sens figuré* (vö.: Ricoeur 1975. 65; Ph. Dubois 1975. 203); az angolszász terminológiában *subject (matter)* — *analogue* (Preminger 1965. 365), *idea* — *image*; *metaphorical* vagy *figurative meaning* — *literal meaning* (uo. 492), *meaning* — *picture*; *thing meant* — *thing said*; *major term* — *minor term* (uo. 845); a wundtiánus Stählin metaforalélektanában *Sachgegenstand* — *Bildgegenstand* (említi Zlinszky 1918/61. 250; vö. Kelemen P. 1981. 237); az újkritikus I. A. Richardsnál *tenor* — *vehicle* (1936/77. 124 kk.); a neoretorika olyik képviselőjénél, így Cohennél (1968. 44) és Genette-nél (1970/77. 66) *comparé* — *comparant*; az RG-ben *départ* — *arrivée* (108–9; vö.: Ph. Dubois 1975. 202–3; Schofer–Rice 1977. 147, 13. j.); Philippe Dubois-nál *opérande* — *opéré* (i. h. 203); végül az újabb magyar stilisztikai munkákban *megvilágítandó* — *megvilágító* (Török 1979. 430) és *viszonyított* — *viszonyító* (Zalabai 1981. 82). Jómagam a *tárgy (tárgyi elem)*, ill. *kép (képi elem)* elnevezéseket fogom használni ebben az értelemben, mivel egyaránt ráillenek mind az összehasonlításra, mind az azonosításra alapuló képek elemeire, míg a Cohennél és Genette-nél — de

számos hazai kutatónál is — előforduló *hasonlított* — *hasonló* fogalompár inkább csak a hasonlatéira.

Némelyik kép tartalmazza azt a közös tulajdonságot (hasonlóságot, ill. azonosságot) is, amely a kép két főelemének: a tárgyi és a képi elemnek egymásra vonatkoztatását (összehasonlítását vagy azonosítását) indokolja. Ennek a képelemnek, a hasonlítás, ill. azonosítás alapjának a klasszikus retorikában *tertium comparationis* volt a neve; I. A. Richardsnál *ground* vagy *base*, Cohennél a közös jegy(ek)re utaló *predikátum*, Genette-nél *motívum*, Dubois-nál *opératif*, az RG-ben *intermédiaire*, Schofer—Rice-nál *intermediary* (i. h. 136), Zalabainál (i. m. 110) *köztesképzet* vagy *ikon* néven szerepel. (Ez utóbbi, bár rövid és kifejező, mégsem igazán szerencsés megoldás, mert azonos a Peirce—Morris-féle jeltipológia egyik jelfajtájának az elnevezésével, sőt magánál Zalabainál is az egyik képtípusnak, a hasonlóságon alapuló képnek a nevével; vö. i. m. 107, 163 kk., 190 kk.) A továbbiakban — Genette-et követve — a *motívum* terminust fogom erre a képelemre alkalmazni.

Végül pedig előfordulhatnak a képben olyan nyelvtani eszközök (kötőszók, utalószók, megfelelő jelentésű igék, melléknevek, melléknévi igenevek) is, amelyek formálisan is jelzik s ezzel mintegy nyomatékossítják az összehasonlítás vagy (jóval ritkábban) az azonosítás tényét: ezek Cohennél a *comparatif*, Genette-nél a *modalisateur*, Zalabainál az *indikátor* (i. m. 136) nevet kapják. Mi, Genette szóhasználatát átvéve, a *modalizátor* elnevezést tesszük magunkévá (Cohené ugyanis túl szűk, csak a hasonlatra utal, Zalabaié viszont túl tág és emiatt gyakorlatilag semmitmondó).

Röviden összegezve a fentieket, a nyelvi kép négy alkotóelemből áll:

1. tárgy vagy tárgyi elem (T);
2. kép vagy képi elem (K);
3. motívum (Mot);
4. modalizátor (Mod).

Ez azonban nem egyéb elvont sémánál: a valóságban ugyanis nem mindegyik nyelvi kép tartalmazza mind a négy elemet. Sőt azok a képek vannak többségben, melyekben egy vagy több képelem csak 0 fokon fordul elő, azaz nincs explicit nyelvi jellel képviselve.

Elvben a képnek bármelyik alkotórésze hiányozhat, tehát a képi elem is. Hajlok azonban arra, hogy ennek az elemnek a meglétét nélkülözhetetlennek tartsam ahhoz, hogy egyáltalán képről, nyelvi képről beszélhessünk.

Így van-e ez csakugyan? Nincsenek-e mégis olyan „képek”, melyekben épp a K elem van 0 fokon?

Jean Cohennek a költői hasonlat típusait rendszerező tanulmányában (1968. 44) valóban feltűnik ez az „elliptikus” szerkezetű példa: „A Föld kerek, mint...”. Genette táblázata is magában foglal két ilyen, „nem kanonikus” formát: „Szerelmem úgy lánkol, mint...”; „Szerelmem olyan, mint...” (1970/77. 67). E „félbeharapott” hasonlatok azonban nem tekinthetők valóságos költői képnek, mivel a másik pólus hiánya folytán nem indulhat meg bennük szemantikai kölesönhatás (vö. Zalabai 1981. 142). Még ennyire sem képek Radnótinak ezek a sorai:

Oly szép vagy és oly fiatal!;

Hallgatom, úgy teli zajjal az erdő, itt a tavasz már!;

melyeket Nemes István „féloldalas hasonlatok”-nak vél (1979. 230), holott nem egyebek elragadtatott felkiáltásoknál, s így nem is kell mögöttük semmiféle elhallgatott hasonlót feltételezni.

Azt hiszem, éppen a bemutatott példák tanúskodnak a leghatározottabban azellen, hogy ezeket az állítólagos „kép nélküli képeket” is besoroljuk az írói képalakítás nyelvi eszközei közé. A képi elemet nem tartalmazó kijelentések valójában a legkevésbé sem képek, ennélfogva figyelmen kívül hagyhatók a képtípusok megállapításakor. A továbbiakban ennek megfelelően fogunk eljárni, vagyis eleve adottnak vesszük a K elem (+) értékét.

A fennmaradó három képelem (T, Mot, Mod) lehetséges kombinációi szerint — tehát aszerint, hogy hány és melyik összetevő van jelen a képben, ill. marad realizálatlanul — a nyelvi képnek nyolc válfaját különböztethetjük meg:

Sor-száma	Alkotóelemei				Elnevezése	Példái
	Mod	Mot	T	K		
1.	+	+	+	+	Jelölt, motivált, explicit kép	Krúdy (3), (4), (6), (10)
2.	+	+	—	+	Jelölt, motivált, implicit kép	... lángoló, <i>mint a tűz</i> (Genette 1970/77. 67)
3.	+	—	—	+	Jelölt, motiválatlan, implicit kép	... <i>mint a tűz</i> (uo.)
4.	—	—	—	+	Jelöletlen, motiválatlan, implicit kép	Krúdy (7), (8), (9)
5.	+	—	+	+	Jelölt, motiválatlan, explicit kép	Krúdy (5)
6.	—	+	+	+	Jelöletlen, motivált, explicit kép	„Az álmok sikos gyöngyeit szorítsd, ki únod a valót” (Babits)
7.	—	—	+	+	Jelöletlen, motiválatlan, explicit kép	Krúdy (1)
8.	—	+	—	+	Jelöletlen, motivált, implicit kép	„Elmúlt az arany tó az égről” (Tóth Á.)

Egyébként nem mindegyik típus valósul meg egyforma mértékben a nyelvi gyakorlatban. A 2–3. számúak (a hasonlított nélküli hasonlatok) például alig többek elméleti lehetőségénél; nem is találtam rájuk más példát, mint amit Genette ad meg táblázatában. E táblázat, mint jeleztük, két típussal bővebb a mienknél, azzal a kettővel, melyben a K elem 0 fokú („motivált hasonlat hasonló nélkül”, ill. „nem motivált hasonlat hasonló nélkül”; i. h.). A genette-i típusok közül csak a hat „kanonikus”-at (nálunk: 1., 4–8.) tünteti fel Schofer—Rice (1977. 137), kissé módosított (és emiatt valamivel kevésbé pontos) elnevezések alatt.

A képek osztályozása — ahogyan ezt táblázatunk is szemlélteti — három szempontból történhet:

1. Jelölve van-e a viszonyított (kifejezendő, tárgyi, izotóp, hasonlított, azonosított) elem? Eszerint a kép vagy explicit, vagy implicit.

2. Jelölve van-e a közös tulajdonság (a hasonlítás, ill. azonosítás alapja, a motívum)? Eszerint a kép vagy motivált, vagy motiválatlan.

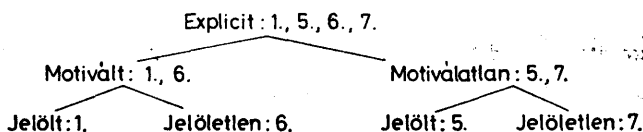
3. Jelölve van-e a tárgyi és a képi elem (nem) azonossága valamilyen modalizátorral? Eszerint a kép vagy jelölt, vagy jelöletlen. A jelölt-

ség csak tendenciaszerűen esik egybe a hasonlító, a jelöletlenség pedig az azonosító jelleggel, mert vannak jelöletlen hasonlatok (l.: Török 1968. 66–70; uő 1971. 318; Kemény 1974. 33) és jelölt metaforák is, például az ún. kifejtett metaforák (vö.: J. Soltész 1959. 184; Kemény 1974. 12–3; uő 1980. 461–2), melyeket újabban Zalabai (1981. 91) „kiszólásos típus” néven tárgyal.

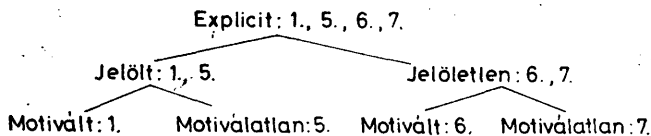
A három osztályozási szempontnak megfelelően a nyolc képtípus három oppozíció mentén rendezhető el:

Explicit	↔	Implicit
1., 5., 6., 7.		2., 3., 4., 8.
Motivált	↔	Motiválatlan
1., 2., 6., 8.		3., 4., 5., 7.
Jelölt	↔	Jelöletlen
1., 2., 3., 5.		4., 6., 7., 8.

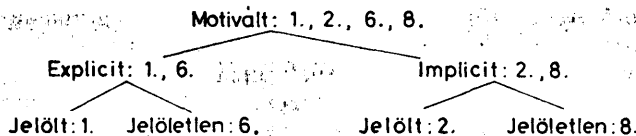
A hat tulajdonság egymáshoz való viszonyáról a fenti összeállítás annyit árul el, hogy mindegyik kizáró ellentétben van egy másikkal, a többi négygel viszont se fel nem tételezik, se ki nem zárják egymást (indifferensek egymással szemben). Tehát bármelyik tulajdonságból eljuthatunk bináris osztások egymásutánjával bármelyik más, nem inkompatibilis tulajdonsághoz. Pl.:

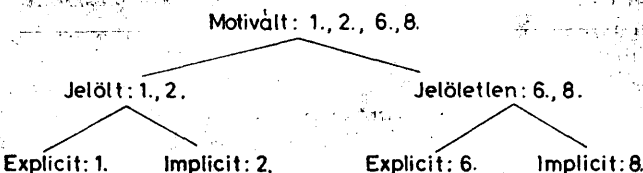
Más sorrendben:

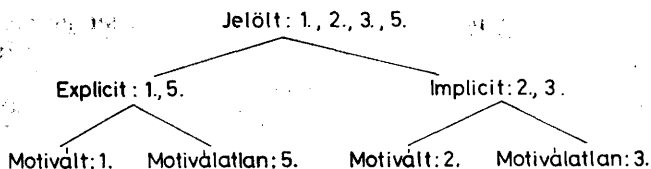

Vagy más tulajdonságból kiindulva ugyanígy:

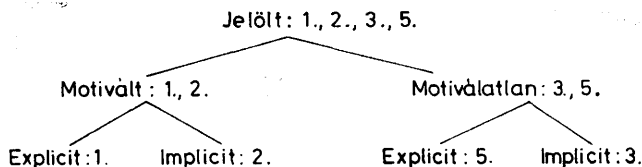

ill.

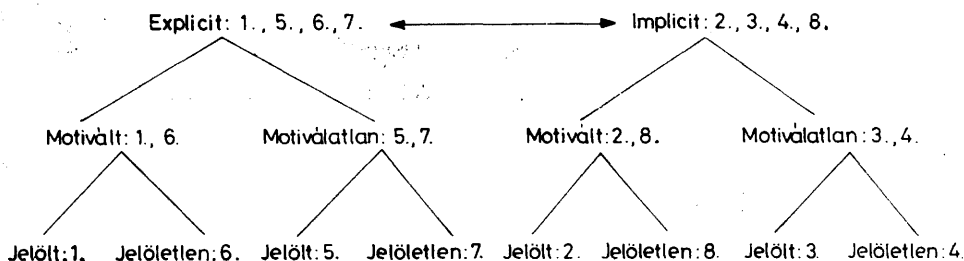

ill.

Ugyanígy fel lehetne írni a képtulajdonságok ágrajzszerű viszonyát a másik három tulajdonságból (implicitás, motiválatlanság, jelöletlenség) kiindulva is, kiindulópontként kétféle, összesen tehát hatféle módon (aszerint, hogy melyik „irányban” kezdjük a kettéosztást):

és í. t.

A nyelvi kép négy alkotóelemének (K, T, Mot, Mod), a három változó értékű képelem ($\pm T$, $\pm \text{Mot}$, $\pm \text{Mod}$) lehetséges kombinációi alapján megkülönböztethető nyolc képtípusnak és e képtípusok egymáshoz való viszonyának bemutatásával lényegében elvégeztük azt az alapfogalom-tisztázó munkát, mely ennek a rövid fejezetnek kizárólagos feladata volt. Mielőtt azonban továbbhaladnánk, szükségét érzem, hogy néhány észrevételt tegyek arról, hogyan viszonylik a képfajtáknak ez a hazai viszonylatban újszerűnek mondható felosztása a hagyományos felosztáshoz (hasonlat, metafora, azon belül egyszerű és teljes, metonímia, színekdoché, színesztézia, esetleg allegória és szimbólum is).

1. A fentiekben adott vázlatos tipizálás nem lép fel azzal az igénnyel, hogy helyébe lépjen a hagyományos felosztásnak. Nem tükrözi ugyanis a tárgyi és a képi elem közti szemantikai viszony jellegét, vagyis azt, hogy a két főelem között hasonlóság, logikai, ill. anyagi alá-fölérendeltség vagy együttes bennfoglaltság áll-e fenn. Ezért továbbra is szükség van a jól bevált és köz-

ismert metafora — szinekdoché — metonímia stb. megkülönböztetésre mint *keresztező* felosztási szempontra. (Én magam is alkalmazom ezt a felosztást és terminológiát, amikor kandidátusi disszertációm II. részében Krúdy szinekdochéit, teljes metaforáit és hasonlatait veszem bonckés alá; l. Kemény 1985. 81–173.)

2. Az új felosztás számol *motivált metaforák* létezésének lehetőségével is (ez következik ugyanis abból, hogy a jelöletlenség nem zárja ki a motiváltságot, l. a 6. és a 8. típust).

Ezzel alighanem elvesztettünk egy hagyományos kritériumot a metafora és a hasonlat megkülönböztetésére (vö.: J. Soltész 1959. 183, 190; uő 1965. 273; Kemény 1974. 32, 49; Adamik 1978. 118; Zalabai 1981. 113, 147; Fónagy 1982. 304; a nem magyar szakirodalomból: Henle 1959. 177–8; Leech 1969. 151; RG 108).

E kritérium azonban ez ideig sem állt valami biztos lábon, ti. féloldalas volt, hisz motiválatlan a hasonlat is lehet. S most íme kiderült: a metafora is lehet motivált.

Genette két sápadt, pleonazmus ízű példájánál („Szerelmem *égő* tűz”; „*Égő* tüzem”, értsd 'szerelmem') jobban meggyőzhet bennünket erről az a Babits-, ill. Tóth Árpád-idézet, melyet táblázatunk megfelelő rovatában helyeztünk el. A Babits-metafora két főelemét, az *álmok* tárgyat és a *gyöngyök* képet a *síkos* melléknév kapcsolja motívumként egymáshoz. Ez reprezentálja azokat a közös jegyeket (tűnékenység, elérhetetlenség, megfoghatatlanság stb.), melyek az álom és a gyöngy azonosítását lehetővé teszik. Tóth Árpád verssorában hasonló funkciót tölt be az *arany* jelző: a kifejtetlen tárgynak — a lenyugvó nap visszfényének — és azt azt kifejező képnek a közös tulajdonságára utal. (További költői nyelvi példák a motivált metaforára: Mancaş 1970. 115; Morier 1975. 654; Kocsány 1981. 67–8.)

Valójában explicit motívumnak tekinthető a teljes metafora képi eleméhez igazodó állítványok egy része is: „*Megtaposott a sors fekete bikája*” (BÚ 479); „felemelte a szempilláit, hogy kés-szeme *kivillant*” (N 383). Egyéb-ként ilyen képekkel nemcsak Krúdynál találkozhatunk, hanem a mai esszé-stílusban is: „...milyen gondolatkeselyük *tépték* a magyar Prométheusz szenvedő lelkét” — kérdezi Szabad György történész egy Széchenyiről szóló újságcikkében (Magyar Nemzet 1985. ápr. 4. 15). Ezzel a jelenséggel — a teljes metaforának a mondatkörnyezetbe való beépülésével — egyik régebbi tanulmányomban (Kemény 1977. 191–4) részletesebben is foglalkoztam.

3. A motivált metafora típusának felvétele lehetővé teszi a megnyugtatóbb besorolását egy olyan képtípusnak, amely eddig sehová sem illett be igazán, ezért sokszor körülírásnak minősítették, pedig nem az.

Ebbe a típusba olyan különféle eredetű és stílári hangulatú képek tartoznak, mint az óizlandi és óangol költészet sajátos metaforikus szóalakzatai, kenningjei (vö.: Wellesz—Warren 1949/72. 293; Cailliois 1959/66. 171–4; Brodeur 1969; Marold 1983), a 17. századi francia *précieuse*-ök körülíró képei (vö.: Des Granges 1937. 321–3; Vianu 1957/67. 65–6; Ráth-Végh 1959. 201–8; Morier 1961. 300; Gáldi 1969. 82–3), régebbi és 20. századi költői képek, sőt a sajtónyelv némelyik állandó szókapcsolata, közhelye is.

A szakirodalomban a képtípus számos különböző néven szerepel (már ez is sejtet némi bizonytalanságot!): Arisztotelész Poétikája a *metafora* negyedik válfajaként („analógia szerinti” metaforaként, aránytrópusként)

tartja számon (i. e. 4. sz./1974. 48—9); Jurij Levin tanulmányában *kéttagú rejtvény-metaphora* (1965/71. 177), az RG-ben *helyesbített metaphora* (109—11) a neve; én a *körülkró metaphora* elnevezést ajánlottam rá Krúdy-könyvemben (1974. 16—8).

Alakjukra, nyelvtani szerkezetükre nézve háromfélék szoktak lenni ezek a képek:

a) Birtokos szerkezetűek: *a nappal öregsége* (= este; Arisztotelész: i. h.); *a sivatag hajója* (= teve; S. R. Levin 1977. 93); *az ég drágaköve* (= Nap; uo.); *a száz bútorzata* (= fogak; Somaize szótára alapján Des Granges i. m. 322 és Ráth-Végh i. m. 202); *a tél szőnyege* (= hó; Ju. Levin: i. h.); *a bolygó pörsenése* (= hegy; Eco 1972/76. 348);

b) Összetett szavak: *bálna-út* (= tenger; Wilpert 1959. 283); *hattyú-út* (= ua.; Welles—Warren: i. h.); *csont-ház* (= test; uo.); *szó-raktár* (= száj; uo.); *gyászhuszár, borvirág* (a köznyelvből);

c) Minőségjelzős szerkezetek: *fekete gyémánt* (= szén), *fehér szén* (= víz-energia), *fekete arany* (= kőolaj), *kék arany* (= földgáz; valamennyi a sajtónyelvből); *égi flanell* (Babitstól idézi J. Soltész 1965. 274); *fütyös, barna szörnyeteg* (Adytól idézi Zsilka T. 1977. 149); *Az ember ... gondolkodó nádszál* (Pascal; vö. RG 110); *A rákok, sétáló kavicsok* (Jules Renard; elemzi Vigh A. 1974. 657).

Lényegi vonásuk az ilyen képeknek, hogy mindegyikükben van motívum (ezt rendre a bővítmény: a birtokos jelző, az előtag, a minőségjelző fejt ki), ámde ez a motívum negatív motívum, mert nem a közös, hanem az eltérő jelentésjegyekre mutat rá. Például a *száz bútorzata* kifejezés ezt állítja a fogakról: „bútorzat, de a szájé”; vagy amikor Babits a mennybolt puha, ködös szürkességét a *flanell* képével érzékelteti, elébe „helyesbítő” jelzőt, negatív motívumot iktat: „flanell, de égi”. A „helyesbítés” mindig a tárgyi síkhoz, a szöveg alapizotópiájához tartozik.

E sajátos, „visszajáról való” motiváció ellenére ezek a képek véleményem szerint jól besorolhatók a 6., ill. a 8. típusba, aszerint, hogy fel van-e bennük tüntetve a tárgyi elem. Általában nincs, hiszen ennek a képfajtának van valami rejtvényjellege — ne feledjük, hogy a kenningek sokszor találós kérdések (is) voltak! —, ezért jobbra a „jelöletlen, motivált, implicit kép” típusát gyarapítják. De mint a Pascal- és a Jules Renard-példa is mutatja, jut belőlük a 6., az explicit típusba is.

IV. A kép az olvasó felől: a befogadás mechanizmusa

Daniel Delas egy 1978-ban publikált szemleciikkében megjegyzi (66), hogy a generatív grammatikai kiindulású képelméletek (Bickerton, Matthews, Gläser, S. R. Levin) nyelvi képen (*figure*) gyakorlatilag metaforát értenek, más képfajtákról, így metonímiáról vagy szinekdochéről szó sem esik bennük.

Ez az egyoldalúság azonban nemcsak az említett szerzőket jellemzi, hanem általában jellemző a kérdés szakirodalmára. Különösen így van ez a képbefogadási elméletek terén: az általam ismert ilyen elméletek (ismertetésüket és csoportosításukat l. Black 1954—55; uő 1962. 35—47; Beardsley 1958. 134—47, 159—62; uő 1962. 73—4; Shibbes 1971. 63—74, 100—1; van Dijk 1975. 179) egytől egyig metaforaelméletek. Vagyis a kép appercepciójának vizsgálatát illetően nem is annyira metaforaközpontúságról, mint inkább a metafora egyeduralmáról kellene beszélnünk. Így hát, jobb híján,

ezekre az előzményekre vagyunk kénytelenek támaszkodni, extrapolálva állításait a *kép*-kategória egészére, amikor most — igyekeztünk eleget tenni Matthews második kritériumának is — arra térünk rá, mi módon fogja fel a képet a nyelvi közlés címzettje. Az appercepció mechanizmusának mint szubjektív oldalnak a feltárása egyszersmind fényt vethet a másik, az objektív oldalra: a kép „működésére” is. (Bár itt az *objektív* és a *szubjektív* jelzőt inkább csak időzőjelben volna szabad használnunk, mert valójában ugyanarról a folyamatról van szó, kétféle nézőpontból.)

Akármilyen sokfélék is a képbefogadási elméletek (Max Black és van Dijk három-három, Beardsley és Shibbes négy-négy típusukat különbözteti meg, melyek csak részben fedik át egymást, s mindegyik típuson belül van jó néhány eltérő arculatú elmélet), végső soron mindegyikük besorolható a két fő felfogás: a klasszikus behelyettesítési és az újabb keletű kölcsönhatási hipotézis valamelyike alá.

Az appercepcióelméleteknek ezt a két alaptípusát Paul Ricoeur (1975. 65—6, ill. 100—16) nyomán a következőképpen jellemzi a *Langages* metaforaszámának bevezető tanulmánya (Molino—Soublin—Tamine 1979. 21—3):

A behelyettesítési modell Arisztotelészről egészen századunk elejéig úgyszólván egyeduralkodó volt az európai retorikai és poétikai gondolkodásban. E szerint a hagyományos felfogás szerint

a) a metafora csak egyetlen, kontextusától elszigetelt szóra korlátozódik;

b) a szavaknak kétféle értelmük lehet: tulajdonképpeni értelmük (*sens propre*), amely közvetlenül adott és általánosan ismert, valamint átvitt vagy képes értelmük (*sens figuré*), mely az előbbihez képest másodlagos, ritkább;

c) a metafora lényege a behelyettesítés: a tulajdonképpeni elnevezés (*terme propre*) helyébe egy ugyanarra az entitásra vonatkozó képes kifejezés (*terme figuré*) kerül; ha a kép egy olyan tulajdonképpeni elnevezést helyettesít, amely már korábban is megvolt, *metaforá*-ról, ha olyant, amely hiányzik a nyelvből, *katakrézis*-ről beszélünk;

d) a helyettesítés a két szó, ill. fogalom hasonlóságán alapul; e hasonlóság éppúgy lehet objektív (ténylegesen fennálló), mint szubjektív (azonos benyomások keltésében megnyilvánuló);

e) a tulajdonképpeni és a képes megjelölés között kognitív egyenértékűség áll fenn: az értelmük ugyanaz; képi (figuratív) és érzelmi (affektív) szempontból viszont nincs azonosság a kétféle megjelölés között: a trópus több előkelőséget, méltóságot, tömörséget, energiát, világosságot és kellemességet kölcsönöz a nyelvezetnek (Fontanier 1968. 167), vagyis lényegében a díszítmény funkcióját tölti be.

Ezzel szemben a kölcsönhatási vagy interakciós képértelmezés szerint (mely csak e század tízes éveitől kezd kialakulni, elsősorban az angolszász „új kritika” képviselőinél):

a) a metafora nem korlátozódik egyetlen szóra: bár gócpontja (tengele) egy vagy több szó, a kijelentés egészére vonatkozik; a kép határa a mondattól (állítástól) a bekezdésen és szövegen át egészen a pragmatikai kontextusig terjedhet;

b) a szavaknak és kijelentéseknek nincs egyszer s mindenkorra meghatározott és a képes értelemről gyökeresen különböző „tulajdonképpeni” értelmük; a szójelentés kontextuális, s emiatt a szavak több-, ill. bizonytalan értelműek; a metafora csupán különös esete ennek az általános helyzetnek;

c) a metafora nem behelyettesítés, hanem kölcsönhatás (feszültség); nem a „tulajdonképpen” kifejezés áll szemben a „képletes” kifejezéssel, hanem ez utóbbi a kontextus összes többi elemével;

d) e kölcsönhatás nem valamely ismert hasonlóságon alapul, hanem kapcsolatot, viszonyt (*relation*) állapít meg N_1 és N_2 között (e kapcsolat lehet hasonlósági, analogikus vagy bármilyen más természetű); a metafora a véletlennek vagy az intuíciónak a szülötte: a kapcsolatot nem feltételezi, hanem létrehozza;

e) a metafora egyszerre emotív, deskriptív és kognitív értékű: módosítja a világról addig szerzett tudásunkat; a „térbeli” látásmód révén — azáltal, hogy egy szempillantással egyszerre kétféle dolgot fogunk át — újra leírjuk a világot, új ismeretekre teszünk szert; a metafora valami újat tár fel a valóság (és a mi saját lényünk) szerkezetéből, ill. a valósághoz való viszonyunkból, az emberi mikrokozmosznak a világmindenség makrokozmoszához való viszonyából.

Az appercepció mechanizmus megértése szempontjából különösen nagy a jelentősége az explicit és az implicit képek közötti különbségtételnek (vö.: Morier 1975. 675; Zalabai 1981. 43; Fónagy 1982. 305 kk.).

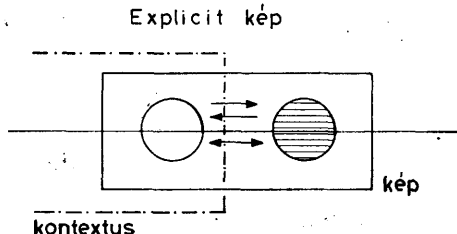
Már az előző fejezetben, a képek osztályozásakor is kimondtuk: ha a tárgyi elem (az azonosított, hasonlított, viszonyított stb.) is jelölve van, a kép explicit; ha viszont nincs jelölve, ha csak a képi elem (az azonos, a hasonló, a viszonyító) van nyelvi jellel képviselve a felszíni struktúrában, akkor a kép implicit.

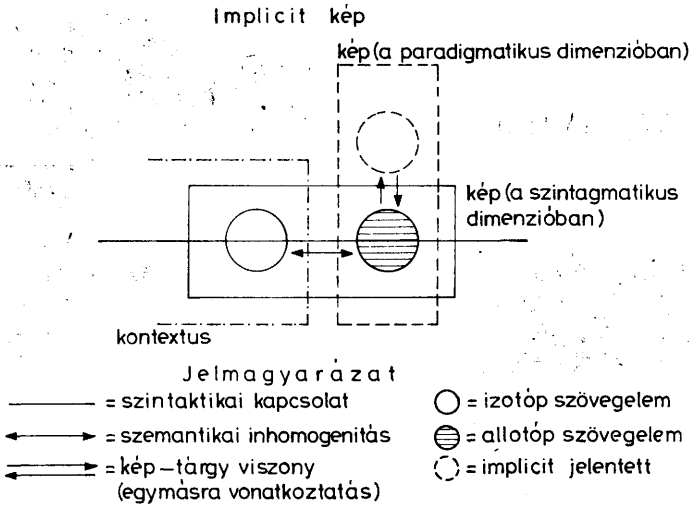
Most kiegészítjük néhány vonatkozással ezt a vázlatos definíciót, s ezzel remélhetőleg pontosabbá is tesszük:

Explicit képnek nevezzük a nyelvi képnek azt a válfaját, melyben két szemantikailag inhomogén (izotóp, ill. allotóp) szövegelem bizonyos nyelvtanilag is többé-kevésbé pontosan meghatározható és tipizálható szerkezetek alakjában van azonosítva vagy összehasonlítva egymással, s ennél fogva az egyik (az alapizotópiába bele nem illő, allotóp, impertinens) elem, az ún. képi elem a vele összekapcsolt — tehát a szövegben explicit módon jelen lévő — másik elemnek, a hozzá hasonlító vagy vele azonosítható tárgynak a minősítője, jellemzője; az ilyen kép leírható pusztán a szintagmatikus síkon.

Implicit viszont a kép, ha az allotóp (a képi) elem nem a vele szintaktikai összeköttetésben lévő izotóp szövegelemmel áll tárgy-kép viszonyban, hanem valamely rejtett, a szövegben nyelvi jellel nem képviselt, de abban impliciten benne rejlő és a paradigmatiszus összefüggések síkján kisebb vagy nagyobb valószínűséggel azonosítható jelentettel (jeltárggyal, fogalommal); az ilyen kép csak a két dimenzió (a szintagmatikus és az asszociatív viszonyok) egyidejű figyelembevételével értelmezhető helyesen.

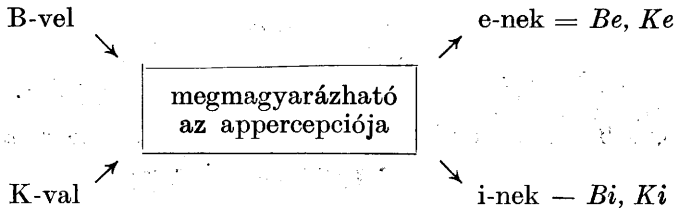
Ábrával szemléltetve:

Milyen viszonyban vannak egymással a két képtípus (az explicit és az implicit), ill. a két elmélet (a behelyettesítési és a kölcsönhatási)? Melyik hipotézis alkalmas(abb) a nyelvi kép befogadási folyamatának modellálására?

Ideális esetben mind a két hipotézissel meg lehet magyarázni mind a két képfajta appercepcióját. Jelöljük ezt kezdőbetűik egymás mellé írásával! Tehát:

Elvben a fenti állítások mindegyike lehet igaz is, hamis is. (Egyik sem tételezi fel vagy zárja ki bármelyik másik igazságát vagy hamisságát.)

Ha az igazságértékek (igaz = +; hamis = -) eloszlását, lehetséges kombinációit négyoszlopos mátrix alakjában írjuk fel, ez $2^4 = 16$ soros lesz, azaz 16-féle válasz adható arra a kérdésre, melyik hipotézis alkalmas a kép befogadási mechanizmusának ábrázolására.

	Be	Bi	Ke	Ki
1.	+	+	+	+
2.	-	+	+	+
3.	+	-	+	+
4.	+	+	-	+
5.	+	+	+	-
6.	+	+	-	-
7.	+	-	+	-
8.	-	+	+	-

	Be	Bi	Ke	Ki
9.	+	-	-	+
10.	-	+	-	+
11.	-	-	+	+
12.	-	-	-	+
13.	-	-	+	-
14.	-	+	-	-
15.	+	-	-	-
16.	-	-	-	-

Vagyis a lehetséges kombinációk :

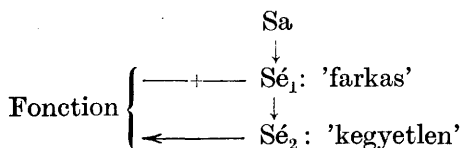
- a) mind a két hipotézis alkalmazható mind a két képtípusra (1.) ;
- b) az egyikkel mind a kettőt le lehet írni, a másikkal csak a két típus egyikét (2—5.) ;
- c) az egyikkel mindkettőt le lehet, a másikkal egyiket sem ; vagyis az egyik adekvát, a másik téves (6., 11.) ;
- d) az egyik típust mind a két fajta hipotézissel lehet ábrázolni, a másikat egyikkel sem (7., 10.) ;
- e) az egyik képtípust az egyik hipotézissel, a másikat a másikkal lehet jobban értelmezni (8., 9.) ;
- f) az egyik típus leírható a hipotézisek egyikével, a másik egyikkel sem (12—15.) ;
- g) egyik hipotézis sem alkalmas egyik képtípusra sem, azaz mindkettő téves (16.) .

Melyik a helyes ezek közül a válaszok közül? Könnyen megtudhatjuk, ha mindkét képtípuson kipróbáljuk mind a két hipotézist, s így egymás után kizárhatjuk a tévesnek bizonyult kombinációkat, míg végül eljutunk az egyedi helyeshez.

A) Az explicit kép appercepciója a behelyettesítési hipotézis alapján

Ezt a lehetőséget már elméletileg is kizárhatjuk, mivel a hagyományosabb képelmélet szerint a „nem tulajdonképpeni” értelmében álló szó átvitt vagy képes jelentését (azonosítottját, tárgyát) a szöveg összefüggéséből kell kikövetkeztetni, mint egy rejtvénynek a megfejtését, míg az explicit képben az előbb adott meghatározás szerint nemcsak a képi, hanem a tárgyi pólus is képviselve van nyelvi jellel (épp ezért *explicit* a neve ennek a képfajtának) : az allotóp (a képi) elem egy vele szintagmatikus vagy lazább összeköttetésben lévő izotóp szövegelemmel van azonosítva mint tárgyával, s ezen keresztül kapcsolódik bele a szöveg izotopikus folytonosságába. Tehát a behelyettesítési hipotézist csak azon az áron alkalmazhatnánk explicit képekre, ha a képtípusnak épp a definíció szerinti lényegét adnánk fel. Ahhoz ugyanis, hogy ez a hipotézis ilyen anyagon is be tudja tölteni a magyarázó elv funkcióját, a vizsgált képet eleve implicit jellegűnek kellene tekintenünk. Így jár el például Jean Cohen, akinek elemzése a klasszikus „Ember embernek farkasa” metaforáról (1966. 113—5) azon az előfeltevésen alapul, hogy a kép—tárgy viszony a *farkas* és a *kegyetlen* közt áll fenn, nem pedig az *ember* és a *farkas* között (az elemzést bírálta, de nem ebből a szempontból Henry 1971. 74—5) :

L'homme est un *loup* pour l'homme

Vagyis a kód szerinti 'farkas' jelentés érvényesülését a szövegösszefüggés „meggátolja” — ezt jelzi Cohen a Sé₁, az elsődleges jelentett és a funkció közti vízszintes vonal áthúzásával —, ezért a befogadás során ezt el kell

távolítani (*écarter*), hogy a másodlagos, metaforikus jelentett (S_2) elfoglalhassa a helyét.

Ebből az elemzésből nem is derül ki igazán, mennyire nem járható ez az út az explicit képek működésének leírásában. A kiválasztott példa ugyanis nem költői kép, hanem csak afféle toposz, többé-kevésbé lexikalizálódott értelmű kifejezés, melybe valóban könnyűszerrel beiktathatjuk a *farkas* helyére a *kegyetlen*-t. (Bár még itt is felvethető az a kérdés, hogyan lehet egy főnévi metaforának melléknévi szófajú „megfejtése”.) Egy eleve ennél jelentéstartalmú képbe (például Krúdynam ebbe a már többször is idézett explicit metaforájába: „A fák megannyi szoknyás kísértetek”) már aligha lehetne bármit ilyen könnyen „behelyettesíteni” tárgy gyanánt.

Minthogy a behelyettesítési hipotézis nem bizonyult alkalmasnak az explicit kép befogadásának modellálására, mátrixunkból kiesik minden olyan sor, amely az első (Be) oszlopban (+) előjelet tartalmaz (1., 3–7., 9., 15.). Ezzel máris a felére (16-ról 8-ra) csökkentettük a lehetséges válaszok számát.

Mindebből két további, egyelőre bizonyításra szoruló feltevés adódik:

(1) a behelyettesítési elmélettel csak az implicit képek appercepcióját lehet megmagyarázni;

(2) az explicit képek befogadási folyamata csak a kölcsönhatási hipotézis figyelembevételével ábrázolható hitelesen.

Vizsgáljuk meg előbb a (2) alatti feltevést!

B) Az explicit kép appercepciója a kölcsönhatási hipotézis szerint

A kölcsönhatási (interakciós) képbefogadási elmélet megalapozása, mint ismeretes, I. A. Richards angol költő és kritikus nevéhez fűződik. (Poétikai nézeteiről vö. Molino 1984.)

Richards és az ő nyomán általában az angol–amerikai „új kritika” rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a képnek, ugyanis abban, pontosabban az annak elemei közti feszültségben (*tension*) vélte felismerni a költőiség alapját.

Az újkritikus elméletírók (Richards, A. Tate, J. C. Ransom és mások) szerint a költői nyelv sajátos tulajdonságai — gazdagság, többértelműség, irónia, paradoxitás stb. — főleg abból a feszültségből fakadnak, amely a költői képben (*figure*) jön létre a tartalom és azok között az emocionális, érzéki és/vagy fogalmi mellékértelmek, járulékos értelmek, „felhangok” (*overtones*) között, melyeket a tartalmat hordozó nyelvi anyag hoz magával a műalkotásba (vö. Preminger 1965. 845–7).

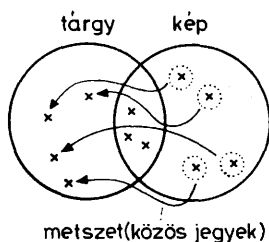
E feszültség azt az érzést kelti a befogadóban, hogy a kép két alkotóeleme: a *tenor* (alapeszme vagy főtárgy) és a *vehikulum* (hordozóeszköz, annak az útja-módja, hogy egy dolgot valami másnak a közvetítésével fejezzünk ki) az appercepció folyamat során mintegy kölcsönhatásba lépnek egymással (vö.: Richards 1936. 97–8, 121, 132–3 stb.; Weimann 1962/65. 222; Shibles 1971. 136–7). Például ebben a metaforában:

Az ember nádszál

az *ember* tartalmat a *nádszál* képe hordozza, az ember nádszál alakjában van megjelenítve (és ezáltal természetesen minősítve is: „nádszálszerű”, azaz gyenge, törekeny, esetleg hajlékony lényként). Ám a két képelem közötti

kölcsönhatás folytán bizonyos mértékig a tartalom is hordozóvá válik: nemcsak az embert látjuk nádszálnak, hanem a nádszálat is embernek („ember-szerű nádszál”). Tartalom és hordozója kölcsönösen jellemzik egymást, gazdagítják, árnyalják egymás jelentését. Ami szó szerinti értelmű (*literal*) az egyik oldalról, az metaforikus a másiktól. (A példa egyébként nem Richards-tól való, hanem az elméletet ismertető W. A. Shiblestől, ennek azonban gondolatmenetünk szempontjából nincs semmi jelentősége.)

Láthattuk ebből az elemzésből, hogy a richardsi vehikulum nem pusztán feldíszítése a tenornak: a tartalom és az azt hordozó nyelvi kifejezés közti kölcsönhatás egy olyan — a tenorral nem azonos! — jelentést eredményez, amelyet másképpen, e nélkül az interakció nélkül nem lehetett volna kifejezni (vö. Preminger 1965. 845–6). Vagyis Richardsnak az a felfogása, hogy a kép teljes jelentése (*total meaning*) az elemek egymást metszéséből (*intersection*) születik meg. Ezt Morier (1975. 707–8) nyomán így szemléltethetjük:

Az ábra jól mutatja, hogy a nem közös jegyek, elemek, jelentésmozzanatok is rávetülnek a kifejezendőre, kapcsolatba lépnek annak metszeten kívüli elemeivel, és ezáltal azoknak is képi megfelelőivé, kifejezőivé válnak.

I. A. Richardshoz hasonlóan kölcsönhatásként értelmezi az explicit kép működését Max Black (1962. 38–47).

Black képfelfogása kontextuális: a képes értelmű szó (a *fókus* z) a mondat többi részéhez, a tulajdonképpeni jelentésű szavakból álló *keret* -hez (*frame*) képest metaforikus. E kontextus azonban nemcsak keretül szolgál a fókuszba helyezett szónak, hanem ki is tágítja annak jelentését: a régi és az új jelentés együtt hat, a két összekapcsolódott gondolat együttműködik és kölcsönösen megvilágítja egymást. Vagyis a Black-féle appercepcióelmélet egyúttal dinamikus is. (Értékeléséhez vö.: Shibles 1971. 151–4; Ricoeur 1975. 111; Schofer–Rice 1977. 147, 11. j.; Zalabai 1981. 100–1.)

Az amerikai tudós ezt az egy metaforát elemzi tüzetesen (39–41):

Man is a wolf

(= Ember embernek farkasa; szó szerint: „Az ember farkas”; megjegyezzük, hogy ugyanezt a klasszikus példát tíz éven belül további három fontos könyv, ill. tanulmány is bonckés alá veszi: a Cohené, az Henryé és a Matthewsé; ezekről a maguk helyén szoltunk, ill. szólunk). Az elemzésből kitűnik, hogy nemcsak a kontextus hat a fókuszra, hanem ez utóbbi is visszahat szövegkörnyezetére: a *farkas* kép bizonyos részleteket kiemel, másokat viszont elmos az *ember* szemantikai spektrumában. A képi elem: szűrő, amely a főtárgyat (*principal subject*; esetünkben az „ember”-t) a melléktárgy (*subsidiary*

subject; a „farkas”) szűrőjén keresztül láttatja. A metafora ily módon meg- és átszervezi a befogadó emberképét (41).

A kölcsönhatási hipotézis alapjára helyezkedik Mary Hesse (1970) is, akinek felfogását a Langages szemlecikke (Molino—Soublin—Tamine 1979. 30) alapján ismertetjük.

Az amerikai kutatónak az a véleménye, hogy a képelemek között — pontosabban: mindegyik képnek az elemei között — háromfajta analógia fedezhető fel:

a) Pozitív: az interpretátor ismeretei szerinti közös jegy(ek);

b) Negatív: az egyik terminus olyan jegy(ek)et tartalmaz, amely(ek) inkompatibilis(ek) a másik terminus jegyeivel;

c) Semleges: olyan jegyek, amelyekről nem tudjuk, közösek-e vagy sem.

A kép appercepciója e szerint az elgondolás szerint három fázisból áll:

a) A k ö z ö s jegy feltárása és meghatározása: például az „E férfi (valóságos) oroszlán” metaforában a 'bátor' jegyé. E pozitív analógia nem kötelezően objektív: alapulhat pusztán szubjektív (affektív vagy kognitív típusú) párhuzamosságon is. Az analógiának mindig egy olyan kontinuum van a hátterében, amely az objektív pólustól a szubjektív felé tart. Az analógiák többsége e kétfajta analógia különböző arányú keveréke (vö. Molino stb. 1979. 34).

b) A s e m l e g e s analógiához tartozó jegyek végigbongészése — ez a metaforikus stratégia lényegi mozzanata! A befogadó szisztematikusan „letapogatja” mindkét képelem neutrális szemantikai jegyeit, hogy megállapítsa, vannak-e köztük még további közösek. E kölcsönhatás eredményeként új analógiák tárul(hat)nak fel a két — metaforikusan azonosított, ill. társított — terminus között, s épp ebben rejlik a metafora produktivitása. Az igazi költői kép szinte végtelen számú lehetőséget nyújt újabb közös jegyek fellelésére.

c) Végül nem hagyható figyelmen kívül a harmadik analógiatípus, a n e g a t í v (tehát az ellentétes, egymást kizáró szemantikai jegyek megléte) sem, hiszen ezek nélkül nincs metafora, amely — mint Arisztotelész óta tudjuk — az azonosság és a különbözőség dinamizmusából fakad.

Más irányból, a komponenciális szemantika felől jut el az interakciós képbefogadás-elmélethez R. J. Matthews (1971).

Generativista lévén, Matthews a metaforát a szelekciós korlátozások megsértésének speciális eseteként kezeli. A példa, melyet elemez (420—2), ugyanaz, mint Blacké és Cohené (a mondat két főrésze alatt feltüntetjük az általa megadott szemantikai jegyeket is):

(The) man	is	(a) wolf
<div> <div>+</div> meghatározott </div> <div> <div>+</div> megszámlálható </div> <div> <div>+</div> élő </div> <div> <div>+</div> emlős </div> <div> <div>+</div> ember </div> <div> <div>+</div> felnőtt </div> <div> <div>+</div> férfi (hímnemű) </div> <div> <div>+</div> nyelvvel bíró </div> <div> <div>+</div> kétlábú </div>		<div> <div>+</div> megszámlálható </div> <div> <div>+</div> élő </div> <div> <div>+</div> emlős </div> <div> <div>+</div> kutyaféle (— ember) </div> <div> <div>+</div> négy lábú </div> <div> <div>+</div> farokkal bíró </div> <div> <div>+</div> szőrös </div> <div> <div>+</div> éjszakakedvelő </div> <div> <div>+</div> rosszindulatú </div> <div> <div>+</div> ragadozó </div> <div> <div>+</div> emberkerülő </div>

A szelekciós korlátozást a [+ember]/[-ember] szembenállás, ill. az ezekkel a jelentésjegyekkel rendelkező szemémák szintagmatikus összekapcsolása sérti meg. Az ehhez társuló — pontosabban: ebből következő — további szemantikai szabályszegések azt részletezik, miben is áll pontosan a [+ember]/[-ember] „szabálytalanság”: [+kétlábú]/[-kétlábú]; [+nyelvvel bíró]/[-nyelvvel bíró]; [+farokkal ellátott]/[-farokkal ellátott] stb.

A metafora megértése szempontjából azok a szemantikai jegyek a fontosabbak (ti. azok „szervezik” az azonosítotttról kialakuló képünket), amelyek kevésbé közvetlenül függnek össze a szabálysértéssel; tehát a *farkas*-ból nem a [+farka van], [+szőrös], [+négylábú] jegyek, hanem a [+rosszindulatú], [+ragadozó], [+éjszakakedvelő].

A szelekciós kikötéseket megszegő állítás tudati feldolgozása két egyidejű, sőt konvergens folyamathból tevődik össze:

a) a kontextusba bele nem illő (inadekvát, inkompatibilis) szemák semlegesítődése;

b) a kontextusba beilleszthető (kontextuálisan adekvát, pertinens) szemák aktualizálódása.

Vagyis a szemantikai összekapcsolhatóságot közvetlenül veszélyeztető jegyek, mint a [+farka van] vagy a [+négylábú] elhomályosulnak és vég eredményben kiiktatódnak a befogadó látószögéből; ezzel szemben főlerősödnek az effajta másodlagos, nem kirívóan vagy egyáltalán nem inkompatibilis jegyek: [+rosszindulatú], [+ragadozó természetű], [+emberkerülő] stb.

Azáltal, hogy a befogadó keresi ezeket a közös, de legalábbis összeegyeztethető szemákat, az explicit kép két főeleme között kölcsönhatás indul meg, s ennek következtében jelentésük, ha csak átmenetileg is, erőteljesen közeledik egymáshoz. Ezért a nyelvi képet ebben a szemléleti keretben úgy is meghatározhatjuk, mint szemák újraelosztásának interakciós folyamatát (vö. van Dijk 1970. 88 kk.).

Közele rokonságot tartanak a kölcsönhatási elméletekkel a kiegyenlítő-dési (szinkretizmus-) elméletek. Ezeknek prototípusa Karl Bühler Sprachtheorie-jának az a részlete, mely a binokuláris látáshoz hasonlítja a metaforaalkotást és -befogadást (vö. Bühler 1934. 345; ismerteti és kommentálja Konrad 1939/58. 31–2).

Két szemmel való látáskor a tudatunkban kialakuló háromdimenziós kép két egymásra helyeződő részképnek, a jobb, ill. a bal szem által felfogott és továbbított két dimenziós képnek az eredője. E részképek zavaró mozzanatai teljesen kiküszöbölődnek, mégpedig mindkét oldalon azonos módon.

Ennek mintájára a metaforikus látást is jellemezhetjük „térben való, sztereoszkopikus látás”-ként (vö.: Stanford 1936. 105; Konrad 1939/58. 40–1; Shibbes 1971. 68; Zalabai 1981. 100). Hiszen a nyelvi kép befogadása-kor is elvonatkoztatunk a két összetevő nem közös tulajdonságaitól: egyfelől a képes értelemben használt kifejezés „tulajdonképpen” jelentésének a kép szempontjából indifferens jegyeitől, másfelől az azonosítotttnak (a tárgyi elemnek) azoktól a vonásaitól, melyek nem vágnak egybe a képi elemével. Például a *Hölzlekönig* metafora utótagjának, a 'király' jelentésű képi elemnek számos tulajdonságától elvonatkoztatunk: a *király* itt nem jogart és bíborpalástot viselő uralkodó, hanem bármilyen hatalmas és méltóságteljes lény; a *fa* minősítettnek is főleg a nagyságára gondolunk, nem pedig többi tulajdonságára, vagyis ezen az oldalon is absztrakció megy végbe. A *fa* és a *király* képzetének vegyítéséből így keletkezik egy egységes képzet: „a szférák koktélya”.

A Bühler-féle szinkretizmus elméleti gyökerei — Emil Winkler (1929) közvetítésével — egészen Wundt néplélektanáig (1900) nyúlnak vissza (l. Konrad: i. h.). Ám nemcsak előzményei vannak ennek a képfelfogásnak, hanem örökösei, továbbfejlesztői is, különösen a romániai nyelvészeten (vö.: Toma Pavel 1962. 188—94; ismerteti J. Nagy 1971. 1487—8; Diaconescu—Mancas 1969. 126 kk.; Mancas 1970. 118—20).

E román szinkretizmus-tanulmányok közül hely hiányában most csak a legutóbbiról tudunk megemlékezni.

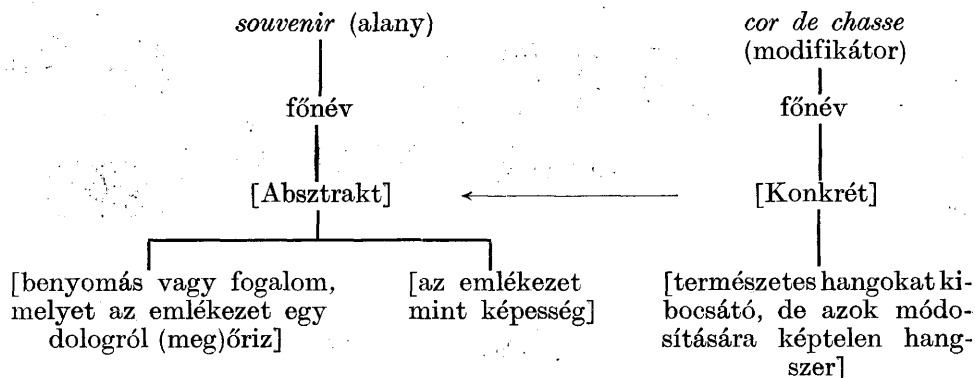
Mihaela Mancas (1970. 120) szerint a költői metafora szemantikai szempontból úgy határozható meg, mint az alany (a centrum) mátrixa egy szemantikai jegyének egy olyan szemantikai jegy általi helyettesítése, amely a modifikátor mátrixának megfelelő szintjén helyezkedik el (feltéve, hogy a két jegy inkompatibilis).

E tartalmas metafora- (bár valójában inkább kép-) definíciót a román szerző többek között ezeknek az Apollinaire-soroknak az elemzéséből vonja el:

*Les souvenirs sont cors de chasse
Dont meurt le bruit parmi le vent*

(Rónay György fordításában: „Riadó vadászkürt az emlék / Elviszi a szél a szavát”).

A két képelem között nem történhet meg az egybeolvadás (*amalgamation*), mert az [Absztrakt], ill. [Konkrét] szemantikai jegyek összeegyeztethetetlenek egymással. Ezért a befogadó tudatában [Konkrét] → [Absztrakt] „jegyhelyettesítésre” kerül sor (i. h. 118):

Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, hadd jegyezzek meg két dolgot:

a) az *inkompatibilitás* kritériuma jó fogódzót nyújt a metafora, ill. általában a nyelvi kép megkülönböztetéséhez (vö. II. fejezetünket), mert valamelyik szinten — akár egészen „alul” — végül is megjelenik a \pm különbség (Harald Weinrich egyébként azokat tartja igazán „merész” metaforáknak, amelyek nagyon közelieket társítanak, pl. „a négyszög háromszöge”; vö. Weinrich 1967/79. 114);

b) a *szemahelyettesítés* műszó használata azt a látszatot kelti, mintha a kiegyenlítődség úgy zajlana le, hogy az elvont tárgy teljesen konkretizálódik;

valójában azonban nem ez történik, hanem kölcsönhatás indul be a két képsík között az inkompatibilis szinten, s ennek az asszociációs ingamozgásnak a következtében az *emlék* egy kissé konkrétabbá, a *vadászkürt* pedig elvontabbá válik: valahol a kettő között, a közös jegyek metszetében rögzül a kép mint konkrét és elvont sajátos, dinamikus szintézise.

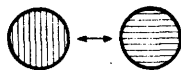
A kiegyenlítődesi elméletnek, mint a fentiekből is kitűnik, az a fő gyengeje a többi kölcsönhatási jellegű hipotézissel szemben, hogy statikus, nem tudja modellálni a kép működésének dinamizmusát. Ezt fel is rója Bühlernek az RP (64), nem mulasztva el szóvá tenni azt sem, hogy a Sprachtheorie egy helyütt metaforával jellemzi a metaforát, amikor a térlátás analógiájához folyamodik (uo.). Rövidesen látni fogjuk: a liège-i neoretorikusok apperceptív modellje korántsem áll oly távol a bühleri és az egyéb szinkretista elgondolásoktól, mint ennek a bíráltnak a szigorúságából hihetnők.

*

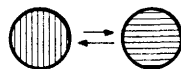
Miután kipróbáltuk mind a két fő hipotézist az explicit képeken, foglaljuk össze, amit ennek a képtípusnak a befogadási mechanizmusáról megtudtunk!

Az explicit kép befogadásának négy egymást követő (és egymásból is következő) mozzanatát lehet megkülönböztetni:

1. az össze nem illés észlelése, az egyik szövegelem allotípiájának (impertinenciájának) tudatosulása;

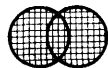
2. a befogadói tudat ingadozása a tárgyi és a képi sík között (az izotóp és az allotóp képelemek kölcsönhatása);

3. a közös jelentésjegy(ek) felismerése;

4. e közös tulajdonság(ok) kiterjesztése mindkét jelre és a jeleknek ezen alapuló azonosítása — a viszonylagos különállás fenntartásával.

A hasonlat befogadásakor csak az első három fázis zajlik le (mert itt a képelemeket nem azonosítjuk, hanem csupán összehasonlítjuk), a többi explicit képpen mind a négy.

Az RG ezek közül a mozzanatok közül a két utóbbival foglalkozik részletesebben (107):

— a metszetbeli közös jegyek kiemelődnek a többi jelentésjegy rovására (vö. 3.);

— és elborítják mindkét egymásra csúsztatott szemikus mezőt; így jön létre a részleges azonososság (azonosság és különbözőség egyidejű fennállta) alapján a teljes azonosítás (vö. 4.).

Erről a felfogásról jegyeztem meg az előbb, hogy nem is esik olyan messzire a szinkretizmustól. Kár, hogy az utolsó fázist szemléltető ábra a magyar fordításban nem pontos (J. Dubois stb. 1970/77. 51); lényeges ugyanis, hogy a körök egymást nem fedő részének is ugyanolyan legyen az árnyalása, mint a metszetnek, ahogyan ez az eredeti ábrán (RG 107) látható is.

Nyitott kérdés viszont, hogy mindezt nem csupán az „in absentia” (= implicit) metaforáról állítják-e az RG szerzői, akik egy kissé kétértelmű viszonyban vannak az „in praesentia” (vagyis az explicit) metaforával: a metatáblák táblázatába (49) felveszik ugyan mind a két fajta metaforát, de a „Metafora” fejezetcím mellett álló C.3.1. megjelölés már csak az in absentia metaforának a rubrikájára utal (106), s a fejezet vége felé nyíltan ki is mondják: „az igazi metafora *in absentia*” (111). Valószínűleg ennek a tisztázatlanságnak a számlájára írható, hogy az explicit metafora jó néhány jellegzetes típusával a hasonlat fejezetében kell találkozoznunk, pl.: „Templom a természet” (Baudelaire); „Az unalom, e kiszúrt szemű sas” (A. Bernier); „Rózsa-csokor, a szája” (E. Signoret); „A hidak nyája béget” (Apollinaire; a példák a mű 115–6. lapjáról valók).

Ismeretes, hogy az RG a metaforát a szinekdochéra vezeti vissza. Azt készséggel elismerjük, hogy a közös szemákat, ill. részeket tartalmazó metszet felfogható a két képelem szinekdochéjának s így a metafora kettős szinekdochénak, két ellenkező irányultságú szinekdoché származékának. Ez azonban a létrejövételnek a szempontja, nem pedig a befogadásé, amelyet itt alapul vettünk. A befogadó nem érzékel semmiféle szinekdochét. (Megjegyezzük, hogy Fónagy Iván — 1982. 318 — szerint a trópusok ontogenezisének is ellentmond a metaforát a szinekdochéból eredeztetni!)

Schofer és Rice (1977. 147, 13. j.) viszont amiatt marasztalja el az RG-t, hogy az köztesképzetként csak egy szót enged meg (kissé pontosabban: a metszetet egy közös jegyre vagy részre korlátozza), s ezáltal közvetve tagadja a lehetséges jelentések többszörösségét. Őnekik ezzel szemben az a véleményük, hogy a két képelem metszetében egynél több közös szemantikai jegy is előfordulhat, vagyis a metaforának egyszerre többféle motivációja is lehet.

Mindebben Schofereknek tökéletesen igazuk — volna, ti. akkor, ha az RG írói csakugyan azt hinnék, hogy például a *nyírfa* és a *fiatal leány* közt mindössze az az egy közös tulajdonság van, a *hajlékony*, amelyet táblázatukban feltüntetnek (109). Ennél azonban sokkal valószínűbb, hogy csak a szemléltetés kedvéért egyszerűsítették így le az azonosított és az azonos szemantikai viszonyát. Hiszen másutt ők is közös számákról, ill. részekről írnak, többes számban (107–8).

Sokkal fontosabb ezeknél a részletkérdések körül folyó vitáknál az a tény, hogy a befogadási folyamat valójában nem is zárul le a 4. számú stádiummal. Erre tehát még vissza kell térnünk.

Addig is érzük be annyival, hogy az explicit képek appercepcióját aránylag jól meg tudtuk magyarázni a kölcsönhatási elmélettel, s így kiestek a mátrix Ke oszlopában mínuszt tartalmazó sorok közül még meglevők: a 10., a 12., a 14. és a 16. Ezzel a lehetséges kombinációk számát ismét sikerült a felére, 8-ról 4-re csökkenteni.

*

Most pedig kíséreljük meg igazolni az (1) alatti feltevésünket, amely szerint a behelyettesítési hipotézissel kielégítően le lehet írni az implicit kép befogadásának mechanizmusát!

C) Az implicit kép befogadása a behelyettesítési hipotézis alapján

A klasszikus behelyettesítési hipotézis tudomásom szerint Jean Cohennek A költői szóalakzat elmélete című tanulmányában (1970) nyerte el mindmostanáig legigéretesebb (mert legrugalmasabb) alakját.

E munkájában Cohen többek között implicit képeket is vizsgál; figyeljük meg, hogyan válik be ezen a másféle terepen annak a szubsztitúciós módszernek a továbbfejlesztett változata, amely — mint ezt az A) pontból is láthattuk — az explicit kép esetében nem bizonyult sikeresnek.

A példa, melynek elemzését (Cohen 1970. 8–9) bemutatjuk, Mallarmé-tól való:

Az Ég halott (L'Azur)

A predikatív szintagma két eleme inkompatibilis egymáshoz képest. Ezt az okozza, hogy a két összekapcsolt tagnak ellentétesek a preszuppozíciói: $[+élettelen] \leftrightarrow [-élettelen]$, azaz $[+élő]$.

Miért $[+élő]$ az előfeltevése a *halott* állítmánynak? Mert *halott* csak olyasvalaki lehet, aki azelőtt életben volt. Ezért ha ezt elvont fogalomról vagy élettelen tárgyról állítjuk, a befogadó izotópiatorést, nyelvi képet fog érzékelni. Mint ebben a másik Mallarmé-idézetben: „A *Pénultima* halott” (Az Analógia démona című prózaversből) vagy abban a példában, melyet S. R. Levin oly kimerítően taglal a könyvében: „A *kő* meghalt” (1977. 33 kk.). Ezek is metaforák, mert alanyuk $[-élő]$.

Cohen szerint a trópus dekódolása két egymást követő fázisra tagolódik:

- (1) az anomália észlelése;
- (2) az anomália korrekciója.

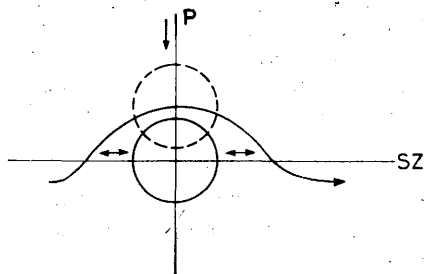
Ez utóbbin azt kell érteni, hogy a befogadó a paradigmaticus összefüggések (hasonlóság, érintkezés stb.) kiaknázása révén felfed egy olyan jelentettet, amely képes elfogadható szemantikai interpretációját nyújtani a kijelentésnek (*énoncé*). Hailyent nem lehet találni, a kijelentés abszurdnak minősül.

Végeredményben a költői szóalakzat (*figure*) olyan kéttengelyű szervezetként írható le, amelyet két egymásra merőleges tengely tagol:

— a **s z i n t a g m a t i k u s** tengely, amelyen az eltérést (ti. a jelentésbeli összeférhetetlenséget) észleljük;

— és a **p a r a d i g m a t i k u s** tengely, amelyen azt jelentésváltozás által megszüntetjük (i. h. 22).

Az appercepciónak ezt a Jean Cohen feltételezte folyamatát saját szerkesztésű ábrával így szemléltethetjük:

Vagyis a képes értelmű terminus (ezt jelöltük folytonos körrel) egy a kontextusból hiányzó „tulajdonképpen” terminusnak (szaggatott kör) a képviselője. A befogadási folyamat eredményeként ez a megtalált aktuális jelentés a paradigmátikus dimenzióból behelyettesítődik a szöveg síkjába (az eltérés megszüntetése jelentésváltozás útján).

Ellene szól a fenti hipotézisnek, hogy implicit kép esetén sem indokolt „jelentésváltozásról” beszélni: a képi elem ugyanis nem *j e l e n t i* tárgyát (vö. Ricoeur: „A szótárakban nincs metafora”). Nem véletlen, hogy a költők mindig is a leghatározottabban tiltakoztak minden ilyen magyarázat (összerintük: belemagyarázás) ellen. André Breton például így fakad ki Saint-Pol-Roux képeinek szentségtörő „lefordítása” miatt (idézte RG 210): „Akadt valaki, aki elég tisztességtelen volt ahhoz, hogy egyszer, egy antológiajegyzetben táblázatot állítson össze egyik legnagyobb élő költőnk képeiről: ott olvastuk, hogy a *hernyómásnap báli ruhában* pillangót jelent [*veut dire*], a *kristályemlő* pedig üveget. Nem, uram, Saint-Pol-Roux nem akar ilyesmit mondani [*ne veut pas dire*]. Tegye vissza a pillangóját az üvegébe. Legyen nyugodt afelől, hogy Saint-Pol-Roux azt mondta, amit mondani akart.” Vagyis az ismertetett koncepció alkotáslélektanilag sem adekvát. (Ugyanez a véleménye Weinrichnek — 1967/79. 110 — és Todorovnak — 1970/73. 278–9 — is.)

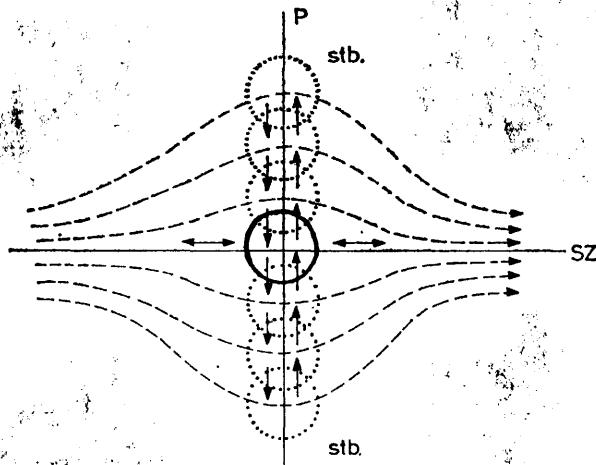
Miben rejlik az oka ennek a tiltakozásnak? Feltehetőleg abban, hogy a behelyettesítési felfogás alapján véve meglehetősen alárendelt funkcióra kárhooztatja a képet (olyasmi, ami valami más helyett áll ott, a lényegi információt hordozó tulajdonképpen kifejezés expresszívebb szinonimájaként — azaz megint csak a „díszítmény” problémája vetődik fel). Sőt azzal, hogy az üzenetet a jakobsoni értelemben „átlátszóvá” teszi, a magyarázat a képet valójában még kép mivoltától is megfosztja, hiszen a kép éppen attól kép, hogy egyszerre több jelentésdimenzió számon tartására készíti a befogadót, hogy önmaga is, meg ugyanakkor valami más is. A valóságban a képes értelem nem szorítja ki helyéből az eredeti jelentést, hanem a két jelentés együtt, egymást gerjesztve hat (vö.: Henry 1971. 74–5; uő 1980. 92; Ricoeur 1980. 156; de már Fónagy 1960. 92; Papp I. 1942. 187; Stählin 1913. 28; sőt Fontanier 1818 is, l. Todorov 1967/77. 38).

Az aktuális (képes) értelem annál is kevésbé „helyettesítődhetne be”, mivel sokszor egyáltalán nem koherens (különösen a huszadik századi lírában). A szintagmatikus szintű elem ugyanis nem csupán egy paradigmátikussal áll szemben (ill. koegzisztál vele), hanem egy egész hullámmó, vibráló, szüntelen mozgásban lévő implicit jelkészlettel, asszociációhálózattal. Ez az oka annak, hogy a költői kép tartalma rendszerint csak durva leegyszerűsítés árán, komoly jelentésvesztéssel (*loss of meaning*) fordítható le fogalmi nyelvre, azaz helyettesíthető betű szerinti értelmű (*literal*) kifejezéssel (vö. Shibles 1971. 66).

Mindebből, azt hiszem, bizvást levonhatjuk a következtetést, hogy a behelyettesítési hipotézis ez esetben sem bizonyult helytállónak. Ugyanis az implicit képben sem az történik, hogy egy jelet egy másik jellel — ill. a befogadó oldaláról: egy jelentést egy másik jelentéssel — helyettesítünk (ezt elveti D. Mack 1975. 235 és az RP is: 64), hanem az, hogy a környezetéhez képest szemantikailag inadekvát (allotóp) szövegelemet a paradigmátikus dimenzióban egy egész sor szóba jöhető, virtuális egyenértékessel (vele hasonlósági és/vagy érintkezési — nem — faj, ill. rész — egész — viszonyba vagy bármilyen egyéb asszociatív kapcsolatba hozható nyelvi elemekkel) konfrontáljuk,

s ezeknek kölcsönhatásából igyekszünk kikövetkeztetni az adott kijelentés, ill. a beléje foglalt nyelvi kép aktuális jelentését, „helyi értékét” (vö. Fónagy 1984. 43). Ez vonatkozik a szinekdochéra — a pars pro toto ilyen példáit l. Kemény 1985. 81–92 —, sőt talán a metonímiára is (másképpen: Le Guern 1973. 16, 104; Schofer–Rice 1977. 137–42; vö. még: Ricoeur 1975. 228–38; Moreau 1982. 65–81).

Igen, „kölcsönhatásából”! Tehát az implicit kép befogadásában is van szerepe a kölcsönhatásnak: figyeljük meg az ábrán, hogyan lép interakcióba a szintagmatikus síkon lévő, explicit jel (folytonos kör) a néki a paradigmátikus szinten megfelelő, implicit jelekkel (pontozott körök)!

Így hát a létrehozást és az izolált jelet szem előtt tartó behelyettesítési elméletnél e képtípus elemzésében is több hasznát vehetjük a befogadásra és a kontextusra is tekintettel levő kölcsönhatási típusú elméletnek. Következésképp mátrixunk Bi oszlopába is (–) előjelnek kell kerülnie, vagyis kiesnek azok a még érvényben volt sorok, melyek ezen a helyen (+)-t tüntetnek fel: a 2. és a 8. Így mindössze két lehetséges variáció marad:

	Be	Bi	Ke	Ki
11.	–	–	+	+
13.	–	–	+	–

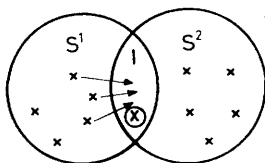
Hogy e kettő közül melyik felel meg a nyelvi tényeknek, ezt úgy tudjuk eldönteni, hogy befejezésül azt is megvizsgáljuk: valóban alkalmas-e a kölcsönhatási hipotézis az implicit képek befogadási mechanizmusának ábrázolására is? Ha igen, akkor a 11., ha nem, akkor a 13. számú kombináció adja meg a választ a fejezetünk elején feltett kérdésre.

D) Az implicit kép befogadása a kölcsönhatási hipotézis szerint

Az implicit kép működését kölcsönhatásként értelmező elméleteknek két alaptípusát ismerem: az egyik a kölcsönhatást az explicit jel (a képi elem) és paradigmatis megfelelője (ill. megfelelői) között tételezi fel (ebből a felfogásból adtunk némi ízelítőt az előző pontban), a másik a kijelentés elemei, tehát explicit jelek közt is.

Az elsőként említett típusnak jellegzetes és értékes képviselője az amerikai Schofer és Rice tanulmánya, amely a francia újretorika eredményeinek alapos ismeretéről tanúskodik, sőt továbbfejlesztésüket is megkísérli.

Schofer és Rice (1977. 134) a képfolyamatot (*tropic process*), azaz a képalkotás és -befogadás egységét a szemantikai jegyek, kontextusok és referensek interakciójára vezeti vissza. Például a metaforikus eljárás során (ezen itt természetesen implicit metaforát kell értenünk) az „in praesentia” jel (S^1) néhány nem azonos szemantikai jegye a köztesképzet (*intermediary*) részévé válik, és kölcsönhatásba lépve az „in absentia” jel (S^2) szemáival, módosítja annak jelentését (uo. 136):

Ilyen kölcsönhatásnak lehetünk tanúi, amikor — Schofer és Rice példájával élve — Balzacnak Az ismeretlen remekmű című elbeszélésében Frenhofer, a zseniális, de mint idővel kiderül, nem teljesen épelméjű öreg festő többek között ezeket mondja a művészi alkotómunkáról Porbus festőnek és a fiatal Poussinnek:

La véritable lutte est là!

(Le chef-d'oeuvre inconnu. 1612. In: L'oeuvre de Balzac XII. Paris 1964. 164; Réz Ádám fordításában: „Ez aztán az igazi küzdelem!” — Az ismeretlen remekmű. Bp. 1977. 18);

...ce n'est qu'après de longs combats qu'on peut la contraindre à se montrer sous son véritable aspect

(„csak hosszas küzdelmek árán lehet rákényszeríteni [ti. a Formát], hogy megmutassa igazi arculatát”);

...ce n'est pas ainsi qu'agissent les victorieux lutteurs!
(„nem így küzdenek ám a győzelmes harcosok!”).

E szövegösszefüggésben a 'küzdelem, harc, ütközet, csata, tusa' stb. jelentésű *lutte* és *combat(s)* főnevek a 'festés' fogalmának metaforikus kifejezőivé válnak. Ennek az átértelmeződésnek a folyamán és következtében a másodlagos jelölt (a 'festés') fölveszi az elsődleges, a kód szerinti jelöltnék (a 'harc'-nak) számos további, referenciálisan inadekvát jegyét is (i. h. 135). Emiatt a *festés* műveletét a *harc* lencséjén (vö. Black 1962. 236) vagy szűrőjén (uo. 39) keresztül látjuk.

A magyar fordítás egyébként csak a küzdelem → harcos → háború asszociációs sort hozza mozgásba az olvasóban, míg az eredetiben a *lutte, lutteur* ezenkívül azt a szüntelen *birkózás-t, viaskodás-t* is sugallja, melyet a művész „a Forma Proteusával” a szépség titkának megragadásáért folytat.

A lényeg azonban az — s ez éppúgy vonatkozik a fordításra, mint az eredetire —, hogy az implicit metaforák egyszerre két különböző referenciatartományt aktivizálnak a befogadóban, s a nyelvi kép igazi jelentése éppen az „a szemantikai térben megtett út” (Fónagy 1982. 310), melynek bejárásával, a rajta való oda-vissza mozgással az olvasó megpróbálja áthidalni a kód szerint oda nem illő jelnek és kontextusának nyilvánvaló ellentmondását. Ennek az „ingázás”-nak az eredményeként a befogadó rálel — vagy legalábbis rálelni vél — egy „mögöttes” jelle, s igyekszik kipuhatolni ennek a hipotetikus jelnek a szövegbeli inadekvát jellel való kapcsolatát (uő 1978. 79). A két elemnek ez a tudati kölcsönhatása vezet (ideiglenes, szubjektív) azonosításukhoz.

Említettük, hogy vannak az implicit kép befogadásának olyan kölcsönhatási típusú ábrázolásai is, melyek a szintagmatikus síkon, tehát az explicit jelek között is feltételeznek kölcsönhatást. Uriel Weinreich szemantika-elméletében (1966; ismerteti Petőfi S. J. 1967a. 83–99) a metaforikus állítmány és mondatszintű bővítményei (alany és/vagy tárgy és/vagy határozó) közötti szemantikai inkongruencia az ige szelekciós jegyeinek a nominális elemekre való átvitelével oldódik fel (429–32). E műveletet a *Langages* metafora-számának cikkírói szembeállítják a kölcsönhatással (vö.: Molino stb. 1979. 24; Tamine 1979. 70), pedig valójában ilyenkor is ennek egy bizonyos válfaja figyelhető meg a képbén.

Vegyük szemügyre, hogyan is zajlik le ez, mondjuk, alany–állítmány viszonylatban! Például Radnótinak ebben a verssorában:

A hegyről hűvös éj csorog (Naptár; Május)

a [+konkrét, +reális, –szerves,² +cseppfolyós] alanyt feltételező *csorog* állítmány a jegyátvitel révén materializálja alanyát, a [–konkrét] *éj-t*; ugyanakkor az, hogy az alany elvont fogalom, az állítmánynak metaforikus jelleget ad.

Vagy egy másik példa, melyben az állítmánynak határozója is van:

Az őszi szél belelapoz a parton felejtett újságokba.

A fenti mondat tartalmazza a két argumentumú *belelapoz* predikátumot (a *belelapoz* relációt). Szemantikai struktúrája tehát így írható fel:

belelapoz (szél, újságok).

(Az egynél több argumentumú szemantikai jegyekről — az ún. relációs jegyekről — vö. Kiefer é. n. 6.)

A *belelapoz* igének olyan szelekciós korlátozásai vannak, hogy egyik argumentuma (alanya) csak élő személy ([+ember]), másik argumentuma

² A [+szerves] minősítést itt nem kémiai, hanem biológiai értelemben használjuk: szerves tehát az, aminek élő szervezete van (vö. Kemény 1974. 53).

(hely-, ill. állandó határozója) pedig csak élettelen dolog ([—élő]) lehet. Az előbbi kikötés megsértése folytán az idézett mondat állítmánya metaforikussá válik, de egyszersmind — a [+ember] szelekciós jegynek az alanya való átvitelével — megszemélyesítés is létrejön: az őszi szelet egy pillanatra emberszerű lénynek látjuk.

Ugyanez természetesen az ellenkező irányban is lejátszódhat (bár ez a kép valamivel „merészebb”):

A főnök épp csak belelapozott a vendégekbe, s már rohant is tovább.

A 2. számú argumentum, a *vendégek* a kód megkívánta [—élő] helyett [+élő], s ez metaforikussá teszi a *belelapoz* predikátumot; viszont az ige [—élő] szelekciós jegyének (ti. hogy vonzata csak élettelen lehet) a bővítményre való átvitele azt ironikusan elszemélyteleníti, tárgyiasítja.

Az ilyen típusú kép igen alkalmas a cselekvő jellemzésére, ill. az írói (narrátori) megítélés, nézőpont érzékeltetésére. A fenti példa is sokat elárul arról, mi(lyen)nek látja vendégeit a mondat alanya; de egyúttal arról is, hogy ő róla mi a véleménye a beszélőnek.

Végeredményben e szerint az elgondolás szerint az implicit kép appercepciója a következőképpen folyik le: 1. a szelekciós korlátozás megsértése; 2. értelmezés a szelekciós jegy átvitelével — kölcsönhatás a kijelentés elemei között; 3. jelentésbeli kiegyenlítődés (szinkretizmus): a képi elem jelentése közeledik a többiekéhez — így legutóbbi példánkban a *belelapoz* ige szert tehet egy effajta metaforikus értelemre: '(csak) futólag, felületesen ismerkedik, beszélget, foglalkozik velük' --, de ugyanakkor azokra is átsugároz valamit a maga szemléletmódjából, magához hasonítja, képszerűséggel itatja át őket.

*

Minthogy a kölcsönhatási hipotézis az implicit típusú képek befogadásának jellemzésére is alkalmasabbnak találtatott a behelyettesítésinél, a még függőben levő két lehetőség közül a 13-as esik ki.

Helyesnek tehát a 11. számú válasz bizonyult, amely szerint mind a két fajta nyelvi kép (explicit és implicit) appercepciójának mechanizmusát a kölcsönhatási hipotézissel lehet adekvát módon magyarázni, míg a behelyettesítési hipotézis lényegében mindkét esetben kudarcot vallott.

Ezek után foglaljuk össze, mit tudunk a befogadás mechanizmusáról, ill. a kép „működéséről”!

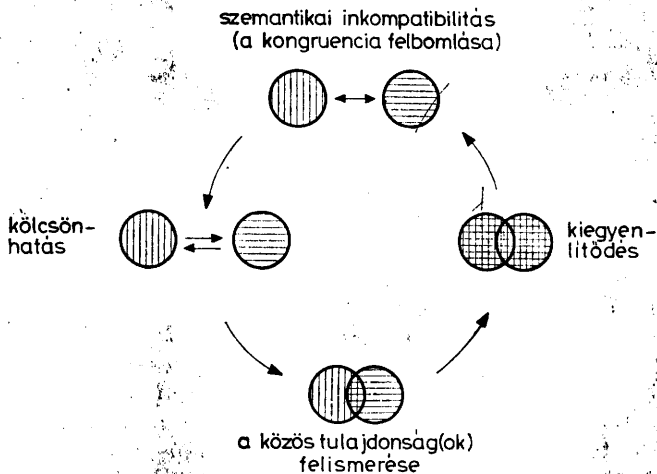
E folyamatnak négy fázisát már felvázoltuk a B) pont vége felé. Ami ott helytállónak bizonyult az explicit képekre nézve, az mutatis mutandis vonatkoztatható az implicitekre, ill. általában a nyelvi képre is. Valójában azonban nem négy, hanem több fázis van, mert a mozzanatok körforgásszerűen ismétlődnek:

1. a szemantikai inhomogenitás (izotópiatörés) észlelése: klasszematikus összeférhetetlenség (vö. II. fejezet);
2. az inkompatibilis elemek kölcsönhatásba lépnek egymással;
3. a közös jegyek kiemelődnek;
4. szemantikai kiegyenlítődés: új kongruencia alakul ki (vö. Ricoeur 1980. 156);

5. de ez nyomban fel is bomlik (a nem azonosság érzetének újbóli felülkerekedése) (vö. 1.);

6. az elkülönülő elemek újból kölcsönhatásba lépnek egymással (vö. 2.), és í. t.

Ábrával szemléltetve:

A kép befogadása (a folyamat „szubjektív” oldala), ill. működése (az „objektív” oldal) ezek szerint nem egyéb, mint azonosság és nem azonosság pulzálása („lassú szívverés módjára”, ahogyan az árnyékok is inganak Az úti-társ elejéről idézett leírásban; e pulzálás nyilvánvalóan beletartozik a Hankiss Elemértől feltárt szemantikai-poétikai mikrodinamizmusok egyikének, az ún. oszcillálásnak a jelenségkörébe; vö. Hankiss 1969/85; 1970/85). A költői kép szüntelenül keletkezik, mivel struktúrája éppen a jel keletkezésének — a dolgok „elnevezésének” — folyamatát képezi le (Fónagy 1978. 79).

E folyamat megállás nélkül zajlik — akárcsak egy atomórában —, egészen addig, amíg a kép ki nem merül. Amikor a kettősség („azonosság a különbözőségben”) tudata kialszik, a kétpólusúság megszűnik, a percepció ingamozgás leáll: a kép „meghal”. (Az „image morte” fogalmáról vö.: Bally 1909/51. I: 128 kk., 195 kk.; Nyrop 1913. IV: 242; Konrad 1939/58. 33; Ullmann 1961. 45; a költői és a köznyelvi kép közötti különbségről, ill. a kép-élesség fokozatairól: Le Guern 1973. 82—9; Moreau 1982. 91—6; Kemény 1985a. 123—5.)

Mindezek alapján a nyelvi képet másodszor, ezúttal a befogadó felől, tehát ismeretelméleti szempontból a következőképpen határozhatjuk meg (kiegészítve ezzel a II. fejezet végén adott, ontológiai jellegű definíciót): szemantikailag inhomogén, de szintaktikailag egymással többé-kevésbé szorosan összekapcsolt nyelvi jelek vagy jelesoportok közti kölcsönhatás (pontosabban: állandó oda-vissza kapcsolás a tárgyi és a képi, a reális és a kvázi-szint, ill. az izotóp és az allotóp szövegelemek között).

KEMÉNY GÁBOR

Irodalom

- ADAMIK TAMÁS (1978), Megjegyzések a hasonlatelmélethez. *FilKözl.* 24: 113–26.
- ANTOINE, GÉRALD (1961), Pour une méthode d'analyse stylistique des images. In: *Langue et littérature* ... 151–64.
- ARISZTOTELÉSZ (1974), *Poétika*. Ford. Sarkady János. Magyar Helikon, Budapest.
- BACHELARD, GASTON (1957), *La poétique de l'espace*. Presses Univ. de France, Paris.
- BALLY, CHARLES (1951), *Traité de stylistique française*.³ I–II. Georg & Cie S. A.–C. Klincksieck, Genève–Paris. (I. kiadása: 1909.)
- BARTHES, ROLAND (1964), *Rhétorique de l'image*. *Communications* 4. sz. 40–51.
- BEARDSLEY, MONROE C. (1958), *Aesthetics. Problems in the Philosophy of Criticism*. Harcourt, Brace & Co., New York.
- BEARDSLEY, MONROE C. (1962), *The Metaphorical Twist. Philosophy and Phenomenological Research* 22: 293–307. (Újra: Shibbes, Warren [szerk.]: *Essays on Metaphor. The Language Pr., Whitewater, Wisconsin* 1972. 73–91.)
- BENKŐ LÁSZLÓ (1968), *Képszerűség és lexikográfia*. *MNy.* 64: 426–34.
- BLACK, MAX (1954–55), *Metaphor. Proceedings of the Aristotelian Society* 55: 273–94.
- BLACK, MAX (1962), *Models and Metaphors. Studies in Language and Philosophy*. Cornell Univ. Pr., Ithaca.
- BONHEIM, HELMUT (1977), A klasszikus retorika megújítása. *Helikon* 23: 72–83. (Bringing Classical Rhetoric Up-to-Date. *Semiotica* 13 [1975]: 375–88.)
- BONNEFOY, YVES (1983), *La présence et l'image. Leçon inaugurale de la Chaire d'Etudes Comparées de la Fonction Poétique au Collège de France, 1981*. *Mercure de France, Paris*.
- BOUVEROT, DANIELLE (1969), *Comparaison et métaphore. Le Français Moderne* 37: 132–47, 224–38, 301–16.
- BRODEUR, ARTHUR GILCHRIST (1969), *The Art of Beowulf*. Univ. of Cal. Pr., Berkeley.
- BRUNEAU, CHARLES (1951), *L'image dans notre langue littéraire*. In: *Mélanges de linguistique offerts à Albert Dauzat par ses élèves et ses amis*. Artrey, Paris. 55–67.
- BÜHLER, KARL (1934), *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena.
- CAILLOIS, ROGER (1966), A rébusz és a kép. In: *A költészet packázásai. Vál. és ford. Lontay László*. Európa, Budapest. 163–74. (L'énigme et l'image. In: *Art poétique*. Gallimard, Paris 1959.)
- CLEMEN, WOLFGANG (1936), *Shakespeares Bilder. Ihre Entwicklung und ihre Funktionen im dramatischen Werk*. Bonn.
- COHEN, JEAN (1966), *Structure du langage poétique*. Flammarion, Paris.
- COHEN, JEAN (1968), *La comparaison poétique. Essais de systématique*. *Langages* 12. sz. 43–51.
- COHEN, JEAN (1970), *Théorie de la figure*. *Communications* 16. sz. 3–25.
- CULLER, JONATHAN (1981), *The Problem of Metaphor*. In: Hope, T. E. stb. (szerk.), *Language, Meaning, and Style. Essays in Memory of S. Ullmann*. Leeds Univ. Pr., Leeds. 5–20.
- DELAS, DANIEL (1978), *La grammaire générative rencontre la figure. Lectures*. *Langages* 51. sz. 65–104.
- DES GRANGES, CH.-M. (1937), *Histoire illustrée de la littérature française des origines à 1930*. Hatier, Paris.
- DIACONESCU, PAULA–MANÇAŞ, MIHAELA (1969), *Sémantique et stylistique. La structure sémantique des déterminants chez Mihail Sadoveanu*. *Revue Roumaine de Linguistique* 14: 111–35.
- DIJK, TEUN A. VAN (1970), *Sémantique générative et théorie des textes*. *Linguistics* 62. sz. 66–95.
- DIJK, TEUN A. VAN (1972), *Some Aspects of Text Grammars*. Mouton, La Haye.
- DIJK, TEUN A. VAN (1975), *Formal Semantics of Metaphorical Discourse*. *Poetics* 14–15. sz. 173–98.
- DUBOIS, J[ACQUES]–EDELIN, F[RANCIS]–KLINKENBERG, J[EAN]–M[ARIE]–MINGUET, P[HILOPPE]–PIRE, F[RANÇOIS]–TRINON, H[ADELIN] (1977), *A metaszemémák*. *Helikon* 23: 41–59. (RG 91–4, 102–12, 117–20.)
- DUBOIS, JEAN–GIACOMO, MATHÉE–GUESPIN, LOUIS–MARCELLESI, CHRISTIANE–MARCELLESI, JEAN-BAPTISTE–MEVEL, JEAN-PIERRE (1973), *Dictionnaire de linguistique*. Larousse, Paris.
- DUBOIS, PHILIPPE (1975), *La métaphore filée et le fonctionnement du texte*. *Le Français Moderne* 43: 202–13.

- DUCROT, OSWALD—TODOROV, TZVETAN (1972), Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Seuil, Paris.
- ECKHARDT SÁNDOR (1948), A régi magyar költők képei. In: Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez [Horváth János- emlékkönyv]. Egyetemi ny., Budapest. 69—79.
- ECO, UMBERTO (1976), A metafora szemantikája. In: A nyitott mű. Gondolat, Budapest. 320—64. (Semantica della metafora. In: Le forme del contenuto. Bompiani, Milano 1972. 93—125.)
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. I—VII. Akadémiai, Budapest 1959—1962.
- FÓNAGY IVÁN (1960), A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. NyK 62: 73—100.
- FÓNAGY IVÁN (1978), Nyelvek a nyelvben. ÁNyT 12: 61—105.
- FÓNAGY IVÁN (1982), *metafora* In: Világirodalmi lexikon VIII. Akadémiai, Budapest. 300—31.
- FÓNAGY IVÁN (1984), Kifejező szófajváltás költői szövegekben. ÁNyT 15: 33—47.
- FONTANIER, PIERRE (1818), Les Tropes de Dumarsais, avec un commentaire raisonné... Paris.
- FONTANIER, PIERRE (1968), Les figures du discours. Flammarion, Paris.
- GÁLDI LÁSZLÓ (1969), Précis de stylistique française. [Egyetemi jegyzet.] Tankönyvkiadó, Budapest.
- GENETTE, GÉRARD (1966, 1969, 1972), Figures. Essais. I—III. Seuil, Paris.
- GENETTE, GÉRARD (1977), A leszűkült retorika. Helikon 23: 60—71. (La rhétorique restreinte. Communications 16. sz. [1970]: 158—71.)
- GERBER, GUSTAV (1873), Die Sprache als Kunst. II. Bd., 1. Hälfte. Mittler'sche Buchhandlung, Bromberg.
- GOLDMANN EISLER, FRIEDA (1958), Speech Production and the Predictability of Words in Contexts. The Quarterly Journal of Experimental Psychology 10. (Hivatkozik rá: Fónagy 1960. 78.)
- GREIMAS, A.-J. (1966), Sémantique structurale. Recherche de méthode. Larousse, Paris.
- GRÉTSY LÁSZLÓ (1961), A műszaki nyelv művelésének útjai. Nyr. 85: 1—14.
- GUIRAUD, PIERRE (1954), La stylistique. Presses Univ. de France, Paris.
- GUSTAFSSON, LARS (1968), Anmerkungen zur Semantik von Sätzen in der Dichtung. Sprache im Technischen Zeitalter 25. sz. 1—7.
- Cs. GYÍMESI ÉVA (1983), Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba. Kritikon, Bukarest.
- HANKISS ELEMÉR (1985), Az oszcillálás. In: Hankiss 1985. 522—73. (Korábban: A népdaltól az abszurd drámáig. Magvető, Budapest 1969. 41—82.)
- HANKISS ELEMÉR (1985), Az „oszcillálás” mint az esztétikai élmény forrása. In: Hankiss 1985. 574—98. (Korábban: Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Akadémiai, Budapest 1970. 177—98.)
- HANKISS ELEMÉR (1985), Az irodalmi mű mint komplex modell. Tanulmány. Magvető, Budapest.
- HANKISS ELEMÉR (szerk.) (1971), Strukturális. I—II. Európa, Budapest é. n. [1971].
- HARDY, ALAIN (1969), Théorie et méthode stylistique de M. Riffaterre. Langue Française 3. sz. 90—6.
- HENLE, PAUL (szerk.) (1959), Language, Thought, and Culture.² Univ. of Michigan Pr., Ann Arbor. (1. kiadása: 1958.)
- HENRY, ALBERT (1971), Métonymie et métaphore. Klincksieck, Paris.
- HENRY, ALBERT (1980), Métaphore verbale et métaphore adjective. In: Bingen, Jean—Coupez, André—Mawet, Francine (szerk.), Recherche de linguistique. Hommages à Maurice Leroy. Univ. de Bruxelles, Bruxelles é. n. [1980]. 89—99.
- HERCZEG GYULA (1958), Móricz Zsigmond képalkotásának néhány kérdése. Nyr. 82: 61—73.
- HESSE, MARY (1970), Models and Analogies in Science.³ Univ. of Notre Dame Pr., Notre Dame. (1. kiadása: Sheed and Ward, London—New York 1963.)
- HESTER, MARCUS B. (1967), The Meaning of Poetic Metaphor. An Analysis in the Light of Wittgenstein's Claim that Meaning is Use. Mouton, The Hague—Paris.
- HORVÁTH MÁRIA (1961), A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában. A Pacsirta című regény elemzése. In: Stilisztikai tanulmányok. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatának teljes anyaga. Gondolat, Budapest. 330—407.
- IdSzKSz. = BAKOS FERENC (1976), Idegen szavak és kifejezések szótára.³ Akadémiai, Budapest. (1. kiadása: 1973.)
- INGARDEN, ROMAN (1968), Széljegyzetek Arisztotelész Poétikájához. Helikon 14: 46—50. (The Journal of Aesthetics and Art Criticism 1961/2: 163—7.)

- INGARDEN, ROMAN (1977), Az irodalmi műalkotás. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat, Budapest. (Das literarische Kunstwerk. Max Niemeyer, Tübingen 1931.)
- JAKOBSON, ROMAN (1972), Nyelvészet és poétika. In: Hang — Jel — Vers.² Gondolat, Budapest. 229—76. (Linguistics and Poetics. In: Sebeok, T. A. [szerk.], Style in Language. MIT Pr., New York—London 1960. 350—77.)
- J[ÓZSA] NAGY MÁRIA (1968), A képek stilisztikai jellemzése. A képfajták. In: Szabó Z. (szerk.) 1968. 97—121.
- J[ÓZSA] NAGY MÁRIA (1971), A tudomány a költő eszközeiről. Korunk 30: 1482—8.
- J[ÓZSA] NAGY MÁRIA—SZABÓ ZOLTÁN (1968), A képek. In: Szabó Z. (szerk.) 1968. 97—126.
- KANYÓ ZOLTÁN (1970), Irodalomelméleti és stilisztikai közlemények a Sprache im technischen Zeitalter című folyóiratban 1961—1969. Helikon 16: 399—419.
- KELEMEN PÉTER (1981), Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. Akadémiai, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR (1974), Krúdy képalkotása. Akadémiai, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR (1977), Nyelvtani és képi determináció a teljes metaforában. NyK 79: 177—200.
- KEMÉNY GÁBOR (1980), A teljes metafora nyelvtani szerkezetéről. In: Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (szerk.), A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Akadémiai, Budapest. 457—65.
- KEMÉNY GÁBOR (1980a), Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés. Nyr. 104: 29—38.
- KEMÉNY GÁBOR (1985), A nyelvi kép mint stílusesszköz Krúdy Gyula prózájában. [Kandidátusi értekezés, kézirat.]
- KEMÉNY GÁBOR (1985a), Kép és kommunikáció. In: Grétsy László (szerk.), Nyelvészet és tömegkommunikáció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. II, 119—205.
- KIEFER FERENC (é. n.), A szemantikai jegyek kérdéséhez. [Kézirat.]
- KOCSÁNY PIROSKA (1981), Jelentéstan és metafora. A metaforakutatás újabb útjai a nyelvtudományban. MNy. 77: 59—72.
- KONRAD, HEDWIG (1958), Étude sur la métaphore.² J. Vrin, Paris. (1. kiadása: 1939.)
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1977), Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Akadémiai, Budapest. Langue et littérature. Actes du VIIIe Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes. Univ. de Liège, Paris 1961.
- LANHAM, RICHARD A. (1969), A Handlist of Rhetorical Terms. A Guide for Students of English Literature. Univ. of California Pr., Berkeley—Los Angeles—London.
- LAUSBERG, HEINRICH (1960), Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. I—II. Max Hueber, München.
- LE GUERN, MICHEL (1969), L'image dans l'oeuvre de Pascal. A. Colin, Paris.
- LE GUERN, MICHEL (1973), Sémantique de la métaphore et de la métonymie. Larousse, Paris.
- LEECH, GEOFFREY N[EIL] (1969), A Linguistic Guide to English Poetry. Longman—Green, London—Harlow.
- LEVIN, JU. I. (1971), Az orosz metafora struktúrája. In: Hankiss (szerk.) 1971. II, 173—82. (Структура русской метафоры. In: Труды по знаковым системам II. Tartu 1965.)
- LEVIN, SAMUEL R. (1977), The Semantics of Metaphor. Johns Hopkins Univ. Pr., Baltimore.
- LOTMAN, JU. M. (1973), A szöveg konstrukciós elvei. In: Szöveg, modell, típus. Gondolat, Budapest. 65—88. (Рészlet ebből: Структура художественного текста. Moszkva 1970.)
- T. LOVAS RÓZSA (1959), Képes kifejezés, költői kép. In: Lőrincze Lajos (szerk.), Iskolai nyelvművelő. Tankönyvkiadó, Budapest. 364—71.
- T. LOVAS RÓZSA (1960), A Bánk-bán költői képei. In: Pais Dezső (szerk.), Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Akadémiai, Budapest. 171—224.
- LÜDI, GEORGES (1973), Die Metapher als Funktion der Aktualisierung. Francke, Bern.
- MACK, DOROTHY (1975), Metaphoring as Speech Act. Some Happiness Conditions for Implicit Similes and Simple Metaphors. Poetics 14—15. sz. 221—56.
- MANCAȘ, M[HAELA] (1970), Règles de projection et métaphore. In: Actes du Xe Congrès International des Linguistes. Bucarest, 28 août—2 septembre 1967. Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest. III, 115—20.
- MARCUS, SOLOMON (1977), A szótári és a kontextusbeli jelentés. In: A nyelvi szépség matematikája. Gondolat, Budapest. 129—44. (Semnificație de dicționar și semnificație de context. In: Stati, Sorin [szerk.], Educație și limbaj. București 1972. 63—70.)

- MARKIEWICZ, HENRYK (1968), Az irodalomtudomány fő kérdései. Ford. Bojtár Endre. Gondolat, Budapest. (Główne problemy wiedzy o literaturze.² Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966.)
- MAROLD, EDITH (1983), Kenningkunst. Ein Beitrag zu einer Poetik der Skaldendichtung. W. de Gruyter, Berlin—New York.
- MATTHEWS, ROBERT J. (1971), Concerning a 'Linguistic Theory' of Metaphor. *Foundations of Language* 7: 413—25.
- MESCHONNIC, HENRI (1970), Pour la poétique. Gallimard, Paris.
- MOLINO, JEAN (1984), L'expérience d'I. A. Richards. De la critique nue au mode d'existence de l'oeuvre littéraire. *Poétique* 59. sz. 347—67.
- MOLINO, J.—SOUBLIN, F.—TAMINE, J. (1979), Présentation: Problèmes de la métaphore. *Langages* 54. sz. 5—40.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS (1981), A stílus- és képvizsgálatról. Nyelvi-képi kifejezések Krúdy prózájában. *Nyr.* 105: 421—32.
- MOREAU, FRANÇOIS (1982), L'image littéraire. Position du problème. *Quelques définitions.* Société d'Édition d'Enseignement Supérieur, Paris.
- MORIER, HENRI (1961), Dictionnaire de poétique et de rhétorique. Presses Univ. de France, Paris. 2., bőv. és teljesen átdolg. kiadása: 1975.; 3. kiadása: 1981.
- MUKÁŘOVSKÝ, JAN (1970), A költői kép szemantikájához. *Helikon* 16: 339—43. (K sémantice básnického obrazu. 1946.)
- NEMES ISTVÁN (1979), Radnóti Miklós költői nyelve. Akadémiai, Budapest.
- NYROP, KR[ISTOFFER] (1913), Grammaire historique de la langue française IV. Böjesen—Harrassowitz—Pioard, Copenhagen—Leipzig—Paris.
- NYÍRÓ LAJOS (1960), Irodalomelméleti kérdések egy stílus-vitán. *VirFigy.* 6: 381—92.
- ORTONY, ANDREW (szerk.) (1980), *Metaphor and Thought.* Cambridge Univ. Pr., Cambridge.
- PAPP ISTVÁN (1942), Mi a szó funkciója? *MNy.* 38: 178—91, 272—6.
- PAVEL, TOMA (1962), Notes pour une description structurale de la métaphore poétique. *Cahiers de Linguistique Théorique et Appliquée* 1: 185—207.
- PETŐFI S. JÁNOS (1967), Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének néhány kérdése. *IrNyK* 4/2: 71—101.
- PETŐFI S. JÁNOS (1967a), *Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás.* Kézirat. TIT, Budapest.
- PETŐFI, JÁNOS S. (1969), On the Structural Analysis and Typology of Poetic Images. In: Kiefer, F. (szerk.), *Studies in Syntax and Semantics.* D. Reidel, Dordrecht—Holland. 187—230.
- PONGS, HERMANN (1927, 1939, 1969, 1973), *Das Bild in der Dichtung.* I—IV. Elwert, Marburg.
- POTTIER, BERNARD (1964), Vers une sémantique moderne. *Travaux de Linguistique et de Littérature* 2/1: 107—37.
- POTTIER, BERNARD (1967), *Présentation de la linguistique. Fondements d'une théorie.* Klincksieck, Paris.
- POTTIER, BERNARD (1974), *Linguistique générale. Théorie et description.* Klincksieck, Paris.
- PREMINGER, ALEX (szerk.) (1965), *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics.* Princeton Univ. Pr., Princeton, New Jersey.
- PUSZTAI ISTVÁN (1982), A szakszóalkotás határai. *Nyr.* 106: 207—16.
- QUINTILIANUS, M. FABIUS (1921), *Szónoklattana tizenkét könyvben* II. Ford. Prácer Albert. Franklin, Budapest.
- RÁKOS PÉTER (1971), Tények és kérdőjelek. Tűnődés az irodalmon. Madách, Bratislava.
- RASTIER, FRANÇOIS (1972), *Systématique des isotopies.* In: Greimas, A. J.—Arrivé, M. stb., *Essais de sémiotique poétique.* Larousse, Paris. 80—106.
- RÁTH-VÉGH ISTVÁN (1959), *A könyv komédiája.* Gondolat, Budapest.
- RG = Groupe μ (Dubois, J.—Edeline, F.—Klinkenberg, J.-M.—Minguet, P.—Pire, F.—Trinon, H.), *Rhétorique générale.*² Seuil, Paris 1982. (1. kiadása: Larousse, Paris 1970.)
- RICHARDS, I. A. (1936), *The Philosophy of Rhetoric.* Oxford Univ. Pr., New York.
- RICHARDS, I. A. (1959), *Science and Poetry* [1926]. In: Weitz, Morris (szerk.), *Problems in Aesthetics. An Introductory Book of Readings.* Macmillan, New York. 455—7.
- RICHARDS, I[VOR] A[RMSTRONG] (1971), A képzelet. In: Hankiss (szerk.) 1971. I, 82—93. (The Imagination. In: *Principles of Literary Criticism.* Routledge—Kegan, London 1924.)

- RICHARDS, I. A. (1977), A metafora. *Helikon* 23: 120–8. (Richards 1936. 89–109.)
- RICOEUR, PAUL (1975), *La métaphore vive*. Seuil, Paris.
- RICOEUR, PAUL (1980), The Metaphorical Process as Cognition, Imagination, and Feeling. In: Sacks (szerk.) 1980. 141–57.
- RIFFATERRE, MICHAEL (1959), Criteria for Style Analysis. *Word* 15: 154–74. (Francia változata: Riffaterre 1971. 27–63.)
- RIFFATERRE, MICHAEL (1960), Stylistic Context. *Word* 16: 207–18. (Francia változata: Riffaterre 1971. 64–94.)
- RIFFATERRE, MICHAEL (1971), Vers la définition linguistique du style. In: Riffaterre 1971. 113–44. (Előszőr: *Word* 1961: 318–44.)
- RIFFATERRE, MICHAEL (1971), *Essais de stylistique structurale*. Flammarion, Paris.
- RP = Groupe μ (Dubois, Jacques–Edeline, Francis–Klinkenberg, Jean-Marie–Minguet, Philippe), *Rhétorique de la poésie*. Lecture linéaire, lecture tabulaire. Complexe, Bruxelles 1977.
- RZSEVSZKAJA, N. F. (1979), Szemiotikai kutatások a mai francia irodalomtudományban. In: Barabas, J. J.–Meletyinszkij, J. M. stb. (szerk.), *Szemiotika és művészet*. Akadémiai, Budapest. 59–80.
- SACKS, SHELDON (szerk.) (1980), *On Metaphor*. The Univ. of Chicago Pr., Chicago–London.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1967), Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. Lórinczy Éva. Gondolat, Budapest. (Cours de linguistique générale. Publ. par Charles Bally et Albert Sechehaye. Avec la collab. de Albert Riedlinger. Payot, Lausanne–Paris 1916.)
- SCHOFER, PETER–RICE, DONALD (1977), Metaphor, Metonymy, and Synecdoche Revis(it)ed. *Semiotica* 21: 121–49.
- SHANNON, C. E. (1951), Prediction and Entropy of Printed English. *The Bell System Technical Journal* 30. (Hivatkozik rá: Fónagy 1960. 78.)
- SHAPIRO, MICHAEL and MARIANNE (1976), *Hierarchy and the Structure of Tropes*. Indiana University–Peter de Ridder Pr., Bloomington, Indiana.
- SHIBLES, WARREN A. (1971), *An Analysis of Metaphor in the Light of W. M. Urban's Theories*. Mouton, The Hague–Paris.
- SHIBLES, WARREN A. (1971a), *Metaphor*. An Annotated Bibliography and History. The Language Pr., Whitewater, Wisconsin.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959), A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiataalkori verseiben. *Nytr.* 83: 179–92.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1965), *Babits Mihály költői nyelve*. Akadémiai, Budapest.
- SPURGEON, CAROLINE F. E. (1958), *Shakespeare's Imagery and What It Tells Us*.² Univ. Pr., Cambridge. (1. kiadása: 1935.)
- STÄHLIN (1913), *Zur Psychologie und Statistik der Metaphern*. Leipzig. (Hivatkozik rá: Zlinszky 1918/61. 250–1.)
- STANFORD, W. BEDELL (1936), *Greek Metaphor*. Studies in Theory and Practice. Basil Blackwell, Oxford.
- SZABÓ ZOLTÁN (1977), A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai. Dacia, Kolozsvár–Napoca.
- SZABÓ ZOLTÁN (szerk.) (1968), *Kis magyar stilsztika*. Irodalmi, Bukarest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (1958), A szó jelentésének stilsztikai vizsgálata. In: Fábán Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc, *A magyar stilsztika vázlata*. Tankönyvkiadó, Budapest. 65–148.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.) (1961), *A magyar stilsztika útja*. Gondolat, Budapest.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (1971), Metaforikus szerkezet a Kosztolányi- és a Krúdy-novellában [Caligula, ill. Utolsó szivar az Arabs Szürkénél.] In: Hankiss Elemér (szerk.), *A novellaelemzés új módszerei*. Akadémiai, Budapest. 65–71.
- SZÉPE GYÖRGY (1982), A szaknyelv és a mindennapi nyelv kapcsolata. *A Technika Tanítása* 14: 129–39.
- SZILI JÓZSEF (1967), A „New Criticism” irodalomesztétikája. *Kritika* 5/9: 6–17.
- SZILI JÓZSEF (1970), Adalékok az új kritizmus irodalomesztétikájához. A költemény mint megismerés és mint struktúra – Ransom, Tate [és] Brooks nézetei. In: Nyíró Lajos (szerk.), *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Akadémiai, Budapest. 227–74.
- TAMINE, JOËLLE (1979), *Métaphore et syntaxe*. *Langages* 54. sz. 65–81.
- THIBAUT-LAULAN, ANNE-MARIE (szerk.) (1972), *Image et communication*. Universitaire, Paris.
- TODOROV, TZVETAN (1967), *Littérature et signification*. Larousse, Paris.
- TODOROV, TZVETAN (1973), Szinekdochék. *Helikon* 19: 269–79. (Synecdoques. *Communications* 16. sz. [1970] 26–35.)

- TODOROV, TZVETAN (1977), Trópusok és figurák. *Helikon* 23: 30–40. (Todorov 1967. 91–5, 115–8.)
- TÖRÖK GÁBOR (1968), *A líra: logika* (József Attila költői nyelve). Magvető–Tiszatáj, Budapest.
- TÖRÖK GÁBOR (1971), József Attila-kommentárok XII. *Nyr.* 95: 308–22.
- TÖRÖK GÁBOR (1974), *Lírai igefüggvények stilsztikája*. Akadémiai, Budapest.
- TÖRÖK GÁBOR (1979), Vörösmarty képi „akkordjai”. Az összetett hatású költői képek problémaköréből (Első közlemény). *Nyr.* 103: 430–45.
- ÚjMLex. = Új magyar lexikon. I–VII. Akadémiai, Budapest 1959–1972.
- ULLMANN, STEPHEN (1957), *Style in the French Novel*. Univ. Pr., Cambridge.
- ULLMANN, STEPHEN (1960), *The Image in the Modern French Novel*. Gide, Alain-Fournier, Proust, Camus. Univ. Pr., Cambridge.
- ULLMANN, STEPHEN (1961), *L'image littéraire. Quelques questions de méthode*. In: *Langue et littérature...* 41–60.
- ULLMANN, STEPHEN (1964), *Language and Style*. Basil Blackwell, Oxford.
- VIANU, TUDOR (1967), *A metafora kérdéseiről és egyéb tanulmányok*. Vál. és ford. Szilágyi Domokos. Ifjúsági, Bukarest é. n. [1967]. (Problemele metaforei și alte studii de stilistică. 1957.)
- VÍGH ÁRPÁD (1973), *A költői kép strukturális elemzésének francia módszere*. *Helikon* 19: 114–25.
- VÍGH ÁRPÁD (1974), *A hasonlat rendszerének formális elemzése*. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.), *Jelentés és stilsztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai, Budapest. 654–62.
- VÍGH ÁRPÁD (1976), J. Dubois–F. Edeline–J. M. Klinkenberg–P. Minguet–F. Pire–H. Trinon, *Rhétorique générale*. [Ism.] *ÁNYT* 11: 369–73.
- VÍGH ÁRPÁD (1977), *A liège-i retorika*. *Helikon* 23: 140–9.
- VÍGH ÁRPÁD (1979), *A mű mint a szöveg példasága* (Vázlat a hasonlítás rendszeréhez). *ItK* 83: 410–26.
- VÍGH ÁRPÁD (1980), *A második liège-i retorika*. *Helikon* 26: 329–37.
- VÍGH ÁRPÁD (1981), *Retorika és történelem*. Gondolat, Budapest.
- VÍGH ÁRPÁD (1982), *metabolé, metaszeméma* In: *Világirodalmi lexikon VIII*. Akadémiai, Budapest. 298–9, 340.
- VINOGRADOV, V. V. (1963), Слово и образ. In: *Стилистика — Теория поэтической речи — Поэтика*. Izd. Akad. Nauk, Moszkva. 94–129.
- VOIGT VILMOS (1971), Kísérlet a két vers [Babits: Ősz és tavasz között — Kassák: A ló meghal, a madarak kirepülnek] összehasonlító-tartalmi elemzésére. In: Hankiss Elemér (szerk.), *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Akadémiai, Budapest. 339–55.
- WEIMANN, ROBERT (1965), *Az „új kritika”*. Az új interpretációs módszerek története és bírálata. Ford. Bizám Lenke. Gondolat, Budapest. („New Criticism” und die Entwicklung bürgerlicher Literaturwissenschaft. Geschichte und Kritik neuer Interpretationsmethoden. VEB Max Niemeyer Verl., Halle/Saale 1962.)
- WEINREICH, URIEL (1966), *Explorations in Semantic Theory*. In: Sebeok, T. A. (szerk.), *Current Trends in Linguistics III. Theoretical Foundations*. Mouton, The Hague–Paris. 395–477.
- WEINRICH, HARALD (1968), *Die Metapher* (Bochumer Diskussion). *Poetica* 2: 100–30.
- WEINRICH, HARALD (1979), *A metafora jelentéstana*. In: Murvai Olga (szerk.), *Irodalom-szemiotikai tanulmányok*. Kriterion, Bukarest. 102–17. (Semantik der Metapher. *Folia Linguistica* 1967: 3–17.)
- WELLEK, RENÉ–WARREN, AUSTIN (1972), *Az irodalom elmélete*. Ford. Szili József. Gondolat, Budapest. (Theory of Literature. New York 1949.)
- WELLS, HENRY W[ILLIS] (1924), *Poetic Imagery*. Columbia Univ. Pr., New York.
- WILPERT, GERO VON (1959), *Sachwörterbuch der Literatur*.² A. Kröner, Stuttgart. (1. kiadása: 1955.)
- WINKLER, EMIL (1929), *Grundlegung der Stilistik*. Bielefeld–Leipzig.
- WUNDT, WILHELM (1900), *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*. I. Bd. Die Sprache. I. Theil. W. Engelmann, Leipzig.
- ZALABAI ZSIGMOND (1981), *Tűnődés a trópusokon*. Madách, Bratislava.
- ZLINSZKY ALADÁR (1961), *Szemléleti és hangulati elemek a metaforában* [1918]. In: Szathmári (szerk.) 1961. 247–55.
- ZSILKA TIBOR (1977), *Poétikai szótár*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava.

The Nature and Perception of Linguistic Image in the Light of Recent Stylistic Theories

by GÁBOR KEMÉNY

The paper attempts to clarify the theoretical basis of figurative language. It surveys the most important Hungarian and international literature and attempts to answer the following questions:

- (1) What is linguistic image?
- (2) How can it be delimited from the rest of the text, i.e. what is not linguistic image?
- (3) What are the constituents of linguistic image; what types can be distinguished in terms of this or that constituent appearing in \emptyset form?
- (4) How does a speaker perceive and interpret linguistic image by means of his native stylistic and aesthetic competence, i.e. how does the linguistic image work in the text as a whole and in the decoder's mind?

The first section attempts to clarify terminological issues. After discarding such terms as *trope*, *figure*, *double image*, *metasememe*, etc., the author opts for (*linguistic*) *image*.

Section two examines linguistic images from the point of view of the text and surveys their differentiating criteria. From an ontological point of view linguistic images are defined as phrases which syntactically connect semantically non-homogeneous linguistic elements (i.e. those belonging to different levels of reality or isotopes in the sense of Greimas) in order to express an emotional and/or cognitive message which would otherwise be incommunicable.

Section three outlines the four major constituents of linguistic images, following Gérard Genette: (1) subject, (2) figure, (3) motif, (4) *modalisateur*. Except for (2) all other constituents can have a (+) or (-) value, consequently the various combinations yield eight types of linguistic images. These combinations are shown in a table on p. 58.

The final section deals with the perception of linguistic images by hearers/readers. The two major theories of perception/interpretation are dealt with: the classical substitution of an old name for a new content, and the recent interactional theory. Both theories are applied to explicit and implicit linguistic images. As a result of this mental experiment the author states that the substitution theory is inadequate but the interaction theory adequately explains the perception mechanisms of the explicit and implicit images.

Thus the author outlines a six-phase model of the perception of linguistic images. In actual reality there are only four different phases because the various phases are repeated in a circular fashion until the Aristotelian „identity in difference” loses its force and the linguistic image „becomes dead”.

From an epistemological point of view/from the point of view of the decoder linguistic image can be defined as interaction between semantically non-homogeneous but syntactically more or less connected linguistic elements, i.e. interaction between subjects and figures, real and quasi-real (isotopic and allotopic) elements of a text.

Az erza-mordvin deverbális igeképzők

Az urálistikában a szóképzés nem tartozik a morfológia kellően feldolgozott területei közé: az uráli nyelvek nagy részének képzőrendszere még nincs teljes egészében feltárva. A mordvin szóképzésről sem készült eddig összefoglaló munka. A mordvin nyelvészeti szakirodalom a szóképzést csak igen vázlatosan, kizárólag a leggyakoribb és legproduktívabb képzőket felsorolva, a néhány legtriviálisabb, mindenütt szereplő nyelvi adattal illusztrálva és általában leíró szempontból tárgyalja (Bubrih 1947, 1953, Budenz 1877, 1884, 1886—1887, Erdődi 1968, Feoktistov 1975, Jevsev'jev 1963, Koljadenkov—Zavodova 1962, Materialy 1955, Očerki 1961—1968). A mordvin képzőkkel történeti szempontból mindössze néhány munka foglalkozik, azonban ezek sem minden képzőt vesznek számba, vagy szintén kevés adattal dolgoznak (Hallap 1958, Serebrennikov 1967). Az uráli szóképzést összefoglaló művekből (Györke 1934, Lehtisalo 1936, Osnovy 1974, 330—382) pedig éppen jellegükből adódóan a mordvin képzőrendszer nem olvasható ki: szerzőik az egyes uráli nyelveknek csak az ősi, uráli vagy finnugor alapnyelvi eredetű, egyelemű képzőit említik egy-egy példával. Ezeknek a képzőknek az alapnyelvitől esetleg eltérő és sokrétű funkcióit, jelentéseit szintén nem adják meg. Az említetteken kívül a mordvin szóképzés témaköréből néhány kisebb, rész kérdésekkel foglalkozó cikk jelent meg főként a Szovjetunióban. Ezeknek nagy része egy-egy igen gyakori és produktív képző szemantikájával foglalkozik (l. irodalom).

Tudomásom szerint a mordvin nyelvészeti irodalomban szövegek feldolgozásával gyűjtött és nagy nyelvi anyagot feldolgozó képzővizsgálat eddig nem volt. Az igeképzés leírása például általában néhány (gyakran 6—7, legfeljebb 10—12) deverbális igeképző és még ennél is kevesebb denominális igeképző felsorolására szorítkozik. A szakirodalomban a képzők hangalakját is gyakran pontatlanul adják meg. Nem szokás feltüntetni ugyanis a képzőhöz tartozó véghangzót ott, ahol az valóban a képzőhöz tartozik, vagy abban az esetben is fel szokás tüntetni, ha a képzőt követő magánhangzó — a képző és a hozzá kapcsolódó toldalék között — kötőhangzóként szerepel, tehát ha a képzővel alkotott tő (a relatív tő) mássalhangzós. Ez a következtetlenség végső soron a mordvin ige-tövek típusainak figyelembe nem vételéből fakad. Nem szokás a képzőket funkcióik szerint sem csoportosítani, vagy ha igen — lévén a mordvin szóképzéssel foglalkozó irodalom nagy része orosz nyelvű —, a mordvin igeképzőket az orosz nyelvre jellemző aspektuskategória (folyamatos és befejezett ige szemlélet) szerint sorolják be, illetve ennek alapján tárgyalják.

Dolgozatomban az erza-mordvin deverbális igeképzők egy teljesebb rendszerének felvázolására törekedtem. Ehhez az Ustno-poeticheskoje tvor-

čestvo mordovskogo naroda és a Mordwinische Volksdichtung köteteiből választott nagyszámú szövegek, Paasonen Mordwinische Chrestomathie-ájának, Erdődi Erza-mordvin szövegeinek és különböző tanulmányok, cikkek példaanyagának feldolgozásával gyűjtöttem igealakokat. Az igeeket egyenként vizsgálva megállapítottam, hogy képzettek-e vagy képzetlenek, és azt, hogy a képzettekden denominális vagy deverbális igeképzők szerepelnek-e. A deverbális igeképzős származékokat kiválasztva, a rajtuk lévő képzők szerint csoportosítottam az adatokat. A több ezer szóelőfordulásból az azonos alakok egyszeri felvételével kb. 1750 ige alkotta a vizsgált anyagot. Ebből az alapigék és a denominális igei származékok elkülönítése után kb. 600 deverbális igeképzős ige képezte a tüzetes vizsgálat anyagát.

Az anyagot a fonematikus lejegyzésmód alkalmazásával tettem homogénná és vizsgálhatóvá. A Paasonen által lejegyzett szövegek ugyanis (a Mordwinische Volksdichtung köteteiben és a Mordwinische Chrestomathie-ban) fonetikus lejegyzésűek, a szaranszki kiadásúak pedig a cirill betűs írás miatt nem tükrözik maradéktalanul a mordvin fonémaviszonyokat. A magyar mordvin nyelvészeti irodalom szintén nem alkalmaz következetesen fonematikus jelölést. A következetesen fonematikus lejegyzésnek ugyanis figyelembe kell vennie, hogy a mordvin nyelvben a dentális mássalhangzók esetében fonematikus a lágyság, tehát a $t-t'$, $d-d'$, $n-n'$, $s-s'$, $z-z'$, $c-c'$, $l-l'$, $r-r'$ párokban a lágyság szerinti különbséget jelölni kell. A lágysági korreláció megléte a mordvinban ezekre a dentális párokra vonatkozik, jöllehet az e és i magánhangzók előtt minden mássalhangzó a kiejtésben meglágyul. Az e és i magánhangzók előtti, pozicionálisan bekövetkező lágyulás a dentális mássalhangzók esetében fonematikus, míg a többi mássalhangzó esetében fonetikus különbséget jelent. A dentális mássalhangzók után ugyanis állhat mind e és i (ha a dentális mássalhangzó palatalizált), mind e és i (ha a dentális mássalhangzó nem palatalizált); a nem dentális mássalhangzók után viszont csak az e és i szerepelhet, az e és i soha. (Az e és i veláris magánhangzók nem is külön fonémák a mordvinban, hanem az e , illetve az i allofónjai. Külön jelölni általában csak a mordvin hangjelölési tradíció következtében szoktuk.) Az e és i előtt tehát csak a dentális kemény, az e és i előtt pedig a dentális lágy és a nem dentális mássalhangzók állhatnak. E miatt az egymást kizáró pozicionális előfordulás miatt a palatalizáció csak a dentális mássalhangzók esetében jelent fonematikus különbséget. A palatalizált dentális mássalhangzók más magánhangzó és mássalhangzó előtt is fonémaértékkel fordulnak elő, a nem dentálisok viszont a többi magánhangzó előtt még kiejtésben sem lehetnek lágyak. A dentális mássalhangzók palatalizáltságának az e és i előtt való nem jelölése zavart idézne elő (pl. **porems*, töve **por-*, helyesen: *pořems*, töve *poř-*). A többi magánhangzó és a mássalhangzók előtt való jelölésük magától értetődő.

Az erza-mordvin deverbális igeképzőket a képzők funkciója szerinti csoportosításban egyenként tárgyalom. Megállapítom hangalaki variánsaikat, a képzőkapcsolódás morfológiai sajátosságait, a képzők funkcióit, produktivitását, moksa-mordvin megfelelőit. A képzőket történetileg is elemzem, utalok az egyes képzőelemek ősi, alapnyelvi megfelelőire. A mordvin deverbális igeképzők funkcióit a cselekvés, történés, létezés stb. lefolyásának módja, minősége, valamint a cselekvésnek a cselekvés végzőjéhez és tárgyához való viszonya, azaz az akcióminőség, illetve az igenem alapján határozom meg. A mordvin igeképzők ugyanis nem elsősorban aspektusképzők: a velük alkotott igéknek nem a perfektivitás vagy imperfektivitás a domináló sajátossága.

Az uráli nyelvek többségében is az akcióminőség és az igenem alapján történő felosztási mód az adekvát.

A mordvin nyelvben az akcióminőség szempontjából duratív-frekventatív, iteratív, kontinuatív, momentán és inchoatív, az igenem szempontjából pedig reflexív-passzív és faktitív-kauzatív deverbális ige képzők különböztethetők meg. A reflexív-passzív ige képzők egyben intranszítív, a faktitív-kauzatív ige képzők pedig tranzitív igéket képeznek. A mordvin modális jelentésű derivátumok képzésére nem szolgál külön képző: a *-v-* reflexív-passzív ige képző *verbum potentiale*-képző is.

A képzők hangalakját a hozzájuk tartozó végmagánhangzóval együtt adom meg abban az esetben, ha a képzővel alkotott relatív tő — a valódi tövet tekintve — magánhangzós, mert ekkor a magánhangzó a képzőhöz tartozik; illetve a képző után előforduló magánhangzó nélkül abban az esetben, ha a képzővel alkotott relatív tő — a valódi tövet tekintve — mássalhangzós, mert ekkor az igető és a toldalékok között bizonyos esetekben fellépő magánhangzó a kötőhangzó szerepét tölti be. (Az erza-mordvin igetövek típusairól, a tőtípusok elkülönítéséről stb. bővebben l. Mészáros 1982, 1984a, 1984b.)

Az egyes ige képzőkkel alkotott példákat helyszűke miatt válogatva közlöm. Az igealakok után megadom az indeterminált ragozás kijelentő mód első múlt idő egyes szám 3. személyű alakjának rövidítését. Ebben az *-s* múltidő-jel (és zérus személyrag) előtt a tő magánhangzója vagy mássalhangzója található aszerint, hogy az ige valódi töve magánhangzós vagy mássalhangzós. Ez, a múlt idejű, egyes szám 3. személyű alak ugyanis egyike a ragozási rendszer olyan alakjainak, amelyekben az ige valódi töve megmutatkozik, s amelyből ebből következően megállapítható, hogy az ige milyen tövű.

1. *-na-*, *-no-*/*-né-*

A *-no-*/*-né-* a leggyakoribb és legproduktívabb erza-mordvin duratív-frekventatív ige képző. Ritkán előfordul a véghangzóval, *-na-* alakban is. Ezekben az igékben a *-na-* elem képző voltáról a rokonnnyelvi megfelelőik, illetve az azonos tőből, de másik képzővel képzett alakokkal való szembeállítás tanúskodnak:

- 1.1. *peznam*s, *-as* 'beleakad, beleragad' (vö. fi. *pysyä*, *pisyä*, cs. *pižam*, *pižam pžam*, rekonstruált alakjuk **pise-* SKES 674a)
- 1.2. *puznam*s, *-as* 'gyűjt, összegyűjt' (vö. ? m. *fér*, cs. *puraš* és *-m-* képzős *puromoms*, *-mš* 'gyülekezik, összegyűlik')

A *-na-*, *-no-*/*-né-* képző mindig az igék mássalhangzós tövéhez járul, akkor is, ha az ige valódi töve magánhangzós. Mindössze két kivétel fordult elő. Ezekben az alapige magánhangzóval bővült tövéhez kapcsolódott a *-né-* képző, jöllehet az alapige valódi töve mássalhangzós:

- 1.3. *šelgeñems*, *-es* 'köpköd' (*šelgems*, *-gš* 'köp')
- 1.4. *valgoñems*, *-es* 'leereszkedik, leszáll (több ízben)' (*valgoms*, *-gš* 'leereszkedik, leszáll')

A *-na-*, *-no-*/*-né-* képzővel alkotott relatív igető — valódi tövét tekintve — mindig magánhangzós:

- 1.5. *kadnoms*, *-os* 'hagy, hagyogat' (*kadoms*, *-dš* 'hagy, elhagy')

- 1.6. *kekšņems*, -eš 'rejtőzik, rejteget' (*kekšems*, -šš 'elrejtőzik, elrejt')
- 1.7. *lazņoms*, -oš 'hasogat' (*lazoms*, -zš 'hasít')
- 1.8. *leđņems*, -eš 'lő, lövöldöz' (*leđems*, -dš 'lő, lelő')
- 1.9. *lišņems*, -eš 'kijöveget, ki-kijár' (*lišems*, -šš 'kijön, előjön')
- 1.10. *šimņems*, -eš 'iszik, iszogat' (*šimems*, -mš 'iszik')
- 1.11. *ujņems*, -eš 'úszik, úszkál' (*ujems*, -jš 'úszik')
- 1.12. *veļņems*, -eš 'vezet, vezetget' (*veļams*, -aš 'vezet, elvezet')

A -*na*-, -*no*-/-*ņe*- képző tartós, huzamos, hosszantartó és ismétlődő cselekvést jelöl. Több esetben a megadott magyar jelentés nem tükrözi pontosan a mordvin jelentést. A mordvin duratív jelentésű igei derivátum az alapige jelentéséhez képest a 'sokáig, tartósan' jelentésmozzanattal egészül ki. Ahol tehát az alapige és a származékige megadott magyar jelentése azonos, ott a származékige duratív jelentésének megfelelően a 'sokáig, tartósan' jelentés odaértendő. A mordvin nyelvben a duratív-frekventatív képzős igék esetében az ismétlődő cselekvés nem párosul az elaprózottság, megszakítottság jelentés-mozzanatával, azaz ezek az igék frekventatív, de ezzel együtt nem iteratív jelentésűek. A magyar -*gat*/-*get* képzős megfelelők viszont általában frekventatív-iteratív jelentésűek:

- 1.13. *čuvoms*, -vš 'ás': *čuvņoms*, -oš 'sokáig ás, ásogat'
- 1.14. *jarsams*, -aš 'eszik': *jarsņems*, -eš 'sokáig eszik, eszeget'
- 1.15. *tejems*, -jš 'csinál, tesz': *tejņems*, -eš 'sokáig, tartósan csinál, csinálgat, gyakran tesz'
- 1.16. *ulems*, -lš 'van': *ulņems*, -eš 'sokáig, tartósan van'

A -*no*-/-*ņe*- hangutánzó és hangulatfestő igéket is képez. A duratív-frekventatív -*no*-/-*ņe*- gyakori onomatopoetikus igeképző:

- 1.17. *čirņems*, -eš 'visít' (*čir* 'visítás zaja')
- 1.18. *čirņems*, -eš 'ragyog' (*čir* 'ragyogás')
- 1.19. *čolņems*, *šolņems*, -eš 'csobog, csörgedezik'
- 1.20. *karnoms*, -oš 'károg'
- 1.21. *lažņoms*, -oš 'zúg' (vö. -*kad*- képzős *lažakadoms*, -dš 'felzúg, felüvölt')
- 1.22. *pižņems*, -eš 'kiabál' (vö. -*kad*- képzős *pižakadoms*, *piškadoms*, -dš 'felkiált')

A -*no*-/-*ņe*- képző már képzett igeövekhez is járulhat, ezek egy kivétellel képzőjükben *t/ļ*-t tartalmaztak utolsó elemként. Képzett igeövek után e képző palatális járja, a -*ņe*- áll. Így a -*ņe*- járulhat a denominális -*ta*/-*ta*-, -*t*/-*ļ*- képzős igeövekhez:

- 1.23. *kirkšņems*, -eš 'köröz, körözget' (*kirkšlems*, -lš 'köröz')
 - 1.24. *onkšņems*, -eš 'mér, méreget' (*onkstams*, -aš 'mér, megmér')
- és a deverbális -*ta*/-*ta*-, -*t*/-*ļ*- képzős igeövekhez:
- 1.25. *čuromņems*, -eš 'ritkít, ritkítgat' (*čuromtoms*, -tš 'kiritkít', denominális -*m*- képzős *čuromoms*, -mš 'megritkul, ritkává válik')
 - 1.26. *vastņems*, -eš 'találkozzat' (*vastoms*, -tš 'talál, rátalál, találkozik')

A -*ņe*- a deverbális igeképzők közül kapcsolódhat még a -*sta*/-*st*- képzőhöz:

- 1.27. *ņerkšņems*, -eš 'szurkál, beleszurkál' (*ņerkstams*, -aš 'beleszúr', *ņergems*, -gš 'beletapos')
- 1.28. *veņšņems*, -eš 'kinyújtogat, megnyújtogat' (*veņštams*, -aš, *veņšlems*, -lš 'kinyújt, megnyújt')

a -*kst*/-*kš*- képzőhöz:

- 1.29. *kevksņems*, -eš 'kérdezősködik, kérdezget' (*kevkslems*, -lš 'kérdez')

1.30. *kirakstñems*, -es 'csúszik, gurul, csúszkál' (*kirakstoms*, -tš 'lecsúszik, legurul')

Az igen gyakori -*vt/-vť*- képző után — ez denominális és deverbális egyaránt lehet — szintén a -*ñe*- áll:

1.31. *čapavtñems*, -es 'svanyít, savanyítgat' (*čapavtoms*, -tš 'savanyít, meg-savanyít', itt a -*vt*- denominális igéképző)

1.32. *jomavtñems*, -es 'veszít, elveszteget' (*jomavtoms*, -tš 'elveszít, elpusztít', *jomams*, -as 'elveszik, elpusztul')

1.33. *ñevtñems*, -es 'mutat, mutogat' (*ñevtoms*, -tš 'mutat, megmutat', *ñejems*, -jš 'lát')

1.34. *ozavtñems*, -es 'ültet, ültetget' (*ozavtoms*, -tš 'ültet, leültet', *ozams*, -as 'leül')

A -*ñe*- nem *t/ť* elemű képző után a vizsgált anyagban egy esetben fordult elő. Ebben a -*ñe*- előtt a -*če*- képző állt:

1.35. *koñčñems*, -es 'pislog, hunyorog' (*koñčems*, -es 'pislog, hunyorog', *koñams*, -as 'behuny, hunyorít')

A fenti esetekben a -*no/-ñe*- duratív-frekventatív képző a *t/ť* elemű képzők és a -*če*- képző után járult. Az alábbi igékben viszont a képzők követik a -*na*-, -*no/-ñe*-t. A -*na*-, -*no/-ñe*- képzős igékhez leggyakrabban a -*kšno/-kšñe*-képző járul; ez duratív-frekventatív jelentésű igéből frekventatív-iteratív jelentésűt képzett:

1.36. *lovnokšnoms*, -oš 'olvasgat' (*lovnoms* -oš 'olvas, olvasgat', *lovoms*, -vš 'olvas')

1.37. *pořnekšñems*, -es 'rágdos, rágcsál' (*pořñems*, -es 'rág, rágdos, rágcsál', *pořems*, -řš 'rág')

1.38. *sajñekšñems*, -es 'veszeget' (*sajñems*, -es 'vesz, fogdos', *sajjems*, -jš 'vesz, elvesz')

1.39. *vannokšnoms*, -oš 'nézeget, megnézeget' (*vannoms*, -oš 'néz, nézeget', *vanoms*, -nš/-oš 'néz, megnéz, őriz')

A -*žev*- inchoatív képző ritkán fordul elő duratív-frekventatív képzővel együtt:

1.40. *sornoževems*, -vš 'megremeg, remegni kezd' (*sornoms*, -oš 'remeg, reszket', vö. -*kad*- képzős *sorakadoms*, -dš 'megremeg, remegni kezd')

A -*v*- képző visszaható, szenvedő vagy modális jelentésűvé teszi a -*na*-, -*no/-ñe*- duratív-frekventatív képzős igéket:

1.41. *purnavoms*, -vš 'gyülekezik, összegyűlik' (1.2.)

1.42. *vadñevems*, -vš 'mázolódik' (*vadñems*, -es 'mázol, ken, mázolgat, keneget', *vađems*, -dš 'bemázol, beken')

Az erza -*na*-, -*no/-ñe*- képzőnek a moksában leggyakrabban -*nd/-ñđ*-, ritkábban -*ñä*- felel meg. Valószínűleg a moksa -*nd/-ñđ*- képviseli az erza -*na*-, -*no/-ñe*- és a moksa -*ñä*- képző ősibb, közmordvin alakját. Az erza -*no/-ñe*- képző ősibb -*nd/-ñđ*-ből való eredetét támasztja alá a két, magánhangzóval bővült igető után álló -*ñe*- képzős erza ige is (1. fent). Az E *valgoñems* ~ M *valgāñdāms* és az E *šelgenems* ~ M *šelgāñdāms* megfelelések arra utalnak, hogy az erza magánhangzós tövet követő -*ñe*- képzős alakok úgy keletkeztek, hogy a magánhangzós tőhöz -*ñđ*- járult (**valgoñdems*, **šelgenđems*, majd a *đ* eltűnt).

Véleményem szerint e képző erza és moksa megfelelői egyaránt a finn-ugor, illetve uráli **nt* gyakorító képzőre vezethetők vissza. Az uráli *nt* hangkapcsolatból a közmordvinban *nd* lett, tehát a képző szabályosan alakult.

Később az erzában és részben a moksában a *d* kiesett. A *d* eltűnését az is magyarázza, hogy az említett két eset kivételével ez a képző az igék mássalhangzós tövéhez kapcsolódik.

A *-no/-ne-* képző *-nd/-nd-*-ből való eredetét vallja Budenz, Serebrennikov és Nad'kin is (Budenz 1884, 179, Serebrennikov 1960, 244, Serebrennikov 1967, 228, Nad'kin 1968, 105–106). D. T. Nad'kin szerint azonban az *-nd/-nd-* képző *d/d'* eleme egy közmordvin **-t/-d-* gyakorító képző nyomát őrzi. Ez az ősi **-t/-d-* képző található meg szerinte a moksá *-šand-* képzőben is.

A *-no/-ne-* ritka denominális igeképző is a mordvinban: pl. *-na-* képzős *polgarñams*, *-as* 'kigúvad, kidülled' (*polgara* 'kigúvadt, kidülledt szemű').

2. *-še-*

A *-še-* gyakori és produktív duratív-frekventatív képző. A *-na-*, *-no/-ne-* hez hasonlóan mindig az igék mássalhangzós tövéhez járul, akkor is, ha az ige valódi töve magánhangzós. A *-še-* képzővel alkotott relatív igető valódi tövét tekintve pedig mindig magánhangzós:

- 2.1. *aršems*, *-es* 'gondol, töpreng' (vö. fi. *arvata* (*arvaa-*), é. *arv*, lp. *arvo*, zrz. *ar-*, *art-*, vg. *aartäl-*, *aartīn*, o. *artap-*, m. *ár*, PFU **arva*- FUV 129, MSzFE 91, SKES 25a)
- 2.2. *eršems*, *-es* 'él, éldegél' (*erams*, *-as* 'él')
- 2.3. *kočkšems*, *-es* 'szed, szedeget' (*kočkams*, *-as* 'szed, kiszed')
- 2.4. *nalkšems*, *-es* 'játszik, játszogat' (*nalkoms*, *-ks* 'játszik')
- 2.5. *nolšems*, *-es* 'nyal, nyalogat' (*nolams*, *-as* 'nyal')
- 2.6. *sovšems*, *-es* (*sovams*, *-as* 'bemegy, belép')
- 2.7. *šulmšems*, *-es* 'kötöz, összekötöz' (*šulmams*, *-as* 'köt, összeköt')
- 2.8. *veškšems*, *-es* 'füttyörészik' (*veškems*, *-ks* 'füttyül')

A *-še-* képzős igék tartós, huzamos, hosszantartó és/vagy ismétlődő jelentésűek. A derivátum az alapige jelentésétől gyakran annyiban tér el, hogy a *-še-* képző az alapszó jelentését a 'sokáig, tartósan' jelentésmozzanattal egészíti ki. Ezért a képzett igék megadott jelentéséhez ez a jelentésmozzanat odaértendő:

- 2.9. *lekams*, *-as* 'lélegzik': *lekšems*, *-es* 'sokáig, tartósan lélegzik'
- 2.10. *morams*, *-as* 'énekel': *moršems*, *-es* 'sokáig énekel, énekelget'
- 2.11. *ojmams*, *-as* 'pihen': *ojmšems*, *-es* 'sokáig pihen, pihenget'
- 2.12. *pañems*, *-ñs* 'hajt, űz': *pañšems*, *-es* 'sokáig hajt, sokáig űz, üldöz'

A 2.13. *pičems*, *-es* 'főz, főzöget' tartós-huzamos és gyakorító jelentésű igében a *-še-* képző variánsaként *-če-* jelentkezik. A *č* elembe azonban a *-de-* tranzitív képzős *piče-* igető (*pidems*, *-es* 'főz') *d'*-jének és a *-še-* képző *s*-ének összeolvadásából keletkezett mássalhangzót sejtethetjük (**pidšems*). Bizonyítja ezt az is, hogy a *-še-* képző mindig az igék mássalhangzós tövéhez járul. Az *s* elemű képzőnek a *d'* képzős igetővel való ilyen összeolvadása egyébként általános jelenség a mordvinban. (Vö. az *-st-* képző összeolvadása a *d'*-re végződő igetővel *-čt--vé*.)

A *-še-* képző, ellentétben a *-no/-ne-* képzővel, csak képzetlen igetőhöz járulhat, más képző után nem fordulhat elő. Más képzők viszont követhetik a *-še-*-t. A *-na-*, *-no/-ne-*-hez hasonlóan a *-še-* képzős igékhez is leggyakrabban a *-kšno/-kšne-* járul; ez az igét frekventatív-iteratív jelentésűvé teszi:

2.14. *čalkšekšnems*, -es 'rálépeget' (*čalkšems*, -es 'rálépeget, tapos', *čalgams*, -as 'tapos')

2.15. *jakšekšnems*, -es 'járogat, megyeget' (*jakšems*, -es 'járkál, járogat, mendegél', *jakams*, -as 'jár, megy, halad, vándorol')

2.16. *ramšekšnems*, -es 'vásárolgat' (*ramšems*, -es 'vásárol, vásárolgat', *ramams*, -as 'vásárol')

A -še- ritkán előfordul a szenvedő jelentésű -t/-t- és az inchoatív -žev- képzővel:

2.17. *kajšetems*, -tš 'dobódik' (*kajšems*, -es 'hajigál', *kajams*, -as 'hajít, dob')

2.18. *aršezevems*, -vs 'elgondolkodik, meggondolja magát' (2.1.)

A -na-, -no-/-ne- képzőhöz hasonlóan ez a képző is gyakrabban fordul elő a reflexív-passzív és modális -v- képzővel:

2.19. *lekševems*, -vs 'lélegezhet, lélegzethez jut' (2.9.)

2.20. *nalkševems*, -vs 'játszódik, lejátsszódik' (2.4.)

Az erza -še- képző moksa megfelelője a -šə- és a -čə-. Ezek uráli *č frekventatív képzőből erednek (Lehtisalo 1936, 218, Osnovy 1974, 362).

3. -še-

A -še- képzőt általában a -še- variánsának tartják (Budenz 1877, 65, Nad'kin 1968, 105). Igen ritkán fordul elő, és nem produktív képző. A -še- hez hasonlóan csak képzetlen igékhez, az igék mássalhangzós tövéhez járulhat, és a vele alkotott relatív igető magánhangzós:

3.1. *javšems*, -es 'szétoszt, eloszt, feloszt' (*javoms*, -vs 'oszt, szétoszt')

3.2. *tokšems*, -es 'érintget' (*tokams*, -as 'érint')

A -še- képző funkcióját tekintve általában duratív-frekventatív, de lehet momentán is.

A moksa-mordvinban a -še- képző nincs meg, a fenti igékben helyette -šə- áll.

4. -če-

A -še- képzőhöz hasonlóan a -če- is igen ritka és nem produktív képző. Csak *n* után állhat, és a -še- és -še- képzőkhöz hasonlóan csak az igék mássalhangzós — vagyis mindig az *n*-re végződő — tövéhez járulhat. A -če- képzővel alkotott igető az eddigiekkel megegyezően mindig magánhangzós:

4.1. *koňčems*, -es 'pislog, hunyorog' (*koňams*, -as 'behuny, hunyorít')

4.2. *laňčems*, -es 'leguggol (több ízben)' (*laňdams*, -as 'leguggol')

4.3. *maňčems*, -es 'becsapdos, elcsalogat, hívogat' (*maňams*, -as 'becsap elcsal, hív')

4.4. *meňčems*, -es 'hajlítgat, meghajlítgat' (*meňems*, -ňs 'hajlít, meghajlít')

A -če- csak képzetlen igékhez járulhat, utána viszont, bár igen ritkán, állhat képző:

4.5. *koňčnems*, -es 'pislog, hunyorog' (4.1.)

4.6. *koňčtams*, -as 'pislant, hunyorint' (4.1.)

Ezekben a továbbképzett alakokban a -če- után a -ne- duratív-frekventatív, valamint a -ta- momentán képző szerepel.

A -če- képzővel alkotott igék jelentése nem tisztán duratív-frekventatív, hanem általában rövid ideig tartó (momentán), de ezen belül esetleg tartósan,

huzamosan és/vagy ismétlődően végbemenő cselekvést fejez ki. Eredete az uráli *č képzőre vezethető vissza (Lehtisalo 1936, 235). A moksában a -če-képző nincs meg, az ezzel a képzővel alkotott erza igék moksá megfelelői -ša-, -čo- képzősek.

5. -le-

A -le- gyakori és produktív erza-mordvin duratív-frekventatív ige-képző. A -na-, -no-/-ne- és a -še-, -še-, -če- képzőkkel ellentétben gyakrabban járul képzett igetövekhez, mint képzetlenekhez. A -le- képző is mindig az igék mássalhangzós tövéhez járul, de a d/d képzőelem előtte kiesik, ezért ezekben az igékben a -le- előtt magánhangzó található. A -le- képzős igék is magánhangzós tövűek:

- 5.1. *artlems*, -es 'fut, utazik' (*ardoms*, -ds 'fut, utazik')
- 5.2. *kišlems*, -es 'táncol, táncolgat' (*kišlems*, -ls 'táncol')
- 5.3. *makslems*, -es 'adogat' (*maksoms*, -ss 'ad')
- 5.4. *pančlems*, -es 'nyit, nyitogat' (*panžoms*, *pandžoms*, -žs 'kinyit')

Az előbbieket szerint természetesen a megadott jelentéshez itt is hozzáértendő a tartósság és gyakoriság jelentésmozzanata.

A -le- képző a legtöbb esetben képzett igetövekhez járul. Ez a sajátosság élesen elkülöníti a -še-, -še-, -če- képzőktől, mivel ezek nem járulhatnak képzett igetövekhez. A -le- csak olyan képzett igetövekhez járulhat, amelyek *d*-re, *d̄*-re, ritkábban *t*-re és *t̄*-re végződnek. A d/d képzőelem a -le- előtt kiesik. Ha azonban a d/d nem képzőelem, t/t-vé válik (pl. az 5.1. példában). A -le- járulhat a denominális -gad-/-kad- képzős igetövekhez:

- 5.5. *alkiŋgalems*, -es 'kisebbedik, alacsonyodik' (*alkiŋgadoms*, -ds 'megkisebbedik, alacsonnyá válik')
 - 5.6. *tabungalems*, -es 'összeverődik' (*tabungadoms*, -ds 'tolakodik, csődül')
- a deverbális -gad-/-kad- képzős igetövekhez:
- 5.7. *čarakalems*, -es 'fordul' (*čarakadoms*, -ds 'forogni kezd', *čarams*, -as 'forog')
 - 5.8. *liborgalems*, -es 'susog, zizeg' (*liborgadoms*, -ds 'susogni kezd, zizegni kezd')
 - 5.9. *pižakalems*, -es 'kiabál, kiáltozik' (*pižakadoms*, *piškadoms*, -ds 'felkiált')
- és a denominális -lgad- képzős igetövekhez:
- 5.10. *ašolgalems*, -es 'fehérlik, fehéredik' (*ašolgadoms*, -ds 'elfehéredik, fehérre válik')
 - 5.11. *tužalgalems*, -es 'sárgul, sárgállik' (*tužalgadoms*, -ds 'megsárgul, sárgává válik')

A -le- kapcsolódik a denominális -d-/-d̄- képzős igetövekhez:

- 5.12. *pejelems*, -es 'nevetgél' (*pejdem*, *pejedems*, -ds 'nevet')
 - 5.13. *sormalems*, -es 'teleír, írogat' (*sormadoms*, -ds 'ír')
- és a deverbális -d-/-d̄- képzős igetövekhez:
- 5.14. *ergelems*, -es 'örül' (*ergedems*, -ds 'megörül')
 - 5.15. *jaholems*, -es 'legyez, csapdos' (*jahodems*, -ds 'legyint, csap')
 - 5.16. *tutmalems*, -es 'lökös' (*tutmadems*, -ds 'lök, meglök')
 - 5.17. *ušolems*, -es 'kezd' (*ušodoms*, -ds 'kezd, elkezd')
 - 5.18. *vačkolems*, -es 'üt, csap, ütöget, csapkod' (*vačkodems*, -ds 'megüt, megver, összecsap', *vačkams*, -as 'összerak, hajít, csap')

A vizsgált anyagban a *t* elemű deverbális igeképzők közül a *-kst-* és a *-vt-* képzők után fordult elő a *-le-* képző. Ezek azonban a leggyakrabban a *-ne-* képzővel szerepelnek, hiszen a *-ne-* az a duratív-frekventatív képző, amely az utolsó elemként *t/ʃ*-t tartalmazó igetövekhez általában járul. A *-le-* képzőnek a *-kst-*-vel és a *-vt-*-vel való előfordulása tehát kivételesnek tekinthető:

5.19. *kírákstllems*, -eš 'csúszik, gurul, csúszkál' (*kírákstoms*, -tš 'lecsúszik, legurul')

5.20. *jomavtllems*, -eš 'veszít, elveszteget' (*jomavtoms*, -tš 'elveszít, elpusztít', *jomams*, -aš 'elveszik, elpusztul')

5.21. *ozavtllems*, -eš 'ültet, ültetget' (*ozavtoms*, -tš 'ültet, leültet', *ozams*, -aš 'leül')

Mindhárom ige *-ne-* képzővel is előfordult.

Míg a *-le-* képző a *d/đ* és *t/ʃ* elemű képzős igetöveket követi, addig a *-kšno-/-kšne-* képző csak a *-le-* után állhat, miként a többi duratív-frekventatív képző esetében is:

5.22. *kišllekšnems*, -eš 'táncolgat' (5.2.)

A moksában az erza *-le-* duratív-frekventatív igeképzőnek nincs megfelelője. Ezért, és mert a *-le-* képző használata fonetikai feltételekhez van kötve, D. T. Nad'kin szerint arra lehet következtetni, hogy a közmordvin alapnyelvből hiányzott ez a képző. Nad'kin szerint az erzában a *-le-* képző a *-ne-* helyén jött létre „különleges fonetikai-morfológiai feltételek között” (Nad'kin 1968, 105). Mint azonban a későbbiekből is kiderül, nemcsak a *-le-* képző használata van fonetikai feltételekhez kötve, hanem a többi duratív-frekventatív képzőé is. Továbbá az erza *-le-* megfelelői az uráli nyelvekben általában megvannak. Mindezek alapján tehát valószínűbbnek azt lehet tartani, hogy az erza *-le-* ősi eredetű, és az uráli **l* frekventatív képzőre megy vissza (Lehtisalo 1936, 172, Osnovy 1974, 367). A moksából való kiveszése analógiás úton történhetett.

A többi produktív duratív-frekventatív igeképzőhöz hasonlóan ez a képző is előfordul ritka denominális igeképzőként: pl. a *-la-* képzős *ekšelams*, -aš 'fürdik' (*ekše* 'hideg') igében.

A fent említett fonetikai feltételek nagy vonalakban a következők: a *-no-/-ne-* képző nem állhat *k* és *n* után, állhat viszont a többi zárhang és nazális mássalhangzó, valamint az összes réshang és likvida után, azaz *k* és *n* kivételével minden olyan mássalhangzó után, amely a tőben előfordulhat. A *-no-/-ne-* képző két esetben a *g*-nek *o/e* kötőhangzóval való kapcsolata után állt.

A *-še-* képző nem állhat *ʃ* és szibilánsok után; a többi explozíva, spiráns, valamint a nazális mássalhangzók és a likvidák után viszont igen. A tövükben *k*-t tartalmazó igék mind *-še-* képzővel képezték duratív-frekventatív alakjukat, csak egy esetben *-še-* képzővel. A *-še-* előtt a többi *g* is *k*-vá válik.

A *-še-* képző a vizsgált anyagban csak *k* és *v* után fordult elő. A *č*-kizárólag *n*-t követhet, de az *n* után a *-še-* is előfordult egy esetben.

A *-le-* *t/ʃ*, *d/đ* zárhangokat és ritkábban szibilánsokat (*s*, *ž*) követhet, előtte azonban ezek a fonémák sokszor megváltoznak: a *d/đ* kiesik vagy *t/ʃ*-vé

válik (attól függően, hogy képzett vagy képzetlen igetőhöz járul-e a *-le-* képző); a *ž č-vé* válik. A *d t-vé* válása a *-no-/-né-* és a *-še-* előtt is végbemegy abban az esetben, ha a *d-t* mássalhangzó előzi meg. Nazális mássalhangzókkal és likvidákkal a *-le-* nem állhat. A *t* az a fonéma, amely után a *-če-* képző kivételével mindegyik duratív-frekventatív képző előfordulhat.

A fentiekből következik, hogy néhány igében a *-no-/-né-*, a *-še-* és a *-le-* egyaránt előfordulhat, pl. *kuntñems, -es — kuntšems, kunšems, -es — kuntlems, -es* 'fog, tart' (*kundams, -as* 'megfog, megragad').

E három képző közül kettővel alkotják duratív-frekventatív alakjukat például a következő igék:

čavnomš, -oš 'üt, ütöget, csapkod' — *čavšems, -es* 'tetvészkedik' (*čavomš, -vš* 'üt')

kanñems, -es — kanllems, -es 'hord' (*kandomš, -dš* 'hoz, visz')

kortñems, -es — kortllems, -es 'beszél, beszélget' (*kortams, -as* 'beszél')

maksñems, -es — makslems, -es 'adogat' (*maksomš, -sš* 'ad')

nolñems, -es — nolllems, -es 'enged, ereszt' (*noldams, -as* 'elenged, elereszt')

Miután az eddig tárgyalt duratív-frekventatív képzők előfordulása nem eleve egymást kizáró pozíciókban lehetséges, hanem ezek a képzők több esetben ugyanabban a fonológiai helyzetben (ugyanolyan mássalhangzó után) is jelentkezhetnek, ezeket a képzőket nem lehet egymás variánsainak tartani. Sem a *-le-* nem lehet tehát variánsa a *-né-* képzőnek, sem a *-še-* és a *-če-* a *-še-*-nek, hanem külön képzők. Egybevág ezzel az is, hogy a *-le-* és a *-če-* képzők is uráli eredetűek, és hogy alapnyelvi megfeleléseik eltérnek a *-né-*, illetve a *-še-* alapnyelvi megfeleléseitől.

6. *-ře-*

A *-ře-* nagyon ritka és improduktív duratív-frekventatív képző. Egyetlen olyan példa van rá, amely minden kétséget kizáróan ezt a képzőt tartalmazza:

6.1. *šindñems, -es* 'tördel, tördelget' (*šindems, -dš* 'összetör')

A *-ře-* képzőt Simonyi a *-le-* „elváltozásának” tartja (Simonyi 1881, 238). Simonyin kívül Lehtisalo és az Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija szerzői említik ezt a képzőt, és az uráli **r* frekventatív képző folytatásának tartják (Lehtisalo 1936, 187, Osnovy 1974, 373). Mivel a *-le-* és a *-ře-* egyaránt előfordulhat ugyanabban a pozícióban (*l* után), ezeket a képzőket sem lehet egymás variánsának tartani. A *-ře-* képző esetében is az a valószínű, hogy ősi eredetű.

7. *-kšno-/-kšne-*

Gyakori és igen produktív képző. Gyakoriságot, ismétlődést, de a cselekvés megszakításokkal, szünetekkel való ismétlődését fejezi ki, tehát iteratív, ritkábban frekventatív-iteratív képző. Általában az igék magánhangzós tövéhez kapcsolódik, néhány esetben pedig a mássalhangzós tőhöz, kapcsolódása azonban független attól, hogy milyen az ige valódi töve:

7.1. *avarkšñems, -es* 'siránkozik' (vö. *-d-* képzős *avardems, -dš* 'sír')

7.2. *kekšekšñems, -es* 'rajtőzködik, rejteget' (*kekšems, -šš* 'elrejtőzik, elrejt')

7.3. *ladakšnomš, -oš* 'elrendezget' (*ladams, -as* 'elrendez, rendbe tesz')

- 7.4. *molekšņems*, -eš 'mendegél, megyeget' (*molems*, -lš 'megy')
 7.5. *ramakšņoms*, -oš 'vásárolgat' (*ramams*, -aš 'vásárol')
 7.6. *sovakšņoms*, -oš 'bejárogat' (*sovams*, -aš 'bemeget')
 7.7. *tejekšņems*, -eš 'csinálgat' (*tejem*, -jš 'csinál, tesz')

Az olyan *j*-töví igék, amelyeknek *j* nélküli tövük is van (pl. *mijems*, *mujems*, *nujems*, *tujems*), nem kaphatnak más gyakorító képzőt, csak a *-kšno/-kšņe*-t. Ezért az ilyen *-kšno/-kšņe* képzős igék nemcsak iteratív, hanem duratív-frekventatív jelentés is kifejezhetnek. Ez más egy szótagos, magánhangzós töví igére is érvényes (pl. *sams*).

- 7.8. *mikšņems*, -eš 'eladogat' (*mijems*, -jš, *miš* 'elad')
 7.9. *mukšņoms*, -oš 'talál, keresgél' (*mujems*, -jš, *muš* 'talál')
 7.10. *nukšņoms*, -oš 'arat, aratgat' (*mujems*, -jš, *nuš* 'arat')
 7.11. *tujekšņems*, -eš 'eltávozik' (*tujems*, -jš, *tuš* 'elmeget')
 7.12. *tukšņoms*, -oš 'eltávozik' (*tujems*, -jš, *tuš* 'elmeget')
 7.13. *sakšņoms*, -oš 'érkezet' (*sams*, -aš 'érkezik, megérkezik')

A *-kšno/-kšņe* képzős igetöveket nem követheti másik képző, a *-kšno/-kšņe* viszont nagyon gyakran kapcsolódik már képzett igetövekhez. Mint az előbbiekből látható, igen gyakran járul a *-na*-, *-no/-ņe*-, a *-še*- és a *-le*-duratív-frekventatív képzős igékhez:

- 7.14. *čavnokšņoms*, -oš 'ütöget, csapkod' (*čavnom*, -oš 'üt, ütöget, csapkod', *čavom*, -vš 'üt, ver, csap')
 7.15. *kortņekšņems*, -eš 'beszélget' (*kortņems*, -eš 'beszél, beszélget', *kortams*, -aš 'beszél')
 7.16. *purnakšņoms*, -oš 'gyűjtöget, összegyűjtöget' (*purnams*, -aš 'gyűjt, összegyűjt')
 7.17. *moršekšņems*, -eš 'énekelget' (*moršems*, -eš 'énekel, énekelget', *morams*, -aš 'énekel')
 7.18. *kištļekšņems*, -eš 'táncolgat' (*kištļems*, -eš 'táncol, táncolgat', *kištļems*, -tš 'táncol')

A *-kšno/-kšņe* képző járulhat még a momentán és tranzitív képzőkhöz (*-d/-d-*, *-sta-*), az inchoatív *-žev-*, a reflexív-passzív *-v-* és a tranzitív-kauzatív *-vt/-vt-* képzőkhöz:

- 7.19. *kepedekšņems*, -eš 'emelget' (*kepedems*, -dš 'felemel')
 7.20. *vasodekšņems*, -eš 'találkozzat' (*vasodems*, -dš 'talál, rátalál, találkozik')
 7.21. *pekstakšņoms*, -oš 'bezároga, csukog' (*pekstams*, -aš 'bezár, becsuk')
 7.22. *rankstakšņoms*, -oš 'felkiáltgat' (*rankstams*, -aš 'felkiált, felordít', *rangoms*, -gš 'kiált, ordít')
 7.23. *kortaževkšņems*, -eš 'beszélgetni kezd' (*kortaževems*, -vš 'beszélni kezd', *kortams*, -aš 'beszél')
 7.24. *mařavkšņoms*, -oš 'hallatszik, hallatszhat' (*mařavom*, -vš 'hallatszik', *mařams*, -aš 'hall')
 7.25. *ņejavkšņoms*, -oš 'látszik, mutatkozzat' (*ņejavom*, -vš 'látszik, mutatkozik', *ņejems*, -jš 'lát')
 7.26. *ozavtokšņoms*, -oš 'ültetget, leültetget' (*ozavtom*, -tš 'ültet, leültet', *ozams*, -aš 'leül')

Míg a *-t/-t-*, *-d/-d-*, *-žev-*, *-v-* és *-vt/-vt-* képzőkhöz más gyakorító képző is kapcsolódhat, az *-ija/-ija* denominális ige képzős igék csak *-kšno/-kšņe* képzővel állhatnak:

- 7.27. *rudazijakšņoms*, -oš 'besározogat' (*rudazijams*, -aš 'besározódik, bepiszokolódik')

A *-kšno-/-kšne-* több képző kapcsolatából is csak záró pozíciójú lehet:
 7.28. *ozavillekšněms, -eš* 'ültetget' (*ozavillems, -eš* 'ültet, ültetget', *ozavtoms, -tš* 'ültet, leültet', *ozams, -aš* 'leül')

7.29. *varštaževkšněms, -eš* 'odatekintget' (*varštaževems, -vš* 'odatekint', *varštams, -aš* 'megnéz, rátekint', *varšams, -aš* 'megizlel, kipróbál')

A *-kšno-/-kšne-* képző sajátos vonása az elemismétléssel való előfordulás. A reduplikáció e képzőn kívül csak a *-vt-/-vľ-* esetében fordul elő, de a *-vt-/-vľ-* ismétlődő előfordulásakor különbség van az egy, illetve a két *-vt-/-vľ-* vel képzett igék jelentése között. A *-kšno-/-kšne-* elemismétléssel történő előfordulása esetén viszont a reduplikációval általában nem módosul az ige iteratív vagy frekventatív-iteratív jelentése:

7.30. *avarkšněkšněms, -eš* 'siránkozik' (7.1.)

7.31. *mukšnokšnoms, -oš* 'talál, keresgél' (7.9.)

A moksában az erza *-kšno-/-kšne-* helyén *-kšňa-* és *-šənd-* képző áll. Mindkettő szabályos megfelelése az erzának. Mint a *-na-, -no-/-ně-* képző tárgyalásokor utaltam rá, az erza *-no-/-ně-* duratív-frekventatív képzőnek a moksában *-ňa-* és *-nd-/-ňď-* felel meg. Az *-nd-/-ňď-* képviseli az ősibb formát, hiszen ez a képző urali **nt-*-ből származik. Az erza *-kšno-/-kšne-* képzőben tehát a *-no-/-ně-* duratív-frekventatív képző, a moksa *-kšňa-* és *-šənd-* képzőkben pedig a *-no-/-ně-* moksa megfelelői, a *-ňa-*, illetve az *-nd-* található. Az erza *kš* hangkapcsolatnak igen gyakran *š* felel meg a moksában. Az ősibb alakot ebben az esetben az erza képviseli: a *kš* közmordvin gyakorító képző lehetett. A tyemjasevoi moksa nyelvjárásban a *kš* önálló képző, és ugyanazokban az igékben fordul elő, mint az erza *-kšno-/-kšne-* és a moksa *-kšňa-* és *-šənd-* (Babuškina 1975, 471).

Az E *-kšno-/-kšne-* ~ M *-kšňa-, -šənd-* képző tehát eredetileg két frekventatív képzőből tevődött össze (E *kš* ~ M *kš, š* + E *-no-/-ně-* ~ M *-ňa-, -nd-*). Köz-mordvin rekonstruált alakja **kšnd-* lehetett. Ennek nehezen ejthető volta miatt vagy a *kš*, vagy az *nd* hangkapcsolatnak kellett egyszerűsödnie.

A *-kšno-/-kšne-* képző eredetére vonatkozóan igen eltérőek a vélemények. Budenz, Koljadenkov és Babuškina a *-kš-* és az *-n-* képző kapcsolatának tartja (Budenz 1877, 65—66, Koljadenkov—Zavodova 1962, 47, Babuškina 1975, 471). Serebrennikov az E *-kšno-/-kšne-* ~ M *-kšňa-* képzőket óvatosan kapcsolatba hozza a moksa *-šənd-*-del (Serebrennikov 1967, 227). Nad'kin, Buzakov és Cygankin viszont a *-kšno-/-kšne-* képzőt *k* + *š* + *n* gyakorító képzők kapcsolatának tartja (Nad'kin 1968, 105, Buzakov 1975, 479, Cygankin 1975, 12). Ezzel a fentiekből következően semmiképpen sem lehet egyetérteni. A köz-mordvin **kš* képzővel részletesen foglalkozik V. P. Hallap (Hallap 1958, 202—205).

8. *-lda-/-lďa-, -ld-/-ľď-*

Deverbális igeképzőként nagyon ritka és improduktív összetett képző. Valószínűleg a *-le-* duratív-frekventatív és a *-da-/-ďa-, -d-/-ď-* momentán és tranzitív képző összekapcsolódásával keletkezett. Ennek megfelelően a vele képzett származékok vagy duratív-frekventatív, vagy momentán és tranzitív jelentésűek. A képző közmordvin eredetére utal a moksában való megléte és az, hogy az előfordult négy példában ősi eredetű igetövekhez kapcsolódik:

8.1. *kumboldoms, -dš* 'valamilyen színben játszik' (vö. fi. *kummuta* (*kumpua-*), PU **kumpa-* FUV 28, MSzFE 237, SKES 237a)

- 8.2. *muzuldams*, -*as* 'mosolyog' (vö. fi. *muhaa* (*muhaa*-), m. *mosolyog* MSzFE 451, SKES 348b). Az MSzFE tévesen *muzguldams* alakban veszi fel ezt az igét, ezért nem találja a finn és a magyar adattal egyeztethetőnek.
- 8.3. *neveldams*, -*as*, *neveldems*, -*ds* 'kitép, kicsíp' (vö. fi. *nivoa*, *nivota*, vg. *nüw*-, zrzj. *niledni*, m. *nyü* (*nyüv*-), *nyö* (*nyöv*-), PU **nik3*-, **nük3*- FUV 103, MSzFE 494, SKES 388b, KESK 199)
- 8.4. *umboldoms*, -*ds* 'kivájódik, kivésődik' (vö. o. *ompi*, PFU **omp3*- FUV 121, Comp. Gr. 414)

Az első két példa duratív-frekventatív, az utolsó kettő momentán jelentésű.

Ezt a képzőt a szakirodalomban nem említik. Denominális igeképzőként is előfordul -*ld*- alakban, ez valamivel gyakoribb képző, mint a deverbális -*lda*-/-*lda*-, -*ld*-/-*ld*-: pl. *ašoldoms*, -*ds* 'fehérlík, fehéredik', *piželdems*, -*ds* 'zöldell', *raužoldoms*, -*ds* 'feketélík' stb.

9. -*zda*-

Ezt a deverbális igeképzőt a szakirodalom szintén nem említi. A vizsgált anyagban mindössze egy esetben fordult elő, duratív-frekventatív jelentéssel. Deverbális igeképző volta nem kétséges. Eredete viszont bizonytalan, de a többi hasonló szerkezetű igeképzővel egybevetve feltehető, hogy ugyancsak egy duratív-frekventatív képző és a -*da*- momentán képző kapcsolata. Az igető, amelyhez kapcsolódik, szintén ősi eredetű:

- 9.1. *lukozdams*, -*as* 'ring, leng' (*ljkams*, *lukams*, -*as* 'ring, leng', vö. fi. *liekkua*, zrzj. *lajkan*, vg. *laik*, o. *läiäyta*, PFP (proto finn-permi) **l3jk3*- vagy **l3k3*- SKES 289b, KESK 157).

10. -*nda*-

A -*nda*- szintén igen ritka deverbális igeképző. Az előfordult három példában momentán értékű. Nincs köze a moksa -*nd*-/-*nd*- képzőhöz, mert ez az erzában -*na*-, -*no*-/-*ne*- alakú, és nem momentán, hanem duratív-frekventatív jelentésű igéket képez. A -*nda*- momentán képző is összetett, valószínűleg a duratív-frekventatív -*no*- és a momentán -*da*- képzőből alakult. Szintén ősi eredetű szavakban fordul elő:

- 10.1. *pelendams*, -*as* 'megijed' (*pelems*, -*ls* 'fél')
- 10.2. *purgondams*, -*as* 'kifakad (rügy)' (*purgams*, -*as* 'fröcsköl, fröccsen')
- 10.3. *šejudams*, -*as* 'kifésül' (vö. PU **sin3*- FUV 56, Comp. Gr. 408)

Ennek a képzőnek is van denominális párja, -*nd*-/-*nd*- alakban (pl. *čumondoms*, -*ds* 'vádol', *čumo* 'bűn', *lembeñdems*, -*ds* 'felmelegszik', *lembe* 'meleg'). Az -*nd*-/-*nd*- denominális igeképző is igen ritka, a szakirodalom nem említi.

11. -*rda*-, -*rd*-/-*rd*-

Ez a képző is igen ritka és improduktív. A szakirodalomban nincs róla említés. A vizsgált anyagban négy olyan példa fordult elő, amelyben feltehetően ez a képző található. Általában duratív-frekventatív jelentésű igéket képez (kivéve a 4. példát):

- 11.1. *čidardoms*, -*dš* 'kibir, elvisel' (átvétel a mišer-tatárból, vö. mišer *čida-* (*cāda-*), kazányi *čida-* (*čāda-*), *čida-*, csuvas *čit-* (*čēt-*) Paasonen 1897, 47)
- 11.2. *šangordoms*, -*dš* 'szomorkodik, fáj, szúr' (vö. -*sta-* képzős *šankstams*, -*aš* 'átfagy, megdermed')
- 11.3. *šumordoms*, -*dš*, *šumordems*, -*dš* 'bánkodik, búsul, szomorkodik' (vö. m. *šomorū*, *šomorkodni*, PFU *šom3-r3- MSzFE 593)
- 11.4. *šuvordams*, -*aš* 'összeszorít' (*šuvoms*, -*vš* 'kiélesít')

Az -*rd-* képző a moksában is megvan. A képző *r* eleme talán az uráli **r* frekventatív képző nyomát őrzi. Ehhez feltehetően a -*da-*, -*d/-d̥-* momentán képző kapcsolódott.

El kell különíteni a -*rda-*, -*rd/-rd̥-* képzős igéktől azokat a tövükben *rda-*, *rd-* elemet tartalmazó igéket, amelyek tövükben *ra-*-t tartalmazó igékkel állnak szemben. Ezekben ugyanis az *r* a szó tövéhez tartozik, és csak a -*da-*, -*d/-d̥-*, valamint a -*a-* (< -*ja-*) elem a képző. Ezek az igék tehát nem -*rda-*, -*rd/-rd̥-* és -*ra-* duratív-frekventatív képzőket tartalmaznak, hanem -*da-*, -*d/-d̥-* momentán és tranzitív, illetve -*ja-* kontinuatív képzőt. Az *r*-t követő palatalizációban *j* képzőelem lappang. Bizonyítja ezt jelentésük — nem duratív-frekventatív jelentésű az igepárok mindkét tagja, hanem momentán és kontinuatív jelentések állnak szemben egymással —, ezenkívül más képzővel alkotott alakjukkal való szembenállásuk:

1. *aksordams*, -*aš* '(krákogva) kiköp' — *aksořams*, -*aš* '(krákogva) köp, leköpdös' (vö. -*gad-* képzős *aksorgadoms*, -*dš* 'megharagszik')
2. *čovordams*, -*aš* 'összekever, meggyúr' — *čovořams*, -*aš* 'kever, gyúr' (vö. -*gad-* képzős *čocorgadoms*, -*dš* 'összekeveredik', fi. *hieroa*, *hiertää* SKES 72b)
3. *kučkordoms*, -*dš* 'megrug' — *kučkořams*, -*aš* 'rüg, rugdos'
4. *pokordams*, -*aš* 'megsért' — *pokořams*, -*aš* 'sért'
5. *sokardams*, *sokordams*, -*aš* 'összetúr' — *sokořams*, *sokořams*, -*aš* 'turkál' (vö. fi. *sokertaa* SKES 1061b)

Ugyancsak nem -*rd-* és -*re-* duratív-frekventatív képzős igék állnak szemben egymással a következő példában, hanem tranzitív és momentán -*d-* és kontinuatív -*je-* képzősek. A többeli *re-*-ben *r* végű igető és -*je-* kontinuatív képző kapcsolata rejlik:

6. *šavordoms*, -*dš* 'kidönt, ledönt' — *šavořems*, *čavořems*, -*eš* 'kidől, ledől, leesik'

A kontinuatív -*ja-*, -*je-*, -*j-* képzős igék sok esetben állnak szemben momentán és tranzitív -*d/-d̥-* képzős igékkel.

12. -*ja-*, -*je-*, -*j-*

Ritka és kevésbé produktív kontinuatív képző. A -*ja-* képző általában *r*-re végződő mássalhangzós igetövekhez, a -*je-* és -*j-* pedig az igék magánhangzós tövéhez járul. A képző maga néhány esetben tövéghangzós (-*ja-*, -*je-*), néhány esetben pedig tövéghangzó nélküli (-*j-*) alakban fordul elő. A példák nagy részében a -*ja-*, -*je-*, -*j-* képzős koninuatív jelentésű igék -*d/-d̥-* képzős momentán igékkel állnak szemben. A kontinuatív — momentán ellentét mellett az intranszitiv — tranzitív ellentét is megjelenhet, mert a -*d/-d̥-* képzős igék

momentán jelentésük mellett sokszor tanzitívák is (kivéve a hangutánzó igéket), de a kontinuatív igék nem mindig intranszítívák. Mivel tehát néhány esetben az igepár mindkét tagja tranzitív, itt a folyamatosság és pillanatnyiség ellentéte bizonyul releváns jegyek.

A *-ja-* képzős igék a vizsgált anyagban a következők voltak:

- 12.1. *aksořams*, *-as* 'krákogva) köp, leköpdös' (l. előbb 1.)
- 12.2. *čovořams*, *-as* 'kever, gyúr' (l. előbb 2.)
- 12.3. *kučkořams*, *-as* 'rúg, rugdos' (l. előbb 3.)
- 12.4. *pokořams*, *-as* 'sért' (l. előbb 4.)
- 12.5. *sokařams*, *sokořams*, *-as* 'turkál' (l. előbb 5.)

A *-je-* képzős igék közül a következők fordultak elő:

- 12.6. *čarajems*, *-es* 'dörög' (vö. *-d-* képzős *čaradems*, *-dš* 'eldördül, dörren', *čar* 'dörgés zaja'). Ezek hangutánzó igék.
- 12.7. *inzejems*, *-es* 'kapar' (vö. *-d-* képzős *inzedems*, *-dš* 'lekapar')
- 12.8. *kirvajems*, *-es* 'lángol' (*kirvams*, *-as* 'lángol')
- 12.9. *širgojems*, *-es* 'mozog' (*širgams*, *-as* 'megmozdul, felkel')
- 12.10. *šavorems*, *čavorems*, *-es* 'kidől, ledől, leesik' (l. előbb 6.)
- 12.11. *vačkojems*, *-es* 'üt, ver' (vö. *-d-* képzős *vačkodems*, *-dš* 'megüt, megver, összezap', *vačkams*, *-as* 'összerak, hajít, csap, tesz')

A *-j-* képzős ige pedig a következő volt:

- 12.12. *pijems*, *-jš* 'fő' (vö. *-de-* képzős *pidems*, *-es* 'főz')

Ez a képző a moksza-mordvinban is megtalálható. Uráli *j frekventatív képzőből ered (Lehtisalo 1936, 79, Osnovy 1974, 363). Urali *j képzőből származik az *-ija-/ija-* denominális igeképző is. Ez igen gyakori igeképző az erzában és a moksában egyaránt.

13. *-ta-/ta-*, *-t-/t-*, *-da-/da-*, *-d-/d-*

Rendkívül gyakori és produktív képző. Kapcsolódhat névszóhoz, igéhez és hangutánzószóhoz. Ennek a képzőnek az esetében olykor nehéz elkülöníteni a deverbális igeképzést a denominálistól. Deverbális igeképzőként is sokrétű funkciója van.

Nagyon gyakran momentán képző, de a cselekvés egyszerisége, pillanatnyiséga mellett több esetben jelöl egyúttal tárgyra irányuló cselekvést. Mivel azonban ekkor az alapige is tranzitív, a képző elsődleges funkciója itt az, hogy momentán igéket képez. Nemcsak tranzitív, hanem intranszítív momentán cselekvést is jelölhet. A mozzanatos igék gyakran duratív-frekventatív vagy kontinuatív jelentésű igékkel állnak szemben. Ez a leggyakoribb momentán képző.

A *-ta-/ta-* képzős momentán igék a vizsgált anyagban például a következők voltak:

- 13.1. *lakštams*, *-as* (*lakštems*, *-tš*) 'megfarag' (*lakšems*, *-es* 'farag')
- 13.2. *lepštams*, *-as* 'összenyom, összeszorít' (*lepšams*, *-as* 'nyom, nyomkod')
- 13.3. *murštams*, *-as* 'megremeg, megrezzen' (*muršams*, *-as* 'ring')
- 13.4. *varštams*, *-as* 'megnéz, rátekint' (*varšams*, *-as* 'megízlel, megkóstol, kipróbál, megtudakol')
- 13.5. *velatams*, *-as* 'megfordul' (*velams*, *-as* 'forog')

Csak egyetlen *-t-/t-* képzős momentán ige fordult elő, az is variánsként:

- 13.6. *lakštems*, *-tš* 'megfarag' (13.1.)

A vizsgált anyagban például a következő *-da/-da-* képzős momentán igék szerepeltek:

- 13.7. *aksordams*, -*as* '(krákogva) kiköp' (l. 11. rész után 1.)
- 13.8. *amol~~d~~ams*, -*as* 'megmerít' (*amolams*, -*as* 'merít')
- 13.9. *čovordams*, -*as* 'összekever, meggyúr' (l. 11. rész után 2.)
- 13.10. *eskel~~d~~ams*, -*as* 'lép egyet' (*eskelams*, -*as* 'lép')
- 13.11. *pokordams*, -*as* 'megsért' (l. 11. rész után 4.)

A momentán igék leggyakrabban *-d/-d-* képzővel fordulnak elő:

- 13.12. *érgedems*, -*dš* 'megörül valaminek'
- 13.13. *inzedems*, -*dš* 'lekapar' (vö. *-je-* képzős *inzejems*, -*es* 'kapar')
- 13.14. *jahodems*, -*dš* 'legyint, csap' (vö. *-je-* képzős *jahojems*, -*es* 'csapkod')
- 13.15. *kučkordoms*, -*dš* 'megrüg' (l. 11. rész után 3.)
- 13.16. *povodems*, -*dš* 'felakaszt, odaköt, megköt' (*povams*, -*as* 'megfojt, felakaszt')
- 13.17. *tandadoms*, -*dš* 'megijed, megrémül'
- 13.18. *vačkodems*, -*dš* 'megüt, megver, összecsap' (vö. *-je-* képzős *vačkojems*, -*es* 'üt, ver', *vačkams*, -*as* 'összerak, hajít, csap, tesz')

A *-ta/-ta-*, *-t/-t-*, *-da/-da-*, *-d/-d-* képző nagyon gyakran *transzitiv* képző is. Ekkor a képzőnek az a fő funkciója, hogy intranzitív igéből tranzitívat képez. A tárgyira irányuló cselekvést jelölő ige egyben lehet mozzanatos is, de ekkor a tárgyatlan alapige is mozzanatos.

A *-ta/-ta-* a leggyakoribb tranzitív képző:

- 13.19. *čentams*, -*as* 'eléget' (*čengems*, -*gš* 'elég')
- 13.20. *koštams*, -*as* 'szárit, kiszárit' (*koškems*, -*ks* 'szárad, kiszárad')
- 13.21. *orštams*, -*as* 'felölt' (*oršams*, -*as* 'felöltözik')
- 13.22. *puštams*, -*as* 'pörköl' (*pužoms*, -*žš* 'elhervad')
- 13.23. *restams*, -*as* 'süt, megsüt' (*režems*, -*zs* 'sorvad, elsorvad')
- 13.24. *venšams*, -*as* 'kinyújt, megnyújt' (vö. *-m-* képzős *venšemems*, -*mš* 'kinyúlik')

A *-t/-t-* képzős igék — az inkább *lakštams* alakban előforduló *lakššems* igen és a reflexív-passzív képzős igéken kívül — a vizsgált anyagban mind a tranzitív képzős csoportba tartoztak:

- 13.25. *čačtoms*, -*tš* 'szül' (*čačoms*, -*čš* 'születik')
- 13.26. *kastoms*, -*tš* 'növeszt, termeszt' (*kasoms*, -*sš* 'nő')
- 13.27. *kuštšems*, -*tš* 'feleml, felvisz' (*kužšems*, -*žš* 'felemelkedik, felkúszik')
- 13.28. *načtoms*, -*tš* 'megnedvesít, benedvesít' (*načkoms*, -*ks* 'átázik, átnedvesedik')

A fentiekből kitűnik, hogy ennek a képzőnek a hangalaki variánsai közül a *-d/-d-*, *-da/-da-* inkább momentán képzőként, a *-t/-t-* és a *-ta/-ta-* pedig inkább tranzitív képzőként fordul elő. A *-da/-da-* tehát tranzitív képzőként viszonylag ritkán fordul elő:

- 13.29. *lezdams*, -*as* 'segít, hozzáad, gyarapít' (vö. fi. *lisätä* (*lisää-*) Paasonen 1953, 89)

A *-d/-d-* képzős tranzitív igék már gyakoribbak:

- 13.30. *eždems*, -*dš* 'melegít, megmelegít' (*ežems*, -*žš* 'felmelegszik, megmelegszik')
- 13.31. *kepedems*, -*dš* 'feleml' (vö. *-t-* képzős *kepeššems*, -*tš* 'felemelkedik')
- 13.32. *šavordoms*, -*dš* 'kidönt, ledönt' (l. 11. rész után 6.)
- 13.33. *šimšems*, -*dš* 'itat' (*šimems*, -*mš* 'iszik'). Itt a derivátum műveltető jelentésű.

13.34. *ušodoms*, -*dš* 'kezd, elkezd'

Egyetlen -*dē*- tranzitív képzős ige fordult elő:

13.35. *pidems*, -*es* 'főz' (vö. -*j*- képzős *pijems*, -*js* 'fő')

A *d* itt feltehetően képzőelem, mint a magyar *főz* megfelelőjében a *z*.

A -*d*-/-*d*- képző nemcsak momentán és tranzitív képzőként szerepel, hanem ritkábban duratív-frekventatív képzőként is. Mint duratív-frekventatív képző egyáltalán nem produktív; uráli eredetű **t* frekventatív képző közmordvin maradványa (Lehtisalo 1936, 303). A -*d*-/-*d*- képző gyakorító képzőként való előfordulását a szakirodalomban igen kevesen említik, s példaként általában a *naksadoms*, -*dš* 'rothad, elrothad, korhad, elkorhad, megposhad' jelentésű igét hozzák fel (Lehtisalo 1936, 304, Serebrennikov 1967, 231). Ez az ige azonban véleményem szerint a transzlatívuszi (valamilyenné válást kifejező) denominális igeképzéshez tartozik. Alapszava a *naksado* 'rothadt' jelentésű melléknemesült melléknévi igenév (a -*do* igenévképző). De ha ez az ige deverbális igeképzős lenne is, -*d*- képzője nem gyakorító, hanem inkább momentán funkciójú.

Az általam gyűjtött anyagban négy valóban duratív-frekventatív -*d*-/-*d*- képzővel alkotott ige található:

13.36. *avardems*, -*dš* 'sír' (vö. -*gad*- képzős *avargadoms*, -*dš* 'sírva fakad')13.37. *kehardoms*, -*dš* 'örül' (vö. -*gad*- képzős *kehargadoms*, -*dš* 'megörül, örülni kezd')13.38. *sředems*, -*dš* 'betegeskedik, gyengélkedik' (vö. fi. *särkeä*, vtj. *serinj*, *sernj*, zrj. *seredni*, cs. *šaryem*, *šeryem*, PFP **šr3-*, **sär3-* SKES 1171a, KESK 272)13.39. *tonadoms*, -*dš* 'tanul, megtanul, megszokik, alkalmazkodik' (vö. fi. *tottua*, zrj. *tunavni*, cs. *tunemam*, m. *tanul*, *tanit*, PU **tuna-* FUV 63, MSzFE 611, KESK 286)

Ennek a gyakorító képzőnek őrzik nyomát D. T. Nad'kin szerint a -*na*-*no*-/-*ne*- képző tárgyalásakor említett moksa -*nd*- és -*šand*- képzők. Minthogy azonban az erza -*na*-, -*no*-/-*ne*- és a moksa -*nd*-/-*nd*- és -*nä*- képzők uráli **nt* gyakorító képzőből erednek, egyszerűbb azt feltételezni, hogy a moksa -*nd*-/-*nd*- ennek közvetlen folytatása, és nem azt, hogy előbb *n/n*-nyé egyszerűsödött, majd a *d/d* duratív-frekventatív képzővel kapcsolódott. Az erzátként tekintve a folyamat még bonyolultabb lenne, mert az így kialakult **nd*-/-*nd*- képző — mint két duratív-frekventatív képző kapcsolata — újra *n/n*-nyé egyszerűsödött volna. E bonyolult levezetés ellen szól az is, hogy az uráli **nt* hangkapcsolat a közmordvinban *nd* alakban megmaradt.

A -*d*-/-*d*- képző onomatopoeitikus igéket is képez. Jelentésük nemcsak mozzanatos, hanem gyakorító is lehet. Alapszavuk sokszor *r*-re végződik:

13.40. *čaradems*, -*dš* 'eldördül, dörren' (*čar* 'dörgés zaja')13.41. *čikordoms*, -*dš* 'csikorog' (*čikor* 'csikorgás zaja')13.42. *čoledems*, -*dš* 'csicsereg, csipog'13.43. *kaldordoms*, -*dš* 'bűg, turbékol' (*kaldor* 'bűgás, turbékolás hangja')13.44. *libordoms*, -*dš* 'susog, zizeg' (vö. -*gad*- képzős *liborgadoms*, -*dš* 'susogni kezd, zizegni kezd')

Míg a -*d*-/-*d*- momentán és tranzitív, valamint ritkán duratív-frekventatív képzőként is előfordul, a -*t*-/-*t*- — amellett, hogy főleg tranzitív igéket képez — reflexív-passzív képző is. A visszaható és szenvedő értelmű cselekvés kifejezésére a három legfontosabb eszköz a mordvinban: a *pra* 'maga' visszaható névmás, a -*v*- és a -*t*-/-*t*- képzők (Turgajeva 1975). A legelterjedtebb kife-

jezésmód a *-v-* képzős derivátum használata. A *-t/-t-* képző ilyen funkcióban a *-v-*hez képest ritkább. Néhány esetben ugyanaz az alapszó mindkét reflexív-passzív képzővel előfordul a jelentés különbsége nélkül. Más esetekben viszont az alapigék csak a *-t/-t-* képzővel képezhetik visszaható-szenvedő alakjukat, és esetleg a jelentésük az alapszó jelentéséhez képest specializáltabb. A jelentés specializálódása a *-v-* képzős derivátum esetében általában nem figyelhető meg. Míg a *-t/-t-* képzős reflexív-passzív igék főleg 3. személyben és népköltészeti alkotásokban fordulnak elő, addig a *-v-* képzősek használata általános.

Az anyagban 18 *-t/-t-* képzős reflexív-passzív jelentésű ige fordult elő, ebből három igében már képzett ige-tőhöz járult a *-t/-t-* képző. Az indeterminált ragozás első múlt idő egyes szám 3. személyű alakjai az *-s* jel elé elemismétléssel még egy *t/t-* felvesznek:

13.45. *kajatoms, -tš* 'cseng, megcsendül, ott találja magát valahol' (*kajams, -as* 'hajít, dob, vet')

13.46. *kepetems, -tš* 'felemelkedik' (vö. *-d-* képzős *kepedems, -dš* 'felemel')

13.47. *kundatoms, -tš* 'megbénul, megmerevedik' (*kundams, -as* 'megfog, megragad')

13.48. *lastoms, -tš* 'széthasad' (*lazoms, -zs* 'hasít, széthasít')

13.49. *livtēms, -tš* 'valamit kiütés borít, beborítódik kiütéssel' (*livtēms, -tš* 'kivisz, kihoz')

14.50. *majatoms, -tš* 'kínlódik, gyötrődik' (vö. *-še-* képzős *majšems, -es* 'kínlódik, gyötrődik')

13.51. *satoms, -tš* 'elég, elegendő' (*sams, -as* 'érkezik, megérkezik')

13.52. *šeštēms, -tš* 'leszakad' (*šežems, -žš* 'leszakít, letép')

13.53. *targatoms, -tš* 'görcstől összehúzóódik, görcsöl' (*targams, -as* 'kihúzó, kiszed')

A következő igékben *-še-*, *-ja-* és *-ta-* képzős ige-tövekhez járult a reflexív-passzív *-t/-t-* képző:

13.54. *kajšetēms, -tš* 'dobódik' (*kajšems, -es* 'hajigál', *kajams, -as* 'hajít, dob, vet')

13.55. *čovoratoms, -tš* 'összekeveredik, felfordul' (*čovorams, -as* 'kever, gyúr')

13.56. *čentatoms, -tš* 'elégetődik, kiszárad' (13.19.)

Néhány esetben a *-t/-t-* képzős reflexív-passzív igék és a momentán igék elkülönítése is nehéz. A 13.3. *nuratoms* 'megremeg, megrezzen' jelentésű ige alapszavához viszonyítva (*murams* 'ring') nemcsak momentán jelentésűnek látszik, hanem visszahatónak is. A 13.5. *velatoms* 'megfordul' a 'forog' jelentésű *velams*-hoz képest szintén momentán és reflexív is. Ha ezeknek a szavaknak a szerkezetét tekintjük, különböznek a többi momentán (és tranzitív) *-ta/-ta-* és *-t/-t-* képzős ige szerkezetétől, mert ezek az igék mássalhangzós tövéhez járulnak. Ez a két ige a kivétel ez alól. A reflexív-passzív *-t/-t-* képző pedig, szintén két kivétellel, az igék magánhangzós tövéhez járult. Morfológiai szerkezete tehát inkább a reflexív-passzív igék közé sorolja a *nuratoms* és a *velatoms* derivátumokat.

A *-ta/-ta-*, *-da/-da-* és *-t/-t-* momentán és tranzitív képzők általában mássalhangzós tőhöz kapcsolódnak. A *-d/-d-* képzős momentán igék a vizsgált anyagban általában magánhangzós tőhöz járultak, a tranzitív igék pedig többször magánhangzós, ritkábban mássalhangzós tőhöz. A magánhangzós tőhöz való kapcsolódás a reflexív-passzív *-t/-t-* esetében általános.

A képzőkapcsolódás morfológiai sajátosságaihoz tartoznak még a következők:

- az alapige többeli *g/k* mássalhangzója a *-ta-/t'a-*, *-t-/t'-* momentán és tranzitív képzők előtt kiesik:

pl. *čengems* : *čentams* (13.19.)
koškems : *koštams* (13.20.)
načkoms : *načtoms* (13.28.)

- az alapige többel *z, ž, ž* mássalhangzója a *-ta-/t'a-*, *-t-/t'-* momentán és tranzitív képzők előtt zöngétlenedik:

pl. *kužems* : *kuštems* (13.28.)
pužoms : *puštams* (13.22.)
řezems : *řestams* (13.23.)

- az alapige többeli *a* magánhangzója *o*-vá változik a *-d-/d'-* momentán és tranzitív képzők előtt elsősorban azokban a *-d-/d'-* képzős igékben, amelyek *-je-*, *-j-* képzősekkel állnak szemben:

pl. *povams* : *povodems* (13.16.)
vačkams : *vačkodems* (13.18.)

A *-da-/d'a-*, *-d-/d'-* képzőt mint „kauzatív-tranzitív” képzőt és a *-t-/t'-* visszaható képzőt az Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija szerzői egyaránt finnugor **t*-ből, a *-ta-/t'a-*, *-t-/t'-* „kauzatív-tranzitív” képzőt pedig finnugor **tt*-ből származtatják (Osnovy 1974, 375–377). Lehtisalo szerint viszont a mordvin *d* elemű képzők mind uráli **t*-ből, a *t* eleműek uráli **tt*-ből erednek, tehát a reflexív-passzív *-t-/t'-* sem **t*-ből, hanem **tt*-ből származik (Lehtisalo 1936, 294–304, 322–333). Ez az utóbbi a logikusabb és valószínűbb felfogás. A reflexív-passzív *-t-/t'-* képző **tt*-ből való eredetét bizonyítja az is, hogy egyes nyelvjárásokban, például az alsó-pjanai erza nyelvjárásban ez a képző hosszú *-tt-* alakban van meg. Az uráli **t* már az alapnyelvben differenciálódott „kauzatív”, momentán-inchoatív és frekventatív, a **tt* „kauzatív” és reflexív-passzív jelentésű képzőkre (Lehtisalo 1936), ilyen értelemben tehát funkcióik szerint ezeket külön képzőknek is lehet tekinteni. Azért tárgyaltam őket mégis együtt, mert sokszor ezek a funkciók összefüggnek és egymástól elválaszthatatlanok.

A *-ta-/t'a-*, *-t-/t'-*, *-da-/d'a-*, *-d-/d'-* meg is előzhet, és követhet is más képzőket. A vizsgált anyagban összesen öt olyan deverbális ige képzős ige fordult elő, amelyben a *-t-/t'-* képző másik képző után állt. Ha a *-t-* reflexív-passzív képzőként fordul elő, akkor követ más képzőket (13.54.—56. példa). A másik, két esetben deverbális *-če-* és *-žem-* képzős igealakokhoz járult momentán, illetve tranzitív funkciójú *-ta-/t'a-*, *-t-/t'-* képző:

13.57. *koñčtams*, *-aš* 'pislant, hunyorint' (*koñčems*, *-es* 'pislog, hunyorog', *koñams*, *-aš* 'behuny, hunyorít')

13.58. *nuvažemčems*, *-tš* 'elringat, álomba ringat' (*nuvažemems*, *-mš* 'elszunnyad', vö. M *nuvams* 'bóbiskol, szunyókál')

A denominális ige képzős igék közül az *-m-* képzősekhez járul gyakran az intranszitiv igeből tranzitívát képző *-t-/t'-*:

13.59. *čuromtoms*, *-tš* 'kiritkít' (*čuromoms*, *-mš* 'megritkul')

13.60. *valdomtoms*, *-tš* 'kivilágít, megvilágít' (*valdomoms*, *-mš* 'kivilágosodik, megvilágosodik')

13.61. *čiremtoms*, *-tš* 'elferdít, meggörbít' (*čiremems*, *-mš* 'elferdül, elgörbül')

A *-t/-t'-, -d/-d'-* képzős igetöveket gyakran követik más képzők. A duratív-frekventatív képzők közül a *-t/-t'-* képzős igetövekhez a *-né-*, a *-d/-d'-* képzősekhez a *-le-* járul, a *-le-* előtt azonban a *-d/-d'-* kiesik:

- 13.62. *čuromtñems*, -es 'ritkít, ritkítgat' (13.59.)
 13.63. *vastñems*, -es 'találkozzat' (*vastoms*, -ts 'talál, rátalál, találkozik')
 13.64. *érgelems*, -es 'örül' (13.12.)
 13.65. *jaholems*, -es 'legyez, csapdos' (13.14.)
 13.66. *ušolems*, -es 'kezd' (13.34.)
 13.67. *vačkolems*, -es 'üt, csap, ütöget, csapkod' (13.18.)
 Állhat még utána a *-kšno-/kšne-*, a *-žev-* és a *-v-* képző:
 13.68. *kepedekšñems*, -es 'emelget' (13.31.)
 13.69. *vasodekšñems*, -es 'találkozzat' (*vasodems*, -ds 'talál, rátalál, találkozik')
 13.70. *avarđeževems*, -vs 'elsírja magát' (13.36.)
 13.71. *varštaževems*, -vs 'odatekint, odapillant' (13.4.)
 13.72. *ušodovoms*, -vs 'kezdődik, megkezdődik' (13.34.)
 13.73. *vačkodevems*, -vs 'megüti magát, nekiütődik' (13.18.)

14. *-sta/-s'ta-*, *-st/-s't-*

Ennek a képzőnek a funkciója hasonló az előző képző főbb funkcióihoz: egyszeri cselekvést kifejező igéket képez (több esetben gyakori cselekvést kifejező alapszóból) és tárgyias igét tárgyatlanból; a műveltető jelentés azonban gyakrabban fordul elő, mint az előző képző esetében. A képző második eleme a *-ta/-t'a-*, *-t/-t'-* momentán és tranzitív képző. Az ezt megelőző *s* mássalhangzót Serebrennikov és Cygankin „parazita elemnek” tartják (Serebrennikov 1967, 229, Cygankin 1975, 7).

A *-sta/-s'ta-* képzős momentán és tranzitív igék a vizsgált anyagban például a következők voltak:

- 14.1. *lekstams*, -as 'felsóhajt' (*lekams*, -as 'lélegzik')
 14.2. *ñerkstams*, -as 'beleszúr, belebök' (*ñergems*, -gs 'beletapos')
 14.3. *pekstams*, -as 'bezár, becsuk' (vö. tatár *biklä-* Paasonen 1897, 43)
 14.4. *rankstams*, -as 'felkiált, felordít' (*rangoms*, -gs 'kiált, kiabál, ordít')
 14.5. *šankstams*, -as 'megfagy, átfagy, megdermed' (vö. *-rd-* képzős *šangordoms*, -ds 'szomorkodik, fáj, szúr')
 14.6. *veñstams*, -as, *veñstems*, -ts 'kinyújt, megnyújt' (vö. *-m-* képzős *veñemems*, -ms 'kinyúlik', 13.24. *veñtams*)
 14.7. *veškstams*, -as 'fütyent' (*veškems*, -ks 'fütyül')

A 6. ige kivételével a *-sta/-s'ta-* képző minden esetben *k* után állt; az alapigékük többeli mássalhangzója *g* vagy *k*, de a *g* zöngétlenedik a *-sta/-s'ta-* képző előtt.

Az *-st/-s't-* szintén momentán és tranzitív, ritkábban műveltető igéket képez. Ha a *đ*-re végződő igetőhöz *s*-szel kezdődő képző járul, a *đ* és az *s* *ć*-vé olvad össze. Változás nélküli *-st/-s't-* képző a 14.6. *veñstems* igen kívül mind-össze két példában fordult elő:

- 14.8. *kirvastems*, -ts 'meggyújt' (*kirvams*, -as 'lángol')
 14.9. *vanstoms*, -ts 'megvéd, megőriz, megles' (*vanoms*, -ns/-os 'néz, megnéz, őriz')

A *đ* + *-s't-* > *ćt-* változást mutató igék a következők voltak:

- 14.10. *avarćtems*, -ts (< **avarđstems*) 'sírásra fakaszt, megrikat' (*avarđems*, -ds 'sír')

- 14.11. *čarkočtëms*, -tš (< *čarkodstëms) 'megértet' (*čarkodëms*, -dš 'ért, megért')
- 14.12. *erģečtëms*, -tš (< *erģedstëms) 'megörvendezett' (*erģedëms*, -dš 'megörül')
- 14.13. *mačtëms*, -tš (< *mačstëms) 'lefektet' (*mačëms*, -dš 'lefekszik')
- 14.14. *peječtëms*, -tš (< *pejedstëms) 'nevettet, megnevettet' (*pejđëms*, *pejeđëms*, -dš 'nevet')

Az -st- képző a 14. példában denominális, a 10–12. példákban deverbális -d- képzőhöz, a 13. példában pedig képzetlen igezőhöz járult.

A duratív-frekventatív és az iteratív képzők követik a -sta-/-st'a-, -st-/-st'- képzőt:

- 14.15. *herkstnëms*, -es 'szurkál, beleszurkál' (14.2.)
- 14.16. *veñstnëms*, -es 'kinyújtogat, megnyújtogat' (14.6.)
- 14.17. *pekstakšnoms*, -oš 'bezárogat, becsukogat' (14.3.)
- 14.18. *rankstakšnoms*, -oš 'felkiáltgat' (14.4.)

A -sta-/-st'a-, -st-/-st'- ritka denominális igeképző is: pl. *anokstams*, -as 'készít, elkészít' (*anok* 'kész').

15. -ksta-, -kst-/-kšt'-

Ritka és nem produktív momentán képző. Kapcsolatban állhat az előbb tárgyalt -sta-/-st'a-, -st-/-st'- képzővel, esetleg annak ősiabb formáját képviseli. A közmordvin *ks* hangkapcsolat a -kšno-/-kšne--ben lévő *kš*-hez hasonlóan képzőelem lehetett, s mint a *kš* š-sé, a *ks* s-szé egyszerűsödhetett. Ezért a „parazita elemnek” tartott s egy közmordvin **ks* képző nyomát őrizheti.

A vizsgált anyagban a következő igeekben fordult elő -ksta-, -kst-/-kšt'- képző:

- 15.1. *čarkstams*, -as 'megfordul' (*čarams*, -as 'forog')
- 15.2. *kevkštëms*, -tš 'kérdez' (vö. fi. *kysyä*)
- 15.3. *kirakstoms*, -tš 'lecsúszik, legurul'
- 15.4. *kozakstoms*, -tš 'köhint' (*kozoms*, -zš 'köhög')
- 15.5. *kuvkstams*, -as 'felsóhajt, felnyög' (vö. -še- képzős *kuvšëms*, -es 'sóhajt, sóhajtozik')

A vizsgált anyagban gyakorító képzős továbbképzett alakok fordultak elő:

- 15.6. *kevkštñëms*, -es 'kérdezősködik, kérdezget' (15.2.)
- 15.7. *kirakstñëms*, -es 'csúszik, gurul, csúszkál' (15.3.)
- 15.8. *kirakstlëms*, -es 'csúszik, gurul, csúszkál' (15.3.)

Denominális igeképzőként is előfordul, szintén igen ritkán: pl. *urvakstoms*, -tš 'megházasít, megházasodik' (*urva* 'meny'), *ñikstëms*, -tš 'megházasít' (*ñi* 'feleség'). Ez a képző a moksában is megvan.

16. -m-

Ritka és nem produktív deverbális igeképző. Denominális igeképzőként gyakrabban fordul elő. Az előbbi képzőhöz hasonlóan a cselekvés egyszeri, pillanatnyi voltát fejezi ki, de ezen belül gyakran a cselekvés kezdetét emeli ki. Momentán és inchoatív funkciója mellett reflexív funkciója is lehet (1. példa).

Az *-m-* képző mindig az igék magánhangzós tövéhez járul:

- 16.1. *puromoms*, *-mš* 'gyülekezik, összegyűlik' (vö. *-na-* képzős *puřnams*, *-aš* 'gyűjt, összegyűjt')
- 16.2. *rožomoms*, *-mš* 'nekiesik, hozzáfog, nekilát'
- 16.3. *siřemems*, *-mš* 'izzásba jön, tűzbe jön'
- 16.4. *suřamoms*, *-mš* 'elszundít, elszunyókál'
- 16.5. *vačomoms*, *-mš* 'megéhezik' (*vačoms*, *-čš* 'megéhezik, éhes lesz')
- 16.6. *veřemems*, *-mš* 'kinyúlik, megnyúlik, elnyúlik' (vö. *-řa-* képzős *veřřams*, *-aš* 'kinyújt')

Az *-m-* képző tehát abban különbözik az eddig tárgyalt momentán képzőktől, hogy kezdő értelmű pillanatnyi cselekvést is jelölhet, és sohasem képez tranzitív igéket. Tranzitív igét belőlük általában a *-vt/-vř-* képez:

- 16.7. *veřememřems*, *-řš* 'kinyújt, megnyújt, elnyújt' (16.6.)

Az *-m-* képző a moksa-mordvinban is megvan. Uráli **m* deverbális ige képzőből származik (Lehtisalo 1936, 113, Osnovy 1974, 368).

17. *-gad/-kad-*

Gyakori és produktív képző, különösen denominális ige képzőként. Gyakran képez hangutánzó igéket is. Deverbális ige képzőként elsősorban kezdő cselekvést kifejező igéket képez. A *-gad/-kad-* és a *-žev-* a leggyakoribb inchoatív képzők, de ha a hangutánzó igéket is ideszámítjuk, a *-gad/-kad-* a leggyakrabban előforduló inchoatív képző:

- 17.1. *aksorgadoms*, *-dš* 'megharagszik, ráveti magát valakire' (vö. *-da-* képzős *aksordams*, *-aš* '(krákogva) kiköp')
- 17.2. *avargadoms*, *-dš* 'sírva fakad' (vö. *-dř-* képzős *avardřems*, *-dš* 'sír')
- 17.3. *čarakadoms*, *-dš* 'forogni kezd' (*čarams*, *-aš* 'forog')
- 17.4. *čatmořgadoms*, *-dš* 'elhallgat' (*čatmořems*, *-řš* 'hallgat')
- 17.5. *čovorgadoms*, *-dš* 'összekeveredik' (vö. *-da-* képzős képzős *čovordams*, *-aš* 'összekever, meggyúr')
- 17.6. *keřargadoms*, *-dš* 'megörül, örülni kezd' (vö. *-d-* képzős *keřardoms*, *-dš* 'örül')
- 17.7. *nuřakadoms*, *-dš* 'ringani kezd' (*nuřams*, *-aš* 'ring, himbálódzik')
- 17.8. *sorakadoms*, *-dš* 'megremeg, remegni kezd' (vö. *-no-* képzős *sornoms*, *-oš* 'remeg, reszket')
- 17.9. *řutřgadoms*, *-dš* 'összeverekedik, verekedni kezd' (*řutřems*, *-řš* 'harcol, verekszik')

A *-no/-ně-* és a *-d/-dř-* mellett a harmadik leggyakoribb onomatopoetikus ige képző az inchoatív *-gad/-kad-* képző:

- 17.10. *čikorgadoms*, *-dš* 'csikorogni kezd, megcsikordul' (*čikor* 'csikorgás zaja')
- 17.11. *kaldorgadoms*, *-dš* 'felbűg' (*kaldor* 'bűgás zaja')
- 17.12. *lažakadoms*, *-dš* 'felzúg, felüvölt' (vö. *-no-* képzős *lažnoms*, *-oš* 'zúg')
- 17.13. *řiborgadoms*, *-dš* 'susogni kezd, zizegni kezd' (vö. *-d-* képzős *řibordoms*, *-dš* 'susog, zizeg')
- 17.14. *pižakadoms*, *piškadoms*, *-dš* 'felkiált' (vö. *-ně-* képzős *pižněms*, *-eš* 'kiabál')

A *-gad/-kad-* képzős igékhez a gyakorító képzők közül — mint a többi *d/dř* elemű képzőhöz — a *-ře-* járul:

17.15. *čarakalems*, -eš 'fordul' (17.3.)

17.16. *liborgalems*, -eš 'susog, zizeg' (17.13.)

17.17. *pižakalems*, -eš 'kiabál, kiáltozik' (17.14.)

A *-gad-/-kad-*-hoz leggyakrabban a *-vt-* műveltető képző járul. Mind a *-le-*, mind a *-vt-* előtt a *-gad-/-kad-* *d-*-je kiesik:

17.18. *aksorgavtoms*, -tš 'megharagít' (17.1.)

17.19. *avařgavtoms*, -tš 'sírásra fakaszt, megrikat' (17.2.)

17.20. *keňargavtoms*, -tš 'megörvendeztet' (17.6.)

17.21. *sorakavtoms*, -tš 'megremegtet' (17.8.)

A szakirodalomban ezt a képzőt általában csak mint denominális ige-képzőt említik. Ezzel függ össze az, hogy a *-gad-/-kad-* képzőt a *kadoms*, -dš 'hagy' jelentésű igéből eredeztetik. E nézet szerint a *-gad-/-kad-* képző a *jakšteře kadš* 'piros maradt' típusú szerkezetből alakult (*jakšteřgadoms*, -dš 'megpirosodik, kivörösödik') (Serebrennikov 1967, 220, Cygankin 1975, 12). Sokkal meggyőzőbb és elfogadhatóbb V. P. Hallap felfogása. Eszerint az *E -gad-/-kad- ~ M -gâd-/-kâd-* képző első eleme uráli **kk*, második eleme **t* képzőre megy vissza (Hallap 1958, 229–230).

18. -ž-

Ritka és improduktív inchoatív kpző. Uráli **s* momentán-inchoatív képzőből ered (Lehtisalo 1936, 202). Ez a képző található az összetett *-žev-* és *-žem-* képzőkben is. Az erzában mindig tövéghangzó nélküli, moksában olykor tövéghangzós (*-ža-*) alakban is szerepel. Az igeik magánhangzós tövéhez járul:

18.1. *kirvažems*, -žš 'meggyullad, égni kezd, lángra lobban, fellobban' (*kirvams*, -aš 'lángol')

18.2. *lakažems*, -žš 'forrai kezd' (*lakams*, -aš 'forr')

18.3. *nuvažems*, -žš 'elszunnyad' (vö. *-še-* képzős *nuvšems*, -eš 'bóbiskol, szunyókál', M *nuvams* 'bóbiskol, szunyókál')

18.4. *širgožems*, -žš 'felébred, felkel' (*širgams*, -aš 'megmozdul, felkel')

18.5. *targožems*, -žš 'megdagad, feldagad' (*targams*, -aš 'kihúz, kiszed')

A *-ž-* képzős igeik tranzitív-kauszatív alakjukat általában a *-vt-* képzővel alkotják:

18.6. *širgoževtšems*, -lš 'felkelt' (18.4.)

19. -žev-

A *-gad-/-kad-* mellett a másik leggyakoribb inchoatív ige-képző. A *-ž-* inchoatív és a *-v-* reflexív-passzív képzőből tevődött össze. A moksában is megvan, *-žev-* alakban. A *-žev-* képzős igeik néha jelentésárnyalatot is kifejeznek, hogy a cselekvés váratlanul, akaratlanul kezdődik. A *-ž-*-hez hasonlóan a *-žev-* is az igeik magánhangzós tövéhez járul:

19.1. *kortaževšems*, -vš 'beszélai kezd, beszédbe elegyedik' (*kortams*, -aš 'beszél')

19.2. *lakaževšems*, -vš 'forrai kezd' (*lakams*, -aš 'forr')

19.3. *lotkaževšems*, -vš 'váratlanul megáll' (*lotkams*, -aš 'megáll, megszűnik, abbahagy')

- 19.4. *meřezevems*, -vs' 'elszólja magát' (*meřems*, -řs' 'mond')
- 19.5. *nuvaževeems*, -vs' 'elszunnyad' (vö. -še- képzős *nuvšems*, -es' 'bóbiskol, szunyókál', M *nuvams* 'bóbiskol, szunyókál')
- 19.6. *paraževeems*, -vs' 'felbög, elbődül' (*params*, -as' 'bög, béget')
- 19.7. *peleževeems*, -vs' 'megijed' (*pelems*, -lš' 'fél')
- 19.8. *rakaževeems*, -vs' 'felnevet' (*rakams*, -as' 'nevet')
- 19.9. *tokaževeems*, -vs' 'váratlanul hozzáér' (*tokams*, -as' 'érint')
- A -žev- denominális -d- képzős igető után áll a következő igében:
- 19.10. *pejđeževeems*, -vs' 'felnevet' (*pejđems*, *pejedeems*, -dš' 'nevet')
- A -žev- ritkán állhat -no-/-ne- és -še- duratív-frekventatív képzőkkel. Ezeket a képzőket a -žev- követi:
- 19.11. *aršeževeems*, -vs' 'elgondolkodik, meggondolja magát' (*aršems*, -es' 'gondol, töpreng')
- 19.12. *sornoževeems*, -vs' 'megremeg, remegni kezd' (*sornoms*, -os' 'remeg, reszket')
- A duratív-frekventatív képzőkön kívül a -žev- mindig követi a -ta-/-la-, -t-/-l-, -da-/-da-, -d-/-d- és a -vt-/-vl- képzőket is:
- 19.13. *avarđeževeems*, -vs' 'elsírja magát' (*avarđems*, -dš' 'sír')
- 19.14. *iređeževeems*, -vs' 'ivásra adja magát' (*iređems*, -dš' 'berüg')
- 19.15. *varštaževeems*, -vs' 'odatekint, odapillant' (*varštams*, -as' 'megnéz, rátekint', *varšams*, -as' 'megízlel, kipróbál')
- 19.16. *melartoževeems*, -vs' 'izgulni kezd' (*melavtoms*, -tš' 'gondoskodik, törődik, nyugtalanodik', *melams*, -as' 'gondolkodik')
- A -žev- a -d-/-d- képzős hangutánzó igékhez is járulhat:
- 19.17. *kaldordoževeems*, -vs' 'búgni kezd' (*kaldordoms*, -dš' 'búg, turbékol')
- A -žev- képző az előbbi esetekben követte a többi deverbális igeképzőt.
- A -kšno-/-kšne- az egyetlen képző, amely a -žev- után áll:
- 19.17. *kortaževkšnems*, -es' 'beszélgetni kezd' (19.1.)
- 19.18. *varštaževkšnems*, -es' 'odatekintget, odapillantgat' (19.15.)

20. -žem-

Ritka és improduktív deverbális igeképző. A -žev-hez hasonlóan első eleme a -ž- inchoatív képző. Ehhez az -m- momentán és inchoatív képző kapcsolódott. Ennek megfelelően jelentése inchoatív vagy momentán. A -žem- képzős igéknek is lehet a cselekvés váratlanságát, akaratlanságát kifejező jelentésárnyalatuk.

A -ž- és a -žev- képzőkhöz hasonlóan a -žem- is magánhangzós igetövekhez járul:

- 20.1. *čatažemems*, -mš' 'meglendül, meginog' (*čatams*, -as' 'leng')
- 20.2. *lakažemems*, -mš' 'forrni kezd' (*lakams*, -as' 'forr')
- 20.3. *nuvažemems*, -mš' 'elszunnyad' (vö. -še- képzős *nuvšems*, -es' 'bóbiskol, szunyókál', M *nuvams* 'bóbiskol, szunyókál')
- 20.4. *potažemems*, -mš' '(önkéntelenül) hátralép, visszahőköl' (*potams*, -as' 'hátralép, hátrál, meghátrál')
- 20.5. *velažemems*, -mš' 'megfordul' (*velams*, -as' 'forog')
- A -žem- képzős igék a -t-/-l- képzővel tehetők tranzitívvá:
- 20.6. *nuvažemlšems*, -lš' 'elringat, álomba ringat' (20.3.)

21. -v-

Az előbbieken tárgyalt momentán és inchoatív -m-, -zem-, momentán -ksta-, -kst-/-kšt-, inchoatív -gad-/-kad-, -ž-, -žev- képzőkkel alkotott igék nagyrészt intranszítívák is voltak, de ezeknek a képzőknek nem a tranzitívból intranszítív igék képzése volt a fő funkciójuk. Alapszavuk többnyire nem is tranzitív. A -v- képző mindig intranszítív igéket képez általában tranzitív alapszóból, azonban a -v- képzős származékoknak sem a tárgyatlanság a fő jellemzőjük. A -v- képző fő funkciója az, hogy visszaható és szenvedő igéket képez, s ezek természetükből adódóan csak intranszítívák lehetnek. Ez a reflexív-passzív képző szolgál a lehetőség kifejezésére (verbum potentiale) is a mordvin nyelvben. Ritkábban a perfektív képző szerepét is betöltheti. Mindig magánhangzós tőhöz kapcsolódik:

- 21.1. *jakavoms*, -vs 'végigjár, járhat' (*jakams*, -as 'jár, megy, halad, vándorol')
- 21.2. *kadovoms*, -vs 'marad' (*kadoms*, -dš 'hagy')
- 21.3. *kajavoms*, -vs 'vetődik, dobódik' (*kajams*, -as 'hajít, dob, vet')
- 21.4. *kirdevoms*, -vs 'tartja magát' (*kirdems*, -dš 'tart, kibír, elvisel')
- 21.5. *maksovoms*, -vs 'megadja magát, átadja magát, adhat' (*maksoms*, -sš 'ad')
- 21.6. *nejavoms*, -vs 'látszik, mutatkozik' (*nejems*, -js 'lát')
- 21.7. *solgovoms*, -vs 'becsukódik, bezáródik' (*solgoms*, -gs 'becsuk, bezár')
- 21.8. *tombavoms*, -vs 'megüti magát, megsérül' (*tombams*, -as 'megüt, megsért')
- 21.9. *tejevoms*, -vs 'válík, átváltozik, tetteti magát, keletkezik' (*tejems*, -js 'csinál, tesz')
- 21.10. *udovoms*, -vs 'kialuszza magát, jól alszik' (*udoms*, -os 'alszik')

A -v- reflexív-passzív és modális képző a -d- és -ta- denominális ige-képzőket követi a következő példákban:

- 21.11. *ptadovoms*, -vs 'befejeződik' (*ptadoms*, -dš 'befejez')
- 21.12. *vellavoms*, -vs 'betakarózik' (*vellams*, -as 'betakar')

A -v- nek más deverbális ige-képzőkkel való egymáshoz kapcsolódásának sorrendje a -žev- képzőével azonos. A -kšno-/-kšne- az egyetlen, amely a -v- után áll, a többi képzőt követi a -v-. A -v- képző igen gyakran kapcsolódik a -na-, -no-/-ne- és a -še- duratív-frekventatív képzős ige-tövekhez:

- 21.13. *purnavoms*, -vs 'gyülekezik, összegyűlik' (*purnams*, -as 'gyűjt, összegyűjt')
- 21.14. *vađnevoms*, -vs 'mázolódik, bemázolódik, kenődik, bekenődik' (*vađnems*, -es 'mázol, ken, mázolgat, kenetet', *vađems*, -dš 'bemázol, beken')
- 21.15. *lekševoms*, -vs 'lélegezhet, lélegzethez jut' (*lekšems*, -es 'lélegzik', *lekams*, -as 'lélegzik')
- 21.16. *nalkševoms*, -vs 'játszódik, lejátszódik' (*nalkšems*, -es 'játszik, játszogat', *nalkoms*, -kš 'játszik')

A -d-/-d- képzős momentán és tranzitív ige-kből és a -vt-/-vř- képzős tranzitív ige-kből a -v- reflexív-passzív és modális igéket képez:

- 21.17. *kepedevoms*, -vs 'felemelkedik' (*kepedems*, -dš 'felemel')
- 21.18. *ušodovoms*, -vs 'kezdődik, megkezdődik' (*ušodoms*, -dš 'kezd, elkezd')
- 21.19. *vačkodevoms*, -vs 'megüti magát, nekiütődik' (*vačkodems*, -dš 'megüt, megver, összezsap', *vačkams*, -as 'összerak, hajít, csap')
- 21.20. *sovavtovoms*, -vs 'bevihet' (*sovavtoms*, -tš 'bevisz, behoz', *sovams*, -as 'bemegy, belép')

21.21. *sravtovoms*, -*vs* 'szétszóródik, elszóródik' (*sravtoms*, -*ts* 'szétszór, elszór', *sradoms*, -*ds* 'szétszóródik, elszóródik')

A -*kšno*/-*kšne*- minden képzőt, így a -*v*--*t* is követi:

21.22. *mařavkšnoms*, -*oš* 'hallatszik, hallatszhat' (*mařavoms*, -*vs* 'hallatszik', *mařams*, -*as* 'hall')

21.23. *nejavkšnoms*, -*oš* 'látszik, mutatkozzat' (21.6.)

A -*v*- reflexív-passzív és verbum potentiale-képző uráli **w* reflexív-passzív képzőből származik (Lehtisalo 1936, 43, Osnovy 1974, 378). A moksában is -*v*- alakban van meg. A -*v*- képző gyakorisága és produktivitása igen nagy.

22. -*vt*/-*vt'*-

A -*vt*/-*vt'*- rendkívül gyakori és produktív tranzitív-kauzatív igeképző. Intranszitiv jelentésű alapszóból általában tranzitívat, tranzitív jelentésűből műveltetőt képez. A -*v*- képzőhöz hasonlóan a -*vt*/-*vt'*- is magánhangzós ige-tőhöz kapcsolódik:

22.1. *kandovtoms*, -*ts* 'hozat, vitet' (*kandoms*, -*ds* 'hoz, visz')

22.2. *karmavtoms*, -*ts* 'kényszerít, késztet, megparancsol' (*karmams*, -*as* 'kezd, nekifog, nekilát')

22.3. *kujavtoms*, -*ts* 'hizlal' (*kujams*, -*as* 'hízik')

22.4. *kulovtoms*, -*ts* 'megöl' (*kuloms*, -*oš* 'meghal')

22.5. *molevtēms*, -*ts* 'meneszt, indít' (*molems*, -*ts* 'megy')

22.6. *nevēms*, -*ts* 'mutat, megmutat' (*nejems*, -*js* 'lát, meglát')

22.7. *putovtoms*, -*ts* 'rakat, tetet' (*putoms*, -*ts* 'rak, tesz, helyez')

22.8. *solavtoms*, -*ts* 'olvaszt' (*solams*, -*as* 'olvad')

22.9. *udovtoms*, -*ts* 'elaltat' (*udoms*, -*oš* 'alszik')

A vizsgált anyagban két esetben az is előfordult, hogy a -*vt*/-*vt'*- képzős ige-nek nem tranzitív vagy kauzatív-faktitív jelentése volt:

22.10. *kiřnavtoms*, -*ts* 'ugrik, felugrik, leugrik' (*kiřnams*, -*as* 'ugrik')

22.11. *meřavtoms*, -*ts* 'gondoskodik, törődik, nyugtalanodik' (*meřams*, -*as* 'gondolkodik')

Ezekből tárgyas vagy műveltető jelentésű ige-t a -*vt*/-*vt'*- reduplikációjával lehet képezni.

Denominális -*d*- képzős ige-tővekből alakult -*vt*- képzős tranzitív és kauzatív jelentésű ige-k az anyagban például a következők voltak:

22.12. *polavtoms*, -*ts* 'kicserél, felcserél, felvált' (*poladoms*, -*ds* 'hozzáköt, hozzátold, összerak')

22.13. *šormavtoms*, -*ts* 'írat' (*šormadoms*, -*ds* 'ír')

A -*vt*/-*vt'*- előtt a többeli -*d*/-*d'*-, ha magánhangzó előzi meg, kiesik. Ebből a szempontból a *tandavtoms*, *tonavtoms* típusú ige-k is továbbképzetteknek tekinthetők:

22.14. *tandavtoms*, -*ts* 'megijeszt, megrémít' (vö. -*d*- képzős *tandadoms*, -*ds* 'megijed, megrémül')

22.15. *tonavtoms*, -*ts* 'tanít, megtanít' (vö. -*d*- képzős *tonadoms*, -*ds* 'tanul, megtanul')

A denominális -*ija*/-*ija*- képzős ige-kből tranzitív ige-t szintén a -*vt*- képez:

22.16. *ojjavtoms*, -*ts* 'bevajaz, bezsíroz' (*ojjams*, -*as* 'bevajazódik, bezsírozódik')

22.17. *rudazijavtoms*, -*tš* 'besároz, bepiszkol' (*rudazijams*, -*as* 'besározódik, bepiszkolódik')

A *-kšno/-kšne*-képzőn kívül a *-vt/-vť*-esetében fordul még elő az elemismétlés. A *-vt/-vť*- vagy akkor ismétlődik meg, ha a *-vt/-vť*-képzős ige nem tárgyas, és belőle tárgyas vagy műveltető igét (22.18., 22.20.), vagy akkor, ha a *-vt/-vť*-képzős tárgyas igéből műveltetőt képezünk (22.19., 22.21., 22.22.):

22.18. *kirňavtovtoms*, -*tš* 'ugrat' (22.10.)

22.19. *komavtovtoms*, -*tš* 'felfordíttat' (*komavtoms*, -*tš* 'meghajlít, felfordít', *komams*, -*as* 'meghajol')

22.20. *melavtovtoms*, -*tš* 'gondoskodásra készítet, nyugtalanít, aggaszt' (22.11.)

22.21. *ponžavtovtoms*, -*tš* 'rostáltat' (*ponžavtoms*, -*tš* 'rostál (gabonát)')

22.22. *velavtovtoms*, -*tš* 'forgattat' (*velavtoms*, -*tš* 'forgat', *velams*, -*as* 'forog')

A *vt/-vť*-képző az *-m*-momentán, a *-gad/-kad*- és a *-ž*-inchoatív képzőket mindig követi, de ezeknek a képzőknek a *-vt/-vť*--vel való kapcsolódása (esetleg a *-gad/-kad*-ot kivéve) nem gyakori:

22.23. *veňemevtoms*, -*tš* 'kinyújt' (*veňemems*, -*mš* 'kinyúlik')

22.24. *avarğavtoms*, -*tš* 'sírásra fakaszt, megrikat' (*avarğadoms*, -*dš* 'sírásra fakad')

22.25. *keňargavtoms*, -*tš* 'megörvendeztet' (*keňargadoms*, -*dš* 'megörül')

22.26. *sorakavtoms*, -*tš* 'megremegtet' (*sorakadoms*, -*dš* 'megremeg')

22.27. *sįrgoževtoms*, -*tš* 'felkelt' (*sįrgožems*, -*žš* 'felébred, felkel', *sįrgams*, -*as* 'megmozdul, felkel')

Gyakran járul a *-vt/-vť*-képzős igetövekhez a *-ne*-képző. A *-vt/-vť*-után áll a *-le*-duratív-frekventatív, a *-kšno/-kšne*-iteratív, a *-žev*-inchoatív és a *-v*-reflexív-passzív és modális képző is:

22.28. *kirňavtnems*, -*es* 'ugrál' (22.10.)

22.29. *nevtnems*, -*es* 'mutat, mutogat' (22.6.)

22.30. *tandavtnems*, -*es* 'ijeszt, rémít, ijesztget' (22.14.)

22.31. *tonavtnems*, -*es* 'tanul, tanulmányoz' (22.15.)

22.32. *ozavtnems*, -*es* 'ültet, ültetget' (*ozavtoms*, -*tš* 'ültet, leültet', *ozams*, -*as* 'leül')

22.33. *ozavtokšnoms*, -*os* 'ültetget, leültetget' (*ozavtoms*, -*tš* 'ültet, leültet', *ozams*, -*as* 'leül')

22.34. *melavtoževems*, -*vš* 'izgulni kezd' (22.11.)

22.35. *sovavtovoms*, -*vš* 'bevihet' (*sovavtoms*, -*tš* 'bevisz, behoz', *sovams*, -*as* 'bemegy, belép')

A *-vt/-vť*-gyakori denominális ige képző is. A moksában *-ft/-fť*-alakban szintén megvan. Uráli **kt* összetett kauzatív képzőből származik (Osnovy 1974, 364).

[MÉSZÁROS EDIT

Irodalom

- BABUŠKINA, R. V. (1975), Nekotoryje fonetičeskije nabljudenija v slovoobrazovanii mokša-mordovskogo jazyka. In: CTIFU Tallinn. 470–472.
 BUBRIH, D. V. (1947), Erzja-mordovskij grammatika-minimum. Szaranszk.
 BUBRIH, D. V. (1953), Istoričeskaja grammatika erzjanskogo jazyka. Szaranszk.
 BUDENZ JÓZSEF (1877), Moksa- és erza-mordvin nyelvtan. NyK 13: 1–134.
 BUDENZ JÓZSEF (1884), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. I. rész: Az ugor nyelvek szóképzése. I. Igeképzés. NyK 18: 160–319, 456–471.

- BUDENZ JÓZSEF (1886—1887), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. I. rész: Az ugor nyelvek szóképzése. II. Névszóképzés. NyK 20: 251—305, 401—466.
- BUZAKOV, IVAN (1975), O semantike glagolov s suffiksom *-kšn-* v erzja-mordovskom jazyke. In: CTIFU. Tallinn. 478—480.
- Comp. Gr.: COLLINDER, BJÖRN, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm 1960.
- CYGANKIN, D. V. (1975), Istoričeskaja izmenenija v morfemnoj strukture mordovskogo slova. Voprosy jazykoznanija 2: 3—23. Szaranszk.
- ERDŐDI JÓZSEF (1968), Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). Budapest.
- FEOKTISTOV, A. P. (1975), Mordovskije jazyki. Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Pribaltijsko-finskije, saamskij i mordovskije jazyki. Moskva. 248—345.
- FUV: COLLINDER, BJÖRN, Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm 1955.
- GYÖRKE JÓZSEF (1934), Die Wortbildungslehre des Uralischen. Tartu.
- HALLAP, V. P. (1958), Materialy po istorii glagolobrazovatel'nyh suffiksov v mordovskih jazykah. EKKIU 2: 175—256. Tallinn.
- JEVSEV'JEV, M. E. (1963), Osnovy mordovskoj grammatiki. Izbrannyje trudy 4. Szaranszk.
- KESK: LYTJIN V. I.—GULJAJEV, J. S., Kratkij etimologičeskij slovar' komi jazyka. Moskva.
- KOLJADENKOV, M. N. (1955), Glagol'noje slovoobrazovanije v mordovskih jazykah. Zapiski Mordovskogo naučno-issledovatel'skogo instituta 16: 91—107. Szaranszk.
- KOLJADENKOV, M. N.—ZAVODOVA, R. A. (1962), Grammatika mordovskih jazykov 1. Fonetika i morfologija. Szaranszk.
- LEHTISALO, TOIVO (1936), Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. MSFOu 72. Helsinki.
- Materialy 1955: Materialy naučnoj sessii po voprosam mordovskogo jazykoznanija 2. Normy mordovskih (mokša i erzja) literaturnyh jazykov. Szaranszk.
- MÉSZÁROS EDIT (1982), Az erza-mordin igetövek rendszere. Doktori értekezés. Szeged.
- MÉSZÁROS EDIT (1984a), Sistema glagol'nyh osnov erzja-mordovskogo jazyka. NyK 86: 392—397.
- MÉSZÁROS EDIT (1984b), Az erza-mordvin igetőtípusok. Népr. és Nyelvtud. 28: 59—70.
- MSzFE: LAKÓ GYÖRGY (főszerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár 1—3. Budapest 1967, 1971, 1978.
- NAD'KIN, D. T. (1968), Morfológija nižnepjanskogo dialektu erzja-mordovskogo jazyka. Očerki mordovskih dialektov 5: 3—198. Szaranszk.
- Očerki 1961—1968: Očerki mordovskih dialaktov 1—5. Szaranszk.
- Osnovy 1974: Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Voprosy proishozhdenija i razvitija finno-ugrskih jazykov. Moskva.
- PAASONEN, HEIKKI (1897), Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. JSFOu 15/2.
- PAASONEN, HEIKKI (1938—1947), Mordwinische Volksdichtung. Herausgegeben und übersetzt von P. Ravila. 1—4. Helsinki.
- PAASONEN, HEIKKI (1953), Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und Grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki.
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1960), Kategorija vremeni i vida v finno-ugorskich jazykah permskoj i volžskoj grupp. Moskva.
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1967), Istoričeskaja morfologija mordovskih jazykov. Moskva.
- SIMONYI ZSIGMOND (1881), A magyar gyakorító és mozzanatos igék képzése I. NyK 16: 237—269.
- SKES: TOIVONEN, Y. H.—ITKONEN, E.—JOKI, A. J., Suomen kielen etymologinen sanakirja 1—7. Helsinki 1955—1981.
- TURGAJEVA, A. E. (1975), K voprosu o sredstvach vyraženiya vozvratnosti v mordovskih jazykah. Voprosy finno-ugrovedenija 6: 214—220.
- Ustno 1963—1977: Ustno-poetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda 1—7. Szaranszk.
- ZORIN, IGNATIJ (1977), Mordwinische Volksdichtung 5—6. Helsinki.

Суффиксы, образующие глаголы от глаголов эрзя-мордовского языка

Эдит Месарош

В данной работе автором делается попытка дать более полную систему суффиксов, образующих глаголы от глаголов на материалах эрзя-мордовского языка. Для этого автор использовал обширный материал, собранный из текстов, и имел в виду типы глагольных основ. Автор указывает на соответствия эрзянских суффиксов в мокша-мордовском языке и на исходную форму общефинно-угорского языка-основы тоже. Группы суффиксов сформировались по функциям суффиксов, образующих глаголы.

Рассматриваемые эрзя-мордовские суффиксы были следующие:

1. -na-, -no-/ -ñe-
2. -še-
3. -še-
4. -če-
5. -te-
6. -te-
7. -kšno-/ -kšñe-
8. -lda-/ -lđa-, -ld-/ -lđ-
9. -zda-
10. -nda-
11. -rda-, -rd-/ -rđ-
12. -ja-, -je-, -j-
13. -ta-/ -tā-, -t-/ -t̄-, -da-/ -dā-, -d-/ -d̄-
14. -sta-/ -stā-, -st-/ -st̄-
15. -ksta-, -kst-/ -kšt̄-
16. -m-
17. -gad-/ -kad-
18. -ž-
19. -žev-
20. -žem-
21. -v-
22. -vt-/ -vt̄-

Etymologica 1—48

(Материалы по этимологии маторско-тайгийско-карагасского языка)

Эта серия этимологических заметок (которую, как хотелось бы надеяться, удастся продолжить) возникла в ходе обработки и подготовки к публикации двух важнейших для самодийского языкознания лингвистических рукописей XVIII века: тайгийского, карагасского и маторского словников Г. Ф. Миллера и карагасского словника П. С. Палласа. Таким образом, предлагаемые заметки являют собой часть этимологического комментария к осуществленному нами изданию этих словников (Е. Helinski: *Two Mator-Taigi-Karagas Vocabularies from the 18th Century*. JSFOu 81).

Используемые сокращения и обозначения в основном или являются общепринятыми в уралистике (см. MSzFE 707 и сл.) и самоедологии (см. Janhunen, SW 10 и сл.), или понятны без специальной расшифровки. Менее распространенные и введенные автором аббревиатуры отражает следующий перечень:

БМРСл: К. М. Черемисов, Бурят-монгольско-русский словарь. Москва 1951.
Иллич-Свитыч: В. М. Иллич-Свитыч, Опыт сравнения ностратических языков 1—3. Москва 1971—1984.

Миллер—Боргояков: М. И. Боргояков, Словарные материалы по хакасским диалектам XVIII в. — Диалекты хакасского языка. Абакан 1973. 109—135 (словники Г. Ф. Миллера).

Миллер—Дульзон: А. П. Дульзон, Словарные материалы XVIII в. по кетским наречиям. Уч. зап. Томского гос. пед. ин-та XIX/2. Томск 1961. 152—189 (словники Г. Ф. Миллера).

МТК: маторско-тайгийско-карагасский (язык).

ПАСиЯ: Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томск.

Попова: Я. Н. Попова, Ненецко-русский словарь: Лесное наречие. Szeged 1978.

СрСл: [П. С. Паллас,] Сравнительные словари всех языков и наречий... Санкт-Петербург 1787—1789.

ТМС: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков (отв. ред. В. И. Цинциус) 1—2. Ленинград 1975—1977.

Щербак Назв. жив.: А. М. Щербак, Названия домашних и диких животных в тюркских языках. — Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва 1961. 82—172.

GH: Е. Helinski, The Language of the First Selkup Books. Szeged 1983 (данные Н. П. Григоровского по диалекту Нижней Чан).

Korhonen, JLN: M. Korhonen, Johdatus lapin kielen historiaan, Helsinki 1981.

Kortt—Simčenko: I. R. Kortt — Ju. B. Simčenko, Wörterverzeichnis der Nganasanischen Sprache I. Berlin 1985.

ММсер: Г. Ф. Миллер, рукопись (для МТК и камасинских данных номер отсылает к публикации в JSFOu 81).

PMсер: П. С. Паллас, рукопись (номер по публикации в JSFOu 81).

PRreise: P. S. Pallas, Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs III. Sankt—Petersburg 1776.

PZoogr: P. S. Pallas, Zoographia Rosso—Asiatica I—III. Sankt—Petersburg 1811.

R: В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий I—IV. Санкт-Петербург 1893—1911.

Данные самодийских языков из материалов экспедиций МГУ и полевых материалов автора приводятся с пометой (совр.). При цитировании данных из стандартных словарей литературных уральских и алтайских языков ссылки на источник, как правило, не делаются. Наряду с обычным астериском, применяется помета *для незафиксированных современных (или близких к современности) форм.

1. Матор. *tos-chunāk* 'град'.

Матор. (MMscr 10) *tos-chunāk* 'grando' (с пояснением: 'der kleine', в противоположность *sirrit* 'der große Hagel'), (PReise) *tasjunak* 'Hagel' (вероятно, искаженная форма) имеет точные соответствия в койб. (PReise) *tuskunak* 'Hagel', камас. (D) *t'osk'vñāk*, *t'āsk'vñāk* id., а также в нескольких соседних тюркских языках: тофал. *tosqanaq* 'град', тув. диал. *dostānak* (< *dostakvñak*) id., качин. (D) *tāskāñāk* 'Hagel'.

А. Й. Йоки при издании словаря К. Доннера указал на качинское слово как источник камасинского (KamWb 73), но в Joki, Lehnw. эта этимология опущена. По-видимому, тюркские формы, несмотря на свое локальное, а не общетюркское бытование, должны рассматриваться как первичные по отношению к саяно-самодийским. В словообразовательном отношении вероятна их связь с тюрк. **tōz* 'пыль', **tōz-* 'распыляться, рассеиваться', др.-тюрк. (Clauson 573) *tozyak* 'пыль, пыльца', казах. (R) *tuzyaq* 'мелкий дождь', тобол. (R) *tūsqaq* id., алт. (ойрот.) *toskok* 'хрупкий, ломкий', телеут. (R) *tosqyn* 'рассыпанный'; в случае с тув. *dostānak* налицо контаминация с тув. *dostak* 'выпуклость, шишка', тюрк. (Räsänen, VEW 491) **tosta-* 'выступать, быть выпуклым'. Сложнее объяснить тюркские формы как сложения из **toš* 'лед' и (?) **konak* 'просо' (ср. еще телеут. (R) *tošto-* 'обледенеть'): в этом случае ожидалось бы сохранение *š*, а не *s*. Не исключено, наконец, и влияние (чисто фонетическое) со стороны тюркских образований типа тобол. (R) *tasqynaq* плешивый.

Некоторым фонетическим и семантическим сходством с рассматриваемыми формами обращает на себя внимание сельк. (совр.) Таз *tōssan*, *tōqsan* 'вид наста, ледяная корка на снегу после дождя'. Однако это слово может быть удовлетворительно объяснено без выхода за пределы селькупского материала (ср. *tōs sīrī* 'глубокий снег в сугробах' или же ср. *tōqqi-* 'постелить, придавить' с потенциально возможным дериватом типа **tōqqīpsan* > *tōqsan* > > *tōssan* 'настил'), а реконструкция общего прасамодийского источника для матор., камас.-койб. и сельк. слов представляется невозможной.

2. Самод. **säcu* 'головня'.

Корень реконструируется на основании следующих данных:

нган. (совр.) произв. *satüə* (< **säcu-jä*) | энТ (совр.) произв. *seduo* (< **säcu-jä*, как в нган.) | ненЛ (C) *šät*, *šat* 'Kohle', (L) *Štuš-šät* 'Kohle; Holz, das schwarz verkohlt ist', Р *tuñ-šät* id., (Попова) произв. *šatko* 'уголь' | сельк. (GH 1495) *түбүдүмчү* [*tū-säččə*], (совр.) Таз *sat* или *satti*, чаще *tüssat* или *tüssatti* | камас. (D) -*zādə*: *səñzādə* 'Brand, Feuerbrand' | тайг. (MMscr 33) *schädu* [*sädü*] '(?) pruna'.

Нган. *satüə* засвидетельствовано также как (Г. Н. Грачева, Традиционные культуры нганасан. — Памятники культуры народов Сибири и Севера. Ленинград 1977. 222) *satüö* 'головешка', (Kortt — Simčenko) *sat'ü'* id. В ненецком и селькупском представлены отчасти сложения с самод. **tuñ* 'огонь',

в камасинском — сложение с (C) *si'* 'Kohle'. Тайгийское слово записано в рукописи Г. Ф. Миллера как соответствие лат. *pruna* 'угли', а затем перечеркнуто, из чего можно заключить, что оно обозначало нечто сходное с углями — скорее всего, именно головню.

3. Самод. **se* 'глина'.

МТК /*sä*/ 'глина' засвидетельствовано как (ММсег 44) караг. матор. *schä* 'lutum', (РМсег 356) караг. *se* 'глина'. Оно дополняет собой этимологическое гнездо, выделявшееся уже давно (см., например, Setälä: FUF 12: 46, JSFOu 30/5: 37; Paasonen, Beitr. 80, 217), но в своей северносамодийской части не лишнее проблематичности (в Janhunen, SW это сопоставление отсутствует):

нган. (C) произв. *sātu* (ген. *sadu*) 'Thon' (? < **se-t'ä*) | ненТ произв. (C) *saed* 'Lehm', (L) O *sēd tab* 'blauer Ton', (T) *сэд я* 'плотная глинистая почва' (? < **se-j-t'z*) | ненЛ произв. (C) *haet* 'Ofen (im Zimmer)', (L) Lj, *χēt* 'blauer Ton; Ofen', (Попова) *χaet* 'глина' (= ненТ) | сельк. (C) МО К *syē* 'Lehm?', *schwarze, harte Erde bei einem Fluss*, (совр.) Таз *sō* 'глина, глинистая почва' | койб. (Сп) *сэ* 'глина', 'известь' | МТК /*sä*/.

Предлагаемая нами реконструкция самод. **se* носит ориентировочный характер и опирается на аналогии с фонетическим развитием в таких примерах, как самод. **je* 'сосна' (см. Janhunen, Sw 42 с реконструкцией **je*¹ (**je¹w*) и **te* 'береста' (см. Janhunen, SW 145—146 с реконструкцией **tēj*).

Думается, что нет оснований отказываться (как это делают Sammal-lahti: FUF 43 и Janhunen: JSFOu 77/9) от традиционного сопоставления самодийских форм с финно-угорским названием глины (Сетяля, Паасонен, см. еще Toivonen: FUF 30: 355 и SKES 985). Речь идет о фин. *savi*, саам. Kld. *tšuvjje*, Ter *tšuvje*, -a, мордэ *šovoh*, М *šovoh*, мар. *šun*, удм. *šuj* (ср. также *šumed*, *šumed* 'ил'), коми *šoj* (ср. также *šun* 'глей, темно-синяя глина; ил'), манс. (Honti, OUVok. № 580) **šūwōl*, хант. (DEWOS 1312, реконструкция наша) **šūwōj*; помимо указанных работ, см. еще Setälä: FUF 2: 259; Paasonen, s-Laute 41; FUV 112; Collinder, CompGr. 397, 413 (**šawō*); КЭСК 252, 274. Уникальный характер некоторых фонетических корреспонденций, наблюдаемых в данном наборе форм, побуждает ряд исследователей к его дроблению на две или даженатри этимологии (Toivonen; SKES; UEW sub. **šawe*, **šojwa*). Однако действительной причиной этого может быть уникальная фонетическая структура исходной праязыковой основы. Одно из возможных решений состоит в реконструкции ф.-у. **šwzC* с вынужденным предположением о том, что исходное качество гласных затемнено вследствие их взаимодействия и/или стяжения (C обозначает один из палатальных согласных). Отметим, что даже саамские формы, связь которых с фин. *savi* оспаривается, могут отражать **šūwja*¹ (видимо, некоторая трансформация **šwzC*). Учитывая регулярный характер утраты урал. **w-* в самодийском, нет непреодолимых препятствий к объединению ф.-у. **šwzC* с самод. **se*: как и в некоторых других случаях такого рода,

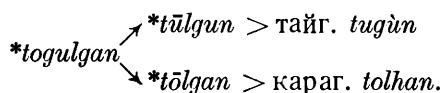
¹ Считается, что саам. Kld. -*ūj-*, Ter -*ūv-* отражают общесаам. **-kj-* (> **-γj-*), см. Korhonen, JLN 173, 191. Однако неизвестны, по-видимому, примеры с общесаам. **-wj-*; можно допустить, что если такое сочетание существовало, то оно дало те же восточносаамские рефлекссы.

неспособность современной уралистики воспроизвести с желательной точностью фонетический облик исходной праформы не может служить основанием для того, чтобы вообще игнорировать соответствующую этимологию.

4. Тайг. *tugun-chorchóldschin* 'олово'.

Тайг. (MMscr 48) *tugun-chorchóldschin* 'stannum' включает в качестве второго компонента название свинца, имеющее тюрко-монгольское происхождение, см. Joki, Lehnw. 195. Первый компонент опознается как монголизм, ср. письм.-монг. (Ligeti: NyK 49: 261—262 и др.) *toyulyan* 'олово', бурят. (C) NU *tálugun*, Т Ch. *tálgun* (n) 'Blei', (БМРСл) *туулган* 'свинец'. Развитие *-lg-* > *-g-* труднообъяснимо (неточная запись?).

Монгольским заимствованием является и караг. (PMscr 359) *tolhan* 'олово' (один из чрезвычайно многочисленных монголизмов карагасского диалекта), однако рассматриваемые две формы отражают различные монгольские диалектные источники:

5. МТК */aja/* 'брат', 'ребенок'.

В материалах по МТК представлены два термина родства, имеющие одинаковую форму */aja/* и засвидетельствованные следующим образом:

(А) (Mess) абакан. *aija* 'Bruder', (MMscr 57) тайг. (+ Px 3Sg) *aiidda*, караг. (+ Px 3Sg) *aiedda* 'frater maior', (СрСл) матор. (+ Px 3Sg) *orgatda* 'брат' (ср. */orgo/* 'большой').

(Б) (MMscr 63) матор. (+ Px 1Sg) *aim* 'infans', (СрСл) матор. (+ Px 3Sg) *aiieda* 'сын', (Сп) матор. (+ Px 1Sg) *aim* 'младенец', (мн. ч. + Px 1Sg) *aine* 'дети', (ген. + Px 1Sg) *айныенджимия* 'приданое' (= *айны енджи mia* '*ребенка-моего приданое дает'), *айнайда* 'внук' (= *айн[ы] айда* '*ребенка-моего ребенок-его').

Эти два термина очевидным образом состоят в дополнительном диалектном распределении: */aja/* как обозначение (старшего) брата отмечено в „абаканском”, тайгийском и каргасском диалектах (в маторском — лишь в сочетании с определением 'большой'), а как обозначение ребенка, сына — только в маторском, где понятие (старший) брат выражается тюркским заимствованием */aža/*: (MMscr 57) *adschēm* 'frater maior', (Сп) *аджям* 'брат' (см. Joki, Lehnw. 57). Отметим, что этимологическая идентификация */aja/* и */aža/* совершенно немыслима (вопреки Raasonen, Beitr. 278 и Joki, Lehnw. 57).

МТК */aja/* — типичный представитель категории Lallwörter. Фонетически и семантически сходные формы присутствуют во многих самодийских языках, ср. особенно нган. (C) *ηaja*, *ηaija* 'jüngerer Bruder od. Schwester', (Терещенко НганЯз. 4, 29) *ηадя* 'младший брат; младшая сестра', (Mikola) произв. *ηεdaptε nini* [*ηo-*] 'öccs' | сельк. (Katz, Seleupica 1: 36) Тым *ata* 'älterer Bruder' | ненЛ (L) Lj. *idda* id. Реконструкция общего источника этих форм (? самод. **əjā*) возможна лишь при предположении о нерегулярном фонетическом развитии в нганасанском (*-a* вместо ожидаемого *-u*) и лесном ненецком

(отсутствие η -протезы, как и в некоторых других терминах родства). См. также Steinitz, OstjArb. IV: 268—269.

Наиболее правдоподобная цепочка семантического развития: 'ст. брат/сестра' = 'брат/сестра' → 'мл. брат/сестра' → 'ребенок'.

6. Самод. *jək(з)tʰz 'старый, старик'.

Следуя Х. Паасонену (Beitr. 266—267), эту прасамодийскую основу можно реконструировать на основании камасинско-МТК параллели, явно не носящей контактного характера:

камас. (C) *tekte* 'alt', (D) *dalʰtə*, *dʰpʰktə*, *daʰktə* | МТК |čagədi|: (MMscr 61) тайг. (+ Px 1Sg) *dschágadēm* 'maritus', (PMscr 577) караг. *jagadī* 'старый', (СрСл) матор. (+ Px 3Sg) *čagádjadde* 'муж', (Сп) матор. *тцягды* 'дряхлый', *тцягдыхазы* 'старик' (-хазы 'человек'), (+ Px 1Sg) *чагдемь* 'жених', *тцягдымь* 'муж', *тцягдемь* 'хозяин'.

Парадоксально, но факт: никак нельзя признать случайностью сходство самод. *jək(з)tʰz с сев.-самод. *jəkə́tʰz 'важенка', которое отражено следующим образом:

эНТЛ (совр.) *doγodi*, (C) Ch. *jóhori*, B. *johodi* 'Renntierkuh' | ненТ (L) O *jāxadēj*, U—Ts. *jādēj* id., (T) *яхāдей* 'важенка (самка оленя)' | ненЛ (L) Nj. *jāxaci*, *jāci* 'Weibchen (Renntier, Kuh, Pferd, Schaf, Schwein)' S *jāxci*, (Попова) *daʰci* 'важенка (самка оленя)'.

Неслучайный характер сходства доказывается существованием точной семантической параллели в хантыйском языке, где *nāptəγ 'Renntierkuh' (V *nowtəγ*, см. DEWOS 1010) словообразовательно связано с *nāpət 'Lebenszeit, Alter', *nāptəγ 'langlebig, alt' (V *nowət*, *nowtəγ*, см. DEWOS 1009—1010). То же соотношение наблюдается между манс. (Ahlqvist) *nati* 'Weibchen von Renntier' и манс. (Honti, OUVok. № 435) *nāt 'Lebenszeit'.

С другой стороны, сев.-самод. *jəkə́tʰz 'важенка' трудно отделить от самод. *jekä́ 'самка, важенька' (см. Janhunen, SW 41; рефлекс в нен., сельк. и камас.). Реконструкция в последнем случае *e представляется не вполне достоверной, поскольку существует еще эНТ (совр.) *dote* 'самка' (скорее из *jəkə́, чем из *jekä́). Следует добавить, что в камасинском языке слово 'старый' (см. выше) неотличимо от (C) *tekte* 'Renntierkuh', (D) *dʰpʰktə*, *dʰpʰktə*, *tʰpʰktə*, *daʰktə* id.

По-видимому, объединить все рассматривавшиеся самодийские формы позволяет реконструкция самод. *jəkə́cä ~ *jəkə́cä (? ~ *jekä́) 'старый; важенька'. Нельзя исключить (несмотря на необычное соответствие анлаутных согласных), что с этой основой связано тунг. (TMC 2: 52—53) *sagdī 'старый'.

Наконец, в связи с МТК |čagədi| (см. выше) следует обратить внимание на названия двух тофаларских (тюркско-карагасских) аймаков: (C) *Tjogde* и *Kara Tjogde*, (Рассадин, Фонетика и лексика тофаларского языка 5) *čoydy* и *qara čoydy/qara joydy*; ср. также бурят. (C) *Zugde* 'Karagasse'. Сюда же могут относиться такие тюркские родовые названия, как койб. (C) *tjoda* и сойот. (C) *tjode*, если в них -d- < *-γd- (см. Hajdú: JSFOu 54/1: 97). Засвидетельствованные значения МТК |čagədi| ('муж', 'хозяин') дают основания рассматривать это слово как возможный источник карагасского этнонима.

7. Самод. **nāmpā* 'темя, макушка'.

К тем данным по этой основе, которые приведены в Janhunen SW 99, следует присовокупить энТ (совр.) *naba* 'темя, макушка' и нган. (совр.) *hophu*, (Kortt—Simčenko) *hūonghy* 'макушка'. Благодаря этим данным среди нескольких возможных реконструкций, указанных Ю. Янхуненом (**nāmpā*, **nāmpā* или **nāmpā*) можно с уверенностью выбрать одну — **nāmpā*. Такая реконструкция полностью согласуется и с данными МТК, где мы находим тайг. караг. [*namba*], матор. [*namba*], см. (MMscr 69) тайг. (+ Px 3Sg) *njāmbata* 'caput', (PMscr 375) караг. *nēmbasimachande* 'подбородок', (PReise) матор. *nhamba* 'Kopf', (Cп) матор. *намба* 'верх', (+ Px 1Sg) *намбам* 'голова'.

8. Матор. *harāda* 'brachium', самод. **pārā* 'рука (Arm)'.

В нашей публикации в JSFOu 81 высказано предположение, что матор. (MMscr 81) (+ Px 3Sg) *harāda* 'brachium' представляет собой заимствование из (ранне) тюркского **kar(a)* 'рука (Arm)'.

Однако, сколь ни привлекательна версия о том, что данное тюркское слово проникло не только в венгерский язык (венг. *kar*), но и в МТК, от нее следует решительно отказаться в пользу не замеченного нами, но вполне очевидного сравнения с ненТ (L) *U pārāb* 'Unterarm', ненЛ (L) *Lj. Nj. pārāt* 'Unterarm; Oberarm'. На эту этимологию, позволяющую реконструировать самод. **pārā* 'рука (Arm)' (в ненецких формах наращен суффикс *-*le*) указал Ю. Янхунен (письменное сообщение автору от 11. 09. 1986; см. также: J. Janhunen, On the Interaction of Mator with Turkic, Mongolic, and Tungusic. — JSFOu 82, в печати).

9. МТК [*enži*] ~ [*inži*] 'женская грудь, сосок'.

Данное слово засвидетельствовано следующими формами: (MMscr 86) тайг. (+ Px 1Sg) *indschim*, караг. *ēndschi*, матор. *indschi* 'mamillae', (PMscr 392) караг. (+ Px 3Sg) *ēnditte* 'титка', (Cп) матор. *инджи* id., (акк.) *инджим-мим* 'кормлю грудью', (ген. + Px 3Sg) *энджынду* 'вымя у коровы или овцы' (ср. ур. 'железа'). В нем можно было бы видеть тюркское заимствование, ср. тюрк. **āmčāk* с теми же значениями (хакас. *imžek*, алт. (ойрот.) *emček* и т. д., см. Севортян ЭСТЯ 1: 272). Слабым звеном такого объяснения является отсутствие каких бы то ни было следов конечного -*k* в МТК.

С другой стороны, можно предполагать и самодийское происхождение рассматриваемого слова. Оно могло развиться из самод. **ānsi* < **āmsi* (к фонетике ср. самод. **āts'i* 'ребенок' > МТК [*eči*] ~ [*iči*] и самод. **t'ānsā* 'ящерица' > МТК (*tanžə*)). Гипотетическая праформа **āmsi* содержит корень **ām-*, обнаруживаемый также в ненТ (L) О *qāmē*, *qāme* 'Zitze, Brustwarze', *qāmā* 'saugen' | ненЛ (L) *Nj. qammar* 'Zitze, Euter'². Своей суффиксальной

² Но камас. (D) *ēmērlem*, *ēmērlem* 'saugen, lutschen' < тюрк. (ср. хакас. *emer-* 'сосать'); в MSzFE 153 неточность.

частью и общей структурой **əmsi* напоминает нган. (Kortt—Simčenko) произв. *nimsyku* 'сосок (груди), груди', сельк. (C) К *njepsə*, Кар. *njips* 'Brustwarze'; эти формы отражают самод. **nimsz* и далее связываются с самод. (Janhunen, SW 110) **nim-* (~ **nim-*) 'сосать'.

Весьма вероятно, что параллельное функционирование самод. **nim-* и **əm-* 'сосать', **nimsz* и (?) **əmsi* 'сосок' представляет собой архаизм прауральской эпохи, поскольку сходные варианты сосуществуют и в финно-угорских языках, ср. **nime-* (саам. N *njāmtā-*, коми *nimavni*) и **ime-* (фин. *imeä*, хант. VVj. *em-*, венг. *emlő*). Изложенные выше данные подкрепляют и дополняют анализ, представленный в MSzFE 153 и Janhunen: JSFOu 77/9: 256, см. также UEW 82--83.

10. Самод. **əŋkə*¹ 'мочевой пузырь'.

Корень реконструируется на основании следующих данных:

нган. (совр.) *ŋoŋku*, (Столярова ПАСИИЯ 1973: 87) *ŋoŋku* | энТ (совр.) *ago* | ненТ (Т) *нанг* | ненЛ (Попова) *ŋəŋk* | МТК [*əŋga*]: (MMscr 89) тайг. (+ Рх 3Sg) *əngada*, матор. (+ Рх 3Sg) *angada* 'vesica'.

Нган. *ŋoŋku* < **əŋkə*, тогда как ненецкие и энецкая формы восходят к **əŋkə*.

Определенным сходством с **əŋkə*¹ обладает сев.-самод. **ənsə*-(< **əŋkə*-?) '(?) моча', отраженное следующими формамн:

энТ (C) *adu* 'Unrat, Kot', (совр.) произв. *aduko*, *aduku* 'кал', *adus-* 'испражняться' | энЛ (совр.) произв. *asuku* 'кал' | ненТ (L) ОР *ŋānsi* 'Harn', *ŋānsi-n-sabū* 'Harnblase', (Т) *нанзи* 'моча' | ненЛ (Попова) *ŋānsi* id. Ср. также **ənsə-* 'мочиться', отраженное как ненТ (C) *ŋānsādm* 'pissen', (L) О *ŋāncā* id., (Т) *нанзац* 'мочиться' | ненЛ (L) Kis. *ŋānsa'aš* 'ins Bett nassen, in die Hose harnen', (Попова) *ŋānsa* (š) 'испускать мочу, мочиться'.

11. Самод. **səpəj* 'мочевой пузырь'.

Если (10) **əŋkə*¹ представляется чисто анатомическим термином, то рассматриваемое здесь название мочевого пузыря могло быть исходно связанным с его хозяйственным использованием в качестве емкости для жидкостей:

ненТ (L) О *sabū* 'mit Luft gefüllter Beutel, Blase (z. B. Kropf des Schneehuhns, Harnblase, die voll Luft geblasen wird)', (Т) *cābū* 'пузырь для хранения жира (из раздутого сетчатого желудка оленя)' | ненЛ (L) Р *čippū* 'getrocknete Harnblase', (Попова) произв. *čipuda'ma* 'мочевой пузырь' | караг. [*sühüj*]: (MMscr 89) *schugui* 'vesica', (PMscr 415) (+ Рх 3Sg) *šjuhuste* 'пузырь' | энЛ (MMscr) *sowu* 'vesica', (C) *sóbu* 'Blase'.

В словаре Т. Лехтисало ненецкие формы рассматриваются как отглагольные производные. Если это так, то к общесамодийской эпохе следует возводить и сев.-самод. **səpə-* 'наполнить, набить':

нган. (совр.) *səhə-* 'набить, напихать, зарядить (ружье)' | энТ (совр.) *sobo-* 'наполнить, набить, зарядить (ружье)' | ненТ (L) О *sabā* 'packen, stopfen, füllen, laden (die Flinte)', (Т) *cābā*(с) 'набить, наполнить, зарядить (ружье)' | ненЛ (L) Lj. *čappāt* 'packe, lade'.

12. Самод. **nākā*¹ 'покрытие, одежда'.

Реконструкция опирается на следующие данные:

(?) нент произв. (Т) *няхъла(сь)* 'укрепить при помощи подкрепляющего дополнительного слоя' | сельк. (совр.) Таз *nūqi* 'поверхность, покров, кожа (на теле), одежда, нук (покрышка чума)' | МТК (ММscr 96) тайг. *ngjāga*, караг. *njāga*, матор. *naga* 'vestis'.

В свете предложенной реконструкции нуждается в пересмотре вопрос о соотношении между сельк. *nūqi* и хант. (DEWOS 1032—1033) **nūkəj*: Trj. *nōki*, КоР Kr. Ts. *nōkə*, Ni. *Šnūkə*, Kaz. Sy. *nūki*, O *nuki* 'Sämischleder (Kr. Š Sy. O; Kaz.: aus Rentierfell); dem Sämischleder ähnliches Leder (Kaz. O); ungebrauchtes Kuh-, Pferdeleder für Riemen (Kaz.); abgenutztes Rentierfell ohne Haare (Ni. Š Sy.); Bedeckung für das Zelt (Trj.); Fausthandschuh aus Leder (КоР Ts.); (Leder-) Riemen (Š)'. Согласно Rédei: NyK 74: 90, селькупское слово является хантыйским заимствованием; в пользу этого говорит то, что оно известно только в северных селькупских диалектах, тогда как хант. **nūkəj* распространено на всей хантыйской территории (и заимствовано из хантыйского в мансийский и русский языки). Но этот фактор не может служить решающим аргументом, если учесть, что для **nūkəj* не обнаруживается ни соответствий в других финно-угорских языках, ни внутрихантыйской этимологии; что семантический спектр сельк. *nūqi* существенно шире (в то время как хант. **nūkəj* носит терминологический характер); наконец, что для сельк. *nūqi* устанавливается самодийская этимология. Поэтому правильнее считать, что хантыйское слово представляет собой селькупское заимствование — по-видимому, очень давнее, проникшее до расселения западных ханты на современных территориях.

Сохраняет, тем не менее, силу объяснение русск. *нюк* как хантыйского заимствования (Steinitz, OstjArb. IV: 210—211); мнение о селькупском происхождении этого русского слова (Г. Н. Прокофьев, Селькупская грамматика. Ленинград 1935. 45) подтверждается лишь „в конечном счете”.

13. Самод. **sārwa*¹ (**sārwa* или **sārmā*) 'дымовое отверстие чума'.

Корень реконструируется на основании следующих данных:

энтЛ (С) произв. *sāma'a* 'Rauchloch' | нент (Л) Sj. *ḡn-sārwa* 'Verbindungsstelle der Zeltstangen oben' (*ḡn* 'Zeltstange'), (Т) *сарва* 'верхушка (чума)' | ненЛ (Л) Nj. *ḡrwa* 'zwei dickere Grundstangen des Zeltgerippes, die zusammengebunden sind', *ḡrwa-ḡi* 'Rauchöffnung in der Spitze des Zeltes', (Попова) *xahwa* 'верхушка', *xahwanši* 'дымоходное отверстие в чуме' | (?) камас. (D) *sōrmu* Ortsname: ein Gipfel im Sajanischen Gebirge | МТК (ММscr 104) тайг. (+ Px 1Sg) *sarmām*, караг. матор. *sārma* 'fenestra'. В связи со значением 'окно' в МТК достаточно сослаться на роль дымового отверстия как источника освещения и смотрового проема в чуме.

14. (?) Самод. **ā¹tā¹* 'нарта (один из видов)'.

Этимология ненадежна из-за ограниченности материала: энт (совр.) *еде* 'нарта-склад' | МТК (PMscr 443) караг. *éde*, матор. *édde* 'traha', (PMscr 443) *edē* 'сани'.

15. МТК *kura*, *körü* 'веревка'.

В число рефлексов самод. (Janhunen, SW 76) **kurä-* 'связывать, плести' Ю. Янхунен включает: (А) матор. (Сп) *курамъ* 'плету'; (В) матор. (Сп) *кура* 'веревка'; (С) тайг. (Adelung) *körü* 'funis', ср. (MMscr 116) тайг. *körü*, караг. *görü* 'funis'.

Среди этих форм бесспорно самодийским является только глагол *курамъ*.

Сложнее обстоит дело с *кура*. Это слово может, конечно, трактоваться как отглагольное существительное, но образование *nomina acti* посредством нулевого суффикса для самодийских языков совершенно нетипично. Точное соответствие обнаруживается в коттско-ассанском языке: котт. (С) *kúra* 'Strick, Riemen', ассан. (Миллер—Дульзон) *кура* 'веревка'. Более отдаленную параллель дает тюрк. (Räsänen, VEWТ 302—303) **kur* 'пояс, кушак; ряд', которое М. А. Кастрен (Versuch Jen.-Ostj. u. Kott. 206) сопоставлял с котт. *kúra*. Не исключено, что ранняя пратюркская форма с сохранением впоследствии утраченного конечного гласного (**kurz*) послужила источником для матор. *кура*, котт. *kúra*.

Другое обозначение веревки — *körü*, *görü* — фонетически несводимо ни к **kurä-*, ни к *кура*. По-видимому, оно представляет собой заимствование из алтайского источника. Наибольшее сходство с *[körü]* обнаруживает тунг. **göra* 'привязь, веревка', отраженное как нанайск. *К—Ugure* 'причал (веревка, для привязывания лодки)' и ороч. *guže* 'ремень (которым привязывают хомут к потягу)' (в ТМС I: 174 эти слова ошибочно помещены в двух различных статьях); далее ср. тунг. (там же) **göra-* 'связывать; развязывать', письм.-монг. *görü-*, *gürü-* 'плести', *güri* 'корзина', *gürüge* 'плетеное изделие', (Ramstedt, Kalm Wb 139) *gürege* 'geflochten, Flechtwerk'. См. об этих алтайских словах Poppe, VerglGramm. 25, 107, а также Sauvageot, Rech. 85 (где для сравнения с ними привлекаются, среди прочего, и рефлексы самод. **kurä-* 'связывать, плести'). Детали взаимоотношения между МТК *[körü]* и алтайскими формами неясны; в целом чрезвычайное трудно полностью разобраться в обилии уральских и алтайских форм типа *kVrV-/gVrV-*, которые обозначают связывание, плетение, орудия или продукты этих действий и отчасти могут быть связаны генетически (см. Иллич-Свитыч I: №№ 197, 236, а также слабо систематизированный материал в Sauvageot, Rech. 85—89), отчасти же являются заимствованиями³ и результатами контаминации.

Учет этого многообразия форм делает затруднительным принятие версии Ю. Янхунена, согласно которой глагол **kurä-* является дериватом от самод. **ki* 'веревка, ремень', сохраненного только в сельк. (совр.) Таз *kü* 'лямка' (Janhunen, SW 75—76, ср. еще Sammallahti: FUF 43: 29—30).

16. Самод. **kejt* 'кобыла, самка'.

В диалектах МТК обнаруживается два сходных, но не сводимых друг к другу названия кобылы: (MMscr 119) тайг. *kéibe* 'equa', (Сп) матор. *кейбе* 'кобыла', (ген.) *кыйбын-сагмалъ* 'вино из молока лошадиного' (из самод. (Jan-

³ Например, нанейск. *xorko* 'веревка' при самод. **kurko*, нент *xurko*; см.: Е. А. Хелимский, Самодийско-тунгусские лексические связи и их этноисторические импликации. — Урало-алтаистика. Новосибирск 1985. 210.

hunen, SW 66—67) **kejmä* (? ~ **kijmä*) 'самка') и (MMscr 119) караг. *gim* 'еуа', (PMscr 447) *gym* 'кобыла'. Это второе название непосредственно сопоставимо с теми селькупскими и камасинскими формами, которые упоминаются Ю. Янхуненом в связи с **kejmä*, но (в отличие от других рефлексов **kejmä*) не обнаруживают никаких следов конечного гласного: сельк. (D) Чая *süm* 'tamma', (GH 1285) *сюм* 'кобыла' | камас. (D) *šem-p'õ'du* 'Ziegenweibchen' (*p'õ'du* 'Ziege'). Несомненно, все эти формы отражают общий источник — самод. **kejm* (реконструкция гласного не вполне достоверна, как и в случае с **kejmä*).

С другой стороны, к числу форм, отражающих вариант **kejmä*, следует добавить энТ (совр.) *sē* 'самка' и ненЛ произв. (C) *šibeku* 'Vogelweibchen', (Попова) *šipako* 'самка' (возможно, эти формы — в отличие от ненЛ (L) Nj. *šimše'ku* 'Vogelmutter' — представляют собой заимствования из ненТ).

Не исключено и существование третьего варианта — самод. **kejwä* (откуда тайг. *kéibe* и, может быть, проблематичные формы в лесном ненецком). Более того, именно такой фонетический вариант может претендовать на первичность (по отношению к **kejmä* и **kejm*) в силу наличия финно-угорских соответствий: ливск. (Sjögren) *kēv* 'Stute', саам. Kld. *kievva* 'wilde Renntierkuh' (Toivonen, FUF 20: 144; FUV 23; UEW 152). К сожалению, детали развития прасамодийских сочетаний „сонант + *w” и „сонант + *m” (имевших тенденцию к взаимному смешению) из-за ограниченности материала далеки от полной ясности.

17. МТК */üdä/* ~ */üdü/* 'крупный рогатый скот'.

Данное слово засвидетельствовано следующим образом: (MMscr 120) тайг. матор. *üddu*, караг. *üdu* 'vassa, bos, vitulus', (PMscr 453) *уду* 'корова', (PMscr 454) *удунеддä* 'теленки' (-неуда 'ее-детеныш'), (СрСл) матор. *ыддä* 'бык, корова', (PZoogr.) *uiddoe* 'Bos Taurus', (Сп) *удä* 'корова'.

Краткое указание К. Менгеса (CAJ 2: 163) на тюркское соответствие этого слова („is Motor *ude* = Alt. Ткк. *ud* 'ox' originally cognate; or a very old loan?") нуждается в некоторых комментариях. Предполагать позднее заимствование из тюркского (как для большинства других терминов животноводства в МТК) действительно невозможно: тюрк. **ud* (**ud*) 'крупный рогатый скот, корова, бык' в современных тюркских языках представлено очень слабо (см. Севортян, ЭСТЯ 1: 572—573 с литературой), причем в сибирском регионе сохранилось лишь в алт. (ойрот.) *уј* 'корова'. МТК *ü*- мог развиться из **u*- под влиянием переднего гласного во втором слоге, но этот последний не мог быть просто „наращен” на консонантную основу (такие „наращения” в МТК не появлялись). Поэтому если признавать */üdä/* ~ */üdü/* тюркским заимствованием, то возводить его можно только к ранней пратюркской форме типа **uds* (**üdä*) с сохранением впоследствии утраченного гласного в ауслауте (ср. выше (15)) и, что особенно примечательно, с отсутствием гармонии гласных. Альтернативная версия К. Менгеса об исконном родстве для слова явно культурного характера вряд ли приемлема. Однако можно допустить, что и МТК */üdä/* ~ */üdü/*, и тюрк. **ud* восходят к общему неизвестному нам источнику (между прочим, мнение о субстратном происхождении тюрк. **ud* высказывалось и ранее — см. Sinor: АОН 15: 322).

18. МТК *dschere* 'бык'.

Это слово представлено как (MMscr 121, 122, 123) тайг. (+ Px 3Sg) *dscheréde* 'bos', 'aries', караг. *konin dscherè* 'ovis' (*konin* 'овца'). Видимо, при выверке записи эти формы вызвали у Г. Ф. Миллера какие-то сомнения (возможно, в связи с их использованием для обозначения не только быка, но также барана (?) и овцы (??)) и оказались в рукописи зачеркнуты. Это, однако, не дает оснований пренебрегать ими, поскольку одновременно были зачеркнуты и такие бесспорно реальные слова, как караг. *bukà* 'bos' и тайг. *koi* 'ovis'.

МТК *dschere* естественно соотнести с многочисленными сибирско-тюркскими и монгольскими названиями самцов-производителей и холощеных быков крупного рогатого скота и оленей типа *čar*, *šar*, *čary*, *šary*, *žari* (подробнее см. ниже). Эта группа названий пока, насколько нам известно, не получила удовлетворительного освещения в этимологической литературе. Чаще всего ограничиваются сравнением названий вола: тюрк. *čar*, *šar* (но тув. *šary*): письм.-монг. *šar*, эвенк. *čar*.⁴ С другой стороны, вполне обоснованно отмечается связь тув. *šary* с тув. Тоджа *čary* 'кастрированный верховой олень', тофал. *čary* 'выхолощенный ездовой или выючный бык домашнего оленя' и далее с письм.-монг. *žari* 'дикий олень'.⁵ При одновременном учете обоих указанных гнезд их соотношение ostetca неясным, к тому же дополнительно привлекается много излишнего материала из уральских и других языков.⁶

Представляется возможным отразить историю и взаимные отношения рассматриваемых слов следующей схемой:

А. Первоисточник или наиболее близкая к первоисточнику форма — прамонг. **žari*, непосредственно отраженное как письм.-монг. *žari* 'дикий олень', бурят. (C) *NU zaře*, *T zaře*, *zari*, *S gēr* 'Renntierochse', (Рассадин) окин. *zari* 'ездовой домашний олень; самец домашнего или дикого оленя', (БМРСл) окин. *zari* 'кастрированный олень старше четырех лет (годный для верховой езды)'.

Б. Будучи заимствованным в ранний пратюркский, **žari* претерпело закономерные фонетические изменения: субституцию *ž*- через *č*- и апокопу конечного гласного и специализировалось в значении 'вол'. Регулярными рефлексам тюрк. (сев.-вост.-тюрк.) **čar* 'вол' являются приводимые у Радлова алт. (ойрот.), телеут., лебед. *čar*, бараб. кюзрик. *car*, шор. качин. *šar* 'кладеный бык', ср. еще алт. (ойрот.) *čar* 'бык, вол (рабочий); (в женском языке:) корова', сойот. (= тув.) (C) *šar* 'Ochse'.

В. Еще одним отражением **žari* является МТК *dschere* 'бык' (фонологически, вероятно, [čäri] с умлаутом гласного первого слога под действием -i).

⁴ См.: Ramstedt, Kalm Wb. 422; Щербак, Назв. жив. 99; Sinor: AOH 15: 322; Räsänen VEWT 100; К. А. Новикова, Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурской лексике, относящейся к животному миру. — Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Ленинград 1972. 113; ТМС 2: 385. Трудно согласиться с А. М. Щербаком, который выводит тюрк. *čar* из монг. *šar* (подобная звуковая субституция вряд ли возможна), и с Д. Шинором, который квалифицирует *šar* как типично монгольское слово (что не так ввиду *š*-).

⁵ См.: З. Б. Чадамба, Тоджинский диалект тувинского языка. Кызыл 1974. 64; В. И. Рассадина, Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ 1971. 194.

⁶ См.: Raasonen, Beitr. 93; Sauvageot, Rech. 72; Räsänen: Vir. 1947: 165; Joki: MSFOu 150: 127—128. А. Й. Йоки совершенно справедливо отделяет тюрко-монгольские формы от анализируемых им уральских.

Г. В относительно поздний период монг. **žari* (или, скорее, его продолжение в таком бурятском диалекте, где еще не произошел переход **ž* в *z*) было заимствовано тюрками вновь, на этот раз только в тувинско-тофаларском ареале: *čary* 'олень-производитель (тув.), кастрированный верховой олень (тув. Тоджа), выхолощенный ездовой или вьючный бык домашнего оленя (тофал.)'.

Д. Тюрк. **čar* в диалектной форме *šar* (как в качинском, шорском, тувинском) возвратилось в монгольские языки — отсюда письм-монг., халха-монг. *šar* 'вол, кастрированный бык', бурят. *šar* id. Другая диалектная форма тюркского слова (*čar* или *car*) отражена в калм. (Ramstedt) *tsar* 'Ochs (verschnittener), Jochtier' и в письм.-монг. *čar* id. (если только этот вариант, приводимый в Ramstedt, Kalm Wb. 422, не является фикцией, как склонен полагать Sinor: АОН 15: 322).

Е. Тув. *šary* 'вол' представляет собой, судя по всему, продукт контаминации двух упомянутых выше тувинских форм — *šar* и *čary*. Несколько иной вариант контаминации можно видеть в караг. (= тофал.) (C) *tara* 'Ochse', которое фонетически соответствует тофал. *čary*, но семантически — скорее тюрк. **čar*.

Ж. Эвенк. *čar* 'вол' восходит к тюрк. **čar* или непосредственно, или через какой-то незасвидетельствованный монгольский источник; возведение к монг. *šar* (TMC 2: 385) ошибочно.

3. Тюркским (или монгольским) заимствованием является также ассан. (Миллер — Дульзон) *šap* 'вол'.

19. МТК *tagai*, *árgai* 'медведь'.

В материалах по МТК встречается несколько названий медведя, что уже само по себе служит свидетельством существования у саянских самодийцев, как и у многих других народов Сибири, медвежьего культа или по крайней мере суеверного почитания этого животного: ср. (MMscr 128) тайг. *čáirachan*, (PMscr 463) караг. *chairachan*, (PZoogr.) горно-саян. *chairachan*, *irei*, (Cп) матор. *ремдзягды*; см об этих названиях Joki, Lehnw. 132—133, 257—258; Menges: CAJ 5: 143; Janhunen, SW 27—28.

В словнике Г. Ф. Миллера мы находим также (MMscr 128) караг. *tagai* 'ursus', матор. *tágai* 'ursus, das Weibchen', *árgai* 'ursus, das Männchen'.

В первом из этих названий можно с некоторой натяжкой усмотреть фонетически трансформированное монгольское заимствование, ср. бурят. (C) NU *otokoi* 'Bärin'. Это бурятское слово, очевидно, образовано от бурят. *otog* 'шалаш, балаган' — ср. якут. *otúlaḡ* 'медведь', букв. 'имеющий шалаш' (Щербак, Назв. жив. 131).

Не исключена связь *árgai* с самод. (Janhunen, SW 170) **wârkhâ* 'медведь', при условии, что утрата **w*- обусловлена табуистической деформацией слова, как и в случае с нган. (Mikola) *ŋárka* (? < **ärkä*).

С другой стороны, напрашивается „спаренная" этимологизация *tagai* и *árgai* как производных от тюркских наименований горного ландшафта: ср. тув. *dag* 'гора' и *a'rga* 'горный лес, бор' (< тюрк. **arka* 'спина, хребет'). В качестве семантических аналогов ср. якут. *oǰürdäyü*, *tyatäyü* 'медведь' от *oǰür* 'лес', *tya* 'лес, тайга' (Щербак, Назв. жив. 131). Конечный -i (-j) может являться либо обычным самодийским адъективным суффиксом, либо элементом, присутствующим в ряде тувинских (и бурятских) имен родства и названий жи-

вотных (тув. *awaɟ* 'мама', *akyɟ* 'старший брат, дядя', *ireɟ* 'дедушка, медведь', бурят. *bābgaj* 'медведь' и т. д.). К сожалению, нам не удалось обнаружить тюркских данных, которые бы непосредственно подтверждали данную этимологию.

20. Самод. **pājɪ*¹³ 'дикая коза, косуля'.

Корень реконструируется на основании следующих данных:

камас. (C) *phōtu* 'wilde Ziege', (D) *p'ō'du* 'Ziege, коза, *Capra sibirica*' | койб. (PZoogr.) *pooto* '*Cervus capreolus*', (Cп) *pōdo* 'коза' | МТК (MMscr 130) тайг. *hāschte*, караг. *hāschte* '*capreolus*', (PMscr 460) *chāsta* 'коза', (Cп) матор. *хашта* id.

Существенные различия в фонетическом облике между МТК и камасинско-койбальским словами исключают возможность позднего происхождения параллели; в то же время реконструкция самодийского архетипа не представляет трудностей. Отсутствие соответствий за пределами Саянского региона вполне естественно: ни селькупам, ни тем более северным самодийцам косуля неизвестна, ее современный хабитат ограничен горами Южной Сибири и примыкающей лесостепью. Этот регион если и не являлся территорией самодийской прародины накануне распада языкового единства (как предполагает классическая „саянская” теория), то во всяком случае примыкал к ней,⁷ поэтому реальность самод. **pājɪ*¹³ не вызывает сомнений.

21. Самод. **minɜ*- 'охотиться, промыслять'.

Анализ маторских словарных данных (в сочетании с элементами реконструкции) позволяет выделить корневой элемент /*minä*-, содержащийся в производных основах /*m(i)nästər*-/ 'промыслять', /*m(i)näsä*/ (< **minäsä*) ~ /*m(i)näki*/ (< **minäsi*) 'зверь (*объект промысла)'. Ср. матор. (MMscr 132) *kirmnässe* 'rangifer cicur' (/kir/ 'белый'), (PZoogr.) *kirwinaese* (w по ошибке вместо m?) '*Cervus Tarandus*', (Cп) *мнежанода гайтыгамъ* 'гоняюся за зверем' (= *мнежа нода-гайтыгамъ* 'зверя гоняя-иду'), *мнягы* 'зверь', *кыр-мнягы* 'олень', *мняштыргамъ* 'промысляю'.

Прямым соответствием матор. /*minä*-/ является сельк. прозв. (C) В Таз Кар. *minernang* 'ich jage, fange, промышляю', (совр.) Таз *minir*- 'охотиться, промыслять', *minirto* 'промысловый участок'.

С допущением о семантическом сдвиге, обусловленном специфическими условиями промыслово-хозяйственной деятельности в зоне тундры, к самод. **minɜ*- 'охотиться, промыслять' можно отнести и ненТ (L) O *minä* 'auf der

⁷ См.: Е. А. Хелимский, Ранние этапы этногенеза и этнической истории самодийцев в свете языковых данных. — Проблемы этногенеза и этнической истории самодийских народов. Тезисы докладов областной научной конференции по лингвистике. Омск 1983. 9. Название косули является важным дополнением к содержащейся в этой работе сводке лексических данных о прасамодийской эпохе.

Неоднократно рассматривавшаяся уральская этимология камас. *phōtu* (в связи с саам. *boazo* 'домашний олень' и т. д., см. Setälä: FUF 12: 66, JSFOu 30/5: 47; Donner, Lab. 166—167; Sauvageot, Rech. 54—55; FUV 6; SKES 604; Joki: MSFOu 150: 126—127; примечательно отсутствие этого сравнения у Х. Паасонена) может быть отвергнута окончательно и без сожаления (поскольку в семантическом отношении она неудовлетворительна).

Wanderung in Karawanen einen Tag oder einige Tage stehen', (T) *minā*(сь) 'стоять во время перекочевки один или несколько дней на одном месте', произв. *mināru* ям., *минеру* б.-з. id. | ненЛ (L) Lj. *minnaš* (= ненТ *minā*). Паузы в перекочевках часто (если не постоянно) связаны для тундровика с занятиями охотой, с промыслом диких оленей, на что указывает и следующий фольклорный пример Т. Лехтисало: Oks. *xiñāna mināseti*'', *minābā-dandōŋ xiñiŋseti*'' *jilipčēji*'' *mana* 'wo sie auf ihrer Fahrt stillhalten, da machen sie während des Aufenthalts Jagd auf wilde Renntiere' (Lehtisalo JSWb. 274, sub *minā*).

22. Самод. **piñz*(-) 'горностай'.

Название горностая в МТК представлено следующими формами: (MMscr 134) тайг. караг. *hūne*, матор. *hūje* 'hermineum', (PMscr 471) караг. *chunni* 'горностай', (PZoogr.) горно-саян. *hūne*, *chunni*, матор. *hudja*. Это позволяет предполагать МТК **/hūñā/*, матор. */hūjə/* (с закономерным развитием *-ñ-* > *-j-*). Соответственно, интервокальный **ñ* нужно реконструировать и в прасамодийском названии горностая (оно не отражено в Janhunen SW, но рассматривалось в ряде предшествующих работ: Wichmann FUF 11: 218—219; Setälä FUF 12:40, JSFOu 30/5: 46; Paasonen Beitr. 83—84; Donner Lab. 162—163; FUV 6; UEW 390—391):

нган. произв. (C) *fiēda*, (Прокофьев) *fiada*, (Mikola) *hēdā* (= */hieðə/* < **pijētā* < **piñā-tā*) | энЛ (C) произв. *fidu*, *pidu* | ненТ (L) О *pīje*, (Т) *пия* | МТК **/hūñā/*.

Уточнение реконструкции заставляет отказаться от сравнения самодийских слов с саам. N *buoidā* ~ *buoi'dāgā*- (< **poj'd'ek?*) 'горностай' и тем более с названиями белки-летяги в финно-угорских языках (литературу см. выше).

23. Караг. *djāpkopson* 'летучая мышь'.

Караг. (MMscr 153) *djāpkopson* 'vespertilio', (PMscr 482) *tschāpkopso* 'летучая мышь' (ср. еще искаженное (PZoogr.) горносаян. *dsho-koffon* 'Vespertilio murinus') находит близкие параллели в тюркских диалектах тувинско-тофаларской группы: тофал. *ča'rgyūš* 'летучая мышь', тув. *ča'squ* id., кангат. (Миллер—Боргояков) *čāc kyūš* id. В других тюркских языках подобные названия летучей мыши неизвестны. Нестандартные вариации облика тюркских слов (с метатезой, ассимиляцией) позволяют думать об их заимствованном происхождении. По-видимому, источником заимствования могло явиться караг. *djāpkopson* — слово вполне „самодийского” облика, в котором можно даже выделить суффиксальную часть *-pso(n)*. Впрочем, корневая часть этого слова остается этимологически непрозрачной.

24. Самод. **niāk* (?**iāk*, ?**niāk*) 'орел'.

Корень реконструируется на основе следующих данных:

нган. (C) *ñēgu* 'grosser schwarzer Adler', (Kortt—Simčenko) *ñégo*, *ngégā* 'орел, большая птица' | энТ (совр.) *nieyi*, *niōyi* 'большая птица (мифологический образ)' | камас. (C) *ñe*', *ñe'g* 'Adler', (D) *ñi*', *ñē*, *ñi*', *ñi'* id. | койб. (PZoogr.)

nyaet 'AquilaOssifraga', (Сп) нек 'орел' | МТК (ММscr 155) тайг. *nigk*, караг. *nĭk*, матор. *nĭk* 'aquila', (PMscr 479) караг. *nĭk* 'орел', (PZoogr.) *nygg* 'Aquila Ossifraga', (Сп) матор. *ни* 'орел'.

Реконструкция **niĕk* (с непалатализованным **n*) позволяет объяснить нган. *η*- ассимилятивным процессом (возможны, однако, и другие решения этой фонетической проблемы). Нарращение гласного после ауслаутного **k* (крайне редкого) носило в северносамодийских языках систематический характер, ср. Janhunen SW s. v. **cuk*, **sok*.

25. МТК *nigle*, *niĕhe* 'ольха'.

Слово засвидетельствовано как (ММscr 171) тайг. *nigle*, караг. *niĕhe*, матор. *ni*. . *ĕhe* (одна буква неразборчива) 'alnus, ольха'. Исходный порядок элементов в срединном сочетании (*-gl-* или *-lg-*) неясен, поэтому рассмотрение заслуживают две возможные параллели в алтайских языках.

А. Ср. письм.-монг. *nigürsü(n)* 'ольха', халха-монг. *nigürs*, *nürges* (см.: Л. В. Дмитриева, Названия растений в тюркских и других алтайских языках. — Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Ленинград 1972. 199). Сопоставление исходит из теоретической возможности существования параллельных монгольских вариантов **nigülsü(n)* и **nigüsü(n)*, наряду с *nigürsü(n)* (ср. аналогичное варьирование в случае с письм.-монг. *čayarsu(n)* ~ *čayalsu(n)* ~ *čayasu(n)* 'бумага' и др.).

Б. Ср. тунгусские названия ольхи (ТМС 1: 222): эвенк. *dulgikta*, *dulku*, эвен. *dolge*, ороч. *duggimtu*, удэг. *duyımne*. Разумеется, данному сравнению препятствует различие начальных согласных (МТК *n-*: тунг. *d-*), но отметим, что то же различие в сходной позиции наблюдается между караг. (PMscr 474) *norhō* 'барсук' и тунг. (ТМС 1: 216) **dorokon*, письм.-монг. *doryu*, бурят. *dorgon* (при стоящем изолированно и не находящем объяснения с точки зрения исторической фонетики тунгусо-мальчжурских языков эвенк. (PZoogr.) *nurgo* id.).

Следует считаться и с возможным воздействием самод. (Janhunen SW 112) **nulkā* 'пихта' (в МТК на засвидетельствовано) на фонетический облик рассматриваемого названия ольхи.

26. Самод. **pit¹ā-* (? **pit¹-*) 'быть сытым'.

Реконструкция опирается на следующие данные:

энт (совр.) *pido-* 'быть сытым' | МТК (ММscr 183) тайг. *hittēm*, караг. *hiddēm*, матор. *hittēm* 'satur', (PMscr 637) караг. *chitjā* 'сыт', (Сп) матор. *идямъ* 'сытый'.

Возможно, слово является производным от самод. (Janhunen SW 123—124) **pi-* 'созреть, свариться' (к приведенным Ю. Янхуненом формам можно добавить также сельк. (совр.) Таз *pi-* id.).

27. Матор. *nemendem* 'стою' как вспомогательный глагол.

В глагольной форме (ММscr 194) *schēnemendem* 'video' наряду с корнем *sche-* 'видеть' выделяется суффиксальная часть, совпадающая с глаголом

'стоять', ср. (MMscr 192) тайг. *men nemendem*, караг. *némme*, матор. *men neméndem* 'сто', (Сп) *немындамъ* 'стою на чем' и др. Тот же компонент входит в (Сп) матор. *тишинамында* 'держу' (корень */tiso-/*, сопоставимый с нент (Т) *тисъде-* 'сохранять, беречь').

Употребление глагола 'стоять' в качестве вспомогательного компонента аналитической конструкции представляет собой очевидную грамматическую кальку с тюркских образцов. Ср. использование глагола *tur-* 'стоять' для образования аналитических (перифрастических) форм с имперфективным (континуативным, узуальным) значением в хакасском, тувинском, тофаларском, других тюркских языках.⁸ Построенные по тюркской модели аналитические конструкции широко используются и в камасинском языке (Donner—Joki KamWb. 180—182).

28. Самод. **pisin-* 'смеяться'.

Значительная часть форм, указанных в Janhunen SW 126 в качестве рефлексов самод. **pisz-* (? **pišš-*) 'смеяться', фактически являются продолжениями не вполне обычной по своей фонетической структуре (вероятно, суффиксальной) основы **pisin-*:

нган. (MMscr) (1Sg) *fiintim*, (C) (1Sg) *fjítim*, (Mikola) (инф.) *hidisi* | энТ (C) (1Sg) *fisihero* | энЛ (C) (1Sg) *fisinedo* | нент (инф.) (L) О *pīšēnc*, (Т) *писянъ* | ненЛ (Попова) (инф.) *pišenš* | сельк. (C) (1Sg) ОО *pesennang* | МТК (MMscr 197) тайг. *piššinschum*, караг. *bissinschi*, матор. *bischinnergum* 'rideo', (PMscr | 625) караг. *amgandynbischingas* 'что ты смеешься?', (Сп) матор. *бижнергамъ* 'смеюся', произв. *бижингетъ* 'насмешник'.

29. МТК */kündəhā/* 'черный'.

Данная основа представлена следующими записями: (MMscr 200) тайг. матор. *küntühā*, караг. *gündehe* 'niger', (PMscr 523) *gündehe* 'черный', (PMscr 573) *ündehe* 'темный', (Сп) матор. *кюнда* 'черный', *кундя* 'лошадь карая'. Х. Паасонен (Beitr. 155) выдвинул сравнение этих форм с удм., коми *šed* 'черный'. Впоследствии данное сравнение, по-видимому, выпало из внимания этимологов; КЭСК 269 даже не упоминает его (хотя и не предлагает никаких сколь-нибудь удачных этимологий для перм. **šōd*).

Ввиду отсутствия (или невыеявленности) соответствий в других финно-угорских и самодийских языках этимологию Паасонена нельзя безоговорочно принять, но со всех прочих точек зрения она заслуживает внимания. МТК */kündəhā/* может восходить к самод. **süntz* (суффикс *-hā* встречается в МТК в ряде других цветowych прилагательных), перм. **šōd* предполагает ф.-у. **šəntz* (чаще всего перм. **š* соответствует приб.-фин. **š*, в отдельных случаях другим лабиализованным гласным). Представляется существенным, что не удается реконструировать никаких других уральских, финно-угорских и

⁸ Ф. Г. Исаков, А. А. Пальмбах, Грамматика тувинского языка. Москва 1961. 319 и сл.; Грамматика хакасского языка. Москва 1975. 204—205; В. И. Рассадин, Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва 1978. 151; А. М. Щербак, Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград 1981. 134 и сл.

самодийских корней со значением 'черный': это можно трактовать как *argumentum ex silentio* в пользу данной этимологии.

Менее удачной альтернативой представляется трактовка *[kündəhā]* как деривата от самод. **küntā*, МТК (Helimski JSFOu 81: № 32) *[kündū]* 'дым'; см. Janhunen SW 79.

30. Самод. **t¹əŋkz-* 'синий'.

Корень представлен только производными именными и глагольными основами:

энт (С) *toggoédde* 'blau, schwarz', (совр.) *togoede* 'синий', *togoj* 'синий; синяк' | нент (L) О *tañéu* 'blauer Fleck in der Haut', *tañéimé* 'gelb werden', (Т) *mānzē* 'синяк', *mānzepcy* 'потемнеть, посинеть' | нентЛ (L) Kis. *tañsā'kēj* 'blau, grün' | караг. (MMscr 202) *dəngōhō* 'viridis; coeruleus', (PMscr 526) *dəngehe* 'зеленый'.

31. Самод. **puāpti* 'задний'.

Общесамодийское происхождение можно постулировать не только для самой корневой основы **puā* 'задняя часть, место позади' (Janhunen SW 129), но и для ее даэктивного деривата:

нган. (С) *fua'btā* 'hinterer' | энт (С) *fuoti* id. | энЛ (С) *fueti* id. | караг. (MMscr 220) *hoptéchaiin* 'perendie' (-*chaiin* 'днем, в день'), (PMscr 598) *chubtehāi* 'послезавтра' (-*hai* 'день').

32. Самод. **ir(-)* 'место впереди, напротив, рядом'.

Представляется целесообразным рассматривать в качестве рефлексов данной основы следующий комплекс производных форм:

нган. (С) *niriŋ* 'Reihe', (Терещенко НганЯз. 217, 289) *нири* 'вместе, совмество, рядом' (ср. тж. (С) *niriŋ* 'Freund') | энТ (С) *ile* 'Reihe' (ср. тж. (совр.) *iru* 'друг') | энЛ (С) *jire* 'Reihe' | нент (L) О *jirt* 'gerade, direkt', *jirñē* id. (loc.), *jirsū* 'nebeneinander', (Т) *up* 'рядом, напротив (lat.)', *upm* 'прямо. напрямик, против, напротив (lat.)', *ирня* ~ *иркăна* 'рядом, прямо, напротив (loc.)', *ирсу* 'рядом (но не вплотную)', *ирте* 'поравняться в пути с бывшим ранее впереди, догнать, оказаться рядом' (ср. тж. (L) О *jirū* 'Freund', (Т) *юрē* 'приятель, товарищ') | нентЛ (L) Nj. *jir'na* 'gerade gegenüber (loc.)', *jirrabt* 'geradeheraus', *jir'ssu* 'nebeneinander', (Попова) *đil'na* 'рядом' (ср. тж. (L) Nj. *jir'ru* 'Freund', (Попова) *đil'u* 'партнер, напарник') | МТК (MMscr 223) тайг. *ōrning*, караг. *irning*, матор. *irnénde* 'antrorsum', (PMscr 562) караг. *irnjadu* 'спереди', (Сп) матор. *ирнымъ* 'впереди иду', (?) *ирганъ мерга* 'восточный ветер'.

Предложенная этимология позволяет дополнить корпус уральских реконструкций еще одним надежным сравнением. Самод. **ir* представляет собой прямое соответствие ф.-у. **eðe* 'место впереди' (фин. *esi*, венг. *elő*; см., например, SKES 41—42; MSzFE 148—149, UEW 71—72). Регулярный ха-

рактёр всех наблюдаемых фонетических корреспонденций (ф.-у. *e-: самод. *i-, ф.-у. *-δ-: самод. *-r-, ф.-у. *-e-: самод. Ø) вытекает из результатов Ю. Янхунена (JSFOu 77/9).

В Janhunen SW 45 фигурирующие в нашей этимологии ненецкие формы сравнивались с сельк. (совр.) Таз *čiri* 'в, о, по'; от этого сравнения и от реконструкции самод. *jir- ~ *jirə- 'прямо, напротив' следует отказаться (если только сельк. *čiri* не является нерегулярным рефлексом *ir), имея в виду, что нен. *ji-* может восходить как к самод. *ji-, так и к самод. *i-. Далее, в Janhunen SW 110 тайг. *örning* и т. д. упоминаются (в скобках) среди рефлексов самод. **nerə* 'кончик, перёд'; такая их трактовка также неприемлема. С другой стороны, объективные трудности возникают из-за того, что в отдельных самодийских языках не всегда удается четко разграничить рефлексы нескольких различных основ имен, наречий и послелогов пространственно-временного значения: *ir 'место впереди, напротив, рядом', *irz или *jirz 'прежде' (Janhunen SW 27—28, вперемешку с рефлексами *irz- 'дед, старик'; возможно, дериват от *ir), **nerə* 'кончик, перёд' (Janhunen SW 110), **ilə* 'низ' (Janhunen SW 24), **jer* 'середина' (Janhunen SW 43—44). В отдельных случаях могла происходить контаминация этих основ: например, энТ (совр.) *iro* (lat.) засвидетельствовано не только в обычном значении 'под' (< **ilə-k*), но также в значении 'перед' (вероятно, < **ir-ək*).

В случае с нган. *ñiri*(η) перевод 'рядом' (Терещенко) представляется более точным (или, во всяком случае, лучше отражающим исходное значение), чем перевод 'ряд' (Кастрен); то же относится и к эн. *ile*, *jire*. Нган. *ñ-* скорее всего вторичен (из переразложения генитивных конструкций, как и у некоторых других нганасанских послеложных основ с вторичным *n-/ñ-*).

33. (?) Самод. *əj- ~ *oj- 'один'.

В МТК наряду с рефлексом самод. (Janhunen SW 28) **or* 'один' представлено числительное 'один' следующего вида: (MMscr 225) тайг. матор. *éilek*, караг. *óiljak*, (PReise) матор. *üiläk*, караг. *iläk*. Под большим вопросом первый компонент этого слова (*éi-*, *óí-* *üi-*, *i-*) можно сопоставить со вторым компонентом в нган. (C) *ŋo'ai*, (Mikola) *ŋu'əj*, (Терещенко НганЯз. 66) *ny''oi* | ненТ (L) О *ŋorəj*, (Т) *нопой* | ненЛ (Попова) *oro'j*, *ŋoro'j*. Как фонетические детали, так и соотношение между (?) *əj- ~ *oj- и **or* остаются неясными.

34. Самод. *pet¹t¹z- 'рубить, бить, бить в бубен'.

Основой для реконструкции являются следующие глагольные и имен-ные формы, в большинстве своем (кроме нган. *hetə-*) производные:

нган. (C) *featá'a* 'Trommelstock', (совр.) *hetə-* 'выстрелить', *hetu-* 'стрелять' | энТ (совр.) *peturo-*, *petus-* 'рубить (дрова)', *peto'o* 'колотушка шаманского бубна' | энЛ (Mikola) *petuč' fát vágni*, (Сорокина) *petpuryš* 'рубить дровя', *peturasyš* 'колоть дрова', (C) *fétə'o* 'Trommelstock' | ненТ (C) *pētenau* 'schlagen', (Т) *petēmba*(сб) 'стегать, хлестать, постукивать, ударять со свистом', *petenzy'*(н) 'специальная колотушка, которой выбивают пыль из шкур и одежды' | ненЛ (Попова) *pētexa'ls* 'стегнуть, хлестнуть', *pētenša'η* 'колотушка для выбивания пыли из шкур' | сельк. (совр.) Таз *pettöl-*, *pettalti-*

'толкнуть, ударить грудью' | камас. (C) *phidêrlam*, *phi'dêrlam* 'spalten', (D) *p'îêdê*, *p'îêdê* 'Spalt, Riss' | МТК (ММср 257) тайг. *hidipschin*, караг. *hédipschin* 'Trommelstock', (?) (Сп) матор. *хедыка* 'дубина'.

В Janhunen SW 118 нган. *fealá'a* и эн. *fétó'o* ошибочно помещены среди рефлексов самод. **peŋk-* 'шаманское камлание' (см. ниже (35)). Матор. *хедыка* в публикации Ю. Клапрота было искажено: *chelyka* 'Keule' (MSFOu 54: 33); от упоминания этой искаженной формы в этимологической литературе (Joki Lehnw. 134; Räsänen VEWТ 249; Севортян ЭСТЯ 2: 58 и др.) пора отказаться

35. Самод. **peŋkzpszn* (? **peŋkzpsin*) 'колотушка шаманского бубна'.

Рассмотренные в предыдущей заметке тайг. *hidipschin* и караг. *hédipschin* образованы посредством суффикса *nomina instrumenti* от самод. **peŋt¹z-*; ту же суффиксальную часть содержит другое название колотушки шаманского бубна:

ненТ (L) О *рѣŋкарѣ*', (Т) *пенгэбцъ*'(н) | ненЛ (L) Р *рѣŋкарѣ*', (Попова) *рѣŋk(ap)ša'ŋ* | матор. (ММср 257) *hōnggupschin*.

Сравнение этого названия с самод. **peŋkir* 'шаманский бубен' (Janhunen SW 119 с реконструкцией **peŋkär*) и с камас. (C) *penzüt* 'dienstbare Geister des Schamans' позволяет выделить в качестве производящего корня самод. **peŋk-* 'шаманское камлание'. Вряд ли оправдано усечение этого условно выделяемого корня до **pe-*, как в Janhunen SW 118—119, где к нему возводятся и те названия колотушки шаманского бубна, которые рассмотрены в (34). Кроме того, Ю. Янхунен предлагает разложение нен. *рѣŋкарѣ*', *рѣŋкарѣ* на генитив **pe-n* и **käpsz-* 'колотушка шаманского бубна' (Janhunen SW 54, 118—119), что оказывается излишним в свете предлагаемой здесь этимологии. Сельк. (совр.) Таз *qapšün* 'колотушка шаманского бубна' (опорное слово для реконструкции **käpsz-* у Ю. Янхунена) может быть объяснено или как усечение самод. **peŋkzpszn*, или как отдельное структурно аналогичное образование, связанное с сельк. *qamčtir-* 'шаманить в темном чуме' и далее, вероятно, с тюрк. *qam* 'шаман'.

36. Самод. **t¹irā-* 'высохнуть'.

Реконструкция самод. **t¹irā-* 'высохнуть', опирающаяся в Janhunen SW 160 только на ненецкие данные и матор. *тыры* 'твердый', может быть существенно пополнена материалом и подразделена на несколько связанных между собою основ:

Самод. **t¹irā-* 'высохнуть' || ненТ (L) О *tirā*, (Т) (инф.) *тырась* | ненЛ (L) Lj. (3Sg) *tirraŋŋa*.

Самод. **t¹iri-* 'высохший, пересохший' || нган. (C) *tera* 'seicht', (Терещенко НганЯз. 17) *тыра* 'мень, мелкий' | матор. (Сп) *тыры* 'твердый'.

Самод. **t¹iripta-* 'высушить' || ненТ (L) О *tiraptā*, (Т) (инф.) *тырăбмась* | ненЛ (Попова) (прич.) *tīla'ptamə: j* | матор. (ММср 266) (прич.) *triptima-challā* 'Jukola' (*challā* 'рыба').

Самод. **t¹irzps* (? **t¹irzpsājē*) 'сушеный, засохший' || энТ (совр.) *tirabā* | ненТ (L) О *tirebāj*, (Т) *тырăбэй* | ненЛ (L) Р *tīlapēj*, (Попова) *tīlapə'j* | (?) караг. (PMср 668) *tirhē* 'корка'.

37. Самод. *jəŋtɜ- 'сделать подкладку, снабдить дополнительным слоем'.

Реконструкция строится на следующих данных:

ЭНТ (совр.) произв. *dodu'* (δ) 'мужская малица' | ЭНЛ (С) произв. *jóddu'* (ген. -do') 'Pelz (Maliza)' | ненТ произв. (L) О *jani'* 'innerer Teil eines doppeltes Frauenrockes od. -pelzes', (Т) *янд'* (δ) 'подкладка' | ненЛ произв. (L) Лj. *jentāt* 'Unterpelz', (Попова) *dānt'* 'нижняя женская шуба; подкладка' | сельк. (GH 1557) *чаны-* /təŋtə-/ 'устлать', (совр.) Таз *čəŋtɜ-* 'оклеить лыжи камысом' | МТК произв. (ММscr 269) тайг. *némngna*, караг. *némgä*, матор. *néngmä* 'Lyschi'.

В словаре Г. Ф. Миллера приведенное обозначение лыж противопоставлено названию голиц (ММscr 270), таким образом, речь идет об оклеенных мехом лыжах. По-видимому, формы в диалектах МТК отражают *jəŋt(ɜ)-mä или *jəŋ-mä.

38. Караг. *dąngsa* 'трубка', *dengì* 'голицы', *donhoi* 'свинья'.

На основании соответствия между письм.-монг. *γansa* 'курительная трубка', бурят. *gansa*, алт. (ойрот.) *kaŋza* и т. д., с одной стороны,⁹ и сойот. (С) *taŋza*, тув. *daŋza*, караг. (С) *taŋsa*, тофал. *daŋza* с тем же значением, с другой стороны, можно предполагать существование некоторого фонетического механизма, обуславливавшего развитие *g-* (*k-*) в *d-* (*t-*) и действовавшего либо в тувинско-тофаларском ареале тюркских диалектов, либо, возможно, в том монгольском диалекте, из которого данный термин проник в тувинский и тофаларский языки. Обращает на себя внимание и то, что карагасский диалект МТК, в отличие от тайгийского и маторского, разделяет эту особенность рефлексии: (ММscr 264) тайг. матор. *chansa*, караг. *dąngsa* 'Tobacks Pfeife'.

Если предположение о фонетическом механизме развития *g-* (*k-*) в *d-* (*t-*) справедливо, то с его помощью можно попытаться проэтимологизировать еще два карагасских слова, в которых — что особенно важно подчеркнуть — *d-* также находится в позиции перед таутосиллабическим *ŋ*.

А. Караг. (ММscr 270) *dengì* 'Golizi' (т. е. лыжи-голицы). Не восходит ли это слово к архетипу КЕУГИ — ср. телеут. куманд. лебед. (R) *gaŋaj* 'лыжи, не обтянутые шкурой', качин. (D) *k'āŋgāi'k'* 'Schneeschuhe ohne lederne Sohle' (откуда (ММscr 270) тайг. *changárgan*, матор. *changaijāk* 'Golizi'), а также эвенк. *kiŋlě*, *kiŋne* 'лыжи-голицы' (см. Joki Lehnw. 160; Räsänen VEW 232; ТМС I: 396)?

Б. Караг. (РМscr 461) *donhoi* 'свинья'. Не может ли это слово отражать архетип GOUQOJ, сопоставимый с письм.-монг. *γaŋaj*, бурят. *gaŋaj* 'свинья'? (С другой стороны, просматривается определенное сходство между *donhoi* и тюрк. *toŋur 'свинья').

Очевидной слабостью изложенных этимологий является то, что не удается обнаружить непосредственно подтверждающего их материала из тюркских либо монгольских диалектов. Считать же развитие типа **kVŋ* / **gVŋ* > *tVŋ* / *dVŋ* собственно карагасской особенностью нет оснований (ср. самод. **kəjŋ* 'гром' > караг. (ММscr 11) *gəŋ* 'tonitru').

⁹ Об этом широко распространенном в языках Сибири термине см. Joki Lehnw. 158—159; Räsänen VEW 232.

39. Самод. *tokɜl (? *tukɜl) 'сарана, Lilium martagon'

В этимологической литературе многократно отмечалась связь самодийских и обско-угорских названий Lilium martagon (сараны, лесной капусты): сельк. (совр.) Таз *tōqil*, камас. (С) *dugul*, (D) *tuyul*, хант. V *loyal*, Vj. *joyal*, манс. ТҮС *taŋkəl*. См. Gomboez NyK 32: 210; Setälä FUFA 12: 87, JSFOu 30/5: 43; Paasonen Beitr. 299; Toivonen FUF 21: 119—120; Honti NyK 76: 375—376; DEWOS 825; UEW 451—452.

Сопоставление можно пополнить формами МТК: (MMscr 271, 272) тайг. матор. *tūgul*, караг. *dugul* 'Sarana, die gelbe', тайг. матор. *kir-tugul*, караг. *gir dugul* 'Sarana, die weiße' (*kir, gir* 'белый'). Прасамодийский источник мог иметь вид *tokɜl (? *tukɜl). Его связь с хант. *θäyəl обусловлена либо исконным родством, либо древнейшим (до перехода урал. *s, *š > самод. *t) заимствованием; и в том, и в другом случае следует предполагать архетип *šɜkɜl. Л. Хонти и UEW реконструируют урал. *suŋ(ɜ-)lɜ или *šun(ɜ-)lɜ, что плохо согласуется с самод. *-k-; скорее следует думать о вторичности -ŋ- в мансийской форме.

Отметим этимологически тождественное название того же растения в тунгусских языках — скорее всего, самодийское заимствование пратунгусской эпохи: звенк. П—Т *tukala* 'сарана', звен. Б *təkər*, Ох *tuker*, негид. Н *toxoј*, В *tokoј*, ороч. *tokkoi* ~ *tokoi*, маньчж. *tuka da, tukan da* (ТМС 2: 207). Хотя точная реконструкция пратунгусской формы затруднительна, наличие *-k- служит подтверждением предложенного выше архетипа.

40. Самод. *jɜnzɜ- 'быть горьким, кислым'.

Основой для реконструкции служат следующие формы:

ненТ (L) О *jēñcā* 'bitter sein', (Т) *ензй(сь)* 'быть горьким, прогорклым' | ненЛ (L) Кис. (инф.) *jēñšješ* 'bitter sein', (Попова) (прич.) *denšata* 'горький' | камас. произв. (С) *namzaga* 'bitter, sauer', (D) *nāmzəyā, nāmzəya* 'sauer' | койб. (Сп) (прич.) *намзыде* 'кисло' | матор. произв. (Сп) *нундџика* 'горький', *нюндџика* 'кисло', *нундюдџиямъ* 'закисаю', (?) (MMscr 274) *nónsjuktä* 'Schig-na od. Mariana Kogenie' (т. е. марьин корень — вид луковичного растения).

Как реконструкция вокализма, так и камас. койб. -mz- (вместо ожидаемого -nz-) представляют фонетические трудности.

41. Саяно-самод. *dsjaglük* etc. 'боевая стрела'.

В качестве соответствия русск. *кибирь*, которое, по-видимому, обозначало стрелу больших размеров с железным наконечником,¹⁰ Г. Ф. Миллер указывает тайг. *dsjaglük*, караг. *dschâluk*, камас. *djaglük* (MMscr 276). Не вызывает сомнения тюркское происхождение этих слов, хотя непосредственный их источник и не засвидетельствован (в связи с распространением огнестрельно-

¹⁰ См.: Г. Ф. Одинцов, Из истории древнерусских названий стрел. — Этимология 1983. Москва 1985. 128. Излагаемые нами данные позволяют предполагать, что кибирями именовались боевые стрелы.

го оружия прежняя разветвленная терминология стрельбы из лука повсеместно оказалась утраченной или полузабытой). Саяно-самодийские формы отражают тюрк. $^{+}\dot{\zeta}ayluq \sim ^{+}\dot{\zeta}äluq$, образованное от тюрк. $\dot{\zeta}ay \sim \dot{\zeta}ä$ (шор. (R) $\dot{\zeta}ay$, караг. (C) $\dot{d}ä$, тув. хакас. $\dot{\epsilon}ä$) 'война' с помощью продуктивного суффикса, широко представленного, в частности, в названиях различных видов стрел (ср. (42)); таким образом, этимологическое значение термина — 'боевая (военная) стрела' (что согласуется с предполагаемой характеристикой кибирей). Следует отметить, что в ряде тюркских языков со словом 'война' фонетически сходно название длука для стрельбы (алт. (ойрот.) $\dot{\zeta}ä$, караг. (C) $\dot{d}ä$, тув. $\dot{\epsilon}ä$), однако оно восходит к $^{*}\dot{j}äj$, $^{*}\dot{j}äñ$ (Räsänen VEWT 186) и не могло в данном случае служить основой деривации ввиду наличия форм с $-gl-$ ($-\gamma l-$).

42. Саяно-самод. *kustük* 'вильчатая стрела для охоты на птиц'.

Тайг. камас. (MMscr 277) *kustük* 'Orgischi' также представляет собой тюркское заимствование. Имеющиеся источники фиксируют только якут. *kustuk* 'стрела с костяным или железным наконечником', откуда русск. (Словарь русских народных говоров 16: 162) Ниж. Индигирка *кустук* 'металлический наконечник двухрожковой стрелы', однако в прошлом это слово было, несомненно, распространено и в тюркских языках Южной Сибири. Ср. еще бараб. (R) *qušluq* 'стрела с раздвоенным острием (для стрельбания птиц)': соотношение между *qušluq* и тюрк. $^{+}qustuq$ ($>$ саяно-самод.) такое же, как и между чагат. *qušla-* 'охотиться за птицами' и сагай. (R) *qusta-* id.

43. Самод. $^{*}m\dot{u}ñk\dot{ä}$ 'тупоконечная стрела, тамар'.

Реконструкция опирается на следующую совокупность форм:

нган. (C) *münka* (ген. *müña*) 'Klumpffeil' | энТ произв. (C) *muggeo* id., *migoro* 'Tungusenschwert', (совр.) *mige'o* 'стрела', *migodo* 'сабля, пика' | ненТ (L) О *müñg* 'Pfeil', (Т) *муңг* 'стрела с острым наконечником, пробивающим насквозь' | ненЛ (Попова) *müñk* id. | ненЮрацк. (MMscr) *mug* 'sagitta' | сельк. произв. (C) Кар. Taz *mukkoljä* 'knapp', (совр.) Taz *mugqila* 'пуговица' | МТК (MMscr 279) тайг. матор. *müngu*, караг. *möngu* 'Tamar' (т. е. тамар(ы)).

В ряде работ северносамодийские слова (без данных из МТК, оставшихся неизвестными) сравниваются между собой и с хант. (КТ 516; DEWOS 901—902) DN *mañx*, Ni. *müñx*, Kaz. *-mäñx*, О *moñx* 'тамар, Kugel am Ende des Klumpffeiels' (в других хантыйских диалектах также 'обух'), манс. (Honti OUVok. №№ 400—401; MSFOu 180: 197) KM *-mēñ.k.* 'Pfeilklump', So. *māñ.k.* 'Klump am Eichhornpfeil, Axtrücken', а также с более проблематичными параллелями в финском языке (Setälä FUF 12: 28, 85, JSFOu 30/5: 72; Raasonen Beitr. 32, 298; Toivonen FUF 16: 213—214, 21: 124—125; FUV 33; SKES 325; DEWOS 902; UEW 287). Правомерность сопоставления не вызывает сомнений; речь может идти либо об исконно общем элементе лексики, либо о чрезвычайно раннем (учитывая общесамодийский характер $^{*}m\dot{u}ñk\dot{ä}$) заимствовании.

Мы считаем возможным непосредственно возводить к $^{*}m\dot{u}ñk\dot{ä}$ и сельк. *mugqila* 'пуговица', рассматривая его как деминутив к несохранившемуся сельк. $^{*}m\dot{u}ñq\dot{ä} \sim ^{*}m\dot{u}q\dot{ä}$. Менее вероятно предположение о заимствовании

сельк. *muqqa* из хант. Vj. *muḡkəl* 'пуговица' (Rédei NyK 74: 189; DEWOS 950), которое, кстати, само является дериватом от хантыйского названия тамара, обуха.

44. Караг. *njōli* 'костяная стрела'.

Караг. (MMscr 280) *njōli* 'Knochen Pfeile' не находит точных соответствий в других самодийских языках и (с учетом начального *n*, характерного для исконной лексики МТК) вряд ли может быть заимствованием. В то же время бросается в глаза сходство этого слова с финно-угорским названием стрелы: фин. *nuoli*, венг. *nyil* и т. д., см. SKES 400; MSzFE 483—484; Janhunen JSFOu 77/9: 241. Обычно реконструируется ф.-у. **nōle* или **nele*; нам более оправданной представляется реконструкция типа **nīl* или **nel* (см.: Helimski CFY 20: 248—249).

На первый взгляд, это сходство выглядит чисто случайным, т. к. финно-угорскому названию стрелы соответствует самод. (Janhunen SW 108—109) **ne'j*, отраженное в МТК как (MMscr 113) тайг. (+ Px 1Sg) *nēimā*, караг. матор. *nēi* 'sagitta', (Сп) матор. *ней* 'копейцо у стрелы', 'пуля' (что весьма далеко от караг. *njōli*). Известно, однако, что уральский интервальный (ауслаутный) **l* развивался в самод. **j* в соответствиях ф.-у. *e*-основ (в ауслаутной позиции), но сохранялся при иной структуре основы. В частности, в свое время автор обращал внимание на то, что урал. **tule-* (**tul-*) 'прийти' отражено в селькупском языке не только прямым рефлексом *tū-* 'прийти', но и глаголами, в которых **l* сохранился благодаря суффиксальному оформлению: *tuliš-* 'дойти, достичь', *tulti-* 'занести' (Хелимский CFY 12: 119). Соответственно, можно думать, что караг. *njōli* восходит к урал. **nīl*/**nel* с таким суффиксальным оформлением, благодаря которому **l* имел возможность сохраниться (ср. дериваты типа эст. *nooljas* 'стреловидный'). Более определенным выводом претягивает неясность фонологического облика карагасского слова, записанного Г. Ф. Миллером как *njōli* (? */nōli/*, ? */neli/* и т. д.), и вследствие этого невозможность восстановить самодийский архетип (если изложенное объяснение верно, то скорее всего он должен был иметь вид **nelz*).

45. Самод. **kəjār* ~ **kəḡār* 'морда, мешок невода'.

В этимологической литературе уже неоднократно рассматривались такие названия рыболовной морды (верши, мешка невода), как сельк. (С) N MO K NP Tsch. OO *kaar*, Кар. Taz *kaḡar*, Jel. *kagar*, (совр.) Таз *qaḡar*; ненЛ (L) Nj. *kajjār*, Р *kadał*, (Попова) *kadał*, наряду с эвенк. *keḡer*, эвен. *keḡər*, негид. *keḡej* (см. TMC 1: 451) и кет. (D) *kəyḡəḡ* ('eine Art Fischwehr') — см. Joki FUF 32: 48, Vir. 66: 296; Г. М. Василевич, Эвенкийско-русский словарь. Москва 1958. 229; I. Futaky, Einige Aspekte zur Erforschung der uralisch-tungusischen Sprachbeziehungen. — Festschrift für W. Schlachter zum 65. Geburtstag. Göttingen 1973. 33; J. Janhunen, Tunguusin ja samojedien kosketuksista: Preliminääri katsaus, II osa, Helsinki 1974 (Mscr), 4. Обычно предполагается заимствование из тунгусского в селькупский (и оттуда, по Ю. Янхунену, в лесной ненецкий).

Данные МТК и камасинского языка, сообщаемые Г. Ф. Миллером, вынуждают к пересмотру предлагавшихся решений, ср. (MMscr 284) тайг. матор.

chäiir, камас. *kîr* 'Morda'. Эти формы, вкпе с указанными выше соответствиями в сельк. и ненЛ, могут быть возведены к самод. **kêjâr* ~ **kêñâr* (возможно, эти два варианта сводимы к одному с передним гласным второго слога: самод. **kêñâr*). Версия о заимствовании из тунгусского в селькупский отпадает — скорее тунг. **kâñâr* следует оценивать как заимствование из самод. **kêñâr*. Думается, далее, что нет оснований отвергать (вслед за А. Й. Йоки) сопоставление с ф.-у. (Itkonen FUF 30: 16) **kañer* 'шпангоут' (фин. *kaari*, саам. *L kuonar*). Это сопоставление Э. Н. Сетяля (FUFA 12: 28, JSFOu 30/5: 73; см. также FUV 20 и UEW 126 с сомнительной хантыйской параллелью) чрезвычайно убедительно не только фонетически, но и семантически: достаточно взглянуть на изображение морды в цитировавшемся выше словаре Г. М. Василевич, чтобы удостовериться, что ее главным конструктивным элементом являются распорные обручи (шпангоуты).

46. Самод. **juđj* 'рыболовный запор'.

Наряду с самод. **juđ-* 'загораживать, запруживать' (Janhunen SW 48) реконструируется производное имя **juđj* — еще один прасамодийский термин рыболовного промысла:

нган. (C) *juai* 'Zaun' | энТ (совр.) *đu* 'запор' | энЛ (совр.) *đu, dū* 'загородка' | ненТ (L) О *jū* 'Wehr', (Т) ю 'запор для ловли рыбы, заездка, запруда' | ненЛ (L) Nj. *ju* 'Wehr', (Попова) *đu* 'запор для ловли рыбы' | (?) сельк. произв. (D) Тым *tuđ* 'sulku joessa' | караг. (MMscr 284) *dschui* 'Morda' (слово в рукописи зачеркнуто — вероятно, из-за того, что при проверке Миллер обнаружил несовпадение значений караг. *dschui* и русск. *морда*).

47. Самод. **wikzrä* 'острога'.

Основным источником для предлагаемой реконструкции является рукопись Г. Ф. Миллера, ср.: (MMscr 285) тайг. *büggürä*, караг. *biggürä*, матор. *büggürä*, камас. *bischirä* 'острога' (в камасинских материалах Кастрена и Доннера этого слова нет).

С названием остроги связаны: 1) ненТ (L) OP *jaḡarāw* 'Pfeil, dessen knöcherne Spitze aus vier Teilen besteht' (Т) *яḡряв* 'стрела с костяным острием из четырех частей'; 2) ненТ (L) О *jōḡōta* 'Pfeil, mit eiserner zweizinkiger Spitze', (Т) *ēxoma* 'стрела с развилкой (для охоты на водоплавающих птиц)' | ненЛ (L) Nj. *wēḡuhta* 'Pfeil, mit dem auf wilde Renntiere, Schwäne, Gänse, Enten usw. geschossen wird'. В первом случае имеем дериват **wikzrä*, во втором, вероятно, однокоренное образование. Качество гласных первого слога в ненецких формах обусловлено регрессивной ассимиляцией гласному второго слога (этот тип ассимиляции довольно распространен при *χ* на границе слогов).

Привлечение ненецких соответствий является результатом обсуждения данной этимологии с Ю. Янхуненом.

48. Самод. **pāre* 'лабаз (на сваях для хранения вещей)'.

На основании ненецко-селькупского сравнения Ю. Янхунен реконструировал самод. **pārz* 'лабаз' (Janhunen SW 116). Этимология может быть полнена, а реконструкция уточнена за счет нгананского, энецкого, камасинского и МТК материала:

нган. (совр.) *horī* | энТЛ (совр.) *pare* | ненТ (L) О *pārī*, Sj. *pārē*, (Т) *pare'* (н) | ненЛ (L) Lj. *pāl't'a*, (Попова) *pal'e'η* | сельк. (совр.) Таз *pōrī* | камас. (ММscr) *parē* | тайг. (ММscr 289) *hāre*.

Если, вслед за К. Доннером (Donner Lab. 109) и Ю. Янхуненом, сопоставлять с названием лабаза также обозначения Большой Медведицы (сельк. (GH 1028) *порт*¹¹, камас. (D) *p'āri*), то сюда же можно отнести и нган. (Терещенко НганЯз. 59) *Сяйбэ хорыэде* 'Большая Медведица' (*сяйбэ* 'семь'); тот же корень, видимо, и в нган. (Op. cit. 110) *хорыэпту'тэтыэ* 'этажный'.

О дальнейших (финно-угорских) связях самод. **pāre* см. Donner Lab. 169; FUV 46; SKES 498—499; Sammallahti FUF 43: 33; UEW 356—357.

Евгений Хелимский

¹¹ Сельк. (совр.) Таз *qīšqāl pōrā* 'Большая Медведица' интерпретируется информантами-селькупцами как 'звездная заводь' (ср. *pōrā* 'омут, заводь'). Это, по-видимому, является результатом народно-этимологического переосмысления исходного **qīšqāl pōrī* 'звездный лабаз'.

... ..

1. The first part of the document is a letter from the President of the United States to the Congress, dated January 3, 1862. It is a very long letter, and it contains a great deal of information about the state of the country at that time. It is a very important document, and it is one of the most interesting documents in the collection.

Abstract

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Beszélgetés R. O. Jakobson professzorral

Debrecen, 1973. március

[A magnetofonfelvételt 1973 márciusában, amerikai tartózkodásom alatt a Massachusetts állambeli Cambridge-ben, Román Oszipovics lakásán készítettem. Előző este sokat beszélgettünk, s ennek során állapodtunk meg a témában is: Jakobson általános nyelvészeti, nyelvelméleti nézeteinek kialakulásáról fogunk beszélni. Román Oszipovics felkészült az interjúra, amelynek szerkezetét és stílusát a visszaemlékezés, az emlékek felidézése szabta meg. Két hallgatója csak időnként, főleg a beszélgetés vége felé szólt közbe, amikor rajta már mutatkoztak a fáradtság jelei.]

A felvételt nem közlésre szántuk. Jakobson akkor úgy gondolta, még ír a témáról, ezért kérte, hogy életében ne publikáljuk, de megengedte, hogy az oktatómunkában felhasználjam. A magyar fordításra Jakobson özevénynek, K. Pomorska professzornak a hozzájárulásával került sor. Az orosz eredetit ő teszi majd közzé. — Dezső László.]

DEZSŐ LÁSZLÓ: Kezdhetnénk a prágai iskola történeti gyökereitől. Multkor a Krusevskijhez és a Baudouin de Courtenayhez való viszonyáról beszélgettünk. Pontosabban, hatásukról. Beszéltünk a prágai iskolára gyakorolt hatásukról is és, hogy mi erről az Ön véleménye. Jó lenne, ha röviden össze tudná foglalni azt, amiről az elmúlt alkalommal beszélgettünk, vagyis egyszerűen mondja el róla a véleményét.

R. JAKOBSON: A nyelvelmélettel először lazarevista koromban találkoztam, amikor a Lazarev Keleti Nyelvek Intézetébe jártam valamelyik felső osztályba. S az első könyv, amit a nyelvelmétről olvastam, Potyebnya Nyelv és gondolkodás című műve volt. Hogy honnan szereztem tudomást erről a könyvről? A szimbolista költőktől, főképp Andrej Belijtől, akitől sokat olvastam. Egyáltalán — ezt mindig ki szoktam emelni — lényegében a költészettől és a festészettől jutottam el a nyelvészethez. S amikor elkezdtem olvasni a Nyelv és gondolkodást, megjegyzem, Potyebnya leggyengébb és legkevésbé eredeti művét, sokminden megzavart engem. Nagyon sok homályos dolog volt benne, de ugyanakkor érdekelt is a téma. Keményen elhatároztam, hogy ha beiratkozom az egyetemre, először is és elsősorban nyelvészettel foglalkozom majd.

És most el kell mesélnem önnek az egyik legelső egyetemi élményemet. Még 18 éves se voltam, amikor fölvettek a szláv-orosz intézet nyelvész szakára. Az első tehát az volt, amikor elmentem arra az emlékülésre, melyet a Moszkvai Dialektológiai Bizottság rendezett az akkoriban elhunyt Fortunatov emlékére. Ez az ülés óriási élményt jelentett számomra. Fortunatov kereső típusú ember volt, aki lényegében szinte semmit sem publikált, de állandóan a nyelvről gondolkodott. S az ott hallott előadások, meg azok a kommentárok, amelyeket

Fjodorov Jevgenyevics Kors fűzött hozzájuk, aki Fortunatov idősebb barátja volt és szintén nagy tudós — mind-mind igen nagy benyomást tett rám. Megértettem: el kell kezdeni a nyelvészet tanulását és alaposan elsajátítani.

Akkoriban roppant naiv fiú voltam, és az első ténykedésem az volt, hogy bementem az egyetemi könyvtár folyóirat-olvasójába megnézni, mit írnak a lapok a nyelvről. És bármilyen furcsa is, az első, ami a kezem ügyébe akadt, a Tudományos Akadémia Értesítője volt. Nem az Orosz Nyelvi és Irodalmi Osztály Értesítője, hanem az egész Tudományos Akadémiáé (bulletin). Abban pedig egy Markov nevű matematikus cikke arról, hogyan kell a Jevgenyij Anyegint a valószínűségszámítás szempontjából tanulmányozni. Egy árva szót se értettem belőle, mégis mindez rendkívül vonzónak tűnt előttem.

Aztán arra gondoltam: filológiai folyóiratokat kellene olvasnom. Akkoriban egyetlen komolyabb orosz nyelvű folyóirat létezett, az Orosz Filológiai Közlöny. Elhatároztam, hogy előlről kezdem, fogom az első kötetet, mely, ha nem tévedek, az 1878-as vagy az 1879-es volt. S érdekes módon az Orosz Filológiai Közlöny első számaiban lebilincselően érdekes cikkek voltak, a számomra addig teljesen ismeretlen Krusevskij munkái, melyeket elolvastam és kitörölhetetlen nyomot hagytak bennem.

Akkortájt hoztak a szemináriumi könyvtárba egy egész halom különlenyomatot Fortunatov könyvtárából. Majdhogynem ingyen árusították ezeket a diákoknak. Ott bukkantam rá Krusevskij Über die Lautabwechselung című német nyelvű írására, ha jól emlékszem, 1881-ből. Krusevskijnek Fortunatov nevére szóló ajánlása volt rajta. Úgy becsültem ezt a különnyomatot, hogy még mindig őrzöm. Ez megintcsak fantasztikus kutatások benyomását sugallta.

Persze, sohasem teljesítettem a saját magamnak adott feladatot, azt, hogy olvassam el az Orosz Filológiai Közlöny akkorára megjelent 35 évfolyamát, de az első köteteket olvastam. S ott volt még Krusevskij kivül, ami egészen figyelemre méltó: ott voltak még ugyanannak a Potyebnyának a munkái, de a szláv folklór poétikájáról. Az ukrán koljadjákról, meg ehhez hasonlókról. S ezek az írások szintén nagyban hatottak rám.

Hát, szóval, így kezdődött a nyelvészeti hagyományokkal való ismeret-ségem, pontosabban azoknak az embereknek a hagyományaival, akik sohasem békültek meg a tradíciókkal, hanem valami újat kerestek. S el kell mondanom, hogy később aztán belejöttem a tudományba, sikerült alaposan elsajátítanom a nyelvjáráskutatás technikáját.

A nyelvjáráskutatással kezdtük, mivel Moszkvában akkor a dialektológia uralkodott. A Moszkvai Dialektológiai Bizottság, az, amit Usakov, az, amit Durnovo és Nyikolaj Nyikolajevics Szokolov csinált, főleg dialektológia volt. A dialektológián, azaz az élő nyelvjárássok tanulmányozásán s a tájszólások alaptörvényeinek keresésén tanultunk. Ennek ellenére Moszkvában nem akadt egyetlen olyan nyelvész sem a főbb tanáraink között, aki ne osztotta volna azt a véleményt, amelyet oly nagyra tartott Fortunatov is, Baudouin is és Krusevskij is: hogy a nyelvészet elsődleges feladata a nyelv alaptörvényeinek kutatása. Ez a törvényekre, az általánosra való beállítódás, ez volt számunkra a *conditio sine qua non*.

De hogy mennyire ismertem, mikor befejeztem az egyetemet a Kazányi vagy Kazányi-Pétervári Iskolát, Baudouin iskoláját... hogy is mondjam? Baudouin de Courtenay akkor nem tanított. Egyszer börtönben ült, aztán, úgy rémlik, már nyugdíjba vonult. Mindenesetre nem voltak előadásai. Gyakran

megfordultam a Pétervári Egyetemen, egy szemesztert ott töltöttem. Ő nem, viszont egy kitűnő és igen tehetséges tanítványa ott volt, név szerint Scserba.

Scserba könyvére szintén majdnem véletlenül akadtam rá. Az első évfolyam befejezése után összeírtam azokat a könyveket, melyeket a nyáron szerettem volna elolvasni. Elvittem ezt a listát Usakovnak, a tanáromnak, akit nagyon szerettem és tiszteltem, s az emlékéit is tiszteltem: Dmitrij Nyikolajevics Usakovnak. Átnézte a listát, melyen volt vagy húsz cím, és azt mondta: — Scserbának Az orosz magánhangzók minőségi és mennyiségi tekintben című könyvét lehet, hogy nem is érdemes elolvasni.

Ez volt az egyetlen könyv, amelyet elolvastam. S meg kell mondanom, hogy különösen az első fejezete hatott rám beláthatatlan mértékben. Az első fejezet, mely a fonémák kérdéséről vetette föl. Elég naivan tette ezt, melyre manapság sok írás mutat rá: a Panové, Reformatszkiy és másoké, akik a fonológia történetével foglalkoznak. A kérdést viszont mégis föltette.

Scserba tovább ment Baudouinnál, s őszintén szólva, mai felfogásom szerint Scserba készítette Baudouint arra — Scserba és rajta kívül még Polivanov, Baudouinnak egy másik pétervári tanítványa —, hogy felülvizsgálja Krusevskijhez való viszonyát. Krusevskij halála után tudniillik, a 80-as évek végén kegyetlen bírálatot írt róla, s ezt mind a mai napig kiadják, a Szovjetunióban még mindig hivatkoznak rá és így tovább. De ha Baudouin előadásait vesszük, az 1917-es litografált változatban kiadott kurzusát, az utolsó kiadást, a Pétervári Egyetemen tartott általános nyelvészeti előadásait — ezekben visszatér Krusevskij terminológiájához és kérdésfeltevéseihez. Azokhoz a pontokhoz, amelyeken ő maga gúnyolódott a 80-as években. Ez bámulatos dolog!

Aztán meg az, amit Baudouin néhai leánya közölt velem. Nem sokkal halála előtt Baudouin azt mondta a leányának: „Hibáztatnak amiatt, hogy nyelvész helyett pszichológiát tanítok. Ám igazából nem pszichológus vagyok, hanem fenomenológus.” Ezt én kiadtam, a leánya elbeszéléséből egy hozzám intézett levele alapján. Megvan nálam ez a levél. Baudouin lánya igen komoly antropológus volt.

Baudouin hagyományait azonban nem ismertem mélyen. Még amikor Pétervárra jártam előadásokra, tulajdonképpen hallgattam nénány Scserba-előadást is; de a legfontosabb, aki végett odajártam, Sahmatov volt.

Lényeges eltérés volt a moszkvai és a pétervári bölcsészkar között. Jakubinszkij, a pétervári egyetem tipikus képviselője egy velem folytatott beszélgetés után úgy gúnyolódott a moszkvaiakon, hogy engem „a felvértezett moszkvainak” nevezett. Azért, mert nálunk a fortunatövi doktrína uralkodott. Egyetlenegy kutatási elvet követtünk. A nyelv vizsgálatának egy elvét.

Az az igazság, hogy diákkoromban a szorosabb értelemben vett nyelvészeti területén főleg történeti nyelvtannal és nyelvjárási adatok elemzésével foglalkoztam. Volt egy jóbarátom, Buszlajev — a híres Buszlajev unokája —, aki nemrég hunyt el Moszkvában. Ragyogó elme volt, de később valahogy eltávolodott a tudománytól. Azután a Moszkvai Rádió nyelvészeti vezetője lett. Arra kellett ügyelnie, hogy a Moszkvai Rádióban mindenki a tiszta irodalmi nyelvet beszélje — ez volt a feladata élete utolsó éveiben. Azt mondta nekem: — „Te köműves vagy, én pedig mérnök szeretnék lenni.” Én viszont azt mondtam, hogy végig kell csinálni a köműves munkáját, valóságosan is tapintani kell ezt az anyagot avégett, hogy elméleteket lehessen felépíteni. Az elmélettől, a sémáktól, modellektől nem lehet elindulni, ez volt az én szem-

pontom. De, természetesen a baudouini tanítás valamiféle alapjai mégiscsak eljutottak hozzánk. Azzal a szereppel azonban, amelyet a mi akkori életünkben Fortunatov és tradíciója játszott, össze sem lehet hasonlítani. Trubeckoj Baudouint egyáltalán nem ismerte. Akkor vette először kézbe, miután már megírta legjelentősebb fonológiai műveit. Egyik levelében azt írta nekem: — „Azt hiszem, egyáltalán nem az, amit mi csinálunk. Milyen messzire haladtunk már el ettől!” Ugyanígy nyilatkozott egyébként Saussure-ről is.

Önt persze most érdekli, hogyan is viszonyultunk Saussure-höz. Oroszországban még nem volt meg Saussure könyve. 1916-ban jelent meg, s az első példányaikat Prágából küldtem meg 1920 végén, nem, inkább 21-ben. Prágából Moszkvába. Csak akkor jutott el a Moszkvai Nyelvész körbe és akkor kezdtek vele ott foglalkozni. Ha nem tévedek, Sechhay küldött Genfből Prágába vagy három példányt Saussure könyvéből.

Mindenesetre a saussure-i tanok egyes elemei eljutottak hozzánk, amikor 17-ben Karcevskij Svájcban Moszkvába érkezett. Karcevskij emigráns volt, szociáldemokrata, azt hiszem, letartóztatták volna, azért utazott el Oroszországból, az akkori cári Oroszországból Svájcba. Ő volt Saussure legfiatalabb tanítványa. Sok saussureiánus gondolatot ismertetett meg bennünket, amikor előadást tartott a Moszkvai Dialektológiai Bizottságban. A Moszkvai Dialektológiai Bizottság az Akadémiának mintegy a moszkvai nyelvészeti szekciója volt. Első előadását az orosz ige rendszeréről tartotta. Nem tagadom, mélységesen meg voltam lepve. Olyan hatalmas különbség volt az övé és aközött az előadás között, melyet ugyanabban az időben, már nem emlékszem, de úgy néhány héttel azelőtt tartott ugyanabban a bizottságban Mazon, a francia katonai attasé. André Mazon, aki éppen — hiszen háború volt — a katonai kirendeltségen teljesített szolgálatot, és még akkor is egyenruhát viselt, amikor az előadását tartotta. A különbség hihetetlen volt. Érdekes, hogy Karcevskij át Saussure-nek sok olyan terminusát és gondolatát sajátítottuk el, melyek a *Cours*-ban nem szerepeltek, amelyeket — meg vagyok róla győződve — nem Karcevskij ferdített el, hanem egyszerűen a Saussure-rel való személyes beszélgetésekből ismert. Ilyen volt például a *la poussière linguistique*, a nyelvészeti por kifejezés, melyet gyakran használtam előadásaimban és cikkeimben is, s amely a moszkvai szóhasználatban nagyjából megmaradt. Ez azokat a különálló töredékeket jelenti, melyek kikerültek a rendszerből s úgy élnek tovább.

Így hát az én különbejáratú nyelvészeti világnézetem, ha lehet így mondani, az említett elemeken alapul, plusz ehhez járult persze a poétika területén végzett nagyon intenzív munka. Tudja, a költői nyelv res nullius volt, az újgrammatikusok nem foglalkoztak vele. S bennünket ez szenvedélyesen kezdett érdekelni; azt mondom: bennünket, mivel ez párhuzamosan folyt mind a Pétervári, mind a Moszkvai Egyetemen. Megszületett egy mozgalom is, az, melynek eredményeként létrejött a Moszkvai Nyelvész kör. Ez az 1915-ben alapított diákkör! S ugyanilyet szerveztek a Pétervári Egyetemen, egy időben a Vengerov szemináriuma köré. Vengerovtól távol álltak ezek az eszmék, de a szemináriumokon bármiről lehetett beszélni. Voltam vagy kétszer-háromszor ezeken a foglalkozásokon, ahol fiatal szlavisták, Eichenbaum, Sklovszkij és mások szerepeltek.

S hogy miért a költői nyelv? Azért, mert a költői nyelv, akárhogy is nézzük, az a nyelv volt, amelynek a krétirumai nem feleltek meg a mindennapi használt nyelvnek a hagyományos nyelvészetben — akkor ezek a jellemzők

szükségszerűen kerültek az előtérbe. Ez a funkciónak, a célnak, s végül, a rendszernek a kérdése volt. S az igazat megvallva, éppen poétikai érdeklődésünkkel, azzal, hogy a költői nyelv problémaival és törvényeivel foglalkoztunk, léptünk elsőként egy egészen új útra.

Természetesen voltak előfutáraink, mindennek van előzménye. De mint mozgalom mégis teljesen új volt és szorosan összefüggött mindazzal, ami abban az időben a költészetben és általában a művészetben ment végbe.

Namármost, amikor elsőéves voltam, eldöntöttem, hogy nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvészettel kell foglalkoznom, hanem a nyelvpszichológiával is. Ezt sugallta Potyebnya könyve is és még sok más. Elmentem Cselpanovhoz, a filozófia és pszichológia professzorához, és azt mondtam neki, hogy nagyon szeretnék a szemináriumára járni. Azt felelte, hogy „én kizárólag a pszichológia szakos hallgatóknak tartok szemináriumot”. „Viszont — azt mondja —, ha jól vizsgáljuk pszichológiából, csak tessék.” A pszichológia vizsga tudniillik minden bölcsészhallgató számára kötelező volt. Ez igen figyelemreméltó dolog. A moszkvai egyetemen a bölcsészkar tantervében a következő kötelező tárgyak szerepeltek. Mindenki számára kötelezően. A hallgatók lehettek művészettörténet, történelem, teológia, filozófia és más szakcsok. Kötelező volt: a logika, pszichológia, bevezetés a nyelvtudományba és a . . . Tulajdonképpen több nem is volt, csak ezek voltak a kötelezőek. S ezt a pszichológia vizsgát valóban le is tettem nála, és jól vizsgáztam.

JAKOBSON FELESGE: A filozófia is az volt.

R. JAKOBSON: Meg a filozófia. Nem mondtam? Igen, a bevezetés a filozófiába. Levizsgáztam és fölvettem.

Ragyogók voltak a szemináriumai. Nem volt fenomenológus, még csak Gestalt-pszichológus sem, igen eklektikus tudós volt, de kitűnő tanár volt és főleg rendkívül türelmes tanár, aki arra törekedett, hogy a tanítványai a lehető legtöbbet tudják, hogy széles körű tapasztalatokat szerezzenek, s hogy önállóan építsék fel saját nézeteiket. Sok volt ott a nagyon tehetséges ember, többen közülük a későbbiekben eltűntek, viharos időket éltünk át, de például mind a mai napig publikál ennek a pszichológiai intézetnek egy ragyogó tanítványa, Zsinkin, aki mostanában értékes, főként szemiotikai írásokat tesz közzé. Részt vett a varsói szemiotikai konferenciákon és így tovább.

Ott hallottam először Husserl nevét és először ott fogtunk a fenomenológia alapkérdéseinek megvitatásához. Nagyon figyelemreméltó, hogy a fenomenológia eszméje a moszkvai légkörben nemcsak Husserllal, hanem az orosz filozófiai hagyománynak megfelelően, Hegellel való asszociációt is kiváltott. Hiszen a hegelianizmus mindannyiunkban benne élt. Érdekes, amikor arról faggattam Trubeckojt, hogy diákkorában milyen filozófiai eszmék voltak számára lényegesek, azt mondta: „Sohasem foglalkoztam filozófiával.” (Az apja híres filozófus volt.) „De — azt mondja — mégis létezett egy bizonyos hegelianus töltés.” Volt ott akkor egy ragyogó diák, Szamárin. Mindenki azt mondja róla, hogy egészen bámulatos ember, nagy tehetség volt, a polgárháború alatt halt meg. Nos, ez a Szamárin szenvedélyes hegelianus volt, s az ő hegelista beállítódása két barátjára volt hatással. Trubeckojra és Paszternákra, a költőre, aki ugyanakkor szintén a moszkvai egyetem bölcsészkarán tanult. Paszternák meg is említi önéletrajzában.

Már nemegyszer meséltem arról, hogy a háború alatt tilos volt külföldről német könyveket vásárolni, hogy ne támogassuk anyagilag a német kiadókat, általában Németországot. S bizony, mindannyian elköveltük a csempészsé-

bűnét, Hollandián keresztül mindenki megszerezte Husserl *Logische Untersuchungen* című könyvét. Számomra sokáig a *Logische Untersuchungen* második kötete játszotta a főszerepet a rész és egész viszonyáról szóló alapvető filozófiájával és a tiszta grammatikáról szóló elméletével. Abból az időből csak kevés könyvem maradt meg. [Román Oszipovics felállt, az egyik könyvespolchoz ment és levett egy kötetet. — Dezső L. megjegyzése.]... — Ez az a bizonyos könyv! Hát így néz ki! Benne vannak még a diákkori bejegyzéseim. Ez a *Logische Untersuchungen* második kötete. Beutazta velem az egész világot. Hogy mi ragadott meg akkor engem ebben a könyvben? A strukturális analízis lehetősége. A nyelvi struktúra elemzése a nyelv saját vallomásai alapján. Az immanens leírás. A nyelvi kategóriák lényegét figyelembe vevő immanens leírás. A poétikai elemzés során ez igen hamar elvezetett engem a nyelv hangjainak fenomenológiai megközelítéséhez, a nyelvi jelentésükhöz. Ezt először A legújabb orosz költészet című munkámban írtam le. Azaz ahogy korábban neveztem: „Közelítések Hlebnyikovhoz”, és ezt 19-ben írtam még Moszkvában, s Prágában jelent meg, azt hiszem 1921 januárjában. S ott már először idézem Husserlt.

Kit érdekelt még Moszkvában Husserl? Buszlajev, akit már említettem. Ő is járt egy darabig erre a szemináriumra, azután kimaradt. Komolyan, mégis, az az igazság, a nyelvészek közül azt hiszem, csak engem. Nem sokkal azután azonban még egész sor fiatalabb nyelvész került Husserl erős hatása alá Gusztav Gusztavovics Speht, a pszichológia és filozófia docense révén, aki Husserl közvetlen tanítványa volt, s akiről maga Husserl nyilatkozott úgy, amikor 35-ben Prágában találkoztunk, hogy ő volt a legkiválóbb tanítványa, aki, úgymond, ha nem lettek volna bizonyos körülmények, sokra vihette volna.

Speht igen ragyogó tudós volt. Először 17-ben találkoztam vele, hallottam az első előadásait, azt a pompás Bevezetés a néplelektanba előadást is, melyet az újonnan alapított, a Moszkvai Egyetemen nem régóta működő Nyelvészeti Társaságban tartott, s ahol amellet kardoskodott, hogy a nyelvészek ne higgyenek túlságosan a pszichológiában. Azt bizonygatta, hogy a lélektan számukra nagyobbrészt nagy csalódásokat okoz. Mivel a pszichológusok még kevesebbet tudnak a nyelvről, mint maguk a nyelvészek. „Úgy tanulmányozzák a nyelvet, mint egy dolgot. Ne kérdezzék őket, úgy vizsgálják, mint egy bármilyen másik dolgot, mint más szociális struktúrákat. Ne tegyék fel maguknak a lélektani háttér kérdését. Az első és legfontosabb mindig a nyelv maga.”

Speht hozzám nagyon közel állt. Akkor jó barátságban voltam vele. Azt mondta nekem: „Tudja, maga most megismerkedett Cselpanov szemináriumán a Gestalt Psychologie alapjaival”; ami számunkra igen fontos, rendkívül hasznos volt, mivel ez szabadított meg bennünket a hagyományos pszichológia empirizmusától, a tiszta, afféle földhözragadt empirizmustól, ahogy a marxisták mondják. S akkor így szólt hozzám: „Én magának — azt mondja — még egyet szeretnék tanácsolni: olvassa el még egy olyan ember könyveit, akit lehet, hogy nem ismer.” Nem is ismertem, soha nem hallottam róla. Marty volt ez. „Marty sok kérdést egészen másként tesz föl” — mondta. „Élénken foglalkoztatta a nyelv pszichológiája, de nagyon kritikusan viszonyul ahhoz, amit nyelvpszichológiának neveznek.”

1919 elején Riga a Szovjetunióhoz tartozott s egyszer kiküldetésben jártam ott. S Rigában még voltak német könyvek, és ezek között találtam

meg Marty műveinek két kötetét, melyeket meg is vásároltam. Később, mikor Prágába kerültem, megvettem még a leglényegesebb kötetét is, mely a nyelv-filozófia és -pszichológia problémáit taglalja. Így hát mindez fontos szerepet játszott.

Aztán pedig 1920-ban Prágába kerültem. Speht belépett a nyelvész-körbe, s erős egyéniségével nagymértékben hatott is rá. Ez azonban már az én elutazásom után történt. De azért elég sokat tudok róla. Ez a 20-as — 21-es években zajlott le. A körben két szárny alakult ki. Az egyik, jobbára a tiszta nyelvészeti, a szigorúan nyelvészeti megközelítésre orientálódott, a másik inkább filozófiai volt és ezt a másodikat nevezték „spehtiális” módszernek. A „spehtiális” szó a speciális és a Speht kontaminációja. A kör később azonban szétszóródott. Felbomlott, mert létrejött a GAHN, a Művészeti Tudományok Akadémiája. Ahol egy időben Spehtnek nagy befolyása volt, s amelyben a kör tagjainak zöme érdekelt lett. Aztán már, hogy úgy mondjam, nem alakult újjá a kör. De a szovjet szakirodalomban még mindig beszélnek és beszélnek róla.

Amikor meg Prágába kerültem, 1920-ban, csodálkoztam, hogy mindezek a problémák mélységesen idegenek voltak azoknak a cseh tudósoknak, akikkel találkoztam. Egy kivétellel. Ez Willem Mathesius volt. Mathesius, miután megtudta, hogy megjöttem Moszkvából, küldött egy levelezőlapot. Azt mondta, szeretne arról hallani, hogyan is zajlik a tudományos élet Moszkvában. Hosszan beszélgettünk vele. Meséltem neki a Moszkvai Nyelvészkörről és azt mondta nekem: „Ilyen kört kellene nekünk létrehozni, de még korai” — mondta. Bámulatos programozó-szervező esze volt. Mindenről nagyon részletesen, pontosan kikérdezett. És akkor elmondtam neki, mi az, ami engem meglepett. Hogy az én szememben Marty prágai tudós volt. A prágai német egyetemen tanított. De amikor más cseh tudósokkal beszéltem, senki sem ismerte, senki se tudott róla. Marty már nem élt akkor. Ő pedig azt mondja: „Én meg jártam az előadásaira.” Ez nagyon érdekes: létezett az úgynevezett prágai pszichológiai iskola, ahová Marty is tartozott és az a bizonyos Ehrenfels, aki létrehozta a Gestalt fogalmát a prágai iskolában.

Na aztán kezdett kialakulni a Prágai Nyelvészeti Körnek az a bizonyos magva, mely nagyon nemzetközi jellegű volt már a kezdet kezdetétől fogva. 1925-ben az előkészítő ülésre, amelyen megalakítottuk a kört, Mathesius hármunkat hívott meg: ő volt ott, egy Trnka nevű munkatársa az egyetem angol tanszékéről és két orosz — Karcevskij és én. Íme, tulajdonképpen ez volt a kör magva. Aztán megtartottuk az első, hogy is mondjam, alapító ülést, melyen már Havranek is részt vett és még valaki. Nem sokkal ezután Laziczius jelent meg Prágában. Egész mozgalmunk nagyon megnyerte a tetszését, de az az igazság, hogy a mozgalom orosz szárnya szimpatikusabb volt neki, mint a cseh. A csehekkel valahogy nem tudott megbarátkozni. Mi viszont jól összebarátkoztunk. S rajtam kívül aztán barátságot kötött Trubeckojjal is, aki hamarosan járni kezdett a körbe, s aki számára a kör nem volt más, mint ezt ő maga írta egy, a körhöz intézett levelében, egy jubileumra küldött levélben, hogy a felszabadulását jelentette bécsi tudományos magányából. De hogy is mondjam önnek: a Prágai Kör elég bonyolult jelenség volt. Már a nemzetközi jellege miatt is. Említettem az orosz — cseh egyesülést, de azon kívül németek is voltak benne. A németek közül persze a legnagyobb szerepet Sloty játszotta, aki nagyon tehetséges tudós volt, és akinek sok új gondolatot köszöhetünk. Tőle származott például a Bedeutung és Meinung megkülönböztetésének elve, ami nagyon lényeges volt.

A Kört jól jellemezték azok a tézisek, melyeket az 1929-es nyelvész-kongresszusra dolgoztunk ki. Ott már megtalálhatja a Kör minden alapvető irányzatát. Hogy milyen elemekből tevődött össze? Ott volt az ismert cseh hagyomány: Mathesius tanára Masaryk volt. Masaryk, ugyanúgy, mint Marty és mint Husserl is, Brentano tanítványa volt. Tudja, Masaryk Husserl filozófiatanára volt, a nála jóval fiatalabb, 15 éves fiúnak különórákat tartott logikából és filozófiából. És Masaryk könyvében, amely csehül 85-ben, német változatban pedig 86-ban jelent meg, már egész csomó nagyon lényeges gondolat van, nevezetesen: a statikus nyelvészet fontossága a történeti mellett, ezzel egyidejűleg elsősorban a statikus nyelvészet szükségessége, hiszen nem lehet olyan dolgoknak a történetével foglalkozni, amelyet nem ismerünk. Így hát először is a dolgot kell megérteni, csak azután a történetét. Aztán: a cseheknek is megvolt a maguk eléggé sokrétű hagyománya, mely mindazonáltal összekötötte őket a különböző nyugati útkeresésekkel. S természetesen, nagymértékben hatott rájuk Saussure.

DEZSŐ L.: Ismerték-e Krusevszkijt?

R. JAKOBSON: Nem! Egyáltalán nem ismerték. Baudouint igen. Baudouin, ha jól emlékszem, 1925-ben járt Prágában. Mindenesetre még a Kör megalakulása előtt történt. Emlékszem, Baudouin első előadásán a csehek közül Havranek volt ott, aki aztán később is járt, meg én. Baudouin pedig itt már rendkívül közérthetően beszélt, és azon kívül, el kell mondanom az volt a szokása, hogy a 60-as évek afféle nihilistáinak módjára, lesz ami lesz, bárkinek képes volt a szeme közé vágni a szintiszta igazságot, s ebből kifolyólag sikerült is azonnal ellenállást kiváltania saját maga ellen. Kezdetben csodálatosan fogadták, mivel a lengyelek közt amolyan renegátfélének számított, otthagya Lengyelországot tiltakozásul a lengyel társadalomban és államiságban megjelenő fasiszta irányzat ellen. Ott Lengyelországban már kiközösítették, megsértették. Prágába jött és az első előadásán részt vettek a minisztériumok képviselői és mindenki, aki számít. Nagy, nyilvános előadás volt. S akkor azt mondta: „Bűnnek tartom a sovinizmus minden fajtáját és a többség bármilyen sovinizsra nyomását az etnikai kisebbségekkel szemben. De különösen utálatos ez a bűn, ha pont egy olyan népről van szó, amely éppen, hogy csak felszabadult egy efféle idegen elnyomás alól, s saját maga sem tesz másként, mint például a csehek a szlovákokkal.” Ugye, megérti, milyen vihart kavart ez akkor. S a következő előadásokon már egyetlenegy se volt ott ezekből a képviselők közül. Oroszország szintén szóba került s azt mondta: „A tudósoknak nem szabad figyelembe venniük a számbeli fölényt.” A kis népek mellett szállt síkra. Így beszélt: „Nem feledkezhetünk meg arról, hogy egymillió szovjet rubel kevesebbet ér, mint tíz angol font” — vagy valami ilyesfélét. Hát ilyen volt a beszédstílusa. Tudományos szempontból azonban akkor nem ismerték különösebben. Én magam viszont, ezt nehéz most felidézni, hogyan is történt velem mindez, Trubeckoj is és én is szorosan együttműködtünk vele.

[A magnetofonszalag 2. oldala]

Nem hiszek a prágai iskola létezésében. Sohasem használok ezt a kifejezést. Úgy tartom, hogy volt egy Prágai Kör, amelyben igen különböző nézetek éltek egymás mellett. Az egyetlen dolog, ami összefűzött bennünket, az volt, hogy valamennyien a strukturális nyelvészet szükségességére orientálódtunk, azaz egy olyan nyelvészetre, amely elsősorban a nyelv szerkezetét vizsgálja. Egyébként ezt a nyelvi struktúrát igen eltérően értelmeztük, s a nyelvi funk-

ciót is különbözőképpen fogtuk fel. Nagyon sok árnyalatot lehetett megkülönböztetni, de a fő dolog a kutatás volt. Az általános nyelvészet új alapjainak keresése. Ez egyesített bennünket. Vegyük például Husserl hatását. Husserl hatása csak az én műveimen és részben Mukařovský írásain érződött, de ő ma úgy nyilatkozik, hogy mindez a távoli múltban történt, és így tovább. Aztán Saussure hatása. Saussure hatása nagy korlátozásokkal. Mathesius amellet kardoskodott, hogy a humboldti hagyományra kell támaszkodnunk, amely nemcsak az „ergont”, hanem az „energiát” is figyelembe veszi. S hogy létre kell hoznunk a szintézist Humboldt és Bopp tradíciója között. Aztán nekem magamnak volt egy erős ellenvetésem Saussure néhány tézisével szemben. Az ilyenekkel, mint ahogy csehül nevezem őket: *neprodyšně antinomie*, kiút nélküli ellentétek. Azt mondtam, hogy az antinómiákat dialektikusan kell feloldani. Ez volt az állandó jelszavam. És ami, noha Saussure-nél felbukkan, bár sohasem viszi végig, a nyelvi szinkrónia teleologikus megközelítése — tovább kell lépünk és alkalmaznunk kell a nyelvtörténetre is ugyanezt a teleologikus megközelítést. Kezdetben én is általában elleneztem ennek a két ellentétnek az összekeverését. A statika-dinamika és a szinkrónia-diakrónia ellentétét. Azt mondtam, hogy bármiféle változás, mindenféle dinamika első sorban a szinkrónia sajátja. S ebben, hogy is magyarázzam önnek, a langue és parole problémaához való eretnek viszony rejlett. Ez bizony nagyon erősen megmutatkozott.

Trubeckojt kevésbé érdekelték ezek a tisztán elméleti kérdések, mivel nyelvtörténeti beállítottságú volt. Mikor azonban látta, hogy sok minden megváltozik a nyelvtörténetben is, ha a szigorúan strukturális módszert alkalmazzuk a nyelvi szinkrónia területén, egyre jobban és jobban kezdett érdeklődni és végeredményben az ő nevéhez fűződnek a nyelvtipológia első ragyogó próbálkozásai a fonológiában. Erősen foglalkoztatta. Ez érezhető most minden leveléből, ha elolvassuk őket. Nemrég megint előkerítettem a leveleit. Érdeklődött az univerzálék iránt is. A nyelvi univerzálék problémája majdhogyan nem is létezett a 19. század végének, a 20. század elejének hagyományában. Ez az előtérbe került. Szorgosan dolgoztunk a nyelvtipológián. Megintcsak azt mondhatja: prágai iskola. Trubeckoj meg én foglalkoztunk ezzel. A csehek körül aztán közel került ehhez Havranek, majd néhány fiatalabb, de mindezeknek a kérdéseknek mégsem volt, hogy úgy mondjam, kollektív dogma, kollektív doktrína jellege, Prága azonban ebben mégis nagy szerepet játszott.

Nagy szerepet, mégpedig a következő vonatkozásban: hogy sikerült kikristályosítani ezeket a kérdéseket. Sikerült létrehozni azt a központot, ahol ezeket igen élénken, nagyon kötetlen módon, rendkívül frissen megvitattuk és megbeszéltük. Ez kezdte odavonzani azokat a külföldieket, akik nem váltak egyik vagy másik iskola követőivé, hanem akik saját útjaikon jutottak el addig a felismerésig, hogy új kutatásokra, új elméletekre van szükség. Akik a maguk módján szintén strukturalisták voltak. Így történt ez azokkal a hollandokkal, akik Prágába jöttek, például De Grottal. Ez volt a dánokkal, főleg Brøndallal, aztán Hjelmslevvel. Így volt a franciákkal, különösen Benveniste-tel. Ezek az emberek mind eljöttek, mi hívtuk meg őket. Eljöttek, előadást tartottak, jól összebarátkoztunk. Az előadások mindig afféle vitaindító jellegűek voltak. A vita rendkívül élénk volt, soha életemben nem hallottam ezután ilyen élénk vitát, mint ebben a két körben: a Moszkviban és a Prágaiban. Ez valóban a vitatkozó dialektika iskolája volt. S persze, a kérdések köre egyre szélesebb és szélesebb lett.

Aztán, úgy gondolom, az egyik legfontosabb körülmény az volt, hogy egész idő alatt szoros kapcsolatban álltunk az ország szépirodalmával. A Moszkvai Körben az orosz költőkkel, a Prágai Körben a csehekkel. A cseh avantgarde írókkal. Meg hogy általában nem volt olyasféle megkülönböztetés, hogy a nyelv az egyik oldalon, a költészet a másikon. Nagyon szorosan összeforrt ez. Megvan nekem például a Prágai Körben felolvasott előadások jegyzéke: a poétika kolosszális helyet foglal el benne.

Volt aztán rengeteg olyan tényező, amelyet most valahogy nehéz egyszerűen átlátni és értékelni. Például az, hogy a két világháború közötti idő olyan periódus volt, amikor Európában sokkal élénkebb alkotómunka folyt a kis országokban, lényegesen jelentősebb, mint a nagyhatalmakban. Ez olyan időszak volt, amely nem tudom, megismétlődik-e, és mikor ismétlődik meg, amikor éppen a kis országokban jött létre az új tudomány. Tudja, nem úgy volt ez, mint manapság, amikor is egy műhold felbocsátásához a szuperhatalmak technikai feltételeire és tőkájára van szükség. Akkor viszont az kellett, amit Dániában csináltak akkoriban, Norvégiában, Csehszlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban, ahol az a bizonyos Kuryłowicz dolgozott, meg Hollandiában. Ez sokkal érdekesebb volt, mint az, amit akkoriban az úgynevezett nagyhatalmakban műveltek. Abban az időben Németországban a nyelvészet mélyen visszaesett, Oroszország a különféle nyelvészeti dogmák — à la marrizmus — hosszantartó periódusát élte, melyek megfojtották a valódi nyelvtudományt. Bár a nyomás alatt azért léteztek valamilyen kis csoportok. S megintcsak sokan mentek Prágába. Az orosz nyelvtudomány kiemelkedő képviselői jöttek Prágába: Tomasevskij, Tinyanov, Vinokur. Mindannyian előadtak a Körben, valamennyien kapcsolatban álltak vele.

Így hát ezen az alapon inkább prágai laboratóriumról beszélnék — valahol így is neveztem —, prágai laboratóriumról, prágai kutatóállomásról, nem pedig prágai iskoláról. Aztán, még akkoriban Prágában döntő tényezőként hatott a „nyitott ablakok kultúrpolitikájának” nevezett jelenség. A minden oldalra nyitott ablakoké. Nyugatra is, Keletre is. A legkülönfélébb országokra nyitott ablakoké. Prága nagyon gyorsan és élénken reagált. Vegyük például a Prágai Kör alapítását; 1926-ot írtunk. Mi volt Prága modellje? Melyek voltak azok a stimulusok, amelyek a Kör alapításához és fejlődéséhez vezettek? Két tényező munkált itt: egyrészt a Moszkvai Nyelvészeti Kör története, másrészt a Linguistic Society of America megalapítása. S rögtön kapcsolatok jöttek létre, szoros kontaktusok. Egyszersmind a Kör könyvtárában megvoltak az igen ritka szovjet kiadványok is, mint természetesen a Strukturális nyelvészeti sorozat, meg a Language is, melyet megvitattunk.

Sapir levelezett a Körrel. Ez mind nagyon érdekes tény; s meg kell, hogy mondjam, a politikai helyzet elég gyakran háttérbe szorult itt. Ön nyilván tudja, hogy Csehszlovákia és Magyarország között a politikai viszonyok nem voltak éppen ideálisak. S pont ebben az időben folyt Gombocz és Mathesius meleg baráti levelezése. És — ahogy ön is tudja Gombocz hátrahagyott írásából — nagy szimpátiával figyelte és meg is értette tevékenységünk lényegét.

Nagyon érdekesen alakult a Prága és Párizs közötti viszony. Meillet, amikor Prágába jött és előadást tartott a prágai Institut Français-ban, mindannyiunkhoz, de különösen Trubeckojhoz és hozzám nagyon közel került. Mert arra törekedett, hogy a nyelvtörténetben valamiféle általános irányvonalakat, általános törvényeket, általános tendenciákat, általános problémákat fedezzen föl. Ez mind nagyon lényeges volt. Kezdetben Meillet is mód-

felett barátságosan fordult felénk. Sajnos, nem maradtak meg azok a levelei, melyeket Trubeckojnak és nekem írt. Ezek — az ő saját kifejezésével élve — annak a tanárnak az üdvözlétei voltak, ha — úgymond — önök tanáruknak tartanak engem, egy olyan tanárei, akinek az álmaikat túlszárnyalták a tanítványai. Így beszélt.

Az egész két világháború közötti Párizs légköre azonban olyan volt, hogy kisvártatva intrikák, különféle sugdolódzások keltek szárnyra ellenünk, miszerint aláássuk Meillet tekintélyét, s Isten tudja, még mik —, hogy Meillet egy kicsit elhallgatott. A *Remarques sur l'évolution phonologique* című munkám ürügyén egy olyan levelet írt nekem, amelynél lelkesebbet el sem lehet képzelni. És azt mondta: „Je vous dirai beaucoup plus dans un article que je prépare pour la *Scientia*.” Ez a cikk sohasem jelent meg, tudom is, miért nem adták ki: mert megakadályozták, azt mondták: „Non, non, ne le faites pas”, és így tovább, és így tovább. Ez szerfölött érdekes, akkor ez elég nagy szerepet játszott az életünkben. Hát mindezek az áskálódások erősen ártottak nekünk. Meillet-vel mégis mindvégig megőriztük baráti viszonyunkat, de a franciák közül főleg természetesen Benveniste-tel voltunk jóban. Benveniste ellátogatott Prágába, még előadást is tartott, s még most is, hogy már olyan beteg, mikor nemrég, vagy két hónapja beszélgetésünk során felidéztem prágai útját, felvillanyozódott. Meillet aztán megbetegedett és mindez, hogy úgy mondjam, szétesett, de a Meillet-t körülvevő emberek — Vendryés és a többiek — szintén meleg barátsággal viszonyultak a Kör tevékenységéhez.

Csehszlovákiában viszont — és nemcsak Csehszlovákiában — rendkívül ellenségesek voltak velünk szemben. Gondolja csak el, mégiscsak Prágai Nyelvészkörnek neveztek bennünket, a prágai bölcsészkar azonban ellenünk volt. Közülünk szinte senki sem volt a prágai fakultás tagja, az angol tanszék kivételével. Mathesius dolgozott az angol tanszéken, aztán Rypka az iráni nyelvek tanszékén, és így tovább. A szalvisták azonban és az összes többi — mind határozottan ellenezte mindazt, amit művelni merésztünk. Voltak persze kivételek, jó volt a kapcsolatunk például Hujerral, az összehasonlító nyelvessel. Nehéz helyzetben voltunk.

A filozófiában meg, milyen mértékben segíthetett nekünk a filozófia? Azt mondanám, hogy mindannyiunknak megvolt ebben a vonatkozásban a saját specifikus tapasztalata. Hát, elég nehéz mindezt közös nevezőre hozni. Én személyesen a nyelvnek mint olyannak az elveit kutattam, azt, ami valamennyi nyelvet egyesíti, és kerestem azokat a strukturális elveket, amelyek alapján felvázolható, leírható a nyelvek tipológiája — s mindezek a pontok számomra szorosan összefüggtek néhány filozófiai premisszával. Egyebek között, például a husserli fenomenológiával,

Őn most a tipológiáról kérdezett engem. Be kell vallanom, a tipológia miatt gyakran alaposan kijutott nekünk. Mind a mai napig emlékszem Vaillant bírálataira. Vaillant, ez a francia szlavista, aki miután pár udvarias szót intézett hozzám, azt mondta: „Lámcsak, milyen zsákutcába vezethet még un linguiste si doué — la typologie.” Noha a tipológiának híre-hamva se volt ott, de az ő szemükben a tipológia, tudja, olyan madárijesztőféle volt, tabu, vagy mi. Olyan dolog volt, amely Isten tudja, hová is vezethet. Fogalmam sincs, miért. Volt néhány hasonló probléma. Ugyanilyen hihetetlenül ijesztőnek bizonyult a nyelvi szövetségek gondolata is. Ma már senki se fél tőle. A hangtani vagy grammatikai jelenségek terjeszkedése a rokon nyelvek határain túlra, illetve a nyelvcsalád határait figyelmen kívül hagyó expanzió.

Az idő és tér tényezői közötti eltérések. Ezek a gondolatok nagyon ijesztőek voltak. Mára mindezt elfogadták, azt lehet mondani, olyan alapigazsággá vált, mint az ábécé, akkor azonban hihetetlen értetlenséget és soha nem látott ellenállást váltott ki.

S érdekes, hogy ennek a reakciónak akadt egy pár sajátos vonása. Nevezetesen az, hogy alig volt nyílt vita. Az első általános nyelvészeti és szlavisztikai kongresszusokon mintha mindent elfogadtak volna. Nem szánták rá magukat a vitára. Nem voltak ellenérvék. Mégis mindenféle úton-módon, afféle kulisszák mögötti karrierista módszerekkel akadályoztak bennünket, és így tovább, és így tovább, mesterkedtek ellenünk. Hát itt volt óriási szerepe annak, hogy körbe szerveződünk. Külön-külön legyőztek volna minket. Ez biztos.

Nos, arról, hogy a nyelvet úgy tekintettük-e mint valami zárt dolgot, vagy pedig csak koncentrikus körök egymásutánját láttuk benne. Igen, inkább az utóbbi az igaz. Először is, a harmincas évekre különösen jellemző volt a szemiotika létrehozására irányuló törekvés. A nyelvészetnek a szemiotika részeként való felfogása. Itt azonban, úgy vélem, az én álláspontom szerint nagy lyuk tátongott az ismereteinkben: nem tudtuk Peirce létezéséről. Peirceszel csak itt ismerkedtem meg a negyvenes évek végén. S tulajdonképpen a szemiotikai próbálkozásokból csak nagyon-nagyon hozzávetőlegeseket ismertünk: a Saussure-ét. Namármost, a nyelv és a szociális környezete közti viszony élénken foglalkoztatott bennünket. Nagyon érdekelt.

S általában, volt egy tendencia... azt mondanám magának: két időszak figyelhető meg: a húszas évek — a nyelvészet és poétika, meg a harmincas évek, különösen a vége felé, ezt pedig nyelvészet és más tudományágak összefüggéseinek kutatása jellemezte. Itt megintcsak az a helyzet, hogy mindenkinek megvolt a maga útja. Egyesek szűkebb keretek között maradtak, mások szélesebb útra léptek.

Nem szabad elhallgatni, hogy valójában nagyon nehéz volt, n a g y o n nehéz volt azoknak az alapelveknek a kutatása, melyekre a nyelvek fonológiája és grammatikája épül. Az átmenet a fonémáktól a megkülönböztető jegyek, a distinctive features kérdéséig. Magunkévá tettük a grammatikai kategóriák egymáshoz való viszonyának problémáját, ahol sokat segített nekünk — nekünk: elsősorban Trubeckojról és magamról beszélek — sokat segített Fortunatovnak a formális és materiális jelentésekről, más szóval a grammatikai és szótári jelentésekről szóló tanítása.

Elmondanám, hogy az imént említetteken kívül még nagyon fontos szerepe volt annak is, hogy mielőtt publikáltunk volna valamit, mielőtt kész munkával álltunk volna elő, lehetőségünk nyílt annak megbeszélésére, megvitatására. Ez igen fontos tényező volt.

Hát, úgy gondolom, ez minden, amit elmondhattam.

DEZSŐ L.: Hányan vettek részt a Prágai Kör összejövetelein?

R. JAKOBSON: Húsztól hatvanig.

DEZSŐ L.: Elég sokan.

R. JAKOBSON: Sokan. Igen. A Körben, ha jól gondolom, úgy ötven-hatvan tagunk lehetett. Vendégként bárki jöhetett szabadon; ahhoz, hogy taggá váljon valaki, ajánlóra volt szüksége és előadást kellett tartania.

Gyakran találkoztunk. Általában havonta nagyjából egyszer vagy kétszer. Én Brnóból jártam. Havranak szintén. Nem messziről, de mégiscsak utaznunk kellett. Vonattal jártunk, autónk nem volt. Az összejövetelek nagyon

fordulatosak voltak. Az ülés után mindig — már kialakult egy ilyen hagyomány — elmentünk egy vinárnába, s ott folytatódtak az igen eleven viták. S írók, festőművészek is eljártak... Úgy gondolom, sokat jelentett az, hogy eljöttünk az egyetemről. Kezdetben az egyetemi előadótermekben tartottuk a gyűléseinket. Aztán, s ezt nem véletlenül tették, mindezért valamiféle külön fizetséget követeltek tőlünk: mivelhogy az egyetem világítását használjuk, meg hogy miattunk túlórának a portások... Egyszóval, akkor elhatároztuk, s ehhez én különösen ragaszkodtam, hogy kávéházakba fogunk ezentúl járni, kávéházi különtermekbe. Ahol üldögtünk, sőt még rendeltünk is közben, volt, aki ivott egy kupicával vagy kávéért kért, mások meg sört vagy egy üveg bort. Így aztán mindez sokkal függetlenebb jelleget öltött, s ez bizony fontos volt. Egészen másmilyen volt, mint a padsorokban ülni. S tulajdonképpen, hiszen közismert, hogy annak idején a budapesti „Kruzsok” átvette ezt az orosz hagyományból. Csakhogy ott nem volt előadás, hanem csak úgy egyszerűen összejöttek.

DEZSŐ L.: Főleg előadás után ültek össze. Az előadás általában az egyetemen volt, aztán összegyűltek, s ezt nevezték „Kruzsok”-nak. A mai napig így hívják. Bizonyára a budapesti körnek is hasznára vált volna, ha ilyesfajta helyen jöttek volna össze.

R. JAKOBSON: Természetesen! Nagyon lényeges! Ez nagyon fontos! Aztán voltak még különleges üléseink is. Majd ez valahogy megváltozott, amikor túl sok tagunk lett. Sokáig viszont úgy volt, hogy azon kívül kétszer vagy négyszer magánházakban gyűltünk össze: például nálam. Olyankor valamit ettünk-ittunk... az előadások még kevésbé voltak hivatalosak.

A felvételt készítette, a jegyzeteket írta

DEZSŐ LÁSZLÓ

An Interview with R. O. Jakobson

by LÁSZLÓ DEZSŐ

The date and place of the interview was 1973, USA. Its theme is the development of Jakobson's views on general linguistics and theory of language. The interview is a highly important and interesting contribution to the history of modern linguistics, with special regard to Prague school.

Hunfalvy Pál és Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen levelezése (1865—1878)

Nemzet és haladás a finn magyar kapcsolatok tükrében

Hunfalvy Pál (1810—1891) személye jól ismert a nyelvészek körében a 19. század második felének ún. ugor—török háborúja kapcsán. Nagy szerepet játszott a finnugor rokonság elismertetésében a magyar könyvéleménnyel. Ez a kimagasló tudós ugyan jelentős érdemeket szerzett önálló kutatásaival, az összehasonlító finnugor nyelvtudomány megalapozásával, valamint néprajzi, történelmi munkáival, igazi tudománytörténeti jelentőségre azonban céltudatos és eredményes szervező munkájával tett szert. Finn kortársával folytatott levelezése szempontjából nem érdektelen felelevenítenünk nézeteit az életről és a nemzeti tudományokról. Annál is inkább, mert ezek jól tükrözik korának ideáljait, s szellemi rokonságát Yrjö-Koskinennel.

A szepességi szász családból származó Hunfalvy egyetemes műveltségű ember volt. A szabadságharc kitöréséig mint nevelő, tanár, majd a késmárki evangélikus líceum igazgatója görög filológiával, filozófiával, nemzetgazdasági és jogi tanulmányokkal foglalkozott, de Reguly utazásainak híre felkeltette benne az érdeklődést a magyar nyelvrokonság kérdése iránt. A szabadságharcban való részvétele miatt — a trónfosztó debreceni országgyűlésnek volt a jegyzője — halálra ítélték¹. Az 1849 utáni önkényuralmi korszakban érezte át igazán a nyelv jelentőségét az idegen elnyomatás elleni önvédelemben. Tudta, hogy ebben a küzdelemben a nemzeti tudományokra is fontos szerep vár. Miután 1850-ben kegyelmet kapott, néhány tudós társával együtt így ír: „Élünk, s akarunk élni, de annál nagyobb kötelességünk is dolgozni, hogy az életre való jogunk senki által kétségbe ne vonathassék.”

Vezérgondolata a tudománnyal kapcsolatban az volt, hogy míg a nemzetközi tudományokban beérhetjük a külfölddel való lépéstartással, a nemzeti tudományokban „a vezérseget nekünk kell megragadnunk, ha tudományos működésünk a legnagyobb szűgyent, a tehetetlenség fölötti szűgyent nem akar vallani”².

Yrjö Sakari Koskinen, vagy rövidebb írói nevén Yrjö-Koskinen (1830—1903), húsz évvel fiatalabb volt Hunfalyvynál. A hegelianus Juhana Vilhelm Snellmannnak (1806—1881), a finn nemzeti mozgalom vezetőjének volt a tanítványa. A 60-as években már a helsinki egyetem történelem tanára. Több jelentős finn történelmi tárgyú munkának a szerzője. Az 1863-as országgyűléstől kezdve a papi rend képviselőjeként részt vesz a parlamentekben.

¹ Zsirai Miklós, Finnugor rokonságunk. Budapest 1937. 523. A Magyar Hírlap 1850. július 28-i száma közli a haditörvényszéki eljárás megszüntetését 209 volt országgyűlési képviselő és kormánybiztos ellen. Hunfalvy Pál is ezek között volt. Loványi Gyula, Hunfalvy Pál életéből. Nyelvtudományi Közlemények. 68 (1961): 10.

² Zsirai, i. m. 523—525.

Snellman halála után ő lesz a finn párt mérsékelt politikát folytató vezetője, aki a 80-as évek végéig több eredményt ér el a finn nyelvnek a svédvel való egyenjogúsítása terén. 1882-ben a szenátus, azaz a kormány tagja lett.³ Nézeteiről majd leveleiből fogunk többet megtudni.

Előbb azonban vessünk egy pillantást a 19. század második felének Finnországra, mely 1809-től Finn Nagyhercegség néven Oroszországhoz tartozott. A régi svéd korszakból származó törvények továbbra is érvényben maradtak, melyek az oroszországinál szabadabb közállapotokat tettek lehetővé, az autonómia pedig a korábbi svédországihoz képest jobb lehetőségeket kínált a finnek önálló fejlődése számára.

A finn etnikumú lakosság lényegében „csonka” társadalmat alkotott,⁴ mivel csak a parasztság számított egész osztálynak. A polgárság nagyobbik része, a nemességnek pedig egésze svéd nyelvű volt, ami bizonyos kétlakiságot eredményezett. Ez azt jelenti, hogy míg hazájuknak Finnországot tekintették, egy részük a svéd politikai nemzethez kötődött. E felsőbb osztályok kezében összpontosultak a vezető állami pozíciók és a fontosabb közhivatalok.

A 19. század első évtizedei óta tevékenykedő fennománok elsősorban a nyelvre, a nemzeti tudományokra és a kultúrára összpontosították figyelmüket. Nyilván részben az európai szellemi áramlatok hatására összekötötték a nyelv, a nemzetiség és a nemzet fogalmát. A demokratikus nézetei miatt a későbbiekben Finnországból távozni kényszerülő Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858) kijelentette, hogy mindazok, akik egy nyelvet beszélnek, természetétől fogva megbonthatatlan egységet alkotnak.⁵ Ebből következik a fennománok azon állítása, mely szerint, ha a svéd nyelvű, de finn érzelmű magasabb osztályok nem tanulják meg a nép nyelvét, a „finn nemzet sohasem lesz kultúrnemzet egész tömegében”,⁶ hiszen azt tartották, hogy minden kultúrérték elválaszthatatlan a nyelvtől. Snellman, aki a század közepére a nemzeti mozgalom elismert vezérévé vált, megfogalmazta a sokat idézett jelszót: „Svédek nem vagyunk, oroszokká nem válhatunk, legyünk tehát finnek.”⁷

Snellman volt az is, aki a nyelvi és szabadságtörekvéseket összekötötte a társadalom polgári demokratikus átalakításának követelésével.⁸ A 60-as évekig azonban az irodalom és a társadalomtudományok maradtak a nemzeti újjáéledés legfontosabb eszközei, már csak azért is, mivel a cenzúra miatt a társadalmi és politikai kérdések kizárólag irodalmi vita formáját öltötték.⁹ A helyzet akkor változott meg, amikor 1863-ban félévszázados kényszerszünet után ismét összehívták az országgyűlést. A parlamentben a nyelvi kérdés rendezte pártokká a különböző csoportok érdekeinek képviselőit.

Egy olyan országban, mint Finnország, ahol a művelt réteg más nyelvű volt, mint maga a nép, és ahol a kormányhatalom mindkét csoporttól eltérő harmadik nyelvet képviselt, ez szinte magától értetődött. A finn párt a nem-

³ Dolmányos István, *Finnország története*. Budapest 1973. 247–248. L. A. Puntila, *Suomen poliittinen historia*. Keuruu 1982. 59.

⁴ Dolmányos, i. m. 152.

⁵ Åbo Morgonblad. 17/2. 1821.

⁶ Arató Endre, *Kelet Európa története a XIX. század első felében*. Budapest 1971.

131.

⁷ Dolmányos, i. m. 210. Zsirai, i. m. 333.

⁸ Dolmányos, i. m. 220.

⁹ Uj. 219.

zeti szellem fejlődésének tulajdonította a legnagyobb jelentőséget. Ennek akkoriban a nyelv volt a legfontosabb ápolási eszköze, így központi céljuknak a finn nyelvnek a svédvel való egyenjogúsítását tekintették. Többek között egy finn nyelvű felsőbb osztályt akartak létrehozni a svéd helyére. Mivel pedig a nemzeti szellem fejlődése szinte független volt az állami keretektől, az államhoz fűződő viszony kérdése egyelőre másodlagos maradt, akárcsak a társadalmi problémák.¹⁰ Ezért politikájukban cárhűek voltak, az igazságos uralkodótól vártak segítséget céljaik megvalósítására, mert a vele való szembehelyezkedést kilátástalannak tartották.¹¹

Ennek következtében a cári politika taktikai okokból a finn pártot támogatta a svédvel szemben, melynek a svéd korból származó alkotmányt védő, Svédországgal szimpatizáló politikáját veszélyesebbnek ítélte a maga szempontjából.¹² A svéd párt hívei közül sokan rokonszenveztek a skandinávista eszmékkel, mely a skandináv országok egyesülését szorgalmazta.¹³ Ezen ideológia támogatói szerint a finnek mindent a svéd kultúrának és államalkotó tehetségnek köszönhetnek, mivel a finnek maguk képtelenek saját kultúrárt és államot létrehozni.¹⁴

A finnek és a magyarok egymás iránti érdeklődése tudvalevőleg tudományos körökben alakult ki a két nyelv rokonsága folytán. A finn nemzeti mozgalom hasonlóképpen egy szűk rétegnek a tudományos érdeklődésében gyökerezik, mely később nemzeti tartalommal kezdett telítődni. Mint más kis népek esetében is, a külső körülmények erősen korlátozták a nyílt politikai tevékenység lehetőségét, s így a nemzeti sorskérdésekre is a tudomány és a művészet berkeiben keresték a választ. Tehát a nemzeti mozgalom, legalábbis annak kezdeti törekvéseit tudósok és művészek fogalmazták meg. Ebből következik, hogy mihelyst lehetőség adódott, a tudósok, művészek a politikai, társadalmi életben is szerepet vállaltak. Ők lettek a nemzeti mozgalom vezetői. Így volt ez Yrjö-Koskinen esetében is. Ezért Hunfalvyval folytatott levelezése többet jelent egy tudós, egy magánember gondolatainál. Ő politikus is volt, ezért szavai könnyen politikai tettek formáját ölthették, de legalábbis tükrözték politikai elképzeléseit, szándékait, és a mögöttük rejlő motivációt, valamint pártjának a cenzúra miatt gyakran teljesen ki nem fejtett programját.

Hunfalvy és Yrjö-Koskinen 1865 és 1878 között 41 német, finn és francia nyelvű levelet váltott egymással (23—18).¹⁵ Az alábbiakban ezeket nem keltezési sorrendben, hanem témák szerint fogom tárgyalni. Kettőjük levelezése több szempontból érdekes a számunkra. Az első ezek közül az, hogy miképp alakult ki kettőjük között a kapcsolat és miért tartották azt fenn a későbbiekben is.

¹⁰ [Eino Karhu] Эино Карху, Финляндская литература и Россия. Ленинград—Москва 1971. 13.

¹¹ Pirkko Rommi, Myöntyyvyssuuntauksen hahmottuminen Yrjö-Koskinen ja suomalaisen puolueen toimintalinjaksi. Helsinki 1964. 13. Osmo Jussila, Nationalismi ja vallankumous. Helsinki 1979. 19.

¹² [L. V. Suni] Л. В. Суни, Очерк общественно-политического развития Финляндии 50—70 г. XIX. в Ленинград 1979. 151.

¹³ Ui. Dolmányos, i. m. 228.

¹⁴ Dolmányos, i. m. 226. Puntila, i. m. 41.

¹⁵ Hunfalvy Pál levelei Yrjö-Koskinennak. Y. S. Yrjö-Koskinen kirjeenvaihto. Suomen valtionarkisto. Yrjö-Koskinen levelei Hunfalvy Pálnak. MTA Kézirattára. Ms. 4751/50—60. MOL.

A két tudós levelezését Hunfalvy kezdeményezte, miután elolvasta Yrjö-Koskinen két finn történelmi írását, amelyek felkeltették érdeklődését a téma és a könyvek szerzője iránt. Egyik első levelében kifejti, hogy milyen téren látja szükségesnek az együttműködést:

„Rokon nyelveink összehasonlító, történeti tárgyalása az az első jelentős érdek, melynek vonzania kell bennünket, finneket és magyarokat. Ezen keresztül a magunk részéről is hozzájárulhatunk a magas európai nyelvtudományhoz, hogy a saját területünkön ne kelljen a többiek után kullognunk.”

„A tisztán nyelvészeti érdekhez azoknak a népeknek a történeti érdeke is kapcsolódik, melyek nyelveinket beszélik. Ezek a történeti érdekek, akár pusztán történeti, akár néprajzi látószögből is fogjuk fel, mindenütt a felszínre törnek, és nem hajlandók bevárni, míg mi befejezzük nyelvészeti kutatásainkat.” (1866. V. 17.)

Hunfalvy egy következő levelében azt is megjegyzi, hogy a már létrejött irodalomcsere mellett a finneknek is érdeklődniük kéne a magyar történelem iránt, mint azt a magyarok teszik (1867. II. 27.).

Válaszaiban Yrjö-Koskinen is kifejti, miért tartja fontosnak a kezdődő kapcsolatot.

„Nem mulaszthatom el kifejezni afölötti örömet, hogy kialakulóban van egy bizonyos eszmecsere Finnország és Magyarország között; legalábbis mi, finnek, nagy vágyat érzünk arra, hogy a tudománynak és egyéb közös foglalatosságainknak kötelékével a többi művelt nemzethez kapcsolódhassunk, s mi sem természetesebb, mint hogy tekintetünk készséggel fordul Magyarország felé, melynek népe a miénkkel rokon, s ahol az állami élet viszonyai sok szempontból hasonlíthatók a mi viszonyainkhoz. Nyilvánvaló, hogy a magyaroknak és nekünk legalábbis a történelmi köteletségünk közös, és pedig az, hogy megmutassuk: a turáni emberfajnak is megvan az ereje és képessége ahhoz, hogy önálló műveltséget és független állami életet teremtsen magának. Éppen ezért szolgál oly nagy örömünkre tudni, hogy a testvéri kéz, melyet mi az Északi-sark havas tájékáról nyújtunk ki a Kárpátok közrefogta szőlőhegyek felé, testvéri fogadtatásra talál.” (1867. I. 18.).¹⁶

Ebből az idézetből először is az tűnik ki, hogy a finnek mind a maguk, mind a külvilág szeme előtt a tudomány és a művelődés segítségével be akarnak lépni a többi kultúrnemzet sorába.⁶ Ennek a lehetőségét akkoriban Finnországban is kétségbe vonták. Az önálló műveltség megteremtése pedig a nemzeti ideológia szerint kikerülhetetlen feltétele az önálló állami lét megteremtésének. Mivel Yrjö-Koskinen maga is tudós volt, jól ismerhette korának szellemi, politikai áramlatait, a skandinávizmust, a pángermanizmust és a pánszlávizmust, melyek politikai szempontból is nagy hangsúlyt fektettek a népek rokonságára. Ekkor már a pánfennizmus sem volt ismeretlen fogalom, mely nyilván a külföldi mozgalmak analógiájára az összes oroszországi finn-ugor népet egy országban kívánta egyesíteni a finnek vezetésével.¹⁷ Mindezek a tényezők elősegíthették, hogy a magyarok elkezdtek őt érdekelni. Egy nagyobb rokonkép — a magyar — példája, bizonyos területeken előrehaladottabb viszonyai, melyet több levelében is hangsúlyoz, a finnek számára is

¹⁶ Viljo Tervonen, *Kulturális kapcsolataink építői a XIX. században. Barátok, rokonok.* Budapest 1984. 47.

¹⁷ Seppo Zetterberg, *Suomi ja Viro 1917—1919.* Helsinki 1977. 19.

bátorítást, öngizolást jelentett, mert a rokonság folytán ez az ő életképességüket is bizonyította. Az elmondottakhoz járultak még az Yrjö-Koskinen által felismert hasonló állami viszonyok, melyek tapasztalataiból a finnek is tanulhattak. A magyarországi helyzetre vonatkozóan Yrjö-Koskinen több kérdést is feltett leveleiben, melyekre kimerítő válaszokat kapott. Ezek alapján lapjában, a Kirjallinen Kuukauslehtiben (Irodalmi Folyóirat) a széles nyilvánosságot is tájékoztatta, nyilván ugyanazon okból, mely őt is izgatta. A megkezdődött irodalmi, politikai, gazdasági, történeti, földrajzi és nyelvészeti információcsere végig folytatódott a két tudós levelezésében. Egyik fő témájuk az Yrjö-Koskinen által írt több kötetes finn történelmi tankönyv külföldi kiadása, melyben Hunfalvy a németre fordításon túl is segédkezett.

1869-ben személyesen is találkozott Hunfalvy észak-európai útja alkalmával, melyről kétkötetes útikönyvében, az Utazás a Balt-tenger vidékeiben maga is beszámol.¹⁸ Yrjö-Koskinen javaslatára ejtette útba Észtországot, ahol többek között meglátogatta a Tartuban rendezett első dalosünnepet.

1867-ben, a finnországi éhínség idején Hunfalvy gyűjtést hirdetett a Pesti Naplóban és a befolyt összeget elküldte az ínséget szenvedőknek. Saját lapjában Yrjö-Koskinen nyilvánosan köszönte meg a segítséget. Személyes levelében a köszönet mellett szélesebb gazdasági kapcsolatok kiépítésének a lehetőségét is felvetette.

„Bárcsak a magyarok földje kicsit is közelebb lenne!” — kiált fel 1867 novemberében írt levelében. „Ilyen mostoha időben több finnországi lakos hajlana hazája elhagyására, és bár én magam nem pártolom az effajta dolgot, de azt javasolnám, ha már kivándorolnak, vándoroljanak öönhöz. Szívesen fogadnának egyáltalán egy tizenhetedik nemzetiséget a néprajzi múzeumukba? Ha lenne pl. valamilyen műveletlen földjük, akkor a finn kolónia új telepeket létesíthetne rajta magának, innen Finnországból papot kaphatna, és ki tudja, munkájukkal talán bebizonyíthatnák önöknek, hogy nem kell szegyenkezniük rokonságuk miatt ezekkel a hyperboreusokkal. Mindez természetesen nem egyéb délibábos képzelgésnél. Valószínűbb lenne, hogy némely ipari termékünket fel tudnák használni. Sok durva és finom szövetet állítanak itt elő mind kézzel, mind pedig géppel; most éppen (padlóra való) szőrszőnyegeket próbálunk készíteni nagy mennyiségben kivitelre, az ínség enyhítésére, hacsak találunk rá vevőt. Finom vasszerszámot gyártunk, ugyanolyan jót, mint Angliában és jobbat, mint Németországban. A papírunk is különlegesen jó. De az önök gazdag országában, melyet a természet olyan bőségesen megáldott, feltehetőleg mindezt ugyanolyan jól készítik. Ki tudja, talán mégis el lehetne adni néhány finn cikket Magyarországon, ha a távolság nem lenne olyan nagy. De a hajóinkkal eljuthatunk Fiuméig. Egy gyártmányról még elfeledkeztem: Finnországban rendkívül jó hajókat építenek fából, s minket kitűnő tengerészeknek tartanak. Az orosz kereskedelmi zászlót aligha lehetne látni a világ tengerein, ha nem lenne a mi hajóinkra tűzve. *Propria laus sordet!* — gondolhatja.” (1867. II. 25.)

Hunfalvy a következőképpen ír válaszlevelében:

„Bárcsak a magyarok földje kicsit is közelebb lenne — kiált fel ön, és én azt mondom: Bárcsak lenne. Mi egyáltalában nem tartunk néprajzi múzeumaink megnagyobbodásától. A finn bevándorlók a besenyőkhöz és

¹⁸ Hunfalvy Pál, Utazás a Balt-tenger vidékein. I—II. Budapest 1880. I. 391—392. II. 237—242.

kunokhoz hasonlóan biztosan elmagyarosodnának... De, hogy mi az önök szorgalmas telepeseit megtartanánk, ahhoz kétség sem férhet. Ami a bevándorlókat illeti, bármilyen csekély legyen is a számuk, elkerülhetetlen, hogy jövetelüket a forgalom kiépítése előzze meg. Miképp lenne ez elképzelhető?

Valószínűleg tényleg Fiumén keresztül. A mi lisztünket tartják a legjobbnak, és már Amerikába is szállítani fogják. A pest-budai malmok elismerően a legelső Európában, és a magyar búza számát a legjobbnak. A finn hajók szállíthatnák a magyar lisztet és a magyar bort. De mit hoznak önök nekünk? Az önök gyártmányai nálunk nehezen versenyezhetnének másokkal; túlságosan is kevésbé ismerjük magukat. Ha Finnország egy konzult küldene Fiuméba, aki majd beutazná Magyarországot és megérdeklődne, mit hozat be Magyarország! De nekünk is Finnországba kéne küldenünk egy embert. És a finn hajók talán nem hozhatnának nekünk cukrot, kávé stb. visszaúton Amerikából, és aztán nem pakolhatnának fel liszttel Finnország felé? A kereskedelmünk egymással még bizonyára sokat fejlődhetne.” (1868. I. 8.)

Egy későbbi levélben Hunfalvy ismét felveti a kérdést:

„Remélhetőleg a közlekedés gyors fejlődésével a távolabbi országok fölöslege mindenütt elterjedhet, s hogy rövid időn belül a mi lisztünket is el lehet szállítani Helsinkibe. Ha már Amerikába, Braziliába, Newyorkba is megtalálta a kaput, akkor Finnországba miért ne juthatna el elfogadható áron? Legközelebb Stettinen keresztül lehetne a kereskedelmi kapcsolat útját egyengetni. A legelső dolog természetesen egy magyar konzulátus megnyitása lenne Helsinkiben vagy legalább Pétervárott, vagy talán még közelebb, Rigában. A gondolat jelenleg még távol áll a valóságtól, de egy cseppet sem lehetetlen.” (1868. VII. 19.)

A konzulátus felállítása ugyan még váratott magára, de már a gondolat felvetését is méltányolnunk kell. A mindkét fél részéről javasolt kereskedelmi kapcsolat felvétele pedig, ha egyelőre még csak gondolatban is, de nagy lépést jelentett előre az egyszerű információcseréhez képest, s a később kialakuló kereskedelem előzményének tekinthető.

Mint már korábban említettük, Yrjö-Koskinen is nagy érdeklődéssel szemlélte a magyarországi állapotokat és fejleményeket. Különösen azok a dolgok keltették fel az érdeklődését, melyek példaként vagy tanulsággul szolgálhattak a finneknek. A világot természetesen saját prizmáján keresztül figyelte, így észrevételeiből saját személetére is következtethetünk. Mivel pedig a finn politikában fontos szerepet játszott, s véleményét sok más befolyásos személyiség is osztotta, Yrjö-Koskinen leveleiből az a szemléletmód is tükröződik, mely Finnország történelmét is formálta abban az időben.

Yrjö-Koskinen számára az egyik legérdekesebb kérdés, mely később Magyarországon valóban sorsdöntővé vált, a nemzetiségi probléma volt. Egy 1867-ben írt levelében a tudós-politikus elmondja, hogy a finnek előtt bizonyos mértékig homályos a magyarok és a szlávok közötti viszony, majd így folytatja:

„Itt az az általános vélemény, hogy a magyarok túlságosan kíméletlenül bánnak a szláv és a román kis nemzetiségekkel, amelyek valaha csúnyán bosszút állhatnak ezért.” (1867. I. 18.)

Egy évvel későbbi levelében Yrjö-Koskinen ismét felveti a kérdést:

„Az állami ügyek világszerte egyre komorabbá válnak és szerintem egy új összecsapás közeleg Oroszország és Európa többi része között. Rendkívül fontos, hogy Magyarország kielégítse ezzel az idegen nemzetiségeket és

kivegye a fegyvert a pánszlávizmus kezéből, mivel a magyar hatalom elhivatottsága a közeli nemzetiségek, a románok, a szerbek és a lengyelek nevelésében rejlik. Szerintem ez a jövő Ausztriája (azaz finnül „keleti hatalma”) . . . én is úgy gondolom, hogy az osztrák dualizmust tovább lehet fejleszteni föderalizmussá, és a magyarok állambölcsessége szilárdságot adhat ennek az új államalakulatnak. Nekünk kis népeknek folytatnunk kell csendes munkánkat, s meg kell próbálnunk békében élnünk az egész világgal. Hogy a pánszlávizmus minket is szorongatni kezd, bizony elképzelhető; de a szilárd, törvénytisztelő ellenállás nem fog elmaradni a részünkről.” (1868. II. 8.)

A 60-as évek elejének reformkorszaka után az évtized végén az oroszországi önkényuralom ismét erőszakosabban lépett fel Finnországban. Ez a finnekben rossz előérzetet és kétséget ébresztett a birodalmi politika végső céljai iránt. Ezért figyelmeztet Yrjö-Koskinen a pánszlávizmus veszélyére, mely Finnországon kívül Magyarországon is veszélyt idézhet elő, ha nem oldják meg időben a nagy belső feszültséget keltő nemzetiiségi kérdést. (Itt zárójelben megjegyezzük, hogy Finnország nem a pánszlávizmus, hanem a szlavofilek részéről volt kitéve támadásoknak.) Látva az 1867-es kiegyezés eredményeit, a nemzetiségeknek biztosított jogokat, a vallásszabadságot, a nemzetiségek nyelvén megjelenő lapokat, Yrjö-Koskinen nagyra értékelte a magyarok politikai érzékét. Ezért bízott abban, hogy a magyarok a jövőben demokratikus irányba fogják terelni Közép-Európa más népeinek is a sorsát. Ennek a reménynek ad kifejezést egy másik levélben is:

„Öröm nézni, hogyan erősödik és gyarapodik a magyar nemzet. Önök történelmi jogaik oltalmában állnak; de becsületük és erősségük abban rejlik, hogy betartják az emberiesség örök és szent útmutatásait, s az a türelmesség, mellyel a magyarok a szent istváni korona alá tartozó kis népekkel bánnak, örömmel tölt el bennünket. Nekem az a meggyőződése, hogy a magyarok által létrehozott társadalmi szabadság lesz az a zászló, amely körül a Fekete-tenger és az Érchegység közötti nemzetek egyszer még egyesülnek. Éljen ez az új Ausztria (azaz finnül „keleti hatalom”)!” (1868. VI. 22.)

Yrjö-Koskinen magyarországi állapotok fölötti öröme ugyan túl korai volt, de levelei mindenestre jól tükrözik saját demokratikus beállítottságát, bár meg kell jegyeznünk, hogy a svéd nyelvvel kapcsolatban maga is türelmetlen volt. Ez valószínűleg abból az elképzelésből fakadt, mely szerint a svédül beszélők Finnországban eredetileg mind finnek voltak. Egyéb területeken Yrjö-Koskinen demokratizmusa nemigen mutatkozhatott meg, mivel az adott körülmények között a társadalmi problémákat másodlagosnak tekintette. A reálpolitikában annyira fontos kompromisszumkésztségnek azonban már ekkor jelét látni Yrjö-Koskinen nézeteiben, legalábbis az Osztrák–Magyar Monarchia külső megfigyelőjeként. Ezt illusztrálja a következő idézet 1871-ből:

„A Kirjallinen Kuukauslehti (Irodalmi Folyóirat) novemberi számában sorozatot kezdtem Ausztria–Magyarországról, és most első alkalommal Cisleithaniáról beszélek. Természetesen eléggé bizonytalanul mozgok ezen a területen, mert nem ismerkedhettem meg közelebbről a dolgokkal, de általánosságban arra a következtetésre jutok,

- 1) hogy a cseheknek nincs semmilyen szilárd államjogi alapjuk, és
- 2) hogy nemzetük természeti joga folytán mégis megalapozottan követelnek állami engedményeket. Túl sokat követeltek, de valamit azért kapniuk kéne. A csehek elégedetlensége nagy veszélyt jelent nem csak Cisleithaniára, hanem magára Magyarországra nézve is. Talán Deákék, akik eddig olyan nagy

állambölcsességet mutattak, ne tudnának ebben az ügyben is valamilyen közbülső vonalat követni?" (1871. XII. 1.)

Mint az előző levelekből láthattuk, Yrjö-Koskinen nagy szimpátiával ír déli nyelvrokonairól, de azért észreveszi a megoldatlan kérdéseket. Mivel bízik a magyarok állambölcsességében, optimizmussal tekint Közép-Európa jövőjére, melyben nagy szerepet szán nekik. Demokratikus beállítottsága azonban nagyban eltér a Kárpát-medence uralkodó köreinek felfogásától. A magyarok nemesi nemzet mivoltának történelmi előnyei a „csonka nemzethez” képest, fokozatosan kezdtek a visszájára fordulni. A nyelvhasználat és a kultúra területein a finnekhez képest szerzett előnyök hosszú távon nem értek fel a finnek demokratikusabb közéletéből származó fejlődési távlatokkal. Érdekes, hogy Yrjö-Koskinen lényegében hasonló orvoslást javasol Közép-Európa népeinek bajaik orvoslására, mint Kossuth a Duna-konföderáció tervben. De lássuk, mit mond erről maga a levélró 1870 július 1-én:

„Úgy gondoltam: a magyarországi szabad intézmények és a magyarok állami érzéke előbb-utóbb nagy központtá alakítja ezt az országot, amely körül összegyűlnek a közeli népek, hogy társadalmi és állami támaszt és szilárdságot kapjanak. Ki tudja, az idők folyamán talán nagy szövetségi állam keletkezik, melyhez csatlakoznak a délszlávok, a románok, a csehek és a lengyelek; ez lenne az új Ausztria (s miért ne ez is Habsburg!), mely sarokköként állna a Kelettel szemben. A magyarokra nevelő feladat várna; ez az iskola elérne egészen a litván és a lett népig. Így az észti nép fölött kezet nyújthatnának egymásnak.” (1870. VII. 1.)

A gondolat egy következő levélben így folytatódik:

„Kíváncsian figyeljük itt Ausztria mozgalmait. Manapság az egész világ szolidáris, s így az ottani dolgok kétségtelenül előbb-utóbb a mi viszonyainkra is hatnak. Ezért mi sem kívánhatunk egyebet, mint hogy feltaláljanak valamilyen szövetségi államformát, mely a kis nemzetek számára is jogot és lehetőséget biztosítana az élethez. Az a nép, mely Deákot világra hozta, kétségkívül képes türelmével egyesíteni a különálló kis népeket az új Ausztriában.” (1871. IX. 14.)

Ezek az utóbbi levélrészletek nemcsak a népek politikai egyenjogúságának demokratikus eszméjével tűnnek ki, hanem főképp azzal, hogy a nacionalizmus fénykorában, amikor a nemzeti mozgalmak Európa-szerte a polgári nemzetállam megteremtését tűzték zászlójukra, vagy legalábbis titokban erre törekedtek, Yrjö-Koskinen egy olyan szövetségi állam megalapítására tesz javaslatot, melyben a kis népek is megtalálják számításukat. Nyilván érezte, hogy ezek egyenként túl gyengék, mind politikailag, mind gazdaságilag, hogy a nagyobb hatalmak között egyedül is megálljanak a lábukon. Ezért látta kívánatosnak egy ilyen szövetségi állam létrejöttét, mellyel alkalom adtán maguk a finnek is szövetkezhetnének. Szövetségesre azonban addig is szüksége lett volna a finn nemzeti mozgalomnak. Így fordult Yrjö-Koskinen figyelme már a 60-as évek derekán a több mindenben hasonló cipőben járó észtek felé, akik közeli rokonnyelvet beszéltek.

„Vannak fiatalemberek — írja Észtországra utalva Hunfalvynak —, akik terveket szőnek a jövőről. Szerintük a finn az észtek számára kultúrnyelvként szolgálhatna, mivel a finnt saját nyelvük alapján könnyen elsajátíthatják. A mindenható kezében van, mi minden születhet még ebből. Természetesen nekünk finnek erősítést jelentene, ha az észti nemzet képes lenne a felemelkedésre.” (1867. VIII. 31.)

Hunfalvy is felfigyel a szövetség létrehozásának lehetőségére a finnek és az észtek között. A két uralkodó osztály különbségéből adódóan azonban csak a két terület autonómiájának védelmében lát lehetőséget az együttműködésre. (1870. I. 21.) A valóságban a későbbiekben ténylegesen hatott egymásra az észtek és a finn nemzeti mozgalom, de igazi együttműködésre 1918-ig inkább csak a kultúra területén került sor. Ekkor ugyanis mindkét fél részéről komolyan foglalkoztak egy közös állam létrehozásával, mely mint tudjuk, mégsem valósult meg.¹⁹ Mindenesetre annyit megállapíthatunk, hogy a szövetkezés gyakorlati megvalósításával először Yrjö-Koskinen foglalkozott.

Már említettük, hogy a finn párt legfontosabb feladatának a nemzeti öntudatra ébresztést tekintette, mert a nemzet fennmaradásának ez volt a feltétele. A békés fejlődés biztosítása érdekében ezért a cári kormánnyal került az összeütközést, de nem az elvtelen meghátrálásig. A következő idézetből többek között azt láthatjuk, milyen eszközökkel látta megvédelmezhetőnek egy kis nép érdekeit:

„Szerintem manapság még állami szempontból is fontos annak a vizsgálata, hogy miképp jött létre államunk mai helyzete, mivel nyilván még eljön az idő, amikor Oroszország részéről jogaink csorbítására törnek, és akkor nem árt ismerni a születés varázsigeit, amivel a gonoszok erejét megzabolázzák. Nekünk a szellem és az igazság fegyverén kívül nincs más módunk a védekezésre. Jaj nekünk, ha ezeket elhanyagoljuk! Sajnos itt Finnországban, különösen a civilizáltabb rendek körében a műveltség foka elég alacsony. Ezen kívül a hazafiúi és nemzeti érzés bizony homályos és ingatag. De ha még egy évtizedig békésen haladhatnánk előre, addigra reméljük, ezek a dolgok is sokat javulnak. Ami Oroszország erejét illeti, én sohasem tartottam tőle túlságosan, feltéve, ha magunknak van nemzeti tartásunk. Az ilyen hatalom egy pillanatra elcsüggeszthet, de a nagyvilág államügyei váltakoznak, borúra derű következik, amikor az anyagi túlerőnek ismét meg kell hajolnia a szellemi hatalmak előtt (feltéve, ha rendelkeznek vele). Ilyen az Isten bölcs kormányzata a történelemben. Az egyének elpusztulhatnak a vihar kitörésekor; a népek túlélnek ha csak van bennük éltető szellem; és ezért olyan különösen fontos szerintem ennek a szellemnek az életre keltése a nemzeti történelem és a nemzeti irodalom segítségével.” (1870. VII. 1.)

Ezek a gondolatok sok hasonlóságot mutatnak Széchenyi „fontolva haladásának” jelszavával. E taktika Finnországban sem volt előzmény nélküli, hiszen már Snellman is megállapította, hogy szoros összefüggés mutatható ki a politikai követelések és a nép kulturális szintje között, azaz csak művelt nép követelhet magának politikai jogokat.²⁰ Máskülönben hiába jut politikai jogokhoz a nép, mert nem tudja értelmesen felhasználni azokat, s így hamarosan újból elveszti.

A finn történészek sokat vitatkoztak azon, helyesen cselekedett-e Yrjö-Koskinen, amikor 1882-ben elfogadta a szenátorságot, vagyis a kormányzatban való részvételt. Ezáltal a későbbiekben maga is felelőssé vált az orosz kormányzat finn autonómia ellenes intézkedéseiért, ami miatt engedékenységgel vádolták.²¹ A magunk részéről nem kívánunk állást foglalni ebben a vitá-

¹⁹ Zetterberg, i. m. 194–196.

²⁰ Puntila, i. m. 10.

²¹ Ui. 77. Dolmányos, i. m. 248.

ban, csak arra akarunk emlékeztetni, hogy annak idején a fiatal Paasikivi, aki különösen a második világháború utáni finn politikában játszott fontos szerepet a Szovjetunióval folytatott viszony normalizálásában, Yrjö-Koskinen politikai vonalát támogatta.²²

Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy Hunfalvy Pál és Yrjö-Koskinen levelezése érdekes dokumentuma a finn—magyar kapcsolatok történetének, továbbá tükrözi a finn nemzeti mozgalom egyik vezetőjének elképzeléseit korának európai és finn problémáinak a megoldásáról, ami közelebb vihet minket a tényleges történelmi fejlődés megértéséhez. S végül, de nem utolsó sorban jól szemlélteti a tudomány és a politika kapcsolatát, amelyeket csak egy lépés, egy kapocs választ el egymástól. Ez a kapocs az ember, ami rámutat arra, hogy milyen szerepe lehet az egyénnek, az egyén szemléletmódjának, erkölcsi alapállásának a történelemben. A finn nemzeti mozgalom a tudományban gyökerezett, s kezdeti vezetői a tudósok lettek. Rajtuk keresztül a tudomány beleszólt a politikába.

BERECZKI URMAS

Der Briefwechsel zwischen Pál Hunfalvy und Yrjö-Koskinen (1865—1878)

VON URMAS BERECZKI

Der ungarische Sprachforscher Pál Hunfalvy und der finnische Historiker und Politiker Yrjö-Koskinen lernten sich durch die Wissenschaft kennen. Von 1865 bis 1878 schickten sie einander insgesamt mehr als vierzig in deutscher, finnische oder französische Sprache abgefasste Briefe. Aber ihre Korrespondenz war nicht auf den Austausch trockener wissenschaftlicher Fakten begrenzt.

Beide Persönlichkeiten waren gebildete, weitblickende Gelehrte, welche für die Erweiterung der mit ihren wissenschaftlichen Interessen eng verbundenen finnisch-ungarischen Beziehungen, die Aufnahme konsularischer und wirtschaftlicher Beziehungen Pläne schmiedeten. Dieser Briefwechsel erhält seine besondere Bedeutung dadurch, daß Yrjö-Koskinen auch Politiker war. So hätten seine Worte auch leicht die Form von Taten annehmen können — auf jeden Fall spiegelten sie seine Absichten und die dahinter verborgene Motivation wider, und sie lassen Rückschlüsse auf seine wegen der Zensur nicht zum Ausdruck gebrachten Ideen zu. Besonders bemerkenswert ist unter diesen die Vorstellung von einem Zusammenschluß der kleineren mitteleuropäischen Nationen, mit dem vielleicht auch die Finnen irgendwann ein Bündnis schließen könnten.

²² Puntila, i. m. 110—111.

Ellipsis a mellérendelő mondatokban

1.1. Bármilyen elméleti keretben dolgozzon is egy nyelvész, el kell fogadnia azt, hogy az üzenet — amit a beszélő átadni kíván, a hallgató pedig megért — sokféle szabályrendszer együttműködésének eredménye. Ilyen szabályrendszert alkotnak például a szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai szabályok. A szintaktikai szabályok, mint ismeretes, lehetnek univerzálisak vagy nyelvspecifikusak.

Univerzális jelenség, hogy az üzenet-közvetítés nem követeli meg például azt, hogy egy mondatban minden szintaktikai pozíció lexikálisan ki legyen töltve. Az ismétlés elkerülése végett sokszor használunk anaforikus elemeket. Ugyanezért, ill. annak érdekében, hogy a figyelem az új információra irányuljon, odaérthető szavakat kihagyunk.

Nyelvspecifikus tulajdonság viszont az, hogy mikor mit törölhetünk, azaz egy adott nyelv melyik szerkezetében olyan az elemek helyzete, minősége, egymáshoz való viszonya (pl. a ragozásból és a szórendből adódóan), hogy az utalni tud a törölt kategóriákra.

A generatív nyelvelméleti keretben a grammatika bázis, transzformációs, fonológiai és logikai komponensekre tagolódik. Az ellipsis a fonológiai komponensben található stilisztikai szabályok közé sorolható, ugyanakkor logikai követelmény az, hogy a törlés megfejthető, a törölt szakasz visszaállítható legyen. Így egy logikai szabály a felelős azért, hogy (1)-ben a második tagmondatot a törlés után is tudjuk szemantikailag értelmezni (a törölt szakaszokat () fogja jelölni):

- (1) Én [szeretem az érdekes könyveket]_i,
a bátyám viszont nem ([szereti az érdekes könyveket]_i).

A generatív nyelvelmélet nem egy konkrét nyelv leírását tekinti feladatának, hanem azt, hogy megadja annak a nyelvi képességnek (kompetenciának) a modelljét, mely alapvetően meghatározza a beszélők mondatalkotási és mondatmegértési műveleteit. Ezáltal az emberi nyelvek közös sajátságait, az ún. univerzális grammatikát tárja fel. Az univerzális grammatika modelljével jól magyarázható az, hogy az emberi nyelvek legalapvetőbb tulajdonságaikban megegyeznek, s ugyanakkor sok mindenben különböznek. A generatív nyelvelmélet ugyanis feltételezi, hogy az univerzális grammatikában az általános elvek és megkötések mellett olyan univerzális szabályok is találhatók, melyek több értéket vehetnek föl. Az általános elvek és megkötések léte határozza meg azt, hogy egy nyelvnek milyennek kell lennie, ill. milyen lehet. Innen adódik a nyelvek lényegi azonossága. A paraméterekkel bővült

általános szabályok adta választási lehetőségek pedig megengedik a nyelvek különbözőségét (l. Chomsky 1981, 1984; É. Kiss 1985). Minden nyelvre vonatkozó, általános megkötés például az, hogy minden NP esetet kap. Több értéket fölvéve szabály viszont az eset adás elmélete, hiszen az esetadó kategóriák nyelvenként eltérőek lehetnek.

Csupán egyetlen parametrikus érték különböző módon történő megválasztása messzemenő különbségekhez vezethet egy-egy nyelvben. Az univerzális grammatika egy bizonyos paraméterének eltérő értékadása felelős például azért, hogy az angol ún. konfigurációs nyelv, vagyis a mondatalkotó kategóriák konfigurációja kötött, ez határozza meg — többek között — a kategóriák grammatikai esetét; a magyar pedig (l. É. Kiss 1983, 1984) részben non-konfigurációs — vagyis a magyar mondatok propozicionális komponensében nincs megkülönböztetett helye az alanynak, tárgynak, ill. a többi maximális kategóriának, sorrendjük felcserélhető —, részben pedig konfigurációs, mert a propozicionális komponens megelőző topik és fókusz pozíciókat — többek között — a konstituensek sorrendje határozza meg.

Mint majd később látni fogjuk, ez a parametrikus különbség az ellipszis szabályok működésében is eltéréseket okoz.

1.2. A generatív nyelvelmélet hívei egy nyelvet, egy-egy nyelvi jelenséget a parametrikus különbségek, ill. az általános elvek, megkötések szemszögéből igyekeznek megközelíteni. Ugyanilyen szempontból vetik össze az egyes nyelvek kutatásaiban elért eredményeket, s ezzel próbálnak hozzájárulni az univerzális grammatika működésének megértéséhez.

Anneke Neijt Gapping „Hézagképzés” című monográfiája a fent vázolt elvek alapján elemzi a törölő szabályokat az angolban és a hollandban. Dolgozatomban Neijt kutatási eredményeit összefoglalva szeretném bemutatni a magyarban működő ellipszis szabályokat.

Neijt mellérendelő mondatok vizsgálatakor kétféle törölő szabályt figyelt meg. Az egyiket gapping-nek („hézagképzés”), a másikat pedig backward conjunction reduction-nak („hátrafelé történő mellérendelés-egyszerűsítés”) nevezte. Mivel az elnevezés egyrészt túl bonyolult, másrészt a magyarban a gapping nem törölhet a mondat közepén, s így nem képez valódi hézagot, a két szabályt másképp, ígérő törlésnek és ismert törlésnek fogom hívni. (2) az ismert törlésre példa, ahol a teljes (tag)mondat megelőzi azt a (tag)mondatot, amiben az ismert részeket töröltük. (3)-ban éppen fordítva, a törölt részeket tartalmazó (tag)mondat előzi meg a teljes (tag)mondatot úgy, hogy az előző (tag)mondat szerkezete, intonációja ígéret arra, hogy a második (tag)mondatban megkapjuk a megfelelő információt:

Ismert törlés

- (2) Juli azt mondta, hogy a bátyja angolt tanít,
a nővére pedig történelmet (tanít).

Ígérő törlés

- (3) Juli azt mondta, hogy a bátyja angolt (tanít),
a nővére pedig történelmet tanít.

A két szabály nemcsak abban tér el egymástól, hogy ellenkező irányban működik; ezért nem lehet őket egyetlen, két irányban működő redukációs szabálynak tekinteni.

1.3. A magyar mondatokban működő törlő szabályok leírásakor kiindulópontnak tekintem az É. Kiss Katalin által körvonalazott szintaktikai rendszert (É. Kiss 1983, 1984). E rendszer szerint — mint ahogy a konfigurációs paraméterrel kapcsolatban korábban már szó volt róla —, a magyar nem teljesen szabad szórendű nyelv annak ellenére, hogy a mondatrészek esetfunkciója az esetvégződésekből világos. A magyar mondatoknak nem NP VP kiinduló szerkezet tulajdonítható, hanem topikra és fókuszra épülő mondat-szerkezet. Ez a következő módon ábrázolható:

- (4) $[_S T [_S F [_S V NEUT]]]$, ahol

T nem más, mint a topik, vagyis a mondat hangsúlytalan nominális és/vagy adverbialis kezdőszakasza, F, vagyis a fókusz a mondat közölte információnak a hallgató számára új elemet tartalmazza, s ez a mondat mind szemantikailag, mind fonológiailag leghangsúlyosabb szakasza. NEUT azon neutrális bővít-ményeket jelöli, melyek szabadon felcserélhetők.

A dolgozatomban vizsgált mondatok kizáró hangsúlyozással értendők, ahol a topikot (kontrasztív topikot = T_c) kizáró hangsúlyozású fókusz követi:

- (5) Zsuzsa AZ ANGOLT szereti a legjobban. =
Ami Zsuzsát illeti, ő az angolt (és nem mást) szereti a legjobban.

1.4. Kérdéses lehet az, hogy miképpen rekonstruáljuk a törléseket tartalmazó tagmondatban a törölt összetevők sorrendjét. Választható kritérium lehet az, hogy törlés nélkül mely sorrend mellett grammatikus a mellérendelő mondat. Természetesen a kapott mondat nem lesz tökéletes, hiszen mivel az ellipszis az ismétlések elkerülése végett alkalmazott stilisztikai szabály, az explicit mondat mindenképpen furcsán fog hangozni. Mégis, két tendenciát figyelhetünk meg: (i) a törölt elemek sorrendje párhuzamos a másik tagmondatbeli, explicit összetevők sorrendjével (vö. (6a)), illetve (ii) feltételezhető egy topik/neutrális rész aszimmetria, azaz az első tagmondat topikja a második tagmondat neutrális részében ismétlődhet (vö. (6b)):

- (6) (a) $[T_c \text{Gábor}] [_F \text{LISZTRŐL}]$ tartott $[NEUT \text{nekünk előadást}]$,
 $[T_c \text{Péter}]$ pedig $[_F \text{BACHRŐL}]$ (tartott $[NEUT \text{nekünk előadást}])$.
(b) $[T_c \text{János}] [_F \text{szeret}]$ $[NEUT \text{moziba járni}]$, de nem
Marival (szeret $[NEUT \text{János moziba járni}]$).

1.5. Dolgozatomban az ellipszis legfontosabb tulajdonságait fogom vizsgálni, a következő kérdéseket figyelembe véve:

- (i) a törlés főösszetevőt hagy-e hátra;
- (ii) működik-e beágyazott mondatokban;
- (iii) törölheti-e mellérendelő szerkezet egyik tagját úgy, hogy a törlés után is a teljes mellérendelő szerkezetet tudjuk értelmezni;
- (iv) korlátozott-e a törölt szakasz hossza;
- (v) törölhetők-e egymással össze nem függő részek;
- (vi) működik-e NP-be beágyazott mondatokban;
- (vii) befolyásolják-e a törlést a grammatikai funkciók;
- (viii) milyen feltételek mellett törölhető a topik, a fókusz, az ige, ill. a neutrális rész.

2. Az ismert törlés

2.1. Az ismert törlés csak úgy törölhet, ha a maradék főösszetevő, tehát teljes főnévi csoport lesz. Így teljes igei bővítmény része, pl. csak determináns, névutós főnév névutó nélkül vagy jelző nem maradhat:

- (7) *Károly három lánynak udvarolt,
János viszont csak két (lánynak udvarolt).
- (8) *A kutya az asztal alatt fekszik,
a macska pedig a szék (alatt fekszik).

2.2. Mellérendelő beágyazott mondatokban is törölhetünk azonos mondatszakaszokat:

- (9) Zuzsa azt mondta, hogy Péter focizni járt,
János pedig kézilabdázni (járt).

(10)–(11) viszont azt mutatja, ha két mellérendelő mondat mellérendelő főmondatba van beágyazva, akkor csak a magyar engedi meg az alacsonyabb szinten történő redukciót, az angol nem. A mellérendelő főmondatban tehát mindkét nyelvben törölhető az azonos rész:

- (10) (a) Zsuzsa azt mondta, hogy a bátyja volt beteg,
Mari pedig azt (mondta), hogy a nővére volt beteg.
- (b) Susan said that her brother was ill
Zsuzsa mondta, hogy ő bátyja volt beteg
and Mary (said) that her sister was ill.
és Mari mondta hogy ő nővére

A beágyazott mondaton belüli ellipszis az angolban viszont helytelen mondatot eredményez:

- (11) (a) Zsuzsa azt mondta, hogy a bátyja volt beteg, Mari pedig azt mondta, hogy a nővére (volt beteg).
- (b) *Susan said that her brother was ill
and Mary said that her sister (was ill).

2.3. Ha egy mellérendelő mondatpárban egy bővítményen belüli mellérendelés is található, annak csupán egyik elemét nem lehet törölni. (12–13) tehát olyan szempontból agrammatikus, hogy a törölt részek nem érthetők bele a mondatba:

- (12) *Zsuzsa angolul és franciául tanul,
Mari pedig németül (és franciául tanul).
- (13) Zsuzsa a Vasasban úszik és a Dózsában fut,
(a) *Mari pedig a Fradiban (úszik és fut).
(b) *Mari pedig a Fradiban (úszik és a Dózsában fut).

2.4. Elvileg tetszés szerinti hosszúságú szakasz törölhető:

- (14) Én már az idén szeretnék megtanulni síelni, bár tudom, hogy te csak
- (a) jövőre (szeretnél megtanulni síelni)
 - (b) jövőre szeretnél (megtanul síelni).
 - (c) jövőre szeretnél megtanulni (síelni).

2.5. Az angolban nem szomszédos részeket is törölhetünk, a magyarban viszont ez nem megengedett:

- (15) (a) Betsy believed Peter to be clever and
Betsy tartotta Pétert okosnak és
Barbara (believed) John (to be clever).
Barbara tartotta Johnt okosnak
„Betsy Pétert tartotta okosnak, Barbara
pedig Johnt.”
- (b) *Horváth a Nemzeti Színházban játszotta Racine
drámájában a főszerepet, Sipos pedig a Pesti Színházban
(játszotta) Corneille drámájában (a főszerepet).

Ez az egyik legszembevetőbb különbség a két nyelv ismert törlés szabályai között. A jelenségre a magyar mondatok szórendje ad magyarázatot, melyet a (4)-ben megadott mondatszerkezet határoz meg; erre a kérdésre a topik és a fókusz törlésével kapcsolatban még visszatérek.

2.6. Komplex NP-ben, vagyis főnévi csoportba beágyazott mondatban nem törölhetünk:

- (16) *János Évát vitte el arra a filmre, amit a
Corvinban játszanak, Péter pedig Marit vitte el
[NP arra a színdarabra], [S amit a Tháliában (játszanak)].
- (17) ? Az elnök Amerikába utazott, és azt a hírt is
közölték, hogy a külügyminiszter meg Kínába
(utazott).

2.7. Megfigyelhetjük, hogy az ismert törlés a törölt elemek grammatikai funkcióitól függetlenül redukál. Ez ismét azt támasztja alá, hogy az ellipsis szabály a (4)-ben megadott mondatszerkezet szerint működik:

- (18) (a) Mari TEGNAP adta oda Péternek az ebédjét,
Zsuzsa pedig MA (adta oda Péternek az ebédjét).
- (b) Mari AZ EBÉDJÉT adta oda tegnap Péternek,
Zsuzsa viszont A VACSORÁJÁT (adta oda tegnap Péternek).
- (c) Jánosnak TEGNAP adta oda Mari az ebédjét,
Péternek viszont MA (adta oda Mari az ebédjét). (Stb.)

2.8. Vizsgáljuk meg végül, hogy hogyan törölődnek azonos mondatrészek, ha a topik, a fókusz, az ige vagy a neutrális bővítmények pozíciójában jelennek meg!

Ha a topik azonos, törlése kötelező; helyesebben mondva, nem jelenhet meg újból topik pozícióban, csak, az 1.4. (ii) tendenciának megfelelően a NEUT pozícióban, s valószínűleg itt is törölődik:

- (19) *_{[T_c Mari [T Péternek] [F AZ ALMÁT] adta oda,}
 _{[T_c Zsuzsa [T Péternek] meg [F A KÖRTÉT] (adta oda).}

Fókusz önmagában nem törölhető, azonosság esetén vagy újra ki kell tenni, vagy névmással helyettesíthető:

- (20) Mari mamája SÁRGABARACKOT tett el minden nyáron,
 (a) így Marinak A SÁRGABARACK lett a kedvenc gyümölcse.
 (b) így Marinak AZ lett a kedvenc gyümölcse.
 (c) *így Marinak (A SÁRGABARACK) lett a kedvenc gyümölcse.

- (21) Marinak ÉVA NÉNI lett a kedvenc tanára,
 (a) hiszen ÉVA NÉNI mosolygott rá a legtöbbet.
 (b) hiszen Ő mosolygott rá a legtöbbet,
 (c) *hiszen (ÉVA NÉNI) mosolygott rá a legtöbbet.

(A pronominalizációról l. Pléh – Radics 1976, É. Kiss 1983.)

Fókuszt csupán S-szel együtt lehet törölni abban az esetben, ha S'-t különböző módosítószók vezetik be, mint például a *szintén*, *is*, *nem*, *meg* ... *is*. Ilyenkor tulajdonképpen S' : (F + S)-t törölünk:

- (22) (a) Zsuzsa [_FTAVALY] [_Sjárt Oxfordban], és
 Mari szintén ([_FTAVALY] [_Sjárt Oxfordban]).
 (b) Zsuzsa [_FTAVALY] [_Sjárt Oxfordban], Mari
 viszont nem ([_FTAVALY] [_Sjárt Oxfordban]).

Azonosság esetén S is törölhető:

- (23) Marinak A BICIKLIJÉT [_Slopták el tegnap a térről],
 Zsuzsának pedig A MOTORJÁT [_Slopták el tegnap a térről]).

Itt kell megemlítenünk az ún. sluicing („zsilipelés”), valamint a stripping („hántolás”) szabályt. A sluicing szerint a kérdőszó zsilipet alkot, az utána következő egész mondatszakasz törölődik:

- (24) Valaki ellopta a kocsimat, de nem tudom,
 hogyan MIKOR ([_Slopta el valaki a kocsimat]).

A második szabály egy konstituenst kivéve mindent töröl a mondatból:

- (25) János szeret moziba járni, de NEM MARIVAL
 ([_Sszeret moziba járni János]).

Mind a sluicing, mind pedig a stripping az ismert törlés egy-egy speciális esetének tekinthető. Megfigyelhető, hogy a topik mindig azonos, tehát a törlése kötelező, így a kérdőszó, illetve az egyetlen megmaradt konstituens mindig a fókusz pozícióját tölti be. Az egyetlen konstituens fókuszba kerülése nemcsak a sluicing és stripping esetében igaz, vö. :

- (26) (a) *[_{Tc} Mari] [_F PÉTERNEK] adta oda az almát,
 [_{Tc} Zsuzsa] meg ([_F PÉTERNEK] adta oda az almát).
 (b) [_T Mari] [_F PÉTERNEK] adta oda az almát,
 meg [_F ZSUZSÁNAK] (adta oda az almát).

Ha a törlés után két konstituens marad, azoknak a topik és fókusz pozíciókba kell kerülniük :

- (27) (a) *[_{Tc} Mari] [_F PÉTERNEK] adta oda az almát,
 [_{Tc} Zsuzsa] pedig ([_F PÉTERNEK] adta oda) a körtét.
 (b) [_{Tc} Mari] [_F PÉTERNEK] adta oda az almát,
 [_{Tc} Zsuzsa] pedig [_F JÁNOSNAK] (adta oda az almát).

Mindebből következik a 2.5.-ben tett megállapítás is, miszerint a magyarban csak összefüggő részek törölhetők. Ugyanis a [_T F V NEUT NEUT NEUT]

mondatszerkezet mellett megszakított törlés nem feltételezhető, hiszen törlés után bővítmények csak a logikai funkciót ellátó T, ill. F pozíciókban lehetnek ; F pedig csak V + bővítményekkel együtt törölhető.

Ha csak egy konstituenst törölünk, akkor az az ige. (Az egyes szám harmadik személyű tárgy elmaradását nem ilyen törlésnek tekintem, hiszen arra a tárgyas ragozás utal.)

- (28) (a) Az egyik udvarlóm JEGYGYŰRŰT ígért, a másik
 meg egy egész HÁZAT (ígért).
 (b) Mari MA főzte meg az ebédet, én pedig
 HOLNAP fogom megenni (az ebédet).

Vö. :

- (c) *Az egyik udvarlója JEGYGYŰRŰT adott
 Marinak, a másik pedig már egy egész
 HÁZAT vett (Marinak).
 (d) *Apám AZ INTENZIV OSZTÁLYON kezelte a
 nagyzüleimet, anyám már csak OTTHON
 gyógyítgatta (a nagyzüleimet).

(Természetesen névmások beiktatásával (c–d) helyes mondat lesz.)

Az ige-kötő ige redukciós szabályának leírásához még további vizsgálódásra van szükség. Annyit most is tudunk, hogy az ige és az ige-kötői bővítmény között szorosabb kapcsolat van, mint az ige és egyéb bővítménye között. Az ige-kötőkkel kapcsolatos nehézséget az okozza, hogy — a hagyományos leíró nyelvtan megállapítása szerint — ige-kötőink egy része átmeneti kategóriát alkot az önálló szók, a pusztán összetételi előtagok és a szó eleji toldalékok között; másik része kettős szófajú: lehet önálló határozószó, de valamely igével állandó kapcsolatban ige-kötő is (MMNy. 1968). A szórendi okokból

elváló igekötőt önálló szónak is tekinthetjük, s ilyenkor ha az S-ben bővítőként szerepel, az ige nem törölhető mellőle:

- (29) *Évának János AZ ALMÁT adta oda, nekem
Péter pedig A KÖRTÉT (adta) ide.

Mi történik akkor, ha az igekötő a fókuszba kerül? Vizsgáljuk meg a következő mondatokat!

- (30) *János ELolvasta a levelet, Péter pedig
FEL(olvasta a levelet).

- (31) János KIíratkozott, Péter pedig BE(íratkozott).

Bár (30)-ban érezzük az ellentétező hangsúlyozást, az igekötők mégsem egyértelműen ellentétes jelentésűek, hiszen az el befejezettséget jelöl, míg a fel igekötővel ebben a mondatban alkalmi jelentésárnyalatot fejezünk ki. (31) az ige törlése után is helyes, valószínűleg azért, mert ellentétes értelmű, ellentétes irányt jelölő igekötő került a fókuszba. A MMNy. (1968. 67) viszont olyan példát idéz Jókaitól, ahol az ige törlődik, pedig az igekötőhöz nem tapad az emfatikus mondatrészekre jellemző ellentétező—kizáró értelem:

- (32) ...kiugrott az öléből (ti. a megrémült macska),
fel a Babi fejére, onnan le a két, harcra induló
amazon közé, végre ki ... a szabadba.

Ezekben az esetekben azonban inkább határozószóknak tekinthetjük az igekötőket, melyek a cselekvés irányát jelölik.

Az ismert törlés sajátságait összefoglalva az 1.5.-ben feltett kérdésekre a következőket válaszolhatjuk: mind az angolra, mind pedig a magyarra nézve igaz az, hogy

- (i) csak főszövegeket hagy hátra;
- (ii) működik beágyazott mondatokban;
- (iii) nem törölheti mellérendelő szerkezet egyik tagját úgy, hogy a teljes mellérendelő szerkezetet értelmezzük;
- (iv) nincs korlátozva a törölt szakasz hossza;
- (v) NP-be beágyazott mondatokban nem működik;
- (vi) a törlést a grammatikai funkciók nem befolyásolják (kivéve azt a lehetőséget, amikor a tárgyas ragozás a tárgy törlését megengedi).

A magyar mondatokban csak szomszédos részek törölhetők.

Vizsgáljuk meg az ígérő törlést a már ismert szempontok szerint:

3. Az ígérő törlés

3.1. Az ígérő törlés — az ismert törléssel ellentétben — megengedi, hogy a maradék ne főszöveg legyen:

- (33) Károly két (lánynak udvarol), János viszont
három lánynak udvarol.

- (34) A kutya az asztal (alatt fekszik), a macska pedig a szék alatt fekszik.

3.2. Beágyazott mondatokban is törölhetünk :

- (35) Zsuzsa azt mondta, hogy Péter focizni (járt), János pedig kézilabdázni járt.

Ha a beágyazó mondat is mellérendelő, akkor csak a beágyazott mondatban redukálhatunk :

- (35) (a) Zsuzsa azt mondta, hogy a bátyja (volt beteg), Mari pedig azt állította, hogy a nővére volt beteg.
 (b) *Zsuzsa azt (mondta), hogy a bátyja volt beteg, Mari pedig azt mondta, hogy a nővére volt beteg.

3.3. A mellérendelő mondatpáron belüli mellérendelő szerkezet egy tagjának törlését az ígérő törlés sem engedi meg :

- (36) *A bátyám angolul (és franciául tanul), a nővérem pedig németül és franciául tanul.

3.4. Az angolban csak egy összetevőt, mégpedig a legutolsó összetevőt törölhetjük. A magyarban több konstituens is redukálódhat, a törölt szakasz hossza szintaktikailag nincs korlátozva :

- (37) *He tried to persuade (them that he was ő megpróbálta rávenni őket hogy neki volt right) but he couldn't convince them that igaza de ő nem tudta meggyőzni őket hogy he was right.
 „Megpróbálta elhitetni, de nem tudta meggyőzni őket arról, hogy igaza van.”

- (38) Zsuzsa NÉGY
 (a) (hétfig tanult angolul Oxfordban),
 (b) hétfig (tanult angolul Oxfordban),
 ? (c) hétfig tanult (angolul Oxfordban),
 ? (d) hétfig tanult angolul (Oxfordban),
 Mari viszont HÁT hétfig tanult angolul Oxfordban.

(38c—d) csak a több azonos konstituens ismétlődése miatt, stilisztikai szempontból lehet kérdőjeles, hiszen például (e—f) jó válasz arra a kérdésre, hogy jártak már a lányaid Oxfordban ?

- (e) Zsuzsa négy hétfig tanult, Mari meg hat hétfig tanított angolul Oxfordban.

- (f) Zsuzsa négy hétig tanult angolul, Mari meg hat hétig tanított nyelvészetet Oxfordban.

3.5. Mivel az angolban csak egy konstituenst redukálhatunk, a megszakított törlés kérdése fel sem merül. A magyarral kapcsolatban viszont meg kell állapítanunk, hogy csak folyamatosan törölhetünk, és az ellipszisnek mindig a tagmondat utolsó eleménél kell kezdődnie:

- (39) [S V NL₁ NL₂ NL_n]
 ←-----o

Vö. (38)-at és (40)-et:

- (40) (a) *Zsuzsa NÉGY (hétig) tanult (angolul)
 Oxfordban, Mari viszont HAT hétig tanult
 angolul Oxfordban.
 (b) *Zsuzsa NÉGY hétig tanult (angolul)
 Oxfordban, Mari viszont HAT hétig tanult
 angolul Oxfordban.

3.6. A főnévi csoportba beágyazott mondat (komplex NP) egyik nyelvben sem korlátozza a redukción:

- (41) Peter discussed the question of which
 Péter megvitatta a kérdést- birt. melyik
 film (we should see) and Mari discussed the
 filmet nekünk kell látni és Mari megvitatta a
 question of which play we
 kérdés birt. melyik színdarabot nekünk
 should see.
 kell látni
 „Péter azt vitatta meg, hogy melyik filmet, Mari
 pedig azt, hogy melyik színdarabot nézzük meg.”
- (42) Kovács kijelölte azokat a ládákat, amikben
 a sört (fogjuk szállítani), Lakatos pedig
 (kijelölte) azokat a dobozokat, amikben a
 bort fogjuk szállítani.

3.7. A grammatikai funkció az ígérő törlést sem befolyásolja:

- (43) (a) Mari TEGNAP (adta oda Péternek az ebédjét),
 Zsuzsa pedig MA adta oda Péternek az ebédjét.
 (b) Mari AZ EBÉDJÉT (adta oda tegnap Péternek),
 Zsuzsa viszont A VACSORÁJÁT adta oda tegnap
 Péternek. (stb.)

3.8. Már az eddig említett példák alapján is megállapítható, hogy az ígérő törlés S-re irányul, tehát sem topik, sem fókusz nem törölhető, ami egyértel-

műen következik abból, hogy a szabály mindig a tagmondat vége felől kezd redukálni, s csak összefüggő részek törölhetők:

- (44) *_[T_c Tegnap (Mari)] [_F A TOLLÁT] adta oda Péternek,
 _[T_c ma] [_T Mari] [_F A CERUZÁJÁT] adta oda Péternek.

A fókusz még módosítószó mellől sem törölhető:

- (45) *Péter szintén (A MÚLT HÉTEN nézte meg a
 filmet), és János A MÚLT HÉTEN nézte meg a filmet.

Ha csak az ígét redukáljuk, a megmaradt bővítményeknek a topik és a fókusz pozíciókat kell elfoglalniuk:

- (46) (a) Zsuzsa ANGOLUL (tanul), Mari viszont
 FRANCIÁUL tanul.
 (b) *Zsuzsa (tanul) angolul, Mari tanul
 franciául.

Az igekötő az ígérő törlés esetében sem viselkedik egyértelműen:

- (47) (a) *Zsuzsa TEGNAP utazott (el Londonba),
 Mari viszont MA repült el Londonba.
 (b) Zsuzsa KI(szaladt), Mari meg BÉszaladt.

A sluicing és a stripping ugyanúgy működik, mint ahogy azt az ismert törléskor megfigyeltük (vö. (24, 25)):

- (48) Nem tudom, hogy MIKOR (lopták el a kocsimat),
 de valamikor ellopták a kocsimat.
 (49) NEM MARIVAL (szeret moziba járni János) ugyan,
 de szeret moziba járni János.

Az ígérő törlés tehát mindkét vizsgált nyelvben

- (i) nem főösszetevőt is hagyhat maradékban;
- (ii) működik beágyazott mondatokban;
- (iii) mellérendelő szerkezet egyik tagját nem törölheti úgy, hogy a teljes szerkezetet értelmezzük;
- (iv) működik NP-be beágyazott mondatokban;
- (v) a törlést a grammatikai funkciók nem befolyásolják.

Míg azonban az angolban csak egy összetevőt hagyhatunk el, a magyarban többet is.

4. Összefoglalásul tekintsük át még egyszer az ellipsis legfontosabb tulajdonságait! Ezek közül a megfejtetőség követelménye, a főösszetevők, az NP-be beágyazott mondat és a mellérendelő szerkezettel összefüggő jellemzők valószínűleg univerzálisak:

(50)	Ismert	Törlés	Ígérő
	+	1. megfejthető	+
	+	2. folyamatos	+
	+	3. tetszőleges hosszúságú	+
	+	4. a maradék kötelezően fősszetevő	—
	+	5. a gramm. kategóriától független	+
	+	6. beágyazott mondatok- ban	+
	+	6'. beágyazó mondatban	—
	—	7. NP-be beágyazott mondatban	+
	—	8. koordinált mellé- rendelésben	—
	+	9. sluicing	+
	+	10. stripping	+
kötelező		11. azonos topik	—
módosítószóval		12. fókusz	—
F + S			
NEUT bővítmény- nyel	13. V		NEUT bővítménnyel
V-vel kivéve	14. NEUT		jobbról balra
E. sz. 3. sz. tárgy)			

KERKOVITS ANDREA

Irodalom

- É. KISS K. (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések 116.
- É. KISS K. (1984), Configurationality in Hungarian. In: Studies in Natural Language and Linguistic Theory. Reidel. Megjelenés alatt.
- É. KISS K. (1985), A generatív nyelvelmélet chomskyánus irányzata az 1980-as évek első felében. ÁNyT. Megjelenés alatt.
- KERKOVITS A. (1983), Törlésszabályok a mellérendelő mondatokban. Tanulmány a Strukturális mondattan c. projektum számára. Kézirat.
- NEIJT, A. (1979), Gapping. Foris, Dordrecht.
- PLÉH Cs. — RADICS K. (1976), Hiányos mondat, pronominalizáció és a szöveg. ÁNyT 11: 261—227.
- A Mai Magyar Nyelv. Szerk.: Rácz E. Tankönyvkiadó, Budapest 1968.

Ellipsis in Coordinated Sentences

by ANDREA KERKOVITS

It is a universal property that, in order to avoid repetition and to focus attention on new material, languages very often make use of anaphoric elements or elliptical constructions.

Ellipsis is understood here as a constructions in which shared items are omitted so that they can be recovered since the quality and the connection of the remaining elements — by the help of inflection, word order etc. — preserve the place of the missing element.

In this paper, ellipsis in coordinated sentences is examined on the basis of generative theory. Thus it is supposed that giving different values to the parameters of Universal Grammar causes a sequence of differences in languages.

Hungarian can be considered partly configurational and partly non-configurational. Hungarian sentence structure marks constituents from a communicative point of view: its distinguished structural units function as topic and focus. This choice of the configurationality parameter can also explain the operation of the deletion rules in Hungarian.

It is shown that there are two types of deletion rules in Hungarian, namely Forward and Backward Reduction (cf. Neijt 1979), here called Known and Promising Deletion, respectively. In case of Forward Reduction the reduced conjunct follows the full conjunct, while in case of Backward Reduction the reduced conjunct precedes the full conjunct.

It turned out that Forward Reduction a, leaves major constituents, b, deletes in embedded domains, c, obeys the Coordinate Structure Constraint, d, obeys the Complex NP Constraint, e, can only delete contiguously, f, the length of the reduction is not restricted, g, the reduction is independent of the grammatical functions, h, it is independent of the grammatical functions and i, it is dependent on Topic, Focus, Verb and Neutral positions.

Backward Reduction differs from Forward Reduction in a, and d: it does not have to leave major constituents and disobeys the Complex NP Constraint. While Topic must be and Focus may be deleted forwards, they cannot be deleted backwards.

Most of these properties seem to be universal, d, f, g, i, and some other conditions on deletion (e.g. in embedded sentences) appear to be language specific.

Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról — avagy Brassai és a többiek

1. Amikor É. Kiss Katalin megalkotta a magyar nyelv transzformációs-generatív szintaktikai modelljét (1978a), arra is rámutatott, hogy a modell alapját képező topic-comment szerkezetet már Brassai Sámuel felfedezte a múlt század közepe táján (É. Kiss 1978b. 266—67; 1981a. 91—92). Emlékeztetőül: a modell szerint a magyar mondatban négy fő szintaktikai pozíció van: ezek a topic, a fókusz, az ige, és az ige utáni elemek pozíciói; mindazok az elemek, amelyek a mondatban a topic-pozíció után következnek, együttesen a commentet alkotják (É. Kiss 1981b. 188). Az É. Kiss-féle értelemben vett „topic” és „comment” Brassainál az „inchoatívum” és „zöm” fogalmainak felel meg (Brassai 1863—65. 297—306; É. Kiss 1978b. 266).

A modellnek prozódiai vonatkozása is van. É. Kiss szerint a főhangsúly (illetve a mondathangsúly) vagy a fókusz-pozícióban álló bővítményre, vagy — ha a fókusz-pozíció betöltetlen — az igére esik; a topic pozícióban nincs hangsúly, és az ige után legfeljebb másodlagos hangsúlyok lehetségesek (1978b. 265, 267; 1981b. 188). Ez a vélekedés nyilvánvalóan Brassaira vezethető vissza. Brassai egyetlen elsőrendű hangsúlyt enged meg a mondatban; ez vagy az igére, vagy az ige előtti bővítményre, tehát az ún. „zöm” első tagjára esik (Brassai 1888. 24; vö. 1889. 343). Az ige mögötti bővítmények legfeljebb másodrendű hangsúlyt kapnak (1888. 27; vö. 1889. 398), az inchoatívum pedig még másodrendű hangsúlyt sem kaphat (1889. 399). A meg-egyezés minden ponton tökéletes.

Brassai és É. Kiss nem határozzák meg pontosan az említett hangsúlyfokok fonetikai tartalmát, de nem kétséges, hogy főhangsúlyon vagy elsőrendű hangsúlyon olyan szótag hangsúlyfokát értik, amely nemcsak hangerejével emelkedik ki a hangsúlytalan szótagok közül, hanem azzal is, hogy dallamot indít. A másodrendű hangsúly azonban kétféleképpen is értelmezhető.

(i) Feltehetjük, hogy Brassai és É. Kiss a másodrendű (vagy másodlagos) hangsúlyt éppúgy dallamindítónak tartják, mint a főhangsúlyt; a különbség csak annyi, hogy a másodrendűen hangsúlyos szótagok alacsonyabb hangmagassági szintről indítják a maguk dallamát, mint a főhangsúlyos szótag, és talán a hangerejük egy árnyalattal kisebb.

Ezt a következők alapján tételezhetjük fel. Brassai szerint, ha a *Megérkezett a vendég* mondatban a *vendég* „tudandó” (azaz új információt hordoz), akkor másodrendű hangsúlyt kap (1889. 399). Hasonlóképpen nyilatkozik É. Kiss a *János fának rohant a barátja kocsijával az országúton* mondatban az új információt hordozó *barátja, kocsijával és országúton* szavakról (1978b.

264–65). Ha most kiejtjük ezeket a mondatokat, nagyjából a következő dallamgörbéket kapjuk:

- (1) a. ¹ Meg ² érkezett a ² ven ² dég.
- b. ¹ János ¹ fá ² ba ² ko ² or ² szágúton.
nak rohant a rátja csijával az

ahol 1 = főhangsúly, 2 = másodrendű, a többi = hangsúlytalan Brassai és É. Kiss szerint.

A mondatzömbben mindkét mondatban eső dallamok sorozatát találjuk; a szubglottális nyomás fokozatos csökkenése, azaz a lesodródás (*downdrift*) következtében azonban minden eső dallam valamivel alacsonyabb hangmagassági szintről indul, mint az előző. Mivel Brassai és É. Kiss szerint az ige utáni hangsúlyos szótagok csak másodrendű hangsúllyal bírhatnak, és ezek a szótagok itt eső dallamot indítanak, feltehetjük, hogy Brassaiék számára a másodrendűen hangsúlyos szótag éppen úgy dallamindító, mint az elsőrendűen hangsúlyos (főhangsúlyos) szótag, csak a dallamát alacsonyabból indítja.

Ha a hangsúlyfokok valóban így értelmezendők, akkor a modell a *Nézd a televíziót!* hangsorhoz a következő hangsúlyozási lehetőségeket képes előállítani:

- (2) a. ¹ Nézd ² te
a levíziót!
- b. ¹ Nézd
a televíziót!

Nem képes azonban előállítani a (2c)-t, holott ilyenek léteznek:

- (2) c. ¹ te
Nézd a levíziót!

A hangsúlyfokoknak ez az értelmezése azonban súlyos problémákat vet fel. Először is: bizonyos esetekben nyilvánvalóan ellentmondáshoz vezet. Gyakran előfordul például, hogy a legmagasabb hangmagassági szintről dallamot indító hangsúlyos szótag nem a commentben, hanem a topic-helyzetű bővítményben van, vö. (3).

- (3) ^{is} Egy ^{meg} merősöm ^{bolondult.}
topic comment

Ha Brassai és É. Kiss a hangsúlyok fonetikai tartalmát valóban az imént ismertetett módon értelmezik, akkor kénytelenek azt mondani, hogy a (3) mondatban a főhangsúly a topic-helyzetű bővítményre esik, míg a fókusz-helyzetű igekötő csak másodrendű hangsúlyt kap. Ez azonban a saját modelljük szerint is abszurdum volna. (Az természetesen nem megoldás, hogy Brassai és É. Kiss a (3)-féle mondatok lehetőségét nem ismerik el.)

Másodsor: mivel a „másodrendű hangsúly” elnevezés gyengébb hangsúlyt jelent, mint a „főhangsúly”, az (i) alatt ismertetett értelmezés ellene mond annak a józan intuíciónak, amely szerint az ige után álló bővítmények, ha új információt hordoznak, ugyanolyan hangsúlyfokot kapnak, mint a comment élén álló elem. Márpedig semmi okunk nincs arra, hogy egy dallamindító, hangsúlyos szótagot másodrendű hangsúlyúnak tekintsünk, pusztán azért, mert a szubglottális nyomás csökkenése, azaz a mechanikus lesodródás következtében lejjebb került (és ugyanazon okból talán egy árnyalattal halkabb is lett), mint az előtte lévő hangsúlyos szótag. Inkább úgy kell tartanunk, hogy az (1a), (1b), (2a) és (3) mondatokban másodrendű hangsúlyúnak ítélt szótagok ugyanolyan hangsúlyfokúak, mint a főhangsúlyosnak minősített szótagok. Az ilyen mondatokat hívják Kálmán és munkatársai (1984) „lapos prozodiájú” mondatoknak.

(ii) Ha viszont a dallamindító hangsúlyos szótag hangsúlyfoka nem nevezhető másodrendű hangsúlyúnak, akkor csak az a feltevés marad, hogy amit Brassai és É. Kiss másodrendű hangsúlyúnak nevez, az nem dallamindító. Eszerint mind a főhangsúly, mind a másodrendű hangsúly nagyobb hangerejükkel emelkednek ki a hangsúlytalan szótagok közül, de csak a főhangsúly dallamindító. Ez a fonetikai értelmezés legalább nem vezethet ellentmondásos elemzésekhez, és összhangban van a főhangsúlyra és másodrendű hangsúlyra vonatkozó intuitív elképzeléseinkkel (vö. Varga 1981).

Ebben az esetben viszont a modell már csak a (4a)-féle hangsúlyozást képes a *Nézd a televíziót!* hangsorhoz rendelni, a (4b) és (4c)-féle megoldást nem.

- (4) a. $\overset{1}{\text{Nézd}}$
 $\overset{2}{\text{a televíziót!}}$
- b. $\overset{1}{\text{Nézd}}$ $\overset{1}{\text{te}}$
 a levíziót!
- c. $\overset{1}{\text{te}}$
 Nézd a levíziót!

Akusztikailag a (4a) és a (2b), a (4b) és a (2a), a (4c) és a (2c) megegyeznek.

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Brassai- és É. Kiss-féle másodrendű hangsúly fonetikai tartalma kétféleképpen értelmezhető. A másodrendűen hangsúlyos szótag vagy (i) hangerőben is és dallamilag is

kiemelkedik a hangsúlytalan szótagok közül, vagy (ii) csak hangerőben emelkedik ki. Az (ii) értelmezés ellentmondásmentes, ám proszódiailag igen korlátozottá teszi a szintaktikai modellt: mondatonként csak egyetlen dallamilag kiemelkedő hangsúlyt enged meg. Az (i) értelmezés több (bár így sem kimerítő) proszódiai lehetőséget biztosít a modellnek, mert a commentben több dallamilag kiemelkedő hangsúlyt is megenged: viszont ellentmondásos. Feltesszük tehát, hogy Brassai és É. Kiss másodrendű hangsúlya a (ii) szerint értelmezendő. Eszerint Brassai és É. Kiss csak egyetlen dallamilag kiemelkedő hangsúlyt enged meg a magyar mondatban, mégpedig a zöm (comment) élén álló elemen.

Az É. Kiss-féle modellel kapcsolatban többször rámutattam (a leg részletesebben l. Varga 1982. 164–68; 1983. 138–40), hogy a modell által előállított hangsúlyozási lehetőség helyes, de a valóságos és funkcionálisan jelentős mondathangsúlyozási lehetőségeknek csak egy t ö r e d é k e. A kritika lényege így foglalható össze: a. A dallamilag kitüntetett hangsúlyokat főhangsúlynak kell tekinteni, akár a topic-pozícióban, akár az ige utáni pozícióban legyenek is azok; b. Ha a mondatban több főhangsúly is sorakozik, közülük a lesodródás kezdeténél álló nem tekinthető mondathangsúlynak, ezért az (1a), (1b), (2a), (3), (4b) mondatokban egyáltalán nincs mondathangsúly, csak több, egyformán kiemelkedő főhangsúly; c. A mondathangsúly a mondatnak s z á n d é k o l t a n legkiemeltebb hangsúlya, tehát vagy a mondat egyetlen főhangsúlya, vö. (2b), (4a), (4c), vagy a mondat több főhangsúlya közül a lesodródással szembeszegülő, de újabb lesodródást nem kezdő főhangsúly; ilyen az o-szótag főhangsúlya az (5) példában:

- (5) Most pedig kö vetkezik az mega-együttes.

d. A mondathangsúly nemcsak a comment élén álló elemre kerülhet, ahová a modell jósolja, hanem az ige utáni bővítményre is (az ilyen bővítményt hívtam „antifókusz”-nak, l. Varga 1982), vö. (4c) és (5).

2. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy mennyire támasztják alá ezt a kritikát az elmúlt száz év szakirodalmában a magyar mondat hangsúlyozásával kapcsolatban megjelent nézetek, különösen pedig a Brassai nézeteivel kapcsolatos állásfoglalások.

Éles vita kerekedett a hangsúlyozás dolgában Brassai és Joannovics György között. Joannovics (1889. 103) szerint Brassai „olyan hangsúlyozást teremt, a mely a magyar beszédet megfosztja accentusainak nagyobb részétől”. A valóságban a mondatzöm előtt, az inchoatívumban több elsőrendű hangsúlyú (értsd: főhangsúlyos) bővítmény is állhat, ha ezek pozitív természetűek, pl. *Hát ilyenkor is mindig a főcélt kell szem előtt tartani* (i. m. 104).¹ Az ige utáni bővítmények, ha új információt hordoznak, bizony éppúgy elsőrendű hangsúlyt kapnak, mint a zöm első tagja: *Esik a hó* (i. m. 110). Sőt az is előfordulhat, hogy az ige utáni bővítmény erősebb hangsúlyt kap, mint a zöm

¹ Ebben a dolgozatban a különböző példák hangsúlyjelölését egységesítem. A 'x jelet az elsőrendű hangsúly (főhangsúly), a ,x jelet a másodrendű hangsúly, a "x jelet pedig a különlegesen kiemelt elsőrendű hangsúly jelölésére használom.

élén álló elem: *Ha nem fizetsz 'te, fizet az 'öcséd* (1903. 362). A vitát súlyosbította, hogy Brassai és Joannovics a magyar szórend kulcsát is más-más tényezőben vélte megtalálni. Brassai — a Fogarasi-féle hagyományhoz híven — úgy látta, hogy szórendünknek az akcentus (értsd: a hangsúly) a kulcsa (Brassai 1889. 343; vö. 1888). Joannovics szerint viszont a szórendet elsősorban a szavak nyelvtani értéke határozza meg (Joannovics 1889. 61; 1903. 17–18). Bár Brassai a vitában sokszor bántóan személyeskedő, gúnyos hangot használt Joannovicssal szemben, a hangsúlyozás kérdésében nem neki, hanem Joannovicsnak volt igaza.

A mondat hangsúlyozásával kapcsolatban lényegében a Joannovics-féle álláspontot vallotta Balassa József, Simonyi Zsigmond és Kicska Emil is. Balassa szerint az alany és az állítmány ejthető egyforma erővel is (1887–90. 408), és az állítmány utáni bővítmények ugyanolyan nyomatókat kaphatnak, mint az állítmány (i. m. 418). Brassai téved, amikor egyedül az állítmány szólamát tartja hangsúlyos résznek, mert „mind az inchoatívumban, mind az egészítményben lehetnek fontos kiemelt részek” (i. m. 431). (Az „egészítmény” az ige utáni rész, V. L.).

Simonyi Zsigmond (1880) szerint az inchoatívum hangsúlyos lehet, ha pozitív jellemű kifejezés (pl. *nagyon, annyira, sok, mind*, vagy *is*-sel kapcsolt fogalom) áll benne, és a mondatzömbben is lehetséges több egyforma hangsúly. Tanulságos e tekintetben Simonyi összefoglalása az ige + igekötő szerkezet hangsúlyozási lehetőségeiről és ezek okairól. Erre az összefoglalásra az ún. „fordul elő” kérdés adott alkalmat. Simonyi egyik korábbi mondatában (*Az é mélyhangú szavakban is fordul elő*) a *fordul elő* szerkezetet többen kifogásolták. Válaszként írott összefoglalásában (1884) Simonyi megállapítja, hogy az ige + igekötő szerkezetnek négyféle hangsúlyozása lehetséges, és a négy lehetőség között olyan is akad, amelyben az elülső ige hangsúlytalan és a rá következő igekötő hangsúlyos, meg olyan is, amelyben mind az ige, mind a rá következő igekötő egyformán hangsúlyos. Egy későbbi cikkében (1902) a higgadt, egyenletes hangsúlyozású mondatokat nyomatóként, az egy fogalmat különösen kitüntető mondatokat pedig nyomatókos mondatoknak nevezi (i. m. 58. kk.). Brassai véleményével szemben megállapítja, hogy a nyomatóktalan mondat „tüzetes részében” (mondatzömbében) több, egyenlő erejű hangsúly sorakozhat (pl. *Én 'vittem neki 'bort*; i. m. 123), sőt arra is rámutat, hogy az ige „előkészítő rész” (inchoatívum) is lehet (pl. *Fordította pedig 'Szász Károly*; i. m. 128). Részletesen elemzi a nyomatókos mondatok négy osztályának, az összefoglaló, a kirekesztő, a felszólító és a kérdő mondatoknak hangsúlyviszonyait és azok funkcióit (i. m. 59. kk.).

Kicska Emil (1891) a Brassai-féle hangsúlyszabályok elégtelenségének fő okára tapint rá: Brassai azért nem ismeri el, hogy a mondatban több elsőrendű hangsúly sorakozhat, mert a mondatokat kérdésekre adott feleleteknek fogja fel! Vagyis Brassai nem érzi a két egyforma hangsúlyt például ebben: *A 'legutolsó parasztnak is 'öröm volt a dolga*, hiszen ha a mondat arra felel, hogy kinek volt öröm a dolga, akkor csak az elülső hangsúly indokolt, ha viszont arra válaszol, hogy milyen volt a dolga a legutolsó parasztnak is, akkor csak a hátulsó hangsúly tartható meg (i. m. 343). Kicska (i. m. 337–45) az elsőrendű hangsúlynak két fokozatát különbözteti meg: a „mondó” hangsúlyt (pl. *A csikó 'zabot eszik*; i. m. 339), és az „ellenmondó” hangsúlyt (pl. *A 'csikó eszik zabot*; i. h.; vö. még Kicska 1890. 7. kk.) Bár a mondó és az ellenmondó hangsúly fonetikailag egyforma erejű is lehet, az ellenmondó hangsúly álta-

lában erősebb (1891. 339).² Gyakori jelenség, hogy az ige és az utána álló bővítmény egyforma erejű mondó hangsúlyt kap; így pl. a *'vág 'fát szerkezet* a cselekvés folyamatosságát mutatja (i. m. 386); sőt az sem ritka, hogy az ige utáni bővítmény erősebb hangsúlyt kap, mint maga az ige, pl. *'vág 'fát* (, *de nem húst*) (i. m. 387); *A vásáron, vettem két 'lovat, négy 'ökröt, egy 'csikót, húsz 'juhót* (i. m. 394). Kicska az inchoatívum hangsúlyozását illetően is szembehelyezkedik Brassaival: noha az inchoatívum általában valóban gyengébb hangsúlyú, mint a zöm élén álló elem, azért a kettő hangsúlya egyforma is lehet. Tehát ahelyett, hogy *Az új országgyűlésen 'kemény tusák lesznek*, ezt is mondhatjuk: *Az új országgyűlésen 'kemény tusák lesznek* (1895. 341). Ami a szórend kérdését illeti, abban Kicska sem Brassainak, sem Joannovicsnak nem ad igazat (1891. 294): szerinte a magyar szórendnek nem a hangsúly, de nem is a szavak nyelvtani értéke a kulcsa, mert azt csak a kirekesztés és összefoglalás értelmi műveletei magyarázzák meg kielégítően. Ezért mind a *'Jól megtanulta*, mind a *'Jól tanulta meg* mondat helyes, csak egyszer összefoglalás, másszor kirekesztés az értelem művelete (i. m. 297–98).

Hogy a Brassai-féle hangsúlyszabályok elégtelenek, az közvetve a 20. századi vizsgálódások eredményeiből is lépten-nyomon kiderül. Így például Bulányi György (1944) szerint a mondatban vagy az egyik szólamhangsúly emelkedik ki mint mondathangsúly, vagy egyik sem, vagy több is kiemelkedhet. A kiemelkedő szólamhangsúlyról, mint mondathangsúlyról ugyanígy vélekedik Deme László (1962. 465; vö. 1965; 1970). Deme a ritmikai hangsúlyt a következő példával illusztrálja: *'Barnáékát 'zord, 'ellenséges tekintetek fogadják*, és hozzáteszi, hogy Barnáék neve az előzetes kontextusban szerepelt már (1962. 468). Vagyis ritmikai okokból a Brassai-féle inchoatívum (itt: *Bar-náékát*) még akkor is hangsúlyos lehet, ha ismert információt hordoz. Deme mutatja ki, hogy az *ott* szócskának az ige elé helyezésével biztosíthatjuk a mondat nyomatéktalanságát (vagyis azt, hogy több egyforma hangsúly legyen benne) olyankor, amikor egyébként valamelyik bővítmény mondathangsúlyossá válna benne, pl. *A 'ház előtt 'ott vesztegelt egy 'bérkocsi* (1959. 192).

Elekfi László szerint, ha a mondatban van mondathangsúly, akkor az normális körülmények között a Brassai-féle zöm első hangsúlyos szótagján van (1968. 330). De nem ritka a mondathangsúly az ige mögötti bővítményen sem: *Fizessenek a 'gazdagok* (Elekfi 1953. 376), *Fut a 'tatór* (Elekfi 1964. 347), *Megettem az 'egészet* (Szende Tamás 1976. 120). A mondathangsúly azonban nem kötelező, mert a zöm több egyforma hangsúlyt tartalmazhat, pl. *'Olvastam a 'regényt* (Elekfi 1964. 333). Wacha Balázs (1976) az igekötős igék aspektusát vizsgálva jut ugyanerre az eredményre, Szabolcsi Anna (1983) szerint pedig az ige utáni bővítmény hangsúlyozása annak specifikus, illetve nem specifikus voltával is összefügg. Hetzron Róbert (1980. 391) is említ olyan mondatot, amelyben nem ugrik ki mondathangsúly, hanem egyforma erejű hangsúlyok sorakoznak benne (még az inchoatívumban is): *A 'fiú 'ment 'be az 'iskolába*. Kiefer Ferenc (1967; 1969) csak a mondathangsúly egy speciális válfajával, az emfatikus eredetű mondathangsúllyal foglalkozik, de alkalmasint még ebből is kettő lehet egy transzformációsan nem összetett mondaton belül: *'Péter is csak 'Annát szerette* (1969. 105).

² A Kicska-féle „mondó” és „ellenmondó” hangsúly éled újjá Kálmán és munkatársai (1984) „lapos”, illetve „irtó” hangsúlyában.

3. Összefoglalva: ez a rövid tallózás a szakirodalomban meggyőzően bizonyítja, hogy a Brassai- és É. Kiss-féle hangsúlypredikciók több ponton kiegészítésre szorulnak. Nem mondhatjuk, hogy a magyar mondatban csak egyetlen főhangsúly lehetséges, mert mind a topicban, mind a commentben több főhangsúly is sorakozhat. Ha a mondatban történetesen csak egy főhangsúly van, nem mondhatjuk, hogy az csak a fókuszhelyzetű bővítményre, vagy ennek hiányában az igére eshet, mert eshet az ige utáni bővítményre is. Nem mondhatjuk, hogy a főhangsúly azonos a mondathangsúllyal, mert minden mondathangsúly főhangsúly ugyan, de nem minden főhangsúly mondathangsúly.

VARGA LÁSZLÓ

Irodalom

- BALASSA JÓZSEF (1887–90), Hangsúly a magyar nyelvben. NyK 21: 401–34.
 BRASSAI SÁMUEL (1863–65), A magyar mondatról II, III. Magyar Akadémiai Értesítő 3: 3–128, 173–409.
 BRASSAI SÁMUEL (1888), Szórend és accentus. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből 14/9.
 BRASSAI SÁMUEL (1889), Szerény ézrevételek a „Hangsúly” című értekezés irányában. Nyr. 18: 341–51, 396–406.
 BULÁNYI GYÖRGY SCH. P. (1944), A magyar hangsúly romlása. MNy. 40: 330–48.
 DEME LÁSZLÓ (1959), A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó ige-kötőszerű használata. MNy. 55: 185–98.
 DEME LÁSZLÓ (1962), Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa József (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 457–522.
 DEME LÁSZLÓ (1965), A Kazinczy-érmekek, és a helyes magyar kiejtés kérdései. Nyr. 89: 188–200.
 DEME LÁSZLÓ (1970), A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr. 94: 270–80.
 ELEKFI LÁSZLÓ (1953), A mondat elemzésének fő szempontjai. MNy. 49: 69–76, 370–80.
 ELEKFI LÁSZLÓ (1964), Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK. 66: 331–70.
 ELEKFI LÁSZLÓ (1968), Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete. NyK. 70: 329–50.
 É. KISS KATALIN (1978a), A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése. Kandidátusi disszertáció. Kézirat.
 É. KISS KATALIN (1978b), A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK 80: 261–86.
 É. KISS KATALIN (1981a), Brassai Sámuel mondatelmélete. ÁNyT 13: 91–102.
 É. KISS KATALIN (1981b), Structural Relations in Hungarian, a „Free” Word Order Language. Linguistic Inquiry 12: 185–213.
 HETZRON RÓBERT (1980), Ízelítő a magyar tonoszintaxisból. NytudÉrt. 104: 389–98.
 JOANNOVICS GYÖRGY (1889), Hangsúly. Nyr. 18: 61–68, 100–13, 153–60, 200–12, 249–62.
 JOANNOVICS GYÖRGY (1903), Szórendi tanulmányok. Nyr. 32: 16–19, 215–20, 318–24, 361–69, 486–90.
 KÁLMÁN C. GYÖRGY, KÁLMÁN LÁSZLÓ, NÁDASDY ÁDÁM, PRÓSZÉKY GÁBOR (1984), A magyar segédigék rendszere. ÁNyT 17. Megjelenés alatt.
 KICSKA EMIL (1891), Hangsúly és szórend. Nyr. 20: 292–98, 337–45, 385–94, 433–45, 481–91.
 KICSKA EMIL (1890), Hangsúly és szórend. Nyr. 19: 6–18, 153–58, 203–09, 390–95, 433–40.
 KICSKA EMIL (1895), Alany és állítmány. Nyr. 24: 337–46, 385–91, 435–47, 537–54.
 KIEFER FERENC (1967), On Emphasis and Word Order in Hungarian. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 76.
 KIEFER FERENC (1969), Az emfázis kérdéséhez. Nyr. 93: 97–115.

- SIMONYI ZSIGMOND (1880), Az „is” szórendi szerepe. Nyr. 9: 289–99, 337–45.
SIMONYI ZSIGMOND (1884), „Fordul elő”. Nyr. 13: 356–64.
SIMONYI ZSIGMOND (1902), A magyar szórend. Nyr. 31: 57–61, 121–29, 180–86, 234–41, 289–301, 359–79, 424–41, 473–96.
SZABOLCSI ANNA (1983), A specifikus/nem specifikus megkülönböztetésről. NyK 85: 83–91.
VARGA LÁSZLÓ (1981), A magyar intonáció – funkcionális szempontból. NyK 83: 313–39.
VARGA LÁSZLÓ (1982), Két szintaktikai pozícióról. MNy. 78: 159–69.
VARGA LÁSZLÓ (1983), Hungarian Sentence Prosody: An Outline. Folia Linguistica 17: 117–51.
WACHA BALÁZS (1976), Az igeaspektusról. MNy. 72: 59–69.

Opinions about the Stressing of Hungarian Sentences — or Brassai and the Others

by LÁSZLÓ VARGA

K. É. Kiss, following S. Brassai's views, claims that there is always a sentence stress in the Hungarian sentence and that it always falls on the constituent in focus-position or — in lack of such — on the verb, cf. É. Kiss 1981b.

A survey of past literature on the subject, however, shows that Brassai and É. Kiss present a partial picture of the ways in which a Hungarian sentence can be stressed. The survey confirms my earlier criticism (cf. Varga 1983). In addition to the case in which the sentence stress falls on the focused constituent or on the verb, it can also fall on a post-verbal constituent. Moreover, there need not be a sentence stress at all: the Hungarian sentence can contain several, equally strong stresses.

Tizenegy-tizenkilenc, huszonegy-huszonkilenc szláv tükörszó?

E számnevek szerkezetével, esetleges szláv mintára történt kialakulásával Kiss Lajos (1976. 186—191) foglalkozott tüzetesebben. Eszerint Simonyi Zsigmond (1907. 246) figyelt föl először a párhuzamra, pontosabban nem a szláv, hanem a román és albán számneveknek a magyarral azonos szerkezetére. K. Sandfeld (1930. 148) Simonyitól függetlenül keres szláv mintát a szóban forgó magyar számnevek keletkezésében. Ez a nézet azóta gyökeret vert a szlavista és balkanista szakirodalomban. Főként Günter Reichenkron (1958) vizsgálta meg alaposabban a szláv hatás lehetőségét, és újabb oldalról boncolgatta a régi és a felmerülhető érveket, ellenérveket. Anélkül hogy lényegesen több adattal vagy érveléssel járultak volna hozzá Reichenkron tanulmányához, R. Večerka (1970) és H. W. Schaller (1975. 150—151) tényként fogadják el e magyar számnevek szláv eredetű szerkezetét.

A szláv hatás hívei rámutatnak, hogy a *tizen-*, *huszon-* alakok pontos másai a szláv számneveknek tizenegy és tizenkilenc közt, mégpedig az ószláv nyelvemlékekben adatolható eredeti (ósszláv) alakjuknak: *jedínz na desęte* 'tizenegy', *dva/dve na desęte*, 'tizenkettő' stb., tehát szó szerint: egy a tízen, kettő a tízen. . . Ami a huszonegytől huszonkilencig terjedő alakokat illeti, a szlávban nem találunk rá modellt, mert húszon felül a tízesek és az utánuk következő egyesek az előbbiekhöz képest fordított sorrendben jelöletlenül vannak összetéve, mint a magyar számnevek harmincon felül, ám az aruménban hasonló határozós (locativus) szerkezet áll 21—29 között, sőt ógörög nyelvjárásokban szintén kimutathatók hasonló alakok. E távolabbi mintákra való hivatkozáskor azonban egyik szerző sem lát közvetlen összefüggést a szóban forgó nyelvek közt, csupán analógiás továbbfejlődést. Különben a román párhuzamról nem ejtenek szót a *tizen-* vonatkozásában sem: ennek nyilvánvaló oka abban rejlik, hogy a magyart érő román hatás kronológiai és művelődéstörténeti okokból kizárható. Kiss Lajos maga óvatos véleményt nyilvánít a szláv hatásról (190), lehetőségét nem zárja ki, de a 21—29 közti elterjedését semmiképp sem látja tisztázottnak.

Nézetem szerint ez utóbbi számnevek, noha részletei tisztázatlanok, a legkevesebb nehézséget okoznak a magyarázat során, az analógiás úton való továbbterjedés kielégítőnek látszik, akár eredeti, akár idegen mintára jött létre a szerkezet a 11—19 közti számnevekben. Ezzel szemben nem látom megbízhatósnak az idegen, szláv vagy egyéb hatást, s úgy vélem, hogy a szerkezet kialakulása spontán fejlődéssel is alátámasztható.

A szláv hatás szószólói és Kiss Lajos is rámutatnak, hogy a balkáni nyelveken kívül hasonló, prepozíciós számnevek fordulnak elő több más, egymástól távolabbi indogermán nyelvekben, így a lettben (*viēnpadsmīt* 'tizenegy', *pa*

'-on, -en, -ön, át stb.'). a keltában (középkymri *un ar dec* 'tizenegy', *ar* '-ra, -re, -hoz, -hez, -höz'), az örményben és a tokháriban. Már ógörög példákról szó volt az imént. Reichenkron (1958. 164—166) abból a tényből, hogy a szabályos jelöletlen összetételek mellett a *μετά, πρόσ* és *ἐπί* prepozíciós számnevek (főleg 11—19 közt) inkább Észak-Görögországból valók, macedon-illír-trák gócot vél fölfedezni, ahonnan a görög másodlagos alakváltozatok erednek. Szerzőnk a locativusszal kifejezett számnévi alakokat tehát indogermán sajátásnak tartja, amelyek több kultúrkörben (balkáni, orosz—lengyel—lett) teljesedtek ki (174). Reichenkron nem állítja kifejezetten, de gondolatmenetéből következik, hogy e számnévi szerkezetet jellegzetes indoeurópai ismérvnek tartja. Kiss Lajos (190) már határozottabban utal erre. De tovább megy a magyaron, és igen helyesen szemrevételezi a finnugor nyelvek számneveit is (189—190), ám arra a következtetésre jut, hogy e számnevek képzése nem történik egységes módon, és nem lehet a magyar számnévi alakokkal párhuzamba állítható finnugor nyelvi számneveket kimutatni. Valóban, mint hangsúlyozza, a finn *pksitoista* 'tizenegy' értelme: 'egy amásodik tízből', a zürjén 'tizenegy' *das öti(kd)* 'yedig' 'tíz + egy'; ami a magyarral közelebről rokon osztjátékot illeti, a tizenegy nyelvi vola *ə́xə́t'io-ŋ*, vagyis 'egyhez tíz', ami szerinte inkább a kelta számnevekhez volna hasonlítható, csak fordított szórenddel.

Mindenekelőtt vizsgáljuk felül, hogy valóban csak az indogermán és magyar nyelvben van-e meg ilyen locativusszal kifejezett számnév. Mindjárt látni fogjuk, hogy nem ez a helyzet.

A számneveket az általános nyelvészet, az univerzálíák szempontjából két mű tekinti át, J. H. Greenberg (1978) és C. Hagège (1982. 91—93). Greenberg (265) az 'upon' ('-on, -en, -ön, fölött') szerkezetre az óslávon kívül a közép-szudáni logbara példájára mutat rá: *moodri dri-ni alo* 'tíz rajta (szó szerint: a fején) egy' és az Andok környéki araukán nyelvre kétféle szórenddel (277): *mari qine* 'tíz, egy', *quiña huenta mari* 'egy rajta tízen' = 11.

Hagège pedig az előforduló szerkezeteket — szintén kevés példával illusztrálva — az alábbi típusokba sorolja: 1) összeadásos (jelöletlen és kötőszóval, patikulával, pre- és posztpozícióval jelölt altípusok szerinti) szerkezetek, 2) kivonásos (különbféle jelölt altípusokkal); ide tartoznék a finn 11—19 közti rendszer, 3) irányuló típus (protraction); Hagège a vogul példáját említi meg a 20—29 közti számnevekre nézve; és 4) szorzásos típus. Hagège első, összeadásos típusában példaként meg vannak említve az -on, -en, -ön (sur) prepozícióval szerkesztett indogermán (orosz, román, lett, albán), a szudáni logbara és más nyelvek számnevei, a magyaré nem.

Hadd toldjam meg az összeadásos típus eseteit még néhány, Európán kívüli nyelv számneveivel, amelyekben a képzésmód a 'felett, -on, -en, -ön' jelentésű affixummal, pre- vagy posztpozícióval történik.

A. Meillet—M. Cohen (1952) kézikönyvéből idézem a melanéziai (Leepers Island) nyelvek egyikének szerkezetét (686): *saŋavulu domagi gairue* 'tíz fölötté kettő' (*dix au-dessus deux*) = 12, valamint az észak-amerikai athabaszok családba tartozó csipeva 11 számnevet (1183): *ɔ́lágáɔ́ɔ́'attál* 'egy hagyva fölötté' (*un laissé dessus*), ti. 'tíz fölött'.

Afrikából tallózva az alábbi eseteket említem meg. Ugyancsak Szudánban, sőt a logbara viszonylagos közelségében, de vele bizonyosan nem rokon vagy csak távolabbról rokon nilusi acsoli nyelv egyesei húszon felül is a 'fölött, -on, -en, -ön' (upon) jelentésű *wie* prepozíció hozzáadásával képződnek, amely olykor el is marad (J. P. Crazzolara 1955. 61—62): *ápààr wie ácéél* 'tizenegy',

pyeèr àryjò wìe àryjò 'huszonkettő', *pyeèr àbiceèl wìe àbòòrò* 'hatvannyolc' stb. A nilusi nyelvek közül a sillukban is fellelhető hasonló szerkezet, a *wije* vagy *wid* prepozíció — az acsoli *wìe* megfelelője — világosabban mutatja a szócska 'fej' alapjelentését (B. Kohnen 1933. 52): *pyaro wije da akyel* vagy *pyar wid akyel* 'tizenegy'. Szudántól messze, Zaire állam Kisangani tartományában honos a mamvu nyelv. A Vorbichler (1971. 231–232) nyelvtanában a tizen- és a huszon- számnevek szintén a 'fölött, -on, -en, -ön' szócska hozzáadásával jelzik az egyeseket *mìni iju-ní qa relí* 'tizenegy' (zehn, darüber ist eines), *múdo relí* 'hús, egy ember', *múdo ngburú relí iju-ní qa relí* 'huszonegy, egy egész ember, fölötte egy' (ein ganzer Mensch, darüber ist eines) stb. A szerző hangsúlyozza, hogy adatközlői nem tudtak egyértelmű adatokat szolgáltatni a 16, 17, 18 és 19-es számnevekre, és körülírt kifejezéseket is használtak ezekre és még más számnevekre, pl. *garú qodè* (vagy *qingo*) *relí* szintén jelent tizenegyet, szó szerint: a láb megragad egyet (der Fuß ergreift eines).

Láthatjuk e néhány példából, hogy a 'fölött, -on, -en, -ön' viszonyító elemmel kifejezett számnévi szerkezetek a világ minden táján, egymással rokon és egymással nem rokon nyelvekben előtűnnek. Greenberg hangsúlyozza, hogy ez a típus, ha ritkábban is, mint a jelölt vagy jelöletlen összeadási szerkezetek (ő Hagège-től eltérően csak az 'és' kötőszós típust sorolja ide), de mindenütt előfordulnak (,... less popular, but is still widespread', 1978. 265).

A távoli analógiákon és univerzálisokon innen felül kell vizsgálnunk, vajon a magyar 11–19 és 21–29 nem lehet-e folytatása az uráli alapnyelvnek. Hagège rendszerében a balkáni és a magyar egyaránt az összeadási típusba kerül, míg a finn a kivonásosba, a vogul az irányuló típusba. Kiss Lajos csak a finn, zürjén és osztják számnevek különbségét emeli ki, a többi rokon nyelvről nem tesz említést. Ámde a zürjén szerkezet jelöletlen összeadás, és ez arra a feltevésre készíthető, hogy eredetileg más szerkezettel fejezték ki a tízesek és egyesek viszonyát, amely később egyszerűsödött. Ezt nyelvtörténeti adatokkal bizonyítani nem tudjuk, de általános nyelvészeti hipotézisként ne vessük el. E kérdésre még visszatérek. Az osztják számnevek -hoz, -hez, -höz ragozott szerkezetét viszont az Hagège-féle tipológia alapján sem lehet a magyarétól teljesen idegen szerkezetnek mondani. Igaz, ha Hagège nem is, Reichenkorn (158) a statikus helyhatározós szerkezeteket különválasztja a dinamikusoktól (locativus vagy accusativus), de ismét általános nyelvtörténeti megfontolások alapján ezt a különbségtételt nem lehet lényegbevágónak mondani.

De szóljunk a magyarhoz ugyancsak a legközelebb álló vogul számneveiről, amelyet Kiss Lajos nem kapcsol be vizsgálatába. Hagège számba veszi ugyan, de csak a 21–29 közti számneveket, s jogosan az irányuló szerkezetek típusába sorolja. Valóban, amint pl. Kálmán Béla manysi nyelvtenében olvashatjuk (1955. 19 és 1965. 41), 35 e nyelven *nalimän nūpal at*, szó szerint: negyven felé öt. Ám a 11–19 közti számsor képzése eltér az afölöttitől, az egyes és a tíz között egy *xujp* partikula áll, és ami kiemelendő, a sorrend fordított, először jön az egyes, azután a tízes, pl. *akw xujpulu* 'tizenegy' (*akw* 'egy', *láv* 'tíz'). A *xujp* szócska ma már csak jelentés nélküli viszonyító elem (Mészáros Henrietta szíves közlése szerint), de felvethető a kérdés, miféle jelentése lehetett eredetileg. Nincs kizárva, hogy helyviszonyt jelentő határozószó vagy partikula (prepozíció) volt 'fölött, -on, -en, -ön' vagy 'fölé, -ra, -re' jelentésben. Ez persze egyelőre (vagy véglegesen) csak fikció, mindazonáltal annyit megállapíthatunk, hogy a vogulban nem egységes az egyesek tízesek utáni kifejezőmódja.

E problémához érve kanyarodjunk vissza az általános nyelvtörténeti megfontolásokhoz. Greenberg és Hagège áttekintésében erre vonatkozólag nem találunk adatokat, de az általános nyelvészet klasszikusai közül Wundt (1904. 24–31) rámutatott arra, hogy a természeti népeknek következetesen felépített számrendszere nincs, hiszen csak korlátozott mértékben van szükségük a számok fogalmára. Az indogermán, finnugor és más nyelvek szintén fokozatosan építették föl számneveik rendszerét. Bizonyos, hogy kezdetben csak néhány szám, 1, 2 és 'sok' megnevezéséből indultak ki, a többi, ennél magasabb értékű számnévre körülírást keresnek, sőt más népektől kölcsönöznek kifejezést, amíg a teljes rendszert ki nem építik. A Dél-Afrikában élő koiisan (busman) népek még az első fokon rekedtek meg, sőt a zulu és xosza (kaffer) nyelv bonyolult, körülírással számnevei nagy akadályt gördítenek e két nyelv korszerű funkcióinak betöltésében, holott több mint egy évszázaddal ezelőtt alakult ki az írásbeliség e nyelveken, és azóta e két nép nem lebecsülendő szépirodalommal dicsekedhetik (J. A. Louw 1983. 385, 387–388). A körülírások leggyakoribb fajtája közé tartozik az, hogy az 1, 2, 3 stb. után azt mondják: és még (tegyük hozzá) 1, 2, 3 . . . X (számot), vagy: 1, 2, 3 és azon felül (rajta) van még 1, 2, 3 . . . X (szám). A társadalmi fejlődés során, amikor a számolás mindennapivá vált, a gyorsbeszédben a kiegészítő szócskák, affixumok, pre- vagy posztpozíciók lassan elmaradtak, és létrejött a mai egyszerűbb számrendszer, de számos nyelvben még felismerhető vagy nyelvtanilag elemezhető a hajdani képzésmód. Különösen vonatkozik ez a leggyakoribb számnevekre, 1–10 közt, de 11–20 sőt 30 közt szintén gyakran számolunk. A mamvu nyelvben előbb látott kettősség szemlélteti a különféle próbálkozásokat, amelyeknek még nem sikerült végleges rendszert kialakítani. Bizony még régi irodalmi nyelvekben is előfordulnak visszacsapások, bonyolultabb kifejezési formák felbukkanása logikusabb előzmények kiszorításával, amire jó példa a francia (de nem a belgiumi vallon) 70, 80, 90: *soixante-dix, quatre-vingts, quatre-vingt-dix* vagyis $60 + 70$, $4(x) 20$, $4(x) 20 + 10$. Az ógörög prepozíciókkal kifejezett számnevek lehetnek megőrzött régiségek és idegen hatásra keletkezett új képződmények.

Reichenkorn Leskienre hivatkozván (154) kiemeli, hogy az ógyházi szláv *jedinā na desete* 'tizenegy' folytatásképp a korai szerb-horvát emlékekben *jedan-na-desete* mellett *jedan-na-deset* is előfordul, s ez accusativusnak felel meg az eredeti locativusszal szemben (Leskien 1914. 391), tehát 'egy a tízre' jelentése volt az 'egy a tízen' szerkezettel szemben. Ez a kettősség maradványa lehet a korábbi kifejezési sokféleségnek (amelyet az ógyházi szláv emlékek nem tükröznek vissza), de szerintem a későbbi gyökeresebb hangtani egyszerűsítéssel is magyarázható, s a formai accusativus a későbbi (15. századtól kezdve) *jedan-na-deste, jedanaajste, jedanaajst* láncba illik bele.

A magyar 21–29 közti számnevek felfoghatók megőrzött régiségnek, amely valaha minden tízes utáni egyesre kiterjedt, de analógiás úton is keletkezhetett a 11–19 közti számnevek mintájára, jóval azután, hogy a korábbi többféle szerkezetre épült kifejezésmód jelöletlenné egyszerűsbödött a 21–29 fölötti számnevek közt. Az persze bizonyosra vehető, hogy a finnugor népek még együttélésük folyamán százasokig (s azon felül) tudtak számlálni, hiszen a száz közös (indoeurópai eredetű) elem. Horger Antalnak (1946. 59) az a feltevése, hogy a *tizenegy* stb. az eredeti *tízen felül egy* stb. kifejezésmódból rövidült le, szintén nem zárható ki az általános gondolatmenetből. Mindennek az a tény sem mond ellent, hogy a *tíz* (és az *ezer*) iráni jövevény. Korábban is

létezhetett kifejezés a tízre, pl. valamilyen nehézkes összetétel (mondjuk 7+3), amelyet a rövidebb *tíz* kiszorított.

Reichenkorn még egy érveléssel hozakodik elő a szláv hatás mellett (162), hogy egy esetleges ellenvetést kiküszöböljön.

Nyelvünkben a szóban forgó számnevek tízesei megelőzik az egyeseket, a szláv és a balkáni nyelvekben a szórend éppen fordított, először következnek az egyesek és csak utána a tízesek, köztük pedig a helyviszonyt kifejező prepozíció áll. Reichenkorn úgy véli, hogy a magyarban a tízesek és egyesek sorrendje nem lehetett más, mert a nyelv szórendje így követeli meg, ez ugyanis a „dativusos” és „genitivusos” szerkezetek szokásos szórendje, eszerint kell, hogy a számnevek is kialakuljon.

Reichenkorn érvelése azonban nem fogadható el. A magyar szórend nemcsak ma sokkal kötetlenebb, hanem a 15. század előtt sem volt annyira kötött, amikor a szláv hatás még érvényesülhetett a számnevekre, ti. amikor a szláv szerkezet még elemezhető volt az anyanyelvi beszélők számára. A vizsgált számnevek struktúrája különben nem azonosítható a részeshatározós és birtokosjelzős kapcsolatokéval, hanem a jelöletlen helyhatározós kapcsolatok sorrendje az irányadó. Igaz, hogy ebben a vonatkozásban Reichenkorn érvelésének cáfolata nehezebb, mert a jelöletlen határozós szerkezet viszonylag újabb fejlemény a magyarban, korábban a *való* igeneves kapcsolatok voltak általános használatban. Mégis találunk elvétve példát a régiségben a fordított szórendre. Erre utalt Hámori Antónia (1954) kiemelve, hogy különösen címekben fordul elő, pl. Bornemissza Péter Elektra-fordításában (1558): *Tragoedia magyar nyelven*. A Szabács viadalában (idézi Imre Samu 1958. 18 és 235) találjuk ezt a mai helyesírással átirított sort: *Fejérvárnál az Dunán valókot*. A Bécsi Kódexben (Bogner Mihály 1912. 17) hasonló szerkezetű mondat akad: *Ur kedeg erezte nagzelet a tengerbe*. A magam ad hoc gyűjtéséből két példát idézek. A Guary Kódexben találjuk ezt a mondatot (Nyelvelméltár XV. 1908. 135): *Azert meltan peldaztatec az zent alazatossag az holdon . . .* A Nádor Kódex (Nyelvelméltár XV. 1908. 184–185) egyik kitétele így szól: *De éjzór megvaigon terómtven . . . nem zikseg eleztesre . . .* Semmi kétség nem fér tehát hozzá, hogy a szláv mintával teljesen azonos *egy(az)tízen, kettő(az)tízen* stb. számnevek kialakulhattak volna és megmaradhattak volna.

A magyar 11–19 és 21–29 közti számnevek szerkezete — ezt hangsúlyoznom kell a probléma elmélyedtebb vizsgálata szempontjából — gyökeresen különbözik a szlávétól. Az egyesek és a tízesek sorrendje épp a fordítottja egymásnak, a magyar helyviszonyraggal fejeződik ki, a szláv prepozíciós locatívusszal — ez persze a kétféle nyelvrendszer alapvető különbségéből fakad —, és a magyar szerkezet terjedelme nagyobb a szlávénál (ez analógiás úton is keletkeztetett). A szláv számnevek 11–19 közt ma elemezhetetlenek, a magyar elemezhető, de a korai középkorban, a honfoglalástól a 15. századig még a szláv számnevek is elemezhetőek voltak, ez tehát a tükörszóelmélet elfogadása elé nem állít akadályt.

Az imént utaltam arra, hogy idegen elemek beépítése a számrendszerbe gyakori eset a világ minden táján. Miért emelem ki akkor a kétféle szerkezet különbségét? Éppen ez a dolog lényeges. Egyes számneveket, esetleg a teljes számsort nem nehéz átvinni, ehhez nem kell az idegen nyelv alapos ismerete. Nemcsak a száz idegen számnév a magyarban, hanem az ezer (és a tíz) is jövevényszó, és persze a millió és milliárd is. A japán saját számnévi rendszere 1-től 10-re sorvadt, de helyett is gyakrabban használja a kínai eredetű számsort.

A háború óta harmadiknak az angol számnevek 1—10 közt vannak terjedőben. De a számtalan ismert példában, a japánon kívül is, vagy egyes számnevekről, vagy pedig a teljes számsorról van szó, nem pedig morfológiai-szintaktikai struktúrák átvételéről. Am ez sincs kizárva olyankor, amikor a két vagy több érintett nyelvet az átvevő nép, nem egyes rétegei, hanem az egész lakosság, igen jól ismeri, vagyis többnyelvűség esetében. Ha a román 11—19 közti számnevek kialakulásának vizsgálatában szintén felmerülhet a kérdés, nem keletkeztek-e spontán úton, valószínűbbnek látszik az a magyarázat, hogy a környező szláv, albán, esetleg trák-illír számnevek hatására történt, hiszen ismerjük a latin előzményt, amelynek alapján *unzece*, *doizece* stb. volna várható, nem pedig *unsprezece*, *doisprezece* stb. Csakhogy a balkáni nyelvek egyébként még mindig rejtélyesen rokon vonásainak ismeretében a román tükörszerkezet magyarázata megnyugtatónak látszik. A balkáni népek nagyobb arányú kétnyelvűségét mindenesetre feltételeznünk kell; nem így a szláv magyar kapcsolatokra nézve.

Nem tagadható, hogy a körülöttünk élő szláv népek igen erősen hatottak a magyarság művelődésére, s ez a kölcsönzavak nagy számában is megmutatkozik. Kiss Lajos az eddig elhanyagolt tükörszerkezetek és tükörjelentések kimunkálásában szerzett érdemeket. Mindazonáltal a szláv elemek átvétele a honfoglalás utáni századokban a szomszédságban végbemenő lazább—szorosabb érintkezés eredménye, a felek nyelvismerete aligha múlta felül a legszükségesebb fogalmak töredékes nyelvtani viszonyításba ágyazott használatát. Ez vonatkozik a feltehetően nem jelentélen számú vegyes házasságok nyelvhasználatára is (vö. Kiss Lajos 1973. 6—7). Tökéletesebb kétnyelvűség esetében a szláv nyelvek struktúrája, viszonyító eszközei nagyobb nyomot hagytak volna a magyar nyelvtanban.

Az érvek és ellenérvek tanulsága helyett többet érne a kérdés eldöntése szempontjából, ha ismernők, milyen számneveket használtak az ómagyar korszakban. Sajnos nyelvemlékeink csak a 15. század után szolgáltatják az adatokat, mégpedig a ma is használt alakban. Akkor pedig már a szláv hatás tekintetében legfontosabb szerb-horvát és szlovák számnevek 11 és 19 közt a mai rövidebb, elemezhetetlen formában voltak használatosak. A történeti módszer egyik jól bevált követelménye szerint azonban valamely nyelvi jelenség kialakulására tanácsosabb belső törvényszerűséget keresni, ha idegen hatás nem bizonyítható, illetve ha az előbbi szabályszerűség magyarázata ellen nem szól más ok. Kérdéses számneveink kialakulásának vizsgálatában pedig éppen ez az elv alkalmazható.

FODOR ISTVÁN

Irodalom

- BOGNER MIHÁLY (1912), A Bécsi, Münchener és Apocryphus mondattana. Zombolya.
 CRAZZOLARA, J. P. (1955), A study of the Acoli language. London—New York—Toronto.
 GREENBERG, J. H. (1978), Generalizations about numeral systems. In: *Universals of Human Language*. J. H. Greenberg (szerk.) 3. kötet. Word Structure. Stanford.
 HÁMORI ANTÓNIA (1954), A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. MNy. 50: 419—431.
 HAGÈGE, C. (1982), *La structure des langues*. Paris.
 HORGER ANTAL (1946), Kesztyű. MNy. 42: 59.
 IMRE SAMU (1958), *A Szabács Viadala*. Budapest.
 KÁLMÁN BÉLA (1955), *Manysi nyelvkönyv*. Budapest.
 KÁLMÁN, BÉLA (1965), *Vogul Chrestomathy*. The Hague.

- KISS LAJOS (1973), Ungarisch-slawische Wechselbeziehungen in der Sprache. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica*. IV, 3–12.
- KISS LAJOS (1976), Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 92. Budapest.
- KOHNEN, FR. B. (1933), *Shilluk grammar*. Verona.
- LESKIEN, A. (1914), *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*. Heidelberg.
- LOUW, J. A. (1983), The development of Xhosa and Zulu as languages. In: *Language Reform: History and Future*. Fodor István—Claude Hagège (szerk.) Hamburg. 371–392. 2. kötet.
- MEILLET, A.—COHEN, M. (1952), *Les langues du monde*. Paris.
- Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. 1908. XV. kötet. Budapest.
- REICHENKRON, G. (1958), Der lokativische Zähltypus für die Reihe 11 bis 19: „eins auf zehn”. *Südost-Forschungen* 17: 152–174.
- SANDFELD (-JENSEN), KR. (1930), *Linguistique balkanique*. Paris.
- SCHALLER, H. W. (1975), *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg.
- SIMONYI, SIEGMUND (ZSIGMOND) (1907), *Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik*. Strassburg.
- VEČERKA, R. (1970), K vývoji číslovek v balkánských jazicích. In: *Studia Balkanica Bohemoslovaca. Opera Universitatis Purkynianae Brnensis. Facultas Philosophica* No. 173. Brno.
- VORBIČLER, A. (1971), *Die Sprache der Mamvu*. Hamburg.
- WUNDT, W. (1904), *Völkerpsychologie*. I. kötet, 2. rész. Leipzig.

Tizenegy—tizenkilenc and huszonegy—huszonkilenc: Slavic Calques in Hungarian?

by ISTVÁN FODOR

According to G. Reichenkron (1958), R. Večerka (1970) and other scholars who followed up suggestions by S. Simonyi (1907) and K. Sandfeld (1930), the Hungarian numerals *tizenegy* through *tizenkilenc* and *huszonegy* through *huszonkilenc* were coined as calques based on Old Church Slavic *jedinā na desěte, dva na desěte* etc. In fact Slavic has no numerals formed like Hungarian *huszonegy—huszonkilenc* (its numerals being composed of 20 + 1, 20 + 2 etc.), hence Hungarian numerals are supposed to have been created by analogy. Dialectal forms from Rumanian and Ancient Greek also show a similarity to the Hungarian forms.

The author shows that the forms in question are found in Indo-European languages (Baltic, Celtic, Armenian, and languages of the Balkans) as well as in African, American and Oceanic languages; consequently the Hungarian numerals may also have been created by inherent means. In addition to structural similarities between the Hungarian and Slavic numerals, there are structural differences to be considered. Reichenkron either does not consider these differences or explains them in a different way from the author's. For instance, the Hungarian sequence 10 + 1 vs. the Slavic 1 + 10 is an important difference. Contrary to Reichenkron (1958: 162), the Hungarian sequence reflecting the Slavic one could also have developed in the Old Hungarian period if it had really been formed under Slavic influence.

Szláv hatás a magyar számnévszerkesztésben?

1. „A magyar nyelvű szakirodalomban mindeddig nem sok szó esett a *tizenegy* típusú számnévek keletkezéséről... Simonyi (UngSpr. 246) már 1907-ben rámutatott arra, hogy a *tizenegy*, *tizenkettő* típusú számnéveinknek a román és albán nyelvben szerkezeti megfelelői vannak, de ez a német nyelven tett megállapítása a magyar nyelvészeti irodalomban — tudomásom szerint — visszhang nélkül maradt. Nem így külföldön” (Kiss Lajos 1976. 186–187)¹. Ezután az idézett szerző felsorolja azon külföldi nyelvészeket, akik e magyar számnévi szerkezetet is érintették a balkáni vagy a szláv nyelvek megfelelő számnéveit tárgyaló munkájukban, majd számba veszi azon nyelveket, amelyek a *tizenegy* stb. számnévekkel tipológiai-szerkezeti egyezést mutatnak: szláv, román, albán, egyes ógörög nyelvjárások, lett, kelta, klasszikus örmény tochar A (i. m. 187–189). A finnugor nyelvek közül az osztjákat említi, amely ugyancsak ismerné az efféle szerkesztésmódot: „Az osztjákban a 'tizenegy'-et *aiχāfiη*-nak mondják. Ez a következő elemekből tevődik össze: *ai* 'egy' + *-χat*... '-hoz, -hez, -höz' + *io*'η 'tíz'. Az osztják számnév tehát tulajdonképpen 'egyhez tíz' (MSzFgrE. II, 305) jelentésű, s a benne kifejezett helyviszonyt illetően a... kelta számnévekhez hasonlít azzal a különbséggel, hogy azokban a 'tíz'-hez adódik hozzá az 'egy', itt pedig az 'egy'-hez a 'tíz'” (i. m. 190).

E magyar nyelvi szerkezetnek nem a pontos szerkezeti mása használatos a felsorolt nyelvek legtöbbjében, amint Kiss L. megállapítja. A magyar és a tárgyalt nyelvek számnévszerkezeteit összehasonlítva és a feldolgozott szakirodalomra támaszkodva a magyar szerkezet kialakulását illetően az alábbi következtetésre jutott: „Nem zárkozzhatunk el annak feltevése elől, hogy a 11-től 19-ig terjedő magyar számnévek rendszerének kialakulásában szerepük lehetett a megfelelő szláv számnéveknek. De még tisztázásra vár, hogyan terjedhetett ki ez a rendszer a 21-től 29-ig terjedő számnévekre is. Szláv hatásról itt szó sem lehet; a szláv nyelvek a 'huszonegy'-et az ósszláv **dъva deseti edinъ* [tkp. 'húszegy', szó szerint 'kéttíz egy'] folytatásaival jelölik. Lehetséges, hogy a magyar *huszonegy* stb. megértését valóban az arumén és az ógörög segíti elő, ahogyan ezt Reichenkron... gondolja. Mindhárom nyelvben a '20' jelentésű számnév etimológiailag izolált, azaz a beszélők által nem elemezhető. '30'-tól kezdve más a helyzet: a *harminc*-nak és a *három*-nak az etimológiai összetartozását például aligha lehet észre nem venni. Ezért

¹ Simonyi előtt már Czuczor és Fogarasi rámutatott a m. *tizen*-, *huszon*- és a szláv '11'–'19' közti párhuzamra (CzF 2: 1755).

terjedhetett át a *tizenegy* szerkesztésmódja a harmadik tízesre, de ezért kellett *huszonkilenc*-cel meg is szakadnia" (i. m. 190).

Kiss Lajos okkal óvatos állásfoglalásának éles ellentéte Balázs János kijelentése: „Egyes számneveink is szláv minták nyomán keletkeztek; vö. *tizenegy-tizenkilenc*, *huszonegy-huszonkilenc* . . ." (Balázs 1983. 91) — tehát a '21'—'29' is! . . .

Itt célszerű megemlékezni az avarról, amelyre Serebrennikov hívta fel a figyelmet (1974. 191) és amely túltenni látszik az eddig felsorolt nyelveken, ti. a '100' fölötti számnevekben is locativusi szerkezetet alkalmaz, méghozzá úgy, hogy minden magasabb értéket kifejező szám neve locativusban áll és így csatlakozik hozzá a kisebb neve, pl. *nosiyalda gikoyalda anžgo* '150' (Graham 1881. 323), tkp. 'százon negyvenen tíz', vö. *nosgo* '100', *gikogo* '40', *anžgo* '10' (i. h.).

Újabbán Fodor István is foglalkozott e kérdéssel (s. a.), azt latolgatva, spontán magyar fejleménnyel avagy szláv mintára létrejött alakulattal van-e dolgunk. A válasz keresése közben még továbbiakkal toldja meg a Kiss L. által közölt olyan nyelvek listáját, amelyek a magyarhoz hasonlóan járnak el. Fölöttébb ingatag, maga által is inkább fikciónak minősített hipotéziseket ad elő egyes finnugor nyelvek számnévi szerkezeteiről. Megemlíti továbbá, hogy a honfoglalás után aligha jött létre olyan fokú magyar—szláv kétnyelvűség, amely a magyar nyelv struktúráját befolyásolta volna. Ennél azonban sokkal fontosabb az a megállapítása, mely szerint a tapasztalati tények azt mutatják, hogy a nyelvek egymástól egyes számok vagy egész számsorok nevét szokták átvenni, nempedig számnévi morfológiai-szintaktikai struktúrákat.

2. Úgy tűnik tehát, ha általánosnak nem is, de ritkának sem nevezhető a világ nyelveiben a magyaréhoz hasonló számnévalkotás. Mivel a *tizenegy* típusú számneveink születésével kapcsolatos állásfoglalásokhoz vezető érvelést nem látom minden tekintetben maradéktalanul megnyugtatónak, más nyelvek — jórészt saját interpretációmon alapuló — vallomására támaszkodva magam is megkísérlek választ találni arra a kérdésre, idegen mintát másolva jöttek-e létre avagy belső, spontán magyar fejleményről van-e szó.

2.1. Egyet kell értenünk Kiss Lajossal és Fodor Istvánnal abban, hogy kíváncsot megnézni, van-e ilyen szerkezet saját nyelvcsaládunkon belül másutt is. Ilyenként említették mindketten az osztjákat, illetőleg Fodor némi fenntartással a vogult és a zürjént is.

Fodor lehetségesnek, bár bizonyíthatatlannak tartja, hogy a zürj. '11'—'19' számnevek mai 'tíz egy' stb. struktúrája egy korábbi, másfajta, jelölt szerkezetből egyszerűsödött volna: (Fodor s. a.); amit azonban a vogulról ír, az már igazán merész: „a 11—19 közti számsor képzése eltér az affölöttitől, az egyes és a tíz között egy *χujp* partikula áll, és ami kiemelendő, a sorrend fordított, először jön az egyes, azután a tízes, pl. *akwχujpulu* 'tizenegy' (*akw* 'egy', *lāw* 'tíz'). A *χujp* szócska ma már csak jelentés nélküli viszonyító elem . . ., de feltehető a kérdés, miféle jelentése lehetett eredetileg. Nincs kizárva, hogy helyviszonyt jelölő határozószó vagy partikula (prepozíció) [kiemelés tőlem — H. L.] volt 'fölött, -on, -n, -ön' vagy 'fölé, -ra, -re' jelentésben. Ez persze egyelőre (vagy véglegesen) csak fikció . . ." (i. m.). (Tán felesleges is megemlítenem, hogy a vogulban praepositoról beszélni tévedés . . .)

Az osztják nyelvterület nagy részén (a Szal. és az összes nyugati nyelvjárásban) a Kiss Lajos által idézett szerkezet használatos, amelynek *-xāl-*, *-xős-* stb. elemét a *xōš* stb. névutóval együtt a m. *hozzá*, *-hoz*, *-hez*, *-höz* etimológiai megfelelőjének szokás tekinteni, és így a kifejezésnek 'egyhez tíz' stb. jelentésűnek kellene lennie (l. pl. MSzFE 2: 305). Számnévi vizsgálódásaim során már korábban furcsának találtam, hogy az osztjákok a változó szám névéhez toldanák hozzá a változatlanét és az egyéb, általam megismert nyelvek számnévrendszerében nem is találtam hasonlót. Amikor kezembe került J. Greenbergnek a Fodor által is hivatkozott tanulmánya, amelyben nagy mennyiségű nyelv vallomása alapján megállapítja: „If we add three items to ten, then the three are put on the heap of ten and not vice versa” (Greenberg 1978. 265), megerősödött az a gyanúm, hogy az osztják számnévek hagyományos interpretációja nem lehet helyes. Egyébként Fodor-nak éppen ez a lényeges megállapítás kerülte el a figyelmét, noha az előtte lévő negyedik mondatot még idézte is (Fodor s. a.). Pedig erre fel kellett volna figyelnie, már csak azért is, mert az MSzFE és nyomában Kiss Lajos helyesen értelmezte, jól fordította az osztják szerkezetet — ha az osztj. *-xāl-*, *-xős-* elemnek olyan jelentést tulajdonítunk, mint a *xōš* névutónak és magyar megfelelőinek, illetőleg ha egyáltalán összetartozónak tekintjük őket. A szakirodalomban azonosítják ezen elemet a *xōš* névutóval, l. pl. Teréskin 1966. 327, MSzFE 2: 304, Serebrennikov 1974. 191, Gulya 1976. 314, Majtinskaja 1979. 179. Feltűnő, hogy Serebrennikov ennek ellenére 'egy a tízhez' stb. értelmet tulajdonított az osztják szerkezetnek (i. h.). Gulya alighanem érezhette ennek a fajta megoldásnak a fonákságát, mert miután „соединительная морфема-послелог”-nak nevezte, sikerült olyan szó szerinti fordítást találnia, amellyel megkerülhette az egyenes állásfoglalást: „*i-xōš-jāŋ* 'одиннадцать' (<'один-к-десять')” (i. h.).

Mielőtt megpróbálnánk feloldani ezen ellentmondást, nézzük meg a másik obi-ugor nyelvet, a vogult is, amelynek számnéveit, ha csak fikcióként is, de a magyaréval azonos típusúnak minősítette Fodor. A vogul '11'—'19'-ben a *-xujp(u)*- mibenléte a döntő. Rombandeewa egykor archaikus suffixumnak mondta (1966. 349), Gulya szerint „связующая морфема (послелог?)” (1976. 288), Majtinskaja viszont ismeretlen eredetű elemnek tekintette (1979. 179). Kartina (1955. 13) majd Balandin és Vachruševa a *xuj-* 'fekszik' ige származékának és 'лежащий' jelentésűnek magyarázták (1957. 88), amely véleményhez később Rombandeewa is csatlakozott (1973. 92). Az egész számnévi szerkezet szó szerinti minősített jelentése azonban már pontatlan, pl. vö. „*cām-xyūn-lov* 'семнадцать (букв. семь, лежащее на десяти)'” (Rombandeewa-Vachruševa 1984. 77) (kiemelés tőlem — H. L.), ti. nincs locativusi kifejezés e vogul számnévben. A legtöbb (keleti, nyugati és északi) nyelvjárás egyöntetűen 'egy [és] fekvő tíz(es)' stb. jelentésű szerkezettel fejezi ki a második tízes, de csak a második tízes egyeseit. Csak az első pillanatra tűnhet meg-hökkentőnek a szovjet vogulisták eme számnévi értelmezése. Ha azonban arra gondolunk, hogy az ember számoláskor természetes segédeszközül mindenké-
előtt az ujjait veszi igénybe, beláthatjuk, hogy a számok nevei gyakran a számolást kísérő, az ujjakkal manipuláló gesztusokból magyarázhatók (a vonatkozó bőséges szakirodalomból csak néhány említek: J. Grimm 1868. 167, Fettweis 1927. 58, Frolov 1974. 99, 120—123, Flegg 1983. 14); az uráli nyelvekből is idézhetnék példákat ennek igazolására, de mondandóm szempontjából ez tán nélkülözhető. És természetesen kultúrkörönként eltérő lehet

a gesztus: „The Japanese begin with an open hand and close the fingers; the Chinese begin with a closed hand and open the fingers” (Flegg 1983. 144). Ehhez még hozzáfűzhetjük, „daß man aus dem etymologischen und arithmetischen Sinn der Zahlworte . . . auf die wirklichen Zähl- und Rechenmethoden der Völker schließen darf” (Fettweis 1927. 58). Tehát a fenti magyarázat és a más népeknél ismert számolási eljárás alapján feltehető, hogy az ősvogulok nyitott kézzel kezdtek számolni, a „leszámolt” ujjukat behajtották, s amikor az első tízes végére értek, mind a tíz ujjuk „feküdt”, majd ezekhez adták hozzá a második tízes egységeit.

Az osztj. *ěj-χāl-jon* '11' stb. -*χāl*- elemét az említett okok miatt nem kapcsolhatjuk össze a m. hozzá osztj. *χōš*i megfelelőjével. Akkor vajon mi lehet? Csak az az egy lehetőség jöhet szóba, hogy a -*χāl*-, -*χōš*- a *jon*, *jan* '10' jelzője. Feltehető, hogy az ősosztjások ugyanúgy számoltak, mint az ősvogulok, vagy éppen ez már az obi-ugor egység idején is így volt. Így ezen titokzatos elemben a vog. *χuj*- 'fekszik' ige ősosztják megfelelőjének (vö. osztj. O *χoj*- 'liegen, schlafen', DEWOS 440) participium praesentis-i alakját keresem, vagyis ősosztj. **kaj-ta/*kaj-ta/*kuj-ta* 'liegend' alakot teszek fel, amelynek magánhangzója a gyors beszédtempó következtében megrövidült: **kšjta*, ezt követően pedig sorsa az alábbiak szerint alakult: **ěj-kšjta-jōŋ* > **ěj-š tš-jōŋ* > **ěj-kšjt-jōŋ* (az **ə* > *∅*-re vö. Sauer 1967. 98) > (a *j*tj sequentiában a *t* *č*-vé palatalizálódott, nem lévén az ősosztjákban *t* fonéma, vö. Honti 1979) **ěj-kšjč-jōŋ* > Sal. *ěj-kāl-jon*, Irt. *ěj-χāl-jon*, Kaz. *č-χōš-jon* '11'.

Az obi-ugor nyelvek ismertetett szerkezetei tipológiailag teljesen idegenek a magyartól. Fodornak a zürjénnel kapcsolatos feltevése is nélkülöz minden alapot. Ahhoz ui., hogy a nyelvtörténet egy névutót vagy esetragot vagy bármilyen más suffixumot nyomtalanul eltüntessen, igen hosszú időre van szükség, mint pl. a szanszkritből a mai hindiig, amelyben az eredeti számnévi szerkezetek a felismerhetetlenségig elmosódtak (l. Bright 1972. 228); a zürjén — és vele együtt a votják — összetett számnevek azonban nem tekinthetnek vissza ilyen hosszú múltra, teljesen világos, hogy „tíz” 'egy' stb.” szerkezetűek. Az ilyen típus esetében csak az jöhet szóba, hogy a két tagot esetleg 'és' kötőszó kapcsolja össze (a példákat l. 4.1.).

2.2. Tehát a Kiss L. és Fodor említette finnugor nyelvi adatok tüzetesebb vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy nincs tipológiai rokona a m. *tizenegy* stb.-nek nyelvcsaládunkban. Pedig van néhány, de ezek vagy nem szerepelnek a legismertebb nyelvtanokban, vagy ha mégis, nem szólnak a szerzők az illető szerkezetek komponenseiről.

A magyar egyik legközelebbi rokonának, a vogulnak a déli (tavdai) nyelvjárásában „10' + 'rá' jelentésű névutó + egyesek neve” szerkezetű a második tízes egységeinek a neve: *low-təməŋ-ük(i)* '11' (Kannisto, kézirat), *lo(w)-təməŋ-kiŋ pāŋkəpkar* 'ein zwölfköpfiger' (MSFOu. 111: 186), *low-təməŋ-üt* '15', *low-təməŋ-kat* '16' (Kannisto, kézirat), *lu-tomŋor-uki* '11', *lu-tomŋor-kiŋ* '12', FT *lu-turm-uki* '11', *lu-turm-kiŋ* '12' (Munkácsi 1894. 278). A Munkácsi-féle adatokban a névutó labiális magánhangzói a *lu* (= *low*) '10' magánhangzójához asszimilálódtak: *a* > *o*. A *təməŋ* ~ *təməŋ* ~ *tomŋor* ~ *turm* elem a *təməŋ* 'auf (Akk.)' névutóval azonos, vö. *lo(w)tš təməŋ ontəs* 'er setzte sich auf sein Pferd' (MSFOu. 111: 164, 167). Ennek alapszava az Ahlqv. P (o: AL) *tärim* 'das Obere, Oberfläche' (Ahlqvist 1891. 58), Munk. T *tēmər*, *temər* 'fölrész' (Munkácsi 1894. 278) főnév, amely lativusi funkcióban akár ragtalan, akár

ragos formában szerepelhet: FL *taram* 'auf; auf zu; nahe, neben', ÉVK *tärmen* (lat.) 'auf' (MSFOu. 180 : 379), P *tärm* 'fölé, -ra', *türemné* ua. (Munkácsi 1894. 242), ami az obi-ugor nyelvekben nem számít ritka jelenségnek, még vö. vog. T *kül kül* 'ins Haus' ~ *kül külön* ua. (*kül* 'Haus', *kül* 'in (Akk.)', *külen* ua.). Ugyanez a ragtalan alak lativusi igekötőként is használatos, pl. T *temër-pošitus* 'ránehezéssel agyonszorították' (Munkácsi 1894. 278). Ha azonban egyéb localisi funkciót lát el a névutó, akkor már kötelező az illető esetrag, pl. P *täremt* 'fölött, rajt, -n', *tärmét* ua. (Munkácsi 1894. 242), T *öméc kultarem* *tämert tönči* 'auf der Himbeerenbrücke steht er' (MSFOu. 111 : 184).

A finnugorság legnyugatibb ágában, a lappban és a finnségiben is ismert ez a szerkesztésmód. A lappban ez az ún. svéd—lapp nyelvjárásokban van meg, amelyekben az 'egy stb. a második tíz(es)be' szerkezet mellett 'egy stb. tízen' és 'tízen egy stb.' szerkezet is használatos, pl. *akta nubbe lokkai* '11' ~ *akta lokkai naln* ua. (Friis 1887. XXIV), *akta nupe lookoi* ua. (o : 'eins zum anderen Zehner') ~ *akta loke nan* ua. (o : 'eins auf zehn') (Wiklund 1891. 210), *akta nuppē lāhkāi* ~ *akta lākē nan* ua. (Wiklund 1915. 42, l. még Grundström, LpWb. 1 : 457); az arjeplogi lapp dialektusban pedig a magyaréval egyező a szórend: *lokiē nālōne akjta* '11' (Lagercrantz 1926. 109). E *naln*, *nan*, *nālōne* a fi. *ylä-* 'Hoch-, Ober-' megfelelője (l. SKES 6 : 1860), amely az uráli locativusrag, a *-na/*-nä folytatóját tartalmazza (vö. Korhonen 1981. 228). Grundström szótára szerint: „*nan(ne)* (Postp., Adv.) . . . auf, an (mit Dativ; bildl.) . . . um, wegen, um — willen” (LpWb. 2 : 576). Ezen adverbiumnak és névutónak van *n*-es és magánhangzós kezdetű változata, L *nanne* vagy *nan* (Wiklund 1915. 220) és *an* (i. m. 194) — ez utóbbi azonban csak a regékben használatos (i. h.) —, hasonlóan N *ālā*, *nālā* (Postp., Adv.) 'auf (wohin?)' (E. Itkonen 1960. 74). Az *n*-es és az *n* nélküli alakok magyarázata: „In den Positionen *nanne*, *nālte*, *nālā* 'auf (mit Dat.)', 'von—herab', 'auf (mit Acc.)' . . . ist das anlautende *n* aus dem Genitivsuffixe des vorhergehenden Nomens gekommen” (Wiklund 1891. 186).

A finnségi nyelvek közül a finn és az észet használt legalábbis korábban egyéb szerkezetek mellett hasonló szerkezetet, amelyben a fi. é. *pää*, é. *pea* 'fej' (~ m. *fő*, *fej*) allativusragos alakja szerepel praepositíoként vagy adverbiumként, pl. fi. *caxi päälle yhdexänkymmenen* '92', *cuusi päälle yhdexänkymmenen* '96', é. *nelli pehle kaxküme* '24' (közli Paloheimo 1915. 160, 163), de a déli észtből adatolva van a magyaréval egyező sorrendű szerkezet is, ekkor a *p.* adverbiumként funkcionál, pl. *wiz kümmed päle seitse* '57' ~ *wiz kümmed seitse* ua. (Wiedemann 1864. 33).

A magyarban és a lappban tehát egyaránt locativusi szerkezet járja, sőt még a tízes és az egyes sorrendje is megegyezhet; a tavdai vogulban és a két finnségi nyelvben lativusi konstrukciót találunk, a vogulban és a déli észtben az elemek sorrendje ugyancsak megegyezik a magyar számnevek elemeivel.

3. A hasonló indoeurópai, főleg balkáni számnévi szerkezeteket Reichenkron „lokativischer Zähltypus”-nak nevezte (Reichenkron 1958). Kimutatta azonban, hogy a megfelelő dáko-román és albán számnevekben az alkalmazott praepositio 'über—hin' jelentésű (i. m. 158, 160), a lettben pedig 'über—hin; hinter, nach' jelentésűnek bizonyul (i. m. 157—158). Leskienre hivatkozva írja (i. m. 154—155), hogy délszláv talajon volt „*na* praepositio + accusativusi '10'” szerkezet is, illetve ennek nyomai kimutathatók ma is, továbbá Schlei-

cher az ószlávra már a múlt században tett ilyen megállapítást (Schleicher 1876. 484). Tehát nemcsak locativusféle casusok fordulnak elő a Reichenkron által locativusinak nevezett számnévi szerkezetekben, hanem lativusiak is, ezért pontosabb megnevezésnek vélem, még ha körülményesebb is, a helyviszonyon alapuló, localisi viszonyú szerkezetet.

Az eddig felsorolt nyelveken kívül Reichenkron részletesen elemzi az ógörög egyes nyelvjárásainak ilyen számneveit (i. m. 163–166), továbbá kimutatta jelenlétét a klasszikus órményben is (i. m. 169–172), valamint utalt arra, hogy a kelta nyelvek is élnek vele (i. m. 167–169). Fraenkel (1932. 99) nyomán a tochárban is számol vele (Reichenkron 1958. 167). A Kelet-Európában és a Balkánon beszélt indoeurópai nyelvek ezen szerkezetét egy helyen (i. m. 166–167) alapnyelvi örökségnek véli, és csak a magyarról állítja, hogy ténylegesen szláv mintára keletkezett, arra is hivatkozva, hogy a finnugorságban egyebütt ismeretlen (i. m. 162–163). Cikke vége felé a szláv és a lett konstrukciót a balti-szláv együttélés korából származónak magyarázza, a balkáni nyelvekét viszont egy trák–illír kifejezésmód továbbélésének tekinti; „Die ungarische Zählweise . . . ist ein deutliches Nachwirken des slawischen Vorbildes für 11–19, und dann selbständiger Weiterführung für 21–29” (i. m. 174).

Az ógörög az *ἐπί* 'auf' (Menge 1970. 261–262) praepositíóval képzett ilyen számneveket, ezek használati köre és földrajzi elterjedtsége azonban korlátozott volt (Reichenkron i. m. 163, 165–166), később azonban magasabb számnevekre is áttért, pl. *τρισχίλιος ἐπὶ μυρίοις* '13 000' (Kühner 1890. 630). A tochár A számneveiben szereplő *pi* elemet Fraenkel a fenti görög praepositio megfelelőjének tartotta etimológiailag (1932. 99).

Mivel az indoeurópai nyelvek körében többfelé is ismert szerkesztésmódról van szó, szokás azzal számolni, hogy alapnyelvi jelenséggel állunk szemben (Schwyzer 1939. 594, Reichenkron 1958. 167, Holger Thesleff, levélbeli közlés). Lehet ugyan, hogy helyes ez a következtetés, de az idézett nyelvek nem feltétlenül bizonyítják ezt, ugyanis későbbi konvergenciáról is lehet szó, hiszen az összetett számnevek alkotására viszonylag korlátozott számú eszköz áll rendelkezésre. Mind e mellett nem látom bizonyítottnak, hogy a tochár A számnevei csakugyan e típusba tartoznának.

Természetesen nem tudok mit mondani a tochár *pi* praetochár előzményéről, jelentéséről, ez az indogermanisták területe. Azt azért kétségbe merem vonni, hogy a tochár számnevek *pi* eleme 'auf' jelentésű lehetne (így Fraenkel 1932. 99, Schwyzer 1939. 594, Reichenkron 1958. 167). Fraenkel szerint: „Die aus Zehnern und Einern usw. zusammengesetzten Zahlen werden so gebildet, daß die größere vorangeht, die kleinere mit angehängter Partikel *pi* folgt” (i. h.; kiemelés tőlem – H. L.), ez pedig ellentétes a Greenberg által megfigyelt, minden bizonnyal univerzális számnévszerkesztési elvvel, ha a *pi*-nek 'auf' jelentés tulajdoníttatik. Sőt, ha a szokásos „tízes 'egyes'” sorrend megfordul, a *pi*-t alkalmazó tochár A nem teszi ki ezt az elemet az összetett számnév egyik komponense után sem: „*pāñ štwarāk* (ohne *pi*!) '45' (neben gewöhnl. *štwarāk pāñpi*)” (Krause – Thomas 1960. 160). Éppen ezért a tochár A számneveinek a localisi esetragos szerkezetek közé sorolását nem látom indokoltnak, így azt sem, hogy e nyelv az említett típus indoeurópai alapnyelvi volta mellett tanúskodna. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehetett volna ténylegesen ilyen az alapnyelvben, esetleg egyéb szerkezetek mellett. Továbbá, ha a tochár *pe* 'auch' és a *pi*

csakugyan összetartozna is a gör. *ἐπί* 'auf', szkr. *ápi* 'zu, nach, auf' szavakkal, mint Fraenkel (i. h.) és nyomában Reichenkron (i. h.) állítja — de Frisk nem emlegeti a görög praepositio etimológiai megfelelői közt a tochar szót (l. Frisk 1960. 535)! —, abból még egyáltalán nem következnek, hogy a tochar A számneveinek keletkezésekor az még mindig localisi viszonyt kifejező elem, *n é v u t ó* lett volna. A tochar esetében inkább comitativusi névutóra gondolnék, — esetleg így érthető Gaálnak a *pi*-vel kapcsolatos mellékes megjegyzése (1927. 261) —, mint pl. a mordvin számnevekben: *E kevejkeje*, *M kefkije* '11', *E kemkavtovo*, *M kemkaftuva* '12', *E M kemšisemge* '17', *E komškavtovo*, *M komškaftuva* '22' (ahol a *-je*, *-vo*, *-va*, *-ge* eredetileg comitativusrag volt, l. Serebrennikov 1967. 116) és a cser. *lucka*, *lučko* '15' is ilyen képződmény, amely a *lu* '10', *wič* '5' számnevekből és a *ke* comitativusragból áll (Galkin 1964. 105) (ezen mordvin és cseremiszi számnevekbeli rangot a cseremiszi nyelvjárások egy részében ma is produktív raggal vélem azonosnak, mint Alho Alhoniemi [szóbeli közlés], de erről a kérdésről majd más összefüggésben szólok részletesebben; a cser. comitativusragról l. Tuaržov 1965. 1966).

4. Az említett nem uráli nyelvek tárgyalt számnévi szerkezetei kapcsán is csak az a természetes magyarázat kínálkozik, amit az obi-ugor nyelvekről szólva előadtam: az ujjakon való számoláson alapul, s ha a leszámolt ujjak mennyiségének nevéhez teszik hozzá, „r á számolják” a következő tízes egységeit. A magasabb tízesek egyeseinek megnevezésébe már analógiásan kerül be e szerkezet. A magyarban egészen bizonyosan még ritmikai okok is közrejátszottak abban, hogy a második és a harmadik tízes egységeit azonos módon képezzük: *tizenegy* stb., *huszonegy* stb.

Azt a Reichenkron által előadott feltevést, hogy a magyarban és egyes ógörög nyelvjárásokban, valamint az arománban azért terjedhetett át a harmadik tízesre e szerkesztésmód, mert a 20 neve e nyelvekben izolált, azaz nem a 10 nevéből ('2 10') van képezve, illetve e képzésmód a beszélők számára már felismerhetetlenné vált (Reichenkron 1958. 173), valószínűtlennek látom. Ha ugyanis e feltevés helytálló lenne, akkor a tízesével és húszasával vegyesen számláló kelta nyelvek és az avar pl. a 41, 47 stb. nevében nem alkalmazhatna localisi szerkezeteket, pl. óír *mórfereser ar dīb fichtīb* '47, o: große Sechszahl zu zwei Zwanzigern' (Thurneysen, Handbuch des Altirischen 234, idézi Reichenkron 1958. 167), avar *gikoyalda tzo* '41', vö. *tzo* '1', *gigo* '2', *řogo* '20', *gikokogo* '40' (Graham 1881. 321, 322).

4.1. Úgy vélem, a localisi szerkezetek létrejöttében a tárgyalt nyelvek egy részében van egy különleges ok: a második és a magasabb tízesek egyeseinek nevében az elemek sorrendje „egyes” 'tízes', az egész tízesek, a 10 többszöröseinek nevében úgyis szintén, és ha valamilyen adverbialis eszközzel vagy kötőszóval nem kapcsolnák össze a második tízes egyeseinek nevében az egyesek és a tízes nevét, akkor ezek megnevezése és a 10 többszöröseinek neve vagy egyáltalán nem különbözne egymástól, vagy csak értelemzavaróan kicsi lenne a hangsorok közti különbség, pl. össz. **dūva desēti* '20' — **dūva na desēte* '12', vö. ***dūva desēti* '12', **tri(je) desēte* '30' — **tri* (< *tri*je) *na desēte* '13', vö. ***tri(je) desēti* '13', lett *div-desmit* '20' — *div(i)-pa-dsmit* (< *-desmit*) '12', vö. **div(i)-desmit* '12', *trīs-desmit* '30' — *trīs-pa-dsmit* (< *-desmit*) '13', vö. **trīs-desmit* '13', alb. *tre-/tri-dhjetë* '30' — *tre-/tri-mbë-dhjetë* '13', vö. **tre-/tri-dhjetë* '13', *katër-dhjetë* '40' (~ *dy-zet* 'ua., o: 2 20') —

katër-mbë-dhjetë '14', vö. **katër-dhjetë* '14', a románban is hasonló a helyzet. A zavaró hasonlóság vagy egybeesés elkerülésére vagy a második tízes egyesei elemének helyérték szerinti sorrendje, vagy pedig valamilyen morfémanak a komponensek közé való beiktatása kínálkozhatott. Természetesen ilyen kényszerítő hangtani természetű ok nélkül is létrejöhetett a localisi viszonyú (vagy a kötőszavas) szerkezet, mint pl. a magyarban vagy egyes ógörög nyelvjárásokban.

Egyébként ha a tízesek és a tízesek közti egyesek neve kellőképpen különböznek egymástól, akkor az utóbbiaknak gyakran van kötőszavas és kötőszó nélküli változatuk is, pl. ógör. *εἴκοσι καὶ πέντε* ~ *εἴκοσι πέντε* '25' (~ *πέντε καὶ εἴκοσι* ua.) (Kühner 1890. 629), lat. *viginti et unus* ~ *viginti unus* '21' (~ *unus et viginti* ua.) (Plangg 1978. 7, 9), é. *kakskümmend ja üks* ~ *kakskümmend üks* '21' (Wiedemann, közli Paloheimo 1915. 163), osztj. Sur. *χus pa it* ~ *χus it* '21' (Gulya 1976. 315), déli lp. *luhkíe jih akte* ~ *luhkíe akte* '11' (SlpWb. 2: 11), votj. nyj. *das no vit* ~ irod. *das vit* '15' (Tepljašina 1970. 172).

5. Feltétlenül egyetérthetünk Fodorral abban, hogy a nyelvek számneveket és nem számnévi szerkezeteket szoktak átvenni egymástól, bár találkozni a szakirodalomban ellenkező értelmű megállapításokkal is. A következő ilyen esetekről tudok:

A csehben az általános *dvacet jeden* '21' mellett van egy másik változat is: „A... *jedenadvacet, dvaadvacet* stb. típusú új alakok német mintára keletkeztek” (Horálek 1967. 165, jegyzet). A fentebb idézett ógörög és latin számnévi variánsok inkább azt valószínűsítik, hogy belső, spontán számnévalkotás eredményéről van szó; az általam jobban ismert uráli nyelvek közül némelyik (vogul, osztják, jurák) 2–5(!) szerkezetet is használ párhuzamosan ugyanazon számérték kifejezésére.

A franciában a '80' *quatre-vingts* (o: '4 20'), ahol a 10-es alapú számnévrendszer korábban még inkább keresztelte a 20-as alapú, a peremvidékeken, Svájcban és Belgiumban azonban megőrződött a latinból örökölt következetes 10-es rendszerű számnévalkotás (l. pl. Wandruszka 1969. 72–73). E nyomokban 20-as bázisú rendszert kelta substratumnak tulajdonítják (l. pl. Menninger 1957. 79–80). Ilyen szisztéma van a norvégban is, főleg pedig a dánban (Reuter 1933. 357). Kialakulása egyszerű praktikus okra vezethető vissza: „Die dänischen Zwanzigerzahlen treten erst im späten Mittelalter auf. Das mag mit dem damals sehr bedeutsamen Heringsfang im Sund einen Zusammenhang haben; denn Heringe wurden, bis in unser Jahrhundert hinein, nach Zwanzigern verkauft” (Hammerich 1966. 11). Léven a francia is tengeri nép, könnyen meg lehet, hogy hasonló indíttatása volt a hajdan elterjedtebb húsasával való számolásnak. Reichenkron úgy véli, hogy Galliában a 10-es hagyományú római paraszt és a 20-asával számoló gall paraszt egymás mellett élése következtében a latin nyelvű a kereskedelem révén tért át a kelta rendszerre (Reichenkron 1952. 171–172), tehát nem a kelta nyelvi minta utánzása, hanem a gyakorlat bírta rá arra, hogy bizonyos termékeket 20-asával tartson nyilván, adjon és vegyen, és csak nyilván bizonyos idő elteltével általánosult többé-kevésbé ez a számolási mód az élet egyéb területein is (a szicíliaira l. még Reichenkron i. m. 176). A 20-asával való számolás meghonosodásának azonban nyelvi feltétele, hogy a '20' ne tartalmazza a '10'-et, vagy legalábbis a beszélők számára már kielemezhetetlen legyen

a köztük lévő etimológiai összetartozás (Reichenkron i. m. 179). Tudott dolog továbbá az is, hogy a kereskedelemben bizonyos árucikkeket meghatározott számú darabot tartalmazó csomókban, kötegekben szoktak árusítani, így pl. a mókusbórt rendszerint 40-ével. Ugyancsak a kereskedelem nyelvének terméke lehetett a ném. *Großhundert* '120', ang. *great v. long hundred* ua., amely a skandináv nyelvekből terjedhetett el (Sommer 1950. 68).

6. A *tizen-, huszon-* szerkesztésű számnevek viszonylag későn jelentek meg nyelvemlékeinkben, voltaképpen csak akkor, amikor hosszabb, összefüggő szövegeimlékeink, főleg a bibliafordítások keletkeztek (vö. Kiss L. 1976. 186). Tehát kb. 400 év állt volna rendelkezésre, hogy az akkor a szlávok számára még egyértelműen elemezhető '11' stb. szláv számnevek analógiájára kialakult volna a *tizenegy* stb. Azt hiszem, nincs különösebb jelentősége annak, hogy korábbi nyelvemlékeinkben nem bukkannak fel a '11'—'19', '21'—'29' számnevek, akár ma ismert alakjukban, akár ma már kiveszett megformálásban, ezeknek a szövegbeli gyakorisága ugyanis az alacsonyabb értékűekhez viszonyítva elenyészően csekély (a finnre l. Häkkinen 1983. 197, a franciára és az olaszra Plangg 1978. 2, 5), ráadásul a korábbi századokból fennmaradt emlékek mennyisége nem jelentékeny. Sem nyelvemlékeink, sem nyelvjárássaink nem ismernek ezen értékekre az irodalmi nyelviétől eltérő kifejezéseket. Szerintem nincs ok feltételezni, hogy ezen számneveink ne a honfoglalókkal együtt érkeztek volna a Kárpát-medencébe. Kialakulásuk a honfoglalást megelőző, de az ugor közösségből történt kiválás utáni hosszú időszakra tehető, de pontos korukról, az esetleges változatokról természetesen semmit sem tudhatunk meg.

7. Összefoglalás:

1. Tárgyalt számneveink létrejöttében nem lehetett szerepe idegen hatásnak, szerkesztésmódjuk természetes „számológépünk”, a kéz ujjain való számolást tükrözi.

2. A harmadik tízesbeli egyesek nevének szerkezete a második tízesből került át analógiásan.

3. Az egyéb, egymással nem közeli rokonságban lévő nyelvek hasonló szerkesztésű számnevei is belső szóalkotás termékei.

4. A localisi viszonyt tükröző szerkezet csak egy a lehetségesek közül, egy-egy nyelvben vagy nyelvjáráson belül több szerkezet is (localisi viszonyú, kötőszavas, puszta mellérendelő, jelzős, subtractiv) létezhet egymás mellett.

HONTI LÁSZLÓ

Irodalom

- AHLGVIST, AUGUST (1891), Wogulisches Wörterverzeichnis. MSFOu. 2
 BALANDIN, A. N.—VACHRUŠEVA, M. P. (1957), Мансийский язык. Ленинград
 BALÁZS JÁNOS (1983), Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. MNyTK 166
 BRIGHT, WILLIAM (1972), Hindi Numerals. In: Smith, Estellie (szerk.), Studies in Linguistics in Honor of George L. Trager. The Hague—Paris. 222—230
 CZUCZOR GERGELY—FOGARASI JÁNOS, A magyar nyelv szótára. 1—5. Pest 1862—1874
 = CzF

- DEWOS = STEINITZ, WOLFGANG, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966—
- FETTWEIS, EWALD (1927), Das Rechnen der Naturvölker. Leipzig
- FLEGG, GRAHAM (1983), Numbers: Their History and Meaning. London
- FODOR ISTVÁN (1985), *Tizenegy-tizenkilenc, huszonegy-huszonkilenc* szláv tükörszó? NyK (s. a.)
- FRAENKEL, ERNST (1932), Zur tocharischen Grammatik. IF 50: 1—20, 97—108, 220—231
- FRIIS, J. A. (1887), Lexicon lapponicum cum interpretatione latina et norvegica. Christiania
- FRISK, HJALMAR (1960), Griechisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Heidelberg
- FROLOV, B. A. (1974), Числа в графике палеолита. Новосибирск
- GAÁL LÁSZLÓ (1927), A tokhár nép és nyelve. KCSA 2/4: 244—247
- GALKIN, I. S. (1964), Историческая грамматика марийского языка. Морфология. Часть I. Йошкар-Ола
- GRAHAM, CYRIL (1881), The Avár Language. Journal of the Royal Asiatic Society, Vol. XIII. Art. XI, 291—352
- GREENBERG, JOSEPH H. (1978), Generalizations about Numeral Systems. In: Greenberg, Joseph H. (szerk.), Universals of Human Language. Volume 3. Word Structure. Stanford. 249—295
- GRIMM, JAKOB (1868), Geschichte der deutschen Sprache. Erster Band. Dritte Auflage. Leipzig
- GRUNDSTRÖM, HARALD, Lulelappisches Wörterbuch ... Uppsala—Köbenhavn 1948—1950 = LlpWb.
- GULYA JÁNOS (1976), Морфология обско-угорских языков. In: Основы финно-угорского языкознания. Москва. 279—332
- HAMMERICH, LOUIS (1966), Zahlwörter und Zahlbegriff. Duden-Beiträge, Heft 28. Mannheim
- HASSELBRINK, GUSTAV, Südlappisches Wörterbuch, Band 2, Uppsala 1983 = SlpWb.
- HÄKKINEN, KAISA (1983), Soumen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Turku
- HONTI LÁSZLÓ (1979), Az ősosztják affrikáták történetéhez. NyK 81: 71—88
- HORÁLEK, KAREL (1967), Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Budapest
- ITKONEN, ERKKI (1960), Lappische Chrestomathie mit grammatikalischer Abriß und Wörterverzeichnis. Helsinki
- KARTINA, A. I. (1955), Именное словообразование в современном мансийском языке. Автореферат ... Ленинград
- KISS LAJOS (1976), Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NyÉrt. 92
- KORHONEN, MIKKO (1981), Jodhatu lapin kielen historiaan. SKST 370
- KRAUSE, WOLFGANG—THOMAS, WERNER (1960), Tocharisches Elementarbuch. Band I. Grammatik. Heidelberg
- KÜHNER, RAPHAEL (1890), Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. Erster Teil. Erster Band. Hannover
- LAGERCRANTZ, ELIEL (1926), Sprachlehre des Westlappischen nach der Mundart von Arjeplog. MSFOu. 55
- LlpWb., I. GRUNDSTRÖM, HARALD
- MAJTINSKAJA, K. E. (1979), Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. Москва
- MENGE, HERMANN (1970), Langenscheidts Großwörterbuch Griechisch. Teil I. Griechisch-deutsch. Unter Berücksichtigung der Etymologie. 21. Auflage. Berlin—München—Zürich
- MENNINGER, KARL (1957), Zahlwort und Ziffer. Eine Kulturgeschichte der Zahl. Band I. Zahlreihe und Zahlsprache. 2. neubearbeitete Auflage. Göttingen
- MSzFE = A magyar szókészlet finnugor elemei. 2. Budapest 1971
- MUNKÁCSI BERNÁT (1894), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. UF 11, Budapest
- PALOHEIMO, HEIKKI (1915), Suomen kielen lukusanoista, lähimpiä sukukieliä huomioonottaen esitetty. Laudaturtyö, käsirat. Helsinki Egyetem, Finn Tanszék
- PLANG, GUNTAM A. (1978), Romanische Zahlen. Ein typologischer Versuch. Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft 4: 1—31
- REICHENKRON, GÜNTER (1952), Einige grundsätzliche Bemerkungen zum Vigesimalssystem. In: Festgabe Ernst Gamillscheg zu seinem fünfundsechzigsten Geburtstag ... Tübingen. 164—168

- REICHENKRON, GÜNTER (1958), Der lokativische Zähltypus für die Reihe 11 bis 19: „eins auf zehn“. Südost-Forschungen 17: 152–174
- REUTER, OTTO SIGFRID (1933), Urnordischer und eurasischer Zählbrauch. Mannus 25: 353–383
- ROMBANDEEVA, E. I. (1966), Мансийский язык. In: ЯН СССР III. Москва. 343–360
- ROMBANDEEVA, E. I. (1973), Мансийский (вогульский) язык. Москва
- ROMBANDEEVA, E. I. – VACHRUŠEVA, M. P. (1984), Мансийский язык. Ленинград
- SAUER, GERT (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin
- SCHLEICHER, AUGUST (1876), Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Vierte Auflage. Weinan
- SCHWYZER, EDUARD (1939), Griechische Grammatik. Auf der Grundlage von Karl Brugmanns griechischer Grammatik. Erster Band. München
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1967), Историческая морфология мордовских языков. Москва
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI. Helsinki 1955–1978
- SlpWb., I. HASSELBRINK, GUSTAV
- SOMMER, FERDINAND (1950), Zum Zahlwort. Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften 1950/7. München
- TEPLJAŠINA, T. I. (1970) Нижне-чепецкие говоры северно-удмуртского наречия. Записки Удм. НИИ. Выпуск 21. Ижевск. 159–196
- TEREŠKIN, N. I. (1966), Хантыйский язык. In: ЯН СССР III. Москва. 319–342
- TUŽAROV, G. (1965), Комитатив и каузатив в яранском говоре марийского языка. SFU I: 37–42
- TUŽAROV, G. (1966), *ye-löpuslest komitatiivist mari keele Jarangi murrakus*. ESA 12: 165–168
- WANDRUSZKA, MARIO (1969), Sprachen vergleichbar und unvergleichbar. München
- WIEDEMANN, F. J. (1864), Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIe Série. Tome VII, No. 8
- WIKLUND, K. B. (1891), Laut- und Formenlehre der Lule-lappischen Dialekte. Stockholm
- WIKLUND, K. B. (1915), Lårobok i lappska språket. Andra, reviderade upplagen. Uppsala

Slawisches in der Bildung ungarischer Zahlwörter?

von LÁSZLÓ HONTI

Zsigmond Simonyi hat als erster die Aufmerksamkeit der Linguisten auf die Tatsache gelenkt, daß es eine strukturelle Ähnlichkeit in der Bildung der Einer im zweiten Zehner des Ungarischen einerseits sowie des Rumänischen und Albanischen andererseits gibt. Später haben einige Indogermanisten die Herausbildung der ungarischen Zahlwörter '11'–'19' einem slawischen Einfluß auf das Ungarische zuschreiben wollen.

Vor zehn Jahren hat Lajos Kiss in seiner Monographie über die slawischen Lehnübersetzungen im Ungarischen diese Frage untersucht und ist zu der Schlußfolgerung gelangt, daß sich die Möglichkeit des slawischen Einflusses bei der Entstehung der erwähnten ung. Zahlwörter nicht ausschließen ließe, die Verbreitung dieser Bildungsart auf die Einer der dritten Dekade sei aber eine durch Analogie vor sich gegangene Neuerung der ungarischen Sprache.

István Fodor hat vor kurzem unternommen, diese Behauptung unter Zweifel zu ziehen bzw. zu beweisen, die Struktur der ung. Zahlwörter ähnele sich der der slawischen nur zufälligerweise. Um diese Annahme zu untermauern, hat er noch einige andere Sprachen außerhalb des baltoslawischen Bereiches und der Balkan-Halbinsel herangezogen, die – um den terminus technicus Günter Reichenkrons zu verwenden – den lokativischen Zähltypus in der Bildung gewisser Zahlwörter gebrauchen.

Unter den finnisch-ugrischen Sprachen sollte das Ostjakische nach der Auffassung von L. Kiss und I. Fodor einen ähnlichen Typ wie das Ungarische vertreten und nach Fodor ließen sich wohl auch das Wogulische und das Syrjänische zu den Sprachen mit lokativischem Zähltypus zählen.

Verf. weist nach, daß die Zahlwortkonstruktionen in den obugrischen Sprachen und dem Syrjänischen z. T. in der bisherigen Fachliteratur und von Fodor irrig analysiert worden sind. Eine Art Zahlwörter für die Reihe '11'–'19' wie die im Ungarischen zu bilden erscheint nach Verf.s Feststellung im südlichen Dialekt des Wogulischen, im Schwedisch-Lappischen und sie war einst auch im Finnischen und Estnischen anzutreffen.

Da Zahlwortkonstruktionen einer Sprache in eine andere nicht entlehnt zu werden pflegen und die Zahlwortbildung, die auf einer ein lokales Verhältnis — 'auf (Akk./Dat.)' — ausdrückenden Basis beruht, auf Gesten mit Fingern beim Zählen zurückzuführen ist, hält Verf. den behandelten Zähltypus für spontanes inneres Produkt der Entwicklung der betreffenden Sprachen, u. a. des Ungarischen. Es wird noch nachgewiesen, daß die behandelte Zahlwortbildung in den Sprachen mit Reihenfolge „'Einer' 'Zehner'“ in '11'—'19' und in den Zehnernamen ('20'—'90') bevorzugt ist, weil dadurch ermöglicht ist, Mißverständnisse zu vermeiden, die infolge des Fehlens eines lautlichen Unterschiedes bzw. infolge einer eventuell minimalen lautlichen Differenz zwischen den beiden Reihen sonst auftreten dürften, hierzu vgl. alb. *tre-/tri-dhjetë* '30' — *tre-/tri-mbë-dhjetë* '13' pro **tre-/tri-dhjetë* '13' bzw. urslaw. **dŭva deseti* '20' — **dŭva na deseti* '12' pro ***dŭva deseti* '12'.

Die ung. Zahlwörter *tizenegy* '11, eigtl.: auf der Zehn eins' usw. sind sicherlich bereits vor der Landnahme und zweifelsohne unabhängig von der ähnlichen Konstruktion der slawischen Sprachen entstanden, und die analogische Weiterführung dieser Konstruktion für die Einer des dritten Zehners wurde aller Wahrscheinlichkeit nach auch sprechrythmisch gefördert, vgl. *huszonegy* '21, eigtl.: auf der Zwanzig eins' usw.

Die im Titel des Aufsatzes gestellte Frage muß also verneinend beantwortet werden.

Szófejtések

247. Az *Ob* folyónév eredete

1. Az *Ob* nyugat-szibériai folyó neve zürjén eredetű, s mint ilyen esetleg összefügghet a következő köznévvvel: (WUo.) Ud. Sz. *ob* 'heftiges Schneegestöber', (SzerSzlK) FV Vm. Pecs. Szkr. KSz. Ud. *ob* 'цyrpoб, глyбокий снег; (Sjögren, Ges. Schr. 1 : 307) Schneewasser, aus Schnee schmelzendes Wasser'. Ugyanez a szó van meg a Káma mellékfolyójának, az *Ob-va*-nak a nevében is (Sjögren, i. h.; Donner: MSFOu. 71 : 49; 1. még Kiss, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest 1978). Az *Ob* zürjén eredeztetésével kapcsolatban Vasmer (REtWb. 2 : 247) kételkedése (1. még Kalima : FUF 18 : 54) azon az alapon, hogy a zürjén nyelvterület sokkal nyugatabbra fekszik, nem indokolt. Az *Ob* elnevezés úgy került Szibériába, hogy az oroszokat kalauzoló s Szibériában megtelepülő zürjének magukkal vitték lakóterületük folyójának az *Ob-va*-nak a nevét. Az *Ob* zürjén eredete mellett vall az a körülmény is, hogy Nyugat-Szibériában számos folyó- és helységnév zürjén eredetű (vö. Sjögren, i. h.; Donner, i. h.; Steinitz : CIFU 197). Az *Ob* folyóelnevezés tehát a zürjénből került be az oroszba és az oroszon keresztül terjedt el más nyelvekben.

2. Munkácsi (KSz. 11 : 155–7) az *Ob* folyónevet egy óiráni **āpi* — esetleg későbbi *āp*, *āb* — 'Wasser' szóból származtatja. Vasmer (i. h.) szerint ez a magyarázat hangtanilag nem kielégítő. Valóban, az óiráni *p*-hez a zürj. *b* nehezen illik. Az *Ob* folyónév zürjén eredetét azonban nem kell elvetnünk. Úgy vélem, a zürj. *ob* egy középíráni **āb* alakból jól megmagyarázható: pehl. *āb* 'water' (MacKenzie); vö. újperzsa *āb* ua., av. *āp*- : *ap*- f. 1. 'Wasser', 2. 'von bestimmten Flüssen oder Seen, „Gewässer“' (Bartholomae 325–9), óind. *āpah* f. 'Wasser' (Mayrhofer 1 : 74). A középíráni *ā* → korai ősspermi **a* > ősspermi **q* > zürj. *o* hanghelyettesítésre vonatkozóan l. Rédei, ZIUS 34.

Hasonló szemléletmód alapján keletkezett az *Oka* 'a Volga mellékfolyója' elnevezés is, mely a következő indoeurópai szavakkal tartozik össze: lat. *aqua* 'víz; Wasser', kfném. *ahe* 'Wasser, Fluß', ném. *Ache* '(hegyi) folyó(cska)' stb. (Vasmer, REtWb.)

A zürj. *ob* 'Schneewasser, aus Schnee schmelzendes Wasser' ~ 'tiefer Schnee, Schneegestöber' jelentésösszefüggés lehetséges, bár nincs kizárva, hogy az *ob* köznévnék és az íráni eredetű *Ob* és *Ob-va* folyóneveknek etimológiai szempontból nincs közük egymáshoz.

A zürj. *ob* főnévnek a votj. *o'be* 'vollends', finn *umpi* (*umpe*-) 'verschlossener, verstopfter Zustand' és a lapp *N ob'bá* 'in its entirety, all', *obbás* 'without opening, unopened' szavakkal való etimológiai összekapcsolása (l. WUo.; E. Itkonen : FUF 31 : 169 ??; ESzK ??) hangtani és jelentéstani szempontból valószínűtlen (l. SKES).

248. Magyar *fedd* 'rügen'

A *fedd* 'rügen, schelten, tadeln' [1372 u./1448 k.: *fegy* meg engemet en fogýatkozalombol (JókK 12); 1416u./1450k.: *megfég*, *mgfeddés* (BécsiK 251, 29); 1416 u./1466: *megfeduē* (MünchK 130); 1560 k.: *meghfedelek* (GyöngySzt. 1455); 1590: *meghfegikh* (SzikszF 1: 436)] korábbi változata — miként a régi nyelvi adatok is egyértelműen erre vallanak — *fegy* volt. A *fegy*-ből a *fedd* depalatalizáció útján keletkezett. A hosszú *dd* intervokális nyúlás eredménye: **fedēk* (1. R *meghfedelek*) > *feddēk* stb. A *fedd* régebbi *fegy* változatából alakult *-elem* képzővel a *fegyelem* 1. 'Disziplin, Zucht', 2. 'Rüge' származék (TESz.). A TESz. szerint a *fedd* ismeretlen eredetű.

Véleményem szerint a *fedd* (< *fegy*) a *fen* (R N *feny*) 1. 'schärfen, wetzen, spitzen', 2. N 'Wetzstein' igéből keletkezett szórványos *ny* > *gy* hangváltozás útján. Vö. 1055: *munorau* > 1323: *Mogyorou* bokor, *mēnek* > *mēnyēk* > *mēgyēk*; 1281: *Kener* ≈ 1237–1240: *Kugere* (ma *Alkenyér*) frn.; 1466: *Ke-gyery* ≈ 1481: *Ken-yery* (Bárczi, Htört.² 132). Jelentéstani szempontból vö. *vkire feni* a fogát 'jn auf dem Strich haben, auf jn scharf sein', *fenekedik* 'einen Zahn auf jn haben, jn anfeinden' (← 'fenegeti a fogát vki ellen'), *fenyeget* 1. '(be)drohen', 2. 'schmähen'. E két utóbbi ige ugyancsak a *fen* származéka.

249. Magyar *iktat* 'einschalten'

1. Legújabb etimológiai szótáraink (MSzFgrE; TESz.) az *iktat* igét a *jut* 1. 'kommen, gelangen, geraten', 2. 'zuteil werden' alakváltozatának tekintik. Az *iktat* 1. 'einschalten', 2. 'protokollieren, registrieren', 3. 'einsetzen, installieren', 4. R 'gelangen lassen' szóra vonatkozó régi nyelvi adatok: 1192–95 mend w zentii ef unuttef euzicun iov felevl *iochtotnia* ilezie wt (HB); 15. sz. *ijktatasa*, *yhtatasa* (MNY. 10: 371); 1575: belé *iktetne* (Helt.: Krón. 190v.). A *t* ~ *kt* hangmegfelelést mind a két szótár az ugor **kt* két irányú fejlődésével magyarázza: **kt* > *t*, **kt* > óm. *xt* > *kt*. A FU, ill. ugor **kt* kapcsolatnak azonban csak *t* képviselője van a magyarban (vö. Honti: MNY. 81: 151 kk.). Ennélfogva a *jut* és az *iktat* különválasztandó egymástól.

A m. *iktat* *ik-* töve egyeztethető a következő szóval: m o r d. (Paas.) E M *jaka-* 'gehen, umhergehen, wandern'. A finnugor alapalak **jakka-*, az eredeti jelentés 'megy, jut; gehen, gelangen, geraten' lehetett. A magyarban szóeleji FU **ja-* > óm. *jo* > *i* hangváltozás történt. A m. *-tat* műveltető képző. Az *iktat* származék eredeti jelentése 'vhová juttat; irgendwohin gelangen, geraten lassen' lehetett.

2. A mordvin szót az alábbi obiugor szavakkal egyeztették: vog. (Kann.—Liim.: MSFOu. 101: 163) T *jan̄k-*: *pär̄aw-jan̄k-* 'umkehren', (uo. 119) KK, (Kann.—Liim.: MSFOu. 109: 717) P *jon̄k-* 'herumgehen' (KK P), sich drehen, sich wenden (P)', (Kann., közli Liim.: Vir. 1967: 212) Szo. *j̄on̄k-* 'pyöriä; sich drehen'; osztj. (PD 240) J *j̄an̄k-* 'gehen, wandern', (KT 155) DN *j̄an̄x-* 'gehen, zu Fuß gehen, einhergehen; fahren', O *j̄an̄k-* 'hin und her gehen, umhergehen, einen Ort besuchen' (Paasonen: NyK 40: 355; Setälä FUFa 12: 85, JSFOu. 30/5: 66; Beitr. 292 Anm.; Joki: FUFa 32: 50; Steinitz, DEWO 387). Ez az egybevetés csak akkor volna helyes, ha a mord. *k* FU **ηk* folytatója volna. Ilyen hangmegfelelés a mordvin nyelv FU

eredetű szavaiban nem fordul elő, az $\eta k \sim k$ hangviszonyra csak a belső mordvin szavak körében találunk gyér számú példát. Vö. E *ikele* \sim M *ingelä* 'vor' (I. Paasonen: MSFOu. 22: 43).

250. Magyar *vejsze* 'Reuse, Fischzaun'

1. A m. *vejsze* 1. 'Reuse, Fischreuse, Senkreuse', 2. 'Fischzaun' változatos formákban él a nyelvjárásokban: *vejsze*, *vejsz*, *véisz*, *véjész*, *vesz*, *vész*, *vésze* (MTSz.), *vejész* (Oklsz.). A rá vonatkozó fontosabb nyelvtörténeti adatok: 1055: Inter *seku ueieze*, *putu ueieze* frn. (TA); 1212/1397/1405: *Veyzhel* frn. (Györffy 1: 329); 1337: *veez* (Oklsz.).

Szavunkat a következő rokon nyelvi szavakkal vetették egybe: osztj. (OL 74) *V al'*, DN *ot'*, Kaz. *os'* 'Zaun, Umzäunung'; cser. (Wichm., közli Toiv.: FUF 19: 159) M *waža* 'Fischzaun', (Beke: Nyr. 48: 13) M V *wajža*, MK *waža* 'lékbe tett vejszeszerű készülék (M MK), vesszőből font kúpalakú halfogó eszköz, melyben a szűk nyíláson belekerült hal nem tud megfordulni, s ily módon nem bír belőle kiszabadulni (V)' (Beitr. 124 ?-lel; Beke: Nyr. 48: 13 ?-lel; Toivonen: FUF 19: 159; SzófSz.; FUV; Rédei: NytudÉrt. 58: 170).

Ez az egyeztetés nem fogadható el. Az osztják magánhangzós szókezdet nem felelhet meg a m. *v*-nek. A magyar szóban a *j* etimologikus, s így az osztj. *t'*, *š* (< óosztj. **č*) helyén a m. *jsz* kapcsolat mindenképpen az etimológia helyessége ellen szól. A cseremisiz szó mind a nyugati, mind a keleti nyelvjárásokban *a*-t tartalmaz, ezért nem tartozhat a cseremisiz nyelv ősi szókincsébe (vö. E. Itkonen: FUF 31: 186). A cseremisiz szó a csuv. *važa* 'Fischzaun', *vabža* 'Fischgerät aus Latten' szó átvétele (Bereczki: NyK 66: 117; Räsänen: FUFA 24: 52 cser. > csuv.).

2. A TESz. szerint *vejsze* szavunk ismeretlen eredetű, jöllehet a „rekesztő halászatnak vejszés formája ősi eredetű lehet”. „Feltehetően az eszközre utaló *vejsze* is régi eleme szókészletünknek” (TESz.). A szó alaktani elemzése a nyelvtörténeti adatok segítségével nem ütközik nehézségekbe. A *vejsze* stb. a legrégibb nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint először birtokos jelzős szerkezetekben fordult elő: *putu ueieze*, *seku ueieze* (TA). Az utótag valószínű olvasata: **vejészé*. Az alább következő etimológia alapján az *esz* > *ész* deverbális névszóképző, a végső *é* pedig egysz. 3. sz. birtokos személyjel. A mai *vejsze* alak úgy keletkezett, hogy a kétnyíltszótagos tendencia értelmében a második szótagbeli *e* kiesett, a birtokos személyjelben pedig *é* > *ē* > *e* rövidülés következett be. A mai *vejsz*, *vész*, *vésze* alakok a korábbi **vejész(é)* > **vejész(é)* formából jól megérthetőek. D. Bartha (Szóképz. 75) szerint az *-asz/-esz* képző eszközneveket is képez.

A kikövetkeztethető *vej-* tövet a következő szócsaláddal egyeztettem: v o g. (MSz.) KL *ujt-* 'alásüllyeszt; hinuntersinken', É *uj-* 'süllyed; sinken', *ujt-* 'lesüllyeszt; versinken' | z ü r j. (WUo.) S P *vej-* 'sinken, versinken', (Gen.) KP *vűj-* 'untersinken' | v o t j. (Munk.) Sz. *vij-*, K *věj-* 'untersinken, versinken, untergehen'. (Wichm., közli Uot.: MSFOu. 65: 54) G *vijn-* 'sinken, versinken' | m o r d. (Paas.) E M *vaja-* 'sinken, untersinken, untergehen' | f i n n *vajoa-* 'sinken, versinken, einsinken, untergehen'; ész *vaju-* ua. | l a p p N *vuoggjo-* -j- 'sink, go to the bottom', L *vuodjo-* 'sinken, absinken', K (1723)

Kld. *oajšyuoitte*- (inch.) 'zu sinken anfangen' (Lindström : Suomi 1852 : 101 ; MUSz. 473 ; Uotila : MSFOu. 65 : 54, 262, SyrjChr. 176 ; Steinitz, FgVok. 38 ; FUV ; ESzK ; SKES). — A rekonstruálható FU alapalak **waja*- 'sinken, einsinken, untersinken' lehetett.

Az első szótagbeli **a* a rákövetkező *j* hatására az ősmagyarban *e*-vé palatalizálódott. Ez a hangváltozás a palatális mássalhangzó-környezet hatására több ősi eredetű szavunkban végbement (vö. Rédei : NytudÉrt. 58 : 168). A magyar szó jelentései közül kétségtelenül a 'Fischzaun' az ősbibb. A rokon nyelvek alapján feltehető 'sinken. . .' jelentésből a korai ősmagyarban az *-esz* deverbális névszóképzővel alakult származék (**wejesz(é) > vejsz(e)*) eredeti jelentése 'lesüllyesztett halfogó rekeszték ; niedergesenkter, versenkter Fischzaun' könnyen megmagyarázható. Jelentéstani szempontból vö. ném. *Senknetz* 'merítőháló', *Senkreuse* 'varsa, vejsze'. A **vej-* 'süllyed ; sinken' igét más szinonimák (pl. az ismeretlen eredetű *süllyed* ua., az ugor eredetű *merül* ua. stb.) szoríthatták ki a használatból. A *vejsze* stb. szó elterjedése és általánossá válása összefüggésben lehet a FU eredetű *fal* 'Wand, Mauer' N. 'a csikvarsa vagy kas tömlőcrésze ; der Teil des Schlammbeißerkorbs oder der Reuse, in dem die Fische gefangen bleiben' jelentésének a fokozatos háttérbe szorulásával.

251. Vogul *ās* ~ osztják *ās* 'Ob'

1. A nyugat-szibériai folyónak, az Obnak a neve az obi-ugor nyelvekben a következőképpen hangzik : v o g. (WV 4) AK KK FK *ās*, P *as*, Sz. *ās* 'der Fluß Ob', (Kálmán, WogTexte 1976. 231) Jk. *ās*, Szi. Szo. Ob *ās* ua. | o s z t j. (DEWO 184) V Vj. *ās*, Trj. J DN Ko. O *ās*, Ni. Kaz. *as* 'Ob ; großer Fluß überhaupt'. Vö. még (uo. 185) Vj. *kōkəŋ-ās* 'Jenissei' ('steiniger *ās*'), Vj. VK *kātāŋ-ās* 'Irtysch (um Tara)', V *nāyi-jēŋkaw-ās* 'Irtysch (sein Wasser ist heller als das des Ob)'. Az obi-ugorra rekonstruálható alapalak : **ās* (l. Honti, GOV 129).

Munkácsi (ÁKE 533) az obi-ugor szókat az iránból származtatta : av. *āfs* 'Wasser'. Az avesza alak helyesen : NomSing. *āf-š*, Acc. *āp-am* (Bartholomae 325, Mayrhofer 1 : 74), vö. még óind *āpah* ua. Az obi-ugor **ās*-nek a fenti iráni szócsaládból való magyarázata hangtanilag nem fogadható el (vö. DEWO 186).

2. Az obi-ugor **ās*-nek az iránból való eredeztetése mégsem vethető el teljesen. Átadó forrásul a következő szócsalád jöhet tekintetbe : óind *āsaŋ* 'Asche, Staub', lat. *ārere* 'trocken sein', toch. A *āsar* 'trocken', hettita *hassi* 'auf dem Herde', ném. *Asche* 'hamu' stb. < ieur. **ās-* 'brennen' (Mayrhofer 1 : 83). Kétségtelenül nehézséget jelent, hogy az etimológiai tag az iráni nyelvekben nincs adatolva, de az óind szó alapján feltehető, hogy a szó egykor az indoiráni (árja) nyelvcsalád iráni ágában is megjelent. Az átadó nyelvi alakul feltehető őś- vagy óiráni **āsa-*, ill. középiráni **ās* alaknak az obi-ugor **ās* szabályosan felel meg. Az iráni *ā* → obi-ugor **ā* hanghelyettesítésre vonatkozóan l. Korenchy, ILOS 96.

Amennyiben a szó valóban megvolt az iránból, a vog. *ās* ~ osztj. *ās* 'Ob' folyónév jelentéstani magyarázata nem ütközik nehézségekbe. Az obi-ugor **ās* eredeti jelentése 'fehér (hamuszürke) folyó ; (weißer) aschfarbener Fluß' lehetett. E feltevést támogatja az Ob török-tatár elnevezése : kaz.-tat., tel.

Ak Umar 'Ob' (ak 'weiß', umar 'großer Strom'), vö. Radloff 1 : 1790. Hasonló folyóelnevezések más nyelvekben is vannak : m. *Fehér-Körös, Bjelája* (< or. *белый* 'fehér'; az or. *Белая* valószínűleg tükörfordítás a kaz.-tat. *Ak Idil* 'weißer Strom, Belaja' kifejezésből, vö. Radloff 1 : 1509).

3. Az itt feltett iráni szóval esetleg kapcsolatba hozható bizonyos permi és vogul fémnevek első eleme : zürj. *ez-iz* ~ votj. *az-veš* 'Silber'; zürj. *oz-iz* ~ votj. *uz-veš* 'Zinn' ~ vog. (WV 19) FK *5t-was*, P *at-was*, Szo. *āt-was* 'Blei' (l. MSzFE *ezüst* alatt). E fémnevek feltehető eredeti jelentése — amennyiben az előtagban valóban egy 'fehér, szürke; weiß, grau' jelentésű szó rejlik — 'fehér/szürke fém; weißes/graues Metall' lehetett (vö. Wichmann : Vir. 1987 : 23, JSFOu. 16/3 : 5). A zürj. *ez* ~ votj. *az* korai őispermi előzménye **āz* lehetett. A zürj. *oz* ~ votj. *uz* is megmagyarázható korai őispermi **āz*-ból (zürj. *o* ~ votj. *u* < őispermi **o* < korai őispermi **ā*). A vog. *āt* stb. (< ősvog. **āt*) nagyon régen, az **s* > *t* hangváltozás előtt kerülhetett át. Ezért nincs kizárva, hogy a permi szavak és a vogul FU kori átvétel az árából : ősarja **āsa* → FU **āsā*. Persze ezek lehetnek egymástól független kölcsönzések is. Mindez rendkívül óvatos hipotézis, mivel az idézett fémnevek előtagja sem a permi nyelvekben, sem a vogulban nem fordul elő önállóan, s így a feltett 'fehér; weiß' jelentés sem bizonyítható (vö. E. Itkonen : FUF 32 : 72). — Talán ugyanez a 'fehér' jelentésű szó lappang a Munkácsi által feljegyzett *az-iz* alakban is (l. VotjNépkHagyom. 187), mely votjákul jól tudó nyelvmestere számára érthetetlen szó volt. Wichmann (i. h.) a votják szónak 'weißer Stein; weißsteinig' jelentést tulajdonít. Vajon nem ugyanez a szó rejlik még a votj. *az-kučo val* 'pej paripa; Braunfuchs' (Munkácsi, VotjNépkHagyom. 62, 64) kifejezésben is? (vö. *kučo val* 'tarka ló; buntos, scheckiges Pferd'). Sajnos, a votj. *az* — önálló szóként és egyértelműen 'fehér' jelentésben — egyetlen számomra ismeretes forrásban sem fordul elő.

4. Legutóbb H. Katz (FUM 6 (1982) : 173—4) foglalkozott a vog. *ās* ~ osztj. *ās* 'Ob' szó etimológiájával. A keleti osztják *ā* ~ *i* váltakozás alapján (DEWO 184 : V Vj. *ās* ~ V VK *išōγ* 'наша Обь; unser Ob') felteszi, hogy az obi-ugor **ās* [Katznál **ās*] a vog. Szo. *is* 'Schattenseele, Schatten' ~ osztj. Kr. C *is*, Ni. Kaz. *is* 'Schatten-, Freiseele' szó alakváltozata. Feltevése bizonyításául olyan jelentéstani párhuzamokra hivatkozik, mint pl. osztj. V Vj. *lil* 'Atem, Seele, Lebenskraft' ~ Vj. *liləŋ jəŋk* 'im Winter aus der Quelle sprudelndes frisches Wasser' (*liləŋ* 'lebendig, lebend, frisch (Wasser im Frühjahr)'), vog. KK *liləŋ wit* 'Lebenswasser', osztj. V *jel* 'Quellader'.

Ezek a jelentéstani analógiák Katz származtatását egyáltalán nem támogatják, mivel az idézett kifejezések nem vizet vagy folyót jelentenek, hanem forrásból kibugyogó *f r i s s* vizet, ill. folklórszövegekben gyakran előforduló *é l e* vizet. Az viszont aligha képzelhető el, hogy 'friss víz, életvíz' jelentésű jelzős szerkezetek előtagja ('friss, élő; frisch, lebend') valamely nyelvben 'folyó, folyam; Fluß, Strom' jelentést öltene magára. Az osztj. V *jel* 'Quellader' (~ m. *él* 'leben' stb.) jelentéshez vö. or. *жумь* 'él; leben' ~ *жубей* 'forrás; Quelle'. A 'friss víz, élő víz; frisches Wasser, lebendes Wasser' (vö. még or. *живая вода* 'frisches, lebendes Wasser') ellentéte az osztj. V *jel* 'Quellader' (DEWO 469—470) V Vj. *kāla* 'sterben' ~ 'brandig werden, verderben (Wasser im Winter; die Fische werden betäubt und sterben, wenn sie nicht zum Quellwasser schwimmen können', V Vj. *kālam jəŋk*, DN Kr. C *χātəm-jəŋk*, Kaz.

χᾱλᾶμ ἵηκ 'brandiges Wasser'. — Az egyeztetés hangtanilag sem lehetséges, minthogy a hivatkozott keleti osztják *ä ~ i* paradigmátikus váltakozás keleti osztják eredetű, és nem nyúlik vissza az obi-ugor korig (vö. Honti, GOV 73kk., 104kk.)

252. Osztják *saran* 'Kessel'

O s z t j. (KT 872) *V sānar : kät pēlyanōy ältta s.* 'an zwei Henkeln getragener Kessel', Trj. *sāran* 'großer Kessel', DN *saran* 'eine Art großer Kessel', Ni. *saran*, Kaz. *saran*, O *sārān* 'Kessel', (PD 2707) Ko. *carān* 'großer Topf'.

E fontos műveltség szó eredetét mind ez ideig nem sikerült megfejteni. Lássuk, mit ír ezzel kapcsolatban a DEWO (1372): „Es muß sich um ein Lehnwort (mit der auch in ru. Lehnwörtern anzutreffenden doppelten Vertretung von *a > ostj. *a* und **ä*) handeln. St [einitz] vermutete tat. Ursprung, konnte aber ein passendes Original nicht ermitteln. Futaky (Tungusische Lehnw. des Ostj. 58) hält das Wort für tung. Ursprungs, bisher gibt es jedoch keine Anhaltspunkte für einen derartigen Einfluß des Tung., wie ihn das in allen ostj. Dialekten verbreitete Wort voraussetzen würde.”

Véleményem szerint az osztj. *saran* stb. a következő zürjén szó átvétele: (WUo.) *V saran* „1¹/₂—2 Arschin langer Holztrog, an beiden Enden offen (wird beim Fischen quer im Boot zum Aufwinden der Netze verwendet; beim Reinigen von Beeren werden diese in kleinen Mengen längs des Bodens in ein anderes Gefäß geschüttet, wobei der Abfall zurückbleibt)”, (Fokos-Fuchs) *V saran* 'ein längeres konkaves Brett, das entlang die zu reinigenden Beeren gerollt werden, wobei der Schmutz zurückbleibt', (SzrSzik) AV Szkr. *saran* 'лоток'.

A jelentéstani egyezés (zürj. 'Trog' ~ osztj. 'Kessel') szabályos. Hanghelyettesítések: zürj. *s-r-n* → osztj. *s-r-n*. Az osztj. *V* nyelvjárásban hangátvetés (*-ran > -nar*) történt. A szókezdő Ko. *c* szabálytalan. A zürjén első szótagi *a*-t az osztjákban egyrészt **a*-val (*V* Trj. Ni.), másrészt **ä*-vel (DN Ko. Kaz. O) helyettesítették. A nem-első szótagi hangmegfelelés is (zürj *a* → osztj. **a*, **ä*) szabályszerű.

Toivonen (FUF 28: 91; ESzK ?-lel) a zürjén szót a finn (Lönnr.) *särä* 'mindre tråg, som vid rökning av kött nyttjas till uppfångande av det neddrypande flottet' szóval vetette egybe. Nem fogadható el, mivel a finn szó onomatopoeitikus eredetű (SKES *säristö* alatt).

253. Osztják *täs* 'Kleiderware'

1. A címként megadott o s z t j á k szó mind a három nyelvjárás területén el van terjedve: (KT 1027) *V Vj. täs* 'Kleiderware, Ware', Trj. *täs* 'Kleiderware, Ware, Eigentum, Gut', DN *täs* 'Raubtier, Wild, das wegen seines Pelzes geschossen wird (nicht Elentier und Wildrentier?)', Raubtierfell (auch vom Elentier und Wildrentier?)', Č Č Kr. *täs* 'Fell des Wildes (Č Kr.), Fellware (Č), Ware (Kr.), Ni. Kaz. *täs* 'Eigentum, Gut (Geld, Tiere, Kleider usw.)', (PD 2444) Ko. *täs*, J *täs* 'Ware. Az interdialektális *s ~ š ~ ś* megfelelés arra mutat, hogy a szó — széles körű elterjedtsége ellenére — nem tartozhat az osztják nyelv ősi szókincsébe.

2. A tarka szibilánsképviselet nem vezethető vissza egyetlen ősosztják előzményre, ezért kézenfekvőnek látszik, hogy jövevényszóval dolgozunk. Átadó nyelvi forrásként elsősorban a zürjénre gondolhatunk, de alkalmas szót a zürjén szótárakban nem találunk. Az alább közlendő votják szó alapján az osztj. *tās* ~ *tāš* ~ *taš* előzményeül egy zürj. **dīs* alakot következtethetünk ki. Vö.: votj. (Wied.) *dīs*, *dīs*, *dīs-kut* 'Kleidung' (*kut* 'Fußbekleidung'), (Munk.) Sz. K *dīs* 'Kleidung', Uf. Sz. *čīn-dīs*, K *čēn-dās* 'Fingerhut' (*čīnī* 'Finger'), (Wichm.) G M J MU Uf. *dīs* 'Kleidung'; Kaftan, Rock (J) [1785: *дыськутъ нулысько* 'ношу одежду', *дысьо*, *куто* 'одежный', Дамаскин; in. Т. И. Тепляшина, Памятники удмуртской письменности XVIII века. Москва 1966. 172, 178. 1.]. A votjákban (az újabb adatokban) *i* > *i* hangváltozás történt a rákövetkező *s* hatására.

A votj. *dīs* > *dīs* és az osztjákba átkerült *tās* stb. alapján feltehető, hogy a szó — **dīs* alakban — egykor a zürjénben is megjelent. Az osztjákban zürj. *d*—*s* → osztj. *t*—*s/š/s* hanghelyettesítés történt. A zürj. *s* → osztj. *s*, *š*, *s* hanghelyettesítésre vonatkozóan l. Toivonen: FUF 32: 116—7. A zürj. *i* ~ ősosztj. **ā* hanghelyettesítés szokatlan — Toivonennél (FUF 32: 137—9) egyetlen példát sem találunk rá —, de nagyon régi átvételek esetében elképzelhető (vö. Rédei, SLW 44, 110).

A zürjén alapján feltehető eredeti 'ruha; Kleidung' jelentésből az összes többi osztják jelentés ('Fell des Wildes, Eigentum, Gut') jól megérthető.

254. Zürjén *mēpal*- ~ votják *malpal*- 'denken'

A zürj. (Fokos-Fuchs) V *mēpal*-, *mēpal*- 'denken, nachdenken, überlegen, zaudern, sich vorstellen, sich etw. einbilden', (SzerSzIK) Szkr. *mēvpal*-, Pecs. KSz. *mēpal*-, Vm. FV *mēpal*- думать, размышлять, мыслить ~ v o t j. (Munk.) Sz. K *malpal*-, *nalpal*- 'denken, ausdenken; auf [o: an] etw. denken, wollen; fühlen, traurig sein', (Wichm.) G J *malpal*- 'denken, im Sinne haben' ősspermi kori származékigék (etimológiai összetartozásukra vonatkozóan l. ESzK). A zürj. [(KRSzl.) *mēvp* 'мысль, дума, мнение' nyelvújítási szó (ESzK). A votj. *nalpal*-alak *m*—*p* > *n*—*p* elhasonulás útján jött létre.

A zürj.-votj. *pal* toldalék *p*-je denominális igeképző, mely önállóan egyáltalán nem, s összetett képzőkben is csak elvétve (pl. *-pt-*) fordul elő (l. A. Kövesi, Permiképz. 277). Az *al* deverbális gyakorító képző (uo. 200 kk.). A *pal* a fenti származékban kétségtelenül összetett képző, jöllehet előfordulására több példát nem tudok idézni.

A zürj. *mēl*- ~ votj. *mal*- tő a következő etimológiai szócsalád tartozéka: zürj. (WUo.) *mīl*: Sz. Lu. *mīl-kīd*, V Ud. P *mīv-kīd*, I *mī-kīd* 'Verstand, Vernunft (Sz. Lu. V Ud. I), Verständnis, Gemütsart (P), Sinn, Sinnesart, Denkungsart (I), Charakter (Ud. P)', (Gen.) KP *mōl-kōd* 'Charakter' | votj. (Munk.) Sz. *mīl*, K *māl* 'Lust', Sz. *mīl-kīd*, K *māl-kād* 'Gemüt, Herz, Gesinnung, Denkweise, Sinn, Lust, Wunsch, Wille', (Wichm.) G *mīl-kīd*, MU *mīv-kīd* 'Gemüt, Gemütsstimmung, Gesinnung, Gedanke' | finn *mieli* (Gen. *mielen*) 'Sinn, Gemüt, Gemütsart, Gesinnung, Laune' stb. (SKES; ESzK). — A zürj.-votj. *mīl* szóban ősspermi **ū* (> *i*) tehető fel. A zürj. *mēl*- ~ votj. *mal*- alapján rekonstruálandó ősspermi **ō* az **ū* hangból *l* előtti nyíltabbá válással keletkezett. Az **ū* > **ō* (> zürj. *e*, votj. *a*) nyíltabbá válásról l. Rédei: NyK 65: 371 kk.

255. Votják *šektal-* 'bewirten'

V o t j. (Munk.) Sz. K *šektal-* 1. 'ehren, achten, verehren', 2. 'bewirten, einen zum Essen od. Trinken nötigen', (Wichm.) G MU *šektal-* 'zu trinken geben, bewirten', (Munk.) Sz. K *šektašk-* 'schmausen, Gastmahl halten'. — Eme votják ige *ktal*, ill. *ktask* eleme képzőbokr. A *kt* — amely maga is összetett képző — a FU **kt* műveltető képzővel azonos (vö. NyH⁷ 74; Györke, Wortb. 12; D. Bartha, Szóképz. 43–44). Ez a ma már nem élő képző a permi nyelvekben csupán egy-két származékban fordul elő: zürj. *juktal-* 'tränken, zu trinken geben', votj. *beriktj-* 'umdrehen, umkehren', *valektj-* 'belehren, unterrichten' (A. Kövesi, Permiképz. 175). Az *al*, ill. az *ask* frekventatív-duratív-kontinuatív cselekvést kifejező ige-képző (A. Kövesi, i. m. 200 kk., 342 kk.).

A képzők leválasztása után visszamaradó *še-* igei tő a votj. (Munk.) Sz. *ši-*, *šij-*, K *šiš-* 'essen', (Munk.) Sz. *šud-*, (Wichm.) G *šudj-* 'zu essen geben' (~ zürj. *šoj-*, FSz. *šoj-*, KP *šu'-j-* ua. ~ finn *syö-* ua. stb.) ige családjába tartozik. Az első szótagban mutatkozó magánhangzó-eltérés a FU alapalakul feltehető **sewe-* első szótagi *e*-jének korai őpermi kori nyelvjárási különfejlődésével magyarázható: 1) FU **e* > PP **q* > zürj. *o*, *q* ~ votj. *u*, *ü* (zürij. *šoj-*, *šoj-* ~ votj. *šud-*, *šudj-*); a votj. *ši-*, *šij-* alakban sporadikus **u* > **i* > *i* változás történt a szókezdő *š* hatására (l. E. Itkonen: FUF 31: 277–8); 2) FU **e* > PP **q* > **q̄* (a palatális mássalhangzó-környezet hatására) > votj. *e*: Sz. G *šes* 'gefräßig, gierig (Tier)' (ez utóbbi szó idetartozására vonatkozóan l. Rédei: NyK 80: 123); 3) FU **e* > PP *e*: *še-*: *šektal-*, *šektašk-*. Az *e* velarizálódását a szóeleji jésített *š* akadályozta meg (vö. E. Itkonen: FUF 31: 309, 314, 325). Az 'essen' → 'bewirten, einen zum Essen od. Trinken nötigen' (*šektal-*), ill. 'schmausen, Gastmahl halten' (*šektašk-*) jelentésváltozás nem szorul bizonyításra.

256. Votják *šuan* 'Hochzeitsfest'

V o t j. (Munk.) Sz. K *šuan* 1. 'die letzte Hochzeitsfeier am Sommerfeste, nach welcher die Braut vom Elternhause definitiv weggeführt wird', 2. 'Hochzeitsleute', (Wichm.) G *šuan* 'Hochzeitsfest, Hochzeitfeierlichkeit; Hochzeitgefolge, Hochzeitleute' [1785: *сванъ* 'свадьба', Дамаскин; in: Т. И. Тепляшина, Памятники удмуртской письменности XVIII. века. Москва 1966. 143. 1.] — Az itt közölt votják szó deverbális főnév, *an* eleme az *an* főnév- és folyamatos melléknévi igenévképzővel azonos. Az *an* változat alapján egy második igeragozási osztályba tartozó votj. **šual-* 'eszik; essen' ige-tővet posztulálhatunk, ehhez a típushoz ui. a melléknévi igenév képzője *an* alakban járul (l. Fuchs, in: Wichmann, WotjChr. 160: A. Kövesi, Permiképz. 253 kk.). Bereczki (NyK 79: 73) szerint a *šuan* szóban az *a* azért nem vett részt az egyébként szabályos *a* > *o* hangváltozásban, mert „a nyelvérzék számára elhomályosult a tő- és a képzőmorféma kapcsolata”. Ennek ellene szól az a körülmény, hogy az *on/an* igenévképző az első igeragozási osztályban kivétel nélkül *on* alakban szerepel (l. A. Kövesi, Permiképz. 251–263). Jelentéstani szempontból vö. (Munk.) *ju-* 'trinken' ~ 'feiern, Fest halten', *juon* 'Getränk' ~ 'Fest'.

A votják szó átkerült a cseremiszbé: P B Jp. *süjän*, B BJ M *süjän* 'lakodalom, esküvő' (Bereczki: i. h.). L. még a 255. sz. etimológiát!

257. Votják *šetem* 'häßlich, garstig'

A votj. Sz. *šetem*, K *šötem*, (Wichm.) G *šetem* 'häßlich, garstig' tem eleme fosztóképző. A *še-*, *šö-* töben a következő votják szó rejlik: (Munk.) Sz. *šej*, K *šój*, (Wichm.) G *šej*, *šej*, J *šój* 'Leiche, Aas' (~ zürj. V Sz. Lu. *šoj*, VL *šuj*, FSz. *šoj* ua.). A permi szavakról legutóbb l. Rédei: NyK 84: 224. A votj. *šetem*, *šötem* alakban a *j* eltűnt (vö. Uotila: MSFOu. 65: 263–9, 378–380).

A zürj. *šoj* ~ votj. *šej* eredeti jelentése 'test, alak; holttest; Körper, Leib, Gestalt; Leiche' lehetett. A 'test; Körper, Leib' ~ holttest; 'Leiche' jelentésvizonyhoz vö. m. *test* ~ *holttest*; finn *ruumis* 'Körper, Gestalt' ~ 'Leichnam, Leiche'; ném. *Leiche* 'holttest' ~ gót *leik* 'Körper, Fleisch, Leiche' < ieur. **lig-* 'Gestalt'; or. *mpyn* 'Leiche' ~ bolg. *trup* 'Rumpf, Baumstamm, Kadaver' (Vasmer, REtWb. 3: 143–4).

A votj. *šetem*, *šötem* feltehető eredeti jelentése tehát 'alaktalan, formátlan; gestaltlos, formlos' lehetett. Ebből a 'csúnya, rút; häßlich, garstig' jelentés jól megérthető. Jelentéstani szempontból vö. m. *alak* 'Gestalt, Form' ~ *alaktalan* 'gestaltlos, formlos'; finn *muoto* 'Form, Gestalt' ~ *muodoton* 'formlos, gestaltlos, häßlich, unschön, garstig'; lat. *dēfōrmis* 'éktelen, eltorzított, rút; alaktalan' ~ *fōrma*, 'forma alak,'; or. *образ* 'kép, ábrázat, külső' ~ *безобразный* 'csúnya, rút'.

258. Mordvin *verges* 'Wolf'

Helimskij (NyK 86: 199) a zürj. (Lytk., Drevneperm. 124) ózürj. *varkes* 'люкавый, дьявол, чорт', (WUo.) I *varges* 'hart, streng, zum Schlagen geneigt, zänkisch; listig, schlau', (SzsSzlK) AV KSz. Pecs. Ud. Vm. *vargēs*, FV I *varges* 'хитрый, лукавый, коварный' és a votj. (URSzl. 1983) *vargas*: v. *adami* 'одинокий человек; человек не занимающийся определенным делом' szót — ezek etimológiai összetartozására vonatkozóan l. ESzK — indoeurópai átvételnek tartja és az ieur. **ureg-*/**uerg-* 'stoßen, drängen, treiben, feindselig verfolgen' gyök tartozékaival (balti-szláv **uorgo-s*, **uergo-s*: litv. *vařgas* 'Not, Elend', lett *vārgs* 'elend, siech', óbolg. *vragъ* 'Feind', or. *sópoz* 'Feind, Teufel') veti egybe. Etimológiájával kapcsolatban megjegyzi: „A közvetlen ieur. forrás nem világos. Az iráni nyelvekből a megfelelők hiányoznak (de vö. av. *vahrka-* 'Wolf', óind *vřkah* < ieur. **ulkyos*)” (i. h.).

Úgy látom, ez az etimológia néhány korrekcióra szorul. A zürjén és a votják szó kétségtelenül összefügg egymással. Hozzájuk kapcsolom még a m o r d. (Paas.) E *verges*, *vergis*, M *vergas* 'Wolf' szót is. Helimskij jól sejtette meg, hogy a permi szavak indoeurópai jövevények. Véleményem szerint ezek és a mordvin szó közelebből a korai ősarjából származnak, a megfelelők nemcsak az óindben, hanem az iráni nyelvekben is jól adatolhatók: korai ősarja **vřkas* (< ieur. **ulkyos*, Pokorny. IEW 1178): óind *vřkah* 'Wolf', av. *vahrka-*, pehl. *gurg*, khotan-szaka *birgga-*, szogd *wyrk*, perzsa *gurg*, kurd *varg* ua. (Mayrhofer 3: 240; Bartholomae 1418; Bailey 289; MacKenzie).

A FP alapalak **warkas(e)* ~ **werkas(e)* 'Wolf' → 'Teufel' lehetett. Az első szótagi mord. *e* és zürj.-votj. *a* epentétikus magánhangzók. A megőrzött szóvégi *s* arra mutat, hogy a szócsalád az árja jövevénytiszta rétegbe tartozik. Nincs kizárva hogy egyfelől a mordvin szó, másfelől a permi szavak külön átvételek az ősarjából.

259. Lapp *viekká*- 'run, walk'

Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. P AV I Ud. *vo*- 'kommen; (V Sz. Lu. P auch) reifen, zur Reife gelangen', (SzlK) FSz. *vo*- 'прибыть; прийти, приехать', (Gen.) KP *vu*- 'kommen', (Lytk.) KP *vu-olt*- 'мгновенно прийти', KP *vo'lli*- 'приходить на время' | v o t j. (Munk.) Sz. *vu*-, K *vü*-, *vu*- 1. 'kommen, ankommen, herbeikommen', 2. 'reifen, reif werden, heranwachsen', 3. 'Zeit od. Gelegenheit haben zu etw.', (Wichm.) G *vuî*-, M J *vuî*-, J MU *vuî*- 'kommen; reif werden, fertig werden; werden (Zeit)'. — A zürj. o, FSz. o, KP o (*vo'lli*-) alapján őspermi *o, a KP *vu*- alapján viszont őspermi *q teendő fel. A votják szó mind a két feltevést megengedi. A KP *vu*- alak u hangjának hangsúlytalansága az egytagú szavakban megfigyelhető hangsúlyingadozással függhet össze (Lytkin, VokPerm. 30); de vö. *vu-olt*! A KP u < *q másodlagos lehet, így az őspermire *vo- igető rekonstruálható (l. ESzK).

A PP *vo- szót egyeztetethetnek gondolom a következő l a p p szóval: N *viekká*-g- 'run, walk', L *viehká*- 'laufen; auch: zwischen zwei Stellen rasch od. in Eile gehen (ohne zu laufen)'.

A lap *ie* második szótagi *ä* előtt előlapp *ä vagy *ē hangra utal (vö. Korhonen, Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki 1981. 88, 93. l.) Ameny nyiben a permi szavak és a lapp egymással összetartoznak, csupán *ä jöhet tekintetbe. A feltehető FP alapalak *wäke- lehetett. Magyarázatot igényel még a permi 'jön; kommen' és a lapp 'fut, megy; laufen, gehen' jelentéviszony. Ehhez vö. zürj. *lokt*-, *lok*- 'kommen' ~ votj. *likti*- ua. ~ finn. *lähte*- 'fort-, losgehen, gehen, abfahren', észt *lähe*- 'gehen' (a *minema* 'gehen' ige szuppletívus alakja). A 'megy; gehen' ~ 'fut; laufen' jelentésmegfelelésre vonatkozóan l. votj. *koški*- 'elmenni, eltávozni; weggehen, sich entfernen' ~ 'járni; gehen' ~ 'futni; laufen, rennen'.

260. Csuvas *šepše*, *šopše* 'kád'

Z ü r j. (WUo.) *šepis* 'Sack', (SzlK) AV *šepis* | v o t j. (Munk.) G *šepis*, K *šepäs* 'lederner Sack, Ranzen' | c s e r. (Ramst.) KH *šuwâš* 'Blasebalg, lederner Sack, Schlauch, Stiefelstulpe', (PS) B *šuwâš* 'Lederbeutel'. — FP *šopp3-s3 'Sack'. A permi nyelvekben végbement *o > e delabializációra vonatkozóan l. Rédei: NyK 86: 193, 194, FUF 46: 56, 58.

Tarakanov (Займствованная лексика в удмуртском языке. Ижевск 1982. 33. l.) a votják szót a csuv. *šepše*, *šopše* долбленная кадка (из целого дерева) átvételének tartja. Tekintettel a votják szó biztos megfelelőire a zürjénben és a cseremiszből, ezt a származtatást nem fogadjuk el. Úgy látjuk, hogy fordított irányú kölcsönzés történt: a csuvas alakok származnak a finnugor nyelvekből. E mellett szól a csuvas első szótagi kettős magánhangzó-képviselő: e ~ o (az o feltehetőleg u, y hangot jelöl). A csuv. *šepše* alak a votjából, a *šopše* [= *šupše*] pedig a cseremiszből való jövevény lehet.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

von KÁROLY RÉDEI

247. Die Herkunft des Flußnamens *Ob*

Der Flußname *Ob*, welcher aus dem Russischen in die anderen europäischen Sprachen geraten ist, ist syrischer Herkunft, ebenso wie viele andere Fluß- und Ortsnamen in Westsibirien. Dasselbe Wort *ob* findet sich in dem Namen *Ob-va*, in dem eines Nebenflusses der Kama. Syrj. *ob* ist aus dem Mitteliranischen gekommen: **āb*: pehl. *āb*, neu-pers. *āb* 'Wasser'. Miran. **ā* → frühurperm. **a* > urperm. **q* > syrj. *o* ist regelmäßig.

248. Ungarisch *fedd* 'rügen'

Die frühere Form dieses Verbs war nach dem Zeugnis der sprachgeschichtlichen Belege *fegy*. Das heutige *fedd* ist aus *fegy* durch Depalatalisierung und Dehnung in intervokalischer Lage (*d* > *dd*) entstanden. Die Form *fegy* (> *fedd* < *feddek* usw.) entwickelte sich durch sporadischen Lautwandel *ny* > *gy* aus *fen* (*feny*) 'schärfen, wetzen, spitzen'. In semantischer Hinsicht vgl. *vkire feni a fogát* 'jn auf dem Strich haben, auf jn scharf sein', *fenekedik* 'einen Zahn auf jn haben', *fenyeget* '(be)drohen schmähen'. Die zwei letzterwähnten Verben sind ebenfalls Ableitungen von *fen*.

249. Ungarisch *iktat* 'einschalten'

Der Stamm *ik-* kann folgendem mordwinischen Wort gleichgesetzt werden: E M *jaka-* 'gehen, umhergehen, wandern'. Die rekonstruierbare FU Grundform mag **jakka-*, die Grundbedeutung 'gehen, gelangen, geraten' gewesen sein. Im Ungarischen ging ein Lautwandel FU **ja-* > urung. *jo* > *i-* vonstatten. Das Element *tat* ist Kausativsuffix. Somit dürfte die ursprüngliche Bedeutung von *iktat* 'irgendwohin gelangen, geraten lassen' gewesen sein.

250. Ugarisch *vejsze* 'Reuse, Fischzaun'

Ung. *vejsze*, *vejsz*, *vejész*, *vész* usw. kam in den ersten sprachgeschichtlichen Belegen in possessivattributivischen Konstruktionen vor: *putu ueize*, *feku ueize*. Die Lesart des Nachgliedes war höchstwahrscheinlich **wejšészé*. Das *esz*, *ész* ist ein deverbales Nominalsuffix und das auslautende *e* ist Px3Sg. Die heutige Form *vejsze* läßt sich aus **wejšészé* durch den Ausfall des *e* und durch die Abkürzung des *é* (*é* > *ē* > *e*) gut erklären. Der Stamm *vej-* kann etymologisch mit der folgenden Wortsippe zusammengehören: wog. *uj-* 'sinken' | syrj. *vej-* id. | wotj. *vij-* id. | mord. *vaja-* id. | finn. *vajoa-* id.; est. *vaju-* id. | lapp. *vuoggjo-* id. — FU **waja* 'sinken, einsinken, untersinken'. Das *a* der ersten Silbe wandelte sich im Ugarischen unter dem Einfluß des nachfolgenden *j* in *e*. Aus der Bedeutung 'sinken' läßt die Bedeutung der Ableitung **wejšészé* leicht erklären; 'niedergesenkter, versenkter Fischzaun' → 'Fischzaun, Reuse'. Vgl. dt. *Senknetz*, *Senkreuse*.

251. Wogulisch *ās* ~ ostjakisch *ās* 'Ob'

Die rekonstruierbare obugrische Form **ās* stammt möglicherweise aus dem Iranischen. Als Quelle könnte folgende Wortsippe in Betracht kommen: aind. *āsah* 'Asche, Staub', toch. *āsar* 'trocken' usw. Die Tatsache, daß das Wort in den iranischen Sprachen nicht belegt ist, bereitet — was die Wahrscheinlichkeit dieser Erklärung anbelangt — zweifellos Schwierigkeiten. Aufgrund des altindischen *āsah* könnte man aber annehmen, daß das Wort einst auch im Iranischen vorhanden gewesen sein mag. Das obugr. **ās* kann einer ur- bzw. mitteliranischen Form **ās* regelmäßig entsprechen. Zu der Lautsubstituierung iran. **ā* → obugr. **ā* s. Korenchy, ILOS 96. Als ursprüngliche Bedeutung des Wortes **ās* 'Ob' kann gemäß dieser Etymologie 'weißer/aschfarbener Fluß' angenommen werden. Semantische Parallelen — Flußnamen mit ähnlicher ursprünglicher Bedeutung — bieten sich aus vielen Sprachen.

252. Ostjakisch *saran* 'Kessel'

Ostj. V *sānar*, Trj. *sāran*, DN *saran*, Ni. *saran*, Kaz. *saran*, O *sāran* 'Kessel' < syrj. *saran* 'Holztrog usw.' Lautsubstituierungen: syrj. *s-r-n* → ostj. *s-r-n*. In ostj. V *sānar* ist Metathese (*-ran* > *-nar*) geschehen. Syrj. *a* in der ersten Silbe wurde im Ostjakischen einerseits durch ostj. **ā* (V Trj. Ni.), andererseits durch ostj. **ā* (DN Kaz. O) substituiert.

253. Ostjakisch *täs* 'Kleiderware'

Dieses Wort kommt in allen drei ostjakischen Dialektgebieten vor: V *täs*, DN *täs*, Kaz. *taš*, O *taš* 'Ware, Kleider, Eigentum'. Die unregelmäßige Sibilantenentsprechung (*s* ~ *š* ~ *ś*) spricht dafür, daß es sich hier um ein Lehnwort handelt. Als Gebersprache könnte man in erster Linie an das Syrjänische denken, ein lautlich und semantisch passendes Wort finden wir aber im Syrjänischen nicht. Aufgrund des wotj. *dīs* (>) *dīs* 'Kleidung' kann man eine vermutlich ausgestorbene syrjänische Form **dīs* erschließen, aus welcher sich ostj. *täs* usw. erklären läßt. Zu der Lautsubstituierung syrj. **š* → ostj. *s*, *š*, *ś*, s. Toivonen: FUF 32: 116–7. Die Vokalentsprechung syrj. *ī* → ostj. **ā* ist ungewöhnlich, aber im Falle von alten Entlehnungen durchaus möglich.

254. Syrjänisch *mēpal-* ~ wotjakisch *malpal-* 'denken'

Das Element *pal* der obigen Verben ist ein Ableitungssuffix. Syrj. *mēl-* ~ wotj. *mal-* können mit folgenden Wörtern verglichen werden: syrj. *mīl*: *m.-kid* 'Verstand, Vernunft' | wotj. *mīl*: *m.-kid* 'Gesinnung, Denkweise, Lust' | finn. *mieli* 'Sinn, Gemüt'. Syrj.-wotj. *ī* in *mīl* geht auf urperm. **ū* zurück. Das in syrj. *mēl-* und wotj. *mal-* anzunehmende **ō* ist durch Offenwerden (vor dem nachfolgenden *l*) aus **ū* entstanden.

255. Wotjakisch *šektal-* 'bewirten'

ktal in wotj. *šektal-* ist ein zusammengesetztes Ableitungssuffix: *kt* + *al*. Der Stamm *še-* kann etymologisch mit wotj. *ši-*, *šij-* 'essen', *šud-*, *šudj-* 'zu essen geben' (< FU **sewe-*) verknüpft werden. Der Vokalismus läßt sich durch die divergente dialektale Entwicklung des FU **e* im Urpermischen erklären: **e* > PP **o* > wotj. *u*, *ü* (*šud-*, *šudj-*), wotj. *u* > *ī* > *i* (*ši-*, *šij-*); **e* > PP *e* > wotj. *e* (*še-ktal-*) usw.

256. Wotjakisch *šuan* 'Hochzeitsfest'

Dieses Wort ist ein deverbales Substantiv mit dem Suffix *an* (~ *on*) aus einem Verb **šual-* 'essen' (vgl. *ši-* 'essen', *šud-* 'essen geben'). In semantischer Hinsicht vgl. wotj. *ju-* 'trinken' ~ *juon* 'Getränk' ~ 'Fest'.

257. Wotjakisch *šetem* 'häßlich, garstig'

Das *tem* in wotj. *šetem*, K *šotem* 'häßlich, garstig' ist mit dem Karitivsuffix identisch. Der Stamm *še-*, *šo-* kann folgendem Wort gleichgesetzt werden: wotj. *šej*, *šoj* 'Leiche, Aas' (~ syrj. *šoj*, *šoj* id.). Die ursprüngliche Bedeutung mag 'Körper, Leib, Gestalt; Leiche' gewesen sein. Somit war die frühere Bedeutung der Ableitung *šetem* 'gestaltlos, formlos'. Vgl. finn. *muoto* 'Form, Gestalt' ~ *muodoton* 'formlos, gestaltlos' ~ 'häßlich, unschön, garstig', lat. *fōrma* 'Form, Gestalt' ~ *dēfōrmis* 'formlos, garstig, unschön usw.

258. Mordwinisch *veřges* 'Wolf'

Syrj. *varges* 'Teufel, listig, schlau' | wotj. *vargas*: v. *adami* 'одинокый человек' | mord. E *veřges*, *veřgis*, M *veřgas* 'Wolf' < frühurur. **vrkas*: aind. *vrkaḥ* 'Wolf', aw. *vahrka-*, pehl. *gurg* id. usw. Mord. *e* und syrj.-wotj. *a* in der ersten Silbe sind epenthetische Vokale. Es ist nicht ausgeschlossen, daß einerseits das mordwinische Wort, andererseits die permischen Wörter gesonderte Entlehnungen aus dem Uralischen sind.

259. Lappisch *viikká-* 'run, walk'

Das lappische Wort gehört etymologisch mit den folgenden permischen Wörtern zusammen: syrj. *vo-* 'kommen' | wotj. *vu-* id. Von semantischem Standpunkt aus vgl. syrj. *lokt-* ~ wotj. *likti-* 'kommen' ~ finn. *lähte-* 'fort-, losgehen, gehen'. — FP **wäke-*.

260. Tschuwassisch *šepše*, *šopše* 'Bottich, Faß'

Tschuw. *šepše* < wotj. *šepīs* 'lederner Sack, Ranzen'; tschuw. *šopše* < tscher. *šuwšš* 'Blasebalg, lederner Sack'.

A magánhangzó-harmónia kialakulása a PU-PFU alapnyelvben

1. A magánhangzó-harmónia egyes típusai című dolgozatomban (1976. 417—424; németül: 1977. 167—174) a magánhangzók disztinktív jegyeiből adódó oppozíciók alapján a következő magánhangzó-harmónia típusokat különböztettem meg: 1) palatoveláris vagy palatális harmónia, 2) labiális harmónia, 3) nyílásfok szerinti harmónia. Cikkem címében az „egyes” jelző arra utal, hogy a magánhangzó-harmóniának több válfaja is lehet, én azonban munkámban csak az említetteket tárgyalom. A magánhangzó-harmónia tulajdonképpen az asszimilációs jelenségek körébe tartozik, s így típusai a nyelv vízszintes és függőleges mozgása szerint különíthetők el egymástól. Folyóiratunknak ugyanebben a számában Bátori István azt a kérdést boncolgatja, hogy miért nincs a lapp nyelvben magánhangzó-harmónia (273—283). A 278. lapon lapalji jegyzetben utal egy korábbi cikkemre (1969. 130—141, l. még 1968. 35—45), amelyben a permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a fejlődésvonalait tárgyalom, s bizonyos hangtörténeti folyamatokat a nem-első szótagi FU-FP magánhangzók (*a*, *ä*, *e*) asszimilációs hatásával — a nyílásfok szerinti magánhangzó-harmóniával — próbálok magyarázni. Céлом tehát nem a magánhangzó-harmónia (vagy magánhangzó-harmónia-típusok) taglalása volt, erre a kérdésre a tárgyalt hangtörténeti jelenségekkel kapcsolatban csak mellékesen tértem ki. Bátori (1976. 278. jegyz.) dolgozatomból azt a következtetést vonja le, hogy én a magánhangzó-harmónia műszót tágabb értelemben akarom használni. Ez valóban így igaz, de mint majd a későbbiekben kiderül, ezzel a véleményemmel nem állok egyedül. Bátori magánhangzó-harmóniának csak a palatoveláris vagy palatális harmóniát és a labiális illeszkedést tekinti. A nyílásfok szerinti harmóniát ő az umlautjelenségek körébe utalja (l. még uő. 1981. 38). Az umlaut eredeti formájában a nem-első szótagi *i* és *e* hangoknak az első szótag magánhangzójára gyakorolt regresszív irányú hasonító hatását jelenti a germán nyelvekben (pl. ném. *Baum* ~ *Bäume*, *Gast* ~ *Gäste*, *Stuhl* ~ *Stühle*). Én ma is úgy látom, hogy az umlaut vagy másképp meta-fónia — tágabb értelemben — a magánhangzó-harmónia jelenségek közé tartozik: hiszen nem egyébről van itt szó, mint a nem-első szótagi magánhangzónak az első szótag magánhangzójára tett regresszív irányú asszimilációs hatásáról. A lappban a nem-első szótagi **a*, **ä*, **e* hatására a megelőző szótag magánhangzója nyíltabbá, illetőleg zártabbá vált. Pl.:

- e-ä* > *æ-ä*: finn *pesä* ~ lapp N *bæsse* 'fészek'
- o-a* > *oa-a*: finn *kota* ~ lapp N *goatte* 'sátor'
- ä-e* > *(e)ie-e*: finn *käte* ~ lapp N. *giettä* 'kéz'
- a-e* > *(o)uo-e*: finn *appe* ~ lapp N *vuoppá* 'vő'

A Bátori által bemutatott lapp umlautjelenséget már régen felfedezték. Genetz (1897. 52): „toisen tavuun vokaali on antisipeerattu ensi tavuusen, nim. ε -vartaloissa alkuperäisen vokaalin eteen ja $a(w-)$ vartaloissa sen jälkeen.” E. Itkonen (1939. 56–75) a második szótag hatására bekövetkezett nyíltabbá, illetőleg zártabbá válást regresszív magánhangzó-harmóniának nevezi. Nos, ha a nyelv fentebb említett horizontális és vertikális mozgása szerinti magánhangzó-hasonulásokat mind magánhangzó-harmóniának tekintjük, akkor a lapp első szótagi magánhangzó-rendszerben végbement kérdéses magánhangzó-változások — nevezhetjük a jelenséget umlautnak, metaforiának, regresszív magánhangzó-harmóniának — pontosabb meghatározással a nyílásfok szerinti magánhangzó-harmónia körébe tartoznak. Egyébként Bátori a magánhangzó-harmóniának ezzel a szűk értelmezésével — azt csupán a palatoveláris harmóniára és a labiális illeszkedésre korlátozva — meg lehetőségen egyedül áll. Rajtam kívül, mások is a magánhangzó-harmóniának több típusát különböztetik meg (Trubetzkoy 1971. 93, 100, 250; Clements 1977. 111–119; Ringen 1979. 247–259).

Egy későbbi dolgozatában Bátori (1984) mintha a magánhangzó-harmónia típusok körében több válfajt engedne meg. Legalábbis erre látszik utalni a magánhangzó-hasonulásoknak a nyelv vízszintes és függőleges mozgása szerint való négy típusba sorolása. A dolgozat címéből (Vokalharmonie und Inverse im Lappischen) és a tárgyalásmódból mégis az derül ki, hogy a szerző a magánhangzó-harmóniát (= palatoveláris harmóniát) a többi — véleményem szerint idetartozó — jelenségtől különválasztja. Ebben a cikkében is — s ezzel teljes mértékben egyetértünk — az umlauttal hozza összefüggésbe a palatoveláris harmónia eltűnését a lappban.

Die Vokalharmonie in den finnischugrischen Sprachen und ihre Rekonstruktion für die Ursprache (1982) című cikkében Bátori a palatoveláris magánhangzó-harmónia különböző megjelenési formáit tárgyalja a finnugor nyelvekben (jobbára általánosan ismert dolgokról van szó). Kitér a magánhangzó-harmónia eltűnésének okaira az egyes nyelvekben. A magánhangzó-harmónia eltűnését („leépülését”) a következő folyamatokban látja:

1. A magánhangzók sorváltása
2. A palatális attrakció elterjedése
3. A magánhangzó-harmóniának umlauttal való felváltása

Dolgozata 164–165. lapján felsorolja az alapnyelvre rekonstruálható magánhangzó-harmónia ismérveit. A palatoveláris magánhangzó-harmónia ellen működő erők vonatkozásában — más megközelítéssel — eredményeink számos egyezést mutatnak (l. Rédei 1976. 417–424; 1977. 167–174). A magánhangzók sorváltása helyett nálam magánhangzó-változás szerepel: a magánhangzó-harmónia felbomlása sok esetben azzal függ össze, hogy az eredetileg palatális magánhangzó velárisrá vált (a páros toldalékok esetében a veláris magánhangzót tartalmazó általánosult — i. h. 420).¹ A palatális attrakció helyett a szinharmonizmus műszót használok (Rédei 1976. 422; 1977. 172;

¹ Megvizsgálandó volna, hogy a magánhangzó-harmónia szétesésekor a változatok közül miért éppen a veláris magánhangzójú válik a legtöbb esetben általánossá. Ami az $a/\bar{a} > a$ egybeesést illeti, ez talán azzal magyarázható, hogy olyan magánhangzó-rendszerek, amelyekben nincsen \bar{a} hang, szép számmal vannak, olyan azonban, amelyben nem volna a , aligha képzelhető el (Trubetzkoy 1971. 86–114; l. még Steinitz 1955. 184).

1982. 176; l. még Trubetzkoy 1971. 251). A palatoveláris harmóniát több esetben felváltó umlautnak nálam a nyílásfok szerinti magánhangzó-harmónia felel meg.²

2. Jelen dolgozatom célkitűzése annak a taglalása, hogy mennyiben számolhatunk az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvben magánhangzó-harmóniával, és ha volt, mily mértékben volt produktív. A kutatók ma általában egyetértenek abban, hogy az alapnyelv ismerte a magánhangzó-harmóniát s ez típusát illetően palatoveláris vagy röviden: palatális magánhangzó-harmónia volt. A magánhangzó-harmónia megléte bizonyos mértékig összefügg(het) az alapnyelv agglutináló jellegével, jöllehet szép számmal vannak olyan agglutináló nyelvek, amelyekben nincs magánhangzó-harmónia (északi-vogul, északi-osztják, zürjén, votják, japán, maláj stb.) (vö. Rédei 1976. 419; 1977. 169). A magánhangzó-harmónia egyik funkciója az agglutináló nyelvekben az a törekvés, hogy a szó mint egész (tő + képző + jel + rag) fonológiai-morfológiai egységet képezzen. A magánhangzó-harmónia tehát határjelként viselkedik, ugyanakkor az egyes morfémák között — az agglutináció transzparens volta következtében — a morfológiai határ nem mosódik el. Ennélfogva a magánhangzó-harmóniával rendelkező, erősen agglutináló nyelvek kevésbé vannak kitéve az ablautszerű változásoknak a szótőben és a morfémahatár elmosódását eredményező morfológiai változásoknak a morfémák összetalálkozásánál.

A mai nyelvekben meglévő magánhangzó-harmónia rendszerek alapján az alapnyelvre rekonstruálható magánhangzó-harmónia a következő kritériumokkal rendelkezhetett (e kritériumokra vonatkozóan l. Rédei 1976. 417 kk., 1977. 167 kk.; Bátor 1982. 154—155, 164—165):

1. Radikális harmónia (tőharmónia).
2. Szuffixális harmónia (a párhuzamos toldalékok megléte).
3. A magánhangzó-harmónia a palatoveláris oppozíción alapult.
4. Az alapnyelvi magánhangzó-harmónia progresszív irányú lehetett.
5. Az asszimilációs kiegyenlítődés az egész szóra kiterjedt (tehát nem beszélhetünk szótagos szinharmonizmusról, mint pl. újabb jelenséggént egyes finnugor nyelvekben avagy ún. szótagos magánhangzó-harmóniáról mint pl. a török nyelv egyes vegyes hangrendű jövevényszavaiban).³
6. A neutrális magánhangzók (*i*, *e*) osztálya.

² Megemlítem még, hogy a Bátor által idézett finn példaanyagban — sajnálatos módon — több hiba fordul elő. Pl.: 1981. 37: *keittiö* [o: *keittiö*], *liito* [o: *liito*], 1982. 154: *tyhjen-tä-mä-ttö-myy-kse-ssä* [o: *tyhjen-tä-mä-ttö-myy-de-ssä*], *tahdo-too-muu-kse-ssa-nsa* [o: *tahdo-tto-muu-de-ssa-nsa*, 1984. 297: *operetti-ssa* [o: *opereti-ssa*].

³ A vegyes hangrendű szavakhoz feltehetőleg veláris toldalékok járultak, ugyanúgy, mint pl. ma a finn nyelvben: *ilma*: *ilmassa* 'in der Luft', *tule*: *tulessa* 'im Feuer'. A magyar nyelvre jellemző ingadozás (*nyíl*: *nyíllal* 'mit dem Pfeil', *hid*: *hidon* 'auf der Brücke', *kocsi*: *kocsiban* 'im Wagen', *dézska*: *dézskaival* 'mit dem Brett', *október*: *októberben* 'im Oktober', *origén*: *origénal* ~ *origénnel* 'mit Sauerstoff', *Agnés*: *Agnésnek* ~ *Agnésnak* 'der Agnes') nyilvánvalóan késői eredetű — a vegyes hangrendű szavakra vonatkozóan l. Rédei 1976. 418; 1977. 168; Ringen 1978. 105—115; 1980. 9—18). Az *i-t* tartalmazó vegyes hangú szavak a magyar nyelv ősi szókincsébe tartoznak: FU eredetűek vagy nagyon régi jövevények (mint pl. a *hid* < alán). Az *e-s* vegyes hangrendű szavak újabb kori keletkezése mellett tanúskodik az is, hogy *i-t*, *-é-t* tartalmazó egyalakú toldalék van a magyarban, de neutrális *e-t* tartalmazó egyalakú toldalék egyáltalán nincs. Az *origénal*, *Agnésnak* illeszkedés talán nemcsak tipológiai, hanem genetikailag is rokon a finn típusal,

A működés feltételeinek tisztázása céljából mindenekelőtt fontos annak a leszögezése, hogy a palatoveláris magánhangzó-harmóniának két alfaja van: 1) radikális vagy tőharmónia és 2) szuffixális harmónia. A radikális magánhangzó-harmónia csupán a magánhangzó-kombinációk taxonomikus szabályait foglalja magában. A magánhangzó-kombinációk rendszere tehát előfeltétele (lehet) a magánhangzó-harmónia létrejöttének, illetőleg működésének, de magánhangzó-harmóniáról valójában csak a szuffixális harmónia fennállása esetén beszélhetünk. Igaza van tehát E. Itkonennek (1961. 64 kk.), aki a magánhangzó-harmónia kialakulását kombinációs lehetőségekre vezeti vissza. „A finnugor alapnyelv valamennyi magánhangzója (*u, o, a, i, ü, e, ä*) állhatott a szó hangsúlyos első szótagjában; hangsúlytalan második szótagban azonban csak *a, ä, e* állhatott. Az első szótagban tehát a következő vokális-oppozíciók fordultak elő: *a—ä, o—e, u—ü* és a pár nélküli *i*; a második szótagban az *u—ä* oppozíciós pár és a pár nélküli *e* volt meg. Mármost egészen természetes, hogy az első szótag hátsó magánhangzóit a második szótag *a*-jával, elülső magánhangzóit pedig a második szótag *ä*-jével kombinálódhattak. A páratlan *i* mind az *ä*-vel, mind az *a*-val kombinálódhatott (vö. finn *silmä* 'Auge', *ilma* 'Luft'); a második szótag *e*-jével az első szótag valamennyi magánhangzója kombinációban állt (vö. finn *väke* 'Stärke, Kraft; Volk', *teke* 'machen, tun', *sylke* 'spucken, speien; Speichel', *nime* 'Name', *pane* 'setzen, legen, stellen', *poske* 'Backe, Wange', *kulke* 'gehen, wandern, fahren'). Ezen kombinációs elmélet alapján feltehető, hogy a magánhangzó-harmónia szempontjából az *e* és az *i* a finnugor korban is neutrális hangok lehettek. Eszerint a finn és a magyar nyelv mai vegyes hangrendű szavai ősi típusokat képviselnek” (Rédei 1976. 418—419; 1977. 168—169). Az alapnyelvi radikális magánhangzó-harmóniára vonatkozóan l. még Sammallahti 1979. 60—61; 1980. 3—7; Janhunen 1981. 220; 1982. 26—27.

Szótövek és toldalékok kapcsolódása esetén mind az alapnyelvben, mind pedig a palatoveláris harmóniát ismerő mai finnugor nyelvekben progresszív asszimilációval van dolgunk. A magánhangzó-harmónia kialakulását tehát a palatális, illetőleg veláris tövekhez járuló toldalékok magánhangzójának progresszív irányú asszimilációja implicálta. Megjegyzem, hogy a magánhangzó-harmónia visszafejlődésével kapcsolatban megfigyelhető, hogy a radikális harmónia (magánhangzó-kombináció) többé-kevésbé megőrződik, de a végződéses illeszkedési szabálya felbomlik (moksá-mordvin, keleti cseremiszi: itt csak labiális illeszkedés van). A szuffixális harmónia produktivitásának

vagyis a vegyes hangrendű szavakhoz veláris toldalékoknak a függesztése a finnugor magánhangzó-illeszkedés folytatása lehet. Ezzel szemben az *origén*nel, *Agnēs*nek típusú hasonulás — amennyiben a jövevényszavakban mutatkozó szótagos illeszkedés régi lehet a törökségben (tör. *hezarda* 'in Tausend', *pilot* : *pilottlar* 'die Piloten', *otomobil* : *otomobiller* 'die Autos') — esetleg a honfoglalás előtti török hatásnak köszönheti létrejöttét (a török magánhangzó-harmónia típusokra vonatkozóan l. Turkologie 1963. 8—9, 34, 55—56, 63, 95—96, 140, 163, 177—178). — A magánhangzó-harmónia részleges megőrződése mellett szótagos szinharmonizmus vagy másképp palatális attrakció is létezik, pl. az erza-mordvinban (Rédei 1982. 176—177), a vepszében (Suhonen 1980. 19—21) és a déli osztjában (Vértés 1977. passim, 1980. 27—39). A jurákban van szótagos szinharmonizmus, de a magánhangzó-harmónia ismeretlen (Hajdú 1968. 29, 33), jöllehet egyes toldalékok a szuffixális magánhangzó-harmónia szabályait követik, pl.: *qano-xona* 'im Boot', *tü-xuna* 'im Feuer', *nü-xina* 'mit dem Gürtel', *tupka-xana* 'mit der Axt', *quda-xad* 'von der Hand', *te-xed* 'von dem Rentier' (Collinder 1960. 208—209; Hajdú i. m. 32, 41).

elsőrangú fontosságára utal az is, hogy a radikális harmónia alól számos kivétel van (vegyes hangrendű szavak, az összetételek tagjai nem illeszkednek a magánhangzó-harmónia szabályai szerint), de a toldalékokban jóval kevesebb szabálytalanság figyelhető meg. A palatoveláris páros végződések száma a szuffixális harmónia produktivitása esetén meglehetősen nagy, a neutrális magánhangzót tartalmazó egyalakú végzések száma viszont aránylag kicsiny (pl. m. *-ig, -ik, -ért, -ként, -kor* stb.; finn *-lle, -ksi ~ -kse, -mme, -nne* stb.).

3. Az alapnyelvi magánhangzó-harmónia funkcionálása szempontjából vizsgáljuk meg a rekonstruálható toldalékok (képzők, jelek, ragok) részvételét a magánhangzó-illeszkedésben. Mint ismeretes, az alapnyelvben nem-első szótagi helyzetben csak a következő három magánhangzó fordulhatott elő: *a, ä, e*. A szuffixális magánhangzó-harmónia persze csak az *a, ä* vokálisokat tartalmazó szuffixumok esetében állhatott fenn. A képzőket illetően két nehézséggel állunk szemben:

1) Nem mindig állapítható meg a képző magánhangzójának a hangszíne. 2) A szóképzés révén — mint tudjuk — új szótő (bázis) jön létre, s így a *tő + képző* kapcsolódása voltaképpen statikus állapotot eredményez, vagyis a származékszó a magánhangzó-harmónia szempontjából kisebb fokú produktivitást jelent. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy páros toldalékok esetén a *tőhöz* járó képzők „kiválasztása” a palatoveláris harmónia alapján történt. Ilyen páros képzők szép számmal rekonstruálhatók az alapnyelvre. Pl.: **-ja ~ *jā, *-ma ~ *mā, *-na ~ *nā, *-pa ~ *pā* stb.

A szuffixális magánhangzó-harmónia alapnyelvi működésének a vizsgálatához elsősorban a jeleket és ragokat kell viallatóra fogunk. A számjelek (**i, *n, *i < *j*, esetleg **k*) egyalakúak voltak (vö. Collinder 1960. 235—238, 297—302; Hajdú 1966. 67—68, 128—130; Rédei 1981a. 97—105; 1981b. 210—219), így nem vehettek részt a magánhangzó-harmóniában. A személyes névmások (**me, *te, *se* vagy **m3, *t3, *s3*) agglutinációja a névszótövekhez (a birtokos személyjelek esetében), illetőleg az igetövekhez (az igei személyragok esetében) már az alapnyelvben megtörténhetett. A személyes névmások — amennyiben neutrális *e*-t tartalmaztak — közböbök voltak az alapnyelvi szuffixális magánhangzó-harmóniával szemben. A magánhangzó-harmónia hiányával kell számolnunk akkor is, ha az *e* lekopása a dinamikus első szótagi hangsúlyozás esetében már az alapnyelv korában megtörtént. Elképzelhető persze az is, hogy a személyes névmások eredetileg személyes szférát jelölő enklitikus elemek voltak, s így a magánhangzó-harmónia szerint asszimilálódtak az előttük álló vagy az utánuk következő szóhoz. Erre utalhat az, hogy a személyes névmásoknak egyes nyelvekben nem palatális, hanem veláris folytatói vannak (mordvin, lapp). A személyes névmások ősi enklitikus jellege mellett vall az a szintaktikai helyzet is, hogy jelzői szerepben (a birtokos személyjelezésben) a jelzett szó, a cselekvő alany funkciójában az ige után következtek. Összegezve: az eredeti enklitikus jellegből következően a személyes névmások nemcsak *e*, hanem *a* és *ä* magánhangzókra is végződhetek. Az utóbbi esetben részt kellett venniük a szuffixális magánhangzó-harmóniában.

Az alapnyelvre rekonstruálható idő- és módjelek (múlt idő **i < *j, *s*, feltételes mód **-ne*) egyalakúságuknál fogva (vö. Collinder 1960. 303—307; Hajdú 1966. 136—140) nem voltak alkalmasak a szuffixális magánhangzó-harmóniában való részvételre.

A PU-PFU alapnyelvre a következő esetragok tehetők fel (Collinder 1960. 238—241, 282—297; Hajdú 1966. 62—67, 118—127; Rédei 1975. 133):

1. Nom. \emptyset
2. Akk. $*-m$
3. Gen. $*-n$
4. Lok. I. $*-na/*-nā$
5. Lok. II. (PFU) $*-t, *-tt3$
6. Abl. $*-ta/*-tā$
7. Lat.-Prol. I $*-k$
8. Lat.-Prol. II (PFU) $*-j$
9. Lat.(-Dat.) III $*-i$

Mint látjuk, több esetrag mássalhangzóra végződött. Ezek tehát a szuffixális magánhangzó-harmónia tekintetében nem jöhetnek számításba. Egy esetben (lok. $*-t, *-tt3$) az esetleges végmagánhangzó nem állapítható meg. Tulajdonképpen csak a lok. $*-na/*-nā$ és az abl. $*-ta/*-tā$ esetében tehetünk fel páros toldalékot; ezeknek a szuffixális magánhangzó-harmóniában való produktív részvétele már az alapnyelv korában nyilvánvaló. Persze a lok. $*-tt3$ elvben visszavezethető $a/ā$ magánhangzójú páros formásra. De nincs kizárva, hogy e rag végmagánhangzója e volt.

A rekonstruálható toldalékokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy meglehetősen kicsiny volt azoknak a kötött morfémáknak a száma, amelyek az alapnyelvi magánhangzó-harmónia működésében szerepet játszhattak. Az alapnyelvben szép számmal lehettek $a/ā$ magánhangzójú páros képzők. Ezek azonban — mint fentebb mondtuk — a magánhangzó-harmónia funkcionálása szempontjából kevésbé jelentősek. A személyes névmási eredetű birtokos személyjelek és igei személyragok csak abban az esetben vehettek részt a magánhangzó-harmóniában, ha magánhangzó-elemük $a/ā$ (is) lehetett és ha az apokópa még nem történt meg. Mindent összevetve: az $a/ā$ magánhangzójú képzőkön kívül csak a lokatívusz $*-na/*-nā$ és az ablatívusz $*-ta/*-tā$ ragja mutat arra, hogy a szuffixális magánhangzó-harmónia — jól-lehet csupán csírájában — meglehetett már az alapnyelv korában.

4. Mely tényezők vezethettek a palatoveláris magánhangzó-harmónia létrejöttéhez, és teljes kifejlődéséhez? A magánhangzó-harmónia kialakulásában elsőrangú szerep jutott a szótövek magánhangzó-kombinációs szabályainak. Ismeretes, hogy az első szótag veláris vagy palatális magánhangzója szabta meg, hogy milyen magánhangzó állhatott a második szótagban. Ez a helyzet ma is több finnugor nyelvben. A kombinációk tekintetében az első szótagban az i , a nem-első szótagban az e semleges hangok voltak. A radikális magánhangzó-harmónia avagy a magánhangzó-kombinációk megléte, az első szótagi hangsúlyozás, az alapnyelv feltehetőleg korlátozott agglutinatív jellege együtt voltak azok a tényezők, amelyek — mintegy előre beprogramozva — a szuffixális magánhangzó-harmónia kialakulását eredményezték.

Noha a morfémák alapnyelvi kapcsolódási szabályait, a morfémahatáron esetleg fellépő morfonológiai változásokat nem ismerjük, a kötött morfémák korlátozott száma, a bennük mutatkozó gyakori homonímia mind olyan jegyek, amelyek arra mutatnak, hogy az alapnyelv kevésbé volt agglutináló nyelvi típus, mint az egyes mai finnugor nyelvek. „Im Lichte des Kasus-systems sieht es so aus, als gehe die uralische Ursprache auf eine weniger

agglutinierende Sprachform zurück. Die uralische Ursprache in der Form, wie die Rekonstruktionen zeigen, enthält sehr viel Homonymie der grammatischen Morpheme. Denken wir nur daran, welche verschiedene Funktionen die Suffixe **n*, **j* und **k* hatten. Ferner hat es eine Synonymie der Morpheme gegeben, d. h., einer Funktion entsprachen mehrere Morpheme, z. B. Pl. **-t*, **-j*, **-n* und **-k* sowie Lat. **-n*, **-j* und **-k*. Diese Merkmale sowie der heute nur noch sehr lückenhaft dokumentierbare Vokalwechsel (z. B. fi. *palaa* 'brennen intr.': *polttiaa* 'brennen tr.', ung. *hal* 'sterben': *holt* 'tot') können von einer voruralischen flektierenden Sprachform zeugen" (Korhonen 1979. 17).

Az a körülmény, hogy a PU-PFU szuffixális magánhangzó-harmónia minden valószínűség szerint csak egészen kis számú toldalékra terjedt ki. ugyancsak az alapnyelv korlátozottan agglutinatív jellege mellett szól. Ma a magánhangzó-harmóniát ismerő nyelvekben — elsősorban a magyarban és a finnben — bőven vannak palatoveláris szó párok: m. *dörren* 'dönnern, erdröhnen, knallen' ~ *durran* 'knallen, puffen', *kever* 'umrühren, sprudeln, mischen' ~ *kavar* 'umrühren, quirlen'; finn *kihiä* 'Zischen, Gewimmel, Gewühl' ~ *kohina* 'Sausen, Brausen, Rauschen', *kilistä* 'klingeln, klingen' ~ *kolista* 'klappern, poltern'. Ilyen szó pár az alapnyelv koráig csak egy-két esetben vezethető vissza (l. pl. az MSzFgrE *fekély* 'Geschwür, Abszeß', *fakad* 'ausschlagen, treiben, sprießen' és *far* 'Arschbacken, Hinterteil, Gesäß' szócikkeit). Nos, az ilyen típusú szó párok hiánya is az alapnyelvi magánhangzó-harmónia kevésbé produktív voltáról tanúskodik.

A szuffixális magánhangzó-harmónia kiteljesedése az egyes rokon nyelvek külön életébe tartozik és feltétlenül összefügg az agglutináló jelleg nagyobb mérvű kifejlődésével, ezen belül pedig a páros toldalékok (ragok, képzők) keletkezésével.⁴

RÉDEI KÁROLY

Irodalom

- BÁTORI I. (1976), Miért nincs a lapp nyelvben magánhangzó-harmónia? NyK 78: 273—283.
 BÁTORI, I. (1981), Die finnischugrische Vokalharmonie — ein Rekonstruktionsversuch. CQuilFU 6: 34—39. Turku.
 BÁTORI, I. (1982), Die Vokalharmonie in den finnischugrischen Sprachen und ihre Rekonstruktion für die Ursprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft 1: 151—170. Göttingen.
 BÁTORI, I. (1984), Vokalharmonie und ihre Inverse im Lappischen. In: P. Hajdú—L. Honti (Szerk.) Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Budapest 295—301.
 CLEMENTS, G. N. (1977), The Autosegmental Treatment of Vowel Harmony. In: W. U. Dressler—O. E. Pfeiffer (Szerk.) Phonologica 1976. Akten der 3. Internationalen Phonologie-Tagung Wien—Innsbruck 111—119.
 COLLINDER, B. (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm.
 GENETZ, A. (1897), Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaks- ja useampita- vuisissa sanoissa. Suomi 1897/3/13/3: 1—56.
 HAJDÚ P. (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.

⁴ Az újabb (szekunder) esetrágok eleinte a magánhangzó-harmónia ellen hatnak. Pl.: HB *halalnec* (ma: *halálnak*), HB *ioiben*, *milostben* (ma: *jóban*, *malasztban*). A szuffixális magánhangzó-harmónia eleven hatóereje azonban ezeknél is a páros toldalékok kialakulását eredményezte: *-nak/-nek*, *-ben/-ben* stb.

- ITKONEN, E. (1939), Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus. MSFOu. 79. Helsinki.
- ITKONEN, E. (1961), Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta. Tietoli-pas 20. Helsinki.
- JANHUNEN, J. (1981), Uralilaisen kantakielen sanastoa. JSFOu. 77: 219—274.
- JANHUNEN, J. (1982), On the structure of Proto-Uralic. FUF 44: 23—42.
- KORHONEN, M. (1979), Entwicklungstendenzen des finnisch-ugrischen Kasussystems. FUF 43: 1—21.
- RÉDEI K. (1968), A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez. NyK 70: 35—45.
- RÉDEI, K. (1969), Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung. UAJb. 41: 130—141.
- RÉDEI, K. Der Akkusativ in den uralischen Sprachen (Zum Kasussystem der uralischen Sprachen). In: CTIFU 1: 133—138. Tallinn.
- RÉDEI K. (1976), A magánhangzó-harmónia egyes típusai. NyK 78: 417—424.
- RÉDEI, K. (1977), Einige Typen der Vokalharmonie. In: W. U. Dressler—O. E. Pfeiffer (Szerk.) Innsbruck 167—174. Phonologica 1976. Akten der dritten Internationalen Phonologie-Tagung Wien.
- RÉDEI K. (1981a), Többszelek a PU—PFU alapnyelvben. NyK 83: 97—105.
- RÉDEI K. (1981b), Monikon tunnukset uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kanta-kielessä. In: CQuiIFU 6: 210—219. Turku.
- RÉDEI, K. (1982), Beitrag zur Vokalharmonie im Ersa-Mordwinischen. SFU 18: 176—177.
- RINGEN, C. O. (1978), Another view of the Theoretical Implications of Hungarian Vowel Harmony. Linguistic Inquiry 9/1: 105—115.
- RINGEN, C. O. (1979), Vowel Harmony in Igbo and Diola-Fogny. Studies in African Linguistics. 10: 247—259.
- RINGEN, C. O. (1980), Vowel Harmony in Finnish and Hungarian. In: CQuiIFU 3: 9—18. Turku.
- SAMMALLAHTI, P. (1979), Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grund-sprache. FUF 43: 22—66.
- SAMMALLAHTI, P. (1980), Introduction to the Round-Table Session „Vowel Harmony”. In: CQuiIFU 3: 3—7. Turku.
- STEINITZ, W. (1955), Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin.
- SUHONEN, S. (1980), Über die Typen der Vokalharmonie in den ostseefinnischen Sprachen. In: CQuiIFU 3: 19—25. Turku.
- TRUBETZKOY, N. S. (1971), Grundzüge der Phonologie.⁵ Göttingen.
- TURKOLGIE (1963), Handbuch der Orientalistik. B. Spuler (Szerk.). Fünfter Band Altaistik. Erster Abschnitt Turkologie. Leiden—Köln.
- VÉRTES, E. (1977), Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie. Budapest.
- VÉRTES, E. (1980), Konsonantenstatistik und Vokalharmonie im Südostjakischen. In: CQuiIFU 3: 27—39. Turku.

The Development of Vowel Harmony in PU and PFU

by KÁROLY RÉDEI

The purpose of my present article is to discuss to which extent vowel harmony can be presumed to have existed in Proto Uralian or Proto Finno-Ugrian and, if it did exist, to which extent it was productive. Researchers nowadays are generally in agreement that the proto language had vowel harmony and that as regards its type it was a palato-velar or more briefly, a palatal vowel harmony. The existence of vowel harmony can / may to a certain degree be connected to the agglutinative character of the proto language, although there is no lack of agglutinative languages without vowel harmony. In order to be able to clarify the conditions for the functioning of this system it is above all of importance to note that palato-velar vowel harmony has two subtypes: 1) radical or stem harmony, and 2) suffixal harmony.

Let us examine from the point of view of the functioning of vowel harmony in the proto language the participation of the reconstructable suffixes (derivational suffixes, base suffixes, inflectional suffixes) in vowel harmony. In the examination of the functioning of suffixal vowel harmony in the proto language it is above all the base suffixes and

inflectional suffixes which must be taken into account. The numeral suffixes (ι^* , n^* , $i^* < j^*$, perhaps k^*) were single-form suffixes, thus having no part in vowel harmony.

As the tense and mood markers (past tense $i^* < j^*$, s^* , conditional mood ne^*) possessed only single forms, they were not suited to take part in suffixal vowel harmony.

For the PU-PFU proto language the existence of the following case suffixes can be presumed:

1. Nom. \emptyset
2. Acc. $*-m$
3. Gen. $*-n$
4. Loc. I $*-na/ *-n\bar{a}$
5. Loc. II (PFU) $*-t, *u_3$
6. Abl. $*-ta/ *-t\bar{a}$
7. Lat.-Prol. I $*-k$
8. Lat.-Prol. II (PFU) $*-j$
9. Lat.-Dat. III $*-n$

As can be seen, several case suffixes ended in a consonant. These, then, cannot be taken into consideration from the point of view of suffixal vowel harmony. Actually, it is only in the case of the locative $*-na/ *-n\bar{a}$ and the ablative $*-ta/ *-t\bar{a}$ that we can assume existence of double suffixes, that they took a productive part in suffixal vowel harmony as early as in the proto language is evident. From the reconstructable suffixes the conclusion can be drawn that the number of bound morphemes capable of playing a role in the functioning of vowel harmony in the proto language was quite small.

Which factors could have led to the origination of palatovelar vowel harmony and to its complete formation and development? For the development of vowel harmony the vowel combination rules of the word stems played a major role. As we know, the velar or palatal vowel of the first syllable determined which vowel could occur in the second syllable. This is still characteristic of several Finno-Ugrian languages. As regards the combination possibilities, i in the first syllable as well as e in non-initial syllables were neutral vowels. The existence of radical vowel harmony or vowel combinations, the stressing of the first syllable together with the presumably restricted agglutinative character of the proto language — these were the factors which — as if it were programmed in advance — led to the development of suffixal vowel harmony.

Zur Asyndese und Syndese in chantischen Texten*

Der starke Einfluß des Russischen und die über das Russische vermittelte Schaffung der Schriftsprache haben sich sowohl auf die Lexik als auch auf die Syntax ausgewirkt. Im folgenden sollen Interferenzerscheinungen und durch sie ausgelöste Entwicklungstendenzen untersucht werden, wie sie sich in Asyndese und Syndese in chantischen Texten zeigen.

Ich habe für meine Untersuchungen Texte aus 3 Zeitabschnitten ausgewählt:

- Texte aus den 30er Jahren, meist Märchen und Erzählungen, die Steinitz¹ nach mündlicher Überlieferung aufgezeichnet hat.
- Texte aus den 60er Jahren, die Rédei² nach Diktat von chantischen Studenten niederschrieb, die russisch lesen und schreiben konnten.
- Märchen und Erzählungen aus Schulbüchern³ neuester Zeit sowie vereinzelte Zeitungstexte.⁴

Die Untersuchungsergebnisse stützen sich auf etwa 1000 Belege aus dem Kazymer Dialekt. Von einigen gut vertretenen Satztypen wären mühelos mehr Belege zu finden gewesen, so z.B. asyndetische Satzverknüpfungen, aber auch syndetische kopulative, alternative, konditionale oder konzessive Verbindungen. Spärlicher sind explizit ausgedrückte Belege zu Finalität und Kausalität sowie Belege über einige Verben mit Komplementforderungen.

Das Material wurde 6 Gruppen zugeordnet.

- I. Koordinierte asyndetische Verknüpfung durch parallele Strukturierung
- II. Subordination mittels Infinitiv oder Partizip
- III. Subordination im Tempussystem
- IV. Konjunktionale Verknüpfung
 - IVa. Koordination
 - IVb. Subordination
- V. Verknüpfung bei Komparation und Relation
- VI. Komplementforderung

* Diesem Aufsatz liegt ein Vortrag zugrunde, der auf dem VI. Internationalen Finnougristenkongreß gehalten wurde.

¹ STEINITZ, W., Ostjakologische Arbeiten. Bd. III. Texte aus dem Nachlaß. Akademie-Verlag-Berlin — Akadémiai Kiadó, Budapest, im Druck.

² RÉDEI, K., Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1968.

³ Ледкова, Т. Г., Себурова, Т. С., "Тутые", книга для дополнительного чтения в подгот.- первом кл., Ленинград 1983.

Нёмысова, Е. А., Вениаминова, С. С., «Букварь» для подгот. класса, Ленинград 1982.

Молданова, С. П., Нёмысова, Е. А., «Ханты ясанг», учебник и книга для чтения для 3-ого класса, Ленинград 1984.

Сенгепов, А. М., Нёмысова, Е. А., «Ханты ясанг», учебник для 2-ого класса. Ленинград 1984.

⁴ «Ленин лант хуват», КПСС ханты-мансийской окружком па автономной округ мир депутатат совет газета. 1971, 1984.

Die Auszeichnungen in den angeführten Beispielen bedeuten: Die Kurshivsetzungen heben die Funktoren (Konjunktionen, Postpositionen u.a.) für die Syndese hervor, die Koordinierung durch Parallelismus wurde unterpünktet.

I. Den Prototyp asyndetischer Verknüpfung stellt Beispiel (1) dar.

- (1) St.⁵ 19.4. χūw tāχeΛ χūw šqšes, waŋ tāχeΛ waŋ šqšes.

Die lange Stelle schritt er lang, die kurze Stelle schritt er kurz.

Hier wird der Zusammenhang der Teilsätze durch den Parallelismus signalisiert. Diese Form der kopulativen Koordination ist besonders häufig in älteren Texten zu finden, kommt aber auch in gut erhaltenen Märchen, z.B. in Schulbüchern, vor. Die Bedingungen für Koordination, hier die asyndetische, kommen im Beispiel (1) klar zum Ausdruck, so z.B. die Austauschbarkeit der Teilsätze, ihre Selbständigkeit, ihre parallele syntaktische Strukturierung und semantische Gleichartigkeit.

- (2) St. 20.4. [... šī ūwtmaΛ saŋā : „... aw, aw ...”] šītΛŋ kareməs, jōxi šī mānəs.

[... sein Schreien ist zu hören : „... aw, aw ...”]

Daraufhin drehte er sich um [und] ging nach Hause.

Auch im Beispiel (2) liegt eine asyndetische Verknüpfung vor, die durch die Parallelität der Struktur (finites Verb : gleich in Tempus und Person) und die Gleichartigkeit der Teilsätze (hinsichtlich ihrer Bedeutung) möglich ist. Das Temporaladverb (*šītΛŋ*) schafft einen Anschluß an den vorhergehenden Satz. In dieser Funktion können auch Lokaladverbien oder Demonstrativpronomen wirken.

II. Möglichkeiten der Verknüpfung von Teilsätzen sind auch durch den Einsatz von Infinitiven (Bp. 3, 14) und Partizipien (Bp. 4, 5, 8) gegeben.

- (3) Ré. 104 aj-iket *šotsət tōχət nōχ-īχəttī*, ...

Die Knaben *halfen*, das Netz *aufzuhängen*.

- (4) Ré. 120 *səreṭṭi jetpījən tiwət tōχəttī ǎn' mōstət.*

Vor dem Trocknen darf man sie nicht waschen.

III. Das Chantische verfügt über ein gut ausgebautes Tempussystem. Zum Ausdruck temporaler Verhältnisse bieten sich differenzierte Möglichkeiten an. Neben der Verbmorphologie und den Temporaladverbien sorgen insbesondere Partizipien (Bp. 4, 5) in Verbindung mit dem Lokalsuffix (Bp. 8)

⁵ St.: Steinitz, W., S. Fu. No. 1.

Ré.: Rédei, K., S. Fu. No. 2.

Ztg.: Zeitung, S. Fu. No. 4.

oder e. Postposition (so z.B. *jūwpiŋa*, *jetpiŋə*, *sāxat*, *kūtŋ*, *tāxŋ*, *mār* in den Bp. 4, 5) für Unterscheidungen in Vor-, Gleich- und Nachzeitigkeit. Das Beispiel (5) (ebenso die Bp. 9, 13, 21, 23, 24, 26 und 28) weist gleichzeitig Koordination durch Parallelismus auf und zeigt das Nebeneinander von Asyndese und Syndese innerhalb eines Satzes.

- (5) St. 19.21. *ī-mōatin wqŋ wəŋə wqataa xəataa kūtŋ aj ūpəa pəaa nqməaməa.*
Während der älteste Schwager lebt [und] übernachtet,
erinnert er sich plötzlich an seinen jüngsten Schwager.

xqŋ in der Bedeutung 'als, wenn' wird, wie in vielen Sprachen (z.B. dt. wenn), je nach Kontext temporal oder konditional verwendet. Der mit *xqŋ* eingeleitete Satz gibt die Bedingung an, unter der das Hauptsatzgeschehen stattfindet. Die Bedingung kann temporal oder konditional sein (vgl. Riese 1984), ein temp. *xqŋ* ist in den Beispielen (6) und (7) gegeben; *xqŋ* in konditionaler Funktion zeigt das Beispiel (20, 29).

- (6) Ztg. 3. 4. 71 *xqŋ* лув нутыл 18 ола йис, ропитты питыс.
Als er 18 Jahre alt wurde, begann er zu arbeiten.
 (7) Ré. 44 *xqŋ* детōtааа jetšələt, pəri əlŋətəa.
Wenn die Speisen fertig sind, beginnt der Schmaus.

Auch die meist konzessiv gebrauchte Konjunktion *küş* (Bp. 21) kann temporal auftreten, wie es im Beispiel (8) gezeigt wird.

- (8) St. 19. 7. *atea əwəttəaŋ kūš əmsəs, əmsəs, nqməsijəa :*
Als er so allein saß [und] saß, dachte er :

Bei der Wiedergabe temporal interpretierter Verknüpfungen findet sich kaum russischer Einfluß. Die sehr häufige Verwendung von temporalem *xqŋ* in den Rédei-Texten könnte allerdings eine neuere Tendenz von Interferenz aus dem Russischen anzeigen.

IV. Teilsätze können auch durch Konjunktionen miteinander verknüpft werden. Diese Verknüpfungsart ist aber für das Chantische untypisch, auch wenn sie schon in älteren Texten gelegentlich nachzuweisen ist. Als Konjunktionen dienen einerseits Entlehnungen aus dem Syrjänischen (*kem*, *kīŋša* in den Bp. 22–24) und Russischen (*küş* Bp. 21, *a* Bp. 10), andererseits gibt es Verwendung und Umfunktionierung von Partikeln (*kī* Bp. 19, *pa* Bp. 9) oder Interrogativpronomen (*xqŋ* in den Bp. 6 und 7, *mūj* in Bp. 11). Konjunktionen können koordinieren oder subordinieren. Kriterien für Koordination wurden oben schon genannt. Unter Subordination werden demzufolge nichtparallel strukturierte Teilsätze verstanden, wobei der subordinierte Teilsatz nicht selbstständig ist, einen Satzgliedstatus im übergeordneten Satz hat und durch ein Korrelat oder eine Pro-Form ersetzt werden kann. Die Überprüfung der Ersetzbarkeit durch Pro-Formen oder Korrelate bzw. die Umwandlung eines subordinierten Teilsatzes in ein Satzglied lassen sich für das Chantische ohne muttersprachlichen Informanten schwer nachprüfen. Die Belege aus den Texten waren dazu leider wenig schlüssig (vgl. dennoch Bp. 32, 16 und 17).

IVa. Syndetisch koordinierte Verknüpfungen bestehen aus gleichartigen, selbständigen Teilsätzen bzw. Konjunkten, die durch die Konjunktionen *pa* 'und', *a* 'aber' und *měj* 'oder' (selten auch russ. *и* 'und', *но* 'aber', *или* 'oder') verbunden sind.

Das kopulative *pa* ist das allgemeinste Verknüpfungszeichen.

(9) Букварь 1982, 42 лув так *па* пунаг лывуп, вурты сэмул.

Er ist stark *und* hat einen Federschwanz [und] rote Augen.

Das Beispiel (9) zeigt deutlich den Zusammenhang zwischen der Parallelität und der Struktur der Konjunkte und der Tendenz zur Verwendung einer Konjunktion. Die ersten beiden, durch *pa* verknüpften Konjunkte sind weniger gleichartig als die beiden asyndetisch, durch Parallelismus verbundenen letzten. *a* 'aber' gilt als Ausdruck der Adversativität, der Einschränkung (unterstützt durch *təp* 'nur') oder des Nichterwarteten.

(10) Ré. 84 *jetna jia, pašanən isiti aetōti-teaən xəjaem, a mīn ānt ōlaamən, laawəti pitaamən.*

Es wird Abend, wir lassen die Speisen wieder auf dem Tisch, *aber* wir gehen nicht zu Bett, [sondern] wir werden warten.

Das Beispiel (10) stützt die allgemeine Tendenz auch im Chantischen, daß der Kontrast durch eine Konjunktion angezeigt wird, die Korrektur oder Ersatzhandlung — als spezieller Fall der Adversativität und immer an die Negation gebunden — wird ohne Konjunktion angeschlossen.

Auch hier liegt ein gutes Beispiel für Syndese und Asyndese innerhalb eines Satzes vor.

měj steht bei Alternation. Nur eines der verknüpften Konjunkte ist gültig. Das wird durch die kombinierte Konjunktion *měj* — *měj* 'entweder — oder' verdeutlicht. *měj-pa* 'oder' bzw. 'oder | und' lockert den Anschluß eines der beiden Konjunkte, d.h. ein Konjunkt gilt mindestens, es können aber auch beide Konjunkte gelten, wie es wohl im Beispiel (11) und (12) der Fall ist.

(11) Ré.32 *aiw šepanlaaən : měj lajəm iḡetman, měj-pa peńsarən seḡ-man ōsa werən'aəlaaə.*

Sie erfahren es mit der Schamanenkunst: *entweder* die Axt aufhängend *oder/und* (bei Ré. nur 'oder') die Trommel schlagend.

(12) Ré. 36 *ši jūwpijən isəla mənəla měj-pa laqḡa jia.*

Danach geht seine Seele weg *oder/und* (bei Ré. nur *oder*) wird zum Geist.

IVb. Kausalität wird im Chantischen kaum sprachlich explizit realisiert. Die Reihenfolge der Sätze, d.h. die Folge ihrer Erwähnung wird deshalb oft als Ereignisfolge bzw. Ursache-Wirkung verstanden, womit meist auch Temporalität gekoppelt ist. Als sprachliches Ausdrucksmittel können aber auch Partizipialkonstruktionen (Bp. 13) oder Infinitivkonstruktionen (Bp. 14) dienen.

- (13) St. 21.6. *ašen aŋken šiti wqamea tāχin*, in *wqatea atəm*.

Weil dein Vater [und] deine Mutter so gelebt haben, ist ihr Leben jetzt schlecht.

- (14) Ztg. 3.4.71 сит вохла *номрематы* Клава.

So ruft man, *um Klawa zu sprechen*.

Zum Ausdruck der Finalität, einer speziellen Form der Kausalität, werden Infinitiv- oder Partizipialkonstruktionen eingesetzt. Hierzu kann, wie in Bp. 15, die Postposition *pāta* 'für' verwendet werden.

- (15) Ré. 36 *səretti pāta moštət wūti wəjti töləχ*.

Zum Trocknen muß man Pilze ohne Würmer nehmen.

In neueren Texten, z.B. auch bei Rédei, wird die Kombination '*šit pāta*' in der Bedeutung 'dafür, deshalb, damit' als Korrelat für den folgenden subordinierten Teilsatz verwendet, wie es die Beispiele (16) und (17) zeigen.

- (16) Ré. 36 *jīŋ' -mänti-öt šit pāta werəa, jīŋk əa pītəs ʌpīja*.

Eine Wasserrinne wird *deshalb* gemacht, [damit] kein Wasser ins Grab gerate. (bei Ré.: ... wird gemacht damit ...)

- (17) Ré. 36 *akaŋ werəa šit pāta, ʌmənti-kī χānnexə sorma jita ʌ jūpījən χōnna wəa χətəəŋ*.

Eine Puppe wird *deshalb* gemacht, [weil] der Mensch sich nach seinem Tod angeblich noch im Haus aufhält.

Inwieweit *šit pāta* heute im Chantischen als Final- bzw. Kausalkonjunktion zu werten ist, müßte mit Hilfe von Muttersprachlern überprüft werden. Im neuen chantisch-russischen Wörterbuch von Moldanova-Njomysowa-Remezanova wird sie nicht als Konjunktion erwähnt, allerdings auch *kūš*, *mūj* und *χōj* nicht. In Beispiel (18) wird Finalität durch die negierte konditionale Konjunktion *anti-kī* erreicht.

- (18) Ré. 100 *təχ ɳawremət jōn'man χəχəttət wəŋši ewet jira, təχ ɳ*.

χāneməset nəχər-jūχ itpīja, anti-kī nəχərən kəša χəjtajət.
Einige Kinder laufen (spielend) von dem Baum zur Seite weg,
andere (einige Kinder) verbergen sich unter der Zirbelkiefer,
damit sie von den Zapfen (zu krank) *nicht* getroffen werden.

Die subordinierenden Konjunktionen *kī* bzw. *χən* werden zum Ausdruck der Konditionalität (vgl. Bp. 19 und 20), einer Bedingung-Folge-Relation verwendet, (vgl. aber auch Bp. 6).

- (19) St. 20.26. „*mūj qχəije*“, *lōpəa*: „*jōχī kī təəem, jəm šī*.”

„Was für ein kleiner Schlitten“, sagt er: „*Wenn* ich ihn nach Hause trage, *so* ist das gut.”

- (20) Ré. 116 *χən təs pītət, šir'ŋ jəm wetpəsti*.

Wenn es schneit, *dann* ist es gut zu jagen.

Die Konjunktion *küş* 'obwohl' leitet Konzessivrelationen ein.

- (21) St. 19.3. *küş* *känšəs* *känšəs*, *χōśa* *wū* *Δe*.

Obwohl er suchte [und] suchte, woher nimmt er sie.

Im Konjunkt₁ wird hier die Bedingung, im Konjunkt₂ die ausgebliebene Folge genannt. *küş* ist wohl aus dem russischen *хоть, хотя* schon in der Funktion einer Konjunktion entlehnt worden. Sie ist neben *χon* und *kī*, die ja ursprünglich keine Konjunktionen waren, die verbreitetste und üblichste Konjunktion. Die starke Verbreitung zeigt deutlich, daß der Ausdruck subordinierter Verhältnisse nach subordinierenden Ausdrucksmitteln verlangt.

V. Eine andere Verknüpfungsart stellen z.B. Komparativsätze (Bp. 22—24) oder Relativsätze (Bp. 25, 26) dar. Spezifische Bestandteile der komparativen Konjunktion und damit vermutlich auch diese spezielle Art der Satzverknüpfungen hat das Chantische aus dem Syrjänischen entlehnt. Es werden kombinierte Konjunktionen verwendet, die aus chantischen und syrjänischen Elementen bestehen. Das Konjunktionspaar *mūj-kem* ... *ši-kem* in Bp. (23) enthält die chant. pronominalen Elemente *mūj* und *ši. kem* 'Maß, Menge, Zeit' ist ebenso aus dem Syrjänischen entlehnt (Vgl. DEWOS⁶ 633), wie *kīnša* 'bezüglich, im Verhältnis zu' (vgl. DEWOS 652).

- (22) St. 20.19. *mūj kem* *kāΔi sem* *pəsməΔ*, *aj* *tūjsa* *əkətəΔəΔe*.

Wieviel Blutstropfen [auch] tröpfeln, er sammetl sie in die kleine Rindenschachtel.

- (23) Ré. 44 *mūj-kem* *ar* *pōrməs*, *wūΔi*, *sāχet*, *məΔəpset* *meńne* *təΔ*, *ši-kem* *Δūw* *āχkeΔΔ*, *ašeΔΔ*, *qətna-jəχΔΔΔΔ* *jəm*.

Je mehr Hausgeräte, Rentiere, Pelze, Malizas die Braut mitnimmt, *desto* besser (d. h. besseres Gefühl) ist es für ihre Mutter, ihren Vater [und] ihre Verwandtschaft.

- (24) Ré. 90 *məś-χə* *χəqatəΔən* *mōΔχə* *mūj* *jə* *tājəs*, *ši* *kīnša*, *jəra* *jīs*, *jälāń-ikī* *ΔeməśΔe*, *ńāΔ* *jəšəΔ-kūrəΔ* *sā(χat)* *mūwa* *ewtəssəΔΔe*.

Der *məś*-Mann, spürend, daß er *noch* stärker wurde, als er früher war (welche Kraft er früher hatte, kam er noch mehr in Kraft), hob den *jälāń*-Alten in die Höhe [und] stieß ihn samt seiner vier Füße [und] Beine in die Höhe.

Die Beispiele (25) und (26) stellen e. spezielle Art von Relativsätzen dar. Paarweise angeordnete Pro-Formen verbinden die, im weitesten Sinne, kausal zueinander stehenden Konjunkte zu einem Satz.

- (25) Ztg 18.2.1984 *Χοῦ* *рупитты* *апрынг*, *си* *хоята* *тарым* *иськи* *палтап* *ант* *тол*.

Wer flink arbeitet, *der* muß sich nicht vor großer Kälte fürchten.

⁶ DEWOS: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin 1966—.

- Wohin ihn seine Augen führten [und] wohin ihn seine Ohren führten, dorthin begann er zu gehen.

(27) Ré. 108 *tawart* tūweta intam tóns itpi ewət χirti tetət.

Jetzt ist es ihm *schwer*, das Futter unter dem Schnee hervor-
zuscharren.

In älteren Texten werden Komplementforderungen meist asyndetisch realisiert (vgl. 28).

- (28) St. 19.11. $\chi\dot{u}w$ $\acute{s}\ddot{u}n\acute{o}s$, $\chi\ddot{o}j_n w\phi_{\Delta i}$, wan $\acute{s}\ddot{u}n\acute{o}s$, $\chi\ddot{o}j_n w\phi_{\Delta i}$.

Lang war er glücklich, wer weiß es, kurz war er glücklich,
wer weiß es.

Der Parallelismus ermöglicht hier die kopulative Verknüpfung. In jüngeren, ganz sicher vom Russischen beeinflussten Texten werden die o.g. Verben in Konstruktionen verwendet, in denen die Pronominal Elemente *χōj* oder *mūj* in der Funktion von Konjunktionen oder Relativpronomen auftreten (vgl. Bp. 29).

- (29) Ré. 34 χον ἄν' ωρᾱεΔ, μῦj χῶτῶj Δοηχα məsəΔ lɪw jǎŋ'Λət śár'-χo
γōsa.

Wenn sie nicht *wissen, was der Hausgeist braucht*, gehen sie zum Schamanen.

Die Beispiele 30—32 zeigen für *pötärtti* bzw. *löpti* 'sagen' verschiedene Verknüpfungsmöglichkeiten.

- (30) Ré. 62 mōλχα lōpλen, tōrēm-teλ ar χos χōλ λur̥etsēλλan ij pīλλi
χos esēλλen pa nomēn katēλλen.

Neulich hast du *gesagt*, [daß] du alle Sterne des Himmels
zählst [und] auf einen einsamen Stern schießt und ihn so
[oben] fängst.

- (31) Ré. 32 šepan sār'Δ pa lōpəΔ, mǔj kǎn'Δ jǐŋ'-wɔrt.

Der Schamane schamanisiert und *sagt*, was der Wassergeist sucht.

- (32) Ré. 104 *ínfərnət nāwremət χūw pōtər'sət šī ətəŋən, mǝj wǝrən tǝw*
toyəstat γūt wettǝ jǎn'sət.

Die Internatskinder *redeten* lange *darüber*, wie ihre Freunde zum Fischen gingen.

Im Beispiel (30) haben wir noch Asyndese, in (31) und (32) dagegen einen syndetischen Anschluß, der vergleichbar mit Bp. (29) ist. Die zusätzliche Verwendung von *si otarjan* 'darüber', das im Konjunkt₁ als Korrelat für das subordinierte Konjunkt₂ steht, ist ein deutliches Zeichen für russische Interferenz.

Das untersuchte und hier nur kurz vorgestellte Material läßt nun folgende Schlußfolgerungen zu.

1. Die Asyndese wird um so mehr bevorzugt und kommt demzufolge um so häufiger vor, je deutlicher die Teilstrukturen den Bedingungen der Koordination entsprechen (Details vgl. E. Lang 1977, 1984). Dazu gehören u.a. Austauschbarkeit der Teilsätze, Selbständigkeit, parallele Strukturierung (insbesondere Bp. 1, 9 und 28).

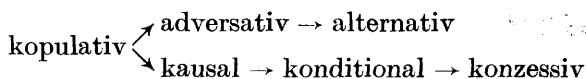
2. Die Neigung, ja Notwendigkeit zur Syndese ist um so größer, je weniger die zu verknüpfenden Teilstrukturen parallel strukturiert, austauschbar und selbständig sind. Der subordinierte Teilsatz kann durch eine Pro-Form im übergeordneten Teilsatz ersetzt werden oder in ihm einen Satzgliedstatus inne haben (vgl. insbesondere die Bp. 17, 29, 32).

3. Die Syndese benötigt Funktoren zur Herstellung der Relationen zwischen den Teilstrukturen. Als Funktoren werden Pronominaladverbien, Partizipien mit Suffixen oder Postpositionen, Demonstrativpronomen oder Konjunktionen verwendet. Die ersten drei Ausdrucksmittel standen im Chantischen zur Verfügung; die fehlenden Konjunktionen wurden aus dem Syrjänischen oder Russischen entlehnt oder aber sie entwickelten sich aus Partikeln oder Interrogativpronomen, wobei allerdings die alten Bedeutungen und Funktionen auch weiterhin verwendet werden.

4. Der Zusammenhang von Schaffung einer Schriftsprache und Interferenz, wie er sich im Chantischen darstellt, läßt sich durch drei in Wechselbeziehung stehende Entwicklungstendenzen charakterisieren:

- a. Asyndese > Syndese, d.h. in Konkurrenz zur vorherrschenden asyndetischen, durch parallele Strukturierung realisierten, Verknüpfung bildet sich schrittweise die syndetische Verknüpfung heraus.
- b. Implizit > explizit, d.h. in etwa dem Maße, wie der in 1. erwähnte Prozeß vor sich geht, nehmen Anzahl und Gebrauch expliziter Verknüpfungsmittel (Funktoren) zu, u.a. durch Entlehnung und Bedeutungs differenzierung.
- c. Kontextgebundene Interpretation > kontextfreie Interpretation, d.h. der Gebrauch der Schrift ermöglicht und erfordert einen Wandel der Bedingungen, unter denen Texte interpretiert werden. Schriftliche Texte sind aus dem Kontext der Äußerungssituation herauslösbar und bedürfen daher größerer sprachlicher Explizitheit, um eindeutig interpretierbar zu sein. Zugleich ist die Schrift Transporteur für Entlehnungen aus der Sprachgemeinschaft, aus der auch die Schrift übernommen wurde. Dies wurde hier an den Funktionswörtern gezeigt.

5. Für die Übergang von bevorzugter asyndetischer zu expliziter syndetischer Satzverknüpfung gibt es auch im Chantischen die für viele Sprachen (vgl. z.B. W. Boeder 1983) nachgewiesene universelle Tendenz, die unten schematisch dargestellt wird. Je spezifischer die zwischen den Teilstrukturen herzustellende Verbindung ist, desto notwendiger erweist sich ihre explizite sprachliche Signalisierung.

Dabei besteht offenbar folgende nach Verknüpfungstypen unterschiedliche Halbbordnung. Von links nach rechts gibt das Schema die historischen Stufen der zunehmenden Syndese wieder, von rechts nach links zeigt des Schema den abnehmenden Grad der Notwendigkeit, mit dem eine Verknüpfung explizit realisiert ist.

Die Punkte 4 und 5 verdanke ich E. Lang. Er hat sie im April 1985 im Funktionswörterzirkel unseres Instituts für Sprachwissenschaft der AdW der DDR entwickelt.

LISELOTTE HARTUNG

Literaturverzeichnis

- BOEDER, W. (1983), „Und“ in den südkaukasischen Sprachen. *Folia Linguistica* 17: 287–326.
- GLADROW, W. (1984), Kompletivsätze und Attributivsätze im Russischen. Eine Studie zur Struktur und Bedeutung zusammengesetzter Sätze. *Linguistische Studien der AdW der DDR* 115. Berlin.
- HEIDOLPH, K. E.—FLÄMIG, W.—MOTSCH, W. u. Autorenkollektiv (1981), *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Akademie-Verlag, Berlin.
- LANG, E. (1977), Semantik der koordinativen Verknüpfung. *Studia grammatica* 14. Berlin.
- LANG, E. (1984), *The Semantics of Coordination*. SLCS 9. Benjamins, Amsterdam.
- Молданова, С. П.—Нёмысова, Е. А.—Ремезанова, В. Н. (1983), *Словарь хантыйско-русский и русско-хантыйский*. Ленинград.
- PASCH, R. (1982), Untersuchungen zu den Gebrauchsbedingungen der deutschen Kausal-konjunktionen da, denn und weil. *Linguistische Studien der AdW der DDR* 104, Berlin.
- RÉDEI, K. (1965), *Northern Ostyak Chrestomathy*. Bloomington.
- RIESE, T. (1984), *The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages*. *Studie Uralica* 3. Wien.
- Ромбандеева, Е. И. (1979), *Синтаксис мансийского (вогульского) языка*. Москва.
- SCHLACHTER, W., Die koordinierenden Konjunktionen des Syrjänischen als Entlehnungsproblem. *Acta Linguistica Hungaricae* 24: 331–336.
- STEINITZ, W. (1966—), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie-Verlag, Berlin.

Die deskriptive Lexik im Ostjakischen*

Wie in anderen Sprachen gibt es auch in der Lexik des Ostjakischen einen Bereich, in dem eine mehr oder weniger enge Beziehung zwischen dem Wort als Zeichenkörper und seiner Bedeutung festzustellen ist. Hierzu gehören die lautmachenden bzw. lautmalenden, onomatopoetischen Wörter, die eine besonders enge Beziehung zwischen Laut und Bedeutung aufweisen, und Wörter, deren Laute eine expressive Qualität ihrer Denotate symbolisieren. Beiden Teilbereichen ist gemeinsam, dass die Beziehung zwischen Wort und Denotat mit gefühlsmässigen, ausdrucksreichen Vorgängen im Sprachbenutzer einhergeht. Dementsprechend könnte der Terminus 'deskriptiv' vielleicht besser durch 'expressiv' ersetzt werden, zumal dieser Terminus auch in der Literatur zur Lautsymbolik¹ gebräuchlicher ist.

Für die Relation zwischen Zeichen (Wort) und Bedeutung gibt es im Ostjakischen vielfältige Erscheinungsformen. Da sie in diesem Rahmen nicht alle beschrieben werden können, möchte ich mich im folgenden auf den Teil der deskriptiven Lexik beschränken, in dem die Bedeutung der Wörter nicht phonetisch motiviert ist, sondern die Laute als Symbolträger für eine expressive Qualität fungieren. Der Anteil dieser nichtonomatopoetischen, deskriptiven Wörter ist zumindest in dem bis zur Jahrhundertwende aufgezeichneten Material auffallend gross. Da die ostjakische Sprache wie kaum eine andere finnisch-ugrische Sprache ein ausgeprägtes Artikulationsmodell für expressive Qualitäten entwickelt hat, bietet sie ein besonders geeignetes Untersuchungsfeld für die interessante Fragestellung, welche Gegenstände, Eigenschaften und Vorgänge der objektiven Realität in ihrer sprachlichen Bezeichnung auf eine expressive Widerspiegelung durch die Sprecher einer Sprachgemeinschaft schliessen lassen und inwieweit es dabei Parallelen oder Abweichungen im Vergleich zu anderen verwandten oder nichtverwandten Sprachen gibt.

In der deskriptiven Lexik des Ostjakischen — also auch in den onomatopoetischen Wörtern — erscheinen die palatalisierten und die retroflexiven bzw. kakuminalen Konsonanten *l', n', t'* bzw. *l, n, tʃ* (*ʃ*) sowie der Konsonant *r* als besonders stark belastete Phoneme. Sie können als die Hauptsymbole expressiver Qualität bezeichnet werden. Typisch für diesen lexikalischen

* Diesem Aufsatz liegt ein Vortrag zugrunde, der auf dem VI. Internationalen Finnougristenkongress in Syktyvkar gehalten wurde.

¹Eine Zusammenfassung der diesbezüglichen Forschungsergebnisse gibt HANS HÖRMANN in: *Psychologie der Sprache*. Berlin—Heidelberg—New York 1970, S. 241ff., an den ich mich auch terminologisch angelehnt habe.

Bereich ist ausserdem das Auftreten von *k* in inlautender Position, nicht selten in geminierter Form. In «Normal»wörtern begegnet *k* in dieser Position dagegen im allgemeinen nicht. Auch unter den mit *s* anlautenden Wörtern findet sich eine grössere Zahl mit deskriptivem Charakter. Diese deskriptiven Konsonanten stehen in einem korrelativen Verhältnis, alternieren häufig und bewirken, dass ein Lautkomplex auf diese Weise zu neuen Lexemen aufgefächert wird, z. B. VT *ləkä-* ~ *nəkä-*, Vj. *rəkä-* 'schlagen (Herz)'. Ni. *luŋxənsəp* ~ Keu. *ruŋxəntəp* 'Glocke'. Vj. *lönkint-* ~ *rönkint-* 'sich ankleben (Schnee am Ski)'. Vj. *läwsä-* ~ VT *räwsä-* 'schwanken (Zweige des Baumes im Wind)'. Reg. *lār kotāng lohung sij* 'singender Ruf des See-Schwans' ~ *as kaleu rohung nyäch* 'schrilles Lachen der Ob-Möwe'.

Die angeführten Konsonanten sind auch für den wortbildenden Morphembestand der affektiv-deskriptiven Lexik typisch, in der Derivation der «Normal»wörter sind sie dagegen in der Regel nicht vertreten. Dementsprechend erscheinen z. B. als Nominalbildungssuffixe in deskriptiven Wörtern vorwiegend *-əl*, *-əl'*, *-ən*, *-ən'*, *-ənt*, *-əš*, *-əs* sowie *-ək*, *-ər* oder die mit Vollvokalen erweiterten Entsprechungen *-ali*, *-ali'*, *-ani*, *-ani'*, *-ati*, *-ak(i)*, *-ari*.

Nicht selten wird eine ganze Reihe deskriptiver Suffixe, die in einem korrelativen Verhältnis stehen, zur Weiterbildung eines Wortstammes herangezogen, z. B. (von einem Stamm **käy-* ~ **kiy-* ~ **köy-*) Ts. *kāwələ*, V *kiyəł* 'Haken', Kaz. *kawani* 'Biegung', V *käyən* 'sich biegen', J *kāwən* 'hakenförmiger Vorsprung der Beiklinge', Likr. *kiyər* 'an einer Flussbiegung in das Wasser hervorragende Wiese'.

(Von einem Stamm **sək-*) Kaz. *səkali* : *aj xqA s.* 'buschige, astreiche Fichte', Vj. *səkəl'* 'sich verwickeln', *səkərtəy* 'missgestaltet (Baum)'.

(Von einem Stamm **pik-*) V *pikəl* : *p.-mey* 'altes ausgetrocknetes Flussbett', *pəyənənt-* 'verderben', Trj. *pəyə* : *p.-mäyəA* 'altes Flussbett, in dem noch Wasser fliesst'.

Bisweilen lässt sich der affektive Charakter eines Wortes nur durch die Derivationsverhältnisse nachweisen, wenn der Stamm weder von seinem lautlichen Charakter noch von seiner Bedeutung als affektiv erkennbar ist. So dürfte es zumindest für einen Nichtmuttersprachler ohne Kenntnis der Derivationsverhältnisse schwer feststellbar sein, dass beispielsweise das eben zitierte *pəyə* (*-mäyəA*) 'altes Flussbett, in dem noch Wasser fliesst' deskriptiven Charakter hat. Es ist auch zu berücksichtigen, dass ein Wort seinen affektiven Charakter im Laufe seiner Geschichte einbüssen kann und die Derivationsverhältnisse dann das einzige Zeugnis für die ursprüngliche Deskriptivität darstellen. Ein solcher Fall ist offenbar auch das ostj. Wort Vj. *köm* 'Höhlung unter einem umgestülpten Boot', dessen Derivation überwiegend Suffixe affektiv-deskriptiven Charakters aufweist wie Vj. *köməl* 'Konkavität', *kömər* 'Höhlung unter dem Ufereis', Trj. *kömək* : *sətš-jāŋ* ₀ *-k.*, (und hierher wohl auch) DT *xōmčax* id.

Während der Vokalismus in «Normal»wörtern im allgemeinen regelmässig ist und die Vokalwechselfälle systematischen Charakter haben, zeigt der Vokalismus im Bereich der deskriptiven Lexik meist ein unregelmässiges, buntes Bild. Typisch für diesen Bereich ist im Ostjakischen ein «Wechsel» von velaren und palatalen Vokalen, der bei «Normal»wörtern grundsätzlich nicht vorkommt. Es handelt sich dabei nicht um paradigmatischen oder um Wechsel in der Wortbildung, sondern um eine Art deskriptiver Variation, die ähnlich wie die oben erwähnte Konsonantenkorrelation als ein Mittel zur Neubildung

deskriptiver Wörter anzusehen ist. Beispiele für diese auf der Palatalitätskorrelation beruhenden Stammalternation sind:

VT *komla* ~ *kömlä* 'schwanken'. VT *rüt-kom* ~ V *rüt-köm* 'Hohlraum unter dem umgestülpten Boot'. V *jənki-kömlən* ~ Trj. *jən'-kömləni* 'Wasserblase'. Trj. *kön'li* ~ Vj. *kön'li* 'Adamsapfel'. Vj. *läka* ~ VT *läkä* 'schlagen (Herz)'. Kaz. *ńəŋxəl* ~ DN *ńəŋklä* 'Schleim'. KoP *särəmt* 'funkeln (Augen)' ~ *sərəmt* 'erzittern'. Kaz. *sōlax* ~ O *silək* 'klein, fein (Gestein)'. Vj. *wälək* ~ DN *wələk* 'glatt (Eis)'.

Diese Doublettenbildung ist nicht auf das Ostjakische beschränkt, sondern scheint ein Strukturmerkmal der deskriptiven Lexik im Finnisch-Ugrischen zu sein, das z. B. im Ungarischen in einem grossen Teil der sog. Zwillingswörter zur Geltung kommt wie *dobban* ~ *döbben*, *puffon* ~ *püffön*. Auch im Finnischen gibt es in der deskriptiven Lexik solche Variationen wie z. B. *pimistä* ~ *pomista*, *hohottaa* ~ *höhöttää*.² Auf die im deskriptiven Wortschatz des Ostjakischen anzutreffende Reduplikation mit Labialvariation und deren Parallelen in anderen fiugr. Sprachen bin ich bereits bei einer früheren Gelegenheit eingegangen.³

* * *

Bei dem Versuch, die deskriptive Lexik nach semantischen Gesichtspunkten zu erfassen bzw. zu gliedern, kann man davon ausgehen, dass es bestimmte Begriffe oder Vorstellungen gibt, die mit einer expressiven Qualität verbunden und in ihrer sprachlichen Bezeichnung fast immer mit den Merkmalen der Deskriptivität ausgewiesen sind. Es scheint sich daher zu empfehlen, eine semantische Darstellung der deskriptiven Lexik mit den von diesen Begriffen gebildeten Wortfeldern zu beginnen. Hier sollen nur einige ausgewählte Beispiele für ein solches Verfahren angeführt werden, auf die innere Ordnung der Wortfelder oder ihre gegenseitige Beeinflussung kann nicht näher eingegangen werden.

Ein Begriff, der fast ausschliesslich mit Wörtern affektiven Charakters wiedergegeben wird, kann mit den Bedeutungen 'Krümmung, Biegung' beschrieben werden. Im einzelnen erscheinen in diesem Wortfeld die Bedeutungen 'Krümmung, Biegung', 'Buckel', 'Haken' und 'Höhlung' 1. im Sinne einer Wölbung und 2. im Sinne einer vertieften Stelle oder einer Falte. Beispiele: Trj. *tökkən* (mit geminiertem *-kk-*!) 'Krümmung an einem Baum'. Kaz. *kewən* : *još-k.* '(innere) Armbeuge', *kawaŋi* 'Biegung, Krümmung (z. B. an einem Baum)'. Kaz. *mükaŋi* 'Krümmung an einem Baum'. Vj. *kiyəntšiw* : *tšän'-k.*, Trj. *kiyəł* : *kör-k.*, Kaz. *xeŋəleŋ* 'Kniekehle'. Kaz. *mükari*, J *mökši* 'Buckel'. V *kiyəł*, *kiyəł*, Trj. *käyən*, Ts. *käwəłə* 'Haken'. V *nokiw* id. Kaz. *ńāš* id. V *wiŋkəli*, Vj. *wiŋkəli*, Ts. *wəŋklə*, O *wəŋkər*, Ts. *wəŋkrəš* id. Vj. *köm*, *köm* 'Höhlung (z. B. unter einem umgestülpten Boot)', DT *xəməčax* 'Höhlung unter dem Eis am Ufer'. Trj. *käyəł* : *sətš-jəŋ'-k.*, Kaz. *xošəp* : *təŋ'-x.* id. Kr. *xətsəx* 'kleines Fach, Winkel'. Vj. *käwəł* 'enger Zwischenraum, Schlupfwinkel, Fach'.

² Siehe hierzu AHTI RYTKÖNEN, Deskriptiivisistä sanoista. In: Virittäjä 1935, S. 92f.

³ GERT SAUER, Deskriptive Variation im Ostjakischen. In: Acta Linguistica Hungarica 24 (1974), S. 317–321.

Ein anderes Wortfeld wird von einem Begriff gebildet, der mit den Bedeutungen 'etwas Kugelförmiges, etwas Zusammengeballtes' wiedergegeben werden kann. In diesem Wortfeld erscheinen die Bedeutungen 'Klumpen', 'Knopf', 'Beule'; 'Kropf', 'Blase', z. B. Kaz. *paxal* 1. 'Klumpen', 2. 'Knopf am Gürtel'. *pötaŋi* 'kleiner Klumpen, rundes Stück; Kopf des Streichholzes oder der Stecknadel'. Vj. *tuki* 'kleiner Packen'. Vj. *munkaŋ* 'Knopf'. Kaz. *mūnkaŋi* 'etwas Zusammengeballtes'. Mj. *monki* 'Beule'. VK *töyməl, tili* id. Kaz. *pūka* 1. 'Kropf des Vogels', 2. 'Schwimmbhase des Fisches'. Trj. *tunŋi* 'Kropf des Vogels'. Vj. *kəmləŋ* 'Schwimmbhase des Fisches'. *kəməŋi* : *jəŋ-k*. 'Wasserblase'. Kaz. *pəl* id., Ni. *šəmtəŋ* id., Vj. *tin* 'Blase (auf der Haut)'.

In die Nähe dieses Wortfeldes gehören offenbar auch die Bedeutungen 'Pflock, Stellholz an der Falle', 'Schwimmer des Netzes oder der Angel', 'Adamsapfel', die man in einer rekonstruierten Gesamtbedeutung 'kleiner, hervorstehender Gegenstand' zusammenfassen könnte, z. B. Vj. *niki* 'Pflock'. V *kəŋ-loyi* 'Stellpflock am Stellbogen'. Trj. *lonŋi*, Kaz. *lonŋali* 'Holzring, durch den der Zugriemen des Renntiergeschirrs läuft'. Vj. *noŋali* 'Stellholz an der Falle'. Kaz. *pūkla* id. Trj. *lim'ti* 'Netzschwimmer'. Vj. *jə-pōkaŋi* 'Schwimmbhölzchen der Angel' (*jəp*). Vj. *kəŋlitiw* 'Adamsapfel'. Trj. *kəŋ'li*, Vj. *kəŋ'li* id. Kaz. *pūkla* : *tür-p* id.

Die Vermutung, dass die beiden zuletzt genannten Begriffe ('etwas Kugelförmiges', 'kleiner, hervorstehender Gegenstand') benachbarte Wortfelder bilden, wird durch die Tatsache gestützt, dass beide Begriffe in dialektalen Übergangsformen semantisch miteinander verbunden sind, d. h. ein Lexem — als Einzelwort oder als Glied eines Kompositums — beide Bedeutungen repräsentiert wie z. B. Ni. *pötaŋ* 1. 'kleiner Klumpen, rundes Stück', 2. 'Schwimmer am Netz' oder VjT *tuki* 'Packen, Bündel', *təntəŋ-tuki* 'Schwimmer (aus Rinde) an der Leine des Fischotter-Pfeils'.

Weitere Wortfelder werden von den Begriffen 'zittern', 'auseinanderfallen', 'verderben', 'glatt (besonders von Eis)', 'locker, lose', 'abschüssig, schief' gebildet, z. B. Vj. *newəŋ*- 'zittern (im Alter)'. *noŋəŋ*- 'id. (vor Kälte)'. Trj. *rənt*- 'id. (Fleisch eines frisch geschlachteten Tieres)'. V *rəŋ*- 'umherfliegen (z. B. Funken)'. VT *səlkəmt*- 'umherstreuen'. Kaz. *šūli*- 'sich zerstreuen, auseinanderfliegen'. Vj. *niŋi*- 'zu verderben anfangen'. DN *tšəŋəs* 'sauer, riechend (Fleisch)'. Vj. *tür*- 'verderben (Nahrung)'. Vj. *kənoŋtšək* 'glatt (Eis, Weg)'. J *nəsi*, DN *nəsəŋ* id. Trj. *wəŋək* id. Kaz. *wəŋək* 'glatt, ohne Schnee (Eis, Stelle auf dem Weg)'. DN *wəŋək* 'glatt (Eis), glatt, astlos (Kiefer)'. Kr. *sotəŋ* 'glatt, astlos (Kiefer)'. Kaz. *lən* 'lose, schlaff (Seil, Gürtel)'. Mj. *lis*, V *ləsək* 'lose, locker (z. B. Knoten, Gürtel)'. Kaz. *pəŋəŋ* 'locker gewickelt (Seil, Garn)', *pəŋəŋ* id. V *jəŋrak* 'schief, schräg'. VT *kəwəŋ* 'schiefgetreten'. Vj. *nūlək* 'schief, geneigt (Haus, Baum)'. *silək* id., *wəŋəŋ* 'schief (Brett)'. (Alle zuletzt angeführten Beispiele sind Ableitungen mit dem affektiv-deskriptiven Suffix *-ak, -əŋ*.)

Je besser wir die lautlichen und semantischen Besonderheiten der deskriptiven Lexik einer Sprache kennen, umso günstiger sind die Voraussetzungen, sie auch in die sprachvergleichende Forschung einzubeziehen. Ich denke in diesem Zusammenhang besonders an die Lehnwortforschung, wo es bei den deskriptiven Wörtern auf Grund der für sie typischen Anomalien oft an Kriterien fehlt, um zwischen Entlehnung und Urverwandtschaft bzw. typologischer Übereinstimmung unterscheiden zu können. Was die ostjakisch-syrjänischen Lehnbeziehungen betrifft, sind wir hier durch die Analyse der ostjaki-

schen Wortbildung zumindest in einigen Fällen zu neuen Ergebnissen gekommen. So hat Toivonen⁴ einige ostjakische Wörter als Entlehnungen aus dem Syrjänischen interpretiert, die sich auf Grund unserer Kenntnisse der ostjakischen Nominalbildung klar als einheimische Bildungen erwiesen haben (vgl. z. B. V *kiyäl* usw. 'Haken', DEWOS 607).

Weitgehend unerforscht ist noch der Anteil der deskriptiven Lexik an den ostjakisch-selkupischen Lehnbeziehungen. Beide Sprachen weisen in diesem Bereich auffallende Ähnlichkeiten auf wie z. B. ostj. V *säylä* 'klirren, klingen (Metall)' ~ selk. Tas *saglympj* id.; ostj. Vj. *sakäl* 'sich verwickeln', *sakartay* 'missgestaltet (Baum)' ~ selk. Tas *sikiral* 'verworren'.⁵ Die zukünftige Forschung wird zeigen, ob wir es in solchen und ähnlichen Fällen mit Entlehnungen in die eine oder andere Richtung zu tun haben oder ob sich die deskriptive Lexik auf dem Hintergrund phonologischer Isoglossen⁶ als ein bevorzugtes Manifestationsgebiet der ostjakisch-selkupischen Sprachkontakte erweist, wo sich keine scharfe Grenze zwischen Entlehnung und Analogiebildung erkennen lässt.

GERT SAUER

⁴ Y. H. TOIVONEN, Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 32 (1956).

⁵ Die selkupischen Angaben hat mir freundlicherweise E. A. Chelimskij mitgeteilt.

⁶ Vgl. hierzu die Annahme eines phonologischen Sprachbundes durch H. KATZ in: Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. München 1975.

Formale und inhaltliche Aspekte ostjakischer Wortkomposition*

Komposita gehören zu den Bestandteilen des Lexikons, die in vielen Sprachen vorhanden und in wachsender Zahl anzutreffen sind. Sie entstehen, indem zwei oder mehrere, sonst auch frei vorkommende Morpheme bzw. Morphemgefüge zu einem neuen Morphemgefüge zusammentreten (Fleischer 1983. 53). Zur Wortkomposition werden vor allem Substantive und Adjektive herangezogen. Die einzelnen Sprachen bedienen sich in unterschiedlichem Maße der ihrem System innewohnenden Möglichkeiten der Komposition. Auch Sprachen, die einer Sprachfamilie angehören, nutzen die Möglichkeit ihres Sprachtypus unterschiedlich (Motsch 1983. 104). So entspricht dem deutschen Kompositum 'Eisenbahn' das französische Paralexem 'chemin de fer', während russisch 'железная дорога' nicht als Kompositum zu betrachten ist, sondern als Wortfügung.

Auch in den finnisch-ugrischen Sprachen gibt es einen bedeutenden Anteil von Komposita am Gesamtwortschatz. Die fugenlose Verbindung zweier Nomina, in der Hauptsache auch hier der Substantive, stellt den Haupttyp dar, vgl. ungarisch *vasút* 'Eisenbahn', finnisch *rautatie*, ostjakisch *карты үлү* id. Neben derartigen Substantiv-Komposita weist das Ostjakische nominale Kompositionsformen aus, die aus denominalem Adjektiv + Substantiv (z. B. *jeməŋ-χäl* 'Feiertag'), attributivem Partizip + Substantiv (z. B. *tet-öt* 'Essen'), zwei Adjektiven (z. B. *jem-pəsəŋ* 'heilig') u. a. Wortverbindungen gebildet sind.

Von Interesse sind in der ostjakischen Sprache auch die dreiteiligen Wortverbindungen, die sich a. aus Substantiv + Partizip präs./prät. + Substantiv zusammensetzen und häufig zur Bezeichnung von Berufen oder für Tiernamen Verwendung finden und b. aus wenigstens einem Substantiv sowie denominalen und/oder deverbale Komponenten bestehen. Diese werden vielfach für Farbbezeichnungen genutzt.

Es ist schwierig, für die ostjakische Sprache Festlegungen darüber zu treffen, ob ein Morphemgefüge als Kompositum oder als Wortgruppe zu betrachten ist (vgl. Faludi 1948).

Wolfgang Fleischer sagt über das deutsche Kompositum: «Die Zusammensetzung oder das Kompositum bildet formal und inhaltlich eine neue Einheit» (Fleischer 1969. 430). Zur formale Seite rechnet er für das Deutsche die Zusammenschreibung, die Festlegung des Hauptakzents gewöhnlich auf das erste Kompositionsglied sowie die Unvertauschbarkeit der Komposi-

* Diesem Aufsatz liegt ein Vortrag zugrunde, der auf dem VI. Internationalen Finnougrikenkongreß in Syktyvkar gehalten wurde.

tionsglieder. Auf der inhaltlichen Seite ist die Bedeutungsveränderung des neuen Morphemgefüges gegenüber den ursprünglichen freien Komponenten wesentlich.

Für die formale Seite des Deutschen und anderer indoeuropäischer Sprachen gilt auch, daß sich die Verbindung von zwei freien Komponenten zu einem neuen Morphemgefüge nicht entsprechend den Regeln der Syntax verhält, keine Prä- bzw. Postposition oder Konjunktion vor, nach oder zwischen die Komponenten tritt und die Flexion für das ganze Wort gilt, z. B. *Autostraße* versus *Straße für Autos*. Es gilt zu prüfen, inwieweit entsprechende formale Kriterien zur Unterscheidung von Komposita im Gegensatz zu frei bildbaren Syntagmen, die den Regeln der Syntax folgen, für das Ostjakische feststellbar sind. Zur Schreibung ostjakischer Komposita liegen bisher keine derartigen Äußerungen vor. Ein erster Versuch, Regeln für die Schreibung wogulischer Komposita zu geben, wurde von Evdokia Ivanovna Rombandeeva vorgelegt. Sie schreibt im Vorwort zu ihrem mansisch-russischen Wörterbuch (6):

Die wogulischen Komposita werden zusammengeschrieben a. wenn ein zusammengesetztes Substantiv verbunden ist durch gemeinsame Betonung, z. B. *нэхум*; b. wenn im 2. Teil des Kps. die Länge des Vokals verlorengeht, z. B. *колпох* (*кол* = дом; *пõх* = Seite); c. wenn der Vokal der 2. Silbe des 1. Teils lang ist, z. B. *насярпүүс* (*насяр* 'Eberesche', aber *үүс* 'Baum'); d. wenn in den 1. Silben beider Bestandteile die Länge des Vokals erhalten bleibt, der Vokal der 2. Silbe des 1. Bestandteils sich jedoch verliert, z. B. *Хõслох* (EN) (*хоча* 'lang', *лõх* 'Bucht'); e. wenn im Resultat der Verschmelzung zweier Wörter ein Kps. mit neuer Bedeutung entsteht: *йүхул* 'Tier' < *йү* '(wildes) Tier' + *хул* 'Fisch'; *сүннелм* 'Rede' (*сүн* 'Mund' + *нелм* 'Zunge, Sprache').

Neben derartigen Kriterien muß gleichzeitig nach semantischen Kriterien gesucht werden. Etwa, ob man das fragliche Wortgefüge als Kompositum im Sinne der Definition von Fleischer werten kann oder von einem Phraseologismus bzw. Paralexem sprechen muß.

Auf einem speziellen Gebiet der ostjakischen Sprache, nämlich dem der Folkloresprache, die durch Parallelismus geprägt ist, sind Komposita in nicht unerheblichem Maße an der Textgestaltung beteiligt. Sie erscheinen zwei- und dreigliedrig.

Entsprechend dem Charakter des Parallelismus, bei dem zwei oder mehrere Phrasen oder Satzteile sowohl in formaler wie in inhaltlicher Hinsicht übereinstimmen, d. h. der Inhalt einer Phrase mit teilweise oder durchgehend anderen, formal gleichgebauten Worten wieder aufgenommen wird (Steinitz 1934. 4), haben die in den Parallelversen verwendeten parallelen Komposita gewöhnlich die gleiche Struktur. Das bedeutet, daß die in zweiter Position (oder anders ausgedrückt: im Nachvers) stehende Wortverbindung meist aus den Vertretern der gleichen Wortart zusammengesetzt und mit den gleichen Suffixen versehen ist wie die in erster Position (bzw. im Hauptvers) stehende Wortverbindung, z. B.¹

¹ DEWOS — Steinitz, W., Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966 —

Mold. — Moldanova i dr., Slovar' chantyjsko-russkij i russko-chantyjskij. Leningrad 1983

OA I — Steinitz, W., Ostjakologische Arbeiten Bd I: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Budapest—Berlin 1975

OA I 30₄₆ ~ *tunχ sem pätłəm nărmaη at*
kăt sem pätłəm nărmaη at

~finstere (?) Nacht, dunkel wie ein t u η χ-Geist-Auge

~finstere (?) Nacht, dunkel wie ein k ä t-Geist-Auge'.

Eine sehr interessante Gruppe von Komposita sind jene, deren Komponenten in der Folkloresprache als paralleles Wortpaar auftreten, z. B. *āj ~ kel* 'Nachricht ~ Botschaft', vgl.

RI² 884 *ājəη uāi āiəlpā xodī uerdāl*
 ~ *kələη " kələlpā xodī uerdāl*

'wie macht er die Nachricht des Nachrichtentiers

~wie macht er die Botschaft des Botschaftentiers'.

Es handelt sich im wesentlichen um Substantive und Adjektive, andere Wortklassen sind wenig vertreten. Bemerkenswert ist, daß diese dann zu Komposita verschmolzenen Parallelwörter in den Versen der Folklore in der gleichen Reihenfolge obligatorisch kombiniert erscheinen, wie sie im Kompositum auftreten, z. B. *neη ~ xo* 'Frau ~ Mann' ⇒ *neηxo* 'Mensch' (DEWOS 977), *āj ~ kel* 'Nachricht ~ Botschaft' ⇒ *ājkel* 'Nachricht' (DEWOS 14), *sāχ ~ nūr* 'Pelz ~ Schuh' ⇒ 'Kleider' (DEWOS 1301).

Die Komposita vom Typ *neηxo* 'Mensch', die als Parallelwörter der ostjakischen Folkloresprache erscheinen, wurden bereits mehrfach diskutiert. Sie wurden von Beke, Faludi und Fokos-Fuchs eingehender betrachtet und als 'zusammenfassende' Komposita (összefoglaló összetételek) charakterisiert. Hierher gehören solche Wortverbindungen wie

- *an-sun* 'Geschirr' < *an* 'Tasse, Schale' ~ *sun(ən)* 'Birkenrindengefäß' (DEWOS 114, Mold. 13);
- (*soū-*) *ēu-kyp* 'Лана' < *jəš* 'Hand' ~ *kūr* 'Fuß' (Mold. 13);
- *jiv-angi* 'Eltern' < *jəγ* 'Vater' ~ *āηki* 'Mutter' (DEWOS 325);
- *lou-mis* 'Vieh' < *low* 'Pferd' ~ *mīs* 'Kuh' (DEWOS 730);
- *jum-anšə* 'Beeren' < *jum* 'Ahlkirschbeere' ~ *anšə* 'Hagebutte' (DEWOS 374);
- *məγ-jəηk* 'Land- und Wassergebiet' < *məγ* 'Land' ~ *jəηk* 'Wasser'; vgl. Mold. 69 *мүв йиηгк яηгхтй* 'путешествовать' (DEWOS 389);
- *mympam* 'костёр' < *tūt* 'Feuer' ~ *rat* 'Herd' (Mold. 91);
- *wəj-χūt* 'Vieh' < *wəj* 'Tier' ~ *χūt* 'Fisch' (DEWOS 467) ua.
- *йивлы-аслы* 'сирота, Waise' < *jiv* 'Vater' ~ *ās* 'Mutter' (Mold. 4; DEWOS 187 *ās-jiv* 'alt');
- *joğol-nolla* 'unbewaffnet' < *jəχəΔ* 'Bogen' ~ *nəΔ* 'Pfeil' (DEWOS 339);

P. — H. Paasonens Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Zusammengestellt, neu transkribiert und herausgegeben von Kai Donner. Helsinki 1926

Páp.² — Pápay J., Északi osztyák nyelvtanulmányok. Finnugor Füzetek 15. Budapest 1910

Reg.^{1, 2} — Reguly-Könyvtár I. Osztyák Hóseének Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. I. kötet. Budapest 1944

- *täpättä jählttätä* 'bewirten' < *täpät-* 'speisen' ~ *jählttä-* 'tränken' (DEWOS 715).
- *joša-kura* 'in eigener Person, selber' < *još* 'Hand' ~ *kür* 'Fuß' (DEWOS 313);
- *nema-sija* 'wahrhaft, echt' < *nem* 'Name' ~ *sij* 'Ruf' (DEWOS 999).

In allen diesen Fällen entsteht aus den beiden Komponenten $a + b$ eine Kategorie c mit neuer verallgemeinernder Bedeutung, die wesentliche Merkmale von a und b in sich vereint, a und b stellen Hyponyme dar, die ein neues Hyperonym bilden.

Begünstigend für die Bildung derartiger koordinierender Komposita ist die vielen finnisch-ugrischen Sprachen eigene Fähigkeit, Satzteile ohne koordinierende Konjunktion ('und', 'oder') aneinanderzureihen, eine Erscheinung, die in enger Beziehung zum Parallelismus steht und den Prozeß der Bildung koordinierender Komposita möglicherweise beeinflußt hat.

Derartige koordinierende Komposita treten nicht nur im Ostjakischen auf, sie sind auch in anderen finnisch-ugrischen Sprachen zu finden, z. B. im Wogulischen, Syrjänischen, Mordwinischen, Finnischen und Estnischen (vgl. Fokos-Fuchs 1965, 36). Sie stellen eine von den finnisch-ugrischen Sprachen in weit höherem Maße genutzte Art der Wortkomposition dar, als es in anderen Sprachen, z. B. der deutschen Sprache der Gegenwart der Fall ist.

Vergleicht man die Komposita der deutschen Sprache mit den ostjakischen, so sind im Deutschen nur wenige koordinierende Komposita zu finden, z. B. '*Strumpfhose*' oder '*naßkalt*'. Es existieren in der Umgangssprache jedoch eine ganze Anzahl weitverbreiteter sogenannter *Paarformeln* oder *Wortpaare*, die den ostjakischen Parallelwortpaaren durchaus vergleichbar sind. «Es handelt sich um zweigliedrige stabile Wortgruppen, d. h. um jeweils aus zwei durch und verbundene, nichtumstellbare und nicht austauschbare Wörter derselben Wortart.» (Schröter 1980, 192). Schröter fährt dann fort (194): «Wir können die Paarformeln zurück bis ins Althochdeutsche und Altsächsische verfolgen. Auch im Altnordischen und Angelsächsischen waren sie geläufig.» Es ist also deutlich zu ersehen, daß es sich bei diesen Paarformeln im Deutschen um eine sehr alte Spracherscheinung handelt. Der Germanist Werner Besch äußert sich zum gleichen Thema in einen Aufsatz in den Neuphilologischen Mitteilungen wie folgt: «Die Paarformel ist wohl keiner Sprache und keiner Sprachstufe fremd. . . . Als stilistisches Element bezeichnet sie in der Regel . . . sowohl die niedere Art der Paarung (Kopplung von Wörtern), als auch den höheren Parallelismus, der ganze Sätze oder Satzteile in eine bestimmte wiederholende Abfolge stellt.» Solche Paarformeln (konsequent mit Alliteration) des Deutschen sind z. B.

- (mit) *Kind* und *Kegel*
- (mit) *Mann* und *Maus*
- (mit) *Stumpf* und *Stiel*
- *Haus* und *Hof*
- *Heim* und *Herd*

Die Komponenten $a + b$ könnten hier gewissermaßen als die Hyponyme angesehen werden, die «Voraussetzung» zur Entstehung eines koordinierenden Kompositums als Hyperonym wären, wie es im Ostjakischen der Fall ist.

Da jedoch das Deutsche die konjunktionslose Parataxe bei den hier behandelten Fragen nicht verwendet, wurde diese Möglichkeit der Komposition nicht sprachwirksam. Sie war aber im Ansatz vorhanden.

Eine andere Gruppe von Parallelwörtern der nordostjakischen Folklore-sprache, die ebenfalls zu Komposita verschmolzen, erreichte nicht die Stufe einer neuen Hyperonym-Kategorie c. Bei diesen Morphemgefügen trat keine so deutliche Bedeutungsveränderung, sondern eine Bedeutungsentleerung einer der Komponenten ein, entweder

- a. der zweiten Komponente der Wortverbindung oder
- b. der ersten Komponente der Wortverbindung.

Beispiele zu a.

- *aj* 'Nachricht' ~ *kel* 'Botschaft' ⇒ *aj-kel* 'Botschaft' (Mold. 11 'новость, Neuigkeit'; DEWOS 14);
- *šiw* 'Nebel, Dunst' ~ *pōzəŋ* 'Rauch' ⇒ *šiw-pusəŋ* 'Nebel' (DEWOS 259);
- *low* 'Knochen' ~ *sām* 'Schuppe' ⇒ *low-sām* 'Knochen' (DEWOS 731);
- *jem[əŋ]* 'heilig' ~ *pāsəŋ* 'geweiht' ⇒ *jem-pasəŋ* 'heilig' (DEWOS 371).

Ein Beispiel zu b.

- *sej* 'Sand' ~ *χiš* 'feiner Sand' ⇒ *sej-χiš* 'Flugsand' (DEWOS 429). Das Wortpaar *sewəŋ* 'zöpfig' ~ *wešəŋ* 'schön', das in Tremjugan die gleiche Bedeutungsentwicklung nahm (vgl. DEWOS 1308), wuchs nicht zum Kompositum zusammen, sondern entwickelte sich zum Zwillingswort.

Neben den angeführten Beispielen koordinierender Komposita gibt es im Ostjakischen eine breite Palette von subordinierenden Wortverbindungen, die zwei-, drei- und mehrgliedrig sind. Es handelt sich in der Mehrzahl der Fälle um Determinativverbindungen, bei denen die erste Komponente die Bedeutung des Morphemgefüges spezialisiert, z. B. Kaz. *δχ-šəw* 'Gehirn' (Kopf-Brei) (DEWOS 253), *улмсух* 'пелёнка, Windel; постельное бельё, 'Bettwäsche' (Schlaf-Fell) (Mold. 113), *Š ux-šār-χu* 'главный шаман' (Haupt-Zauber-Mann) (DEWOS 32), KazMold. *оца вэлты вер* 'свобода' (Kraft-seiende-Sache) (Mold. 79), V *səm-kəčā-litə-suytəw* 'Kämpfer' (Herz-schmerz-trink-Arznei) (DEWOS 1326), KazMold. *нүхи лэты вэнт вой* 'хищник, Raubtier' (Fleisch-fressendes-Wald-Tier) (Mold. 63).

Bei diesen Determinativverbindungen fallen semantische Gruppierungen mit starker Analogiewirkung auf. Drei Gruppen sollen genannt werden:

1. hauptsächlich dreigliedrige Morphemgefüge, die Berufsbezeichnungen darstellen, z. B.

- V *wert on'lam kāsī* 'Meister' (DEWOS 126);
- KoP *səχ wertə-χuj* 'Gerber' (P. 2214);
- KazMold. *нётты пух* 'Gehilfe' (Mold. 73);
- KazMold. *тынесты хэ* 'Verkäufer' (Mold. 110);
- KazMold. *кэр омасты хэ* 'Ofensetzer' (Mold. 52);
- KazMold. *почта тэты хоят* 'Postbote' (Mold. 85);
- KazMold. *вой хул лавалты хэ* 'Hirt' (Mold. 22);
- KazMold. *мис пэсты нэ* 'Melkerin' (Mold. 67) u. a.

2. Vielfach werden Tiere durch zwei- und dreigliedrige Wortgefüge bezeichnet. Auch hier fallen die an letzter Position im Morphemgefüge stehenden Komponenten *-ku* 'Mann' sowie *-ne* 'Frau' auf, die möglicherweise eine Tendenz zum «Halbsuffix» (vgl. Fleischer 83, S. 70) bei den genannten Wörtern signalisieren und damit gewissermaßen einen «Ersatz» für fehlende Suffixe zur Berufs- oder Genusbezeichnung darstellen, z. B.

— V *kul-počək-ku* 'коршун, Geier' (DEWOS 466);

— VK *jəm-serki-ni* 'паяк, Spinne' (DEWOS 376);

— Kaz. *jɪn'-xāA-wəj* 'Aal' (DEWOS 470).

Als mehrgliedrige Tiernamen ohne die genannten «Halbsuffixe» seien genannt:

— Kaz. *wən-sem-xāA* 'eine Fischart' (Groß-Augen-Fisch) (DEWOS 467);

— Ni. *mɪγ-xər* 'Mammut' (Erd-Renstier) (DEWOS 535).

3. Eine dritte Gruppe bilden Farbbezeichnungen. Es gibt im Ostjakischen nur wenige Simplicia zur Bezeichnung von Farben, wie *wūrta* 'rot' oder *pɪyɬa* 'schwarz'. Zahlreiche Bezeichnungen für Farb(schattierungen) sind zwei- und dreigliedrige Wortverbindungen. Von der Bedeutung her sind sie völlig durchsichtig, z. B.

— Ahl. *tōrɪn-xōrpi* 'grün', *navi-xōrpi* 'gelb' (DEWOS 991);

— V Vj. *hārəy-pam-kōrasəw* 'grasgrün' (DEWOS 541);

— KazSt. *xəjəm-tōrɪ-pūnəp* 'gelblich' (DEWOS 438).

Es sollten in diesem Beitrag einige Aspekte aus dem umfangreichen Gebiet der Wortkomposition der ostjakischen Sprache aufgezeigt werden. Die Frage der Unterscheidung von Kompositum oder Wortgruppe, semantische und syntaktische Untersuchungen, die im Zusammenhang mit der Wortgruppenproblematik stehen sowie ein Vergleich der ostjakischen mit anderen finnugrischen Sprachen und darüber hinaus mit Sprachen anderer Sprachfamilien wurden hier noch kaum angesprochen. Über den Vergleich könnte sich jedoch ein Weg zur Erhellung der komplizierten Problematik abzeichnen.

BRIGITTE SCHULZE

Literatur

- BEKE Ö. (1913), A finnugor szóösszetételekhez. NyK 42.
 BESCH, W. (1964), Zweigliedriger Ausdruck in der deutschen Prosa des 15. Jahrhunderts. Neuphilologische Mitteilungen 65, S. 200 f.
 FALUDI Á. (1948), Névszói összetételek az osztjákban. Finnugor Értekezések 10. Budapest.
 FLEISCHER, W. (1969), Die deutsche Sprache. Kleine Enzyklopädie. Berlin. 429—.
 — (1983), Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig.
 FOKOS-FUCHS, D. (1965), Aus dem Gebiet der Komposita der uralischen und altaischen Sprachen. ALH 18: 33—45.
 HENZEN, W. (1965), Deutsche Wortbildung.³ Tübingen.
 MOTSCH, W. (1983), Überlegungen zu den Grundlagen der Erweiterung des Lexikons. Studia grammatica 22. Berlin.
 MOLDANOVA, S. P. i dr., Slovar' chantyjsko-russkij i russko-chantyjskij. Leningrad 1983.
 SCHRÖTER, U. (1980), Paarformeln in Gegenwart und Geschichte der deutschen Sprache (Struktur, Semantik, Funktion). Sprachpflege 10. 193—195.
 STEINITZ, W. (1934), Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung. FF Communications 115. Helsinki.
 ROMBANDEEVA, E. I.—KUSAKOVA, E. A. (1982), Slovar' mansijsko-russkij i russko-mansijskij. Leningrad.

Ostjakische Personennamen einer Steuerliste aus dem Jahre 1639

Mit der Zerschlagung des sibirischen Khanats von Kutschum Khan durch den Kosaken Jermak 1581/82 gerieten die Ostjaken unter die Herrschaft Moskaus. Das Gebiet wurde kolonialisiert und im 17. Jahrhundert in das russische Verwaltungssystem eingegliedert. Moskau schickte Registratoren und Steuerbeamte, um die Bevölkerung zu registrieren, vor allem jedoch, um die jasakpflichtigen Männer zu erfassen. Die auf Grund dieser Erhebungen entstandenen Steuerlisten, die sich in sowjetischen Archiven befinden, sind wichtige Zeitdokumente und zugleich interessante Untersuchungsobjekte.

Auf Wunsch von Wolfgang Steinitz wurde von einer solchen Steuerliste aus dem ostjakischen Wohngebiet, der Steuerliste des Jahres 1639 aus dem Uezd Berezov, eine Abschrift angefertigt und ihm 1956 von Prof. Dr. Tolstov, dem Direktor des Institutes für Ethnographie zugesandt.

Die Liste umfaßt 995 Personennamen aus den Volost' Obdorskaja, Kazymskaja, Kunovatskaja, Sosvinskaja, Estyl'skaja, Ljapinskaja, Belogorskaja und Podgorodnaja. Bei diesen Personennamen handelt es sich um männliche Eigennamen, da nur Männer im arbeitsfähigen Alter Jasak entrichten mußten.

Die Namen weisen größtenteils folgende Form auf:

- Kaz. 3. *Яборко, Нярков сын*
- Obd. 47. *Урумко, Бояров сын*
- Kaz. 82. *Яков, Каласыпков сын*
- Sos. 25. *Марко, Сандраков племянник*
- Bel. 59. *Каченко, Егомов брат*
- Ljap. 40. *Данило, Молеков сын*
- Sos. 260. *Курок, Метлысев сын*

Es ist offensichtlich, daß diesen Personennamen ein russisches Namenmodell zugrundeliegt. Setzt man die Definition von S. I. Zinin an, so stellt das erste Namenglied den Vornamen — *имя*, das zweite das verkürzte Patronymikon — *усеченное отчество* dar, dazu wird die Verwandtschaftsbezeichnung *сын* — Sohn angeführt. Die in der Steuerliste auftretende Namenform stellt insofern eine Abweichung zu dem geforderten Normativ für die Registrierung der Bevölkerung dar, als daß neben dem Vornamen und dem Patronymikon zusätzlich ein drittes Namenglied, zuerst der Beiname, später der Familienname, angeführt werden sollte. In den statistischen Erhebungen jener Zeit existierten jedoch vielfach verschiedene Namenformen nebeneinan-

der, da o. g. Anordnung in den Provinzen verspätet durchgeführt wurde (Nikonov 70).

Das hier angesetzte Namenmodell, bestehend aus Vornamen, verkürzten Vatersnamen und der Verwandtschaftsbezeichnung Sohn, erscheint in der untersuchten Steuerliste teilweise in abgewandelter Form: Neben dem Wort *сын* 'Sohn', erscheinen auch die Verwandtschaftsbezeichnungen *брат* 'Bruder', *пасынок* 'Stiefsohn', *племянник* 'Neffe', *внук* 'Enkel', *шурин* 'Schwager', *зять* 'Schwiegersohn'. Das zweite Namenglied wurde demnach nicht ausschließlich aus dem Vornamen des Vaters, sondern auch aus dem eines nahen Verwandten gebildet, was wohl darauf hinweist, daß dieses zweite Namenglied erst bei der Registrierung durch die Steuerbeamten gebildet wurde und man davon ausgehen muß, daß die Ostjaken nur einen Namen trugen. Eingliedrige Personennamen stellten im 17. Jahrhundert keine Seltenheit dar, trugen zu dieser Zeit selbst viele Russen aus den unteren Schichten keinen Vatersnamen (Nikonov 75).

In diesem Zusammenhang sei angeführt, daß die o. g. Verwandtschaftsbezeichnungen in den Steuerlisten der Jahre 1650, 1656, die Ju. B. Simčenko hinsichtlich der Tamgi untersuchte, fehlen. Daraus ließe sich folgern, daß sich hier eine Tendenz zu den bei den kleinen Völkerschaften des Nordens üblichen Beinamen bzw. Familiennamen abzeichnet (Skorik). Zweigliedrigen Personennamen dieser Art sind bei J. Pápay auch für die Ostjaken zu Anfang des 20. Jahrhunderts belegt.

Die zweiten Namenglieder, die hier als verkürztes Patronymikon definiert wurden, weisen die auf die Kurzform der possessiven Adjektive zurückgehenden Suffixe *-ov/-ev*, *-in* auf, die späteren Familiennamenbildungssuffixe.

Viele der ersten Namenglieder¹ endeten ungeachtet der Herkunft und der Art des Namens auf ein Morphem *-ko*, wie z. B.:

- Sos. 158. *Аштанко*
- Bel. 29. *Ашмарко*
- Kaz. 75. *Емдырко*
- Kun. 20. *Ивашко*
- Kaz. 3. *Яборко*

Bei den russischen Vornamen, sowohl bei den russischen Kalendernamen, als auch bei den altrussischen vorchristlichen Namen, ist dieses Morphem als das Diminutivsuffix *-ko* zu definieren, das in der Steuerliste auch in seiner Variante *-ka* erscheint. Derartige Diminutivformen der Namen waren bis zu den Reformen von Peter I. auch im amtlichen Gebrauch üblich und sind zu dieser Zeit als Geringschätzungsform der Namen anzusehen (Nikonov 75).

In der Steuerliste waren sowohl russische christliche Vornamen mit *-ko*, wie z. B.

- Kun. 20. *Ивашко*
- Est. 45. *Максимко*
- Sos. 25. *Марко*
- Sos. 60. *Спиридонко*
- Kaz. 51. *Игнатко*

¹ Auch in den zweiten Namengliedern, den Vatersnamen, konnte dieses Morphem selektiert werden; dieses Phänomen wird in weiterführenden Forschungen untersucht werden.

als auch russische vorchristliche Vornamen mit *-ko*, wie z. B.:

- Obd. 69. *Шутко*
- Obd. 121. *Жданко*
- Sos. 66. *Пятко*
- Ljap. 36. *Смиренко*
- Obd. 5. *Ярославко*

vertreten.

Das Morphem *-ko* war jedoch nicht nur Bestandteil der russischen Vornamen, auch viele Vornamen ostjakischer Herkunft endeten auf dieses Morphem. Es läge nahe, hierin eine Analogiebildung zum Russischen zu sehen, d. h. *-ko* als Lehnsuffix zu betrachten. Meines Erachtens ist wahrscheinlicher, daß dieses Morphem in den Namen ostjakischer Herkunft auf das Wort für Mensch, Mann *ko* zurückgeht.² In diesem Fall ergibt sich ein Namenbildungsmuster, das dem anderer finnisch-ugrischer Völker, zum Beispiel dem der Syrjänen, die Namen mit *mort* — Mensch bilden und überhaupt anderer vergleichbarer ethnischer Gruppen entspricht: Grundwort, das das identifizierende Merkmal bezeichnet + Halbsuffix *ko*

Beispiele:

- Bel. 29. *Ашмарко* 'schlauer Mann'
- Bel. 62. *Вондырко* 'Otter-Mann'
- Kaz. 79. *Кунырко* 'Mann mit Bauch'
- Ljap. 136. *Негыско* 'Zobel-Mann'
- Obd. 47. *Урумко* 'magerer Mann'

Das Morphem *ko* wurde hier als Halbsuffix und nicht als Kompositionsglied definiert, weil es keine bedeutungstragende Funktion innehat, bedeutungsentleert ist, und im Laufe der Entwicklung der Namen auch weggelassen werden konnte³. Im untersuchten Namenmaterial bestehen zahlreiche Namen auch nur aus einem Grundwort, wie z. B.:

- Sos. 97. *Лонги* 'Hund'
- Obd. 37. *Колок* 'Rabe'
- Ljap. 32. *Адыл* 'allein'
- Kaz. 24. *Кугир* 'Birkenrindenkorb'
- Ljap. 78. *Нян* 'Brot'
- Sos. 244. *Пегши* 'Klumpffuß'
- Sos. 155. *Ечик* 'lieb, teuer'

Hinter dem o. g. russischen Namenmodell verbergen sich neben russischen Personennamen, Personennamen ostjakischer, wogulischer, syrjänischer, tatarischer und nenzischer Herkunft, wobei nach den russischen Namen die ostjakischen am stärksten vertreten sind. Von ostjakischen Personennamen zu sprechen ist etwas gewagt, da es fraglich ist, ob es festgefügte ostjakische

² Es ist möglich, daß es sich hierbei auch um eine Überlagerung beider Phänomene handelt.

³ Personennamen mit *ku* findet man allerdings auch im Wörterbuch von K. F. Karjalainen, das auf den Aufzeichnungen von seiner Expedition 1898–1902 basiert, z. B. KT 362 *kātañ-ku*, KT 683 *pyta-ku*, KT 710a *pin-ku*, KT 733 *pirnān-ku*, KT 875 *sarku*.

Personennamen gab. Die Ostjaken verfügen über ein stark differenziertes System von Verwandtschaftstermini, das Vor- bzw. Rufnamen in ihrer kleinen Kommunikationseinheit Sippe nicht erforderlich machte. Man kann wohl davon ausgehen, daß Personennamen nur in Form von fakultativ gegebenen Beinamen existierten. Die Zufälligkeit, die derartigen Beinamen zugrundeliegt, war ein Hindernis bei der Deutung der Namen ostjakischer Herkunft. Belastet wurde die Untersuchung außerdem durch Probleme technischer Art, auf die Prof. Dr. Tolstov in seinem Begleitschreiben hinwies, wie z. B. schlechte Lesbarkeit der Steuerliste, ungenaue Trennung von Worten, Buchstaben, die zwischen den Zeilen stehen usw. Für den oft erheblichen Informationsverlust ist in erster Linie jedoch die Aufzeichnung der Personennamen durch russische Steuerbeamte verantwortlich, durch Steuerbeamte, die nicht Ostjakisch konnten, die die fremden Lautkombinationen so aufschrieben, wie sie sie gerade hörten und so die ostjakischen Worte entstellt wiedergaben.⁴ Die Liste enthält zahlreiche Namen, die nicht gedeutet werden konnten, deren Lautgestalt, Klangfärbung aber auf ostjakischen Ursprung hinweist.

Ungeachtet der genannten Schwierigkeiten konnten Personennamen ermittelt werden, denen mit ziemlicher Sicherheit ostjakische Wörter zugrundeliegen. Diese wahrscheinlichen Etymologien bilden die Grundlage für die semantische Untersuchung der Namen, galt es doch, Charakteristika ostjakischer Personennamen aufzuzeigen.

Bei der semantischen Untersuchung kristallisierten sich folgende Gruppen heraus:

1. Namen nach Tieren, Pflanzen
2. Namen nach charakteristischen körperlichen Eigenschaften
3. Namen nach charakterlichen Besonderheiten
4. Namen nach den Umständen und der Reihenfolge der Geburt
5. Namen nach der Herkunft
6. Namen nach der Stellung in der Familie, der Gesellschaft
7. Schutz- und Wunschnamen

Diese Gruppierung stellt kein unverrückbares Schema dar, es gibt Überschneidungen zwischen den Gruppen und der eine oder andere Name ließe sich auch einer anderen Gruppe zuordnen; der ursprünglichen Motivation der Namen konnte sich letztendlich nur genähert werden.

1. Namen nach Tieren sind z. B.:

— Kun.	71.	<i>Калан</i>	'zahmes Rentier'
— Obd.	37.	<i>Колок</i>	'Rabe'
— Sos.	260.	<i>Курок</i>	'Adler'
— Pod.	8.	<i>Лебок</i>	'Polarfuchs'
— Ljap.	92.	<i>Ланги</i>	'Eichhörnchen'
— Kaz.	52.	<i>Ленгир</i>	'Maus'
— Ljap.	136.	<i>Поспелко</i>	'Mäusebussard(mann)'
— Obd.	144.	<i>Негыско</i>	'Zobel(mann)'
— Kaz.	20.	<i>Хаярко</i>	'Specht (mann)'

⁴ Auf Grund der Variabilität selbst der etymologisch durchsichtigen Namen wurde ein Vergleich zwischen den ostjakischen Lauten bzw. Lautgruppen und ihren russischen Entsprechungen nicht angestellt.

Bei diesen Tiernamen spielen sicher totemistische Vorstellungen eine große Rolle. Der Tierkult steht bei vielen Naturvölkern im Mittelpunkt der Glaubensvorstellungen, Tiere werden als Ahnen verehrt, man sagt ihnen Schicksalskraft nach und hofft auf ihren Schutz. (So tragen auch viele ostjakischen Sippen Tiernamen und Černecov betrachtet eben diese Tiernamen als die ursprüngliche Form der Benennung von Sippen.) In diesem Zusammenhang ist interessant, daß einige der o. g. Tiere, wie Adler, Zobel, Eichhörnchen, Specht und Rentier bei Simčenko, der die Tamgi der Ostjaken untersuchte, als Totemtiere angeführt werden.

Andererseits äußert sich in Tiernamen auch die Neigung der Menschen, sich selbst in der Natur widerzuspiegeln. Als symbolische Vertreter menschlicher Charakterzüge sollen die Tiere durch einen Namenszauber dem Kind wünschenswerte Eigenschaften, wie z. B. Mut, Stärke, Klugheit verleihen.

Tiernamen sind auch bei ethnisch vergleichbaren Gruppen, z. B. bei den Indianern zu finden. Unter den finnisch-ugrischen Völkern sind sie z. B. bei den Syrjänen belegt, E. Vászolyi führt hier u. a. *Kuz-bež-Eidechse*, *Kanov-Katze*, *Gitšov-Karause* an. Und für die wogulischen Personennamen nennt M. Kovács die Tiernamen *'Lengin-Eichhörnchen'* und *'Suskenov-mit Flöhen'*.

Pflanzennamen sind im untersuchten Material kaum vertreten, zu nennen sind hier z. B.:

— Ljap.	95.	<i>Мурук</i>	'Sumpfbeere'
— Sos.	183.	<i>Юмко</i>	'Ahlkirsche'
— Kaz.	55.	<i>Магил</i>	'Silberweide'
— Ljap.	73.	<i>Анжелеев</i>	'Hagebutte'

Über ihre Motivation ist nichts bekannt. Denkbar wäre, daß sie eine Art Vergleich darstellen, sagt man im deutschen doch auch: schlank wie eine Tanne, biegsam wie eine Weide usw.

2. Charakteristische körperliche Eigenschaften bieten sich zur Identifizierung einer Person geradezu an. Grundlage für die Namengebung kann hier die allgemeine Beschaffenheit des Körperbaus sein, wie z. B.:

— Kaz.	96.	<i>Кали</i>	'stattlich'
— Obd.	64.	<i>Няголт</i>	'niedrig'
— Obd.	47.	<i>Урумко</i>	'mager'
— Bel.	40.	<i>Кеныко</i>	'leicht'
— Ljap.	5.	<i>Комор</i>	'krumm'

oder die Nennung eines Körperteiles, wie

— Kun.	43.	<i>Курбанко</i>	'Fußzehen(mann)'
— Kun.	60.	<i>Забил</i>	'Hals'
— Kun.	34.	<i>Кончи</i>	'Kralle'
— Sos.	241.	<i>Пуксенко</i>	'Kropf(mann)'

Auch körperliche Mängel können sich im Namen niederschlagen:

— Kun.	115.	<i>Адымсемов</i>	'schlechtes Auge'
— Obd.	59.	<i>Кырыпов</i>	'gründig'
— Sos.	243.	<i>Кауста</i>	'schaukelnd, schwankend'
— Est.	48.	<i>Каги</i>	'gründig'

Bei den genannten Namen scheint es sich um Beinamen zu handeln, die natürlich erst gegeben werden konnten, wenn sich derartige positive oder negative Merkmale gezeigt hatten, und somit kaum für die Namengebung von Neugeborenen in Frage kommen.

Eine vergleichbare Gruppe sind 3. die Namen nach charakterlichen Besonderheiten. Hier dienen sowohl positive Eigenschaften als Grundlage für den Namen, wie bei

- Bel. 29. *Ашмарко* 'geschickter Mann'
- Bel. 59. *Каченко* 'fröhlicher Mann'
- Sos. 155. *Ечик* 'lieb, teuer'
- Ljap. 88. *Ахленги* 'lustig' (+ Diminutivsuffix)

als auch negative Eigenschaften, wie bei

- Sos. 158. *Аштанко* 'verrückter Mann'
- Ljap. 125. *Амалым* 'sonderbar'
- Kun. 61. *Какунчи* 'Verleumder'
- Obd. 25. *Ильчи* 'Dummkopf'

Solche differenzierenden Charakteristika zeigen sich meist erst beim Erwachsenwerden bzw. beim Heranwachsenden, so daß es sich auch bei diesen Namen um Beinamen bzw. Spottnamen handelt.

4. Eine große Anzahl Namen entstammt dem Begriffskreis Umstände und Reihenfolge der Geburt. Dieser für unsere Vorstellungen recht ungewöhnliche Begriffskreis für die Namengebung ist von den Turkvölkern bekannt; dort gibt man (Gombocz) dem Neugeborenen u. a. den Namen des Gegenstandes, der nach der Geburt als erster erwähnt wird.⁵ Dieses Motiv, das sich auch in den altungarischen Personennamen niederschlug, spielt nach Grigorij Novickij bei der ostjakischen Namengebung⁶ eine große Rolle. Er schreibt, daß man das Kind nach dem ersten, das man aus dem Haus tretend erblickt, benennt, nach einem Vogel, einem Tier oder sonst irgendetwas.

Hierzu gehören Namen nach Gegenständen des Alltags, wie z. B. Werkzeuge, Haushaltsgegenstände und auch Kleidungsstücke:

- Sos. 154. *Кокор* 'Birkenrindenkorb'
- Ljap. 67. *Ли* 'Holzlöffel'
- Sos. 160. *Ботыков* 'Holzkeule'
- Kun. 98. *Гобин* 'Kahn'
- Sos. 274. *Ком* 'Speicher'
- Sos. 125. *Ехлы* 'Bogen'
- Obd. 40. *Долип* 'großer Pelz'
- Obd. 109. *Адымпаркин* 'schlechte Parka'

Einige der Namen könnten natürlich auch Spottnamen sein, die anlässlich einer besonderen Begebenheit, von der Norm abweichenden Kleidung usw. gegeben wurden.

⁵ Dieser Brauch wird nach B. Kálmán heute noch bei einigen Indianerstämmen Mittelamerikas praktiziert.

⁶ Von den Ostjaken sind noch andere Namengebungsbräuche bekannt, die hier unberücksichtigt bleiben, da sie in diesem Zusammenhang keine Rolle spielen.

In diese Gruppe wurden auch die Namen geordnet, die Naturerscheinungen bei der Geburt festhalten, z. B.:

- Est. 38. *Коньзил* 'Morgenröte'
- Kun. 55. *Пем* 'Hitze'
- Sos. 41. *Аерт* 'kleiner Regen'

Im bisher untersuchten Material basierten zwei Personennamen auf Zahlwörtern, Obd. 79. *Колим* 'Drei', Kun. 80. *Ныля* 'Vier'. Führt man diese Namen auf russischen Einfluß zurück, so geben sie die Reihenfolge der Geburt an, ein Motiv, daß auch bei Novickij für ostjakische Namengegebungsbräuche belegt ist.

5. Herkunftsnamen: Personen nach ihrer Herkunft zu benennen, ist ein allgemeinüblicher Brauch bei der Namengebung. Es gibt eine große Zahl von geographischen Namen, hpts. Ortsnamen, die auf ihren ersten Bewohner zurückgehen, umgekehrt werden aber auch Personen häufig nach dem Ort ihrer Herkunft benannt. In der Steuerliste tauchten sowohl Ortsnamen auf, wie

- Kun. 108. *Мозянко* 'aus dem Ort *Мозианские юрты*'
- Kaz. 102. *Куноватко* 'aus dem Ort *Куповат*'
- Est. 20. *Ескин* 'aus dem Ort *Ескинские юрты*'
- Bel. 35. *Байбалаков* 'aus dem Ort *Байбалакинские юрты*'
- Kaz. 114. *Тегинко* 'aus dem Ort *текең курт*'

als auch Namen von Gewässer, Seen und Flüssen:

- Ljap. 68. *Кондыков* 'Mann von der *Konda*'
- Bel. 33. *Нарымко* 'Mann vom *Narym*'
- Pod. 5. *Помыдко* 'Mann vom *Pomyt*'
- Kaz. 75. *Емдырко* 'Mann vom *See*'

Diese Herkunftsnamen gehen zum Teil auf Toponyme bzw. Hydronyme aus anderen Dialektgebieten (Irtysch, Vach-Vasjugan) zurück, was dokumentiert, daß die Ostjaken auch über weite Strecken, über ihr Dialektgebiet hinaus, zogen. Belegt ist dies bei Bahrušin, er schreibt, daß Ostjaken aus dem Uezd Berezov zur Pelztierjagd an den Vach zogen.

6. Namen, die die Stellung in der Familie dokumentieren, wie z. B.:

- Sos. 177. *Аймех* 'Kleinkind'
- Obd. 141. *Айпох* 'kleiner Sohn'
- Kaz. 28. *Имигилев* 'Neffe der Frau'
- Bel. 20. *Кутлыко* 'mittlerer Mann'

Diese Namen sind den üblichen Verwandtschaftstermini ähnlich und belegen m. M. den Gebrauch der Appellativa als Rufnamen in unserem Sinne.

Daneben tauchen Personennamen auf, die die Stellung in der Gesellschaft reflektieren könnten;

- Bel. 24. *Абыз* 'Priester'
- Ljap. 53. *Лялку* 'Krieger'
- Kun. 65. *Орт* 'Held'

Da Priester jedoch keine typische Beschäftigung für einen Ostjaken ist, ist dieser Name wohl eher als Spottname zu verstehen. Krieger und Held können ebenso gut auch als Wunschnamen aufgefaßt werden, in dem Sinne, daß die Eltern dem Kind eine große Zukunft als Held, Krieger wünschten. Hier sind aber auch Spott- oder Ehrennamen nicht ausgeschlossen.

7. Schutz- und Wunschnamen: Diese Namen wurzeln in den Mythen, den Glaubensvorstellungen der Naturvölker und gehören somit zu den ältesten Formen der Namengebung. Der Namenzauber der Schutznamen soll der Abwehr böser Geister dienen. Um deren Aufmerksamkeit nicht auf das Neugeborene zu lenken, wird durch den Namen betont, wie wertlos, unbedeutend und nichtssagend das Kind ist. Vergleichbare Schutznamen findet man unter den mittelalterlichen ungarischen Namen, wie z. B. *Beteg* ('krank'), *Nemvaló* ('Nichtexistent'), *Szemét* ('Mist').

— Kun.	48.	Чимлако	'wenig (Mann)'
— Est.	47.	Адымотов	'schlechtes Ding'
— Sos.	112.	Ленгивев	'Armer'
— Kun.	24.	Кулеев	'Ruß'
— Kaz.	71.	Лемес	'Kehricht'

Die Bedeutung 'Kehricht' ist auch bei Patkanov belegt. Er schreibt: «Sterben bei einem Ostjaken die Kinder, so zieht er bei der Wahl des Beinamens für Neugeborene Namen der schädlichen und lästigen Tiere und unnützen Gegenstände allen anderen vor, weil er meint, daß die Kinder in diesem Fall länger leben würden, wie es ja auch in dem deutschen Sprichwort heißt: «Unkraut vergeht nicht». So nennen sie das Kind *siriptai* — «Fleischfliege» oder legen ihm auf ein-zwei Stunden Kehricht auf's Haupt und nennen es *tâpîr* — «Kehricht».

Im untersuchten Material tauchte nur ein eindeutiger Wunschname auf, Obd. 21. *Колымсам* 300. Nach Steinitz ist dieser Name auf tatarischen Einfluß zurückzuführen und bedeutet — der Mensch möge dreihundert Jahre leben.

Die angeführten semantischen Gruppen entsprechen weitgehend den Namengebungstypen, die z. B. von E. Vászolyi für die Syrjänen, von A. Kannisto für die Permier und von M. Kovács für die Wogulen nachgewiesen wurden. Auch wenn man davon ausgeht, daß sich in der Namengebung vieler Völker, besonders der ethnischen Gruppen mit vergleichbarem kulturellen Niveau, Parallelen finden lassen, sich die Motivationen gleichen bzw. ähneln, dann überrascht doch die Vielschichtigkeit der Personennamen dieser Steuerliste. Hier fließen Namen russischen, tatarischen, syrjänischen, wogulischen, nenzischen und nicht zuletzt ostjakischen Ursprungs zusammen, die durch das russische Namenmodell formal vereinheitlicht werden.

Die Namen ostjakischen Ursprungs gehen wiederum auf unterschiedliche Motivationen und Namengebungsbräuche zurück, wobei besonders turktatarische Vorstellungen einen nachhaltigen Einfluß ausübten. Diese Vielschichtigkeit hinsichtlich Ursprung und Motivation dokumentiert, wie indeterminiert die ostjakische Namengebung war. Speziell die Gattung Rufnamen war nicht belegt. Hier konnten sich, als der sprachliche Verkehr über die Grenzen der Kommunikationseinheit Sippe hinausging und stärker differenzierende Namen erforderte, leicht fremde Einflüsse durchsetzen. Neben den bisher bekannten Beinamen wurden nun zusätzlich Namen mit semantischer

Fremdmotivation gebildet, die sich u. U. fixierten und im Zuge der Entwicklung auch weitervererbt werden konnten.

Diese Beinamen wurden bei der Registrierung durch die Steuerbeamten, d. h. bei der Namenbildung nach russischen Muster aufgenommen und tauchen in der untersuchten Steuerliste sowohl als Vorname als auch als Vatersname auf.

In den heutigen Personennamen der Ostjaken, die dem russischen Namenstandard entsprechen, sind derartige Beinamen unter den Familiennamen zu finden.

PETRA HAUDEL

Literatur

- BAHRUŠIN, S. V. (1935), Ostjackie i vogulskie knjažestva v XVI.—XVII. vekach. Leningrad.
- ČERNECOV, V. N. (1947), K istorii rodovogo stroja u obskich ugrov. Sovetskaja etnografija 6—7: 159—183.
- GOMBOCZ Z. (1914), Árpád-kori török személyneveink. MNy. 10: 338.
- KÁLMÁN, B. (1978), The world of names. Budapest.
- KANNISTO, A. (1927), Zur Frage nach den ältesten Wohnsitzen der obugrischen Völker. FUF 18.
- KARJALAINEN, K. F. (1948), Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki.
- KARJALAININ, K. F. (1921), Die Religion der Jugra-Völker, Folklore Fellows Communications 41. Porvoo.
- NIKONOV, V. A. (1975), Periodisierung der russischen Anthroponymie. In: Sowjetische Namenforschung. Berlin. 104—113.
- NIKONOV, V. A. (1970), Do familii. Antroponimika. Moskau. 83—84.
- NOVICKIJ, G. (1884), Kratkoe opisanie o narode ostjackom, socinennoe Grigoriem Novikim v 1715. godu. S. Petersburg.
- PAIS D. (1922), Régi személynevünk jelentésana. Magyar Nyelv MNy. 18: 26—34, 93—100.
- PÁPAY, J. Nachlaß von J. Pápay, Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
- PATKANOV, Sz. (1897), Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie I. St. Peterburg.
- SIMČENKO, JU. B. (1965), Tamgi narodov sibiri XVII veka. Moskva.
- SKORIK, JA. (1970), Antroponimičeskie processy u malych narodnostej Severa. Antroponimika (Moskva) 1970: 39—52.
- VÁSZOLYI E. (1961), Szélgjegyzetek a zürjén személynevek és névadás kérdéséhez. NyK 63: 388—401.
- ZININ, S. J. (1969), Struktura russkich antroponimov XVIII. veka. Onomastika (Moskva) 1969: 79—83.

A vogul s és š U/FU alapnyelvi szibiláns előzményei

0. Az uráli és finnugor kori etimológiákban tapasztalható fi. *s* ~ m. sz hangviszonynak a vogulban hol *s*, hol pedig *š* felel meg, pl.

fi. *suu*, m. *šáj* 'Mund' ~ vog. K *sunt*, P *sunt*, *sut*, Szo. *sūp* < U **šuwe* MSzFE 3: 561)

fi. *sata*, m. *šáz* 'hundert' ~ vog. TJ *šēt*, AK *šāt*, KK FK *sēt*, P ÉV DV AL *šēt*, FL Szo. *sāt* < FU **šata* (MSzFE 3: 573)

Ha az *š*-ező vogul nyelvjárásokban (Dél, AK [részben], Nyugat) *š*-t találunk, az ősvogulban is **š*-sel számolhatunk, ha viszont *s*-t, akkor annak előzményeként is **s*-t tehetünk fel. Az U/FU és Ug. **č*-nek szintén ősvog. **š* volt a folytatója, vö.

vog. TCs. *šēŋk-*, AK *sāŋχ-*, KK *sēŋk-*, P *šaŋk-*, (Munk.) É *sāŋχw-* 'aus-schlagen' < FU **čaŋ3-* (l. Honti: NyK 80: 370)

Ezek az adatok mutatják tehát a régóta ismert tényt, hogy az alapnyelvi palatalizált szibilánsnak kétféle képviselője volt az ősvogulban, ill. van ma is az *š*-ező nyelvjárásokban, és hogy ezek egyike az ősvogul korban egybeesett a **č* affrikáta folytatójával.

A finnugor alapnyelvi szibilánsokról írt monográfiájában Paasonen mindkét vogul képviselőt **š*-re vezette vissza (MSFOu. 41: 44, 69, 114 kk., még vö. Beitr. 227), így a vogul kettősséget nyilván belső fejleménynek tekintette. Ez a felfogás meglehetősen általánosnak tűnik (l. pl. Hajdú, BUNyt. 104–106; Lakó, PFUSHPs 51–52). A finnugor konsonantizmus történetéről írt tanulmányában Steinitz is ezt vallotta, bár megjegyezte, hogy a vog. *s* és *š* egyelőre tisztázatlan (OA IV, 131). Paasonen nézetének helyesként való elismerése egyúttal az alábbi, Toivonen-féle megoldási kísérlet elutasítását is jelenti:

„Kurz gesagt, die wogulischen Sibilanten können nach aller Wahrscheinlichkeit aus folgenden vorauszusetzenden figur. (und ural.) Lauten hergeleitet werden:

Wog. *s* < urwog. **s* < fiugr. **š*;

Wog. *š*, *s* < urwog. **š* < fiugr. **š* und *tš**, **ttš*;

Wog. *š*, (T) *tš* < urwog. **tš* < fiugr. **tš*, **ttš* (**tš*, **ttš*)” (Toivonen: MSFOu. 67: 384).

Toivonen felfogásához csatlakozott Collinder (CompGr. 55 kk., 96 kk.) majd H. Katz is (ALH 22: 142–143, SFU 9: 273 kk.).

A vogul kettősség okát keresve E. Itkonen csak egy alapnyelvi palatalizált szibilánsból indult ki. Szerinte az alacsony frekvenciájú ősvog. **š* (< **č*) helyzete azáltal erősödött meg, hogy az ősvog. **s* (< **š*) hangot tartal-

mazó szavak egy részében $*s > *š$ változás következett be (E. Itkonen: Tietolipas 20: 59–60).

Az obi-ugor magánhangzó-történetet tárgyaló munkám (GOV) etimológiai anyagának rendezésekor és az obi-ugor alapnyelvi alakok rekonstruálásakor a vog. $*š \sim$ osztj. $*s$ viszony esetében $*s$ előzményt tettem fel, mivel úgy vélekedtem, hogy a vogul nyelv kialakulása során következett be általam fel nem ismert körülmények között az $*s > *s$, $*š$ fonémahasadás.

Az $*s$ sorsától nem választható el az $*s$ és az $*š$ sorsának alakulása az ugorban. Eredménytelen erőlködésnek látom azokat a kísérleteket, amelyek célja azt bebizonyítani, hogy az U/FU $*s$ és $*š$ ugor nyelvekbéli — de legalábbis a magyarban, ill. az obi-ugorban található — képviselői egymástól független változások eredményei lennének. Továbbra is indokoltnak vélem az $*š > *s$ majd az ezt követő $*s > *ʃ$ változást az ugor együttélés idejére datálni és ezzel persze az $*š > *s$ fejlődés összefonódik. Ha lett volna az alapnyelvben $*š$ is, gondolom, várható lett volna, hogy az $*š$ és az $*s$ $*š$ -ben esett volna egybe, amikor az $*š$ és az $*s$ $*s$ -ben esett egybe,¹ és így voltaképpen az egykori $*š$ — $*š$ kettősségnek éppen úgy el kellett volna tűnnie, amint az egykori $*s$ — $*š$ kettősségnek sincs nyoma az ugor nyelvekben.

1. Az obi-ugor nyelvek mássalhangzó-történetével foglalkozva az Uráli Etimológiai Szótár anyagából is gyűjtöttem adatokat. Az ezekkel kapcsolatos megfigyeléseim késztettek arra, hogy ismételten visszatérjek az uráli-finnugor alapnyelvi szibilánsok ugor fejleményeire.

Az említett szótár rekonstruált U/FU, Ug. alapnyelvi alakjainak és a vogul szókezdő s és $š$ hangot tartalmazó folytatóknak az összehasonlítása azzal a tanulsággal járt, hogy a vogulban s található szókezdő helyzetben U/FU $*š$ és Ug. $*s$ helyén, ha a szó belsejében j vagy palatalizált mássalhangzó volt. A következő nyolc szó tanúsítja ezt;

$*šajm3$ FU; vog. (Munk.) P *sōjim*, KL *sojim*, (Kann.) AK P *sōjəm*, (Stein.) Szo. *sōjəm* 'Bach' \sim osztj. $*sajəm$

$*šal3$ Ug., ?FU; vog. TJ *sēll*, AK *sālt*, P *sēlt*, Szo. *sālt* 'Lindenbast' \sim m. *száldok*

$*šākc3$ FU: vog. AK P *siws*, Szo. *siyas* 'Möwe' \sim osztj. $*sūyas$

$*šid'e$ ($*šūd'e$) Ū: vog. TJ *sūli* 'Kohle' \sim osztj. $*šōj$, fi. *sysi*

$*šilke$ ($*šülke$) FU; vog. TJ *sülk-*, AK *sälγ-*, P *säll-*, Szo. *salγ-* 'spucken' \sim osztj. $*šōjγ-$, fi. *sylki*, *sylke*

$*šod'ka$ FU: vog. TJ *sēl*, AK *sāl*, P *sēl*, Szo. *sāl* 'Entenart' \sim osztj. $*saj$, fi. *solka*

$*šoje$ FU: vog. AK *soj*, P Szo. *suγ* 'Stimme' \sim osztj. $*šōj$, m. *zaj*, fi. *soi-*

$*ssj3-$ $> *sšj3-$ Ug.: vog. AK KK *sājγ-* 'sich drehen' \sim osztj. $*sej-$, m. *szédül-*

A szótár anyagában mindössze egy ellenpéldát találtam;

$*šud'a$ FU: vog. TJ AK P *šal*, Szo. *sol* 'Reif' \sim osztj. $*soj$, lp. *čodde*

¹ Az $*š$ és $*s$ rekonstrukciójával kapcsolatos kétségeim abból is fakadnak, hogy nem találtam olyan nyelvet, amely ismerné az alábbi oppozíciókat:

$s \leftrightarrow š$
 $š \leftrightarrow s$

Ha azonban a szó belsejében nem *j* vagy palatalizált mássalhangzó volt, akkor a szókezdő U/FU **š* és Ug. **s* helyén ősvog. **s*-t és **š*-t egyaránt találhatunk. Igyekeztem felderíteni azokat az obi-ugor kori szavakat is, amelyek ugyanezen hangviszonyt mutatják, továbbá figyelembe vettem a vogulba bekerült, de a rokon nyelvekből nem adatolt iráni jövevényszavakat is. Az ezen csoportot alkotó szavak közül 16 mutat ősvog. **s*-t, 25 pedig **š*-t. A bevezetőben említetteken kívül íme még néhány példa:

**šalk3* FU: vog. TJ *sejlā*, AK P *sajlā*, Szo. *sāyla* ~ osztj. **sayal*, m. *szál*, fi. *salko*

**šur3* FU: vog. TJ AK ÉVK *sart*, Szo. *sort* 'Hecht' ~ osztj. **sart*, zürj. *šir*

**sar3* Ug.: vog. (Munk.) T *sār*, P *sar*, (Kann.) AK *sar*, Szo. *sor* 'Unterschenkel, Arm' ~ osztj. **sor*, m. *szár*

**šid'ä(-m3)* U: vog. TJ *šām*, AK P *šim*, Szo. *sim* 'Herz' ~ osztj. **šem*, m. *szív*, fi. *sydän*

**šilmä* U: vog. TJ AK P *šām*, Szo. *sam* 'Auge' ~ osztj. **sem*, m. *szēm*, fi. *silmä*

**sel3* Ug.: vog. AK *sēl*, P *šēl*, Szo. *sēl* 'Rand' ~ osztj. **sil*, m. *szél*

**ššne* FU: vog. TJ *šinaw*, AK *šenəj*, P *šenəy*, Szo. *sēniy* 'Baumschwamm' ~ osztj. **šənəy*, fi. *sieni*

Szóbelseji helyzetben az (U/FU **š*, Ug. **s* >) ősvog. **s*-re nyolc, az **š*-re pedig négy adatot ismerek, de a kétféle képviselet hangtani környezetében nem sikerült semmiféle különbséget sem felfedeznem.

Az összegyűlt etimológiai anyag alapján arra következtetek, hogy az (a) U/FU **š* > **s*, (b) U/FU **s* > Ug. **θ* változást követően a korábbi *s* helyét nem egy általános **š* > **s* depalatalizáció eredményeként keletkezett szibiláns foglalta el, hanem az ugor együttelés korában még inkább csak pozícióhoz kötött, disszimilációs eredetűnek tekinthető, szóbelseji *j* vagy palatalizált mássalhangzó előtti (c) **š* > **s* változás következtében létrejött szibiláns. E depalatalizációs folyamat az ugor alapnyelv korában ment végbe, amely azonban — immár pozícióhoz nem kötve — annak felbomlása után is folytatódott, de más-más eredménnyel járt a (korai) ősmagyarban és az obi-ugor alapnyelvben: **š* > m. *s* (= *sz*), ritkán *š* (= *s*), obi-ugor **s* és **š* (a kétféle obi-ugor folytatód esetleg időrendi különbséget tükrözhet: a feltett *š* > *š* fejlődésre tán feleleges analóg esetekre hivatkoznom akár jövevényszavak, tehát hanghelyettesítések, akár belső hangváltozások köréből). Az ugor alapnyelv felbomlását követő **š* > obi-ugor **s* és **š* fonémahasadás feltételeit nem tudom ugyan megállapítani, de a fenti nyolc etimológia a magyar—obi-ugor együttelés idejére csak a disszimilációs **š* > **s* hangváltozás feltevését teszi lehetővé. Az egyetlen, korántsem lebecsülendő kivétel, a **šud'a* FU szó által támasztott nehézséget úgy vélem kiküszöbölhetőnek, hogy benne **š*- helyett **č*-t teszek fel, amely az obi-ugor korban szórványos, ám aligha kétségre vonható deaffrikálódás révén vált szibilánssá: **č* > **š* > **š*. Ez egyúttal természetesen azt is jelenti, hogy az ugor korra — az **s* mellett — **š*-szel is számolok, mégpedig a m. *sz*, osztj. *s* ~ vog. *š* megfelelést mutató szavakban, ill. a jóval ritkább m. *s* (/sz) ~ vog. *s*/š ~ osztj. *s* megfelelésű etimológiákban (m. *szőr* ~ *sörény*, *sző* ~ *sövény*, *segg*).

Az obi-ugorban bekövetkezett szórványos deaffrikációt (és depalatalizációt), az alkalmi „szibiláns ~ affrikáta” ingadozást több szóban is bizonyítva látom, pl.

vog. TJ *końć-*, AK *xońś-*, P *kuńś-*, Szo. *xuńś-* 'harnen' ~ osztj. VVj. *kös-*, DN O *xös-* ua. ~ m. *húgy*, fi. *kusi*

vog. TJ *kōńć* 'Stern' ~ osztj. VVj. *kos*, DN *xus*, O *xos* ua. ~ m. *húgy*

vog. (Munk.) KL *khāšně* 'biegsam', (Kann.) Szo. *xūsna* '... Teil des Bogens' ~ osztj. VVj. *kuť*, DN *xuť*, O *xuť* 'Birkenholzlagen am Bogen'

vog. AK *šorəp*, KK *sörp*, FK *šörp* (!), P *šörp*, FL *sörp*, Szo. *sörpi* 'Männchen von Elentier' ~ osztj. *čěrpä > Ko. *lärpə*, Ni. *šärpə*, Kaz. *šärpi* ua. ~ m. *szarv*, fi. *sarvi*

vog. TJ *sāk*, P *sak*, Szo. *sānk* 'Hitze' ~ osztj. Trj. DN *čěnk*, O *sānk* ua.

Az ősvog. *š ~ ősosztj. *s hangmegfelelés obi-ugor alapnyelvi előzményének problémáját tehát obi-ugor kori *š felvetésével látom megoldhatónak. Ezen *š az ősvogulban a korábbi *č-t folytató *š-sel, az ősosztjákban pedig az *s-szel esett egybe. E feltevéssel nehézség nélkül értelmezhető az obi-ugor alapnyelv korában iráni *šāt*-féle eredetiből származó vog. TJ *šat* (~ *šāt-*), AK *šöt*, P *šot* (~ *šöt-*), Szo. *söt* 'Glück' ~ osztj. Kaz. *sot*, O *sot* 'Kraft, Macht'.

Az alapnyelvi szibilánsok és affrikáták változásai az ősvogulig és az ősosztjákig

U/FU	<i>s</i>	<i>ś</i>	<i>š</i>
		<i>ć</i>	<i>č</i>

U/FU > Ug. I.: *š* > *s*

Ug. I.	<i>s</i>	<i>ś</i>
		<i>ć</i> <i>č</i>

Ug. I. > Ug. II.: *s* > *θ*; *ś* > *s*, *ś*

	<i>θ</i>		
Ug. II.	<i>s</i>	<i>ś</i>	
		<i>ć</i>	<i>č</i>

Ug. II. > Obi-ug.: *ś* > *s*, *š*

	<i>θ</i>		
Obi-ug.	<i>s</i>		<i>š</i>
		<i>ć</i>	<i>č</i>

Obi-ug. > Ősvog., Ősosztj.:

θ > ősvog. *t*, ősosztj. *Δ*;

š > ősosztj. *s*; *č* > ősvog. *š*

	<i>t</i>				<i>Δ</i>
Ősvog.	<i>s</i>		<i>š</i>	Ősosztj.	<i>s</i>
		<i>ć</i>			<i>ć</i> <i>č</i>

2. Végezetül még kitérek az U/FU $*s$, $*\xi > \text{Ug. } *θ$ képviseléseivel kapcsolatos néhány kérdésre is:

1. Napvilágot látott egy olyan, kellően meg nem alapozott vélekedés, amely ennek az általánosan feltett hangváltozásnak a hitelét kívánta kétségbe vonni. E változás valószínűsége és ugor kori volta mellett igyekeztem a közelmúltban (is) érveket felsorakoztatni (Honti: ALH 33, I. még az ott hivatkozott irodalmat).

2. Az Ug. $*θ$ képviselője a vogulban t , pl. vog. TJ *tāŋkər*, Szo. *tāŋkər* 'Maus' ~ osztj. V *lōŋkər*, Vj. *jōŋkər*, m. *egér*, fi. *hiiri*. A m. *ev. év* 'Eiter' és hét 'sieben, Woche' vogul megfelelőjében azonban s található (az MSzFE által a m. *ér* 'berühren' alatt említett harmadik, ilyen megfelelést mutatóként említett vogul szóról l. Liimola: Sj. 11: 194). Ezen vogul szavak s -ére egyrészt az MSzFE által adott, másrészt, a tőlem származó (Honti: NyK 74: 23) magyarázatot egyaránt sikerületlennek tartom. Mivel csak két adatunk van e rendhagyó fejleményre, nehéz e szabálytalanságnak okát adni (persze az lenne a legkényelmesebb megoldás, ha az U/FU $*s$, $*\xi \sim \text{vog. } t$, ill. U/FU $*\xi \sim \text{vog. } s$ képviselő kialakulását az ő $s \text{ vogulra}$ tennénk, hogy e két szóban ősvog. $*s > *\xi > s$ váltakozással számolhassunk...). Az obi-ugor magánhangzó-történetet tárgyaló munkám (GOV) etimológiai jegyzéke szerint egyedül a 'sieben, Woche' szó hangalakja lett volna $*θVtV$ a korai ősvogulban, amelynek a $*θ > t$ változás során $*t-t$ szekvenciát kellett volna eredményeznie. Itt talán e változással egyidejűleg $*θ > s$ következett be, amit a t környezetében disszimilációs természetű hangváltotásnak tekinthetünk. Az 'Eiter' szó esetében pedig azon a véleményen vagyok, hogy itt a szórványos $*θ > s$ változást a homonímia elkerülése, kiküszöbölése indokolta, egyébként ugyanis egybeesett volna az alábbi két szó:

T *sāj*, AK *sāj*, P *sāj*, Szo. *saj* 'Eiter' — AK *tājəl* (isntr.), P *tāj*, FL *taj* 'Schöpflopf'

3. Úgy tudtam (l. Honti: NyK 81: 88), hogy a $*θ$ folytatójaként az őssosztjakra feltett $*_A$ Katztól ered (l. Katz: SFU 9: 286). Tévedtem, ti. ez a gondolat — szinte véletlenül fedeztem fel — Paasonentól (MSFOu. 41: 117) származik...

4. Ugyanígy nem előzmény nélküli az a magyarázat sem, amely szerint az (U/FU $*s$, $*\xi > \text{Ug. } *θ$ helyén álló osztj. s egy szóbelseji s ($< \text{U/FU } *\xi$) asszimiláló hatásának tulajdonítható. Ezt a szabályt a már említett Katz kellő szerénységgel „Vértes—Honti—Katzsches Gesetz”-nek keresztelte el (Katz: SFU 9: 286, 35. j., I. még 275, 6. j.), holott felfedezése Collinder érdeme (CompGr. 96). Igaz, hogy Collinder ezt nem a legegyszerűsebb helyen, a szóbelseji $*\xi$, $*\xi$ alatt a m. *aszik* osztják megfelelőjének kapcsán, a szabályt nem részletezve és szinte elrejtve, csak zárójelben említi meg, az egyéb idetartozó esetekben (i. m. 60, 96—97) nem is utal e magyarázatára.

E két utóbbi észrevétel igazolni látszik azt a közhelynek számító megállapítást, hogy nincs új a nap alatt, és figyelmeztetésül szolgálhat arra, hogy egy-egy újnak tűnő ötlet vagy magyarázat nem ritkán csak egy-egy korábbi, feledésbe merült elképzelés újbóli felfedezése anélkül, hogy sejtenénk, valaki már megelőzött minket...

U/FU Vorstufen von s und š des Wogulischen

von LÁSZLÓ HONTI

Die doppelte Vertretung des grundsprachlichen palatalisierten Sibilanten (*š) im Wogulischen (s, š) wurde von Y. H. Toivonen durch Annahme von zwei palatalisierten Sibilanten zu erklären versucht. Verf.'s Beobachtungen nach lassen sich aber s und š des Wogulischen nur auf *š zurückführen: das anlautende *š fing an, sich bereits in der ugrischen Grundsprache in Wörtern mit inlautendem palatalisiertem Konsonanten oder *j zu *s zu entpalatalisieren; wog. š als Vertreter von U/FU *š erscheint dagegen in den Wörtern, in denen mit einem inlautenden nicht-palatalisierten Konsonanten gerechnet werden kann. So muß man *š für das Urobugrische postulieren (<U/FU *š), welches im (Früh-) Urostjakischen mit *s (< Ug. *s < U/FU *š) zusammenfiel, dazu vgl. wog. TJ šat 'Glück' ~ ostj. Kaz. spt 'Kraft' < urobugr. *šāt < iran. *šāt-.

A finn *askel*, *askar*, *ahven* -típusú névszók ragozásáról

Dolgozatomban egy finn vegyes paradigmájú tótípust vizsgállok. A kérdéses tótípust csupán egy kis névszócsoporthoz képviseli, amelyhez három típus, az *askel* 'lépés', *askar* 'dolog, munka' és *ahven* 'süger'-típusú szavak tartoznak. Ezeknek a szabályszerű ragozása a következő: egyes szám nominativus: *askel*, egyes genitivus: *askelen*, egyes partitívus: *askelta*, egyes essívus: *askelena*, egyes illativus: *askeleen*, többes szám genitivus: *askelten* ~ *askelien*, többes partitívus: *askelia*, többes illativus: *askeliin*. Mégis gyakran előfordul az eredetileg *-eh-* végű, *kappale* 'darab'-típusú szavak szerinti ragozás, különösen az egyes számú magánhangzós tövekben, valamint a többes számú alakokban. Például az egyes genitivus *askeleen* a *kappaleen*-hez hasonlóan, egyes illativus *askeleeseen*, ugyanúgy, mint *kappaleeseen*, többes partitívus *askeleita*, ugyanúgy, mint *kappaleita*. Keveredés előfordul néha az egyes számú mássalhangzós tövű alakokban is, például egyes szám partitívus: *askeletta*, ugyanúgy, mint *kappaletta*.

Miből ered ez a keveredés? Mint ahogy Heikki Paunonen is megállapítja, az *askel*, *askar*-típus kis csoport, és az ide tartozó szavak — ritkán fordulnak elő. Ennek a típusnak nincsenek közvetlen kapcsolatai más ragozási típusokkal, a keveredés mégis megtörténhetett, mert Paunonen szerint „nemcsak az azonos, hanem a hasonló elemek is megpróbálnak összekapcsolódni a nyelvtudatban” (Vir. 1976: 94–95).

Más a helyzet a délnyugati finn nyelvjárásokban és a főleg ezeken alapuló régi finn irodalmi nyelvben. Ezekben a nyelvcsoporthoz a hangtani fejlődés olyan volt, hogy a ragozásban kialakult hasonlóságok bizonyos kiindulópontja fellelhető (Paunonen: i. h.). A délnyugati nyelvjárások keveredése részben eltér a köznyelvitől. Erre a későbbiekben még visszatérek.

Lauri Hakulinen Suomen Kielen rakenne ja kehitys (Keuruu 1979 4.) című munkájában megállapítja, hogy ezeknek a típusoknak a mássalhangzós töve valószínűleg eredeti, és nem magánhangzókieiéssel jött létre (82). Más helyen Hakulinen azt is megjegyzi, hogy „csak hiányosan ismerjük az olyan párhuzamosan meglevő magán- és mássalhangzós töveket, mint *-la* : *-l* (*käpälä* 'mancs' : *nivel* 'ízület'), *-na* : *-n* (*ihana* 'csodálatos' : *tyven* 'csendes'), *-ra* : *-r* (*vaahtera* : *vaahder* 'juharfa')” (36). Hakulinen később összevonja ezeket a párhuzamos típusokat (129–130, 132–133, 134–135). A délnyugati nyelvjárásokban és közeli szomszédaiknál ezek a típusok jelenleg egybeesnek (például: *ahvena* a köznyelvi *ahven*-nel szemben). Ennek a típusnak egy része jövevényszó.

A finn nyelv értelmező szótárában (Nykysuomen sanakirja. Porvoo 1966) megadott ragozási táblázatban (XIV, XVI) az itt tárgyalt szavak két részre

oszlanak. Egy részük a tiszta ragozási típusú 54-es és 55-ös csoportba, másik részük meg a vegyes ragozási típusú 82-es csoportba tartozik. Milyen ezeknek az aránya?

A finn értelmező szótárban 13 *-l* : *-le* végű szó található. Közülük kilenc a vegyes ragozási típusba tartozik, és csak négy tartozik a szabályos, rövidebb alakú ragozási típusba. Ezek közül kettő, a *nivel* 'ízület' és a *sävel* 'dallam' szavak fordulnak elő gyakrabban. A vegyes paradigmájú tőtípusba a következők tartoznak: *sammal* 'moha', *taival* 'útszakasz', *askel* 'lépés', *petkel* 'bárd', *vemmel* 'járom, iga', *ommal* 'varrat', *kannel* 'kantele', *kyynel* 'könny' és *sepel* ~ *seppel* 'koszorú'.

-n : *-ne-* végű szó 26 található a finn értelmező szótárban. Ezeknek nagyobb része az eredeti tőtípusba tartozik. A vegyes paradigmájú 82-es ragozási típusba csak hat szó tartozik: *muren* 'darabka', *haven* 'haj- vagy szőrszál', *hiven* 'morzsa', *kiven* 'morzsa, falat' és *säen* 'szikra'. Tiszta típusú többek között a *höyhen* 'toll', *siemen* 'mag', *jäsen* 'tag' és *paimen* 'pásztor'. Valójában a tiszta ragozási típushoz tartozó szavak mellett van egy kisebb csoport, mint például az *ikene* 'íny, fogmeder', amelyet külön lehetne venni, de ez igen ritkán használatos. Az értelmező szótár egy másik párhuzamos tőtípust is megemlít, mégpedig az *-a* tövéket, pl. *ahvena* 'süger'.

Az *-r* : *-re* végű szavakhoz tartoznak a *-tar*, *-tär* képzősök (pl. *laulajatar* 'énekesnő') és huszonkét másik szó. E közül a huszonkét szó közül csak négy tartozik az eredeti ragozási típusba. Közülük kettő, a *sisar* 'nővér' és *tytär* 'valakinek a lánya' általánosan használt. E két szó használatának gyakorisága és jelentésének közelsége lehetett az oka valószínűleg annak, hogy megőrződött a régi ragozási módjuk. Hozzájuk csatlakoznak a *-tar*, *-tär* képzősök is, amelyek szintén megőrizték régi ragozási módjukat.

Lássuk, hogyan ragozzák a mai nyelvhasználók az intuíció alapján ezeket a szavakat! Ehhez Leena Maijala adatgyűjtését használtam fel, amit 1978-ban az első éves finn szakos hallgatók között végzett. Huszonkilencadatközlője volt, és tizenkilenc szóalakot kérdezett meg, amelyek közül *-l*-végű tíz, *-r*-végű hét és *-n*-végű kettő volt.

Az adatgyűjtés eredménye ugyanarra utal, mint a normatív szótár. A ragozási típusban és a szóhasználatban is megfigyelhető a váltakozás. Az értelmező szótár megállapításához hasonlóan Leena Maijala adatai szerint is a magánhangzós tövű alakokban a hosszabb alak a gyakoribb, különösen többes számban és egyes szám illativusban, inessivusban és gentitivusban. A rövidebb alakú paradigma a mássalhangzós tőtípusok egyes nominativusában és egyes partitivusában általános.

A megkérdezett tizenkilenc szó közül csak háromnak (*muren* 'morzsa', *nivel* 'ízület' és *sävel* 'dallam') a ragozásában volt általános a rövidebb, tehát az eredeti ragozási mód. Az *askel* 'lépés', *kyynel* 'könny', *sammal* 'moha' és *säen* 'szikra' nagyjából azonos mértékben képviselik mind a két ragozási típust. Ezek közül a szavak közül csak egy, a *säen* 'szikra' fokváltakozásos tőtípus. A legtöbb esetben azonban — összesen tizenkét szóban — a hosszabb alak volt a gyakoribb. Ezek a következők: *askar* 'dolog, munka', *huhmar* 'mozsár', *kannel* 'kantele', *manner* 'szárazföld', *ommal* 'varrat', *penger* 'meredek part, gát', *petkel* 'bárd', *piennar* 'mezsgye', *seppel* 'koszorú', *taival* 'útszakasz', *tanner* 'keményre taposott föld, terep' és *udar* 'tőgy'. A tizenkilenc szó közül kilenc fokváltakozásos. Úgy látszik tehát, hogy a *kappale*-ragozási módjára

való áttérés a fokváltakozás kiegyenlítődéssel magyarázható, hiszen a *kappale*-típusban nincs fokváltakozás. Lauri Hakulinen a Virittäjében már 1951-ben utalt az ilyen típusú szavak fokváltakozásának korábbi megszűnésére. Véleménye szerint a fokváltakozás a gyenge fok javára kiegyenlítődtött a következő szavakban: *järkäle* a *järkäl* : *järkkälen* alakkal szemben (jelentése: 'tuskó'), amely a *järkkyä* 'rázkódik, reng' igetőből származik, valamint a *roikale* 'nagy lógós/kamasz' a *roikkua* 'lóg, csüng' igetőből. A *Taipalsaari* helynévben viszont az erős fok kezd általánossá válni (320).

Az itt vizsgált típus megtalálható néhány más helynévben is, például: *Tampere* és *Inkeri*. *Inkerinmaa* 'Inkeriföld' nevében az *Inger* : *Inkeren* tő található, amely az *Inkerenjoki* földrajzi névben is megvan. Finnország második legnagyobb városának, Tamperének a nevében viszont a *Tammer* : *Tamperen* tő fordul elő, és ez a *Tammerkoski* földrajzi névben is szerepel.

Egyrészt a fokváltakozás, másrészt viszont a szó gyakoriságának hatására egyes szavak könnyebben változtattak ragozási módot, mint mások. Az általánosabban ismert szavak jobban megőrződtek eredeti formájukban, míg a ritkábbak és a fokváltakozás szempontjából bonyolultabbak inkább hajlamosak voltak a változásra. Úgy látszik, hogy a változások a magánhangzós tőből indultak ki.

Vajon az *-n* végű szavak miért kevésbé hajlamosak a változásra, mint az *-l* és *-r* végűek? Ezzel kapcsolatban többféle feltevés is kialakult. Az *-n* végű szavak száma egy kicsit nagyobb, mint a többié, nagyobb részükben nincs fokváltakozás és ezek többnyire hasonló alakú szavak (például: *taimen* 'pisztráng', *paimen* 'pásztor', *ruumen* 'pelyva', *uumen* 'hasadék, mélyedés'), és így elősegíthették egymás megőrződését az eredeti alakban. A *-ne* végű szavak, mint például *kapine* 'tárgy' nem is olyan produktívak, mint a *-le* végűek, amelyekhez nagy számban tartoznak olyan hangulatfestő szavak, mint *ketkale* 'semmirekellő', *retkale* 'rongy ember', *kutale* 'senkiházi'.

A köznyelvben tehát világosan felismerhető az a tendencia, mely szerint az *askel* 'lépés' típusú szavak ragozása bizonyos feltételek mellett a *kappale* 'darab' típusú szavak mintájára ragozódik. Ehhez hasonló a helyzet a legtöbb nyelvjárásban is, de mégsem mindegyikben. A délnyugati nyelvjárásban egészen más volt a fejlődés. A délnyugati nyelvjárások jellemzői bizonyos mértékben a köznyelvben is jelentkeznek. Az összehasonlítás kedvéért röviden vázolom a délnyugati nyelvjárás jellemzőit is.

A vizsgálandó ragozási típus fejlődésére a délnyugati nyelvjárásoknak az a hangtani jellemzője volt hatással, amely a véghangzóhiányt és az utolsó szótagok magánhangzóinak megrövidülését idézte elő. A tövégi magánhangzó lekopása minden többtagú szóban megtörtént, valamint azokban a kéttagú szavakban, amelyeknek az első szótagja hosszú. Ennek következtében az utolsó szótag hosszú magánhangzójának rövidülése miatt a *kappale* típusú szavak egyes számú magánhangzós tövei ugyanolyanok lettek, mint az *askel* típusúak megfelelő alakjai. Az így létrejött alak az *askel*-típus eredeti magánhangzós tövének a megfelelője. Így tehát *askele*- és *kappale* alak áll szemben a *kappalee*-alakokkal. A tövégi magánhangzó lekopása miatt a *matala*-típusú szavakból *matal*- lett (jelentése: 'alacsony'). Ez többféle keveredést okozott, amelyek közül a leggyakoribb az eredetileg három tagú *a*-tövéekkel való keveredés. A fő fejlődési irány tehát a következő: először a *kappale*-típus ragozása esett egybe az *askel*-típusúéval, és aztán az így létrejött alak ragozása egybeesett a *matala*-típusúak ragozásával. A főtípus ragozási módja a köz-

nyelvi *sammal* szóban tehát a következő: egyes nominativus: *sammal(a)*, egyes genitivus: *sammala(n)*, egyes partitivus: *sammala(a)*. Ugyanígy történik a ragozás az észten is, ahol azonban az eredeti mássalhangzós tő megőrződött: *sammal* : *sam(b)la* : *sammalt*. (Vö. T. Itkonen: CSIFU I: 212–213.)

A délnyugati nyelvjárások változásai azonban ennél bonyolultabbak. Előfordul olyan eset is, mint az észten; tehát megmarad a mássalhangzós tő az egyes partitivusban. Emellett előfordul olyan keveredés is, mint a köznyelvben. Paunonen is megemlíti (Vir. 1974: 12), hogy a régi finn irodalmi nyelv sok esetben megőrizte a délnyugati nyelvjárások jellemzőit, mint *perkelie* a *perkeleitä* alakkal szemben, *cappal* a *kappale* alakkal szemben, valamint a *manderett* a *mannerta* vagy az *askare* az *askar* alakkal szemben. Emellett a keveredésben szerepet játszanak a háromtagú -i tövű névszótipusok is, amelyeknek a többes számú töve megegyezik a *kappale*-típus eredeti többes tövével.

Vajon azonos eredetűek-e a délnyugati nyelvjárások és az észti nyelv megfelelői? Lauri Posti szerint (Vöidaanko suomen lounaismurteiden äänteellisiä erikoispiirteitä pitää meren takaa mukana tuotuina? — Promotio A. D. MCML. Helsinki 1951. 49–50) nem. Az észti nyelvet és a finn nyelv délnyugati nyelvjárásait a germán nyelvek erős centralizáló hatása érte, és ezzel magyarázható a tövéghangzók lekopása valamint egyéb ezzel kapcsolatos jelenségek. Így tehát nem valami régi közös hagyományról van szó, hanem a finn délnyugati nyelvjárásai esetében a svéd nyelv, az észti nyelv esetében pedig a német hatásáról.

A köznyelv bizonyos alakjaiban is felfedezhetők a délnyugati nyelvjárásokra jellemző keveredések. Többes genitivusban a *kappalten* alak előfordulhat *kappaleiden* ~ *kappaleitten* helyett, a *jumalten* a *jumalien*, az *enkelten* az *enkelien* ~ *enkeleiden* ~ *enkeleitten* helyett. Ennek hatása tehát a háromtagú -a és -i végű tövekben is észlelhető (vö. Paunonen: Vir. 1974: 12–13).

Ebben a keveredett paradigmában tehát világos tendenciák figyelhetők meg, amelyek különböző esetekben eltérő módon viselkednek. A köznyelvben világosan felismerhető az a törekvés, amely szerint az *askel* típusú tövek ragozása a *kappale* típusúakéhoz hasonul. Az azonosulás azonban mégsem teljes. Az eredeti ragozási mód bizonyos ragozott alakokban még jól megőrződött, ezért egyes szavakban valamennyi -n : -ne végű tő változatlan maradt. Az egymás mellett élés még bizonyára hosszú ideig megmarad a nyelvben.

HEIKKI HURTTA

On Inflection of Finnish askel-, askar-, ahven-Type Substantives

by HEIKKI HURTTA

The paper presents a type of stems in Finnish with mixed paradigm, represented by a small group of substantives as given in the title, and attempts to find an explanation of the irregularities on the basis of data, taken from dialects and standard Finnish as well.

Purista finn és univerzális magyar — avagy fordítva?

A finn/magyar nyelvvel foglalkozók a rokon nyelv tanulásának valamelyik szakaszában bizonyára boncolgatták az anyanyelvükben, illetve a tanulandó nyelvben előforduló kölcsönzések és kultúrshavak gyakoriságát. Egy ismert kultúrshó (*apteekki, banaani, normaali, posti; lámpa, tulipán, papír, tábla*) előfordulása különösen a finn-/magyartanulás kezdeti szakaszában fontos pszichológiailag: végre egy ismerős szó, amely egy korábban tanult nyelv szavát asszociálhatja.

Gyakran lehet hallani, hogy magyarok és mások is, akik finnül tanulnak, azzal vádolják nyelvünket, hogy purista és konzervatív: a finn nyelv nem szívesen használ nemzetközi kifejezéseket, hanem minden jelenségre saját szót keres. Igaz, hogy a finnben belső képzésű szó (*puisto, narhuri, puhelin, happi, tammikuu* stb.) állhat akkor, amikor a magyar idegen szót használ (*park, mag-nó, telefon, oxigén, január* stb.). Szerintem azonban a mai finn nyelv „jégshék-rényében” is meglehetősen kevés efféle „mammutshontot”, azaz nyelvi leletet találunk. Kis túlzással azt állíthatnám, hogy a következő szöveget egy 1983. évi finn nyelvű hetilapban találtam: *Teatterissa presidentin adjutantin daamina oli hänen arkkitehdiksi haaveileva abitura-tyttärensä. Ennen esiripun nousemista vierekkäin istuvat diplomi-insinööri ja populaari reportteri keskustelivat lehden aktuelleista debateista, he saivat seurueeseen kuuluvalta pankin kamreerilta informaatiota viimeisestä devalvaatiosta, yhä normaaleimmista finanssi-skandaaleista sekä muista ekonomisista detaljeista. Aplodit artisteille olivat efektiivisen ja originellin premiäärin lopussa gigantitset . . .* (Azaz: A színházban az elnök szárnysegédjének társnője építési pályáról álmodó, érettségiző lánya volt. Mielőtt a függöny felment, az egymás mellett ülő okleveles mérnök és a népszerű riporter az újság aktuális vitáiról beszélgetett, s a társaságukhoz tartozó banktisztviselőtől kaptak információt a legutóbbi devalvációról, az egyre általánosabbá váló pénzügyi botrányokról, valamint egyéb közgazdasági részskérdésekről. A hatásh és eredeti premier végén a művészeknek szóló taps gigantikus volt . . .) A szavakkal való ilyen játékot természetesen folytatni lehetne bármédig — mindkét nyelven.

A következőkben magyar—finn szópárhéshortokat mutatok be. A példákat úgy próbáltam kiválasztani, hogy a két nyelv közül csak az egyikben legyen általánosan elterjedt az idegen szó, a másikban a belső keletkezésű legyen a szokványosabb. Csak az egyes szavak előfordulását vizsgálom a magyarban és a finnben, azok hangtani és alaktani sajátosságainak leírásába nem ártom magam. A szavak idegen volta többnyire világosan felismerhető. Bizonyos mértékig mégis hozzá kellett igazítani őket a nyelv rendszeréhez, az ortográfiához, a fonológiai szabályokhoz stb., hogy kiejtésük viszonylag

könnyű legyen, hogy ragozhassuk őket, különböző képzőket kaphassanak stb.

A szavak gyűjtését nem szisztematikusan végeztem, hanem úgy, hogy különböző típusú szövegeket: szépirodalmat, nyelvészetet, finn és/vagy magyar nyelvű újságcikkeket olvasgatva főként akkor jegyeztem fel egy-egy idegen szót, amikor a másik nyelv szerintem inkább belső keletkezésű szót használna. A szavak kiválasztása természetesen mindig stíluskérdés is, s rengeteg olyan szópár van, ahol mindkét nyelv kultúrszót használ. Ilyen típusokat általában nem mutatok be itt, s nem avatkozom a tükörszavak kérdésébe sem. A szójegyzéket Papp István (1970) és Nyirkos István (1969, 1977) szótárának tanulmányozásakor egészítettem ki. A Nykysuomen sanakirja (A mai finn nyelv szótára) 4. kötetét (1980) is felhasználtam munkámban, valamint az Osmo Ikola szerkesztésében megjelent Nykysuomen käsikirja (A mai finn nyelv kézikönyve) c. művet (1976), annak is különösen a Sivistyssanasto (Kultúrszókincs) c. fejezetét, melyet Alho Alhoniemi írt. A Magyar értelmező kéziszótár (1978) ugyanilyen gyakran használt, nélkülözhetetlen segédeszköz volt számomra.

Több mint ezer szócédula gyűlt össze az élet különböző területéről. A csoportcsítás inkább kuriózum akar lenni.

1.0. Filológia

- 1.1. Finn: *abstraktiadjektívi* 'elvont melléknév', *adverbi* 'határozószó', *artikkeli* 'névelő', *attribuutti* 'jelző', *deskriptiivinen* 'leíró', *disjunktívi* 'választó', *feminiini* 'nőnem', *finaalinen* 'célhatározói', *imperatiivi* 'felszólító', *indikatiivi* 'jelentő mód', *infinitiivi* 'főnévi igenév', *interjektio* 'indulatszó', *komparaatio* 'fokozás', *komparatiivi* 'középfok', *konditionaali* 'feltételes mód', *konjugaatio* 'igeragozás', *konsonantti* 'mássalhangzó', *maskuliini* 'hímnem', *neutri* 'semleges nem', *nominatiivi* 'alanyeset', *nomini* 'névszó', *objekti* 'tárgy', *partisippi* 'melléknévi igenév', *persoona* 'személy', *pluraali* 'többes szám', *positiivi* 'alapfok', *possessiivinen* 'birtokos', (*demonstratiivi*-, *indefiniitti*-, *interrogatiivi*-, *possessiivi*-, *relatiivi*-, *resiprookki*- stb.) *pronomini* '(mutató, határozatlan, kérdés, birtokos, vonatkozó, kölcsönös stb.) névmás', *refleksiivinen* 'visszaható', *singulaari* 'egyes szám', *subjekti* 'alany', *substantiivi* 'főnév', *superlatiivi* 'felsőfok', *temporaali* 'időhatározói', *tempussuffiksi* 'időjel', *verbi* 'ige', *vokaali* 'magánhangzó'.

Folytathatnám a felsorolást, de talán ezek a példák is elegendőek, hogy a finn nyelvtudomány nemzetköziségét bizonyítsák. A magyar nyelv a filológiai mondandót inkább belső keletkezésű szavakkal fejezi ki. Olyan ide vonatkozó példákat, ahol a magyar használna idegen szót, a finn pedig belső keletkezésűt, egyáltalán nem találtam. Olyan szópárokat, ahol mindkét nyelv idegen szót használ, igen. A fent említett példákknak kb. a harmadrészeben a magyar néha idegen szót használ, de pl. az iskolákban inkább a belső keletkezésű szavakat használják.

2.0. A matematika, fizika, kémia és a technika terminológiája

- 2.1. Finn: *desimaali* 'tizedes', *kupari* '(vörös-)réz', *metalli* 'fém', *mineraali* 'ásvány', *numero* 'szám', *orgaaninen* 'szerves', *potenssi* 'hatvány', *prosentti* 'százalék', *korkoprocentti* 'kamatláb', *sateliitti* 'műbolygó', *summa* 'összeg'.

2.2. Magyar: *centrifuga* 'linko', *echo* 'kaiku', *hidrogén* 'vety', *elektromos* 'sähköinen', *klima* 'ilmasto', *kréta* 'liitu', *nitrogén* 'typpi', *oxigén* 'happi', *radar* 'tutka', *statisztika* 'tilasto', *telefon* 'puhelin'.

2.3. Mindkét nyelvben idegen eredetű szavak: *asvaltti* ~ *aszfalt*, *emali* ~ *zománc*, *hiilihydraatti*, *-kaasu*, *-paperi* (*kalkkeeripaperi*) ~ *szénhidrát*, *-gáz*, *másolópapír* (*karbonpapír*), *malmi* ~ *érc*, *peltti/läkki* ~ *pléh*, *öljy* ~ *olaj*.

A legutolsó csoportban van néhány olyan példa, ahol a finn alak a svédhez áll közel, a magyarba pedig a németből került át a szó: *emali* (svéd *emalj*) — *zománc* (német *Schmelz*), *malmi* (svéd *malm*) — *érc* (német *Erz*). A természettudomány és a technika területén nagy számban találhatók viszonylag új idegen szavak.

3.0. Botanika, zoológia

3.1. Finn: *asteri* 'őszirózsa', *biisoni* 'bölény', *fenkoli* 'édeskömény', *forelli* 'pisztráng', *kameli* 'teve', *kaniini* 'házinyúl', *karppi* 'ponty', *laakeri* 'babér', *leijona* 'oroszlán', *lumu* 'szilva', *maissi* 'kukorica', *minkki* 'nerc', *neilikka* 'szegfű(szeg)', *pioni* 'pünkösdi rózsza', *päärynä* 'körte', *yrtti* '(gyógy)fű'.

3.2. Magyar: *hermelin*(*prém*) 'kärppä (kärpännahka)', *margaréta* 'päivänkakkara', *rénszarvas* 'poro', *svábbogár* 'russakka', *torakka*, *sztjeppe* 'aro', *szkunk* 'haisunäätä', *vipera* 'kyykäärme'.

3.3. Közös kultúrszavak e csoportban is bőven találhatók: *atsalea* ~ *azálea*, *kirahvi*, ~ *zsiráf*, *kirsikka* ~ *cseresznye*, *raparberi* ~ *rebarbara*, *rotta* ~ *patkány*, *ruusu* ~ *rózsza*, *syklaami* ~ *ciklámen*, *syreeni* ~ *orgona*, *tulppaan* ~ *tulipán*.

4.0. Geográfiai és egyéb lokális kifejezések

4.1. Finn: *antarktinen*, *arktinen* alue 'déli-sarki, északi-sarki vidék', *ekvaatori* 'egyenlítő', *Unkari* 'Magyarország', *Wien* 'Bécs'.

4.1.1. Finn: *arkisto* 'irattár', *ateljee* 'műterem', *fasadi* 'homlokzat', *halli* 'csarnok', *hotelli* 'szálloda', *kanslia*, *konttori* 'hivatal', *kellari* 'pince', *kesti-kievari* 'vendéglő', *meijeri* 'tejüzem', *pulpetti* 'iskolapad', *slummikortteli* 'szegénynegyed', *teatteri* 'színház', *tullikonttori* 'vámhivatal', *tunneli* 'alagút', *verstas* 'műhely'.

4.2. Magyar: *Ausztria* 'Itävalta', *Balti-tenger* 'Itämeri', *Finnország* 'Suomi', *kontinens* 'mannermaa', *óceán* 'valtameri', *Szovjetunió* 'Neuvostoliitto'.

4.2.1. Magyar: *camping* 'leirintä', *drogéria* 'rohdoskauppa', *eszpresszó* 'kahvila', *garázs* 'autotalli', *klub* 'kerho', *menza* 'opiskelijaruokala', *oázis* 'keidas', *park* 'puisto', *peron* 'asemasilta', *skanzen* 'ulkomuseo', *spájz* 'ruoka-komero', *strand* 'uimaranta', *zóna* 'vyöhyke'.

4.3. Mindkét nyelvben hasonlóak: *Alpit* ~ *Alpok* (vö. mégis: *alppiaurinko* 'kvarclámpa', *alppikauris* 'kőszáli kecske', *alppiruusu* 'rododendron'), *Atlantti* ~ *Atlanti-óceán*, *Preussi* ~ *Poroszország*.

4.3.1. *baari/bufetti* ~ *bár/büfé*, *bulevardi* ~ *bulvár*, *hytti* ~ *kabin*, *kanaali/kana* ~ *csatorna*, *karuselli* ~ *ringlispil*, *koju* ~ *bódé*, *konditoria* ~ *cukrászda*, *lossi/lautta* ~ *komp*, *talli* ~ *istálló*, *veranta* ~ *veranda*.

5.0. Gasztronómia

- 5.1. Finn: *filee* 'bélszín', *hunaja* 'méz', *ka(a)kku* 'tészta, sütemény', *kerma* 'tejszín', *kriikuna* 'kökényszilva', *laardi* 'sertésszír', *lakritsi* 'édesgyökér', *medvecukor*, *muskotti* 'szerecsendió/fa', *pekoni* 'szalonna', *pikkelsi* 'savanyúság, zöldségfésleség', *ryyni* 'dara', *smetana* 'tejfel', *tilli* 'kapor', *viili* 'aludttej', *viini* 'bor'.
- 5.2. Magyar: *desszert* 'jälkiruoka', *drazsé* 'suklaamakeinen', *dzem* 'hillo', *kompót* 'hilloke', *konzerv* 'säilyke', *puding* 'vanukas', (gesztenye-, krumpli)püre '(kastanja-, peruna)sose', *zselé* 'hyytelö'.
- 5.3. Ebben a csoportban is sok közös idegen szó található. Bizonyos esetekben a finn germán közvetítéssel kapta a szót, a magyarba pedig a francián vagy az olaszon keresztül került. Pl. *aromi* ~ *aroma*, *inkivääri* *gyömbér*, *karamelli* ~ *cukorka*, *karamella*, (ohukainen)lätty/lettü ~ *pala-csinta*, *pinaatti* ~ *spenót*, *rosolli*|*sillisalaatti* ~ *heringsaláta*, *rusina* ~ *mazsola*, *sinappi* ~ *mustár*, *suklaa* ~ *csokoládé*, *taateli* ~ *datolya*, *tupakka* ~ *dohány*, *vohveli* ~ *ostya*.
- 6.0. Medicina
- 6.1. Finn: *ambulanssi* 'mentőkocsi', *anatomia* 'bonctan', *apteekki* 'gyógyszertár', *epidemia* 'járvány', *farmakologia* 'gyógyszertan', *finni* 'pattanás', *gynekologi* 'nőgyógyász', *iiris* 'szívárványhártya', *invalidi* 'rokkant', *kirurgi* 'sebész', *laastari* 'ragtapasz', *saniteetti* 'egészségügy'.
- 6.2. Magyar: *angolkór* 'riisitauti', *hipofízis* 'aivolisäke', *hipokonder* 'luulosairas', *injekció* 'pistos, ruiske', *inspekció* '(yö)päivystys', *lumbágó* 'noidanuoli', *massázs* 'hieronta', *operáció* 'leikkaus', *pupilla* 'silmäterä', *skarlát* 'tulirokko'.
- 7.0. Foglalkozások
- 7.1. Finn: *abiturientti* 'érettségiző', *adjutantti* 'szárnysegéd', *arkeologi* 'régész', *arkkitehti* 'építész', *asessori* 'törvényszéki szakértő', *auskultantti* 'gyakorló tanárjelölt, bírósági gyakornok', *beaani*, *fuksi* 'gólya', *diplomi-insinööri* 'okleveles mérnök', *ekonomi* 'közgazdász', *ekspertti* 'szakértő', *konduktööri* 'kalauz', *konstaapeli*, *poliisi* 'rendőr', *kuriiri* 'futár', *notaari* 'jegyző', *sihteeri* 'titkár', *presidentti* 'elnök', *tuomari* 'bíró'.
- 7.2. Magyar: *detektív* 'etsivä', *salapoliisi*, *elektor* 'valitsija', *filmsztár* 'filmitähti', *fodrász* 'kampaaaja', *gimnazista* 'lukiolainen', *kliens*, *kuncsaft* 'asiakas', *pilóta* 'lentäjä', *ohjaaaja*, *sofőr* 'ajuri', *stewardess* 'lentoemäntä', *sztrájktröb* 'rikkuri'.
- 7.3. Néhány példa a mindkét nyelvben előforduló idegen eredetű foglalkozásnevek köréből: *artista* ~ *artista*, *jobbari* ~ *spekuláns*, *kriitikko* ~ *kritikus*, *mekaanikko* ~ *mechanikus*, *mannekiini* ~ *manöken*, *próbadábu*, *pankiiri* ~ *bankár*, *bankos*, *portieeri*, *vahtimestari* ~ *portás*, *kapus*, *rehtori* ~ *rektor*, *tohtori* ~ *doktor*.
- 8.0. Katonai kifejezések
- 8.1. Finn: *amiraali* 'tengernagy', *armeija* 'hadsereg', *demobilisointi* 'leszerelés', *divisioona* 'hadosztály', *eversti* 'ezredes', *everstiluutnantti* 'alezredes', *kanuuna* 'ágyú', *kapteeni* 'százados', *kenraali* 'tábornok', *kenraalimajuri* 'vezérőrnagy', *kersantti* 'örmmester', *konektivääri* 'gépfegyver', *komedantti* 'parancsnok', *kommodori* 'sorhajókapitány', *komppania* 'század', *korp-raali* 'tizedes', *luutnantti* 'hadnagy', *majuri* 'őrnagy', *marssi* 'menetelés',

- pataljoona* 'zászlóalj', *patruuna* 'töltés, töltény', *reserviupseeri* 'tartálékos tiszt', *ruuti* 'puskapor', *santarmi* 'csendőr', *sotainvalidi* 'hadirokant', *vänrikki* 'zászlós', *vääpeli* 'törzsőrmester'.
- 8.2. Magyar: *front* 'rintama', *páncéllkocsi* 'hyökkäysvaunu', *partizán* 'sissi', *puccs* 'vallankaappaus'.
- 8.3. Közősek: *fregatti* ~ *fregatt*, *flotta*, *haarniska* ~ *páncél*, *juntta* ~ *junta*, *kapteeni* ~ *kapitány*, *miina* ~ *akna*, *pommiattentaati* ~ *bombamerénylet*, *pyssy* ~ *puska*, *sapeli* ~ *szablya*(?), *tankki* ~ *tank*.
- 9.0. Rangok, címek
- 9.1. Finn: *aristokraatti* 'főnemes', *heraldiikka* 'címertan', *hovi* (-herra, -marsalkka) 'udvar (udvaronc, udvarnagy)', *majesteetti* 'felség', *prinsessa* 'hercegnő', *prinssi* 'herceg', *ruhtinas* 'herceg, fejedelem', *rälssi* 'adómentesség, nemesi előjog'.
- 9.2. Magyar: *trón* 'valtaistuin' (vö. mégis: *trónörökös* — *kruununperillinen*).
- 9.3. Mindkét nyelvben előforduló kifejezések: *herttua* ~ *herceg*, *keisari* ~ *császár*, *kilta* ~ *céh*, *kruunu* ~ *korona*, *paroni* ~ *báró*, *vasalli* ~ *vazallus*.
- 10.0. Zene
- Finn: *konserterti* 'hangverseny', *kontrabasso* 'bőgő', *jousikvartetti* 'vonós-négyes', *muusikko* 'zenész', *orkesteri* 'zenekar', *piano* 'zongora' *rumpu* 'dob', *sello* 'gordonka', *valssi* 'keringő', *viulu* 'hegedű'.
- 10.2. Magyar: *kompondl* 'sáveltää'.
- 10.3. A magyarban és a finnben egyaránt idegen eredetűek: *alttoviulu* ~ *brácsa*, *mélyhegedű*, *hymni* ~ *himnusz*, *jatsi* ~ *dzsessz*, *musikantti*, *pelimanni* ~ *muzsikusz*, *nuotti* ~ *kotta*, *tahti* ~ *taktus*, *tanssi* ~ *tánc*.
- 11.0. Idővel kapcsolatos kifejezések
- 11.1. Finn: *minuutti* 'perc', *sekunti* 'másodperc' (de: *sekuntikello* 'stopperóra'), *tunti* 'óra', *viikko* 'hét', (de: *viikonloppu* 'vikend'), *respiittiaika* 'halasztási idő'.
- 11.2. Magyar: *januártól decemberig* 'tammikuusta joulukuuhun', *Szilvesztereste* 'uuden vuoden aatto', *vakáció* 'loma-aika'.
- 11.3. *almanakka*, *kalenteri* ~ *kalendárium*, *naptár*, *karnevaaliaika* ~ *farsang-idő*, *vappu*, *vapunvietto* ~ *május elseje*, *majális*.
- 12.0. Sport
- 12.1. Finn: —
- 12.2. Magyar: *boksz* 'nyrkkeily', *diszkosz* 'kiekonheitto', *football* 'jalkapallo', *galopp* 'laukka', *jégközi* 'jäähall', *meccs* 'ottelu', (repülő) *modell* 'lennokki', *staféta* 'viesti', *torna* 'voimistelu', *tréner*, *edző* 'valmentaja'.
- 12.3. Mindkét nyelvben: *pokaali* ~ *kupa*, *regatta* ~ *regatta*, *tennis* ~ *tenisz*.
- 13.0. Öltözködés
- 13.1. Finn: *korsetti* 'fűző', *kravatti* 'nyakkendő', *papiljotti* 'hajcsavaró'.
- 13.2. Magyar: *blúz* 'pusero', *gallér* 'kaulus', *kosztüm* 'kävelypuku', *pulóver* 'villapaita', *szvetter* 'villatakki'.
- 13.3. Mindkét nyelvben: *hattu* ~ *kalap*, *myssy* ~ *sapka*, *permanentti* ~ *dauer*, *pyjama* ~ *pizsama*, *timantti* ~ *gyémánt*.

14.0. Melléknevek

- 14.1. Finn: *fiksu* 'ügyes', *originelli* 'eredeti', *populaari* 'népszerű'.
 14.2. Magyar: *expressz* 'pika-', *friss* 'pirteä', *frissítő* 'virkistävä', *komplett* 'täydellinen', *korrekt* 'moitteeton', *korrupt* 'turmeltunut', *rahalle altis*, *laikus* 'asiaa tuntematon', *luxus* 'loisto', *precíz* 'tarkka', *standard* 'vakio'.

15.0. Igék

- 15.1. Finn: *analysoida* 'elemez', *attrahoida* 'vonz', *desinfoida* 'fertőtlenít', *dumpata* 'áron alul exportál', *identifoida* 'azonosít', *improvisoida*, *ekstemporoida* 'rögtönöz', *indikoida* 'jelez', *inventoida* 'leltároz', *inspiroida* 'fellelkesít', *investoida* 'befektet', *kompensoida* 'kiegyenlít', *noterata* 'jegyez', *organisoida* 'szervez', *projisoida* 'vetít', *promovoida* '(fel)avat'.
 15.2. Magyar: *diktál* 'sanella', *exportál* 'viedä maasta', *finomít* 'jalostaa', *gesztikulál* 'elehtiä', *gratulál* 'onnitella', *illusztrál* 'kuvittaa', *importál* 'tuoda maahan', *koncentrál* 'keskittää', *koncentrálódik* 'keskittyä', *konferál* 'kuuluttaa', *próbál* 'yrittää', *produkál* 'tuottaa', *protestál* 'vastustaa', *reklámoz* 'mainostaa', *reklamál* 'valittaa', *stimmel* 'pitää paikkansa', *stoppol* 'parsia', *sztájkol* 'lakkoilla', *strapál* 'raataa', *svindliz* 'petkuttaa'.

16.0. Egyéb — vegyes funkció

- 16.1. Finn: *adressi* 'üzenet, felirat', *allianssi* 'szövetség', *artikkeli* 'cikk', *attentaatti* 'merénylet', *bilanssi* 'mérleg, egyenleg', *budjetti* 'költségvetés', *detalji* 'részlet', *devalvaatio* '(pénz)leértékelés', *estradi* 'emelvény', *filtteri* 'szűrő', *firma* 'cég, üzlet', *helvetti* 'pokol', *historia* 'történelem', *idea* 'ötlet', *instrumentti* 'eszköz, hangszer', *intressi* 'érdek (lódés)', *kanisteri* 'bádogganna, tartály', *karanteeni* 'vesztegár', *kartha* 'térkép', *klausuuli* 'záradék', *kompassi* 'iránytű', *konkurssi* 'csőd', *konsepti* (vihko) 'píszkozat(füzet)', *kurssi* '(ár-, tan-)folyam', *lisenssi* 'engedély, szabadalom', *lompakko* 'pénztárca', *matrikkeli* 'anyakönyv, névjegyzék', *mitali* 'érem', *monumentti* 'emlékmű', *moraali* 'erkölcs', *nootti* 'jegyzék', *obligaatio* 'kötvény', *paraati* 'díszszemle', *passi* 'útlevel', *patenti* 'szabadalom', *patteri* 'elem', *pele* 'játék', *penaali* 'tolltartó', *perspektiivi* 'távlat', *pinsetti* 'csipesz', *prosessi* 'folyamat', *rekisteri* 'rendszám, nyilvántartás', *seteli* 'bankjegy, papírpénz', *sinetti* 'pecsét', *stipendi* 'ösztöndíj', *systemi* 'rendszer', *tekninen* 'műszaki', *teksti* 'szöveg', *testamentti* 'végrendelet', *vatupassi* 'vízszintező', *vekseli* 'váltó'.
 16.2. Magyar: *akció* 'toiminta', *ambició* 'kunnianhimo', *aposztróf* 'heitto-merkki', *aukió* 'huutokauppa', *ballon* 'ilmapallo', *biblia* 'raamattu', *bicikli* 'polkuyöriä', *cigaretta* 'savuke', *crossbar*, *interurbán* 'kaukopuhelu', *defekt* 'konevika, rengasrikko', *disszertáció* 'väditöskirja', *dosszié* 'kansio', *enciklopédia* 'tietosanakirja', *expedició* 'retkikunta', *fázis* 'vaihe', *fok*, *stádium* 'aste', *garancia* 'takuu', *index* 'opintokirja', *interjú* 'haastattelu', *kolónia* 'siirtokunta', *koffer* 'matkalaukku', *kondició* 'kunto', *konjunk-túra* 'korkeasuhdanne', *konkurrencia* 'kilpailu', *konnektor* 'kosketin', *kontingens* 'kiintiö', *lexikon* 'hakuteos', *lift* 'hissi', *magnó* 'nauhuri', *memória* 'muisti', *misszió* 'lähetys', *notesz* 'muistikirja', *pardon* 'anteeksi'.

párt 'puolue', *plakát* 'juliste', *plenáris* (ülés) 'yhteis(istunto)', *prédikáció* 'saarna', *program* 'ohjelma', *prospektus* 'esittelylehtinen', *publikáció* 'julkaistu', *puzzle* 'palapeli', *reakció* 'taantumus', *reprodukcio* 'jäljennös', *roller* 'potkulauta', *sablon* 'kaava(ke)', *szekta* 'lahko', *slussz kulcs* 'virta-avain', *textilipar* 'kutomateollisuus', *zsilett* 'partakoneenterä', *zsúri* 'palkintolautakunta'.

A példák felsorolását folytatni lehetne, de talán már ezek a szópár-csoportok is elárulnak valamit nyelveink kultúrszavairól. Ezen anyag alapján úgy tűnik, hogy a nemzetközi kultúrszavak legalább ugyanolyan nagy számban képviseltetik magukat a finnben is, mint a magyarban. A válogatás természetesen szubjektív, s önkényesnek tűnhet.

Hogy számszerű adatokat is kapjak a kultúrszavak mindennapi használatáról pl. a sajtóban, ezért egy-egy finn és magyar nyelvű napi- és hetilappal ismerkedtem meg behatóbban. A magyar nyelvű napilap a Szegeden megjelenő Csongrád Megyei Hírlap volt (ill. ennek 1983. jan. 23-i száma), a finn nyelvű Helsingin Sanomat (Helsinki Hírek) 1 nappal régebbi volt. Teljesen ugyanazzal a dologgal foglalkozó híreket nem találtam bennük. A Csongrád Megyei Hírlap külföldi jelentése a Közel-Kelettel foglalkozott: „Mi várható a Közel-Keleten?” címmel (2. o.). A szöveg 8%-a volt nemzetközi szó. Ugyanezzel a területtel foglalkozott a Helsingin Sanomat cikke is: „Syyria uumoilee Israelin uhkaa” (Szíria izraeli támadást gyanít — 24. o.); az idegen szavak aránya ebben 14% volt. A hazai hírek rovatban a Csongrád Megyei Hírlap a munkásörökről írt: „Munkásörök ünnepi egységgyűlései” (1. o.) címmel. Az idegen szavak aránya abban csak 4%. A Helsingin Sanomat a rendőr feladatáról közöl cikket: „Poliisi ei saa umpioitua” (A rendőrnek nem szabad elzárkóznia — 9. o.); a nemzetközi szavak aránya lényegesen nagyobb volt, mint az ennek megfelelő magyar cikkben, mégpedig 10%. A hetilapok közül a Budapesten megjelenő Magyarország 1983. jan. 16-i és a Helsinkiben kiadott Suomen Kuvalehti (Finn Képesújság) jan. 28-i számát vizsgáltam meg. Hasonló cikkekre bukkan-tam bennük: „Rogers tábornok szemével” (Magyarország 5. o.) — „Rogersin pommitukset jatkuvat” (Rogers bombaakciója folytatódik — Suomen Kuvalehti 21. o.). A Magyarország cikkében 8%, a Suomen Kuvalehtiében 7% volt a nyilvánvalóan idegen eredetű szavak száma. A Suomen Kuvalehti belpolitikával foglalkozó „Mikä meni pieleen Pertti Viinasen tulikokeessa” (Mi sikerült félre Pertti Viinanen tűzpróbáján) c. cikke (30–31. o.) 10%-nyi idegen szót tartalmazott, a Magyarország „Nem ér a nevem” c. cikke (39. o.) viszont 7%-nyit. A technikával foglalkozó cikkek közül a „Merenpohja valloitetaan” (Birtokba veszik a tenger mélyét 47–48. o.) kb. 10%-ban épült idegen szavakra; a Jarvik-7. Műszív a mellkasban (23. o.) kb. 7%-ban. A reklámszövegek között a két nyelvben általában majdnem azonosak voltak a százalékszámok: 9–12%. A számításoknál csak azokat a szavakat vettem fel, amelyeket kifejezetten idegen eredetűnek tartok, mint pl. *diplomatia*, *konferenssi*, *kompromissi*, *tekniikka*, *strategia*; *brigád*, *fantasztikus*, *gesztus*, *operáció*, *program*. A százalékszámok viszonylag alacsonynak tűnnek: a finnben 7–14%, a magyarban 4–12%. (Vö. a Lauri Hakulinennél található adatokkal: finn 20,2%, magyar 45%; 1979: 479.)

E dolgozatom alapján azt állíthatnám, hogy a finn nyelv ugyanolyan sok idegen szót használ, mint a magyar, talán még többet is. Mégsem állítom ezt. Sétálok a szegedi Kárász utcán, és olvasgatom a boltok és az általuk forgalma-

zott áruk neveit: *sportszer, camping, antikvárium, fotó, riport, amatőr, elegant, konfekció, elegancia, komplett ruházati áruda, rádió, televízió, kozmetikai cikkek; kölni, krém, rúzs, kerámia, papír, porcelán...*

IRMELI KNIIVILÄ

Irodalom

- HAKULINEN, LAURI (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys.⁴ Helsinki.
 IKOLA, OSMO (1976), Nykysuomen käsikirja.⁴ Helsinki.
 Magyar értelmező kéziszótár.³ Budapest 1978.
 NYÍRKOS, ISTVÁN (1969), Unkarilais-suomalainen sanakirja. Helsinki.
 NYÍRKOS, ISTVÁN (1977), Suomi-unkari-suomi taskusanakirja. Porvoo.
 Nykysuomen laitos. Nykysuomen sivistyssanakirja. Vierasperäiset sanat. Helsinki 1980.
 PAPP ISTVÁN (1970), Finn-magyar szótár.² Budapest.
 Csongrád Megyei Hírlap. 1983. január 22. Szeged.
 Helsingin Sanomat. 1983. január 22. Helsinki.
 Magyarország. 1983. január 16. Budapest.
 Suomen Kuvalehti. 1983. január 28. Helsinki.

Purist Finnish and Universal Hungarian — or Vice Versa?

by IRMELI KNIIVILÄ

On the basis of new data the „well-known” conservatism of Finnish, in the respect of loan words, is concerned. To a certain extent the final conclusion of the paper contradicts to the traditional view.

Igevonzatok a 15. századi magyar nyelvben

E dolgozat egy nagyobb terjedelmű mű. Az érzékelést, gondolkodást és beszélést kifejező igeik vonzatstruktúrája a Bécsi és a Münchener kódexben című bölcsészdoktori értekezés (Debrecen 1982. kézirat) alapján készült rövid összefoglalás. Az adatgyűjtéshez a kódexnek a következő kiadásait használtuk: Bécsi Codex (közvetlen Mészöly Gedeon. Budapest 1916), a továbbiakban BK és A Münchener Kódex 1466-ból (szerk.: Nyíri Antal. Budapest 1971), a továbbiakban MK. Főleg az adatok ellenőrzéséhez használtuk a két kódex nyelvtanát (Károly Sándor, A Bécsi Kódex nyelvtana. Budapest 1965. és Ádám István, T. Szabó, Der Münchener Kódex IV. Wortschatz mit vollstandlichem Wort- und Formenverzeichnis. Wiesbaden 1977).

Az igebővítmények vizsgálatához természetesen minden igitípust lehetne tanulmányozni, mégis a konkrét mozgást, cselekvést jelentő igeik esetében kisebb lehetőség rejlik e téren, mert korlátozottabb az átvitt értelmű használat, illetve a jelentésváltozást követő vonzattelődés lehetősége. Az elemzés során ezeket a vonzatstruktúrákat a fordítás alapjául szolgáló latin igeik vonzataival is egybevetjük.

A két kódexben az említett jelentéskörbe sorolható igeik 32 főtípusa és 26 képzett és igeikötős változata összesen 4713 esetben fordul elő. A vizsgált igeik az esetek több mint 60%-ában vonzattal állnak. Ezeknek százalékos kimutatása részletes táblázatban megtalálható a fent említett kéziratban.

Az egyes jelentéscsoportokba tartozó igeikörök vonzatainak jellemzői a következők:

1. Az észlelést jelentő igeik közül csak a gondolkodás szempontjából legfontosabbnak tekinthető két érzékszervet, a látást és a hallást vizsgáltuk. A *lát* igeinek a két kódexben megtalálható jelentéseiben is megfigyelhető az érzéki szemléletből, a pusztán észlelésből való kiindulás, amely a képszerű gondolkodáson át az elvont gondolkodáshoz vezetett: 'szemmel érzékel' (MK 63 va/16: „a bemenge laffac a vilagot”) → 'tudati képet úgy fog fel, mintha a szeme előtt megjelene' (BK 119/1: „Lata Nabuchodonozor almat”) → 'valamilyennek vél, tart' (BK 118/10: „ki ha latanga tv zemeltekèt oztouèrbek-nec”). Hasonló jelentésfejlődés mutatható ki a *néz* és a *tekint* ige esetében is: *néz*: 'látószervével figyel, látását vmire irányítja' (BK 33/14: „nèzikuala o ozcaiat”) → 'megvizsgál, megfigyel, megfontol' (BK 270/5: „nezitèc nèmzètecbe ~ Aspiciate in gentibus”) → 'tétlenül nézve eltűn' (BK 268; 269/3: „Mirè nezed a mejtvalokat”) → 'tekintettel van rá, törődik vmivel' (BK 100/16: „Nèzyh v zam mzeianc”). Az utóbbi két, megfigyelésen alapuló jelentés között csak a szemlélődést követő cselekvésben van különbség: 1. a látottak ellenére sem tesz semmit, 2. a látottakat figyelembe veszi és tesz vmit az érdekében.

Az utóbbi jelentésre vezethető vissza a *néz* igének a kódexben is előforduló jelentése: 'vkire bizakodva tekint, segítséget vár tőle' (BK 256/7: „*vrhoz nezec z varom iftènt*”).

Tekint jelentései: 'néz vhová' (MK 66ra/38: „*tèkènz èn fiamra*”) → figyelembe vesz vmit' (MK 55ra/48: „*tèkentette o žolgalo lañanac alazatoffagat*”) → 'együttérzéssel, segítőkészséggel van vki iránt, törődik vkivel' (BK 1/6: „... *hog vr tèkèntèttè volna onèpèt z adot volna onèkic ètkèkèt*”).

A látást jelentő igék alapjelentései közti különbség nyelvi eszközökkel is kifejeződik: a *lát* ige a latin accusativusi vonzathoz hasonlóan a magyarban is csak tárgyi vonzatot kaphat, a *néz* és a *tekint* mellett az accusativuson kívül állhat sublativusi és allativusi vonzat is. Ezek tehát tárggyal váltakozni képes határozók, amelyek bármikor fel is cserélhetők: MK 82ra/61: „*z m̃gfozduuā vr tèkente Pètet*” Szent Biblia. LK. 22/61 (Budapest 1974. Ford. Károli Gáspár): „*És hátra fordulván az Úr, tekintete Péterre*”.

Az ide sorolható igék 86%-a accusativusi, sőt van olyan is, pl. a *hallgat*, *meghallgat* (MK 42vb/14: „*Halgaſſatoc èngemèt*”), amelynek csak tárgyi vonzata van. Az accusativusi vonzat túlsúlya a túlnyomó részt konkrét jelentésben való előfordulással magyarázható.

2. A gondolkodás nyelvi kifejezői mellett vizsgáltuk az észlelés érzéki képeinek megőrzését és felidézését (*emlékezik*) és a felidezés képességének hiányát (*elfeled*) kifejező igéket, valamint a gondolkodási folyamatra utalókat: *ismer*, *tud*, *ért*, *gondol* továbbá az állításnak és a közlésnek a valósággal való egybevetését kifejezőket: *hisz*, *bízik*, *reménykedik*.

Az észlelés érzéki képeinek felidézése a tárgynak múltbeli tapasztalatokra épülő, a tárgy távollétében is felidézhető képet jelent. Ezt igazolják az *emlékezik* ige vonzatai is, *hisz* az ige mellett leggyakrabban a -ról ragos delativusi vonzat található, amely az emlékezés tárgyára utal (BK 319: „*kikrol genefilnec kponue èmlèkeziç*”). Ugyanez vonatkozik az *elfeledkezik* igére is (BK 183/13: „*èn rollam èl fèlèdkeziçkvala*”). A visszaható képző nélküli *elfeled* alak viszont csak tárgyi vonzattal áll (BK 106/8: „*èl fèlèttetec iftènt*”). Az *emlékezik* és *elfeledkezik* igék mellett álló 39 vonzat közül 31 (79%) -ról ragos. A *feled* ige mellett 5 esetben áll accusativusi vonzat. A két -nak ragos vonzat csak fordítási hiba lehet a latin genitivus alak hatására (BK 273/2: „*èmlèkezièl meġ irgalmaffag nac ~ misericordiae recordaberis*”) és BK 201: „*ki èmlèkeztètìc gakorta auag Samarianac auag Ifrlnc ~ quae vel Samaria vel Israel saepe memorantur*”).

A gondolkodás folyamatára utaló igék közül az e csoportba soroltak az előző fejezetben tárgyalt érzékelést kifejezőkhöz hasonlóan főleg tárgyi vonzattal jelentkeznek. Sok esetben még konkrét tapasztalatra, ismeretre utalnak (MK 58vb/34: „*tudlac tegedèt ~ scio te*”). A szorosabb értelemben vett gondolkodást jelentő igék és igekötős származékaik mellett jelenik meg az e csoportba sorolt 18 ige összes tárgyi vonzatának 94%-a. A határozói vonzatok száma lényegesen kevesebb a tárgyi vonzaténál. A határozói vonzatok közül leggyakoribb az ismeret eredetére utaló ablativusi irányú vonzat (45), közülük 29 a szorosabb értelemben vett gondolkodást jelentő igék mellett áll (BK 112/28: „*Es ug tuggatoc èzeçol*”; MK 30vb/32: „*E fiçe fazol ke-èlmèziètec meġ è peldabèzet*”). A locativusi irányú vonzatok közül viszonylag magas az inessivus előfordulási aránya (13), közülük 9 a *gondol* ige mellett áll (BK 32/13: *gondolam èn bènnè ~ cogitavi mecum*). A dativusi vonzat is megjelenik a gondolkodást jelentő igék mellett, általában praedicativusi jelentésben (BK 285: „*hog*

higgèc Iflm megvyolafanac idèit *èliptnc* ~ *ut credant completo numero annorum tempus restaurationis Ierusalem advenisse*”).

Az e csoportban tárgyalt igék közül csak a *gondol* fordul elő átvitt jelentésben: ‘törődik vmivel’, s ekkor instrumentalisi vonzata van (BK 146/13: „Daniel . . . *nè gondolt te zerzessedel i paràlolatoddal*”).

A gondolkodásnak az érzéki képből való kiindulására utalnak a lativusi irányú vonzatok, amelyek szemléletesen utalnak arra, hogy valami rosszat vagy jót gondolunk valamely személyről vagy dologról alkotott képhez (BK 303/10: „*gonozat ne gondollon q atafiahoz*”). A *-hoz* és a *-nak* ragos vonzat mellett — a latin vonzatnak megfelelően — az *ellen* névutó is megtalálható (BK 70/25: „*a gonoz mèllèt a fidoc èllèn gondoltuala*”). A két kódexben a *gondol* ige mellől hiányzik a tárggyal váltakozni képes sublativusi vonzat (vkire, vmire).

A hitet, reményt kifejező igék mellett zömmel lativusi irányú vonzatokat találunk. A 94 vonzat közül 80 lativusi, 46 *-ba* és 24 *-nak* ragos (MK 92va/31: „*fokac hùnèc q bèle*”; MK 98va/11: „*hižnè vala ièba* ~ *credebant in Iesum*”; BK 281/2: „*q vraba nem bizot* ~ *in Domino non est confisa*”; MK 94va/45: „*nè hižte ènnèkem ~ non creditis mihi*”; BK 147/23: mert *hit q ištènenèc* ~ *quia creditit Deo suo*). Ezek általában meg is felelnek a latin eredetinek. A *hisz* ige mellől a mai magyar nyelvből eltűnt az illativusi vonzat. A ma használatos *-ban* ragos vonzat is megvolt a két kódexben, de a *-ba* ragos vonzat előfordulásához (37) viszonyítva feltűnően ritkább (3). Az illativusi vonzat javára való eltérés nem tulajdonítható teljesen a *-ban*, *-ben* rag 15. században végbement rövidülésének, ami miatt a két rag egybeeshetett (l. Berrár, TörtMondt. 36), ugyanis a vizsgált 37 illativusi vonzat közül 29 névmási határozószóhoz járul a *hisz* ige mellett; közülük 13 első személyű (*énbèlem*) és 16 harmadik személyű (*qbelè*). Ezek világosan elkülönültek az inessivusi alaktól (pl. *èn bennem*). Az esetek egy részében tehát kizárható az a lehetőség, hogy a *-ban*, *-ben* illetve a *-ba*, *-be* ragok kiejtésbeli egyezése miatt találunk illativust a mai inessivus helyén. Az illativus és inessivus ingadozó használatához a latin *in me* prepozíciós névmás kettős — accusativusi és ablativusi — jelentése is hozzájárulhatott. Hasonló ingadozás figyelhető meg a *bizik* ige mellett az illativus és az inessivus használatában (BK 104/8: „*kibèn èmbezèc biznac* ~ *in quo confidunt homines*”; BK 281/2: „*q vraba nem bizot* ~ *in Domino non est confisa*”). Nehéz volna eldönteni, hogy a *-ban* rag a kódex fordítójának és másolójának eltérő nyelvhasználatára utal-e, vagy csupán nyelvbtlás és a másolandó szöveghet való szigorú ragaszkodás okozta-e a javítást a következő részletben (BK 24/8: „*Išl fiay (nem) zucaba(n) fem nilba nè biznac* ~ *Fili Israel non in lancea, nec in sagitta confidunt*”).

A *hisz* ige mellett az említett vonzatokon kívül előfordul még az accusativus (BK 270/5: „*kit lenki nè hižè* ~ *quod nemo credit*”), a delativus (MK 95rb/18: „*Nem hùnèc az ert a fidoc q rolla*”) és az *-ért* ragos vonzat (MK 95rb/42: „*nè te bèžededezt hižonc*”).

3. A beszélést jelentő igék vonzatmodelljei jól tükrözik a beszélés célját, hiszen az e csoportba sorolt igék összes vonzatai (1526) közül 48% valamilyen lativusi irányú, utalva arra, hogy a beszéd a hallgatóhoz szól (MK 54rb/22: „*nem žolhatuala ažochož*”; BK 99/7: „*bèzellèttè vr mvzeianc mèd èž žonozokat*”; MK 98rb/56: „*bèželnèc vala egmasnac*”). A hallgató mellett a beszéd másik két fő tényezője a beszélő (a mondat alanya) és a beszéd tárgya, amelyet ablativusi irányú vonzattal fejezünk ki (összesen 80-szor fordul elő) pl. MK 84ra/14:

„Es *ok bēzeln^c uala egmafnac mēd ēzecrol*”; MK 66ra/36: „*senkinēc fēmit fēm mondanac* anapocban *ēzecbol*”. A *beszél* ige és szinonímái mellett álló dativus és allativus vonzat utal a hallgató jelenlétére, a *felel* ige mellett álló dativus viszont a beszélő partnernek az együttműködését feltételezi (BK 65/7: „*Afuezus kiral felele Efter kizalnēnac i fido Mardocheufnac*”. Ez az együttműködés még világosabb a *beszél* ige instrumentalisi vonzata esetében (MK 88ra/27: „*mezt a nēberiuēl bēžellēnē*”).

A közlést jelentő igék fordításában csak a beszélést jelentő igék dativusi vonzata tér el a latintól. Ezeket az eltéréseket részben a magyar nyelv jellegzetes szerkesztésmódja okozza a preadictivus illetve a nuncupativus esetében (l. Simonyi, MHat. 287), pl. MK 55ra/48: „*medž nemžetec mōdnac ēngemēt boldognac* ~ *beatam me dicent omnes generationes*”; MK 79vb/44: *dauid ažezt vžanac hja aži* ~ *David ergo Dominum illum vocat*”; MK 60va/14: „*Simōt kit nēuēze Petezn^c* ~ *Simonem quem cognominavit Petrem*”, másrészt pedig az accusativusszal álló *ad* prepozíciós szerkezet váltakozó fordítása. Az e csoportba tartozó latin igék mellett összesen 256 esetben található meg az *ad* + *accusativusi* szerkezet, amelyet 35 esetben -hoz ragos vonzattal fordítottak magyarra (BK 99/1: „*mēllēt bēžellēt vala mōhozianc i mē bizainchoz* ~ *quod locutus est ad nos et adiudicos nostros*”), 221 esetben viszont -nak ragos vonzattal (MK 28va/1: „*Tahat i^c bēželle a golekežetec^c i o taneituani^{nac}* ~ *Tunc Iesus locutus est ad turbas et ad discipulos suos*”). A latin *loquor* ige mellett váltakozó *ad* prepozíciós szerkezet illetve dativusban álló névszó megfelelőjeként a magyarban jóval gyakrabban áll dativusi vonzat, mint -hoz rag.

Az ősi irányjelölő igekötők (*meg, el, ki, ellen*) nem kötik meg a vonzatot. Az igekötők és az ezekkel együtt álló kötött vonzatok kialakulásának lehetünk tanúi pl. az *ellene mond vkinek* ige esetében, ahol az *ellene* még nem tekinthető megállapodott igekötőnek, hiszen a határozószókra jellemzően birtokos személyraggal van ellátva (BK 36/13: „*hog ellene mōgac ēn vžanac*”).

A szinoním igék a kódexben is szinoním vagy azonos vonzatokkal jelentkeznek. A rokon értelmű igék (*beszél, mond, szól*) mellett álló hasonló vonzatok (-hoz, -nak, -ra, ellen) mutatják ezeknek a vonzatoknak az ingadozó használatát, bár sokszor a latin szövegekben is meglevő szinoním szerkezetek pontos fordítása okozza az eltéréseket (BK 99/1: „*mēllēt bēžellēt vala mōhozianc* ~ *quod locutus est ad nos*”; MK 91vb/64: „*mēllēkēt bēželletēm tūnēctec* ~ *quae locutus sum vobis*”).

Érdemes megemlíteni a latin eredetihez való szigorú ragaszkodás példaként a következő betoldást: BK 303/5: „*Bēzel mēd a föld népēnc i a papok(nak)hoz* ~ *Loquere ad omnem terrae populum et ad sacerdotes*”. A *beszél* ige vonzataként — azonos jelentésben — egymás mellett áll a -nak és a -hoz mégpedig úgy, hogy a -hoz helyesbítésként szerepel. A fordító — vagy inkább a másoló — utólag vehette észre a latin eredetiben az *ad* prepozíciót és legalább a második esetben a latinhoz igazította a magyar fordítást, megbontva ezzel a párhuzamos szerkesztés egységét is.

Némelyik ige kialakulóban levő új jelentése mellett esetleg csak a vonzat iránya kötött, pl. lativusi irányú vonzat áll a *mond* ige mellett: *gonoszat mond vkinek* ~ *vki ellen* (MK 10vb/11: „*ēmbežec nēktec gonožt mondan^{nac}*”; MK 10vb/11: „*mōdan^{nac} mendž gonožt tū ellēntec*”), de maga a vonzat még nem állapodott meg pontosan.

A vizsgált igevonzatok alapján megállapítható, hogy a Bécsi és a Müncheni Kódex fordítói — a latin szöveg és az ott használt szerkezetek tiszteletben

tartása mellett — igyekeztek a magyar nyelvszokásnak megfelelő igevonzatókat használni, és szükség esetén bátran eltérnek a latin szerkesztésmódtól (pl. *emlékezik vmiről* (vö.: *memini* + genitivus), *mond vminek* (vö.: *dico* + kettős accusativus). A két nyelv vonzatainak egyezése tehát nem feltétlenül a latin szolgai másolásából ered, hanem a latin és a magyar megegyező vagy hasonló szemléletmódjával magyarázható.

RÉVAY VALÉRIA

The Government of Verbs in Hungarian of 15th Century

by VALÉRIA RÉVAY

Over 60% of all verbs found in the Vienna and Munich codexes, which express perception, thinking and speaking, require some form of case-inflexional or postpositional government.

On the basis of the government required with these verbs, one can ascertain that the translators of the Vienna and Munich codexes, while respecting the verbal structures in the original Latin text, did not hesitate to use idiomatic structures unique to the Hungarian language when necessary, for example *emlékezik vmiről* 'to remember something', *mond vminek* 'to consider something to be'.

The similar case-infections *-hoz*, *-nak*, *-ra*, *ellen* are used interchangeably in conjunction with the synonymous verbs *beszél*, 'to speak', *szól*, 'to say', *mond*, 'to tell'. This divergence between certain verbs and the suffixes or postpositions which govern them, although found in Latin also, occurs independently of the Latin original as well, where no such divergence occurs in the Latin equivalent. At the time of writing of these codexes, the general direction of the suffix which governs the verb needed to give the verb a specific meaning has been established, but the actual case has not yet been established.

The fact that similarities do exist in the government of verbs in Latin and Hungarian does necessarily mean that the Latin form has been mechanically copied into the Hungarian, but rather these similarities result from an intrinsically similar verbal outlook within the two languages.

A jukagir tőtípus-kétféleség morfofonológiai magyarázata*

Je. A. Krejnovics kimutatta, hogy a jukagirban több toldalék két alakban fordul elő, van egy hosszabb, *-Ce-* és egy rövidebb, *-C-* szerkezetű allomorfjuk (Krejnovics 1978. 241–249). Ilyenek például a következők — az ő példái (Krejnovics 1982. 72);

	1. típus	2. típus
pluralis	<i>-pe</i> ²	<i>-p-</i> , <i>-pul</i>
comitativus	<i>-ne-</i>	<i>-ñ-</i> ~ <i>-n-</i>
augmentativum	<i>-tege</i>	<i>-tke</i>
intranszitivitás, nem régi birtoklás	<i>-de-</i>	<i>-de-</i> ~ <i>-t-</i>
transzitivitás, birtokoltatás	<i>-te-</i>	<i>-š-</i>
régi birtoklás	<i>-ne-</i>	<i>-ñ-</i>

A toldalék-alakváltozatok megoszlása, ill. az allomorfok kiválasztási szabálya szemmel láthatóan a szó tőtípusától függ: „... a toldalékok és a tövek kölcsönös kapcsolhatósága két, egy 1. és egy 2. osztály megkülönböztetendőségét teszi szükségessé” (Krejnovics 1978. 36). Az 1. tőtípushoz *-Ce-*, a 2. tőtípushoz *-C-* alakban járulnak a szóbanforgó toldalékok, pl.: *nume* 'ház', *nume-pe* 'házak', *nume-tege* 'nagy ház', *nume-ñe-j* 'háza van', *nume-te-m* 'házat ad', stb., viszont *āte* 'rénszarvas', *āte-pul*, *āte-tke*, *āte-nd-i* v. *āte-n-i* és *āte-t-u-m* stb.

Vajon mi a két szembenálló tőtípus különbségének magyarázata? Krejnovics két, részben egymást kizáró magyarázatot is megkockáztatott. Az egyik szerint a különbséget eltérő hangsúlyozásuk okozza. Az 1. típusban a hangsúly rendszerint az első szótagra esik és azon is marad a toldalékolás folyamán, míg a 2. típusban bizonyos képzőkkel kapcsolódva elmozdul a következő szótagra, pl.: *núme* 'ház', és *numé-tege* 'nagy ház' (1. típus), ugyanakkor *émde*, 'öcse', de *emdé-tke*, *goróbo* 'tehén', de *gorobó-tke* (2. típus). Ahogyan azonban maga Krejnovics is említi, kivételek is vannak — számuk pedig oly nagy, hogy e szabály magyarázó erejében kételkedni kell. Nyilván más tényezőnek, és pedig a a tövéghangzónak van kondicionáló szerepe az allomorfok kiválasztási szabályában. Ilyen irányú magyarázatának kiinduló pontja az, hogy „Az uráli alapnyelvben, amelyből a jukagir kivált, a kétszótagú töveknek két, *e-re* és *a-ra* (értsd:

* Az önálló jukagir a fonémára Je. A. Helimskij hívta fel a figyelmemet, amiért is ezúton mondok köszönetet.

¹ Krejnovics nehézkes „osztály” műszava helyett a továbbiakban „1. és 2. (tő-, ill. toldalék-) típusú” fogunk beszélni.

² Általában a cirill betűs adatokat is átírom egységesen és fonematikusan. A legfontosabb átírási esetek: *m* ~ *é*, *q* ~ *é*; *κ* ~ *α*, *χ* ~ *q*; *ж*, *u* ~ *ä*; *h*, *γ* ~ *h*; *u* ~ *š*; az ékezet hangsúlyjel.

a/ä-re — I. Ny.) végződő típusa létezett.” (Krejnovies 1978. 71). Kivetítve ezt a magában sem igazán kétségtelen megállapítást a jukagir adatokra, arra a következtetésre jutott, hogy a jukagir tőtípus-kétféleség az ősuráli megfelelő kettőségeinek őrzése, oly módon, hogy az ún. 1. típus az uráli *e*-tőre, a 2. az uráli *a/ä*-tőre vezethető vissza. Ezt az ötletet azonban semmi etimológia nem támogatja. A 2. típushoz tartozó *-e* és *-o* végűek nagy számát pedig Krejnovies sajátos *-a* > *-e*, ill. *-a* > *-o*, a jukagir hangtörténetébe nehezen illeszthető változással kívánta indokolni, amely mintegy „összekuszálta a rendszer világosságát” (Krejnovies 1982. 38). Ez a magyarázat más ponton is sántít. Először is az 1. tőtípus bármely magánhangzóra és mássalhangzóra is végződhetik. Csupán azt az anyagot használva, melyet 1982-es monográfiájában gyűjtött össze, elég sok ellenpéldát találhatunk, ilyen véghangsúlyosok például a következők; *nohi* 'gyűszű', *todi* 'fog', *midī* '(sarkvidéki) szán, or. hapra', *numudi* 'fejsze', *uñi* 'nyárs', *ibiši* 'emlő', *johoti* 'nyílvesző', *korolki* 'üveggyöngy-fűzér', *jurugū* 'nyílás', *odū* 'vékony gyökér kéregvarráshoz', *ilgā* 'a női doha (= bundaféle) hátsó pálhája', *ninbā* 'varródeszka', *arnujā* 'rozsomák (Gulo gulo)', *šolnā* 'harkály', *juserā* '(szúnyog)fűstölő', *titatā* 'egy rágeszálóféle, or. евражка', *anabuskā* 'nyárfából kivájt csónak', *amundā* 'jászkeszeg (Leuciscus idus)', *urasā* 'csónakfajta, or. ypacā', *minō* 'bor', *tolgorō* 'nyúl', *tātā* 'bátya', *pabā* 'hug', stb. Krejnovies szerint ezekben az esetekben az *-i* és *-ū* képző, „ezért a kiindulásnak vett tényeknek ellenmondónak nem számíthat” (Krejnovies 1982. 40). Ezek többségében azonban nem lehet kimutatni a képzőtlen tövet, következésképp nincs alapunk az adott szavakat sem képzetteknek tartani, sem olyanoknak, melyek „nem tekinthetők eredeti jukagir szóknak, melyek kétszótagúak” (uo.). Némelyikük elég régi lehet, amiről a csuvan anyaggal való futólagos egybevetés is meggyőz, vö. *todi* 'fog' ~ csuv. *tode* ua. (Tailleur 1962. 78), *odi* 'víz' ~ csuv. *onde*, *inža* ua. (uo. 75), *johoti* 'nyílvesző' ~ csuv. *sogote* ua. (uo. 77) — jellegzetes juk. *-i* ~ csuv. *-e* megfeleléssel, amihez vö. még pl. *omni* 'emberek' ~ csuv. *omne* ua. (uo. 75). A *korolki* 'üveggyöngy-fűzér' pedig láthatóan átvétel az oroszból (< nyj. коральки), aminek *-i*-je nem tekinthető jukagir toldalék-morfémának.

Másodszor, a 2. típushoz tartozó *a-* és *e*-töveknek van egy nagy csoportja, melyet állandó hangsúly jellemez, mint pl.; *ńánma* 'fűzfa', *tāga* 'fagyott nyérhús (eledel gyanánt), or. строганина', és sok más, főleg orosz jövevényszó; *lōška* ~ *lōške* 'kanál' < or. ложка, *buōlka* ~ *buōlke* 'hordó' < or. бочка, *tāša* 'tál' < or. чаша, *tōuka* ~ *tōuke* 'nagy kutya' ~ or. цыка, *terike* 'öregasszony, feleség' ~ or. стары́ха, *palátka* 'sátor' ~ or. палатка, *māsła*, 'vaj' < or. масло, stb. Ezek auslautjában Krejnovies „lappangó” *a*-t vél felfedezni; „Különösen jellemző e szempontból a kolimai *goróbo* 'tehen'. Annak ellenére, hogy az eredeti vég-*o*-s tövek 1. toldaléktípussal képezik igei tövüket, a *goróbo* 2. toldaléktípusúval képzi, minthogy történetileg *a*-tővű szó” (Krejnovies 1982. 64). Egészen nyilvánvaló azonban, hogy a hasonló orosz szavak végén nem lehetett „történetileg eredeti *-a*”, hanem redukált magánhangzó hangzott (ə), amit a jukagirnak a megfelelő minőségű magánhangzóval kellett visszaadnia. (Megjegyzendő, hogy az oroszból való átvételekben a tényleges, hangsúlyos *-a* és *-o* a megfelelő jukagir hangokkal helyettesítődik, vö. *šolnā* 'harkály' < or. желна́ 'fekete harkály (Dryocopus martius)', *minō* 'bor' < or. вино — 1. tőtípusúak).

Láthattuk, a 2. tőtípusúak *-e*, *-a* vagy *-o* magánhangzóra végződnek. Sok esetben, ami a fentebb idézett példákból is látható, a végmagánhangzó-minőség, ill.

jelölése ingadozhatik néha egyazon forrásban is. Ilyen ingadozás csak a 2. tő-típussal kapcsolatban lehetséges, pl. ; *āla* ~ *āle* 'rénszarvas', *šaqāla* ~ *šaqāle* 'róka', *lōška* ~ *lōške* 'kanál', stb. Vallatóra fogva a jukagir régi, sajnos rendkívül töredékes lejegyzéseit, észrevehetjük, hogy bizonyos szavakban a hasonló ingadozásnak, ill. eltéréseknek szabályos jellege van, nem feltétlenül csak végpozícióiban : azzal együtt, hogy e lejegyzések viszonylag egyazon időszakban készültek (— a 18. és 19. század közepe között). Tekintsünk néhány ilyen szót, és hasonlítsuk őket össze a Johelszon és Krejnovics lejegyezte alakokkal. Ezeket Schiefner alapján idézem (Schiefner 1871 és 1872), kinek adatai régi források összegyűjtésén és a feldolgozásán alapulnak ;

'én' ;	'te' ;	'rénszarvas' ;	'fűl' ;
B ³ <i>mat</i>	B R <i>tat</i>	R <i>ača</i>	R <i>unama</i>
M R Sz. <i>mot</i>	E <i>tot</i>	B <i>aitscha, atsche</i>	Sz. <i>unema</i>
J <i>mām</i>	M <i>tet</i>	M <i>ača, aača, aače</i>	B <i>oonomma</i>
Kr. <i>мэм</i>	J <i>mām</i>	J <i>ičä</i>	K <i>unemo</i>
	Kr. <i>мэм</i>	Kr. <i>ича, аче</i>	J <i>унүмә</i>

'hónap' ;	'meghal' ;	'ember' ;	'játszik' ;
R <i>kineza</i>	R B K <i>amda-</i>	Sz. <i>čoroma</i>	Sz. <i>loda-, lode-</i>
M <i>kineda</i>	Sz. S <i>amde-</i>	M <i>soroma</i>	R <i>loose-</i>
Sz. <i>kinede</i>	J <i>amdä-</i>	K <i>šorome</i>	B <i>lioda-</i>
E <i>kininshe</i>	Kr. <i>амдэ-</i>	B <i>šoromma</i>	J <i>lodo-, lodä-</i>
B <i>kininsha</i>		J Kr. <i>шоромо</i>	
J <i>кунуцү</i>			

'kutya' ;	'megöl' ;
R <i>toweka, tabaka</i>	R <i>ūdēde-</i>
B <i>tabaka, tawake</i>	M <i>kudada-</i>
M <i>towoka, towoko</i>	J <i>күдädä-</i>
J <i>тобоко</i>	

Ilyen eltérések a toldalékok vokalizmusában is adódnak, például a futurum *-tV-* jelében ;

Sz. *kel-te-je* 'jövök' (*-te-*)

M *kel-ta-ja* ua. (*-ta-*)

J *käl-mä-jä* ua., *xodo-mo-m* 'teszek' (*-mä-, -mo-; -ma-* is)

Úgy tűnik, a hasonló esetekben egy külön, határozatlan minőségű, valószínűleg középső nyelvvállású magánhangzót kell feltennünk, amit feltételesen *a*-val jelölök, noha a meglevő forrásokban nincs külön jele, *a*, *o*, *e/ä*, ritkábban *ö/ə* betűvel adják vissza (pl. 'szarv' [*əmmu*] ; R *anmī*, J *онму*, *анму*, Kr. *онму*; 'leereszkedik' [*ənde-*] ; J *ōndä-*, *ändä-*). A lejegyzési ingadozás részben

³ A forrásrövidítések : R — Rajszkij (1859), Sz. — Szuvorov (1861), B — Billings (1787), K — Klicska (1781), E — az Ermitázi kézirát, S — Stubendorf (1859–1861), M — Maydell (1870), J — Johelszon (a XIX. sz. vége), Kr. — Krejnovics (a 20. sz. közepe).

a forrás szerzőjének írásmódja, így például Szuovorov rendszeren *e-t*, Rajszkij és Billings *a-t* ír, részben a fonetikai helyzettel kapcsolatos, nevezetesen a *a*, mely számos toldalék sajátja, labializálódhatik az előző szótag(ok) *o*-jához;⁴ *moró-to-esket* 171₅₂,⁵ ← *moró-do* 'esküszik'; *modó-to* 'ültet' 76₄₈ ← *modo* 'ül': *gonni-te* 'hoz' 4₇ ← *gon* 'jön'; ugyanakkor *ule-te* 'odaköt' 4₇ ← *ule-de* 'oda van kötve'; */tə-/* tranzitív-kauzatív igeképző: *móro-molo* 'öltöztetett' 158₁₂, de *illáj-mele* 'kibontott', 59₈₀ *albers-mele* 'kidobtak' 26₆ és *kéirji-mele* 'hozott'; (*-malə*) passzív igenévképző 3. sz. alannyal: *món-dollo* 'mondván' 69₂₅, *qól-lo jóve* 8₂₂, de *ortéj-delle* 'felkiáltott' 142₄₄ és *kudéde-lle* 'megölvén' 95₁₆; */-(də)lla/* cselekvésnév instrumentalisa.

A *a* jelenlétére és hangszínére a lejegyzési ingadozásokból lehet következtetni, de a többedszótagok bizonyos morfofonológiai sajátosságai is utalnak rá. Közéjük tartoznak a következők.

Ha az igető *a*-ra végződik, akkor *e* magánhangzó a cselekvésnév rezultatív *-uol* suffixuma és a pl. 1. sz. *-uok* emfatikus ragja előtt kiesik, ha azonban az igető bármely más magánhangzóra végződik, *-l* ~ */l-* kötőmássalhangzó jelenik meg a morfémahatáron, pl.; *ánń-uol* 'mondott' 29₁₈ ← */ańńə-/*, *uled-uol* 'odakötött' 45₅₇ ← */uledə-/*; *lénd-uol* 'megevett' 131₃₅ ← */lendə-/*, *kudéd-uol* 'megölt' 7₉ ← */kudədə-/*, de *qand-l-uol* 'vándorlás helye' 18₃ ← */qandə-/*, *júo-l-uol* 'látott' 183₆₁ ← */juo-/*, *ejű-l-uol* 'esés helye' 104₂₂ ← */ejű-/*, *qodo-l-luol* 'fekvés helye' 44₄₈ ← */qodo-/*: valamint *đt-uok* 'megcsináljuk!' 98₁₁ ← */ātə-/*, *méd-uok/* 'várunk!' 147₁₅ ← */medə-/*, de *tite-l-uok* 'olyanok vagyunk!' 98₉ ← */tite-/*. Így van ez a frekventatív *-ji-* képző előtt is, amikor is azonban a máskor is jelentkező *d* + *j* → *t* és *r* + *j* → *rd* szabály érvényesül, pl.; *ámťi-* 'haldoklik' 164₁₉ ← */amdə-/*, *kúdeľi-* 'öldököl' 110₈ ← */kudədə-/*, *júondi-* 'nézeget' (Krejnovics 1982. 134) ← */juonə-/*, ellenben *ánťi-ji-* 'keresgél' 130₃₃ → */anťi-/*, *kónu-ji-* 'hasogat' 55₁₀ ← */kon-u-/*, *igó-ji-* 'elejtetik' 173₆ ← */igo-/*.

Visszatérve most a Krejnovics által kimutatott két tőtípushoz, megállapítható, hogy a 2. tőtípus voltaképp *a*-tő, az 1.-höz az összes többi magánhangzóra végződők és a *C*-tövek tartoznak. A *a*-tő pedig a kétalakú toldalékok közül a rövidebbik, *-C-* allomorfot kívánja meg, míg a többi a hosszabb, *-CV-*, azaz *-Cə-* változatot. Egyébként a Krejnovics által felsorolt toldalékokon kívül kétalakú még a futurum */tə-/* jele és a már említett */malə/* igenévképző:]

nem *a*-tő;

náteš-mele 'fent' 226₃
nédi-mele 'rágott' 203₄₄
ujđ-mele 'kezdet csinálni' 28₆
tóm-mole 'átvágott' 21₂₃
đ-te-mik 'megcsinálod' 10₂₁
godó-to-m 'lefekszel' 195₇
egte-te-jek 'felállsz' 10₂₁
núho-te-j 'összerogyik' 145₂₂

a-tő;

ihide-mle 'kivágott' 64₆₄
jélde-mle 'leszakított' 153₁₇
kélite-mle 'hozandó' 8₁₈
páđte-mle 'megfőzendő' 40₁₆
iléte-t-mik 'káromkodol' 170₄₃
ilugele-t-u-m 'búsulok' 194₁₆
ámde-t-ek 'meghalsz' 10₂₀
ikül-be-t-i 'megkeményszik' 20₁₀

⁴ E jelenséget a jukagir leírásai magánhangzó-harmóniaként jellemzik (vö. Collinder 1940. 9–10; Angere 1956. 81–85; Krejnovics 1982. 19–20). Szabálytalan jellege alapulak a felvételével érthetőbb.

⁵ A példák Johelszon chrestomathiájából valók (Johelszon 1900); a megadott szám a lapszám, az alsó index-szám a sort jelöli.

A toldalékokban látható ∂ vs. \emptyset megoszlás fentebbi szabálya kiegészítendő azzal, hogy szóvégen várható \emptyset helyett ∂ a vokalizáció ∂ után is, azaz mindkét tótípushoz 1. típusú toldalékváltozat járul. Ez történik például a passzív igenév $/-l\partial/$ 3. személyű alanyra utaló ragjával, vagy magával az igenév $/-m\partial/$ képzőjével, amikor 1. és 2. személyű alany mellett nem kap külön személymutatót (vagyis $/-m\partial-\emptyset-/$ felépítésű), és így a szó végére kerül; *met kudéde-me āle* '(a) megöltem rénszarvas', *tet kudéde-me āle* '(a) megölted rénszarvas', *de tude kudéde-m-le āle* '(a) megölte rénszarvas'.

Láthatjuk, a jukagir szó szerkezete szoros kapcsolatban van a tő végmagánhangzójával: ∂ -tőhöz a toldalék C -változatával kapcsolódik, s mivel a rá soron következő toldalék már mássalhangzó-tőhöz, az teljes vokalizációjú lesz, $-C\partial$ -alakú. Viszont fordítva, az 1. tótípus a toldalékokat $-C\partial$ -formában követeli meg, a rákövetkező toldalék már $-C$ -alakú, és így tovább, e szabály szerint megy a további toldalékok allomorf-kiválasztása is. A vonatkozó szabály végülis kétféleképp formulázható meg, alapalaki \emptyset -ből (∂ -)epentézissel, vagy fordítva ∂ -ból elízióval, az utóbbi megoldást választva tehát:

$$\begin{array}{lcl} \partial \Rightarrow \partial & \left. \begin{array}{c} C \\ / \\ V \end{array} \right\} + C & \longrightarrow \left\{ \begin{array}{l} \# \\ + C\partial \end{array} \right. \\ \rightarrow \emptyset & / \partial + C & \longrightarrow + C\partial \end{array}$$

(ahol $V \neq \partial$, $a +$ morfémahatár, $\#$ szóvég).

Megemlíthető még egy feltételeiben eléggé nem világos szabályrészlet, miszerint bizonyos $/-C-/$ toldalékok előző $/-C\partial-/$ toldalékkal $/-C-u-C/$, ritkán $/-C-i-C/$ a cselekvésszónév $/-l/$, az egyidejű határozói igenév $/-t/$ és a tranzitív igék sg. 3. személyének $/-m/$ végzete, vö. pl.; *nume-te-m* 'házat adott' \leftarrow *[nume-ta-m]*, *de āle-t-u-m* 'rénszarvast adott' \leftarrow *[āle-ta-m]*. Mindezt az ige-paradigmák illusztrálják legszembetűnőbben, például; I. Intranszitiv igék (*[nūtā-]* 'áll' ∂ -tő, *[modo-]* 'ül' V -tő, *[āle-n-]* 'rénszarvasa van' C -tő, *[mure-na-]* 'cipője van' ∂ -tő):

Aoristos

sg. 1.	<i>nūtne-je</i>	<i>módo-je</i>	<i>āle-n-de</i>	<i>müre-ne-je</i>
sg. 2.	<i>nūtne-jek</i>	<i>módo-jek</i>	<i>āle-n-dek</i>	<i>müre-ne-jek</i>
sg. 3.	<i>nūtne-j</i>	<i>módo-j</i>	<i>āle-n-(d)i</i>	<i>müre-ne-j</i>
pl. 1.	<i>nūtne-jejlī</i>	<i>módo-jejlī</i>	<i>āle-n-dejlī</i>	<i>müre-ne-jejlī</i>
pl. 2.	<i>nūtne-jemet</i>	<i>módo-jemet</i>	<i>āle-n-demet</i>	<i>müre-ne-jemet</i>
pl. 3.	<i>nūtne-ŋi</i>	<i>módo-ŋi</i>	<i>āle-n-ŋi</i>	<i>müre-ne-ŋi</i>

Futurum

sg. 1.	<i>nūtne-t-e⁶</i>	<i>módo-te-je</i>	<i>āle-n-te-je</i>	<i>müre-ne-t-e</i>
sg. 2.	<i>nūtne-t-ek</i>	<i>módo-te-jek</i>	<i>āle-n-te-jek</i>	<i>müre-ne-t-ek</i>
sg. 3.	<i>nūtne-t-i</i>	<i>módo-te-j</i>	<i>āle-n-te-j</i>	<i>müre-ne-t-i</i>
pl. 1.	<i>nūtne-t-ejlī</i>	<i>módo-te-jlī</i>	<i>āle-n-te-jlī</i>	<i>müre-ne-t-ejlī</i>
pl. 2.	<i>nūtne-t-emet</i>	<i>módo-te-jemet</i>	<i>āle-n-te-jemet</i>	<i>müre-ne-t-emet</i>
pl. 3.	<i>nūtne-ŋi-te-j</i>	<i>módo-ŋi-te-j</i>	<i>āle-n-ŋi-te-j</i>	<i>müre-ne-ŋi-te-j</i>

⁶ A következő szabályok érvényesülésével: $j \rightarrow i / C _ \#, \rightarrow d / r_V$, és $tj \rightarrow t / _V$

II. Transzitiv igék (*/ā-/* 'csinál' *V-tő*, */kudeda-/* 'megöl' *a-tő*);

Aoristos

sg. 1.	<i>ā-me</i>
sg. 2.	<i>ā-mek</i>
sg. 3.	<i>ā-m</i>
pl. 1.	<i>ā-j</i>
pl. 2.	<i>ā-met</i>
pl. 3.	<i>ā-ŋa-m</i>

<i>kudéde-me</i>
<i>kudéde-mik</i>
<i>kudéde-m</i>
<i>kudéde-j</i>
<i>kudéde-met</i>
<i>kudéde-ŋa-m</i>

Futurum

<i>ā-te-m</i>	<i>kudéde-t-me</i>
<i>ā-te-mik</i>	<i>kudéde-t-mik</i>
<i>ā-te-m</i>	<i>kudéde-t-u-m</i>
<i>ā-te-j</i>	<i>kudéde-t-i</i>
<i>ā-te-met</i>	<i>kudéde-t-met</i>
<i>ā-ŋa-te-m</i>	<i>kudéde-ŋa-te-m</i>

IRINA A. NYIKOLAJEVA

Irodalom

- ANGERE, J. (1956), Die uralo-jukagirische Frage. Ein Beitrag zum Problem der sprachlichen Urverwandtschaft. Stockholm.
- COLLINDER, B. (1940), Jukagirisch und Uralisch. Uppsala Universitets Årsskrift 1940/8.
- KREJNOVICS (1978), [Крейнович, Е. А.] О некоторых юкагирско-уральских языковых параллелях. СФУ 14.4: 241—248.
- KREJNOVICS (1982), [Крейнович, Е. А.] Исследования и материалы по юкагирскому языку. ТМ.
- SCHIEFNER, A. (1871), Beiträge zur Kenntniss der jukagirische Sprache. Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, sér. 3. vol. 16. N° 4: 373—399.
- SCHIEFNER, A. (1872), Über Baron Gerhard von Maydell's jukagirische Sprachprobe. uo. vol. 17. N° 4: 86—103.
- TAILLEUR, O. G. (1962), Le dialecte Tchouvane du Joukaghir. UAJb. 34: 55—99.
- JOHELSON (1900), [Йохельсон, В. И.] Материалы по изучению юкагирского языка и фольклора, ч. I. СПб.

Морфонологическое объяснение двух типов основ в юкагирском языке

И. А. Николаева

В статье рассматриваются два типа юкагирских именных и глагольных основ, один из которых присоединяет словообразовательные и словоизменительные аффиксы в виде *-CV-*, а другой — в виде *-C-*. Автор считает, что ко второму типу относятся основы, оканчивающиеся на особый гласный *ə*, который, как правило, не имеет специального обозначения в источниках по юкагирскому языку и передается с помощью *a*, *o*, *e* в зависимости от вокалического окружения. Установить качество гласного *ə* часто возможно только с учетом его специфических морфологических свойств в исходе основы и в аффиксальных морфемах типа *-Cə-*. Присоединение таких аффиксальных морфем к основе происходит по следующим правилам:

$$\begin{aligned} \text{ə} &\rightarrow \emptyset & / \text{ ə } + C _ + C\text{ə} \\ &\Rightarrow \text{ə} & / \left. \begin{array}{c} C \\ V \end{array} \right\} + C _ \left\{ \begin{array}{c} + C\text{ə} \\ \# \end{array} \right. \end{aligned}$$

Érték, képszerű és ésszerű, változás és fejlődés a nyelvben

(Gondolatok Molnár Ilona tanulmányának olvasása nyomán)

Az utóbbi évtizedek ígéretesen alakuló hazai általános nyelvészeti irodalmában fontos állomás Molnár Ilona A nyelv értékeinek kérdéséhez című írása (NyK 87: 3–36). Okfejtésében a marxista értékelmélet a kiindulópont, és a nyelv információs-kommunikatív szerepe is ebben a keretben kapja meg a maga igazi jelentőségét; ez az írás feltétlenül hozzájárul egy konzisztens és dialektikus nyelvelmélet kiépítéséhez. Mindez arra ösztönöz, hogy a tanulmányban foglaltakkal komolyan foglalkozzunk, és a magunk álláspontját is kifejtsük, még akkor is, ha felfogásunk csak részletekben vagy árnyalatokban különbözik.

Molnár Ilona számos kérdést érint, ezekhez mind hozzászólni nemigen lehet, a magam mondanivalóját főleg olyan pontokra korlátozom, ahol a tanulmány a kérdést újszerű módon közelíti.

1. Molnár Ilona úgy gondolja — és nézetével nincs egyedül —, hogy „az új adatok fényében a nyelvéírás hagyományos kérdései nem egyszerűen terjedelmi bővítésre, hanem felülvizsgálásra szorulnak: „a beszélők értékeléseit feldolgozó következtetések be kell, hogy épüljenek a nyelvéírásba”(10), továbbá: „a beszélők azt az igényt támasztják a «készentalált» kifejezésekkel szemben, hogy valóságismeretük szerint értelmezhető legyenek [...] A kutató pedig minden bizonnyal akkor jár el helyesen, ha a beszélői attitűdöt formálja át saját módszerévé” (21).

Felvetődik ezzel kapcsolatban a kérdés: kimutatható-e valamilyen, a nyelvre vonatkozó összefüggő értékrend a beszélők ítéleteiben? Nyilvánvaló, hogy nem. A naiv beszélő nem nyelvész, nincsenek adekvát fogalmai a nyelvi rendszerről (a saját anyanyelvéről sem) és annak történetéről. Amikor anyanyelvéről nyilatkozik, csak egy részlet van a szeme előtt és nem is várható el tőle, hogy ennek az egész rendszerben elfoglalt helyét is tekintetbe vegye. A mindennapi nyelvkritikában, erre éppen Molnár Ilona mutat rá, igen jelentős helyet foglalnak el a hagyomány „megszentelte” vélekedések vagy egyes kiváló írók nem mindig szerencsésre sikerült nyilatkozatai. Ilyen esetekben a mindennapi nyelvkritika éppenhogy nem bizonyul kritikusnak.

A szerző sem vonja kétségbe, hogy egyes kifejezéseknek a „magyartalan” vagy „ízes, zamatos” jelzőkkel való címkézése, pontosabban az ilyen értékítéletek gyakran szubjektív jellegűek; „történetileg kifogástalanul «magyaros» kifejezéseket is, mint *villamosra száll, fejében a kalap* ... *magyartalan*nak ítélnék” (21; itt „magyaros”-ként az értendő, hogy a naiv beszélő elvárja a nyelvtől, hogy az a valóságnak — a vélt valóságnak — egy-egy arány-

ban való leképezése legyen). Nem árt megjegyezni, hogy a kontrasztív szemantikai vizsgálat számos esetben egy sok európai nyelvben ható nyelvi vagy nominációs logika — ha úgy tetszik a „mentalité européenne” vagy a SAE működését tárhatja fel. A járműbe/járműre való emelkedést nemcsak a magyarban fejezi ki a „száll”, ilyen a német *steigen* (legfeljebb nem „fel”, hanem „be” = *ein*), a francia *monter*, a román *urca*. Persze nem a szigorú logikára gondolok, hiszen az angolban az egyik legelkoptatottabb ige (*get*) kapja meg ezt a jelentést is (*to get in/on*), az oroszban pedig a *садиться*.

A (járműre) száll magyarosságát az európai nyelvekből vett analógiák természetesen távolról sem bizonyítják, sőt akár valamiféle europeizmus beszüremkedésének is lehetne — bár kissé botesinálta módon — nyilvánítani. Jóval nyomósabb érv az, hogy a más nyelvekben való azonos vagy közelítően azonos megnevezés az ízesnek, zamatosnak vélt (Molnár Ilona is idézőjelbe teszi e jelzőket — 15) szókapcsolatok és szólások esetében is jelentkezik. A *légettnek* pontosan megfelel a német *er/sie ist abgebrannt* 'nincs egy vasa sem'; a román *s-a ars* 'pórus járt' [*a arde 'ég'*] is megegyezik a magyar ige-használat egy esetével. Úgy tűnik, hogy a *bámul, mint borjú az újkapura* és az *ugrál, mint a bakkecske töről metszett magyar alakulatok*, de ennek ellentmond a német *dastehen wie die Kuh vorm neuen Tor* és a francia *sauter comme une chèvre*. Bizonyított, hogy közös európai műveltségi hagyományról van szó, de az is kétségtelen, hogy a nyelvi megformálás már egyedi jegyeket is hordoz.

Teljesen egyetérték Molnár Ilonával abban, hogy emberi nembeli jellegénél fogva a nyelv nem lehet nem szubjektív, csakis az objektív valóság szubjektív tükrözése. Ez a szubjektivitás azonban nem azonos a mindennapi nyelvkritika szubjektivitásával, mivel ebben általában nem az objektív — szubjektív viszony jut kifejezésre. Továbbá: a nyelv — és minden emberi viszonylat — szubjektív jellege nem menti fel a kutatót attól a feladatától, hogy a vizsgált jelenségnek a lehetőséghez képest minél objektívebb leírását adja. Mivel nem hiszem, hogy egyes eseteket kivéve a mindennapi nyelvkritika ehhez lényeges segítséget adhat, Molnár Ilonának fentebb idézett tézisével már nem tudok egyetérteni, viszont készséggel elfogadom, hogy a nyelvhez való efféle szubjektív viszonyulás számottevően hathat a nyelv alakulására.

2. Csak üdvözölni lehet, hogy Molnár Ilona behatóan foglalkozik a magyarra vonatkozó elterjedt nyelvkarakterológiai nézetekkel, hiszen ezeknek olyan kiemelkedő írók is hangot adtak, mint Babits vagy Illyés; joggal feltehető, hogy a „nemzeti ideológia” integráns részeként ma is hatnak, így vizsgálatuk nagyon is időszerű.

A szerző is megemlíti azokat az inkább anekdotikus, mint az érintett nyelv elemzésén alapuló megjegyzéseket, amelyek a német elvontságát (vagy nyersességét), a spanyol méltóságteljeségét, a francia eleganciáját stb. emelik ki (11). Nem célom most azt keresni, hogy ezekben az érintett nyelv hangzásbeli sajátosságain túlmenően mennyi az, ami valóságos elemzésekből leszűrt tanulság — ilyeneket eleve kizárni elhamarkodott lenne —, de az ilyenfajta nyelvkarakterológia éppen szubjektív jellegénél fogva szorosabban érintkezik a nem kevésbé szubjektív naiv nyelvkritikával mintsem, az Molnár Ilona írásából kitűnik. Mégis, az anyanyelv iránt érzett természetes szeretet még magának a széles körű általános nyelvészeti ismeretekkel rendelkező nyelv-

tudósnak az objektivitását is befolyásolhatja: az egyik legkiválóbb nyelvészünk a magyar nyelvnek, anyanyelvének valós értékeit ennek „jellegzetes erőnyeinek” tulajdonítja, holott — mint a tanulmány is megjegyzi — ezek számos más nyelvben is megtalálhatók (11).

A magyarra vonatkozó nyelvkarakterológiai nézetek közül különös figyelmet érdemel az, amely szerint — Molnár Ilona megfogalmazásában — a „magyar szellem és a racionális gondolkodás beláthatólag részint valós, részint predeterminisztikusan felnagyított vagy egyszerűen kényelmességből eltúlzott konfliktusáról van szó” (16). Érdekes, hogy míg egyrészt idézi Lukács György magyar fordítójának, Eörsi Istvánnak kijelentését arról, hogy ez „általános előítélet” (16), ugyanakkor ő maga nem zárja ki e konfliktus „részint valós” jellegét. (Nézetem szerint nem ártott volna tisztázni, hogy e téren mi az, ami valós; erre azonban nem tér ki.) Végső következtetésében azonban Molnár Ilona egyértelműen tévesnek minősíti ezt a nézetet (18; d. pont).

Könnyű belátni, hogy szoros gondolati rokonság van azokkal a nézetekkel, miszerint a magyar „konkrét idioma” és jóval képszerűbb mint az indoeurópai nyelvek (l. a Babits idézetet: 16). Illyés Gyula szerint az ideális magyar nyelvi beszélő a Hortobágy közepén szemlélődő számadó juhász, továbbá minden szó és kifejezés, ha képet idéz fel, egyben már helyes és magyaros is (az idézeteket l. 17). E nézetekkel szemben Molnár Ilona Németh G. Béla megállapításaira utal: „azt állítani, hogy a népnyelv kiter az elvonás elől, hogy alkalmatlan arra, egészében indokolatlan” (17). Ugyancsak Németh mutat rá arra, hogy a népnyelvnek egyáltalán nem jellemzője a képek sajátos halmozása. „És mégis szemléletes, erőteljes, pontos ez a nyelv. Ennek magyarozata azonban nem a képes beszédben, hanem a nyelv konkrét voltában rejlik” (idézi Molnár 21; konkrétan itt nem az elvont ellentétét, hanem a határozottságot, egyértelműséget érti Németh G. Béla). Ehhez szabad legyen felidézni Veres Péter egy hírlapi [Népszabadság] cikkét, ahol a művészi szintre emelt népnyelv példaként Petőfi e sorait említi: „Leveles dohányát a béres leveszi / A gerendáról, és a küszöbre teszi, / Megvágja nagyjából; / S a csizmaszárából / Pipát húz ki, rátölt, és lomhán szipákol, / S oda-odanéz: nem üres-e a jászol?”

A fentiekből kitűnik, hogy a magyar nyelv rációellenességének és jellegzetesen képszerű mivoltának tételét Molnár Ilonával együtt elfogadhatatlannak tartom, sőt tagadó álláspontomat talán még nála is határozottabban fogalmaznám meg. Meggondolandó azonban, hogy megannyi művelt és gondolkozó, a nyelv kérdéseiben sem járatlan értelmiségít mi tévesztett meg? Úgy gondolom, nem a magyar nyelv, hanem a magyar társadalom fejlődésének karakterisztikumáról van szó. A nyelv mindig valamely műveltség hordozója és benne ez a műveltség tükröződik. Fejlődésének üteme is a társadalom fejlődésének függvénye. A feudális Magyarországon egészen a 18. század végéig a magyar nyelvvel szemben, néhány kivételt nem tekintve, nem támasztottak komoly minőségi követelményeket — a gondolatok kifejezésére a „lingua paterna”, a latin szolgált — így persze, hogy kiműveletlen maradt. Nyelvünk kifejezőkészsége, akár a szókincs gazdagságát (különösen az elvont fogalmak megnevezése és a szaknyelvi terminusok) tekintjük, akár a szerkesztés hajlékonyságára gondolunk, hosszú ideig elmaradt Nyugat-Európa művelt nyelveitől. Az európai műveltséghez való felzárkózás pedig hosszú folyamat, amit a nyelvi változások közismerten lassú üteme még csak tovább nyújt. A magyar

tudományos nyelv és a „fentebb stíl”, általában a műnyelv ma már túlhaladott elmaradottsága a feudális magyar társadalom adottságainak a folyománya és semmi köze a magyar észjáráshoz (szellemiséghez, géniuszhoz stb.). Ha a ráció és az elvont gondolkodás a magyarságtól idegen lenne, hogyan sikerülhetett volna a nyelvújítás, hogyan lehetne sikeresen magyarra fordítani, sőt anyanyelvünkön művelni korunk egyre nagyobb elvontságot és gondolatiságot követelő tudományát (ez is egyfajta nyelvújítás!).

A magyar nyelv jellegének a kérdésében szerintem a fentiek az alapvetőek. Ugyanakkor kétségtelen, hogy belső struktúrájából adottan minden nyelv az általa objektivált valóság egyfajta, sajátos tükrözése, és ez nem független a beszélők gondolkodásától. A tükrözést, illetve ennek nyelvi megformálását ez némiképpen színezheti, belőle nyelvi értékek is fakadhatnak, de alapvetően meg nem határozhatja. A valóság képszerű nyelvi ábrázolása sokkal univerzálisabbnak tűnik, semhogy még ezen határok között is magyar sajátágnak tartssuk. E tekintetben inkább a határozók rendszerében a helyviszonyhármasság, az igeragozás rendszerében a kétféle tárgyás ragozás az, amit különös, a magyarra jellemző értéknek tarthatunk.

Molnár Ilona tanulmányának olvasása közben döbbsentem rá arra, hogy az 1930–1940-es évek kiváló íróinak, Kosztolányinak, Babitsnak, Illyésnek a nyelvről tett nyilatkozatait igazában csak akkor értjük meg, ha a kor paradigmájába ágyazva értelmezzük őket. Illyés Gyula megjegyzése arról, hogy nyelvünk „letéteményese egy eszményi juhász-számadó” nyilván nem független a parasztságban a nemzetfenntartó elemet látó eszmerendszertől, és ha az ő francia nyelvi beszélője „egy könyvtárszobában sétál”, az nyilván abból is fakad, hogy Illyés francia nyelvi élményei jobbra irodalmi természetűek. Babits Mihály szenvedélyes tiltakozása a „Made in Germany” ellen (a teljes idézetet l. 13) látszatra pusztán nacionalizmus és csak a szöveg és a kor kontextusa mutatja meg, hogy a terjeszkedő német fasizmussal szembeszegülő jogos nemzeti önvédelem kiáltójele. Igaz, hogy ez is a kor uralkodó ideológiájának a keretében fogalmazódik meg és nem éri el József Attila „mi ne legyünk német gyarmat”-ának elméleti tudatosságát, de mégiscsak ráímel. Ellentmondásossága ellenére Molnár Ilona jól sejtí Babits gondolatainak progresszív voltát (14).

3. Szóba kerülnek a nyelvkarakterológia során is, de az egész tanulmány egyik fontos elméleti csomópontja, az é s s z e r ű s é g n e k és a k é p s z e r ű s é g n e k mint konkrét értékminőségeknek a vizsgálata. Molnár Ilona szembenállásukról beszél, de éppen az ő elemzéséből tűnik ki, hogy voltaképpen dialektikus egységet alkotnak: „A nyelv képszerűsége és ésszerűsége [...] az emberi nyelv egyetemes és együttható tendenciái, méghozzá meghatározóak a nyelvre nézve; egy képszerűségétől vagy ésszerűségétől megfosztott nyelv nem töltheti be a nyelv (ti. a természetes nyelv) társadalmi-történeti funkcióit” (19), magát az elméleti gondolkodást is átszövi a képszerűség (18). Ezekből a megállapításokból számomra az a tanulság, hogy az ésszerűség és a képszerűség azonos nagyságrendet képviselnek, egyformán lényegbeliek és párhuzamosan hatnak. Molnár Ilona azonban úgy látja, hogy a nyelv mozgásában „Bizonyos értelemben valóban az ésszerű tendenciákban kell látnunk az előreívó mozzanatot” (19), ez a nyelv valamennyi elemére kiható húzóerő (20), ezért „a képszerű alakulatoknak a korrekciója az ésszerűbb irányában, az adekvátabb elméleti szint irányában kell, hogy történjék” (uo.).

Így történik ez valóban a nyelvben? Számos esetben, igen. Ennek tárgyszerű bizonyítékát adja a tanulmány, amikor a szerző saját gyűjtésű anyagán mutatja be, hogy az utóbbi évtizedekben az indicativus javára milyen eltolódás következett be a magyar conditionalis metaforikus — azaz képszerű — használatában (25 kk.). (Erre még visszatérek.) Ez egyben mindennél nyomósabban mutatja, hogy mennyire nem állja ki a nyelvi tények kritikáját az a tétel, amely a magyart mint sajátosan képszerű nyelvet jellemzi.

A metafora mindmáig eleven volta, szüntelen keletkezése azonban arra enged következtetni, hogy a nyelv mozgása nem mindig a képszerű — ésszerű irányban zajlik le. Molnár Ilona is kitér arra, hogy a metafora a nyelv minden területén hat, „metaforikus” és „képszerű” az ő számára is szinoním terminusok (19.; 43. j.). Már kiemeltém azt a megállapítást is, hogy a képszerű nélkül a nyelv nem tudná betölteni hivatását, de örültem volna, ha a metaforáról általában szólva — mégha ez ismétlésnek és trivialitásnak is tűnne — megemlítette volna, hogy metafora nélkül a nyelv nem képes működni. A képek, képátvitelek, az ezeken alapuló frazémák univerzálé jellege nyilvánvaló, ezek a típustól függetlenül bármely nyelvben megjelenhetnek. A képszerűség foka most számításon kívül maradhat, a döntő az ilyenfajta megnevezés általános lehetősége. Konkrét vizsgálatok hosszú sorára lesz még szükség annak a megállapítására, hogy vannak-e olyan, az egyes nyelvekre jellemző eltérő me z ő k, ahol a metaforás nomináció esetleg sűrűsödik. Nem közömbös a stílus sem. Az érzelmileg színezett beszéd inkább választja a képszerűt (ilyen szituációban is létrejön a megnevezés), a tárgyyszerű érvelés vagy megismerés az ésszerűt. Mindkettő érték a maga helyén, így az értékítéletek levonásában igen körültekintőnek kell lenni. Maga Molnár Ilona sem kételkedik abban, hogy az ésszerű „a nyelv képszerű oldalának semmiképp sem kategorikus tagadása” (20).

A képszerű idővel sablonossá válik és megszokottsága folytán esetleg még ésszerűnek is tűnhet. A legalábbis Európában univerzálé jellegű olyan szókapcsolatokban, mint az *üveg nyaka*, a *hegy lába* az eredeti megnevezés képi volta elhalványodott, de mindmáig jelen van. Mély beágyazottsága folytán azonban ez a megértést egyáltalán nem akadályozza, ezért a nyelv nem is küszöböli ki őket, a Molnár Ilona által megkívánt „korrekció” számos esetben nem történik meg. Sőt, az ésszerű felé tartó előrehaladó mozgással párhuzamosan megjelenik, mert a nyelvnek szüksége van rá, az úkeletű képszerű megnevezés. Ilyenek a kétségtelenül belső magyar keletkezésű gúnyoros *ész-kombájn*, *izompacsirta* vagy számos újabb szólásunk (*húzza a csíkot*, *nem az én asztalom* stb.).

Az újonnan megismert valóságszeletet a már birtokunkban levő ismeretanyaghoz a nyelv a metafora segítségével is kapcsolja és e révén tesz eleget a világ „elsajátításával”, mind pontosabb megismerésével együttjáró szüntelen nominációs kényszernek; hogyan is mondhatna hát le a megnevezés annyira alapvető eszközéről, mint a képszerű. Jól mutatja ezt, hogy a már meglevő régebbi képszerű kifejezések mellett az új jelenségek és viszonyok megnevezésére a „művelt”, „elvonat” angolban és franciában napjainkban is folyamodnak metaforához. Egészen friss a 'háborús-', illetve 'békeparti politikus' metaforikus megnevezése az amerikai angolban (*hawk* 'héja; sólyom'; *dove* 'galamb'), amely egyenesen nemzetközi karriert futott be; a *héja* és a *galamb* ilyen használatát az ÉKsz. 1972-ben már nyilvántartja. Napjaink közlekedésének megszokott kellemetlen jelensége a *dugó*. Nem minden tanulság nélkül való, hogy

az egyes nyelvek egyéni metaforát alkalmaznak: angol *congestion* [= vértolulás], francia *embouteillage* [= palackozás], román *gîtuire* [= megfojtás; fojtogatás], német *Verstopfung* [= dugulás], orosz *npobka* [= dugó; nem lehetetlen, hogy a magyar *dugó* az orosz szó tükörfordítása].

4. A tanulmány egyik fő célkitűzése, hogy feleletet adjon arra a kérdésre, hogy a nyelv mozgása csupán *v á l t o z á s*-e vagy pedig ennél jóval több: *f e j l ő d é s*. Molnár Ilona olyan nyelvszemléletre lát lehetőséget „amely egyrészt a nyelvet strukturális értékek hálózatának tekinti, másrészt a nyelvnek strukturális értéket tulajdonít a társadalmi tevékenységek összetett rendszerében” (8–9), azaz megpróbálja elhelyezni a nyelvet a társadalmi struktúrák hierarchiájában. Teljesen logikus az az állásfoglalása is, hogy ha a nyelvet társadalmi jelenségnek tekintjük és a társadalom történetében elismerjük a fejlődést, akkor ezt a nyelvtől sem lehet elvitatni: „a nyelv fejlődésén azokat a folyamatokat értjük, amelyek révén a nyelv «lépést tart» a társadalom [...] az emberi szellemi teljesítőképesség fejlődésével” (8). Magam is úgy gondolom, hogy marxista meggyőződésű kutató nemigen tud mit kezdeni az olyan szemlélettel, amely a nyelvi rendszerben egyfajta kaleidoszkópot lát, amely minden megforgatáskor ugyan más képet ad, de a „rendszert” képező papír- és csillámdarabkák önmagába zártsága folytán csak változatokat tud mutatni, a fejlődésre tényleg képtelen. Ez a felfogás erősen emlékeztet a neopozitivizmusra, és ha konzisztens kíván lenni, a nyelvet szükségszerűen elszakítja a társadalomtól.

Tanulmányának összegezésében Molnár Ilona így nyilatkozik: „A nyelvi változás vázolt álláspontunk szerint szükségletek által irányított értéklétrehozó tevékenység eredménye, ezért fejlődés” (32). E megfogalmazás szerint a szerző minden változást fejlődésnek tekint, bár ahogy a nyelvi változást megfogalmazza, az erősen korlátozó értelmű, és néhány sorral lejjebb azt is kijelenti, hogy nem minden új fejlemény pozitív értékű a nyelvben.

Írásom befejező részében sokban a tanulmányban kifejtettekre is alapozva, de a tévedés személyes kockázatát is vállalva, megpróbálom a nyelvi változás és a nyelvi fejlődés fogalmait egymástól elkülöníteni. Ameddig a nyelvben végbemenő mozgás csak valamilyen partikuláris, a kommunikatív funkciót nem érintő eredményre vezet, ez csupán változás, nem éri el azt a fokot, ahol már fejlődésről beszélhetünk. Más a helyzet akkor, ha a mozgás következtében a kommunikáció világosabb vagy árnyaltabb lesz, hiszen ekkor már új értékkel is számolhatunk. Teljesen egyértelmű a kép akkor, ha magában az érintett nyelv struktúrájában is létrejön valami új. Általában — és ebben egyetértek Molnár Ilonával — a nyelvben a társadalmi funkcionális és a belső strukturális csak aspektusában választható szét, és ez különösen áll abban az esetben, amikor *m i n ő s é g i v á l t o z á s* következik be. Nézetem szerint ez a *f e j l ő d é s*.

Az elvi megfogalmazás pontosítására néhány konkrét nyelvi példát mutatok be. A szóvégi sorvado magánhangzók lekopása vagy a nyíltabbá válás az ómagyar korszak jellegzetes hangváltozási tendenciái és ezek kihatottak az egész magánhangzó-rendszerre. De a kommunikáció szempontjából mindez nem hozott létre új nyelvi eszközt, új kifejezési értéket, sőt a hangzásbeli sajátságokon túlmenően egyes magánhangzók rendszerbeli helye alapvetően nem módosult. Ez tehát minden jelentősége mellett is csupán változás. Gyökeresen más „az óm. /š/ fonéma [ž] allofonjának XIII. századi fonemizáló-

dása" (Mollay: NytudÉrt. 89: 213). Ebben az esetben a mássalhangzó-rendszer zöngés/zöngétlen párjainak aszimmetriája kezd kiküszöbölni, ráadásul a [ž] fonéma megjelenésével a megnevezés hangeszközei is gazdagodtak: *sír* ~ *zsír*, *seb* ~ *zseb* lexémapárok korábban legfeljebb mint homonímák jöhettek volna létre. Itt már beszélhetünk új értékekről és vele együtt fejlődésről.

Az esetek jó részében fejlődés és változás teljes határozottsággal persze nem választható szét. Molnár Ilona kimutatja, hogy bizonyos összetett mondatokban az imperatívus metaforikus használata a mai magyarban már elavult, a helyébe lépő indicativus „egy jobb, a mai ember gondolkodásának, ízlésének jobban megfelelő szerkezetre való áttérés” (31). Ez valóban így van, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a régi módhasználat (az imperatívus) a maga korában beszélője számára ugyanolyan nyelvi érték volt, mint ma az a jelentő mód. Kétségtelen, hogy ez ésszerűbb, közelebb van a logikushoz, de nem tudom, hogy ez önmagában elégséges ok e ahhoz, hogy új minőség megjelenését tegyük fel, azaz beszélhetünk-e fejlődésről? Hasonlóképpen határesetnek tűnik a formailag teljesen önállóvá vált aspektus megjelenése a késői latinban. Az a tény, hogy az aspektus mint sajátos kategória az átalakuló latin igeragozási rendszerén belül formálisan is leválik az ige-időkről (S. Kiss: *Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latin tardif*. Debrecen 1982. 14, 78), fejlődésre enged gondolni, de nem szabad elfelejteni, hogy maga az aspektus, ha nem is ennyire elkülönült formákban, már a klasszikus irodalmi nyelvben is élt (i. m. 10).

A fejlődés iskolapéldájául szolgál a magyar módhasználatban megfigyelhető azon tendencia, amely a conditionalis metaforikus használatának nem egyszerű visszaszorulásában, hanem „specializálódásában” (28) mutatkozik. A képszerű nem csupán teret enged az ésszerűnek, hanem a feltételes mód mai használata „színezettebb érelemnyilvánításra ad lehetőséget” (uo.), a beszélő modalitások között választhat: „éppen azt fedezi fel, ami van: a vizsgált mondatok több szintű modalitását” (29). A két mód (indic. ~ cond.) közötti választás lehetősége új értéket képvisel: a kommunikáció egyértelműbbé és árnyaltabbá vált, a választási lehetőség pedig beépült a módhasználat rendszerébe.

Molnár Ilonának saját gyűjtésű magyar nyelvi anyagra épült következtetéseit megerősíti, hogy a módhasználat hasonló alakulása más nyelvekben is végbemegy. A franciában bizonyos korlátozó kifejezések (pl. *peu de* 'kevés', *le seul* 'az egyetlen') vagy az érelem- és gondolatvilág (kétség, félelem stb.) lexémái mellett a kötőmód (subjonctif) kötelező. Mégis, már a legszigorúbb klasszikus normák uralma idején megjelenik az indicatif is, ha az állítás valóságát akarják kiemelni. A mai művelt beszélt franciáról is számot adó grammatikák nem mulasztják el megjegyezni, hogy a két mód használatában magasfokú az ingadozás és ez a modalitások kifejezésére szolgál. Hasonló jelenséget találunk a németben is. Az irodalmi nyelv szigorú szabálya, hogy a függő beszéd állítmánya coniunctivus-ba kerül: *Er sagte, er sei krank*. 'Azt mondta, hogy beteg.' Nincs ilyen szabály a köznyelv beszélt változatában és a nyelvjárásokban, a jelentő mód pedig innen kezd behatolni a függő beszédbe is. Grammatikájának első kötetében Hans Glinz részletesen elemzi a német Konjunktiv mai használatát (Deutsche Grammatik I. Satz-Verb-Modus-Tempus. Frankfurt am Main 1971. 102 kk.) és azonos funkciókban a jelentő móddal való váltakozást. Szimptomatikusnak tűnik, hogy ő is „Denkmöglichkeiten”-ről beszél.

BAKOS FERENC

Valeur, expression figurative et rationnelle, changement et évolution dans la langue. (Réflexions à propos de l'étude de Mme Ilona Molnár)

par FERENC BAKOS

Dans l'essentiel les principes théoriques de l'auteur ne diffèrent pas des pensées de l'étude d'orientation marxiste de Mme Ilona Molnár parue en NyK 87: 3—36 pourtant il y a quelques points, sujet à discussion. Il n'attribue pas, par exemple, autant d'importance à la „critique de langue” de tous les jours parce que celle-ci est, d'après lui, d'un caractère foncièrement subjectif. En ce qui concerne le soi-disant conflit entre la pensée rationnelle (abstraite) et les tendances de la langue hongroise, l'auteur est d'accord avec la position prise de l'étude (c.—à—d. que c'est un faux problème); il ajoute que le caractère abstrait d'une langue est la fonction du grade de civilisation de la société dont elle sert de moyen d'expression. Tout cela ne contredit pas au fait que chaque langue représente le monde à sa propre manière. Le mouvement vers l'expression rationnelle représente, selon Mme Molnár, toujours le progrès; l'auteur insiste sur l'importance, donc sur le renouveau continu de la métaphore, de l'expression figurative. Concernant la question très débattue qu'il y ait dans la langue seulement des changements et pas de l'évolution, l'auteur précise son opinion: seulement les changements qui influent sur la structure de la langue, qui contribuent à la perfection de son pouvoir d'expression peuvent être considérés comme ayant un caractère d'évolution.

A nyelv és az érték

Hozzászólás Molnár Ilona tanulmányához

1. Az alábbiakban Molnár Ilona dolgozatának (NyK 88: 3–36) csupán első fejezetében foglaltakhoz szeretnék hozzászólni. A hozzászólás jelen esetben nem vitát jelent, hanem a szerző egyes megállapításainak kiegészítését, esetleg tovább gondolását.

Az Értékelméleti megfontolások című részben (5) a szerző a nyelv inherens axiológiai értékeinek felmutatásához társadalomelméleti fogalmaknak a nyelvre való vonatkoztatásával jut el. Ezek a fogalmak: társadalom, munka—munkatárgy—munkaeszköz, fejlődés, érték. Ezek közül a társadalom és az eszköz fogalmának, valamint a nyelvnek az összefüggése eddig is ismert és elfogadott volt, s ugyanígy az eszköz és az érték kategóriájának összefüggése is, ezért joggal állapítja meg Molnár, hogy problémát (sorrendben) a további két fogalomnak, a munkának és a munkatárgynak a nyelvvel való kapcsolata jelent.

A munkatárggyal kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy „A »nyelvi munka« tárgya maga a nyelv is” (6), hiszen valójában soha nem elégti ki teljes mértékben a beszélő közösség igényeit, s a minél pontosabb nyelvi kifejezésre való törekvés eredményeként (is) formálódik, azaz tárgyává válik a (nyelvi) munkának. Azt mondhatjuk tehát, hogy a nyelv egyszersmind eszköz is és tárgy is, s a közelítés aspektusa határozza meg, hogy aktuálisan miként tételeződik? A válaszadás megkísérlése előtt még hadd álljak meg annál a megállapításnál, miszerint a nyelv „lemarad” a társadalom igényeitől. Kétségtelen, hogy az emberi megismerés egyre szélesedő spirálja indukál egy sor változást, mégpedig szakadatlan változást a nyelvben, ám ezeknek a változásoknak az irányát és mértékét nem csupán ama erőfeszítés sikerességének mértéke befolyásolja, amelyet a gondolat minél adekvátabb nyelvi megformálásáért, közvetítéséért vív az ember. A nyelvi változások számtalan variációjával is igazolható annak a nem tudatosuló kényszernek az irányító hatása, amelyet a meg nem értésnek, a félreértésnek, tehát a kommunikáció sikertelenségének a lehetősége fölött érez az ember, s amelyet Molnár egy másik tanulmányában (1983. 183) szorongásnak nevez. Lényegében, könnyedebb megfogalmazásban ugyanez a gondolat jelentkezik Garcíá-nál is, amikor bizonyos nyelvi változások elindítóit próbálja meg egy szinkron rendszerben tetten érni: „If there is reinterpreted and change than, it will not be in order to ensure the further efficient functioning of the system but rather because, synchronically, language functions at all as a device of at best imperfect communication (...) We might even go so far as to say that language changes diachronically because the most we can achieve synchronically is not to mis-

understand each other too often!" (García 1985. 278; kiemelés tőlem — B. N. M.).

A nyelv teljes mértékben nem kielégítő voltának azonban lehetséges egy másik oka is, nevezetesen amikor nem a nyelv marad le a gondolat lehetőségeitől, hanem éppen fordítva, a gondolat a nyelv lehetőségeitől. Hiszen potenciálisan minden nyelv alkalmassá tehető bármely gondolat közvetítésére, feltéve, hogy megvan, s „jól van meg” az a gondolat (amire éppenséggel a magyar nyelv is felhozható példaként történetének egy nem is olyan távoli szakaszáig, ti. ha a magyar filozófiai nyelvi apparátusára gondolunk). Vajon nem arról van-e itt is szó, amit Gadamer ekként fogalmaz: „Vajon a természetes nyelv a maga egyetemes hajlékonyságában nem biztosít-e egyre újabb utakat, hogy mondjuk, amit mondanunk kell? És ha valamit nem lehet mondani, akkor ez vajon nem arról tanúskodik-e, hogy elégtelenül gondoltuk? Talán. De nincs választásunk” (Gadamer 1983. 27).

Lássuk most már a nyelvnek mint eszköznek, illetőleg mint a munka tárgyának a viszonyát. Rögtön érdemes leszögezni, hogy munkaeszköz — általában is — éppúgy lehet a munka tárgya, mint bármely olyan objektum, amelyre munka irányul, hiszen az eszközt magát is munka hozza létre. Ebben az értelemben tehát a nyelvi munka tárgya valójában nem más, mint a munka eszköze. De csak ebben az értelemben, ti. csak akkor, ha a nyelvet csupán egyetlen dolognak, a kommunikáció eszközének tekintjük. A nyelv azonban nemcsak a kommunikáció eszközeként létezik, de más minőségben sem szűnik meg a munka tárgyának lenni, amiként azt hozzászólásom következő pontja remélhetően igazolja.

2. A továbbiakban azt veszem szemügyre, hogy filozófiai szempontból milyenek azok a fogalmak, amelyeket Molnár Ilona felhasznál következtetéseihez, illetőleg hogy e fogalmakat hogyan lehet másként a nyelvvel összefüggésbe hozni. Elismételve őket: társadalom, munka—munkatárgy—munkaeszköz, fejlődés, érték.

Elsőként azt lehet megállapítanunk, hogy e fogalmak a társadalmi lét szempontjából valójában különböző kategóriákba tartoznak, azaz egy külön kategóriába a társadalom, a munka — stb., s megint egy más kategóriába az érték és a fejlődés. Az előbbieket kategóriája mindazoknak az összetevőknek az együttese, amelyek az ember nembeli lényegét adják. Tehát — Márkus (1966) nyomán — az említettekén kívül még az univerzalitás, a szabadság és a tudatosság adják a nembeliség lényegét. Fejlődés és érték egymást kölcsönösen feltételező fogalmak. A fenti kategóriához való viszonyukat Heller (1966. 12) abban látja — s ez egyben érték-definíciója is —, hogy érték mindaz, ami „... az ember nembeli lényegéhez tartozik, és ami közvetve vagy közvetlenül hozzájárul a nembeli lényeg kibontakozásához”, azaz mindahhoz (is), ami a fenti előző kategóriába beletartozik. S még tovább: „Az érték társadalom-ontológiai kategória...” (i. h.).*

Azt gondolom tehát, hogy a fejlődés a dolgok mozgásformája, amely végső soron értéket hív létre, az érték pedig az ember nembeli lényegéhez úgy tartozik hozzá, mint annak tulajdonsága.

A nyelv a fogalmaknak ebben az elrendezésében explicite sehol nem jelenik meg, implicite viszont, azt kell mondanunk, igen, minthogy a munkával

* Természetesen igen sokféle érték-meghatározás létezik; mi most ebből indulunk ki.

és a társadalmisággal való összefüggését már elismertük. Úgy gondolom azonban, hogy helye e kategóriákban, illetőleg közöttük explicálható, mégpedig úgy, hogy a nyelvre nem a kommunikáció, illetőleg elsősorban nem a kommunikáció aspektusából tekintünk, magyarul: nem nyelv(észet)i, hanem filozófiai, szorosabban társadalomontológiai szempontból.

Kelemen János a marxizmus nyelvtudományi problémáit elemezve (1983) árnyalt megfogalmazással hívja fel a figyelmet eme aspektusbéli különbségtétel szükségességére. Így ír: „A marxi szemlélet szerint a nyelv nem tükre, de nem is egyszerűn eszköze a gondolkodásnak, hiszen nem más, mint maga a »gyakorlati tudat«. Legföljebb a kommunikáció eszközeként tekinthető a gondolkodás közegének” (i. m. 265). Az eredeti szövegben is kiemelt [eszköz-]ként az, ami igazán fontos: ha egy dolgot valamiként lehet tekinteni, akkor az a dolog, lényegét tekintve nemcsak az, aminek/ként tekintjük, használjuk, hanem még valami más is. Nevezetesen — ti. a nyelv esetében — az, ami a fenti idézet szerint is: maga a gyakorlati tudat. A nyelv és a gondolkodás kialakulásának kapcsolatát illetően talán nem szükséges részletekbe bocsátkozni, a munka és a nyelv ontológiai szempontú kölcsönös feltételezettségét, illetőleg strukturális párhuzamait illetően pedig Kelemen János Lukács-elemzéséhez utalom az olvasót (Kelemen 1982). Tovább megyek, s azt próbálom — csupán jelzés szerűen számba venni — mi még a nyelv a társadalom számára.

A nyelvhez a hermeneutika oldaláról közelítő Gadamer felfogása, és a nyelvet a társadalmi lét ontológiája szempontjából tekintő Lukács nézete között (legalábbis) egy ponton lényegi azonosság fedezhető fel, nevezetesen a nyelvben mindketten a társadalmi lét folyamatosságát biztosító objektivációt látnak. Íme néhány idézet a mondottak alátámasztására.

Gadamertől valók a következők: „A nyelv nem csupán azoknak a felereléseknek az egyike, amelyekkel a világban levő ember rendelkezik, hanem rajta alapul és benne mutatkozik meg, hogy az embereknek egyáltalán világuk van” (1984. 308) és „...a világra és önmagunkra irányuló szemléletünk közvetlensége, melynél kitartunk, a nyelvben őrződik meg és gondoztatik, mert mi véges lények mindig messziről jövünk és messzire érünk. A nyelvben válik láthatóvá az, ami minden egyes egyén tudatán túl, valóban van” (i. m. 311).

Lukács pedig így fogalmaz: a nyelv „a társadalmi létben megvalósuló kontinuitás szerve és közege” (1976. 190).

A fentiek alapján most már talán megkísérelhető a nyelv helyének a mondott kategóriák szempontjából való meghatározása. Egyfelől: a munkával, illetőleg a társadalmi léttel való összefüggése alapján a nyelvet éppúgy az ember nembeli lényegéhez sorolhatónak tarthatjuk, mint az e kategóriákban korábban elősoroltakat. Ebből következik, hogy axiológiai szempontból már ennyi is elég lenne az érték és a nyelv kapcsolatának a meghatározásához: ha érték mindaz, ami az ember nembeli lényegéhez hozzátartozik, és ha a nyelv hozzátartozik az ember nembeli lényegéhez, akkor a nyelv érték. Mégpedig a meglete már önmagában is érték (ugyanúgy, ahogyan önmagában is érték-jelenség) a különböző, heterogén társadalmi szférák meglete is; vö. Heller i. m. 12), s mindjárt szólok róla, miképpen értendő most már ilyen megfogalmazásban a nyelv és a fejlődés összefüggése.

Másfelől: azzal, hogy a nyelv — a gondolati tartalmak közvetítésére semmilyen más szemiotikai rendszerhez nem hasonlítható alkalmasságával —

létezik mint kollektív emlékezet, s mint a kontinuitás biztosítója, továbbá hogy a mindennapi gondolkodás verbális megjelenítésén túl a művészi tükrözés és a tudományos megismerés közegeként is létezik, s van, mint ilyen tartalmak sajátos formája, nos mindezekkel a „képességeivel” meg is különbözteti magát minden más értékjelenségtől. Éppen ezért vannak a nyelvnek olyan értéktulajdonságai a társadalom szempontjából, mint amilyenek más szféráknak nincsenek.

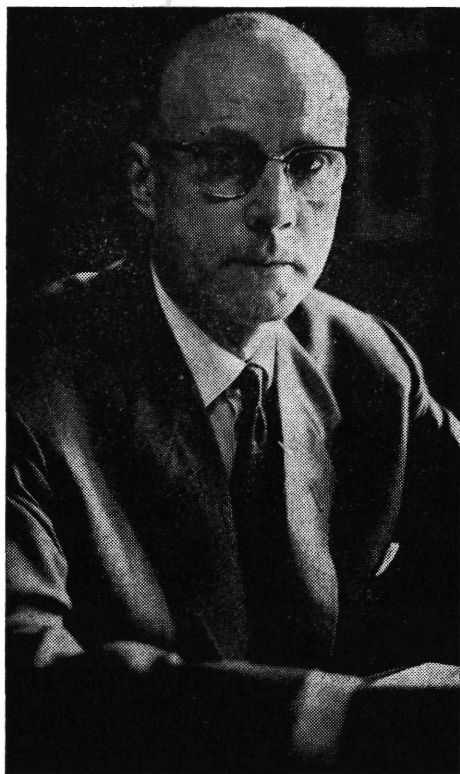
Végül még két gondolat: (1) az ember nembeli lényegét adó munka, társadalmiság, univerzalitás, szabadság és tudatosság fogalmai egymással elválaszthatatlanul összefüggnek. Az, hogy a társadalmisággal és a munkával a nyelv elválaszthatatlanul összefügg — tudjuk. Mindenképpen fontos lenne viszont a további három fogalommal való összefüggését vizsgálni, mert azt gondolom, hogy csak első pillantásra tűnik kézenfekvőnek például a nyelvnek a tudatosság vagy az univerzalitás fogalmával való összefüggése (a szabadság fogalmáról nem is beszélve). (2) Visszatérve a nyelv és fejlődés összefüggésére: ha a nyelv már önmagában is értékjelenség, amit — mint minden értéket — egy szükséglet kialakítása hívott létre, azaz egy fejlődési tendencia eredménye, akkor benne kialakulhatnak ugyan olyan állapotok, amelyek önmagukban nem minősíthetők fejlődésnek, ám ez nem befolyásolhatja eredendő axiológiai értékét. Tehát Molnár Ilonának az a tétele, miszerint a nyelvben lehetségesek stagnáló, de a nyelvnek mint egész rendszernek a fejlődését nem leállító szelvények, a fenti gondolatmenettel is alátámasztható.

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Irodalom

- GADAMER, H.-G. (1983), Martin Heidegger — 75 Jahre. In: Heidegger Wege. Tübingen. Idézi Bonyhai Gábor in: Gadamer 1984. 397.
- GADAMER, H.-G. (1984), Igazság és módszer. Gondolat, Budapest.
- GARCÍA, E. C. (1985), Quantity into Quality: synchronic indeterminacy and language change. *Lingua* 65: 275—306.
- HELLER ÁGNES (1969), Érték és történelem. In: Érték és történelem. Tanulmányok. Magvető, Budapest. 9—22.
- KELEMEN, JÁNOS (1982), Lukács's ideas on language. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Hungarian Linguistics*. Benjamins, Amsterdam. 245—268.
- KELEMEN JÁNOS (1983), Nyelvtudományi problémák a marxizmusban. In: Hársing László és Kelemen János (szerk.), *Az élő Marx*. Kossuth, Budapest. 255—281.
- LUKÁCS GYÖRGY (1976), A társadalmi lét ontológiájáról II. Magvető, Budapest.
- MÁRKUS GYÖRGY (1966), Marxizmus és „antropológia”. Akadémiai, Budapest.
- MOLNÁR ILONA (1983), Nicht-logische Mechanismen in der Alltagssprache. *ALH* 33: 179—199.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

LAURI HAKULINEN

(1899—1985)

Lauri Pekka Hakulinen 1899-ben született Turkuban egy Karjalából odaköltözött ötgyermekes család elsőszülöttjeként. Apja fiatalon halt meg, így már gyermekkorában neki kellett anyja mellett a legidősebb testvérré háruló feladatokat vállalnia. Noha az iskolában messze kimagaslott tehetségével, és iskolatársai közt is megvolt a tekintélye, mégsem volt felhőtlen ifjúsága az anyagi gondok miatt. A turkui finn klasszikus gimnáziumba felvételi vizsgával jutott be. Ott anyanyelvi érdeklődésén kívül a latinban is annyira kitűnt, hogy egyike volt azon keveseknek Finnországban, aki latinul is tudott rögtönözni egy-egy köszöntőt vagy beszédet. Műveiben is szívesen használt latin idézeteket.

Még középiskolás korában indult nyelvjárási gyűjtőútra. Növénynévi és népköltészeti följegyzéseit a Kotiseutu folyóirat 1916-ban közölte, két álnéven beküldött nyelv-művelő észrevételét pedig a Virittäjä.

1918-ban vették föl az egyetemre, de testvérei taníttatása miatt előbb kereső pályát kellett választania. Házitanítóskodott, a városi élelmезési bizottságban titkárkodott, útleveleket ellenőrzött a turkui kikötőben . . . Szabadidejében pedig klasszikusokat olvasott.

1919-ben került Helsinkibe. Az ottani egyetemen is kitűnt tehetségével, szorgalmával és sokoladalúságával. A nyári szünetekben ösztöndíjas nyelvjárásgyűjtő utakon gyarapította a Sanakirjasäätö nyelvjárási szótár-arhívumának anyagát. Ennek az

intézménynek 1931-ben igazgatóhelyettese, 1945-ben pedig igazgatója lett. Noha a húszas években már fontos tudományos tanulmánya is megjelent, ismét kereső munkát kellett vállalnia. Először Turkuban, majd Helsinkiben működött középiskolai tanárként. Még gimnáziumi tanár korában, 1924-ben lett a Virittäjä szerkesztőbizottsági titkára (később szerkesztője).

1933-ban védte meg doktori értekezését: Über semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektivischen Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen. Ebben a jelentéstani tanulmányban sikerrel kapcsolt össze időjárásra és lelkiállapotokra vonatkozó szavakat a különböző finnségi nyelvekben. Mindig törekedett a külföldi nyelvtudomány eredményeinek alkalmazására a finn nyelvtudományban, valamint a szókincs sokoldalú vizsgálatára. Fontos jelentéstani kutatásainak ez volt az első állomása. Egy debreceni folyóiratban is szemléltette egyetlen sokjelentőségű szón a kezdeti jelentésből a nyelvjárásokban és a rokonnyelvekben meglevő különböző jelentések összefüggését: A *soittaa* szó jelentését úgy is össze lehet állítani, hogy a (két) szomszédjával minden jelentésnek legyen kapcsolata, de a távolabbiakkal már alig észrevehető: 'üz' - 'lök' - 'fényesóvát vet' - 'fúj' - 'fűtől' - 'sípol, kürtöl' - 'csenget, húros hangszerezen játszik'. A finn irodalmi nyelv csak a három utolsó jelentését ismeri (Magyar Népryelv III: 109-110).

1933-34-ben ösztöndíjként több, mint egy évet töltött Magyarországon. Mint harmadéves egyetemi hallgató az Eötvös kollégiumban ismerkedtem meg a mindig komoly, kimért, tiszteletreméltó tudóssal, aki korábbi tanulmányai után ekkor vált igazi magyar szakértővé hazájában. Megismert minden akkor számottevő magyar nyelvészt, kitűnően megtanult magyarul. Itt említem, bár ez egész életére vonatkozik, hogy számos magyar művet felhasznált, ismertetett. Minden nagyobb művében hivatkozik magyar szerzőkre, magyar adatokra. Többször járt még Magyarországon, utoljára az 1975. évi IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson. Finnországi utaimon szinte mindig találkoztam vele a legutolsó néhány év kivételével. Az 1960-as évek végén elfogadta meghívásomat a debreceni nyári egyetemre. Tíz nap alatt több finn és magyar nyelvű előadást tartott.

1934-ben nagy európai körútra indult, személyesen megismerkedett az akkor vezető európai nyelvészek jelentékeny részével.

1936-ban kezdte el (de a második kötet csak 1946-ban jelent meg) élete fő művét, a Suomen kielen rakenne ja kehitys-t. Ez a hatalmas, de ugyanakkor tömör összefoglalás ma is a finn nyelv bibliája világszerte. Számos finn, valamint egy-egy német, orosz és angol nyelvű kiadása jelent meg. A finn egyetemeken és más országok egyetemein a finnugor szakon az egyik legtöbbet használt és legelnyűttebb könyv ez az alapvető összefoglalás (mintája Simonyi Zsigmond Die ungarische Sprache c. könyve volt). Minden új kiadást gondosan átdolgozott, korszerűsített. Ebben a műben szinte minden benne van, ami a finn nyelv bármely szakértőjének érdekes.

1953-ban lett a finn nyelv professzora a helsinki egyetemen, de rendszeresen tartott előadásokat a magyar nyelv rendszeréről és történetéről is. Egy ilyen egyetemi óráját sikerült 1961-ben Hajdú Péterrel együtt meghallgatnom.

Hatvanadik születésnapjára jelent meg a Verba docent c. tanulmánykötet ünnepi kiadványként a jubiláló tudós tiszteletére. A 43 finn mellett 12 külföldi szerző (közülük öt magyar) ünnepelte az akkor már Európa nagyjai közt számontartott nyelvészt. Fő műve mellett számos kisebb könyve, cikke jelent meg finn és külföldi folyóiratokban is (Magyarországon az NyK-ban, a MNy-ban, Magyar Népryelv-ben és MNyj-ban).

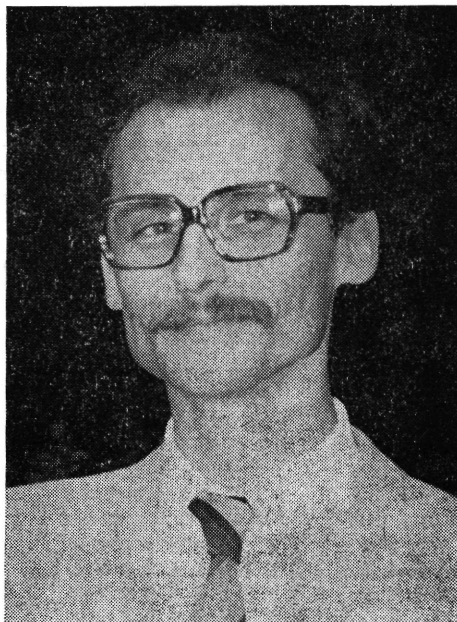
Már nyugdíjas korában hagyta el a nyomdát egy másik alapvető munkája, a Suomen sanaston käännöslainoksia (1969). Európában és Amerikában egyaránt sokat foglalkoztak és foglalkoznak századunk közepe óta a nyelvi érintkezések és kölcsönhatások kérdéseivel a már mintegy két évszázad óta ismert jövevényszó kutatásokon túl is. Így a tükörfordítás (calque) kérdése is előtérbe került. A könyv alap gondolata és vázlata már 1955-ben megjelent finnül és németül. Az említett mű azonban egy rendkívül részletes (bár teljességre nem törekvő) alapos földolgozás, amelyben a svéd, német, orosz, angol, francia párhuzamok mellett a magyart is rendszeresen megemlíti. Számos európai nyelv egyes kifejezései a latinból való fordítások, a latinból pedig gyakran a görögre mennek vissza. A latinból fordítottak-alkalmazták a franciára, angolra, németre. Így került át gyakran a svédén át a finnbe, a németen keresztül a magyarba.

Lauri Hakulinen a finn nyelv művelés, nyelvújítás egyik művésze. Több szerencsés szóalkotása terjedt el a finn köznyelvben is.

Élete utolsó éveit teljes visszavonultságban töltötte.

A finn nyelvtudomány egy nagy alakját és a magyarság igaz barátját gyászoljuk benne.

KÁLMÁN BÉLA

MÁRK TAMÁS
(1946—1985)

Folyóiratunk munkatársától, közeli barátától kell ismét búcsúznunk, a fiatalon elhunyt ígéretes tehetségű Márk Tamástól.*

Tamás 1946. március 3-án született Nagykanizsán, de Pécsen nevelkedett, később itt tanított a Tanárképző Főiskola, ill. a Janus Pannonius Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékén, itt alapított családot, s itt fejezte be rövid életét. A meghatározó Pécs mellett két város volt hatással tevékenységére: Szeged, ahol 1964 és 1969 között magyar–német tanári szakos diplomát és finnugor szakképesítést szerzett és Helsinki, ahol 1975 őszétől 1981 őszéig magyar lektorként dolgozott. Ez a három város három fontos koordináta: Szegeden kötelezi el magát az urálistika, s ezen belül speciálisabb szakterülete a szamojéd nyelvészet iránt. Már itt világossá lett számára, hogy konkrét nyelvészeti kutatásokat csak széles általános háttérrel lehet művelni, s ezt a szándékát elmélyíthette, megvalósíthatta helsinki tartózkodása alatt, ahol bőséges elméleti szakirodalom állt rendelkezésére, és széles horizontú kollégákkal való baráti és munkakapcsolat alakította nyelvszemléletét. Pécs és Helsinki amellett nyelvoktatási és kontrasztív nyelvészeti kérdésekre is ráterelték figyelmét, mert ezt ottani munkája eleve megkövetelte egy magával szemben igényes kutatótól és oktatótól. Szegeden töltött öt, Helsinkiben hat évet, a pécsi főiskolán és egyetemen tanított 1969-től 1975-ig, majd 1981-től 1985-ig, összesen alig tíz évet.

39 életéből 15 év az igazi alkotó periódus: sóhajnyi idő ez a végtelenséghez képest, a megmérettetéskor mégis egy nagyon tartalmas, értékes életpálya foglalata.

Egyetemi doktori értekezését 1971-ben védte meg Szegeden a legjobb eredménnyel (A magyar, a finn és a szőlőkup hangrendszer nyelvtipológiai vizsgálata. 115 gépelt lap), amelyben az urálistika számára addig teljesen új és kimunkálatlan irányzat eredményeiről ad elsőként számot — mindenki mást megelőzve e téren. Ugyanabban az évben jelenik meg Morfonematikai szerkezettípusok a szőlőkupban című cikke (NyK 73: 163–171), amely a szó és szótag fonotaktikai problémáit vizsgálja. 1972-ben tette közzé Vizsgálatok a szőlőkup fonémarendszerben című tanulmányát (NyK 74: 407–416):

* A fénykép P. Virtaranta felvétele.

ez tulajdonképpen kvantitatív fonológiai-tipológiai vizsgálatok kvalitatív értékelésére is vállalkozik; 1973-ban pedig a szölkup szótag meghatározásának módszereiről ír (A szölkup szótagalkotás kérdéseiről: NyK 75: 401–407) és egy jól használható nyelvészeti segédletet is publikál (Tazi szölkup toldaléktár, NyK 75: 209–218). 1974-ben szamojéd mondatnani vizsgálatairól ad számot (A szölkup mondatrendről, Acta Acad. Paed. Series 3. Pécs 1974: 55–63), 1975-ben pedig A szamojéd rokonsági nevek kérdése című közleménye jelzi érdeklődésének új irányát (NyK 77: 162–175), amihez kapcsolódik ugyanakkor első nemzetközi föllépése a IV. Finnugor Kongresszuson, ahol Phonologische Struktur der Wortarten im Samojedischen című előadásában általános nyelvészeti háttérbe állítva jellemzi a szamojéd szófajok alaki strukturáltságát, a szófaji megkülönböztetés hangalaki lehetőségeit (megjelent: CIFU-4, Pars III [1981]: 302–304).

A Zu den türkischen Lehnwörter im Sölkupischen című közleményében eddig kevéssé művelt területen végez földérintést és 16 török jövevényszót mutat ki érett filológiai apparátussal (Néprajz és Nyelvtudomány 19–20 [1973–1976]: 243–252). 1977-ben már Finnországban is publikál: Über das System der Verwandtschaftsnamen im Samojedischen címen (FUF 42: 148–162) korábbi nézeteit fogalmazza újra, fűzi tovább. S hogy a közben eltelt és ezt követő évek alatt — más irányú szakirodalmi kitérői ellenére — továbbra is a szamojédológiát tekintette legszűkebb munkaterületének, azt az V. turkui Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tartott előadása is illusztrálja (Syntaktische Probleme der samojedischen Pronomen, in: CIFU-5, Pars VI [1981]: 436–440), mindenekelőtt azonban a később említendő — nem életműnek szánt, de azzá lett — kandidátusi értekezése.

Céloztam rá, hogy Tamás napi munkafeladatai és természetes hajlamai is ösztönözték kontrasztív nyelvészeti és nyelvpedagógiai munkák írására. Ezek felsorolásában nem törekedhetünk teljességre. Sikerkönyvnek bizonyult közülük a finnek számára készített két kötetes magyar nyelvkönyv: sok-sok hallgatójának magyar nyelvtudását alapozza meg ez a könyv (Tessék magyarul! Unkarin kielen peruskurssi 1–2. Helsinki 1978, 1980, 233: 232 l., ehhez járul két kompakt kazetta hanganyaggal és kules a gyakorlatokhoz Harjoitustehtäviä ratkaisut 1–2 címen. 1981. 36 l. — valamennyi a Suomalais-Kirjallisuuden Seura kiadásában). Magyarországon ismertté tette nevét fennofil körökben népszerű Finn társalgási zsebkönyv-e (Tankönyvkiadó 1977, 1980²): praktikus, a mai modern élethelyzetnek megfelelő segédeszközt adott a Finnországba látogató, vagy finnül tanuló magyarok kezébe. Ezek mellett a tankönyvek mellett több tanulmányt szentelt a magyar és a finn nyelvhasználat speciális és összevető vizsgálatának, széles ívű és átfogó review article-ben tekintette át a finn nyelvtanítás új hullámát. Készített főiskolai és egyéb jegyzeteket, útmutatókat, írt népszerű cikkeket napilapokban, folyóiratokban.

Oktatói munkája igényes, változatos és eredményes volt. Tanított magyar nyelvészetet és finn nyelvet (Pécsett), Finnországban pedig lektori (magyar nyelvi és irodalmi) óráin kívül speciális kollégiumokat is hirdetett (pl. Bevezetés az ugor nyelvekbe, Az osztják nyelv szerkezete, A magyar morfológia alapjai, Bevezetés a magyar szintakszisba, A magyar őstörténet alapjai, Finnugrisztika és magyar nyelvtörténet címen, némelyiket 2 féléven keresztül).

Finnországi működését általános elismertség kísérte. Hat éves külszolgálatának értékes produktuma az a kezdeményezésére megindított *Folia Hungarica* című sorozat, amely a finnországi hungarológiai kutatások megalapozója lehet. Igaz, ennek eddig csak az első kötete jelent meg a Castrenianumin toimitteita 21. köteteként, de a folytatásban reménykedünk. Ez az 1981-ben megjelent tanulmánygyűjtemény finn–magyar kontrasztív nyelvészeti tanulmányokat közöl, többek között a saját cikkét is a finn és a magyar esetrendszer használatának szemantikai-szintaktikai szabályairól (l. i. m. 58–68). A nívós kötetet Márk Tamás és Pirkko Suihkonen szerkesztették, s megjelenése egybeesett Tamás hazatelepülésével. Ennek köszönhető az az előszó, amelyet Raija Bartens, Mikko Korhonen és Juha Janhunen neve jegyez, s melyben e három nagynevű kolléga az egyetemi finnugor tanszék nevében szokatlanul meleg hangú köszönetet mond Márk Tamásnak sokoldalú, hasznos tevékenységéért a helsinki egyetemi finnugor oktatás érdekében.

Márk Tamás életét egyetemi tanulmányai óta végig kíséri az elmélet iránti érdeklődés. Törekvése munkáinak jó általános nyelvészeti megalapozására legszembetűnőbben. Az aspektus a szamojédban című kandidátusi értekezésében nyilvánul meg. A téma igényes és időszerű. Az utóbbi évek elméleti szakirodalmában mind inkább a figyelem középpontjába került az aspektus mint nyelvi kategória: könyvek és tanulmányok serege tárgyalja e kérdést. Másfelől: az aspektusnak a szamojéd nyelvekben kitüntetett szerepe van, mindenekelőtt az aspektus → idő, aspektus → mód és aspektus → igeminőség (Aktionsart) összefüggésében. A szamojéd nyelvek szemzőgéből nézve tehát egy

— mindenekelőtt az időértékek meghatározásában — alapvetően fontos jelenséggel van dolgunk. Ezeket az összefüggéseket úgy ahogy eddig is tudtuk, ám a konkrét nyelvi jelenségsorozaton elvégzett mélyebb nyelvi elemzés és általános értékelés, szabályrendszer kimunkálása hiányzott. Márk Tamás erre akart vállalkozni az addig megszerzett szamojéd anyagismeret és a teoretikus szakirodalom birtokában. Értekezését végső szellemi erőfeszítésnek kell utólag tekintenünk, bár ő maga tovább szeretne volna mélyíteni az 1982-ben leírt eredményeit, s magyarázó elvét nagyobb anyagon is bizonyítani kívánta volna: ez derül ki az opponensi véleményekre 1985-ben adott írásos válaszából. Munkája azonban így is egészet alkot, s e témakörben máig a legtöbbet mondó fejtegetés.

Véleménye szerint az aspektus olyan univerzális kategória, ahol a mondatsituációt belülről szemlélhetjük, tehát a z. belső időt fejez ki, ill. a szituációk belső időstruktúrájának tekinthető. A belső időt kifejező aspektus tehát szerinte is a szituációk tulajdonsága és e szituációk egy adott tényállás lehetséges nyelvi kifejezései, azaz az aspektus következőképpen mondatok tulajdonsága, nem pedig lexikális elemeké. Értekezésében foglalkozik a grammatikai és a fogalmi idő elkülönítésével, ezeket a közlés (= beszédidő), történés (= eseményidő) és utalás (= referenciaidő) pillanatához való viszonyulás kombinációi alapján vizsgálja. Dolgozatának egyik fő érdeme, hogy megállapítja a szamojéd nyelvben az aspektus és az idő, ill. mód viszonyában az idő és a mód korlátozzák egymást. Azon a véleményen van továbbá, hogy az akció meghatározása nem egyértelműen világos: ebben annak a bonyolult hálózathoz egy részét látja, amelyben állapotról és mozgásról beszélünk, s ezt az ingoványosnak tűnő területet akképp kerüli el, hogy — Lyons nyomán — nem tartja szükségesnek az Aktionsart fogalmának fenntartását, magyarul: az akciót beleolvasztja az aspektus kategóriájába. Opponensei (magam is közöttük) vitásnak látják az utóbbi megállapítást, ám ez nem kisebbíti Tamás érdemeit a szamojéd aspektus problematikájának feltárásában. Igaz, nem old meg minden problémát, de kimagasló jelentőségű a munka, mert átgondolt elvi alapról kiindulva óhajta tisztázni az aspektus szerepét e nyelvekben, ahol ez főleg az időértékek szempontjából látszik kardinális jelentőségűnek.

E művének folytatását tervezte, ígérte. Nagy kár, hogy erre most már nem kerülhet sor, amiként nem kerülhetett sor értekezésének nyilvános megvédésére sem a sors méltatlan közbeavatkozása folytán. Tehetetlenül, aggódva figyeltük hosszú hónapokon át folytatott küzdelmét a létért, melynek egyetlen értelme talán az volt, hogy néhány napig még örvendhetett a „gyorsított eljárással” oda ítélt kandidátusi fokozatnak.

A természet rendje fordul meg azzal, hogy hajdani tanára írja régi tanítványa és hű barátja nekrológját. Két évtizeden át ismertem: már ifjúji jellemvonásként tulajdona volt a magasfokú intellektus és a korrekt tisztesség; ezek nagy akaraterővel és céltudatossággal elegyedtek. Ilyennek láttam hallgatóként a szegedi egyetem finnugor tanszékén, melynek szellemi atmoszférájával, baráti közösségével tökéletesen tudott azonosulni. Ugyanezzel az ifjúji elszántsággal illeszkedett be későbbi munkahelyeire is.

Nem tudjuk, mióta küszködött titkon betegségével: működése alatt mégis többszáz hallgató merített bőven tanítványként tudásából két országból is, melyet gazdagon osztogatott szét közöttük, betegségénél hatalmasabbnak ismerve el a kötelesség-teljesítés szavát. Sejtethetjük, hogy lelke mélyén foglalkoztatták az elmúlás problémái, de farkasszemet nézett vele, a végső pillanatokig bízott a gyógyítás tudományában. A sebesült katonára mérhetetlen figyelmével állt helyt munkahelyén is, míg valahonnan csalhatatlanabb információkat kapott, mint amiket környezete közölt vele.

Életének legszebb — finnországi — korszakára emlékeztet a szomorú és mégis kedves kisújbányai sírkert, amely Márk Tamást 1985. május 5-én magába fogadta. Emberi erényei, szellemi értékei azonban meghódoltatják az enyészetet.

HAJDÚ PÉTER

A sziktivkari kongresszusról

1. A VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra a Komi ASzSZK fővárosában, Sziktivkarban került sor 1985. július 23-a és július 30-a között. Nagy várakozás előzte meg, már pusztán a helyszín miatt is: Budapest (1960), Helsinki (1965), Tallinn (1970), ismét Budapest (1975), majd Turku (1980) után most első ízben jutott el többszáz fős nemzetközi kutatógárda távolabbi, „félreeső” finnugor területre, a zürjének (komik) földjére. Az 1944 óta működő Komi Fiólé, a karjalain kívül (amely egyébként a háborús evakuáció éveit Sziktivkarban élte át) az egyetlen finnugor fiólé eredményes tudományos kutató munkájának elismeréseként, a kongresszus főpróbájának tekintett 1979-es 16. összszövetségi finnugor konferencia sikerével bizalmat és önbizalmat szerezve hirdet-

ték meg 1980-ban Turkuban a sziktivkari kongresszust. Nemcsak a hely, az időpont kiválasztása is körültekintésről tanúskodik: a szünyoginvázió ideje elmúlt, az „utóhadak” nem tették elviselhetetlenné az életet. (Bár, legalább egy nap erejéig nem ártott volna a finnugor kutatóknak saját bőrükön kitapasztalni, milyen a finnugorság élete szünyogidőben!)

2. A FU-emblémekkel gazdagon díszített, kb. 200 ezer lakosú város aprócska repülőterére két részletben megérkező magyar küldöttség 99 főből állt, és számos külföldi (olasz, francia, német stb.) kolléga is velünk tartott. A magyar küldöttség a kiküldetés mikéntje szerint különféle „fajtájú” tagokból állt: voltak, akik az MTA, a Művelődési Minisztérium kiküldöttjeként vettek részt, voltak, akik az MTA—SzUTA egyezmény keretében utaztak. Kisebb csoport képviselte a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságot. A sajtó megbízásából egy (!) fő volt jelen, a másik „sajtóképviselő” kutatóként is jelen lett volna. Az önköltséges utat kevesen vállalhatták, hiszen annak összegéről értesülve az eredetileg 180 fős magyar csoport 99 főre apadt.

A magyarok zömét a Sziszola partján a kongresszus miatt épített Jugör (Fénysugár) szállóban helyezték el, a többiek, a díszvendégek, a nemzeti-nemzetközi finnugor bizottság tagjai az Íbusz/Inturiszt „tudományos turistái”, miként a népes (150 fős) finn küldöttség és más nyugati vendégek, a Sziktivkar-szállóban laktak. A két szálloda között este 7 és éjjel 1 óra között óránként-félóránként „saját” buszjárat közlekedett. Ugyancsak „saját” buszok szállították a vendégeket az előadások színhelyére és a különféle kulturális eseményekre — napjában többször is, hiszen az étkezést ki-ki a saját szállodájában oldhatta meg.

A szovjet résztvevők — nem tudni hány fő — kiválasztásában, amelyet főleg a szervezésben már tapasztalt észtek végeztek, szerepet játszottak szakmai szempontok is, pl. az udmurtok kb. 38 fős csoportja ezt a „nagyon nagy” létszámot annak köszönhetette, hogy az udmurt permi nyelv. Örvedetes volt a szibériai kutatók nagyobb létszámú részvétele (Tomszk, Hanti-Manszijszk, Tyumeny stb.). Az obi-ugorokat sem a szokásos 1–2 ember, hanem egész „tömeg”, 6–8 fő képviselte.

3. A kongresszus hivatalos nyelve leginkább az orosz volt, de a világnyelveken felolvasott plenáris előadásokat, a megnyitó és a záró ülésen elhangzott orosz és más nyelvű — egyébként fárasztóan sok — beszédet szinkrontolmácsolással is követni lehetett. A kirándulásokon s más alkalmakkor is mindig volt kéznél tolmács. A kötetlen beszélgetésben, a különféle nem-magyarok között is gyakran hangzott fel magyar szó: öröm volt látni, milyen sok, egykor Budapesten, Debrecenben tanult külföldi diák, pl. lengyel, olasz, német, francia, finn, szovjet stb. ösztöndíjas lett „befutott” kutató. Az észt Tõnu Seilenthal az előadását is magyarul tartotta — kifogástalan magyarságával őszinte csodálatot, sőt irigységet (!) keltve. A házigazdának szánt figyelmesség volt a magyar küldöttség vezetőjének, Hajdú Péter akadémikusnak a záró ülésen elhangzott angol — német — orosz nyelvű beszédében a terjedelmes komi-zürjén nyelvű rész, amelyben köszönetet mondott a kongresszus sikerét biztosító sok és sokféle munkáért, a vendégszeretetért, és zürjénül is meghívta a jelen- és távollevő kollégákat a debreceni kongresszusra.

A kongresszus díszelnöke, Paul Ariste professzor, akinek 85. születésnapjáról Hajdú Péter akadémikus emlékezett meg beszédében, nem jöhetett el Sziktivkarba. Viszont megtisztelte a kongresszust jelenlétével és a munka figyelemmel kísérésével a Komi ASzSZK elnöke, A. F. Sjutkin, a komi miniszterelnök és több más magasrangú személyiség. A finnországi finnugrisztika két „nagy örege”, A. J. Joki és E. Itkonen táviratban köszöntötte a kongresszust.

4. Már Turkuban köztudott volt, hogy a sziktivkari kongresszus t e l j e s a n y a g a nem fog megjelenni: a korábbi kongresszusok elszomorító tapasztalataiból okulva a szervezők csak a plenáris előadások és a tézisek közöttételét vállalták. Ígéretüket meg is tartották: mindenki kézhez kapta az SzFU-nak a plenáris előadásokat tartalmazó számát, illetve öt színes borítójú, csinos kis kötetben a 8 szekcióban elhangzó, pontosabban elhangzásra szánt előadásoknak a téziseit. A térképpel, bizottsági névsorokkal, névmutatóval felszerelt programfüzetten kívül a hivatalos kongresszusi táskában volt még a szovjet néprajzi-régészeti-antropológiai finnugrisztika 1980–84 közötti bibliográfiája (Moszkva 1985. 156 lap, 1–1276. számozott tétel!), amely a turkui kongresszusra

¹ Az 1276 tétel az egyes tudományágak között a következőképpen oszlik meg: a régészet 1–474, az (ún.) etnikai antropológia 475–519, a néprajz 520–1098 (ezen belül: a balti-finn 520–733, a keleti finn népek, értsd mordvinok és cseremiszek 734–837, a permiek 838–948, az obi-ugorok 949–1002, a szamojédok 1003–1098), a folklór (az észt nélkül!) 1099–1276.

készült „Советское финно-угроведение 1975—1980” folytatásának tekinthető, bár az két kötetből állt, az első szemle (obzor) jellegű, a második pedig gyakorlatilag az első kötet jegyzeteit tartalmazta (1. Обзоры работ советских ученых — 223 l., 2. Указатель литературы к обзорам — 174 l.). Nagy elismerés fogadta a magyar küldöttség kiadványait: az NyK-ban és a CIFU 6-ban gyakorlatilag hozzáférhetővé váltak a magyarok nyelvészeti, régészeti, néprajzi, irodalmi előadásai közül mindazok, amelyeket az előadók a megadott határidőre megírtak. Ezek a kötetek is bekerültek az immáron hagyományos kongresszusi szakkönyvkiállítás korábban (1985 márciusáig) már Sziklivkarba küldött magyar anyagába, amelyet további, az indulás utolsó percéig megjelent kiadványokkal is sikerült teljesebbé tenni (Kanteletar, Sesztalov: Juliánusz rám talált, Kalevipoeg, a Szovjet Irodalom 1985/6, Erdők éneke, Paczolay Gyula összehasonlító közmondás-kutatásai, Vértes Edit és T. Lovas Rózsa jegyzete, Outi Karanko-Pap, Irmeli Kniivilä és Keresztes László Finn nyelvkönyve kazettákkal stb.).

A helybeli (komi) kongresszusi kiadványok nagy száma, sokfélesége, s nem utolsósorban: elérhetősége külön említésre méltó. A Naucsntüje dokladü 22 száma egy-egy kongresszusi előadást tartalmaz orosz nyelven, de nem ritkán teljes egészében németül és/vagy angolul is. Tartalmukat illetően kb. kétharmad részben a finnugrisztikában jól használható anyagot tartalmaznak², a többi pedig „a komik iskoláztatási, szociológiai stb.

² НД = Научные доклады ИЯЛИ Коми филиала АН СССР ФУ — серия №1—22.

- ФУ-1 Н. Н. Рочев: Развитие интернациональных связей трудящихся Коми АССР. 1984., 25 с., 0.10 р.
- НД-103
- ФУ-2 А. М. Мурьгин—К. С. Королев—В. А. Ляшев: Миграционный фактор в развитии средневековых культур Северного Приуралья. 1984., 56 с., 0.20 р.
- НД-105
- ФУ-3 А. А. Шергина: Национальное своеобразие коми народной песенности в сравнении с русским музыкальным фольклором. 1984., 39 с., 0.15 р.
- НД-106
- ФУ-4 Н. Д. Конаков: Этническая экология и традиционная культура коми. 1984., 24 с., 0.08 р.
- НД-107
- ФУ-5 Т. И. Прокушева: Фонетическая характеристика инфинитива в пермских языках. 1984., 35 с., 0.05 р.
- НД-102
- ФУ-6 Л. И. Безносикова: Энантисемия в коми языке. 1984., 26 с., 0.05 р.
- НД-110
- ФУ-7 А. М. Мурьгин: Хэйбидя-Пэдарское жертвенное место. 1984., 52 с., 0.20 р.
- НД-114
- ФУ-8 А. Н. Ракин: Лексика низшей флоры пермских языков. 1985., 25 с., 0.05 р.
- НД-115
- ФУ-9 М. Б. Рогачев: Межнациональные браки как фактор этнических процессов у коми (на примере языковой жизни молодых коми-русских сельских семей). 1985., 21 с., 0.05 р.
- НД-116
- ФУ-10 В. И. Мартынов: Национальная литературная традиция в творчестве современных коми писателей. 1985., 24 с., 0.05 р.
- НД-117
- ФУ-11 В. В. Соловьев: Семейный строй коми-ижемцев в XVIII — середине XIX века (по материалам ревизских сказок). 1985., 22 с., 0.05 р.
- НД-118
- ФУ-12 Л. И. Ашихмина: Генезис ананьинской культуры в Среднем Прикамье. 1985., 25 с., 0.05 р.
- НД-119
- ФУ-13 Э. С. Логимова: Поселения на Средней Вычегде в эпоху неолита. 1985., 23 с., 0.05 р.
- НД-120
- ФУ-14 В. Н. Демин: Национальный стиль и стилевые течения современной коми литературы. 1985., 24 с., 0.05 р.
- НД-121
- ФУ-15 И. М. Ванеева: Становление и развитие коми советского романа. 1985., 27 с., 0.05 р.
- НД-122
- ФУ-16 В. С. Стоколос: Поселение атаманнюрского типа. 1985., 25 с., 0.05 р.
- НД-123
- ФУ-17 Ю. Г. Рочев: Национальная специфика коми преданий о чуди. 1985., 26 с., 0.05 р.
- НД-124
- ФУ-18 Э. А. Савельева: Этногенез коми-зырян. 1985., 35 с., 0.10 р.
- НД-130

problémái a fejlett szocializmusban”-témákról szólnak. A Filiálának a Naucsnuje dokladü füzetei mellett rangosabb második sorozata, a Trudi is több kötetben közölt kongresszusi anyagot, nem ritkán a Pedagógiai Főiskolával közösen. Megjelent a komi helyesírási szótár (az udmurt mellé helyezve árulták), és a tudományos monográfiák sora, köztük a Szovremennüj komi jazük-sorozatban a Lexikológia c. cikkgyűjtemény, amelynek egy része kollektív munka eredménye. A nagyközönségnek is szánt kiadványok közül kiemelkedik J. G. Roceev könyve, a Komi legendák és mondák, melynek anyagát ő gyűjtötte, rendszerezte, bevezetőt és jegyzeteket írt hozzá. A csudokkal kapcsolatos komi-zürjén mon-dákra vonatkozó kutatásainak eredményét legtömörebben az említett Naucsnuje dokladü-sorozat 17. füzetében foglalta össze (l. ott). Szemrevaló mesekönyv a Pera vitéz, amelyben 24 finnugor (köztük magyar) mese jelent meg oroszul (népenként 2–2). Sok szépirodalmi kiadvány is napvilágot látott, pl. V. I. Litkin válogatott versei és műfordításai, Nyobdinsza Vittor munkái stb. Igényes képzőművészeti albumok is készültek, nem ritkán tudós közreműködéssel (pl. A. K. Mikusev írta a szöveget az angol nyelvű népköltészeti illusztráció-albumhoz). Figyelemre méltó, hogy a tudományos kiadványok (főleg a nyelvészetiek) szerzőinek nagy része a 30–45 éves korosztályból került ki, többen közülük V. I. Litkin utolsó aspiránsai voltak, vagy nemrégiben kandidáltak Tartuban, esetleg Moszkvában.

5. A kongresszusi munka formái

A) Előadások

Plenáris előadások hangzottak el a megnyitó és a záró ülésen. A plenáris előadások „volta/ne-léte” és megvitathatatlansága örökké beszédtema. Nem pusztába kiáltó szó-e, nem időpocsékolás-e felolvasni — többnyire idegen nyelven, monotonon, egyenesen unalmasan — olyasmit, amit ki-ki elolvashat (l. SFU 21 (1985) 2. szám és 22 (1986/1): 1–8) máskor, nem olyankor, amikor a régen vagy még sosem látott, élő-eleven kollégákkal tölthetné az időt? É tekintetben vigasztaló kivétel volt R. Austerlitz, aki angolul megjelent, permi témája miatt a hallgatóságot különösképpen érdeklő előadásának csak a lényegét mondta el, meglepetésként, oroszul. Tanulságos lett volna a megvitatása, hiszen a kétféle hipotézisében is körvonalazott ún. permi centrumot (Kerngebiet) konkrét térbe és időbe kellett volna helyezni, s ez nem kis gondot okozott volna.

Szimpoziumnak lehetne nevezni azt az előadás- és hivatalos (felkért) megkérletlen hozzászólás-sorozatot, amely mezsszekcionnuje dokladü címmel két ízben szerepelt — természetesen egy időben! — a műsoron: 1. A permi etnogenezis, 2. A 150 éves Kalevala. (Az előbbin tapasztaltak szerint nem szerencsés ilyen nagy horderejű eseményt közvetlenül a megnyitó után tartani, mert ez esetben a jelenlevők a viszontlátás örömeiben többet törődtek egymással, mint az előadókkal.)

Szekció- és alszekció (avagy csoport)-előadások. A 8 szekció közül három foglalkozott a nyelvtudomány kérdéseivel, éspedig a következőképpen:

a) Grammatika és fonetika

A-csoport: Morfológia, kb. 49 előadás

B-csoport: Szóképzés, Mondattan, Fonetika, kb. 68 előadás

b) Dialektológia és nyelvi kapcsolatok, kb. 51 előadás

c) A finnugor (uráli) nyelvek története

A-csoport: (külön cím nélkül), kb. 37 előadás

B-csoport: Lexikológia, Onomasztika, kb. 53 előadás.

Hogy összesen kb. hány nyelvészeti előadás hangzott el, nem lehet pontosan megállapítani, mivel hivatalos jegyzék a valóban részt vevőkről nem készült, s voltak meghirdetett, de elmaradt előadások (az előadó nyilván nem jött el), voltak meg nem hirdetett, de megtartott előadások (pl. M. A. Cslenov néprajzkutató Moszkvából a szibériai rokonsági rendszerekről), előfordult az is, hogy a szerző jelen volt, de előadását nem tartotta meg.

ФУ-19 НД-131	Л. Т. Россохин: Развитие народного образования в Коми АССР. 1985., 24 с., 0.05 п.
ФУ-20 НД-132	А. В. Соколова: Развитие культуры и искусства в Коми АССР. 1985., 22 с., 0.05 п.
ФУ-21 НД-133	В. П. Подоплелов: Заселение Коми АССР. 1985., 23 с., 0.05 п.
ФУ-22 НД-134	В. А. Витязева: Развитие научных исследований в Коми АССР. 1985., 29 с., 0.05 п.

B) Filmvetítések

A főként néprajzosoknak szánt, non-stop vetített kisfilmek mellett, másoron kívül, a vetítőterem ajtajára kifüggesztett cédulán megjelölt időben (tehát „az aki látta, adja át” módszerrel reklámozva) mutattak be néhány olyan filmet, amelyek szakmai szenzációt jelentettek a termet mégiscsak zsúfolásig megtöltő nézőknek: 1. N. V. Lukina két osztrák filmje (amelyeket mi már itthon láthattunk), 2. egy kb. 90 perces vogul film „Vogul istenek és hősök” címmel (páratlan felvételek napjaink voguljairól), 3. egy szűkszavú, de sokat láttató (a maga nemében az első) film egy déli udmurt faluról. Alkalom nyílt arra is, hogy az érdeklődők a felsorolt filmek készítőivel elbeszélgethessenek.

C) Szakmai-kulturális programok

A városban ajánlott rendkívül sokféle lehetőség közül említessék meg a „koncert”, ez a nálunk elképzelhetetlen műfajú est, amelyen vidéki amatőr együttesek bemutatták a különféle komi vidékek táncait, zenéjét, viseletét (mindezt felettébb stilizálva), de szerepelt a műsorban balett, vendégként karjalai kantele-játékos, udmurt „haséneklő”-táncoló zenekutató, majd következett a mozgalmi zenére összeálló monumentális zárókép; egy másik este bemutatót tartott a Fényes hajnal névre hallgató komi állami népi együttes is; szabad bejárása volt minden kongresszusi vendégnek a színház bármelyik előadására, a komi nyelvű népszínmű előadását tiszteletre méltóan nagy számú magyar nézősereg látta; múzeumlátogatások, könyvkiállítás a köztársasági könyvtárban; városnézés; sétahajózás Ezsva város határáig és vissza, kiszállás nélkül stb. stb.

A városon kívülre két egéssznapos kirándulást szerveztek (vagy-vagy): 1. Kuratovoba, 2. Uszty-Vimbe.

Kuratovo az első komi klasszikus költő, Ivan Alekszejevics Kuratov (1839–1875) szülőfaluja, eredeti nevén Kibra. Sziktivkartól délre, kb. egy óra járásra fekszik. Hajdan afféle szeres település volt, közel 90 részből állt. Központjában, egy nagy tér közepén, magas oszlopon helyezték el Kuratov mellszobrát. Itt a szobor körül szokás tartani az ún. kuratovi ünnepeket, ezeket az irodalmi-társadalmi eseményeket, amelyeken a komi nép tisztelettel szokott megemlékezni a komi irodalom megalapítójáról, a komi nyelv kutatójáról. Ilyen irodalmi napra gyűltek most is össze a kongresszus idején a komi irodalom élő nagyjai, a környék népe. A népiünnepély-kirándulás mellett a kongresszus idején lezajlott egy Kuratov-szimposium is, 9 előadással.

Uszty-Vim, ez a Sziktivkartól északra, (külön)vonattal kb. másfél óra járásra, az Ezsva (oroszul Vicsегда) és a Jemva (oroszul Vim) folyó torkolatánál, dímbes-dombos helyen fekvő település arról nevezetes, hogy a város alapításával (1380) itt vetette meg a permi püspökség alapjait a négy permi szent közül az első, Permi Szent István, az első zürjén ábécé és az első zürjén nyelvmélekek megalkotója. A város sokáig a zürjén föld központja volt, gazdag és virágzó. 1392-ben még a vogulok is érdemesnek látták arra, hogy megkíséreljék kifosztását. Amikor 1564-ben a püspökséget Vologdába helyezték át, megkezdődött a város pusztulása. A ma álló – nem eredeti – két templomcsokában most helytörténeti és népművészeti kiállítás volt látható. A tüzetes falunézés után ebéd, majd az egyik domboldalon egy zürjén lakodalmas szabadtéri előadása következett.

D) Szekcioulések elnökeiként számos magyart foglalkoztattak a szervezők.

A kongresszus idején mi is foglalkoztattunk másokat;

- megtartotta szokásos kongresszusi tanácskozását a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság,
- külön ülés keretében átnyújtották a Néprajzi Társaság tiszteleti tagságáról szóló okmányokat az arra érdemeseknek.

6. A kongresszusi események helyi visszhangja

A helyi rádió reggeli és főleg esti adásában részletesen, orosz, s főleg komi nyelven beszámolt az előző, az aznapi és a másnapi eseményekről, riportokat közölt a vendégekkel. A televízió hasonlóképpen járt el. A rádió színes kongresszusi műsorából kiemelkedett az Adolf Turkin komi nyelvű Kalevala-fordításának bizonyos részeit (tkp. a már elkészült részeit) bemutató hangjáték. A televízió pedig másnap közvetítette a kuratovói ünnepséget, amelynek ilymódon az Uszty-Vimben jártak is tanúi lehetnek.

Két ízben, az első és az utolsó napon megjelent a kongresszusi hírmondó. Kár, hogy ilyen ritkán, és sajnálatos, hogy hibákkal: akadtak benne téves hírek is (pl. az el sem hangzott előadást követő élénk vitáról).

7. A kongresszus idején ülésezett a nemzetközi finnugor kongresszusok nemzetközi bizottsága is. Az újjáavalt bizottság tagjai a következők:

Elnök: Hajdú Péter; alelnök: Osmo Ikola és B. A. Szerebrennyikov; főtítkár és jegyző: P. Virtaranta; tiszteleti tagok: P. Ariste, E. Itkonen, A. J. Joki, V. Kaukonen, L. Posti, Keszi-Kovács L., Lakó Gy., László Gy., W. Schlachter, V. Skalikan; rendes tagok: A. Alhoniemi, R. Austerlitz, Bereczki G., K. Bergslund, J. V. Bromlej, Dienes I., Domokos P., L. Honko, J. Sz. Jeliszejev, Kálmán B., Király I., Kodolányi J., Koizumi T., M. Korhonen, H. Leskinen, K. Je. Majtinszkaja, K. Mark, Mikola T., J. Perrot, R. Prazak, Rédei K., G. Sauer, P. Saukkonen, E. Sögel, W. Veenker, B. Wikman; póttagok: Fodor I., P. Kokla, K. Laitinen, Nyirkos I., U. Salo, Sebestyén Á., S. Suhonen, T. Tuomi, Ørnulv Vorren (Norvégia), Evert Baudou (Svédország).

8. A kongresszusnak az ún. szekcióközi szimpóziumok kivételével nem volt központi témája. Előre kijelölt témák híján a tudományos program jószerével magától alakult, ami önmagában véve nem hiba. Az azonban ennek a következménye, hogy a nagyobb lélegzetű, átfogóbb kérdéseket elnyelte a részletkérdések tömege. A kongresszus érdemi tudományos munkájáról, a végzett munka értékeléséről számos ismertetés jelent meg, pl. Keel ja kirjandus 1985/10: 632–639 és 1985/12: 754–760, Virittäjä 1985/4: 498–529, Sananjalka 27: (1985) 174–183 SFU 1986/1: 72–79, Vestnik AN SSSR 1986/2: 123–130 stb. A kongresszus tudományos, kulturális, protokolláris és magánjellegű eseményekben olyan gazdag volt, hogy a beszámolók többségét kollektívak írták, az egyes tudományágak képviselői sokszor még saját szűkebb szakterületük eseményeit sem tudták nyomon követni.

Az eddig megjelent beszámolók egyben egyetértének: a plenáris előadásoknak csak akkor van jelentősége, ha valamilyen formában meg is vitatják őket.

9. A sziktivkari kongresszuson mi, magyarok már abban a tudatban vettünk részt, hogy mi vagyunk a következő kongresszus házigazdái. Így a tartalmi kérdések mellett (néha egyenesen helyett) a szokásosnál nagyobb figyelmet fordítottunk a formai, szervezési kérdésekre, hogy minden okulásul szolgáljon. Ilyen szemmel olvastuk az azóta megjelent kongresszusi beszámolókat is. Mire ez a rövid tájékoztató az 1985-ös kongresszusról megjelenik, addigra mi már az 1990-es kongresszus első körlevelét megfogalmaztuk, és közben köszönettel és elismeréssel gondoltunk a sziktivkari kollégákra, akik a komi földön töltött napokat tartalmassá, emlékezetessé tették. S gondolván egyúttal Mikko Korhonen kongresszusi beszámolójából (Vir. 1985: 501) ezekre a mondatokra: „ei suurelta tieteiliseltä kongresssilta pidä odottakaan, että se tarjoaa kaikkea kaikille. Riittää, jos se voi antaa jokaiselle jotakin” [„nem kell egy nagy tudományos kongresszustól azt várni, hogy mindenkinek mindent adjon. Elég, ha mindenkinek tud adni valamit.”].

SZÍJ ENIKŐ

Л. М. Безноскова: Роль диалектной лексики в формировании словарного состава коми литературного языка*

Наука, Москва 1985. 109 l.

A nyelvjárási szókinés szerepe a komi irodalmi nyelv szókészletének alakulásában című könyvében Lucija Mihajlovna Beznoszikova a kutatás aktualitását, a témaválasztást azzal indokolja, hogy a címben jelzett kérdésben különösképpen akkor kell tisztán látni, amikor általánosságban (is) sokat beszélnek a nemzeti(ségi) nyelvek társadalmi funkcióiról. Okot ad az érdeklődésre a komi-zürjén irodalmi nyelv viszonylagos nagy múltja, továbbá az is, hogy hasonló kutatásokat már több finnugor nyelvben (mordvin 1960, votják 1975, cseremisiz 1975, észt 1954 stb.) végeztek, tehát az összehasonlítási alap, a követendő vagy éppenséggel nem követendő kutatási módszer adott. A szerző ugyan nem összehasonlító kutatásra vállalkozott, de a más finnugor nyelv hasonló kérdéseinek kutatásában elért elméleti eredmények segítettek neki az olyan problémák megoldásában, mint pl. az ún. dialektizmus meghatározása. A téma szerteágazó, ezért bizonyos korlátozásra volt szükség: csak a déli nyelvjárásterületről való írók munkáit, a 20-as, 30-as évek sajtójának nyelvét és csak a lexikai dialektizmusokat vizsgálta, kitérve olyan elméleti problémákra, amelyek a korábbi kutatásokban hol szükségképpen, hol más okból elsikadtak, de amelyeknek megoldása ma már kényszerítő szükség. Ilyen kérdés pl. az irodalmi nyelv, az irodalmi nyelvi norma fogalma, különös tekintettel a kérdés tudománytörténeti vonatkozásaira, a 20-as, 30-as évek nagy vitáira.

* Az alább következő kilenc ismertetés a kongresszus idején (idejére) megjelent szovjet kiadványok egy részéről ad hírt. Bemutatásukat következő számunkban folytatjuk. — A szerk.

A „dialektizmus” mibenléte, meghatározása nem problémamentes az olyan írói nyelvek esetében, amelyek tulajdonképpen nem írói nyelvek, hanem írói (anya)nyelv-járások. Magyarán, mindenki azon az egyetlen nyelvváltozaton ír, amelyet egyébként is használ, tehát a „dialektizmus” nem „dialektizmus”, nem stílus-, hanem lételem. A szerző arra vállalkozott, hogy egyfajta visszatekintés módszerével az általa kiválasztott komi-zürjén írók, illetőleg újságcikkek szókincséből kiválogassa azokat a szavakat, amelyeket a mai irodalmi nyelvi normákhoz mérten tájszónak lehet tartani. Ílymódon válunk szemtanúivá annak a folyamatnak, hogy hogyan válik egy eredetileg tájszó az egységes komi-zürjén irodalmi nyelv részévé.

A könyv három nagy fejezetből áll, mindegyiknek számos kisebb egysége van. Az első fejezet a 19. századi irodalom „helyi szókincsével” foglalkozik, különös tekintettel I. A. Kuratov nyelvezetére (6–28). I. A. Kuratovról kevesen tudják, hogy életművében, amellyel kiérdemelte az első komi-zürjén szépirodalmi klasszikus címet, jelentős helyet foglalnak el nyelvészeti írásai, s ezekből többek között az is nyilvánvalóvá válik, hogy Kuratov tudatosan törekedett az egységes irodalmi nyelv kialakítására. Több ízben, versben is hangoztatta, hogy szegény még a komi nyelv, de ismereteselek gazdagításának forrásai: a nyelvjárások szókincse és a tudatos szóalkotás. A szerző szerint a komi-zürjén irodalmi nyelv későbbi fejlődésére némiképpen negatívan hatott, hogy a 19. században az összes zürjén számára egyaránt érthető nyelvjárásnak a vicsegeit tartották. Pozitívum volt, hogy az irodalmi nyelv megteremtését kuratovi szellemben képzelték el, az — „дело целого народа”.

A második fejezet címe: A népnyelv a komi írásbeliség és az irodalmi nyelv formálódásának korában (a 20-as, 30-as évek) (29–64). A jelzett időszak a komi-zürjén történelem egyik legvirágosabb korszaka: az élénk(ülő) szellemi élet egyik hajtóereje a forradalmi lendület, vita vitát követ, zajlik az irodalmi és a közélet. A vita tárgya az ábécé, a helyesírás, az irodalmi nyelv „bázisnyelvjárásának” kiválasztása, tekintettel vagy anélkül az előzményekre. A komi-zürjén nyelvű sajtó és — benne — a szépirodalom arról is tanúskodik, hogy felmerült a nyelv területi rétegződése mellett a társadalmi rétegződésnek a kérdése is. Az irodalmi nyelvben azok a szavak honosodtak meg, amelyek eleve közismertek voltak, vagy egy bizonyos n a g y o b b területi egységet képviseltek. A forradalom után kialakuló „új típusú értelmiség” meghonosította a beszélt nyelvi formákat az irodalomban. A sajtóban használt, akár periférikus területről származó szavak is, gyakori használatuknak köszönhetően nemcsak ismertté, hanem az egész nyelvterületen használttá is váltak. Az irodalom „munkásai” elvi megfontolásból is használták tájszavakat, hogy éljenek az irodalmi nyelvi szókincs illetékesen gazdagításának lehetőségével. És végül, de nem utolsósorban egy-egy tájszó meghonosodásában nem ritkán az játszott a döntő szerepet, mennyire közkedvelt író az, aki használt. Ez utóbbi bizonyítását szolgálja a V. V. Juhnyin regényeinek nyelvezetéről írt rész (56–62).

A 64. oldalon tanulságos táblázatban mutatja ki a szerző, hogy a tárgyalt korszakban (2. fejezet) 241 tájszót vizsgált, amelyek szófaji megoszlása jól tükrözi a korabeli „szükségletet”: a 241-ből 91 főnév (ebből kb. a felelész esik Juhnyinra), 13 melléknév, 110 ige stb.

A harmadik fejezet A háború utáni szépirodalom nyelvének tájnyelvi elemei címet viseli (65–97). Lényegében három közismert középkorú komi-zürjén író — I. G. Toropov, V. I. Beznosikov és Nyina Kuratova — írói nyelvezetét vizsgálva konstatálja a folytonosságot, a növekvő tudatosságot a tájszavak használatát illetően. A különbség az előző korszakhoz mérten — logikusan — az, hogy itt nem annyira általánosságban az irodalmi nyelv gazdagítására, tehát egyfajta szókincsteremtésre törekednek, hanem ennek a már meglévő szókincsnek a további gazdagítása mellett inkább az árnyaltabb használatára, főként az irodalmi személyek nyelvi jellemzésére. Befejezésként itt is egy táblázatot találunk: a 254 szóból 75 főnév, 14 melléknév, 155 ige stb.

A Befejezés (98–101) az elmondottak összegezésén kívül még további számadatokkal szolgál. A csaknem 700 vizsgált szóból 251 főnév, 338 ige. Meglepően kicsi a mellékevek száma: 37, s meglepően nagy a határozószóké: 30.

Konkrét nyelvi anyagban (szavakban, példamondatokban) gazdag könyvet tart a kezében az olvasó. Nagyon hiányzik tehát a szómutató! Különösen értékesek a 20-as, 30-as évekre vonatkozó „bizonyítékai”, hiszen ez az anyag, különösen ennek a viharos, emlékezetre méltó kornak az újságjai szinte hozzáférhetetlenek.

Hogy a szerző megállapításaival néha vitába is szállhatnánk (pl. a 19. századi irodalom dialektizmusainak értelmezéséről, az írói szóalkotások, языковые находки tájszóvá nyilváníthatósága stb.), az természetes. Ettől még, vagy inkább éppen ezért a könyv hasznos, tanulságos olvasmánya lehet mindazoknak, akik a „nyelvépítés” szerteágazó kérdéseivel foglalkoznak.

Szif ENIKÓ

G. В. Федюнева: Словообразовательные суффиксы существительных в коми языке

Наука, Москва 1985. 134 l.

A Komi főnévképzők című munka Galina Valerjanovna Fegyjunyeva 1982. január 28-án, Tartuban megvédett kandidátusi értekezése (I. D. V. Cigankin SFU 18 (1982): 234–236).

Az Előszó (3–10) már sejteti, hogy a szerzőre jellemző a lényeglátás, a képesség a szerteágazó kérdések határok közé terelésére (és elterelésére), továbbá a tömör, tárgyilagos tudományos stílus, a tartalmi-formai igényesség. A teljességre törekedik: a komi-zürjén irodalmi nyelvnek és a komi-zürjén nyelvjárásoknak a képzőit veszi sorra, rámutatva a képzőhasználatban mutatókozó különbségekre. Egy bizonyos nyelvtudományi probléma egy bizonyos nyelvben történő teljes vizsgálatával egyúttal a finnugor összehasonlító nyelvtudományt is gazdagítani akarja.

A zürjén (permi) képzők kutatásának nagy múltja van. Fljorov 1813-as grammatikájával kezdődik és a költő Kuratovon, Wiedemannon, I. I. Majseven, A. Kövesi Magdán, B. A. Szerebrennyikovon kívül sokan és sokféleképpen közelítettek hozzájuk, de a szerző szerint az osztályozásuk alapja, pl. a jelentésük, a produktivitásuk, koruk, eredetük, kapcsolódási lehetőségeik és módjuk stb. mindig kívánni valót hagyott maga után. Az ennek részleges okául szolgáló elméleti megalapozatlanságot a szerző az általános és az orosz „derivatológia” eredményeinek felhasználásával igyekszik kiküszöbölni, és ez ártani nem árt.

A képző jelentését így határozza meg: „под словообразовательным значением мы понимаем логико-семантическое соотношение значений производящего и производного слов, отражающее специфику номинации производным словом через установление отношений данного предмета к другому предмету, процессу и явлению и воспроизводящееся системно по определенной формальной схеме” (8). Ez a „системное словообразовательное значение” egyike azon három paraméternek, amelyek alapján a szóképzési típusokat felállítja. A másik kettő a képző mint morféma, illetve az alapszó és a származékszó lexiko-grammatikai viszonya.

Csak helyeselni lehet a szinkrón és a diakrón derivatológia megkülönböztetéséről és egyúttal szétválaszthatatlanságáról írtakat. Ennek a finnugrisztikában nagy a jelentősége, ez teszi lehetővé, hogy képzett szóként tárgyaljuk azokat a szavakat, amelyeknek tövét (alapszavát) nem ismerjük, de a sokféle „финалия”-ból, szóvégekből feltételezhetjük, hogy egy bizonyos ismeretlen fő származékaival van dolgunk (ilyenkor beszél a szerző „условное и дефектное членение”-ról, 8).

A szerző a képzőket a következőképpen csoportosítja és nevezi el (a csoportosítás egyben a könyv szerkezetét is megszabja): 1. fejezet: A komi-zürjén nyelv képzői (11–99) és 2. fejezet: A jövevény képzők (100–107). Az első, 55 „fős” csoporton belül további csoportokat alkotnak a következőképpen megnevezett képzők (feltűnő, hogy miközben a könyvben rendkívül gyakori az orosz nyelvben idegen szavak, l. pl. *derivация*, *derivатология*, *дефектное членение*, *финалия* stb. használata, a *deverbális*, *denominális* stb. szakkifejezéseket nem használja): 1. *отглагольные* – *неотглагольные* (deverbális – nem-deverbális képzők, 11–62), 2. *отглагольные* (deverbálisak, 62–82), 3. *неотглагольные* (nem-deverbálisak, 82–99). Megjegyzendő, hogy a nem-deverbális nem jelent automatikusan denominálást.

A deverbális – nem-deverbális csoport a legnagyobb. Kapcsolódási lehetőségeiket tekintve az indifferencia jellemző rájuk, eredetük szerint a legrégebbiek (l. alább) s egyúttal és emellett legfontosabb jellemzőjük, hogy az *-a* kivételével egy-egy mássalhangzó körül kialakult „bokrot” (*гнездо* ’fészket’ 11, *кучм* ’bokrot’ 114) alkotnak (11). A 3. fejezetben (A komi-zürjén főnévképzők rendszerének általános jellemzése, 108–122) a szerző a mássalhangzóknak ezt a „megbokrosodását” a következőképpen foglalja össze: fgr. **pV* > *a/-da*, *-ta*, *-na*, vö. f. *-va/-vā*, m. *-ó(-o)*; fgr. **ŋkV* > *-eg*, *-ig* (*-ig*); fgr. **ntV* > *-ed*, *-id*, *-ad*; fgr. **kkV* > *-ik* (*-ik*), *-ak*, *-uk*; fgr. **lV* > *-ol* (*-ov*), *-ul* (*-uv*); fgr. **lV* (sic!; helyesen *lV*) > *-il*, *-al*, *-el* (*-el*); ur. **mV* > *-em*, *-im* (*-im*), *-am*, *-um*; ur. **nV* > *-an*, *-un*, *-in* (*-in*), *-en*; ur. **nV* (sic!; helyesen *nV*) > *-in*, *-an*, *-un*, *-en*, *-on*; ur. **rV* > *-er*, *-ir* (*-ir*), *-ar*; ur. **ksV* > *-as*, *-es*, *-is*; ur. **šV* > *-as*, *-es*, *-is* (*-is*); ur. **šV* > *-ac*, *-ic*, *-ec*, *-is*; fgr. (? f-permi) **šV* > *-šš*, *-as* (110).

A kérdés lényege a finnugor nyelvtörténet szempontjából az, hogy az ősi CV > permi VC fejlődést hogyan magyarázzuk meg. A szerző magyarázata minket a magyarból ismert tövéghangzó és/vagy kötőhang kérdésére emlékeztet: a fő véghangzója a képző

előhangzójává lényegült át, és a különféle tövéghangzók közül bizonyosak „unifikálódtak”. A régi képzők szerepe árnyalati különbségek kifejezésében, ritkábban aktualizálódásban merült ki (115), ezért van annyiféle jelentése egy-egy komi (finnugor) képzőnek. A képzők szinonimitása azonban szinte csak az első csoportban figyelhető meg. Itt bizonyos meghatározott funkcióinak bizonyos konkrét formához kötődése ment végbe, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az ur. Loc. -n -nek az -in változata Loc., -en változata Instr. esetraggá különült el a zürjénben (212).

A második csoportba tartozó deverbális képzőket alapjelentésük szerint táblázatba foglalta (de miként ezt a 4. táblázatot nem, a többi sem tünteti fel a tartalomjegyzékben) (82): az -an (75–81), -em (66–70), -is (70–75) képzők alapjelentései a jelentések csökkenő száma szerinti sorrendben, a ≠ jel a gyakori (49), a + jel a ritka előfordulást jelenti

A cselekvés

	elvont kifeje- zése (nomen actionis)	eredménye	tárgya	eszköze	helye	ideje	végrehajtója (nomen actoris)
		nomen acti					
-an	+	+	≠	≠	+	+	+
-em	≠	≠	+		+		≠
-is							≠

A felsoroltak közül az -is képzős származékok távolodtak el leginkább az alapszavuktól. Ez a képzőcsoport ún. „предикатные слова” alkot, tulajdonképpen a verbalnomina kérdéssel van dolgunk: a képzők főnévképzőként és igenévképzőként párhuzamosan fejlődtek (62). Cigankin (l. fent) az orosz *vid* és *zalog* fogalmak felemlegetését e tekintetben indokolatlannak tartotta.

A harmadik csoportot az önálló főnévből lett képzők alkotják: összesen 9 darab. Ezt a kérdést a szerző mondhatnám izgalmasan írta le, mert hiszen joggal csodálkozhatunk, hogy lesz pl. a 'fa' jelentésű szóból rokonságnevekhez kapcsolódva 'leendő' jelentésű utótag (91–92), pl. *mon* 'meny', *monpu* 'leendő meny(em)', vagy a *lun* 'nap' szóból a m. -ság/-ség-nek megfelelő elvont főnévképző (85–87), pl. *pemid* 'sötét', *pemidlun* 'sötétség'. Mondani sem kell, hogy ennek a szinte a szemünk láttára lezajló képzővé-válási folyamatnak a nyommonkövetése mekkora összehasonlító nyelvtörténeti tanulsággal szolgál. A szerző idézi a K. J. Majtinszkaja által feltételezett fejlődésmenetet (1965): szó szerkezet → állandó szókapcsolat → összetett szó → szó ún. képzőféle elemmel (*слова с полусуффиксальным элементом*) → derivátum → tőszó (*коренное слово*), és szerinte (G. F. szerint) a finnugor nyelvekben az agglutináció miatt az összetett szó stádiumát ki lehet (*можно*) hagyni, a szó szerkezet elemeinek szigorú sorrendje mechanikus kapcsolódással képzőt eredményez (83: „скачка от словосочетания к деривату”).

A második fejezetben tárgyalt jövevény képzők kizárólag orosz eredetűek (100–106). Két csoportjuk van: az ún. régiek (a 11. század elejétől, 101–103) és az újabbak (103–106). Egyedül a -ka képzővel kapcsolatban áll elő új magyarázattal, a fgr. *-kko helyett kizárólag az oroszból származtatja, bár két kivételt azért engedélyez: *kzj. aj* 'apa', *ajka* 'após (a férj apja)', *en* 'asszony', *enka* 'anyós (a férj anyja)'. D. V. Cigankin (l. fent i. m.) a nagyszámú finnugor példára hivatkozva nem fogadja el a meggyőzőnek látszó magyarázatot. Egészében véve a jövevény képzőket jelentéktelen csoportnak tartja a szerző, és látván az első csoport gazdagságát és a második csoport növekvő számát igazat adhatunk neki.

A harmadik fejezet frappáns összegezése az elért eredményeknek. Különösen részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miért állnak közel a kihaláshoz (120) az első csoportba sorolt képzők, az ún. régi képzők. A legfőbb ok szerinte a túlságosan gazdag jelentéstartalom és az alaki sokféleség közötti ellentmondás, amely túlfejlett szinonimitást eredményezett (121). A deverbális –nem-deverbális főnévképző-csoport helyét, szerepét a növekvő produktivitással jellemezhető, alakilag jóval monotonabb másik két csoport veszi át, s ebben a fejlődésben az önálló szavak képzővé válásának folyamata finnugor jelenségnek tekinthető, ez jár nagyobb horderejű általános nyelvészeti tanulsággal.

A könyvet irodalomjegyzék (a rövidítésekkel, 123–132) és tartalomjegyzék zárja. Ez utóbbiban baj van a lapszámokkal (pl. 60, 90), és nincsenek jelezve a táblázatok: 1. Az -s elemű főnévképzők a permi nyelvekben (47), 2. Az -s elemű főnévképzők jelentései

(63–64), 4. A deverbális főnévképzők főbb jelentései (82), 5. A nem-deverbális képzők főbb jelentései (98). Továbbá joggal hiányolható a szómutató, hiszen a szerző gazdag példaanyagában egyfajta etimológiai szótár van elrejtve.

A könyv jól megírt, élvezetes és főleg tanulságos összefoglalása mindannak, amit a komi-zürjén főnévképzők múltjáról, jelenéről, sőt a jövőjéről tudni lehet. A deverbális – nem-deverbális főnévképző-csoportot illetően nem kérhetjük rajta számon azt a mélységet, amely A. Köves Magda A permi nyelvek ősi képzői (1965. 432 l.) című monográfiájára jellemző, hiszen a szerző a már eddig elért kutatások eredményeinek felhasználásával a többi főnévképző-fajtával együtt akart kerek képet adni erről a fontos kérdésről. Együttal kifejezhetjük örömrőlünk afelett is, hogy könyvként vehetünk kézbe, és pedig a védés után viszonylag rövid idő elteltével egy szovjet kandidátusi értekezést. Ez korábban nem volt jellemző, remélhetjük tehát, hogy a jövőben egyre több ilyen jó kivétel fogja erősíteni a szabályt.

SZÍJ ENIKŐ

Г. И. Тираспольский: Над рукописями И. А. Куратова. Поиски и находки филолога

Коми книжное издательство, Сыктывкар 1985. 110 l.

A szerző ismert Kuratov-kutató. Ez a könyvecske sajátos kiegészítése, részben kevésbé tudományos ismételése korábbi munkájának, amely, miként a címe is mutatja, új oldaláról mutatta be az első komi-zürjén klasszikus költőt, Ivan Alekszejevics Kuratovot (1839–1875): I. A. Kuratov – a nyelvtudós (И. А. Куратов – языковед. Коми книжное издательство, Сыктывкар 1980. 144 l. – részletes ismertetését I. I. Ny. Kosztromina: SFU 20 (1984/1): 68–71). Kuratovot külföldön, s így nálunk is, ha egyáltalán ismerik, akkor költőként ismerik (erről I. Domokos Péter írását: И. А. Куратов за границей. CUFU 6. Studia Hungarica – Syktyvkar 1985. Budapest 1985. 329–333, bibl. 333–335).

Ez a két könyvecske nyelvészeti szempontból figyelemre méltó, számunkra is sok újat mondó kiadvány: 1. felhívja a figyelmet a nyelvész Kuratovra, aki ugyan nem hála inkább a „nyelvészkedő” jelzőre szolgál rá, de többnyire felettébb tanulságos megállapításaival nemcsak a zürjén nyelvtudománytörténetnek, hanem az összehasonlító finnugor nyelvtudománynak is éppannyira különleges egyénisége, mint hazai viszonyaink közepette pl. Brassai Sámuel. Elsősorban mondattani és tipológiai (vagy ahogyan ő nevezte: morfológiai) fejtegetéseire kellene felfigyelni. Kuratov például meggyőződéssel hirdette, hogy az agglutináció egy-egy nyelvnek, nyelvcsaládnak nem öröktől fogva és örökre való jellegzetessége, hogy az agglutináló nyelvek szórendjüket tekintve „logikusak”: az ok megelőzi az okozatot, a következményt. Szerinte az emberi nyelv történetében két szakasz különíthető el: az első az indulatszavaké, ezek tulajdonképpen még nem szavak, a más(od)ik a névmásoké, ezek már szavak, s közülük legrégebbiek a személyes névmások. Kuratov realista nyelvész igyekezett lenni, „мы должны описывать то, что есть в языке, а не то, что желали бы видеть в нем” – írta. Ennek ellenére természetesen vannak elfogadhatatlan és mosolyt keltő megállapításai, de hát a tekintetben kora nagyságai sem voltak kivételek (l. pl. a kínai rokonság kérdéséről az észteket). 2. A címben jelzett könyv végén ott találjuk Kuratov rövid életének kronológiáját (halála ideje helyesen 1875. november 17/29); 102–103) és a szerző által „válogatottnak” minősített Kuratov-bibliográfiát (a róla írt művek gazdag felsorolását), amely nagy szolgálatot tehet mindazoknak, akik tudománytörténettel, konkrétan az oroszországi finnugrisztika vagy a zürjén nyelvtudomány történetével foglalkoznak.

SZÍJ ENIKŐ

Л. Н. Жеребцов — Н. Д. Конаков — К. С. Королев: Из жизни древних коми

Коми книжное издательство, Сыктывкар 1985. 134 l.

A magyarul kissé esetlenül hangzó, a teljességre nem törekvő sejtető címet — A régi komik életéből (Из жизни...) — egy olyan látszólag három szerző által írt könyv kapta, amely valójában három „önálló” szerző egy-egy önálló, egymással

össze nem függő tanulmányából áll, s amelynek célja a tudomány eredményeinek népszerűsítése.

Az első rész szerzője L. Ny. Zserebcov. Őt mint a zürjén etnogenezis és etnikai történet kutatóját jól ismerjük (l. NyK 86 : 265—267). Ennek az írásának a címe (amely magyarul szintén nem hangzik jól) Komi néprajzi szemle (Этнографический обзор коми народа, 7—56) csak részben illik a tartalomhoz, ugyanis a 14—29. oldalig terjedő részt a zürjén történelem tölti ki, ezt követi a hagyományos gazdálkodási formák (29—36), a tárgyi (36—45) és a szellemi kultúra (46—53) leírása. Mindez a maga nemében, vagyis a nagyközönségnek szánt tudománypopularizálás terén az első, jól sikerült, tömör összefoglalása annak, amit a felsorolt témákról tudni illik, és terjedelménél fogva, stílusának köszönhetően meg is lehet tanulni. Ezt a részt azonban nem annyira a tartalom teszi a nyelvész szakember számára hasznossá és nélkülözhetetlenné, hanem az egész könyv formai-tartalmi újdonsága: a térképeken kívül a 31. oldaltól kezdve vonalas ábrákat találunk a hosszúkás, keskeny könyv feltűnően széles margóján. Egyfajta képes kétnyelvű néprajzi szótárt (l. finn vonatkozásban T. Vourela Kansatieteen sanasto-ját, Tietolipas 13), amelynek nemcsak a Wörter und Sachen-problémáknak a megoldása során, és nemcsak azon ritka alkalmakkor vehetjük hasznát, amikor zürjénből fordítunk népköltészetet és szépirodalmat magyarra, hanem akkor is, amikor oroszról, ugyanis az itt ábrázolt tárgyak neve rendszerint fordítás nélkül marad benne az oroszra fordított zürjén műben is (l. pl. G. Juskov: Kutatóút. SzovjIr. 1985/6 : 64—105).

A második tanulmány a zürjének hajdan szinte egyetlen létformáját, a vadászéletet ismerteti (Komi vadászok; Коми охотники, 57—92). A szerző, Ny. D. Konakov elsősorban saját kutatásai alapján, magabiztosan és élvezetesen részletezi a zürjén vadászélet jellegzetességeit, pl. a vadász társadalom szerveződését, a vadászserkölcsöt, a vadászattal kapcsolatos hiedelmeket, a gyerekek vadásszá nevelésének menetét. Néhány vadászéletre nevelő mondókát két nyelven is olvashatunk benne.

A harmadik tanulmány szerzője a régész K. Sz. Koroljov. Ebben a régészet iránt vonzalmat ébresztő, esszéisztikus, helyenként pedig élménybeszámolóhoz hasonlító, egyenletlen stílusú, vegyes műfajú írásában a Középső Vicsegda menti komik őstörténetével, történetével foglalkozik (A komik ősei a Középső Vicsegda mentén, Предки коми на Средней Вьчегде 93—134) — első ízben foglalva össze a magyközönségnek is érthető módon mindazokat a régészeti eredményeket, amelyeket az 1970-es évektől kezdve ennek a korábban nem kutatott területnek az „ásása” során értek el — az ő irányításával. Ez a könyvnek a legtöbb újat mondó része, és nyelvészeti szempontból az teszi említésre méltóvá, hogy itt olvashatjuk régészeti igazolását annak az egykori keleti ózürjén nyelvjárásról (восточный древнепермский говор) szóló feltételezésnek, amellyel pusztán nyelvi tényekre hivatkozva V. I. Litkin állt elő az 50-es években, és amelyet V. A. Ljasev az 1980-as turkui kongresszuson éppen Koroljov friss régészeti eredményeire hivatkozva fejtegetett (Диалектное членение древнекоми языка. Научные доклады КФ ИЯЛИ 60. 1980).

A 70-es évekig úgy vélték, hogy a Vim és az Alsó-Vicsegda mentén alakult ki a komi-zürjén etnikum. A 16. századi források szerint a Vicsegda „körülölelte az egész permi földet”, de csak most sikerült bizonyítani, hogy a Vicsegda kérdéses, több mint 800 km-es szakasza mentén már a 11—12. században is sajátos kultúrájú, kétségbevonhatatlanul ózürjén népesség lakott. A kérdéses Vicsegda-szakasz azonban permi-ugor szempontból sem közömbös, mivel a térképészeti adatok, pl. Vitsen térképe szerint (1663) a Felső Vicsegda mentén és attól „lejjebb” „Vahulicz” vagyis „vogulicsi” éltek. A szerző érzékletesen írja le az egymásnak ellentmondó forrásokat, nem hagyva kétséget afelől, hogy e terület további kutatása mennyire fontos mind a régészet, a történelem, mind a nyelvészet szempontjából.

Egészében véve a könyv valóra váltja a szerkesztői előszóban körvonalazott reményeket: bizonyos, hogy olvasója sokat tanul és nem marad közömbös a komi föld és nép iránt.

SZÍJ ENIKÓ

Лексикология современных мордовских языков. Учебное пособие. Под редакцией профессора Д. В. Цыганкина

Саранск 1983. 294 + [2] l.

1. A tallinni finnugor kongresszus alkalmából készített Финно-угроведение в Мордовской АССР c. kiadványban (Szaranszk 1970. 77 l.) I. Sz. Buzakov a mordvin nyelvtudomány eredményeit a kezdetektől 1970-ig foglalta össze (Языкознание: 3—21). Az

alábbiakban az azóta eltelt másfél évtized alatt végzett mordvin nyelvészeti munkálatokról adok rövid tájékoztatást.¹

Az egyetemi és a főiskolai oktatás számára készült szaranszki tankönyvekről, jegyzetekről kell mindenekelőtt beszámolnom. Közülük a legfontosabb az új mordvin leíró nyelvtan (Грамматика мордовских языков... Szerk. Д. В. Цыганкин. 1980. 430 l.), amely az 1962-ben megjelent grammatika korszerűsített változata, valamint a mordvin szókészlet — címben jelzett — modern szintézise. A mordvin szakos hallgatók képzése és a tudományos kutatás szempontjából egyaránt hasznos szófaj- és szótárak (erza-mordvin: 1977-ben, moksa-mordvin: 1982-ben; ismertetésüket l. a 316–321. lapon), valamint részlettanulmányok is napvilágot láttak (pl. Д. В. Цыганкин: Фонетика эрзянских диалектов. 1979. 111 l.; уő.: Грамматические категории имени существительного в диалектах эрзя-мордовского языка (определенности — неопределенности и притяжательности). 1978. 69 l.; уő.: Словообразование в мордовских языках. 1981. 80 l.; В. М. Имярекова: Определительные словосочетания в мордовских языках. 1984. 82 l.; stb.). A jegyzetek között korszerű gyakorlófüzeteket is találunk (vő. pl. К. И. Ананьина: Задания к практическим занятиям по мокшанской диалектологии. Фонетика. 1983. 36 l.). A különböző egyetemi kiadványok, főleg a módszertani jellegűek gyakran mordvin nyelvűek (vő. pl. Н. А. Беззубова, М. Д. Имайкина: Эрзяны кельень фонетика. [Gyakorlatok.] 1984. 35 l.; К. И. Ананьина, Т. И. Ломакина: Мокшень кялень практикум. 1985. 86 l.; В. М. Имярекова (szerk.): Мокшень кялень морфологиять коряс практикум... 1985. 94 l.; stb.). A nem-mordvin szakosok számára is közzétettek a hallgatók anyanyelvét tömören összefoglaló jegyzeteket (vő. pl. М. П. Трошева: Учебное пособие и программа по мокша-мордовскому языку для студентов иностранного факультета... 1973. 21 l.). Említést érdemel még a kisiskolásoknak erza-mordvinul írt, rendkívül szemléletes és sokszínű, játékos anyanyelvi „rejtvénykönyv” (Д. В. Цыганкин: Занимательной грамматика... 1974. 94 l.).

Az elsősorban a kutatás céljait szolgáló mordvin nyelvészeti kiadványok rendszerint sorozatok részeként jelennek meg Szaranszkban. A 40-es évektől az 50-es évek második feléig publikált Записки с. sorozatot a Труды váltotta föl; ez utóbbinak egyes számai — tartalmuknak megfelelően — különféle címeket viselnek (pl. Вопросы мордовского языкознания. Выпуск 42. 1972. 329 l., выпуск 49. 1975. 110 l.; Вопросы синтаксиса мордовских языков. Выпуск 46 часть II. 1973. 102 l.; Проблемы межязыкового контактирования. Выпуск 61, серия лингвистическая. 1981. 148 l.; Проблемы грамматического строя мордовских языков. Выпуск 77, серия лингвистическая 1984. 198 l.; stb.). A 70-es évek második felétől kezdve új sorozat is jelentkezik: a Финно-угристика а финнугор nyelveket oktató felsőfokú intézmények tanárainak, kutatóinak tudományos orgánuma (alcíme: Межвузовский тематический сборник научных трудов) — ennek tudomásom szerint eddig három számát adták ki, a harmadikat 1980-ban. Ugyancsak a 70-es évek óta, a Volga-menti köztársaságok fővárosainak egyikében teszik közzé az Ономастика Поволжья с. új névtani sorozatot; ennek Szaranszkban publikált negyedik kötetében (1976. 353 l.) mintegy húsz tanulmány foglalkozik különböző mordvin onomasztikai kérdésekkel. Itt kell megemlítenem egy 1963-ban indult és 1978-ban lezárult sorozatot is, amely egyaránt nyelvészeti és néprajzi vonatkozású: napvilágot látott az Устно-поэтическое творчество мордовского народа с. nyolckötetes kiadvány utolsó kötete (Том восьмой. Детский фольклор. 1978. 297 l.). Végül figyelmet érdemel, hogy a helsinki Apuneuvoja/Hilfsmittel-sorozat 8. számaként erza-mordvin tankönyvet adtak ki (M. V. Mosin—N. S. Bajuskin: Ersámordvin oppikirja. 1983. 188 l.). Emlékeztetőül: H. Paasonen mordvin kresztomátiája (MdChr.; 1909, 1953²) ugyanennek a sorozatnak 4. kötete.

Önálló műként elsősorban szótárak jelentek meg Szaranszkban (vő. pl. P. С. Ширманкина: Фразеологический словарь мордовских языков. 1973. 221 l.; И. П. Инжеватов: Топонимический словарь. 1980. 222 l.; Р. Н. Бузакова: Словарь синонимов эрзянского языка. 1982. 191 l.; stb.). — Közismerten kiemelkedő munkát végeznek a moszkvai mordvin kollégák: А. Р. Феоктысytov (vő. pl. Русско-мордовский словарь [Дамаскина]... Москва 1971. 370 l.; Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. (Ранний период). Москва 1976. 257 l.; stb.), valamint G. I. Jermuskin (vő. pl. Ареальные исследования по восточным финно-угорским языкам (эрзя-мордовский язык). Москва 1984. 140 l.). Itt érdemes megemlíteni, hogy a rejtélyes

¹ Az itt felsorolandó kiadványok többségét a legutóbbi sziktitvarkari finnugor kongresszuson kaptam a mordvin kollégáktól. Mindeztért fogadják ezúton is hálás köszönetemet.

merja nyelv monografikus feldolgozása (O. B. Ткаченко: Мерянский язык. Киев 1985. 206 l.) is beható tanulmányozást, kritikai feldolgozást igényel.

Az 1985-ös sziktiivkari kongresszusra, D. V. Cigankin szerkesztésében közzétett gyűjteményes kötet (Основные тенденции развития финно-угорских языков... Саранск 1985. 151 l.) tíz mordvinisztikai értekezése — tematikájában, szemléletében — egyben az 1970 óta mutatkozó jelentős előrelépést szimbolizálja.

2. A Лексикология современных мордовских языков c. egyetemi jegyzet a mordvin szókészlet valamennyi lényeges kérdését tárgyalja. Az alábbiakban nem föltétlenül a fejezetek sorrendjében, hanem az általam helyesebbnek tartott logikai rendben veszem sorra az egyes témaköröket.

Bevezetésképpen a kötetet szerkesztő D. V. Cigankin a mordvin nyelv jellemző vonásait összegezi (4–22). Az első, kifejezetten lexikológiai témakörű fejezetben M. T. Bibin a mordvin szó helyét vizsgálja meg a nyelv struktúrájában (23–33). R. N. Buzakova jelentésük szempontjából elemzi a mordvin szótípusokat (34–86). Az egy- és több jelentésű szavakat, a homonimákat, szinonimákat és antonimákat részletesen taglaló és tipizáló tanulmány(sorozat) a gyűjteményes munka legjobbjai közé tartozik, s közülük is kiemelkedik a szinonimákkal foglalkozó rész (a szerzőnő fentebb említett szinonimaszótárán kívül l. még a következő monográfiáját: Синонимы в мордовских языках. Саранск 1977. 246 l.). A mordvin szókészlet tagolódásának témakörében N. Sz. Aduskina, K. I. Ananyina, továbbá R. A. Aljoskina és N. Sz. Aljamkin a szavak társadalmi fontosságával kapcsolatban a mordvin aktív és passzív szókészletet, az alap- és peremszókincsét mutatja be, majd a szavak térbeli és társadalmi rétegek szerinti megoszlását (a mordvin tájszókát, illetőleg a csoportnyelvi szavakat és a zsargonokat) ismerteti, valamint az élőnyelvi használathoz viszonyított osztályozás keretében a mordvin archaizmusokat és neologizmusokat tárgyalja (174–192). A mordvin állandó szókapcsolatok specialistája, a — korábban idézett — mordvin frazeológiai szótár szerkesztőnője, R. Sz. Sirmankina írta a frazeológiai szócsoportokat sokoldalúan, mintaszerűen elemző fejezetet (211–237). A mordvin szókészlet stilisztikai rétegződése c. összegezés (193–210) M. A. Kelin és T. M. Tyihonova munkája. Felfogásom szerint ezután lehetett volna sort keríteni a mordvin tulajdonnevek rendszerének a bemutatására; a mordvin helynév-típusok egyébként kitűnő összefoglalása D. V. Cigankin érdeme (161–173). Más anyagrendezés esetén az eddig említett leíró szempontú fejezeteket követhették volna a történeti jellegűek. Ez utóbbiak közül is az Etimológia címet viselő történeti jelentéstani tanulmány — D. V. Cigankin és M. V. Moszin műve (141–160) — kíváncsított volna elméleti bevezetésnek, s csak utána sorakozhattak volna fel a további fejezetek: M. V. Moszin példás rendszerezése a mordvin szókészlet, mindenekelőtt az ősi elemek történetéről (87–100), valamint a mordvin szókincs belső (szóképzés és szóösszetétel útján) és jövevényelemek révén történő gazdagodását gazdag példaanyaggal szemléltető írások (P. Sz. Kudajev, Sz. I. Lipatov, P. G. Matyuskin és M. V. Moszin közösen írt két fejezetét l. 101–140). Figyelmet érdemel, hogy a szóképzésről és a szóösszetételről szóló fejezetet a szerzők nem grammatikai (vö. GrMdJa. [1980] 99–136), hanem történeti lexikológiai szempontok szerint tárgyalják. A gyűjteményes kötetet A. P. Feoktisztovszov nagyszerű fejezete zárja a mordvin lexikográfia történetéről (238–290).

A leíró fejezetekkel kapcsolatban azt tanácsolom a mordvin kollégáknak, hogy a mordvin szókészleti — s emellett a grammatikai — kérdések tárgyalásakor a jövőben az eddiginél nagyobb teret szenteljenek a többi finnugor nyelvre vonatkozó elemzéseknek, tipizálásoknak (a finnek, az észtek és a magyarnak egyaránt hozzáférhető orosz nyelvű leíró nyelvtana is van). Aligha lehet például véletlen, hogy a könyv olvasásakor a mordvinnal számos metaforikus, funkcionális, szemléleti egyezést, hasonló frazeológiai egységet stb. vettem észre a magyarban; vö. világos tekintet (a 40. lapon levő mordvin példához), (asztal)láb (44), (rádió)hullámot) fog (61), két-három (139), szemtől szembe, napról napra, az ördög vigyen el! (220), pusztá kézzel (221), kőszívű (222), a tyúkokkal kel (225), észben tart (233), nem hisz a fülnék/szemének (234) stb.

A történeti fejezetekhez néhány kritikai észrevételt fűzök. Volgai finnugor korról ma már nem szokás beszélni (vö. 5–6, 11, 163 stb.; másutt helyesen finn-volgai kor szerepel: 94–95). Az uráli alapnyelvre visszavezethető szóanyagnak természetesen az uráli, nem pedig a finnugor alapalakját (vö. 90–91) lett volna logikus megadni. Az iráni, illetve a balti jövevényelemeket (102–103) időrendi és egyéb okokból közismerten rétegekre lehet — és kell — osztani. A *fišme* 'lánc' a 102. lapon iráni, a következőn balti eredetű; a *tarvaz* 'sarló' előbb (96) megfejtetlen szó, majd — helyesen — [finnugor kori] indoiráni átvétel (102; mindkét szóról l. Joki: MSFOu. 151: 308, ill. 325). Csak az erza-mordvinhoz viszonyítva lehet helytálló az a megállapítás, amely szerint a moksa-

mordvinba „a kölcsönzések többsége a törökből került” (99), mert abszolút számot tekintve ma a moksában a töröknél sokkal több az orosz jövevényszó. (A mordvin nyelvet ért idegen hatások problematikáját l. Zaicz: NyK 78: 174–176.) A *ponto* 'puh' és a *roz* 'rozs' (9–10, 107) szláv származtatása tarthatatlan (vö. pl. SKES *punta*¹; ESZK *pydžoz*), s pl. a *kapsta* 'káposzta' (107) és a *buka* 'bika' (108) orosz eredeztetése is vitatható (vö. pl. MSFOu. 48: 146; NyK 71: 188). A mordvin lexikográfia történeti áttekintéséből kiharadt a két kis mordvin etimológiai szótár; a könyv végi — egyébként néhány hibája ellenére is kitűnő — bibliográfiai jegyzékbe bekerültek ugyan, de ebben az erza-mordvin szótár egyik társszerzőjének a neve tévesen van megadva (vö. 293). Néhány számunkra kissé mehökkentő kifejezés: „mordvin [nyelvi] ág” (12), az erza és a moksza „közeli rokon nyelvek” (13), a mordvinban sok a „szovjetizmus” (értsd: russzicizmus; vö. 269). Végül: az alapnyelvi mássalhangzók finnugor nyelvekbeli fejlődését szemléltető táblázatokban (157) jó néhány hiba van (vö. pl. OsnFgrJa. 1: 124, 129, 131).

Ahhoz, hogy e lexikográfiai munka egészét kellőképpen értékeljük, egybe kell vetnünk az 1972-ben azonos szerkesztőtől és azonos címmel közzétett előzményével. Az akkori 122 lapos jegyzetnek hat szerzője volt, a mostani két és félszer nagyobb terjedelműnek pedig tizenöt. A Лексикология современных мордовских языков c. műnek terjedelmén kívül tartalma is meggyőzően bizonyítja a mordvin szókészlet rendkívüli gazdagságát. Emellett — tekintetbe véve az 1. pontban ismertetett munkálatokat is — különösen öröndetes a fiatal mordvin nyelvésznemzedék egyre ígéretesebb kibontakozása.

3. Úgy látom, hogy a mordvin nyelvtudomány sokat törlesztett a cikk legelején említett kiadványban, 1970-ben észlelt adósságokból (vö. FgrMdASSR 13, 14, 17, 21). Elsősorban a következő területeken maradtak még tennivalók: 1) a történeti fonológia témakörében (vö. i. m. 21); 2) a köztársaság határain kívüli mordvin nyelvjárások tanulmányozása és a mordvin nyelvjárási atlasz összeállítása terén (vö. i. m. 17, 21); 3) az 1965-ben öt kötetesre tervezett mordvin nyelvjárási szótár kiadásában (vö. M. H. Колядёнков: Словарь мордовских языков... в 5-ти томах. Проспект. Саранск 1965. 82 l.); 4) a mindmáig kiadatlan mordvin szótárak (a 18. század közepéről: Leks-MdJa. 249–251; a 19. század közepéről: 255–257 és 257–258; a 20. század elejéről: 262–266) publikálásában; 5) a történeti mondatlan területén (vö. FgrMdASSR 21). A recenzió 1. pontjában vázolt sokrétű tevékenység alapján e feladatok elvégzése sem lehet illuzórikus.

ZAICZ GÁBOR

D. В. Цыганкин — М. В. Мосин: Эрзянь келень нурькине этимологической словарь. (Школанень пособия)

Мордовской книжной издательствась. Саранск 1977. 120 l.

Az iskolai használatra szánt kis erza-mordvin etimológiai szótár csak nagy késéssel jutott el hozzánk, de bemutatását egy évtized elátlátában is időszerűnek tartjuk.

A szerzők. A szótáráírók egyike D. V. Cigankin professzor, a szaranszki mordvin nyelvészeti intézet vezetője, aki a mordvin nyelvtudomány valamennyi ágában könyvek, tanulmányok sorát jelentette meg. Imponáló életművéből ezúttal csak kettőre utalunk: az ő szerkesztésében jelent meg a modern mordvin leíró nyelvtan (Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология. Саранск 1980. 430 l.) és a mordvin szókészlet legújabb szintézise is (ez utóbbi művet közvetlenül ez előtt az ismeretetés előtt mutatjuk be). A könyv másik szerzője az ugyancsak szaranszki M. V. Moszin, aki tudományos pályafutásának kezdete óta a mordvin szókészlet problematikájával foglalkozik. Az 1971-ben Tartuban megvédett kandidátusi értekezése (Мордовско-эстонские лексические отношения) óta írt számos írása közül a mordvin szókinés ősi elemeiről a közelmúltban megjelent elemzése [Финно-угорская лексика в мордовских и прибалтийско-финских языках. (Семантический анализ). Саранск 1985. 85 l.] érdemel különös figyelmet.

A címszóanyag, a szócikkek felépítése. A néhány lapos bevezető és a rövidítésjegyzék (3–6) a cirill betűrendben megadott szócikkek követik (7–120). M. V. Moszin 1986. március 8-i szíves levélbeli közlése szerint a címszóanyag kiválasztása — hozzátehetjük: leggyakrabban, de nem kizárólag — az Эрзянско-русский словарь (Москва 1949. 268 l.) mordvin anyaga alapján történt.

A kis etimológiai szótár számításaim szerint 902 mordvin címszót tartalmaz. Az erza alakot rendszerint mokska megfelelője követi. A szerzők – úgy látom – 685 mokska-mordvin szót közölnek, eszerint tehát az erza címszavaknak mintegy 76%-a ismeretes a moksában is. Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy az e művet négy évvel követő, kissé terjedelmesebb mokska-mordvin etimológiai szótárban (M. A. Келин, М. В. Мосин, Д. В. Цыганкин: Мокшень кялень нурьхкяня этимологический словарь. Саранск 1981; vö. ismertetésemet követően keresztben László recenzióját) a mokska címszavaknak közel 86%-a – ha jól számolom, 1039 közül 890 szó – mellett áll erza alak, akkor ismét felvetődik az a kérdés, amit 1985-ös sziktivkari kongresszusi előadásommal (vö. NyK 87 [3: 86]: 438–443) kapcsolatban a mordvin kollégáknak fölvettem: ilyen fokú lexikai – és hasonló mértékű grammatikai – egyezés esetén vajon indokolt-e két mordvin nyelvről beszélni. Véleményem szerint semmi esetre sem; s csak sajnálhatjuk, hogy annak idején nem egy irodalmi nyelvet hoztak létre. A szócikkekben egyébként a szerzők is olykor egyes számot használnak a mordvin nyelv megjelölésére: „mokserzañ kel” (éi alatt [113], *kšuman* alatt [47] stb.).

A mordvin szavak jelentését oroszul olvashatjuk. Ezután következik a címszó etimológiájának átlagosan 4–5 soros kifejtése. Az idegen nyelvi szóanyagot a szótár írói erza-mordvinul értelmezik. Példaképpen álljon itt egy szócikk (a szöveget csak magyarul, az adatokat átírva, a szójelentéseket eredeti formájukban adom meg): „*Utomo*, *M utom* 'амбар'. Finnugor eredetű. Megfelelői vannak a finnségi nyelvekben: finn *aitta* 'utomo', észt *ait*, karj. *aitta* 'utomo'.” (109).

Az etimológiai rétegek. A szótári címszavak a régi (erza-)mordvin szókészletet reprezentálják. Feltűnő, hogy a korpusz kétharmada, mintegy 66%-a (593 szó = 65,74%) finnugor eredetű, és a belső szóalkotással, szóteremtéssel létrejött címszavak száma is közel 17% (151 szó = 16,74%; ebből szóképzéssel, összetétellel: 120 szó = 13,30%, onomatopoeitikus: 31 szó = 3,44%). Mivel a szótár ismeretlen eredetű elemeket nem tartalmaz (erre még visszatérek), a szavaknak fennmaradó jó 17%-a jövevényszó (158 szó = 17,51%; ebből indoeurópai 9 szó; indoiráni, iráni 10 szó; balti 3 szó; gót 1 szó [eddig: 23 szó = 2,55%]; török 61 szó = 6,76%; orosz 74 szó = 8,20%). A finnugor rokon nyelvi megfelelők szótári közlése alapján az ősi örökséghez tartozó szavaknak hozzávetőlegesen a fele finnugor korinak, egy-egy negyede finn-permi, illetőleg finn-volgai korinak tekinthető (mint a fentebbi szócikkmintából is látható, a szerzők ez utóbbiakat is gyakran „finnugor szóként” tárgyalják; 1. még alább is). Figyelmet érdemel, hogy a mordvin képzett és összetett szavak töveit, illetőleg alkotó-elemeit is – az esetek túlnyomó többségében (93,33%-ában) – ősi örökségek, s a hang-utánzó-hangfestő szavaknak is szinte kivétel nélkül van – szemléleti, nem etimológiai – párhuzamuk a finnugor nyelvekben. Nagyon meglepő lehet azonban például az a statisztikai összegezés, amely szerint a szótár 82,48%-a eredeti mordvin szót foglal magában. Ezért meg kell jegyeznünk, hogy az említett számok és százalékarányok csak a szótár bemutatását, jellemzését szolgálják, semmiféle következtetésre, összehasonlításra nem alkalmasak. Nem alkalmasak többek között azért, mert 1) kizárólag a rég(ebb)i – e tekintetben sem teljes – mordvin szókészlettel kapcsolatosak, tehát pl. a mai szógyakorissággal egybevetve ezek az arányok rendkívül hamis, torz képet mutatnának; 2) a szófejtések egy része felülvizsgálatra szorul; 3) az alap- és származékszavak, az ősi örökségek és az onomatopoeitikus szavak stb. elkülönítése terén nehézségek adódhatnak; stb.

Néhány kritikai megjegyzés. Könnyű és hálás dolog etimológiai szótárt bírálni – a recenzens nem kíván ennek lehetőségével visszaélni. A most következő reflexiók ezért mindenekelőtt módszertani jellegűek lesznek.

A szerzők láthatólag jól ismerik az etimológiai szakirodalmat, ha a legújabb külföldi munkák (pl. föltehetően az MSzFE 2. kötete) csak késéssel juthattak is el Szaranskba, s a szótárban némelykor ma már csupán tudománytörténeti érdekességű műveket (pl. O. Donner finnugor összehasonlító szótárát; vö. *čopoda* alatt [114]) idéznek is. Forrásjegyzéket a szótár írói sajnos nem közölnek, de a szócikkekben elvételek utánalnak különféle szótárakra (FUV, SKES, ESzK, Paasonen [MdChr], Vasmer, Preobrazsenszkij, Dal' stb.) és – a kérésemre küldött, említett levélbeli tájékoztatás alapján – az MSzFE-t, Sanszkij, Abajev és Szevortjan szófejtő szótárát, valamint a csuvas és a tatár etimológiai szótárt is hasznosították. A szófejtések megítélésében azonban nehézséget okoz, hogy a szócikkekhez semmiféle bibliográfiai utalás nem kapcsolódik.

A címszóanyag kiválasztásának két fő szempontja lehetett: 1) a szótár lehetőleg tartalmazza az ősi (erza-)mordvin szóanyagot, és 2) e szóanyagnak etimológiát is adjon. Minden nyelv szókészletének természetes velejárója, hogy elemeinek egy részét – leggyakrabban legalább 10%-át – nem lehet (megnyugtatóan) magyarázni. E szótár-

ban az ismeretlen eredetű szavak — már említett — hiánya mellett még a bizonytalanságtényező is legfőkébb a „možna šulmams” [„összekapcsolható”; pl. *vašen* (13)], „erävi lovoms” [„vminek tekintendő”; pl. *moro* (60)], ill. — igen ritkán — a „parak etimologičeski šulmavi” [„etimológiailag talán kapcsolatba hozható”; pl. *kotat* (42)] formulára szorítkozik, s párját ritkítja az effajta megállapítás: „ñet sootvetsvijañne lovovit somñitefnojks” [„megfelelő vitatottak”; *čevgel* (112)].

A címszók száma egy esetleges bővített kiadásban gyarapítható más régi szavakkal is, mindenekelőtt a mordvinok *erža* 'erza' és (E) *mokša* 'moksa' önelnevezéseinek fölvetelével. Az e szótárból hiányzó, de a mintának tekintett ERSI-ban meglévő, például *k-* kezdetű szavak között vannak ősi eredetűek, belső keletkezésűek stb., de vannak bizony ismeretlen eredetűek is: *kaka* 'gyermek', *kal* 'fűz(fa)', *kalgams* 'harap', *kargoč* 'sáros', *karmams* 'nekikezd', *kaval* 'súlyom', *kavahams* 'megvendégel', *kažvarč* 'vakond', *kedij* 'tavaszi', *kezeñen* 'ősi', *kirga* 'nyak', *kiska* 'kutya', *kiške* 'test', *kopačams* '(be)burkol', *košt* 'levegő', *kučkorams* '(meg)rüg', *kučoms* 'küld', *kumba* 'szőnyeg', *kunška* 'közép', *kurok* 'gyorsan' stb.

A szótár 20. századi orosz jövevényszavakat csak elvéve közül; vö. *park* (72), *relsa* (86), *teatra* (100). Következetlenség mutatkozik a hét napjainak és a hónapneveknek a tárgyalásában; közülük a szótár csak a *šereda* (90), ill. a *dekabrá* (19), *maj* (55) és a *šentabrá* (90) címszavakat tartalmazza. — Ha egy újabb orosz jövevényszó címszó a szótárban, akkor egy második kiadásban véleményem szerint érdekes és hasznos volna a fogalomnak pl. — régi nyelvi, ill. nyelvjárási — belső keletkezésű nevét is fölvenni vagy megemlíteni (vö. *bolota* [10] ~ *čejadavks* stb.).

A szójelentéssel kapcsolatban többféle probléma is adódott. A címszók orosz jelentése jó néhányszor hiányzik (a *b-* kezdetű szavak között pl. 7 szóé), gyakran ősi szavakra vonatkozóan is (pl. *jutams* [119], *londadoms* [53], *pukšo* [83], *vastoms* [13]), sőt több ízben az egész szócikkben nincs egyetlen jelentés sem (pl. *kajma* [24], *korás* [41], *sokafams* [92]). A homonimák jelentését némelykor — de nem következetesen — mordvinul is olvashatjuk (pl. *kajams*¹⁻² [29]). Teljességgel érthetetlen, hogy az *erza* címszó mellett nem ritkán ott áll a *moksa* jelentésbeli — de nem etimológiai! — megfelelő is; pl. *M drozd* (*tirdaz* a. [105]), *M kandoms* (*vijems* a. [18]), *M lefsk* (*čipaka* a. [110]), *M olga* (*žerda* a. [20]), *M traks* (*skal* a. [92]) stb.

A szótár csak kivételesen említ szamojéd rokon nyelvi megfeleléseket (pl. *oš* [70], *unža* [107], *venč* [16]), uráli korról nem tesz említést. (Az ugor megfelelők sincsenek megadva rendszeresen; a szótárból hiányzó magyar elemekről l. alább.) A „finnugor” terminust — mint említettem — a szerzők rendszerint összefoglaló elnevezésként használják; e megjelölés nem helyesítható, ha az adott szócikkben csak finn-permi vagy finn-volgai etimológiai megfelelők szerepelnek. Például csak alig néhány esetben olvashatunk finn-permi kori szövelemekről; vö. *šov* (21), *kotkudav* (42), *tukša* (54); vö. még: *mirde* (59), *pursuz* (84) stb. Módszertanilag a szerzőknek különösképpen az az eljárása nem megnyugtató, amely szerint olykor egyetlen észrt megfelelés alapján *finnu-gornak* minősítenek egy-egy mordvin címszót (pl. *čeke* [112], *lakams* [47], *uzavtoms* [106] stb-stb.), ha azok egy része valóban uráli vagy finnugor kori örökség lehet is (pl. *jam* [120], *uškiraj* [108] stb.). A szófejtés szempontjából már az gyanús, ha egy *finn-volgainak* tekintett szónak kizárólag — és a szótárban sorozatosan — csak az észtből sikerül etimológiai megfelelőt találni, a finnból és a többi finnségi nyelvből nem. Ha viszont más finnségi megfelelői is vannak pl. a mdE *kšnat* (46), *kuro* (45), *lačo* (49), *tela* (50), *letke* (51), *viadoms* (52) stb. szónak, akkor közülük még legalább egyet, lehetőleg a finnt, föltétlenül és rendszeresen közölni kellene. Nincs viszont szükség effajta negatív megállapításokra: „E szónak [a megadott(ak)on kívül] más finnugor [= rokon] nyelvek szókészletében nincsenek megfelelői” (vö. pl. *nuvšems* [66]). Ennek ugyanis némelykor veszélyes következményei lehetnek; pl. az *orma-nak* [69] finn, az *orto-nak* [67] lapp, a *pujarmo-nak* [85] szamojéd egyeztetése is van. Másfelől viszont pl. a *šejede* (89); vö. finn *sikeä* 'mély'!) és a *sopams* (93) rokonítására az észrt sem alkalmas. Mindenesetre hangsúlyozandó, hogy a legtöbbször helyes az ősi eredetű mordvin címszók etimonja, csak a „finnugornak” nevezett szót a szótárban felsorolt megfelelők alapján, rugalmasan kell értelmezni; ilyenformán valóban finn-volgai kori örökség pl. a *čava* és a *čavoms* (110), a *čovar* (114), a *jažams* (119), a *šleke* (116) stb.

Befejezésül még három apróbb észrevétel. — A lexikográfiai okokból *-ms* igenévképzővel ellátott igei címszók jó részét (pl. *ičems* [23], *karams* [27], *palams* [70] stb.) a szerzők indokolatlanul származékszónak tartják, de vannak ellenpéldák is (pl. *jangams* [120], *meñdams* [58], *urnoms* [108] stb.), különösen a kölcsönszavak esetében. — A jövevényelemek átadó nyelvi alakja nincs mindig megadva, pedig nem érdektelen, hogy pl. a *beñan* (10), *čej* (112) vagy a *žaba* (20) milyen alakban és jelentésben ismeretes a török

nyelvekben. — Számunkra szokatlan a magyar, finn, észt — és más, nem-rokon nyelvi — adatok cirill betűs írásmódja; pl. m. *хадъ* [= *hagy*] (24), *көнһөк* [= *könyök*] (33), finn *lákäxmoä* [= *lákähtyä* '(meg)fullad'] (50), *сюрья* [= *syryä* 'oldal'] (113), *юкку* [= *yksi* '1'] (15), észt *üaps* [= *järv* 'tó'] (117), *рахас* [= *rahvas* 'nép'] (85) stb. Ez az eljárás sok hibához vezet; vö. pl. m. *хачон* [о: *хасон* = *haszon*] (24, 28), *лӧһны* [о: *лӧһу* = *lög*(ni)] (52), *ен* [о: *ён* = *ön*] (96) stb. Helyesebb lett volna mindenütt az eredeti latin betűs alakokat — gyakorlati okokból — transzlitterált cirill változatukkal kiegészítve közölni; pl. így: m. *viz* [eüs] (vö. 15).

A szófejtések rövid értékelése. Az ősi eredetű mordvin szóanyag etimológiai értékelésének megbízhatóságát elsősorban a szótárban felsorolt magyar megfelelőek alapján ellenőriztem. A szótárban összesen 143 magyar szómegfelelést találtam; közülük 111-nek (77,62%) helyes, 32-nek (22,38%) pedig téves a mordvin-illetőleg a szótári mordvin címszóval való — egyeztetése. Ugyanakkor közel húsz mordvin szó lehetséges magyar etimológiai megfelelője nincs megemlítve; vö. az (a 68. lapról hiányzik), *csomó* (97), *far* (82), *fecske* (73), *fog* (73), *fon* (79), *gyalog* (120), *ház* (43), *isz* (118), *íz* (116), *máj* (55), *nyal* (65), *nyíl* (61), *súly* (91), *új* (67), *vele* (18). A szótár téves mordvin — magyar egyeztetéseinek magyar tagjai a következők: *csóka* (110), *ered(et)* (93), *ez* (88), *fogy* (83), *fúr* (80), *hall* (25; hiányzik viszont *kula* a. [44] és *kundams* a. [45]), *hárs* (28; de vö. 41), *hón* (23), *húr* (36, 45), *igaz* (18), *jós* (20), *kör* (37), *köröm* (40), *közel* (23), *lő* (49), *mosolyog* (60), *nyaláb* (63), *nyes* (66), *pezseg* (82), *supdál* (111), *szar* (89), *szeg* (91), *szenny* (112), *szó* (94), *tele* (105), *úszó* (11), *válik* (107; helyesen: 12), *viszont* (13), valamint a rejtélyes „*kedb, kedbec*” (31) és „*аок*” (52). Végül a *peřt* 'ház' (75) nem „*BEHR.*” [= magyar], hanem „*ben.*” [= vepsze] szó (vö. SKES *pirtti* a.).

A modern etimológiai szótárak (MSzFE, TESz, SKES stb.) időközben megjelent mutatóinak segítségével egy újabb kiadásban e hibák, hiányosságok kiküszöbölhetők, s a téves egyeztetések a finn, észt, cseremisiz, zürjén, osztják, magyar szófejtő szótárak alapján könnyen felülbírálnak. Különösképpen felhívom a figyelmet a szótár észt etimológiai adalékainak kritikai újjáértékelésére az új észt etimológiai szótárak (Alo Raun: *Eesti keele etimoloogiline teatnik. Rooma—Toronto 1982*; Julius Mägiste: *Estnisches etymologisches Wörterbuch. I—XII. Helsinki 1982—1983*) figyelembevételével. A szakirodalmi utalások hiányában úgy látom ugyanis, hogy a szótár e téren szolgál a legtöbb újdonsággal, következésképpen ez a talaj a legingoványosabb is egyben.

A szótár jelentősége. A fenti kritikai megjegyzések segítő szándékkal íródtak, mivel tudomásunk szerint a szerzők új iskolai mordvin etimológiai szótár írására készülnek. Emellett mi is úgy tartjuk, hogy az oktatási célokra szánt művek esetében fokozott mértékben van szerepe a bírálóknak (vö. Hajdú: NYK 74: 263). A recenszens kifogásai mindenesetre rendszerint csak részletkérdésekre szorítkoztak. (Itt jegyzem meg: hely hiányában eltekintettem a szótárral kapcsolatos néhány további problémának, például a címszók hangalakjának, az orosz jelentésmegadás kérdéseinek, a két kis mordvin etimológiai szótárban az erza és a moksa szavak viszonyának, arányának stb. taglalásától.)

D. V. Cigankin és M. V. Moszin erza etimológiai szótára az első viszonylag nagy terjedelmű mordvin szófejtő munka; egyetlen számottevő előzménye, H. Paasonen nyelvjárási szójegyzéke (MdChr 58—155) közismerten csak etimológiai utalásokat tartalmaz. Az iskolai szótár a(z erza-)mordvin alapszókincs eredetét tömören, többnyire megbízhatóan és megnyugtatóan közli. Jó néhány új mordvin—észt etimológiáját az azóta napvilágot látott, imént említett két észt szófejtő szótár is megerősíti. A szerzők olykor megadják a nyelvjárási (pl. *eli* [117], *itevt* [23], *kanaskadoms* [26], *kikenädams* [35], *lačo* [49], *lijadoms* [52], *neřgaz* [64], *nevinča* [62], *pakař* [70], *purams* [84], *purks* [84], *tavadoms* [98]), ill. az archaikus (pl. *čando* [111], *ežne* [116], *parma* [72], *tor* [103]) címszavaknak az irodalmi nyelvi formáját is (pl. *pursuz* a. [84], *viřez* a. [18] stb.). Találhatunk a szótárban néhány szaknyelvivé vált nyelvjárási szót is (pl. *kelkš* [31], *pujarmo* [85], *šulo* [97]). A szócikkek a szótár címszavainál valójában sokkal több etimológiát tartalmaznak: a címszóval kapcsolatban gyakran egy sor származékot, összetételt is felsorolnak (pl. *javoms* [119], *keme* [32], *panžoms* [71], *šulmo* [97], *uskoms* [108], *veř* [14] stb.) — mindezeket gyakorlati és terjedelmi okokból jelentés nélkül. Helyeselhető az is, hogy a szótár a biztos ősi örökségek finnugor alapalakját, illetőleg a jövevényszavak esetében az átadó nyelvi szó eredetét is gyakran megadja.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a szerzők e szótárral nemcsak a mordvin etimológia első szintézisét alkották meg, hanem egyben megteremtették, illetve megtermékenyítették a mordvin lexikográfiai szaknyelvet is. Könyvüket ugyanis — mint talán az eddigi fejtegetésekből is kiderült — mordvin anyanyelvükön írták. Várjuk a

mordvin kollégák nagy érdeklődésre számot tartó szótári munkáit: a közeljövőben megjelent új mordvin—orosz szótárakat, a tervbe vett mordvin nyelvjárási szótárt — és egy újabb mordvin (erza + moksa) etimológiai szótárt. Ez utóbbi szövegeinek majdani ismertetésünkben a mostaninál nagyobb teret kívánunk szentelni...

ZAICZ GÁBOR

М. А. Келин — М. В. Мосин — Д. В. Цыганкин: Мокшень кялень нюръхкяня этимологический словарь

Мордовское Книжное Издательство, Саранск 1981. 90 l.

Az olvasó egy moksa mordvin irodalmi nyelven írt kis etimológiai szótárt vehet kézbe. A könyvecske nem kelt meglepetést, mivel 1978-ban már megjelent egy másik kis etimológiai szótár erza irodalmi nyelven (vö. Zaicz: NyK 89: 316—320). A moksa etimológiai szótár nagyrészt erza elődjének fordítása, hiszen a két erza szerző, D. V. Cigankin és M. V. Moszin neve itt is szerepel a címlapon, a moksát a harmadik szerző, M. A. Kelin képviseli.

Az előszó (3—7) szerint a szótárt az anyanyelvi oktatás új igénye hozta létre, az, hogy a hagyományos nyelvtani fejezeteken túl az iskolákban foglalkozni kell a szavak jelentésével, el kell érni, hogy a tanulók stilisztikailag is érzékeljék anyanyelvük szépségét és gazdagságát. Minthogy az új tanterv nagy teret ad a szókinés és jelentés tanításának, a szavak értelmezése és eredete fontos, érdekes tanulnivaló lett. A szótár hangsúlyozza a rokon nyelvek szerepét a szavak ősi szerkezetének és jelentésének történeti bemutatásában. A nyelvjárási eltérések és a jövevényszavak ismerete fényt derít a nyelv és a nép történetére is.

A szótár címszavai a moksa irodalmi alakok, amelyek részei az aktív szókinésnek, s amelyeknek eredetét sikerült tisztázni. Címszóként a főnevek nominativusa, a mellénevek alapfoka, az igéknek az infinitivusa szerepel. A betűrend azonos az irodalmi (= cirill) ábécé rendjével. A moksa címszó után közvetlenül erza megfelelője áll, majd az orosz jelentés. Ezután következnek az esetleges származékok, a rokon nyelvi megfelelők vagy jövevényszó esetén az átadó nyelv szavai. Az idegen nyelvi példák jelentését csak akkor közli — moksául —, ha eltér a címszó jelentésétől. Néha megadja a szótár a rekonstruált alapalakot is. — A 7. lapon található a rövidítések feloldása.

A tulajdonképpeni etimológiai anyag több mint nyolevan lap terjedelmű (8—90). A szótár 1039 címszót és 38 utalást tartalmaz. A moksa szavaknak 85%-a — a szótár tanúsága szerint — megvan az erzában is. Ez figyelemreméltó arány, és érv lehet abban a vitában, hogy külön nyelv-e a moksa és az erza, vagy csak a mordvin nyelv két fő nyelvjárása. Olyan két nyelvváltozatot, amelynek alapszókinése 85%-ban megegyezik, nem célszerű külön nyelvnek venni. Céltudatos nyelvműveléssel talán még most sem volna késő a két irodalmi nyelvet közelíteni egymáshoz.

A címszavak kiválasztásában a bokrosítás elve gazdaságosabbá tette volna a helykihasználást. Főként az egy töről fakadó határozószavakra és névutókra gondolok, de érvényes ez az igei származékokra is. A címszavak kiválasztásában valószínűleg a moksa — orosz szótár (Moszkva 1949) volt az irányadó, mégis több ősi szó elkerülte a szerkesztők figyelmét. Szívesen láttam volna a szótárban a következő szavakat: *ardams* 'fut', *äldä* 'kanca', *äša* 'hüvös', *äštär* 'meddő', *ftala* 'mög', *jan* 'ösvény', *käša* 'kátrány', *kelgams* 'szeret', *lokša* 'ostor', *malŕta* '-val, -vel', *neftams* 'letép', *nä* 'már', *ov*, *ovä* 'vő', *ozandams* 'imádkozik', *päškša* 'tele', *pečkams* 'levág', *pedams* 'fej', *piks* 'kötél', *pilga* 'láb', *povams* 'találkozik', *jut*, *pulä* 'farok', *fišma* 'lánc', *šarda* 'rén', *šärga* 'veresszárnnyú koncér, плотба', *šin* 'ök', *tiŕjams* 'tesz', *uža* 'sarok' stb.; vagy néhány régi jövevényszót: *ruz* 'orosz', *šorma* 'levél, frás; hímzés'. Fel kellett volna venni esetleg a legfontosabb ismeretlen eredetű szavakat is, mint pl. *etža* 'erza', *jakams* 'jár', *javams* 'fűlik', *kat* 'fűzfa', *karmams* 'kezd', *lama* 'sok', *langa* 'felszín', *lädams* 'kaszál', *täŕ* 'patak', *maŕams* 'érez', *mokša* 'moksa', *panda* 'hegy', *sodams* 'tud' stb. Igaz, hogy a szerkesztési elvek ezeket kirekesztik, de néhány közismert szó felvétele eloszlatta volna a tanulóknak azt a téves következtetést, hogy mindazok a szavak, amelyek kimaradtak a szótárból, ismeretlen eredetűek. Egyébként is van az anyagban több olyan szó, amelynek nincs rokon nyelvi megfelelője, csak az erzában van párja, ilyenkor a szótár is használja a *mokšetžän kül* vagy *obšcemordovskäj* minősítést! Nem világos viszont az a minősítés, hogy *(tä) valä mokšän* '(ez) a szó moksa'.

A szócikkek egyébként minősítik az irodalmi nyelvtől eltérő címszót: régies, nyelvjárási, beszélt nyelvi stb.

A szavak eredetének minősítése nagyvonalú, ugyanakkor kategorikus is. Az utóbbi abban nyilvánul meg, hogy a megadott rokon nyelvi megfelelők leggyakrabban „biztosak”, nem találhatók olyan kitételek, mint *talán*, *valószínűleg* stb. Helyenként legalább egy-egy kérdőjellel jelezhetnék volna a szerkesztők kételyeiket. Csak nagyritkán találkozunk vagylagos etimológiákkal. Didaktikai szempontból ez igen veszélyes! Nagyvonalúságon azt értem, hogy az átadó nyelv kérdésében megelégszik pl. azzal, hogy a szó török eredetű vagy indoeurópai, ritkán található pontosabb megjelölés, pl. iráni, balti, bolgár-török stb. Ez természetesen menthető azzal, hogy a szerkesztők nem akartak részletkérdésekbe bocsátkozni. Nem menthető viszont módszertanilag az az eljárás, miszerint „finnugor eredetű” mindazon szavaknak nagy része, amelyeknek legalább egy rokon nyelvben van megfelelőjük. Így egy kategóriába került az a szó is, amelynek csupán az észben van – szerintem legtöbbször bizonytalan vagy kétes – megfelelője, s az is, amely a nyelvhasználat kezdetei óta stabil rokon nyelvi megfelelőkkel rendelkezik a magyarral bezárólag. A szótárban számojéd megfelelő csak elvétve van. A finn-volgai vagy finn-permi kifejezések is csak ritkán fordulnak elő a szóeredet megjelölésében. Célszerű lett volna kitalálni valamilyen áthidaló megoldást, pl. ősi, eredeti, praemordvin stb.

A rokon nyelvi adatoknak cirill betűkkel való átírása nagyfokú bizonytalanságot árul el a szerkesztőknél, s rendkívüli káoszhoz, sőt tévedésekhez vezet. Ne feledjük el, tanulókról van szó! A finn *y* „átírására” négy variációt találtam: *u*, *io*, *y*, *ý*. A következő szó: *yě* a finn *yö* lenne, pedig *ujo*-nak olvasandó, ami persze egészen más a finnben! A *leõhu* betűsorról sem jut az embernek egyhamar eszébe a magyar *lõni*! Ugyanakkor az ész *õõ* 'éjszaka' átírása: *ëë*. Néhol a szótár zárójelben megadja a szót eredeti latin betűs alakban is, talán a magyar, finn, ész és lapp esetében csak az irodalmi nyelvi alakot kellett volna megadni latin betűkkel. — Bizonytalanság jelentkezik a cirill betűs írásbeliséggel rendelkező kisebb finnugor nyelvek példáiban is. Itt megtarthatták volna az irodalmi (mellékjeles) alakot, így nem kellett volna pl. a zürjén *g-t* (irodalmi *õ*) *ë*-vel pótolni. Ebben az esetben táblázatba foglalhatták volna a latin és a mellékjeles cirill betűk hozzávetőleges hangértékét.

Mutatóban álljon itt néhány példa a szótár főbb típushibáiból!

(9) *alu* 'alá': a szöveg itt nem *-*η*-re megy vissza, az erza nyelvjárási -*η* alapján ui, nem lehet automatikusan *-*η*-et rekonstruálni! Vö. még (3) *lov* 'hó', *tov* 'mag', (21) *ingoti* 'előre' stb.

(10) A finnben nem ismerek *ats*-szót.

(13) *val* 'szó' — hiányzik a lapp megfelelő, hasonlóan a (14) *vasñéa* 'első', (19) *iotams* 'elmegy' esetében.

(15) *vela* 'falú' nem egyezhet a finn *väljä* 'bő, széles' szóval, az első szotagi *ä*-nek ui. a moksában is nyílt hangzó felel meg. Ez a hiba sajnos több példában is jelentkezik.

(16) *vij* 'erő' — az észben nem a *võim*, hanem a *vägi* a megfelelője.

(17) *viř* 'erdő' — hangtanilag sem a finn *vaara* 'erdős hegy', sem a *vuori* 'hegy' nem kapcsolható ide, még kevésbé a kettő együtt!

(22) *isak* 'tegnap' — a szónak semmi köze nem lehet pl. a magyar *közel* szóhoz.

(19) *jon* 'oldal' — egyeztetése a finn *ilma* 'levegő' szóval teljesen téves; a *jon* 'ész' sem egyeztethető a finn *julma* 'kegyetlen', a *jot* 'ezelőtt' pedig a finn *juova* 'csik' szóval.

(48) A *molems* 'megy' nem a magyar *menni*, hanem a *mülik* megfelelője.

(49) A *morams* 'énekel' szónak van megfelelője a cseremiszenben.

(79) A *moksa uj* 'agyvelő' szónak nincs az erzában etimológiai megfelelője. Az erza *udem* — noha jól kiegészíti a moksa szót — megfelelőivel együtt nem tartozik ide!

Nincs szándékomban — nem is tudnám e helyen — közölni korrekcióim listáját, amely sajnálatosan hosszúra nyúlna. Úgy tűnik, a szerkesztők nem tudtak hozzájutni az alapvető szakirodalomhoz, amely munkájukban anyag- és módszertani biztonságot, nagyobb pontosságot jelentett volna. A szerzők szándéka mindenesetre dicsérendő. A mordvin nyelvek, anyanyelvük rejtelseinek legavatottabb ismerői, a nagy nyelvjárási leírások és gyűjtések után nyelvük története iránt is érdeklődést tanústanak, és arra törekednek, hogy a mordvin anyanyelvű tanulókat bevezessék a nyelv- és szótörténet kérdéseibe. Ebből a szempontból némileg menthetők a hibák és tévedések. Gondoljon az olvasó arra, hogy a mordvin nyelvészollégák szemléletváltása miatt a kis moksa etimológiai szótár úttörő vállalkozás.

KERESZTES LÁSZLÓ

D. E. Kazancev: Формирование диалектов марийского языка

Еошкар-Ола 1985. 159 l.

D. Je. Kazancev műve értékes és gazdagon dokumentált könyvvel gyarapítja a cseremiszt etnogenézis-kutatást. A munka ugyanis elsősorban a cseremiszt nép kialakulásával foglalkozik a finn-volgai egység felbomlásától egészen a 19. századig, a cseremiszt nép jelenlegi fő csoportjainak kialakulásáig. A szerző azon fáradozik, hogy egyeztesse a régészeti kutatások eredményeit a nyelvészeti kutatásokéval.

Áttekinti a cseremiszt nyelvjáráskutatás történetét, s ez eddig a legalaposabb, legrészletesebb próbálkozás ezen a téren.

A szerző feltételezi egy közös mordvin-cseremiszt korszak létezését. A két nép közös őshazája szerinte a kőrös és a fekete nyárfa elterjedési területén volt, mivel e fákat közös szó jelöli a mordvinban és a cseremisztben (vö. mord. *ukso*, *uks* 'kőrös', cser. *oško* 'fekete nyárfa'). A terület meghatározását Kazancev a szóban forgó fák jelenlegi elterjedése alapján végzi el. A volgai alapnyelv létezését kétségbe vonó véleményeket a szerző nem említi.

A cseremiszt nyelv önálló élete Kazancev szerint az i. e. 5. sz. körül kezdődik. Az időszámításunk kezdete előtti századokban — írja a szerző — a régészet és a folyónevek tanúsága szerint a Vetluga és a Vjatka között, ahol jelenleg a cseremiszt fő lakóterülete van, permi lakosság élt, tehát a cseremiszt itt nem alakulhattak ki.

Az i. sz. 2–3. századtól a 12–13. századig terjedő időszakot a szerző ócseremiszt korszaknak nevezi, s ekkor a Közép-Volga jobb partján volt e nép lakóhelye. A *-kar* végződésű helynevek ezen a területen egykori permi lakosság emlékét őrzik. Ezzel a szubsztrátummal magyarázza a szerző olyan permi szavak meglétét a cseremisztben, amelyek hiányoznak a mordvinból.

A cseremiszt nyelvet e korszakban ért iráni hatást a szerző egy korábbi és egy későbbi periódusra osztja. Az első időszak kölcsönszavait a közép-volgai abasevói régészeti kultúra hordozóinak nyelvéből származtatja, a másodikéit pedig a kosibejevoi kultúrához tartozó szarmatákéból. Az osztályozási kísérlet figyelemre méltó, a felhozott etimológiákat azonban még alaposan meg kell rostálni.

A könyv szerzője határozottan állást foglal azokkal szemben, akik jóval a bolgár-törökök megjelenése előtt, már az i. sz. 1. évezred közepétől erős török hatást tételeznek fel a cseremisztben.

Részletesen foglalkozik a könyv a cseremiszt—bolgár-török kapcsolatokkal. A bolgár-törökök az i. sz. 8. sz. közepén jelennek meg a Volga-vidéken. A szerző nem próbálja meghatározni a bolgár-török hatás kezdetét a cseremiszt nyelvben, csak azt írja, hogy a két nép között a közeledés csak a 13–14. században figyelhető meg.

A 12–13. századtól a 16–17. századig terjedő időszakot nevezi a szerző kései ócseremiszt korszaknak. E korszak elejétől datálja a cseremiszt átköltözését a Volga bal partjára. A Vjatka-vidékre a Kosztroma mentéről telepedtek át. A két tájegység folyónevei között nagy az egybeesés.

Az llety folyó medencéjét a szerző szerint a 14–16. században népesítették be a cseremiszt. Itt alakult ki a volgai nyelvjárás.

A hegyi cseremiszt részleges áttelepedését a Volga bal partjára Kazancev a Moszkvai nagyfejedelemségnek a Kazányi kánsággal vívott háborúi idejére teszi.

Az ún. joskar-olai nyelvjárást beszélő cseremiszt a szerző szerint a Szura mentéről költöztek át a Malaja Koksaga medencéjébe.

Ezzel egyidőben történt a Bolsaja Koksaga mentének elfoglalása, ahonnan később, a 17. században az itteni cseremiszt áttelepült a Pizma folyó vidékére, s így alakult ki a mai északnyugati nyelvjárásterület.

Az így megrajzolt képből nem derül ki világosan a cseremiszt legjelentősebb tömbjének, az ún. morki-szernuri nyelvjárásterület (melynek jelölésére én a központi terminust javaslom) betelepülésének és a nyelvjárás kialakulásának folyamata. Nem látjuk tisztán mivel magyarázhatók a volgai nyelvjárás nyugatias, a joskar-olai és az északnyugati nyelvjárás keleties vonásai.

A könyv utolsó fejezetének címe: A jelenkor (a 18. századtól). Itt tárgyalja a szerző a cseremiszt ért tatár és orosz hatást. Különösen a tatár hatást illetően ez a periodizáció túl kései, s méretei is sokkal jelentősebbek a Kazancev által körvonalazottnál.

A szerző egy nyugati és egy keleti nyelvjárási zónát vesz fel a cseremisztben, s hangtani, alaktani sajátágok alapján jellemzi a két zónát.

Kazancev helyenként vitatható megállapításai ellenére a cseremiszt nyelvtudomány jelentős teljesítményének kell tartani a könyvet.

BERECZKI GÁBOR

Ф. И. Гордеев: Историческое развитие лексики марийского языка

Йошкар-Ола 1985. 144 l.

A mű első fejezetében a szerző módszertani kérdésekkel foglalkozik. Azokat a területeket tekinti át, amelyek kutatása további forrásul szolgálhat az ősi cseremiszi szókincs felderítéséhez. Ilyenek a nyelvemlékek, a földrajzi nevek, a személynevek, a hangutánzó és hangfestő szavak, az állathívogatók, az obszcén szavak, az orosz argó szavai, a gyermeknyelvi szavak, s végül a gyermekjátékok elnevezései.

A szerző egyeztethetőnek tartja az altatódalokban előforduló cser. ny. *ä-ä-ä*, k. *o-o-o* refrént a votják altatódalok *e-e-e* refrénjével, sőt távolabbi rokon nyelvekben is talál hozzájuk megfelelést. A cser. *lo-lo-lo* lóhívogató szerinte összefügg a m. *ló* szóval és obi-ugor megfelelőivel.

Gorgyejev szerint a cseremiszi szókincs finnugor elemei még távolról sincsenek felderítve. Ezek számát legalább 800-ra becsüli. Ez a szám nyilvánvalóan eltúlzott, az én kutatásaim szerint mintegy 490–500 a cseremiszi szókincs finnugor elemeinek száma.

Könyve második fejezetében Gorgyejev a cseremiszi nyelv helyét igyekszik meghatározni a közeli rokon nyelvek között. Egyetért azok véleményével, akik azt tartják, hogy nem létezett volgai alapnyelv. A maga részéről ezt egy 105 szavas kis mordvin mese lexikai elemzésével igyekszik bizonyítani. Egy fél nyomtatott oldalnyi szöveg azonban aligha elégséges megbízható következtetések levonásához.

A szerző nem fogadja el azt az állítást, hogy a mordvin közelebb áll a finn-ségi nyelvekhez, mint a cseremiszi. Ő egy finn-volgai-permi viszonylagos nyelvi egységet tételez fel, amelyből kiválik a volgai-permi tömb, amely később tovább tagolódik. A permi csoportból fejlődnek ki a mai permi nyelvek, a volgaiból a mescser, muroma, merja, mordvin és cseremiszi. A szétválás megindulása ellenére – Gorgyejev szerint – a volgai-permi csoport nyelvi egysége megőrződött az i. e. I. évezred végéig, mivel csak így érthető, hogy a cseremiszek közé az i. sz. első századokban beolvadt azelinoiak (a mai votjakok ősei) nem hagytak semmilyen nyomot a cseremiszi nyelv szókincsében, hang- és alaktanában.

Ezt az általános feltevéstől gyökeresen eltérő elméletet a szerző mással nem bizonyítja. A cseremiszi szókincset ért permi hatás kimutatására irányuló kutatásokat nem veszi figyelembe.

A könyv utolsó fejezetét a szerző a finn-volgai-permi (a hagyományos finn-permi helyett használt terminus) nyelveket ért indoiráni, iráni és kései szarmata hatás vizsgálatának szenteli. Mindenképpen dicséretes az a szándéka, hogy kronológiai rendet akar teremteni a szóban forgó jövevényszavak tömkelegében. Azzal azonban, hogy azokat a jövevényszavakat is tárgyalja, amelyek csak a permi nyelvekben vagy csak a mordvinban vannak meg, olyan feladat elvégzését vállalja, amely nem szerepel a célkitűzésében. Elméleti hibát követ el, mikor a cser. *šur* 'szarv' típusú szavakat indoiráni kölcsönzésnek veszi. A finnugor alapnyelv szintjén ezek valóban azok voltak, de a cseremiszi számára már ugyanolyan finnugor szavak, mint a *küt* 'kéz' szó.

A szerzőnek az általa kései szarmatának nevezett kölcsönzésekkel kellett volna összpontosítania a figyelmét, mivel ezeket a cseremiszi önálló élete során kölcsönözte, s ennél fogva a szerző feladatköréhez tartozik a vizsgálatuk. Igaz, Gorgyejev ebből a korszakból sorolja fel a legtöbb etimológiát, de a hangtani megfelelések önkényes kezelése, a rekonstruált alakok kívánt irányba való manipulálása és a jelentésbeli eltérések elhanyagolása miatt csupán egyetlen etimológiát (a cser. *čonga*, mord. *čonga* 'domb' ~ orosz *čong* 'csúcs' szót) tartok elfogadhatónak a felsorolt 19 új szómagyarázat közül. A szerző etimológiai módszeréről mondottak egyébként az egész könyvre érvényesek. Bemutatására idézek két példát:

A 18–19. századi kéziratos cseremiszi szójegyzékekben *lumuz*, *lumzo* alakban szerepel a 'coboly' neve, amely a mai nyelvből kiveszett. A szerző egy közcs. **lumozo* alakot rekonstruál. A szó szerinte két komponensből áll: 1. *lum* 'hó' (~ fi. *lumi*); 2. **ozo* kis, bolyhos szőrű ragadozó (~ észt *nugis* 'nyuszt').

A szerző önkényesen szóösszetételt tesz fel, pedig a *lumuz* alak végződése képzőként is jól magyarázható. Analógiás eset a (Beke) P B BJ BJp. MK *kurnuz*, M *kurnuz* 'holló' (~ fi. *kaarne*). Az **ozo* szó, mint a csillag is jelzi, nem létezik a cseremiszi nyelvben, a szerző találta ki mind a hangalakját, mind a jelentését, s az ur. *nukše* alakra vezeti vissza. Veláris hangrendű szavakban a szókezdő ur. **n* folytatása a cseremiszi *n*, a többeli *kš* hangkapcsolat pedig *kš*.

A sötétbarna színű coboly kapcsolatba hozatala egy 'hó' jelentésű szóval megalapozatlan.

A cser. KH *jembal* 'gyalu', mord. E *embei* 'simitógyalu' szavakat, melyeket én korábban egybevettem (l. ALH 24: 81), Gorgyejev az or. nyj. *джембель* 'плетенная корзина (в языке уральских русских)' szó kölcsönzésének tartja, amely a kirk. *джембель* 'сумка', *зембил*, *замбил* 'носилки для переноски тяжестей' szavakra megy vissza. A szerző szerint a volgai nyelvekben a következő jelentésfejlődés ment végbe: teherhordásra szolgáló saroglya > kosár > táska > gyalu.

Gorgyejev a volgai és a permi nyelvek különböző iráni és balti jövevényszavai tárgyalásának 50 oldalát szentel. A cseremisiz önálló életében kölcsönzött, elfogadható etimológiájú idetartozó szavak száma egyelőre kb. 10. A cseremisiz török kölcsönszavainak száma ennek több mint kétszázszorosa. Az ismertetett műben ezek tárgyalására 28 sor, az orosz kölcsönzésekre pedig alig több mint egy oldal jut.

Nem kétséges, hogy a finnugor nyelvek történetének különböző fázisaiban nagyon lényeges tényező volt az iráni hatás, de a jövevényszavak csekély számából ítélve a cseremisiz önálló életében nem volt különösebben jelentős. Gorgyejev könyvében ezt aránytalanul eltúlozza.

A szövegben idézett művek rövidítésének feloldását gyakran nem adja meg a szerző a könyv végén, s a legtöbb esetben éppen a számunkra kevésbé ismert nem finnugor szakkönyvek esnek ebbe a kategóriába. Ötven-hatvan ilyen esetre figyeltem föl, de a pontos szám ennél jóval nagyobb.

Összefoglalásképpen annyit mondhatok el Gorgyejev könyvéről, hogy a szerző széleskörű anyagismerete ellenére módszerének erősen kifogásolható volta miatt a mű nem jelent előrelépést szaktudományunk területén.

BERECZKI GÁBOR

Sámuel Gyarmathi: Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin

Translated, annotated, and introduced by Victor E. Hanzeli. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science I. Amsterdam classics in linguistic Volume 15. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 1983. LX × 327 l.

Gyarmathi Sámuel *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* c. műve 1799-ben jelent meg Göttingában. A nehezen hozzáférhető mű hasonmását majd 170 év múlva, 1968-ban tették közzé. A latin nyelvű eredeti szöveg ma már nemcsak a diákok nagy részének elérhetetlen (nyelvi nehézségek miatt), hanem a kutatók egy részének is. Így egyáltalán nem végzett felesleges munkát Victor E. Hanzeli, amikor a mai világ „latinjára”, angolra fordította Gyarmathi munkáját. A mű egy rangos sorozatban, az Amsterdami nyelvelméleti és nyelvtörténeti tanulmányokban látott napvilágot 1983-ban.

A kiadvány első része (V–XLI) Gyarmathival és magával a kötettel kapcsolatos. A tartalomjegyzék (V), Gyarmathi egyetlen, ifjúkorából fennmaradt portréja (VI) és a fordító előszava (VII–IX) után egy bevezető tanulmányt olvashatunk Gyarmathi és AFFINITAS-a címmel (Gyarmathi and his AFFINITAS, XI–XXXII, jegyzetek XXXIII–XLI), szintén a fordító tollából.

V. E. Hanzeli jól ismeri a felvilágosodás korának nemzetközi irodalmát, s jól tájékozott az erre és Gyarmathira vonatkozó magyar szakirodalomban is. Gyarmathi életútjának ismertetésekor — úgy tűnik — főként M. Nagy Ottó, Zsirai Miklós, Szabó T. Attila és Gulya János tanulmányaira támaszkodik. Nem kiszakítva tárgyalja Gyarmathi életét, hanem a felvilágosodás kori és az azt követő európai s erdélyi kultúrába és történelembe ágyazottan. Alapinformációkat ad Erdély akkori státusát illetően. A helynevek-nél a román alakot közli elsőként, de megadja (zárójelben) a magyar megfelelőjüket is, pl. *Zalău* (*Zilah*), *Avud* (*Nagyenyed*) stb. Figyelme kiterjed Gyarmathi egész munkásságára, orvosi-nevelői, ásványtani tevékenységére, s nyelvészeti munkásságának minden lényeges pontjára. A „grammaire raisonnée” szellemében írott Okoskodva tanító magyar nyelvmesterből Hanzeli főként a „syntax naturalis” részt méltatja, az első rendszeres magyar mondattant, melyben Gyarmathi olyan jelenségeket, törvényszerűségeket is felfedez, melyet manapság pl. az S → NP – VP és VP → V (NP) (Adv.) képlettel szokás kifejezni.

Az Affinitas jelentőségét Hanzeli abban látja, hogy Gyarmathi összefogja korának a finnugor nyelvekről rendelkezésre álló adatait, rendszerezi őket, s majd minden finnugor nyelvről szól (a csuvaszt is — tévesen — közéjük számítja). A munka másik értéke a címé-

ben már benne rejlik: *grammaticae demonstrata*, vagyis Gyarmathi nem annyira a korában szokásosabb szóhasonlításokra alapítja munkáját, hanem az egyes nyelvek rendszerét vizsgálja. Hanzelitől képet kapunk arról is, hogyan jutott el Gyarmathi (s milyen messziről) addig a felismerésig, hogy a magyar finnugor nyelv. Az etimológiai szótárnak különösen a székeley dialektusra vonatkozó függelékes anyagát méltatja Hanzeli.

A kötet „valódi” része, az Affinitas, az eredeti címlapjával és angol fordításával kezdődik (XLIII–XLIV), majd ezt egy I. Pál cárhoz intézett levél követi (XLV–XLVIII), melyet Gyarmathi a mű elkészülte után írhatott, s valószínűleg annak reményében, hogy a cár lehetővé teszi számára a helyszíni kutatásokat. Az előszó, a tartalomjegyzék és egy orosz–magyar ortográfiai jegyzék után (XLIX–LX) az Affinitas I. része, a magyar–finn–lapp nyelv összehasonlítása következik (1–95). A II. rész észt–magyar anyagát (97–138) követi az egyéb finnugor nyelvekre vonatkozó anyag a III. részben (139–173). Az I. függelék (175–192) egy tatár–magyar szójegyzéket tartalmaz, a II. függelékben (193–306) egy etimológiai szótár alapjai rejteznek – természetesen rengeteg hibás összevetéssel. Külön figyelmet érdemel a II. függelék (307–309), mely Schlözer Gyarmathihoz írott levelét (vagy két levél összeolvasztását) tartalmazza. A közlés azért lényeges, mert ez a levél nincs benne minden egyes kötetben (a hasonmás kötetben sincs), nyilván utólag tetette bele Gyarmathi a még meglevő példányokba. Hanzeli a reprint mellett használt eredeti Affinitas-köteteket is, köztük Gyarmathi saját példányát, melyet a zilahi líceum őriz. Így a kötet tartalmazza Gyarmathi bizonyos korrigálásait, margójegyzeteit is. A lapszámozás nem egyezik meg az eredetivel, de []-ben, a lapok oldalán az eredeti számozást is fellelhetjük. A jegyzetek (311–316) együtt tartalmazzák Gyarmathi lábjegyzeteit, bizonyos margójegyzeteit és a fordító megjegyzéseit, ez utóbbit szintén []-ben. Hanzeli igyekezett kiküszöbölni az eredetiben található nyomdahiányokat, sajnos azonban a fordításban is fellelhető néhány, különösen az ékezetek tekintetében.

A kötetet részletes szakirodalom (317–324) és névindex egészíti ki (325–327).

A fordítás milyenségét nem kívánom elemezni, hiszen ahhoz meglehetősen kellene ismerni mindkét nyelvet, s nem megyek bele Gyarmathi műveinek értékelésébe sem, hiszen erről több avatott munka is olvasható.

Értékelésül csak ennyit: nem ártana néhány régi tudásunk művét (akár Gyarmathiét is) magyar nyelven látni, bár annak is örülnünk kell, ha ezek közül egy legalább (vagy: végre!) egy mai világnyelven olvasható.

KOVÁCS MAGDOLNA

Dialectologia Uralica

Materialien des ersten Internationalen Symposions zur Dialektologie der uralischen Sprachen 4.—7. September 1984 in Hamburg

Herausgegeben von Wolfgang Veenker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 20

In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1985. X + 330 l. + ábrák

Az 1980-as turkui finnugor kongresszuson határozták el a szakemberek dialektológiai szimpozionok rendezését. Az uráli nyelvi anyagok felhalmozódása és a kutatások fejlődése tette lehetővé (sőt, kívánta meg) a dialektológia fejlődését/fejlesztését. Szükséggé vált az uráli nyelvek egységes dialektológiai leírása, illetőleg az ezt lehetővé tevő elméleti alapok kidolgozása. Az első ilyen kísérlet – bár korábbra tervezték – az 1984. szept. 4–7. között Hamburgban megrendezett dialektológiai szimpozion volt. Az előadásokat összefoglaló *Dialectologica Uralica* című kötet (ismertetésünk tárgya) példás gyorsasággal jelent meg: a VI. finnugor kongresszus idején már kézbe vehették az érdeklődők.

Mindez nyilván – az anyagi fedezetet biztosító szervek mellett – főként a szerkesztő, Wolfgang Veenker érdeme, kinek előszavából (V–VI) azt is megtudjuk, hogy a kötetben néhány olyan fontos előadás is szerepel, melyeknek szerzői személyesen nem tudtak részt venni a szimpozionon.

Az előadások szövege egységesen német nyelvű, ez a tartalomjegyzékből (VII–X) is kiderül.

A 300 oldalnyi szöveg logikailag – az előadások jellegének megfelelően – két részre osztható: az első részben az általánosabb, elméleti jellegű előadások találhatók (16–22), a másodikban pedig (67–316) az egyes nyelvekre, illetőleg nyelvcsoporthoz kapcsolódóak. E gazdag anyagot lehetetlen lenne néhány oldalban érdemben ismertetni,

ezért csak az általánosabb jellegű részt ismertetem bővebben, a második rész egy-egy előadását csak néhány mondattal vázolom. Kivételt egy nyelvvel, a lappal teszek, hogy bepillantassunk a közvetlen elemző módszerek egyikébe is.

Az általánosabb jellegű első rész is két alfejezetre tagolódik: négy előadás elméleti jellegű, három pedig dialektológiai leírási modell-javaslatokat tartalmaz.

A kötet első cikke, a szimpozion nyitóelőadása, Hajdú Péteré (Der Begriff des Dialekts in den uralischen Sprachen. 1–15). Hajdú Péter egy rövidebb filozófiai bevezető után az általános nyelvészet oldaláról közelíti meg az urali dialektológia problémáját, sorra veszi a nyelvtörténetben, illetőleg a dialektológiában eddig szokásos módszereket. A különböző dialektológiai fogalmak közül a dialektus (*Dialekt*) fogalmával operál, s a nyelv (*Sprache*) és a dialektus elkülönítésének lehetőségét vizsgálja. Az a felfogás, mely szerint a dialektus az irodalmi vagy a köznyelv helyi változata, nem alkalmazható a finnugor nyelvek mindegyikére (vö. irodalmi vagy köznyelvi normával nem rendelkező nyelvek).

A dialektust felfoghatjuk mint nyelvvariánst, de az individuális beszédet nem szabad összetéveszteni a dialektussal (vö. Martinet, Sapir kutatásai). Nyelven kívüli szempontok (kultúra, vallás, államhatár) szintén közrejátszhatnak a nyelv és a dialektus elválasztódásához/elválasztásához.

Hockett „idiolektus”-okra (*Idiolekt, idiolect*) alapuló meghatározásában fontos szerepet játszik a megértés mozzanata. Az indián nyelveket ún. „L-complex” segítségével vizsgálta: az „L-complex” pontjai egy-egy „idiolektus”-t képviselnek, s ha pl. a 1–10. pontot folyamatos vonallal össze tudjuk kötni, akkor az „L-complex” ezen tagjai egy nyelvhez tartoznak. Ez nem jelenti azt, hogy pl. az 1. ponthoz tartozó beszélő tökéletesen megérti a 10. ponthoz tartozót, de ún. átmeneti dialektusok segítségével a kommunikáció zavartalan lehet. A nyelv és dialektus elkülönítésénél Hajdú Péter alkalmazhatónak tartja ezt a módszert az urali nyelvekre is: ha a különböző idiolektusok szókinése, grammatikai szerkezete, morfológiai elemei kb. 80%-a azonos, s közöttük „L-complex” áll fenn, akkor egy nyelvről van szó. A történeti mozzanatokat természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Az urali dialektológia területén Hajdú Péter két módszert lát lehetségesnek:

1. A nehézségek ellenére megpróbálni analízálni a meglevő anyagokat (milyen korúak, adatközlők szerint, milyen társadalmi szituációban gyűjtötték stb.), valamint új források felhasználásával kiegészíteni őket.
2. Egy nemzetközi adatbank létrehozása, illetőleg egy ezt megvalósító intézmény életre hívása, ahol minden nyelvvariánst fel lehetne térképezni.

Boris A. Serebrennikov (Über die Verbesserung der Dialektbeschreibung der finnougri-schen Sprachen. 17–20) az eddigi dialektológiai kutatások folyatékosságára hívja fel a figyelmet. Szerinte eddig tervszerűtlen, spontán kutatások folytak, különböző vizsgálati módszerrel, hiányzott az egységes átirás, a gyűjtők néha saját magántulajdonuknak tekintették a gyűjtött anyagot stb. A kutatások javítását a következőkben látja Serebrennikov:

1. A dialektikus kiválasztása kritériumainak tökéletesítése. Ennek realizálásához ún. orientáló táblázatokra lenne szükség, az egyes területek nyelvjárásait minden szempontból fel kellene térképezni.
2. A dialektológiai leírás javítása, kielégítő, precíz kritériumok megállapítása. Az egyes kutatóintézetekben legyenek kutatási térképek, amelyeken a feladatokat kijelölik. Legyen egységes vizsgálati módszer (szerinte a strukturalista és generatív módszer erre alkalmatlan, csak a hagyományos a célravezető). Fonematikus elvű, egységes transzkripciójú monográfiák szükségeseek. A hangtan területén az összes hang részletes leírására kell törekedni, a morfológiában az igeragozásnak van vezető szerepe, a szintaxisban pedig az egyszerű mondat típusainak leírása, valamint a mellékmondatok vizsgálata a legfontosabb.

Serebrennikov szintén javasolja a nyelvi anyagok koncentrálását, pl. egy archívumot létrehozó intézmény keretében.

Fazekas Tibor (Sprachen in Gemeinschaften – Zur Berücksichtigung sozialer Komponenten bei der Variantenforschung in der Uralistik. 21–27) a romanisztikai, germanisztikai, szlavisztikai kutatások szintjét és módszereit tartja követésre érdemesnek az uralisztikában is. Egy olyan nemzetközi szakszerv létesítését szorgalmazza ő is, amely összefogná az adatokat. A már rendelkezésre álló adatok is megkívánnák ezt, de ahhoz, hogy a különböző országokban egységesen tudjanak dolgozni a kutatók, az elméleti alapokat is egységesen kell kidolgozni, s a terminológiát is egységesíteni kell.

Fazekas Tibor írásának másik sarkköve: a nyelv általános ugyan, de az emberi közösségekben mint variáns létezik. Besorolása, dinamikája ezért csak a társadalmi-szociális faktorok figyelembe vételével érthető meg. Ennek az uralisztikában eddig kis szerep jutott.

Sirkka Saarinen (Die Beschreibung von Dialekten mit Hilfe des Computers. 29—31) a turkui egyetemen folyó számítógépes dialektológiai kutatás eredményeit ismerteti. A turkui egyetemen 1974 és 1980 között 235 ezer mordvin szövegcsót vizsgáltak meg 220 különböző aspektus szerint, a volgai nyelvekre vonatkozó program keretében. Minden szót morfémákra bontottak, s minden morfológiai elem egy meghatározott kódot kapott, s ezt betáplálták számítógépbe. A visszahívás egy meghatározott morfológiai elemre vagy több elem kombinációjára vonatkozhatott. Néhány szöveget szintaktikailag is elemezték. „Melléktermékként” szövegcsótárakat, konkordanciákat, fordított szójegyzékeket tudtak produkálni. Ilyen esetben a számítógép adatbank szerepét töltötte be.

A helsinki egyetemen folyó (a finn nyelvre vonatkozó) „two-level morphology” programot Turkuban a cseremisze próbálták alkalmazni, de nehézséget okozott a főnevek és igék, sőt részben a Px-ek és Vx-ek homonímiája.

A számítógépet eddig főként hangtani kutatásokra használták fel, mert kevés előkészületet kívánt, s gyors eredményt hozott.

Dialektológiai leírási modelleket Wolfgang Veenker és Pusztay János ad. Wolfgang Veenker fonológiai és morfológiai modelljét szerves egységnek tekinti, ezért a kettőt egymás után ismertetem, bár Pusztay János tanulmánya közéjük ékelődik.

Veenker fonológiai leírási modelljét (Vorschlag für ein phonologisches Beschreibungsmodell der uralischen Sprachen und Dialekte. 33—47) több uráli és a balti-finn nyelveket környező nyelveken is kipróbálta, s javaslatát ennek alapján teszi meg. A fonológiai modell alapja (a hagyományoknak megfelelően) a vokalizmus és a konsonantizmus.

A vokalizmuson belül megkülönböztet egyszerű magánhangzót és diftongust (ez utóbbit x-szel jelöli). Fonológiai szempontból hat kategóriát tart fontosnak: nyelvállás, nyílásfok, ajakkerekítés, artikulációs helyzet, az artikuláció formája (orális, illabiális, labiális, nazális), kvantitás. E kategóriákat betűvel jelöli A-tól F-ig, az A a vokalizmusnál jelöletlen (a konsonantizmusnál játszik szerepet). A kategóriákon belüli különbségeket pedig numerikusan adja meg. Pl. D-1 orális, illabiális; D-7 nazális, labiális hang.

A konsonantizmusnál az artikuláció módja és az aktív és passzív artikulációs szerv játszik szerepet, valamint a zöngés/zöngétlen, illetőleg a palatális/nem palatális korreláció. A betűjeles és numerikus jelölés itt is kombinálódik. Veenker csatolja a vokalizmus és konsonantizmus mátrixát is.

A modell gyakorlati megvilágítására a [t], [tʰ], [d] és [dʰ] fonémák megfelelőit mutatja be Veenker az egyes finnugor nyelvekben.

Ugyanezt az A—F betűjeles + számjeles kombinációt alkalmazza Wolfgang Veenker morfológiai modelljében is (Vorschlag für ein morphologisches Beschreibungsmodell der uralischen Sprachen und Dialekte. 57—66). Hat fő morfológiai kategóriát állapít meg: névszóragozás, névmások, egyéb (számnév...), igeragozás (finitív), igeragozás (infinitív), képzés. A névszóknál pl. a B a ragozás formáját, C a számkategóriát jelöli; igéknél pl. az A jelöli a ragozási formát, az 1—9. ezen belül az affirmatív, negatív stb. kategóriákat.

Pusztay János (Gedanken zu einem einheitlichen morphologischen Beschreibungsmodell der uralischen Dialekte. 49—56) szerint elméleti szinten tisztázni kell a dialektus (*Dialekt*), a nyelvjárás (*Mundart*) stb. fogalmát, gyakorlati okokból pedig egységes terminológiát és rövidítéseket kell alkalmazni.

Morfológiai modellje némileg különbözik Veenkerétől, s decimális rendszerű. Az 1. csoporthoz a fonológia tartozik, a 2. csoporthoz a morfológia. Ezen belül a következő kategóriákat állapítja meg:

- 2.1. Ige
- 2.2. Főnév
- 2.3. Melléknév
- 2.4. Névmás
- 2.5. Határozószó
- 2.6. Névtő
- 2.7. Számnév
- 2.8. Indulatszó

- 2.10. Szóképző szuffixumok.

E kategóriák alkategóriái sorakoznak decimális rendszerben, pl. az igénél:

2.1.0. általános

2.1.1. Vx

2.1.1.1. intranszív, indeterminált ragozás.

Az esetragozásnál Pusztay János külön veszi azokat a nyelveket, amelyek különbséget tesznek a külső és belső helyhatározás esetek között, és azokat, amelyek nem. Az igéken és főneveken kívül a szóképést elemzi még részletesen — a hagyományos beosztás szerint: névszóképzők (denominális, deverbális), igeképzők (denominális, deverbális), s ezek alesetei.

A dialektológiai leírási modellekkel lezárul a kötet általános része, s az egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoporthoz bemutatása következik. A 7 nyelvcsoporthoz 22 cikket közöl a kötet.

A magyar nyelvvel három tanulmány foglalkozik.

Benkő Loránd (Bemerkungen zur Einteilung der ungarischen Mundarten. 67—75) a különböző osztályozási lehetőségek közül (nyelven kívüli kritériumok) a történetiséget emeli ki. Imre Samu könyvéhez (A mai magyar nyelvjárások rendszere) fűzött kiegészítő megjegyzéseiben Benkő Loránd javasolja egy morfológiai, lexikai, szintaktikai alapokon nyugvó atlasz megalkotását is; az izoglossák meghatározásánál a grammatikai és lexikális különbségek figyelembevételét, a nyelvjárási szigetek tipizálását, a fontosabb területi típusok megállapítását. Benkő Loránd a magyarra vonatkozóan csak a nyelvjárás (*Mundart*) kategóriáját használja.

Kiss Jenő (Einige Bemerkungen zur Klassifizierung und Beschreibung der Dialekte des Ungarischen. 77—82) a helyi nyelvjárás (*Ortsmundart*) → nyelvjárás (*Dialekt*) → nyelvjárástípus (*Dialekttyp*) fogalmát használja. Szerinte főként nyelven belüli eszközökkel kell vizsgálni a nyelvjárásokat — a helyi nyelvjárásra építve. Nem elegendő azonban a fonológiai elemzés, szintaktikai vizsgálatokat is kell végezni. Az uráli dialektológiát érintve Kiss Jenő szükségesnek tartja az új terepmunkákat, gyűjtéseket, s a modellek felállításában nagyobb szerepet szán a nyelvjárás működésének (*Funktionieren*).

Molnár József (Aspekte einer historischen Dialektologie am Beispiel des Ungarischen. 83—88) a finnugor dialektológiai kutatások nehézségeire hívja fel a figyelmet (az egyes nyelvekben mások a különbségeket meghatározó tényezők), majd a magyar nyelv történetének lényegesebb pontjait kiemelve a magyar történeti dialektológiában a „kulcsjelenségek” feltárására helyezi a hangsúlyt: fonológiai különbségek, az ortográfia alakulása, a morfológia területén pedig a főnév-, névmás- és igeragozás alakulása.

A balti-finn nyelvekkel foglalkozó négy cikk közül az első átfogja a nyelvcsoporthoz, a többi egy-egy nyelvre szorítkozik.

Tiit-Rein Viitso (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte der ostseefinnischen Sprache. 89—96) a korábbi kutatásoknál teljesebb vizsgálatra törekszik. A dialektológiai osztályozás fő szempontjai: az *e* magánhangzó képviselője, illetőleg a fokváltakozás. Nála megjelenik a fő dialektus (*Hauptdialekt*) kategóriája (amely a mai balti-finn nyelvekkel azonos). A hét balti-finn nyelvet tizenhét dialektusra osztja. Az aunusi és a lúd a karjalai alcsoportjaként szerepel.

Pekka Lehtimäki (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Finnischen. 97—115) szerint a finn dialektusokat a legkorábbi időponttól kezdve két fő csoportra osztották, nyugati és keleti, s ez a felosztás ma is érvényes; a két fő csoporthoz (*Dialekt*) természetesen több kisebb dialektus (*Dialekt*) tartozik. Az osztályozási kritériumok alapját nála is főként a fonológia képezi (*d*, *ts*, *ä*, *ä* realizációja), de morfológiai különbségeket is elemez. A lexikális vizsgálatoknak főként a határterületeken van jelentőségük. A cikket szemléletes térképek egészítik ki.

Pertti Virtaranta (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Karelischen. 117—137) cikke elején számba veszi a karjalaiak lélekszámának alakulását (1835—1939), lakóhelyüket, történelmüket, majd a részben ebből adódó nyelvjárási különbségeket mutatja be. Két fő nyelvjárási csoport van nála: a valódi karjalai és az aunusi, melyeknél a fonológiai különbségek mellett a morfológiaiak is jelentősek (vö. esetragok, 2. partice. akt. stb.). A 12 térkép itt is fontos és szemléletes kiegészítője lenne a cikknek, de sajnos — nyilván nyomdatechnikai okokból — a különbségek több térképen is elmosódnak.

Seppo Suhonen (Wotisch oder Ingrisch? 139—148) a kukkosi nyelvjárás vitatott kérdésében foglal állást. Főként morfológiai szempontok alapján (esetragok, igeformák) arra a következtetésre jut, hogy a kukkosi nyelvjárás jelenleg hasonló az inkerihez, de történetileg a vót nyelvhez sorolandó.

Pekka Sammallahti (Die Definition von Sprachgrenzen in einem Kontinuum von Dialekten: Die lappischen Sprachen und einige Grundfragen der Dialektologie. 149—158)

lapp nyelvjárási felosztása némi eltéréssel megfelel az újabban szokásosnak (vö. a Korhonenét). 7 csoportot különböztet meg (esetleg kilencet): déli, nyugati, északi, inari, kolтта, kildini, teri. A morfológiai és fonológiai izoglosszák azonban nem mindig esnek egybe. Sammallahti végigveszi az egyes csoportok közötti szétválasztó tényezőket és összekötő kapcsolatokat. (A 2–8. térképen ezt ábrázolja is.) Néhány olyan fonológiai és morfológiai jelenséggel is foglalkozik (pl. többes szám, duális, nazális gemináták denazalizációja), amelyek nem esnek egybe a vonatkozó izoglosszákkal.

A lappból kiindulva Pekka Sammallahti felteszi a kérdést: milyen definíció felel meg a dialektus fogalmának, hiszen politikai, kommunikációs és történelmi aspektusok is belejátszanak abba, hogy két nyelvcsoporthoz egy nyelv nyelvjárásainak vagy két külön nyelvnek tekintünk-e.

Lars-Gunnar Larsson (Kriterien zur Klassifizierung der lappischen Dialekte in Schweden. 159–171) előadása kiegészítő jellegű, egy kisebb területet fog át: a svédországi lapp dialektusokat. (Hangsúlyozza azonban, hogy az országhatár nem jelent nyelvjárási határt.) Nyelvjárási felosztása majdnem azonos Sammallahtiével (az áselei helyett Vilhelminát használ). A tornei, lulei, pitei, uméi, vilhelminai és jámtlandi nyelvjárásokat (*Dialekt*) központi és déli dialektusban (*Dialekt*) fogja össze. A nyelvjárások közötti különbségek egyrészt elválasztják a nyelvjárásokat egymástól, másrészt kirajzoló-dik a szomszéd nyelvjárásokkal összekötő kapocs. Északról délre haladva pl. csökken a fokváltakozás mértéke, az umlaut viszont komplikálódik. Morfológiai szinten délre haladva egyre inkább előtűnnek az archaikus esetragok. A nyelvjárási határokat azonban izoglosszák szelik át. Az egyik táblázatból kiolvasható pl. hogy az uméi lapp szókincsében részben déli, részben északi. Lars-Gunnar Larsson hasonló kérdést tesz fel, mint Sammallahti, csak a nyelven belüli kritériumokat érintően: melyik a meghatározó tényező a nyelvjárási osztályozásnál, a fonológia, a morfológia, a szintaktika vagy lexika?

Keresztés László (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Mordvinischen. 173–185) a volgai-finn nyelvek közül a mordvinnal foglalkozik. Csoportosítása főleg Paasonen anyagán alapul, de újabb forrásokat is felhasznál; a fonológián belül a vokalizmust és a konzonantizmust egyaránt figyelembe veszi. A két nagy nyelvjárási csoportot (*Dialekttyp, Hauptdialekt*) ő is különválasztja, s az ezekhez tartozó nyelvjárásokat (égtájak szerint csoportosítva) táblázatos formában is, térképen is bemutatja.

A cseremiszi nyelvjárásokat Bereczki Gábor (Kriterien zur Aufteilung der tscheremissischen Mundarten. 187–193) és Sirkka Saarinen (Die Dialekte des Tscherehemissischen: Einteilung und Klassifizierungskriterien. 195–199) tárgyalja. A hagyományos (főként geográfiai) felosztástól eltérően mindketten elsősorban a vokalizmusra alapoznak (Bereczki Gábor az első szotagira), ezenkívül a hangsúlyra, a morfológiából a Pl-jelekre, valamint a szókincsre. Két nagy csoportot állapítanak meg mindketten a nyugati és keletit (*Dialekt*, ill. *Dialektgruppe*), ezek további felosztása (*Untermundart*, ill. *Dialekt, Übergangsmundart/-dialekt?*) már nem teljesen azonos a két szerzőnél.

A permi nyelvekről négy tanulmány olvasható a kötetben.

Csúcs Sándor (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Wotjakischen. 201–208) a votják dialektusok felosztásában Nasibullint követi, és más votják kutatókat. Öt nyelvjárási csoport (*Dialektgruppe, narečie*), az északi, a besszermani, a középső, a déli és a periféria (9 nyelvjárásával; *Dialekt—dialekt*, ill. *Mundart—govor*) fonológiai, morfológiai és lexikai különbségeit, illetőleg egyezéseit táblázat formájában ismerteti Csúcs Sándor.

Valentin K. Kelmakov azonos című cikkének (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Wotjakischen. 209–214) felosztása némileg eltér Csúcs Sándorétól: a perifériát a déli csoportba sorolja. Kelmakov két osztályozási módszert tart lehetségesnek:

1. A nyelv egyes vagy egy meghatározott körű strukturális elemei alapján történő osztályozás (ő maga ezt követi, mert ez gyakorlatias),
2. komplex lingvisztikai kutatásokon alapuló osztályozás.

A zürjén nyelvjárások felosztását Anu-Reet Hausenberg (Zur Einteilung der Dialekte des Syrjänischen. 215–219) a nyelvtörténeti kutatások egy adalékának tekinti. Kilenc szempont alapján (fonológiai, hangsúly, részben morfológiai) az öszürjénből két nyelvjárás-csoportot ágaztat el (északi és déli, valamint ezek alcsoportjai). Az osztódást véleménye szerint szociológiai, történeti, geográfiai faktorok vizsgálata nélkül nem lehet megérteni.

Rédei Károlynál (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Syrjänischen. 221–229) a zürjén nyelv osztályozási szempontjai hasonlóak; a hangsúlyt Rédei mégis a fonetikai-fonológiai tényezőkre helyezi (*l, l ~ v, d ~ t, d' ~ t, nem első szotagi vokaliz-*

mus). Nála három fő dialektus szerepel (*Hauptdialekt*): komi-zürjén, komi-permják, keleti permják (jazvai). Táblázatos összefoglalása áttekinthetővé teszi a különbségeket. Mint új jelenséget említi Rédei Károly, hogy a tömegkommunikációs eszközök terjedésével az irodalmi nyelv egyre erősebben hat a nyelvjárásokra.

Az obi-ugorhoz tartozó vogul nyelvjárásokról Honti László (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Wogulischen. 231–250) ad részletes képet. Az eddigi kutatók egy-egy részszempont szerint vizsgálták a nyelvjárásokat, Honti 32 kritérium alapján; a magánhangzó- és mássalhangzó-megfeleléseken kívül sok morfológiai kritériumot is megállapít. Az égtájak szerinti négyes felosztást megtartja, de az egyes alcsoportok (nyelvjárások – *Mundart*) közötti megfelelések bemutatásánál az elválasztó tényezők is szemléletesen előtűnnek (l. a táblázatot).

Kálmán Béla (Die Dialekte des Wogulischen. 251–256) a vogul dialektusokat történetileg vizsgálja, a nép történetével szoros összefüggésben. Szerinte az obi és a Vogulka melletti nyelvjárások kutatása fontos adalékkul szolgálnak a vogul dialektusok meghatározásához.

Az osztják dialektusok osztályozásának nehéz feladatát E. F. Schiefer vállalta magára (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Ostjakischen. 257–281). Eddig hagyományosan sok nyelvjárásra osztották az osztják nyelvet. Schiefer mindössze hat dialektust (*Dialekt*) különít el Wolfgang Veenker modellje (l. a téziskötet és a jelen kötet) segítségével, főként a vokalizmus alapján. A fonológiai szempontból együtt tárgyalt vahi és vaszjugani összevetésénél viszont részletes morfológiai összehasonlítást is végez a szerző.

A szamojéd nyelvekkel foglalkozó előadások közül Janurik Tamásé (Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des samojedischen Sprachen. 283–301) a legátfogóbb: 6 szamojéd nyelv 32 dialektusát (*Dialekt*) állapítja meg, s ezek közül a nyenyec és a szőlkup dialektusokat rajzolja fel részletesen (több mint 70 fonetikai-fonológiai különbség alapján). A táblázatok és térképek elengedhetetlen kiegészítői a munkának. Különösen jó és áttekinthető az a táblázat, melyen Castrén, Lehtisalo, Donner nyelvjárási jelöléseit veti össze a maga eredményeivel (290–292).

Eugen Helmskij (Die Feststellung der dialektalen Zugehörigkeit der encischen Materialien. 303–308) a szamojédén belül kisebb részterületet fog át, az enyec nyelvjárásokat. A két fő dialektus (tundrai és erdei) elkülönítését fonológiai (**ms*, **ns*, **rs*, szókezdő **z*, diftongusok viselkedése stb.) és lexikai kritériumokra alapozza.

Ago Künnap (Zur klassifizierung der Dialekte des Selkupischen und Kamassischen. 309–316) a szelkup nyelv osztályozásában kénytelen elfogadni Janurik Tamás fonológiai alapú felosztását, mivel a kevert dialektusoknál (obi-medence) a morfológia (pl. a helyhatározós esetek) tarkaságot mutat. Az újabb kutatások szerint egyes szajáni szamojéd nyelvek nyelvjárásoknak minősülnek, ahogy erre Künnap is utal: a kobjál a kamassz nyelvnek, a tajji és a karagassz a motori nyelvnek dialektusa, a szojót pedig nem szamojéd nyelv. A kamassz nyelvből Künnap az 1963–64-ben még élő két informáns nyelvjárási hovatartozását állapítja meg. A két adatközlő a kamassz nyelv kamassz dialektusának két eltérő szubdialektusát képviselte.

A szerkesztői utószó (317–325) ismerteti a kongresszus létrejöttének előzményeit, a kongresszus lefolyását, a résztvevők nevét (sőt, azokét is, akik téziseket küldtek, de a kongresszuson nem jelentek meg), a szimpozion eredményeit, valamint idéz Hajdú Péter és Boris A. Serebrennikov zárszavából.

A 325. oldalon folyóiratok és sorozatok rövidítését, majd névindexet (327–330) találunk. A kötetet színesítik a szimpozion előadásain és a szünetekben készült fotók (1–14. kép, számozatlan).

Az uráli dialektológiai szimpozion (s e kötet kiadása) jelentős állomás az uralisztika történetében: az első lépés az uráli dialektológiai kutatások összehangolása felé. S mint ilyen, magában hordozza fogyatékoságait. A kötet elolvasása után ugyanaz a kérdés moccanó tovább az olvasóban, mint a könyv kézbevételekor: hogyan is hangolhatók össze a kutatások? A kötet első része javaslatokat tartalmaz, a második részben pedig, amely az egyes szerzők eddigi kutatásainak eredményeit foglalja össze, elég nagy a tarkaság. A terminológia még a nyelv–nyelvjárás stb. tekintetében sem egységes, s egy-egy szerző általában minden különösebb indoklás nélkül használja a német *Hauptdialekt*, *Dialekttyp*, *Dialektgruppe*, *Dialekt*, *Subdialekt*, *Mundart*, *Untermundart*, *Übergangsmundart* (*dialekt?*), *Mischdialekt* stb. megnevezéseket egyikét vagy másikat. A leggyakrabban használt *Dialekt* szó pl. hol több nyelvjárást összefogó dolgot jelöl, hol csak egy nyelvjárásra vonatkozik. A *Subdialekt* hol azonos a *Mundarttal*, hol nem... A kritériumokkal ugyanez a helyzet. Egyes szerzők a fonológiai szempontokat részesítik előnyben mások a morfológiaiakat, illetőleg a kettőt együtt – lexikális szempontokkal kiegészítve.

S valóban: vannak olyan uráli nyelvek (pl. a magyar), melyeknél csak az egyik szempont (fonológiai) releváns. Melyik legyen tehát a fontos egy átfogó, egységes vizsgálatnál? (Ez több szerzőnek is problémája.) Esetleg: alkalmazzunk minden kritériumot minden nyelvre?

Az uráli dialektológiában — vagy a szimpozionon javasolt modellek alkalmazásával vagy a mostani anyagot áttekintve újabb modellekkel — mindenképpen szükség lenne egy egységes (akár próba-) leírásra. S az előadásokban többször fölmerült adatbank felállításának munkálataihoz is minél előbb hozzá kellene kezdeni.

KOVÁCS MAGDOLNA

Études Finno-Ougriennes

Tome 16. 1980—1981. 290 l.

Tome 17. 1982—1983. 294 l.

A Párizsban 1964-ben megindult évkönyvsorozat újabb köteteit két külső körülmény jellemzi. 1972-től kezdve társkiadók lettek a budapesti Akadémiai Kiadó és a párizsi Librairie Klincksieck, valamint a megjelenés egyre inkább késett. A XVI. kötetet 1983-ból, a XVII. kötetet pedig 1985-ből jelzi a kolofon. Reméljük, valahogy sikerül behozni e késést. A párizsi szerkesztőséget e két kötetben is a tárgykör francia nagymestere, Aurélien Sauvageot és Jean Perrot szerkesztik. A budapesti szerkesztés munkáját (Erdődi József elhunytá után) immár Szathmári István irányította. Tíz, illetve tizenöt tanulmányt közöltek, *Chronique* címmel nekrológok és kongresszusi beszámoló olvashatók. Együtt sem több tucattal a könyvismertetések száma. A szerkesztőséghez beküldött könyvek (*ouvrages reçus*) száma meglepően csekély, 1976 és 1980 közti művek ezek, esetlegesen, köztük az utóbbi években már csak budapesti kiadványok találhatók.

Egyébként a közölt írások színvonala igen jó. Zömük nyelvtudományi, ezen belül a fonetika, tudománytörténet és a mai nyelvi folyamatok kerülnek előtérbe. Valter Tauli áttekintése az 1944 és 1977 közti észti nyelvtudományról igen gondos és pontos munka. Néprajzi, újabban irodalomtörténeti dolgozatok is megjelennek. Amint Jean Gergelynek a turkui finnugrista-kongresszusról készített beszámolójából is kitűnik, a francia (helyesebben frankofon) finnugristák arról panaszkodnak, hogy háttérbe kerülnek, számukat és jelentőségüket lebecsüli a nemzetközi közvélemény. E folyóirat két új számában csak néhány a nem-francia nyelvű (angol, német) közlemény, van viszont tíz francia, vagy legalábbis franciaországi szerző. Noha a hagyományos finnugrista nyelvészettel kevesebbet foglalkoznak Franciaországban, cserébe a szociolingvisztikától a fordításméletheig sok új diszciplína kapott helyet az *Études* új kötetében is. Úgy látszik tehát, a frankofon finnugrisztika megváltozásával követi az egész világot, itt legfeljebb a néhány kutató érdeklődésének módosulása jobban dimenzionált.

VOIGT VILMOS

Kaisa Häkkinen: Suomen kielen vanhimmaista sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrilaisten kielten etymologisien tutkimuksien perusteita ja metodiikkaa

Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17.
Turku 1983. 447 l.

„A finn nyelv ősi szókincséről és ennek kutatásáról. A finnugor etimológiai kutatások alapelvei és módszertana” — ilyen címmel jelent meg a turkui egyetem finn és általános nyelvészeti tanszékének kiadványsorozatában Kaisa Häkkinen 1984 februárjában megvédett *lisensiaatti*-disszertációja. Előszóából, bevezetőből, három érdemi fejezetből, összegezésből áll, a bibliográfia után három függelék, a szövegben pedig számos ábra, grafikon, szójegyzék s más hasonló illusztráció található.

A Bevezetőben (7—11) a szerző körvonalazza kutatásának tárgyát, anyagát és céljait. Mindezek leginkább a könyv alcímében fejeződnek ki, a főcímben foglaltak — ahogyan Bárczi professzor úr mondaná — „csak az ürügy”. A szerző az etimológia mai

— „modern” — értelmezését fogadja el, miszerint az etimológia az a tudományterület, amelynek fő célja a szavak eredeti alakjának és jelentésének tisztázása, valamint a lexémák egymás közötti viszonyának és az ebben bekövetkező változásoknak a kutatása, vagyis a szó életrajzának megírása. Az etimológusnak hangtörténeti, történeti jelentés-tani és morfológiai kutatások eredményeit kell egybeötvöznie az éppen adott feladattól (szótól) és a rendelkezésre álló nyelvi anyag milyenségétől függően. Éppen emiatt az „örökös aktualitás” miatt az etimológia általános elmélete mint olyan alig létezik (7, ill. nem is létezik, 38). Az indoeurópai nyelvészet a nyelvm emlékeknek köszönhetően a szavak életét huzamosan képes dokumentálni, az urálszítika viszont nem, s ebből adódnak sajátságos, önállóan megoldandó elvi és gyakorlati problémái. A szerző csodálkozik: ahhoz mérten, hogy az etimológia mennyire központi helyet foglalt el a mindenkori finnugrisztikában, meglepő, hogy a finnugor etimológia elméletének kidolgozása még várat magára. Kényszerítő szükség van olyan elméletre és módszerre, amely lehetővé teszi az uráli szókincs megbízható etimologizálását, mert Kaisa Häkkinen szerint a megbízhatósággal van baj.

A szerző alapfogalmai közül a legfontosabb a *levikki*, illetve az *aukko*, *aukkoisuus*. A *levikki* 'elterjedés, elterjedtség' azt jelenti, hogy mely nyelvek szavai alapján állítottuk fel az etimológiát, a családfán melyik ágától melyik ágig ismert a szó (megfelelője). Az *aukko* 'lyuk', *aukkoisuus* 'lyukasság, hiányos volta vminek' pedig úgy értendő, hogy nincs a szónak megfelelője valamelyik rokon nyelvben. Nem kétséges, a *levikki* valóban alapfogalom (l. még alább is). Érthető a finn szerző (és a magyar olvasó) személyes érdekessége a kérdés taglalásában, hiszen a családfa-elmélet értelmében egy szó akkor finnugor eredetű, ha van megfelelője a finnben és az ugor nyelvekben (l. erről 207 kk.).

A Bevezetőből félreérthetetlenül kiérződik, hogy a *levikki* és ami körülötte van (a családfa) döntő szerepet játszott a témaválasztásban, „mert ezek együtt az ő si (kiem. — K. H.) szókincs azonosításában döntő szerepet játszanak” („... koska nämä yhdessä ovat v a n h i m m a n sanaston identifioinnin kannalta ratkaisevassa asemassa”, 62). A kiindulópontokat jelentő alapfogalmak ismertetése a Bevezetőben ezzel véget is ér. Kár. Később derül ki, hogy a *levikki* és a családfa mellett, velük egyenrangú kritériumként szerepel a hangalak és a jelentés is.

Az első fejezet címe: A szókincskutatás elméletéről és fejlődéséről (Sanastotutkimuksen teoriasta ja kehityksestä, 12—63). Több kisebb egységre oszlik: 1.1. A szavak eredete (szó szerint: Miből lesznek (honnan jönnek) a szavak), 12—22; 1.2. A lexikológia alapfogalmai, 23—31; 1.3. A szótörténet és az etimológia régen és most, 32—49, 1.3.1 a kérdésről általában, 1.3.2 a finnben; 1.4. A finnugor etimológiai kutatások alapelveinek és módszereinek sajátos kérdései, 50—63.

A címben jelzett fejlődést a szerző szó szerint Ádámotól és Évától kezdi: az ember és a nyelv megjelenéséről szóló fejtegetései után tér rá arra, hogy az etimológiának 3-féle típusa ismeretes, az antik, a hagyományos (klasszikus) és a már említett mai (vagy modern). Ez utóbbi számunkra elérhetetlen álom, annál is inkább, mert — ráadásul — a finnugrisztikában az összehasonlító és a történeti nyelvészet nem válik szét, a szinkrón anyagban észlelt különbségek diakrón értelmeződnek, változások eredményeként, de ugyan mi garantálja, hogy ez az értelmezés meg is felel a mindenkori történeti valóságnak (55)? A szerző szerint a finnugor összehasonlító nyelvészet elméletben kétféleképpen közelíthet az alapnyelv és az alapnyelvi szókincs rekonstruálásához (57): vagy összegyűjti az azonosságokat, és a különbségeket figyelmen kívül hagyva rekonstruálja az alapnyelvet és az alapszókincset, vagy pedig az egymással legközelebbi kapcsolatban álló nyelveket vizsgálva a kört egyre tágítva érkezik el az alapnyelvhez, az alapszókincshez, mintegy „alulról fölfelé” állítja fel a családfát. A szerző úgy látja, hogy ma ez a kétféle megközelítési mód összekeveredik, összezavarodik. Például az ugor nyelvek nehéz helyzetben, népiesen összegezve a szerző véleményét, két szék közt a pad alatt vannak (57), ugyanis az uráli és a finnugor közötti különbségtétel szempontjából az ugor nyelveket csak akkor kell tekintetbe venni, ha finnugorra lehet vagy kell minősíteni a szót, az uráli minősítés szempontjából az ugor képviselőt közömbös (l. J. Janhunen, JSFOu. 77), továbbá az ugorok (obi-ugorok) és a szamojédok az uráli nyelvcsalád két nagy ágának elméleti és egyúttal földrajzi határán állnak, s ez sem következmények nélküli helyzet; visszájára fordítva azonban mindez előnyt is jelent: „az uráli nyelvcsalád legrégebbi szerkezeti sajátosságainak megállapításakor” az ugor és a szamojéd nyelvek döntő szerepet játszanak (az ugor és a szamojéd jelentősége „on keskeinen määriteltäessä uralilaisien kielikunnan vanhimpia rakenneominaisuuksia”, 205).

A családfával kapcsolatos nézeteit a szerző itt tárgyalja — először, később ugyanis egész fejezetrészt szentel neki. Konstatálja, hogy „a családfa-hipotézis az egyetlen mód, amellyel az uráli nyelvek szókincsében különböző korú rétegeket lehet elkülöníteni

(„sukupuuhypoteesi on ainoa keino erottaa uralilaisten kielten sanastossa eri-ikäisiä kerrostumia”, 51), és hogy az urali nyelvcsalád az egyetlen, amelyet mind a mai napig a családfa alapján kutatnak, mivel családfával szemléltetni a nyelvek „osztódását” és egymáshoz való viszonyát „csak abban az esetben lehet, ha nincs, vagy csak nagyon kevés a nyelvtörténeti adalék” (52). Ezért az összehasonlító nyelvtudomány módszereit a finnugrisztikában mankókkal kell megtámogatni: a családfával, kulcsnyelv választásával, illetve azzal a „titkolt” meggyőződéssel, hogy a rekonstruált változások „természetesek” (lehetőségek voltak, ma is azok lennének).

A könyvnek ennél a részénél kezd az olvasó meg-megállni és töprengeni. Például azon, hogy jogos-e két önálló kritériumnak tekinteni a családfát és a *levikkä*, vagy hogy igaza van-e a szerzőnek, amikor ezt állítja: „a kérdést arról, hogy a családfa mely ágáról szedett adatok mennyiben bizonyítják az alapnyelv ilyen vagy olyan voltát — nyitva hagyhatjuk. Az indoeurópai nyelvészetben nincsenek szigorú szabályok arra, mely nyelvekből kell kimutatni a jelenséget ahhoz, hogy indoeurópainak tarthassuk” (54). Első olvasásra talán igaz, de mégis aligha hihető, hogy egy jelenség „indoeurópai” címkét kapna, ha csupán az angolban és mondjuk a lengyelben lenne megfigyelhető — hacsak nem tipológiai jellegzetességről van szó. Továbbá: „Minden genetikus összetartozó nyelv egykorú, és időben egyforma távolságra van a saját alapnyelvétől, de nem kell feltételezni azt, hogy azonos mértékben változott” („Kaikki geneettisesti yhteen kuuluvat kielet ovat iältään täsmälleen yhtä vanhoja ja ajallisesti yhtä etäällä kaikille yhteisestä kantakielestä, mutta kaikkien ei tarvitse olettaa muuttuneen yhtä paljon”, 60). Vagyis — képletesen szólva — a fa ágai egyforma korúak és egyforma messze vannak a gyökértől?

Az első fejezetet egy 11 (számozatlan) pontból álló jegyzék, és pedig „a finnugor szó-történeti kutatások sajátos problémáinak jegyzéke” (10) zárja. Például: Kellően megalapozott-e a családfa-elmélet ahhoz, hogy a szókincsnek, a hangváltozásoknak és a nyelvtani szerkezetnek a változásait a segítségével kössük időhöz? Hány kutató véleménye döntő egy-egy jelenség megítélésében, hányan tekintik ugyanazt a nyelvet kulcsnyelvnek, mennyiben hat ez a kutatás eredményeire? Miféle póthipotéziseket kell felállítani, hogy az összehasonlító nyelvészet eredményeit történetileg értelmezhesük? stb. A könyvet abban a reményben olvassuk tovább, hogy ezekre a kérdésekre ugyanígy, pontokba szedve majd rövid, tömör választ kapunk. . .

A második fejezet (Az etimológiai kutatás alapfogalmai és a gyakorlat, Etymologisen tutkimuksen peruskriteerit: teoria ja käytäntöä, 65—263) a könyv gerince szándékozik lenni, mivel a szerző itt tárgyalja az etimologizálás alapkritériumait: 2.1. a családfa, 65—108; 2.2. a hangalak, 109—166; 2.3 a jelentés, 167—203; 2.4. a *levikkä*, 204—263. Ebből a terjedelmes fejezetből itt és most csak néhány kérdés emelhető ki.

A nyelv fejlődésében tapasztalható elkülönülések (eriytyminen) és azonosulások (yhdentyminen) viszonya (84) a szókincs szempontjából azért foglalkoztatja a szerzőt, mert a szókincs korhoz kötése a családfa, ebből következően az alapnyelv, illetve az ennek szerves velejárójaként értelmezett közbülső alapnyelvek segítségével történik. A családfa-hipotézis, amely vegyes, népeket és nyelveket, genetikus és tipológiai, diakrón és szinkrón nyelvi, néprajzi stb. sajátosságok figyelembe vételével lett felállítva, hogy a nyelvcsaládon belül az egyes nyelvek egymáshoz való viszonyát szemléltesse, csak azért létezhet, mert „a családfa-elméletet megsemmisítő érvet lehetetlen találni, . . . az egyetlen negatívum talán az, hogy nincs olyan pozitívum, amely a feleslegességét meggyőzően bizonyítaná” („sukupuuteorian kumoava a (kiem. — K. H.) evidenssiä on mahdotonta löytää, . . . ainoa mahdollinen negatiivisen evidenssin muoto lienee se, että sukupuuhypoteesi on katsottava tarpeettomaksi vakuuttavan positiivisen todistusaineiston puuttumisen takia”, 85).

A közbülső alapnyelveket a szerző használhatatlannak és kiiktatandónak tartja (l. még 83 kk), s ennek igazolására érdekes kísérletet tesz: felállítja — a 97. oldalon ábrában elhelyezve — az ún. „visszanyesett családfa-elméletet” („takaperoinen sukupuuhypoteesi”). Ennek lényege az, hogy a hagyományos családfán a legszélső finn felől indulva a túlsó szél, az ugorok, ezen belül a legszélső magyar felé, egy-egy „ágat” mindig „lenyes”, a szóegyezéseket oszlopban ábrázolja és kimutatja, hogy a FUV etimológiai közül a soha mások által fel nem tételezett finn nélküli finnugor, tehát lapp—magyar „alapnyelv”-ben 46, a finn, a lapp nélküli finnugor, tehát mordvin—magyar „alapnyelv”-ben 53, a finn, a lapp, a mordvin nélküli finnugor, tehát cseremis—magyar „alapnyelv”-ben 66, a zürjén—magyarban 87, a votják—magyarban 97 közös szó bizonyítja a rokonságot, de csak a rokonság tényét, e nyelvek egymáshoz való viszonyának milyenségét nem! A közös szókincs aszerint nő, ahogyan kevesbedik a tekintetbe vett nyelvek száma. Ezt a növekedést a hagyományos közbülső alapnyelvek újításaiént (lexikai innovációkként)

lehetne elkönyvelni, csakhogy ilyen „visszanyesett” alapnyelveket nem szokás és indokolatlan is lenne feltételezni, és azt sem tudhatjuk, mi ezeknek a növekményeknek a viszonya az ősi szókincshez, tehát pl. a zürjén—magyar 87 és a votják—magyar 97 közötti 10 „új” szó minék, pl. hagyományórzésnek vagy újításnak, kölcsönzésnek stb. köszönhető-e. Mindebből azt a korántsem új következtetést vonja le a szerző, hogy „az ősi szókincs felettébb bizonytalan mérce a genetikailag összetartozó nyelvek rokonsági fokának megállapításában” („on varsin heikko mittari mitattaessa geneettisesti yhteen kuuluvien kielten läheisyysastetta”, 98). Ami az azonosságok fokozatos csökkenését (71) s egyúttal a sajátosságok számának növekedését bizonyító közbülső alapnyelvek kiiktatandóságát illeti — érvelése nem meggyőző. A „visszanyesett családfá”-val ugyanis azt szemlélteti, hihetően, hogy a mennyiséggént kezelt közös szókincssel miféle manipulációkat lehet végezni, és hogy a családfa-elméletéről tulajdonképpen semmit sem lehet mondani, amennyiben csak a legrégebbi szókincset és ennek az egyes leánnyelvekbeli mennyiségi megoszlását vizsgáljuk. Azzal, hogy nem tartja sem szükségesnek, sem lehetségesnek (történetileg igazolhatónak) az ilyenfajta „visszanyesett alapnyelv”-ket, ő maga győző meg bennünket arról, hogy a balti-finn, a permi, az ugor (!), a samojed (kantamojeedi) alapnyelv feltételezése nem kifogásolható, végül is tehát csak a volgai alapnyelv immáron jelentős múlttra visszatekintő problémája marad megoldatlanul, az ugyancsak gondot okozó ugor alapnyelvet ő maga védelmezi nagyon találekonyan. Miközben a közbülső alapnyelvek ellen foglal állást, ellentmondásokba keveredik. Hogyan értelmezendő pl. későbbi megállapítása: „az egymással közeli rokonságban levő nyelveknek a finnugor alapnyelvtől elkülönülése idején is kerültek be indoeurópai jövevényszavak” („indoeurooppalaisia sanoja on saatu myös suomalais-ugrilaisen kantakielen ja keskenään läheiskuisten kielten erilliskehityksen välisenä aikana”, 230).

A hangalak alapkritériumnak önmagában véve alkalmatlan — ezt a különböző helyzetű finn *a*, *v*, *y* [ü] hol szabályos, hol szabálytalan megfeleléseinek részletes elemzésével bizonyítja. A jelentésről szóló (al)fejezet a könyv legkevésbé sikerült, közhelyekkel teli fejezete, s ezen még az sem segít, hogy éppen itt található a könyv legolvasmányosabb, önmagában is megálló részlete, a szerző logikus, lelkes okfejtése arról, hogy a finnugor számrendszer nem volt „primitív”, a nagyobb helyi értéket jelentő idegen eredetű számnevek kezdetben ún. felesleges v. luxus jövevényszavak voltak, és meghonosodásuk, a saját szavakat háttérbe (pl. elhomályosult összetételekbe) szorító hatásuk nem a primitívségnek, hanem az élénk „külkapcsolatoknak”, főként a kereskedelemnek a bizonyítéka. Ettől a résztől eltekintve a szerzőnek a jelentésről szóló elmékedései egyenesen bosszantóak. Például, a fejezet azzal a megállapítással indul, hogy mivel a jelentésben bekövetkező változások okai többnyire nyelven kívüliek, a jelentés sem lehet a finnugor etimológizálás egyedüli kritériuma (172 kk.) Nem ártana tudni, ki állított ilyet? Amikor végre (177) találunk egy érdekes megfigyelést, belegondolva kiderül róla, hogy sem nem idevaló, sem nem eredeti ötlet: a *levikki* segítségével visszavezetni a szót valamelyik közbülső alapnyelvig — ez nem a szó eredetének, hanem a korának meghatározása. ... És ezzel általában meg kell elégedni — írja a szerző, közben éppen ő az, aki nem akar ezzel megelégedni. Mikko Korhonen már 1976-ban (Vir. 1976/1 a 11. old. kk.) megfogalmazta ezt a kronológia-kérdést: a szó megléte (sanastokriteeri) az illető nyelvág szétválásának végére utal (a szó még közös, a szó még megvolt), a hangtani kritérium (a belső izoglossza) viszont a szétválás kezdetét segít megállapítani (a szó megvan, de már nem olyan formában).

A *levikkiről* (204—263) már tudjuk, hogy bár egyedül nem alkalmas a kor meghatározására, a gyakorlatban mégis erre szolgál. A *levikkire* alapozott kor meghatározásról le kell mondani minden olyan esetben, amikor megfelelők csak a túl közeli, csak a túl távoli és csak a szomszédos nyelvekben mutathatók ki. Ennek figyelembe vételével vizsgálja a szerző az indoeurópai jövevényszavakat (az alapnyelvben, ill. egyes finnugor nyelvekben) és a balti-finn nyelvek különböző jövevényszó-rétegeit. Fejtegetéseinek mindkét része általában is, de magyar szempontból is figyelemre méltó, mivel az indoeurópai jövevényszavak kérdésében — a magyar szókincs története és a magyar nyelvészet eredményeinek külföldi ismerete szempontjából egyaránt — mi is érdekelték vagyunk, az éppen napjainkban új fordulatokkal előálló balti-finn nyelvészetben pedig felettébb tájékozatlanoknak bizonyulunk. Az indoeurópai rész látványos és meggyőző kellékei a különféle ábrák és jegyzékek (l. alább), amelyek segítségével a szerző a következő, tulajdonképpen meglepően nem új eredményre jut: a *levikki* és a szókincsrétegek *levikki*-párhuzamai alapján túlságosan sematikusnak kell tartani azt a nézetet — mondja a szerző, hogy az indoeurópai jövevényszavak kizárólag a finnugor korban kerültek átvételre („levikkikriteerin ja sanastokerristumien levikkiparalleelien nojalla käsitystä indoeurooppalaisten lainakosketusten rajoittumisesta pelkästään suomalais-ugrilaiselle kaudelle

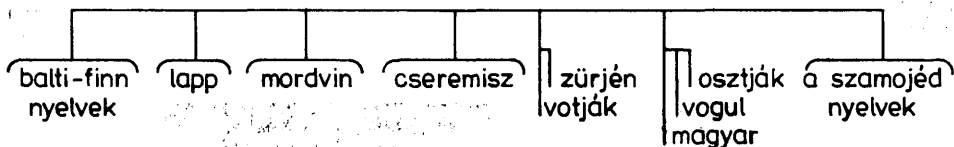
on pidettävä liian kaavamaisena”, 235). Máshol (107) ennél sokkal jelentősebb eredményt idéz: Jorma Koivulehtonak sikerült egyre több olyan régi indoeurópai jövevényszót kimutatnia a balti-finn nyelvekből, amelyek nem finnugor alapnyelvek, de finnugor alapnyelv-koriak!

A balti-finn nyelvek balti, germán, szláv és skandináv jövevényszavainak áttekintésével a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a *levikki* nem alkalmas a közeli rokonnyelvek szókinsztrégeinek elhatárolására, de nem biztos, hogy igaza van, amikor úgy véli, hogy éppen ezért kell a *levikkivel* a távolabbi rokonnyelvek és az alapnyelv szókinsze esetében is óvatosan bánni. A balti-finn szókinsztréccsel a szerző szerint nagyon meggyőzően lehet bizonyítani azt, hogy a mai finn épp oly mértékben tekinthető különféle nyelvváltozatok összeolvadásának, mint a kései balti-finn osztódás/szétválás eredményének (“nykyinen suomi on yhtä paljon erillisten kielimuotojen sulautumisen kuin myöhäiskantasuomen jakautumisen tulosta”, 253). Ez a megállapítása ellentmond korábbi megállapításának, miszerint a balti-finn szókinsztréccsel határozottan azt lehet bizonyítani, hogy a finnugor alapnyelv felbomlása nem sorozatos kettéválással (l. családja) ment végbe, hanem a kései balti-finnhez hasonló bonyolult eseménysorozatként (209).

A harmadik fejezetnek a szerző egyszerűen a Šanasto (Szókinsztrécc, 265–378) címet adta, holott a SKES, a FUV és az MSzFE alapján, de Pekka Sammallahtitól (FUF 43) és Juha Janhunen-től (JSFOu. 77) kellő indoklással eltérő módon a finn tagú finnugor és uráli „biztos” etimológiákat szedte jegyzékbe (275–478) és kommentálta különféle betű- és számjelek stb. segítségével. A finn szókinsztréccet a szerző a következőképpen osztotta fel: vannak uráli-finnugor etimológiák, vannak szép számmal jövevényszavak, és mivel Urschöpfung (alkusyntty, 19–20, 98–99) nincs, vannak olyan szavak, amelyeket belső keletkezésűnek és réginek kell tartani mindaddig, amíg ki nem derül róluk, hogy az első két csoport valamelyikébe nem tartoznak. Hasonlóképpen jár el Jorma Koivulehto az új, indoeurópai ~ germán > finn etimologizálás során, l. cikkeit a Virittäjä-ben. A szerző részletesen foglalkozik mindhárom szócsoporttal, hogy tisztázhassa, a finn szókinsztréccben mennyiségét és minőségét (súlyát, fontosságát) tekintve milyen helyet foglal el a legrégebbi – az uráli-finnugor – szókinsztrécc. A harmadik fejezet gyakorlatilag azt a nevet is viselhetné: A finn szókinsztrécc finnugor elemei (a SKES, a FUV és az MSzFE, valamint a később megjelent szakirodalom alapján).

A negyedik fejezet az összegezés (Päätelmiä ja sovelluksia, 379–397). A négy alapkritérium (családja, hangalak, jelentés, *levikki*) közül önmagában egyik sem perdöntő az etimologizálás során – állítja a szerző, ha akármelyik ellentmond a többinek, máris baj van az etimológiával. A családja legnagyobb hibája, hogy alkalmat ad a téves kor-, következtetésképpen eredetmeghatározásra. Kaisa Häkkinen szerint a családja helyett „család-bokor”-ról (*pensasmalli*, 384) kellene beszélni, mert ez a kronológia szemszögéből semleges:

az uráli nyelvek

Mikko Korhonen szerint a *pensasmalli* elnevezés nem szerencsés, legyen inkább fésű („osuvampi nimi olisi ehkä *kampamalli*”, Vir. 1984 : 360). En a lényegét is kifogásolom, mert a családja és a család-bokor alapján véve nem különbözik egymástól: mindkettőnek van gyökere (legfeljebb nincs odarajzolva), mindkettőnek vannak ágai, és nagyon is kérdéses, a minden dinamizmust nélkülöző, statikusan meredező fogazattal (ágakkal) valóban kiküszöbölődnek-e a közbülső alapnyelvek? Bár nem vettem észre, hogy a szerző a finnugor (uráli) nyelvek genetikus összetartozását cáfolta volna, tételezzük fel, hogy a család-bokornak tényleg nincs gyökere (miként egy fésű is lehet nyelés és nyeletlen egyaránt), akkor viszont a szerző mire alapozva húzza meg azt a vízszintes vonalat, amelynek fogazatai valóban egyenlő hosszúak – bár éppen mi, magyarok mintha kilógnánk a sorból! Ha a rokon nyelvek valóban egyenlő korúak és egyenlő távolságra vannak az alapnyelvtől (60), amelyről én egyáltalán nem vagyok sem meggyőző, sem meggyőződve, akkor szerintem – a fodrászat köréből merítve immár terminológiánkat – a borotválkozó pamacs szemléletesebben fejezné ki a szerző véleményét. Továbbá, arról sem vagyok meggyőződve, miként már említettem, hogy a családja és a *levikki* egyen-

rangú, külön tárgyalandó kritérium. Nyelv- és nyelvtudománytörténeti szempontból egyaránt a *levikki* a családfelelmélet szerves tartozéka, alapja, elméleti-gyakorlati sarkköve.

Elég egy pillantást vetni az egyes fejezetek tartalomjegyzékére, és senki sem vonja kétségbe, hogy a szerzőnek van szeme a látásra, látja napjaink finnugor nyelvészetének gyenge pontjait, ellentmondásait. Újfajta, meggyőzőbb finnugrisztika/urálsztika megteremtését sürgeti, olyan finnugor nyelvészetet, amely a nulláról újraindul (82), régi, megszokott, részben elavult nézeteitől, fogalmaitól megszabadul, gépi segédlettel új argumentumokat használ fel, az ismereteket logikus rendbe állítja. E tekintetben figyelemre méltó, hogy a szerző érdemben alig hivatkozik szovjet szerzőkre, hogy nem ismeri Je. A. Helimskij 1982-ben Moszkvában megjelent munkáját [Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели. (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Москва, Наука. 1982. 164 lap], amelyben nagyrészt azonos problémák kerültek terítékre. Ezt a hiányt persze előnyként is értékelhetjük, hiszen az egymástól függetlenül elért eredmények meggyőzőbbek.

Itt van tehát előtűnik egy 447 oldalas könyv, tudományos értekezés, amely a mai finnugor nyelvészet alapkérdéseit tárgyalja, tehát egyfajta határkö és egyben útjelző lehetne. Hogy miért nem az? A könyv egészében véve — rosszul megírt látélet. Stílusa bántóan terjengős, értekezéshez nem illően didaktikus (ingadozik a nagyközönségnek szánt magyarázgatató kézikönyv és a legszűkebb szakmának szánt, idegen szavakban bővelkedő, választékos szóhasználatlaltal megírt disszertáció között). A terjengősség alkalmat ad az ismétlődésekre, ez pedig arra, hogy az egymástól távol eső részekben ellentmondásokba bonyolódjék, hogy a sok bölcsekedésben elveszék a lényeg, hogy a saját és a másoktól vett vagy éppenséggel közismert megállapítások összemossódjanak. Túl sok — talán csak magyar fülnek? — az *otettava*, *oletettava*, *pulettäva*, *tulküttava*, *kehüettäva* stb. (Kuriozumként említem a könyv leghosszabb szavát: „hän ... osoittaa ... erilaisten äännejärjestelmärekonstruktiivaihtoehtojen avulla ...”, 160). Mondanivalóját többnyire feltételezések feltételezésével és kérdések formájában adja elő, de ez utóbbiakra a katonás, rövid felelet elmarad (igaz, kérdezni is tudni kell!), a feltételezések feltételezése (pl. tételizzük föl, hogy valaki feltételezi, hogy csak a jelentések alapján is lehet finnugor etimológiákat gyártani) nem túl szerencsés stilisztikai fogás, mert az olvasó minduntalan azt kérdezi: ugyan ki állított ilyesmit? A könyv első látásra tökéletesnek látszik, jól áttekinthető tartalomjegyzéke logikus gondolatmenetet sejtet. Csak menet közben kezdünk bosszankodni, hogy a logika kevés, hogy a könyvben nincsenek mutatók, hogy az irodalomjegyzékben az ugyanazon szerző munkái a címük kezdőbetűjének ábécérendi helye szerint vannak sorba szedve, hogy az összegezés nem igazi összegezés, hanem további új (?) ismeretek közlésére szolgál, hogy jöllehet a szerző ismeri a Magyar őstörténeti tanulmányok című könyvet (1977), mégsem méltatja figyelemre Harmatta János Irániak és finnugorok, irániak és magyarok című cikkét, amely pedig éppen a különböző korú iráni jövevényszavak *levikkije* szempontjából mondhatnám egyenesen a szerzőnek íródott, hogy amíg a könyv egésze szempontjából aligha központi kérdést jelentő glottokronológia történetét részletesen tárgyalja, addig más, sarkalatos kérdések, pl. a „legfőbb” pontot jelentő családfelelmélet kapcsán meg sem említi a családfelelmélet elmélettől nőtt cáfolatait (és ezek cáfolatait; elsősorban a Bubrih-féle kontaktus-elméletre, az arealógiára gondolok és E. Itkonennek véleményére mindezekről, 1. pl. Suomalais-ugrilainen kielentutkimuksen uusimpia saavutuksia. AOL:n Vuosikirja V. 1957. kny. 6. és Suomen kielen käsikirja, Helsinki 1968. 14 kk.), hogy az értékes, érdekes, tanulságos, nem egy esetben mások munkáját megkönnyítő, és nyilvánvalóan — meggyőződéssel állítom — a könyv legmaradandóbb részét képező szójegyzékei, felsorolásai, ábrái nincsenek jegyzékbe szedve, soknak még címe sincs!

A könyvben a következő ábrák, grafikonok, szójegyzékek stb. stb. találhatóak a Tartalomjegyzékben említett három mellékleten kívül (a*-gal jelöltek címét — finnül — a szerző adta, a többiek cím nélküliek):

- az emberiség és az emberi nyelv megjelenése a Földön (forrása: Leakey, Richard E., Ihminen jäljillä. London 1981. különösképpen 139 kk.) (ábra, 13)
- Otto Donner családfája (ábra, 66)
- E. N. Setälä családfája (ábra, 68)
- K. Häkkinen családfája: Az uráli nyelvek családfája és az alapnyelvek kronológiája (főként M. Korhonen, Vir. 1976 alapján,) (ábra, 83*)
- A különböző szókinszrétegek viszonyai az obi-ugor nyelvek szókinszében (a különnyelvi fejlemények hiányoznak) (ábra számadatokkal, 92*)
- A finn nyelvek és a különféle közbülső alapnyelvekre visszavezethető szókinszrétegei (a balti-finn és a különnyelvi fejlemények hiányoznak) (ábra számokkal, 93*)
- A „visszanyesett családfelelmélet” („Takaperoinen sukupuu”, ábra, 97*)

- Milyen egymást nem metsző jövevényszó-izoglosszák alapján lehetne ideális családfát felállítani? (spekuláció, ábra, 105)
- Finnugor nyelvkombinációk germán, balti, iráni stb. jövevényszó-rétegek szerint (ábra, 106)
- Hangmegfelelési táblázatok: a finn szókezdő *k* megfelelői a távoli rokon nyelvekben (126–127*), a finn szókezdő *v* megfelelői a távoli rokon nyelvekben (128*), a finn első szótagi *a* megfelelői a távoli rokon nyelvekben (129–130*), a finn első szótagi *y* [ü] megfelelői a távoli rokon nyelvekben (131*)
- 6 finn szó, amelyekben a *k*-nak minden finnugor nyelvből van megfelelője (*kadota*, *kaksi*, *kolme*, *kuulla*, *kuusi*, *käsi*) (132)
- A szóbelseji *v* megfelelése (két csoportban: *kivi*, *ovi*, *tyven*, *tävy*; *tyvi*, *vävy*) (134)
- A finn első szótagi *a* megfelelői különféle finnugor csoportosításban (126, 138, 140 a, b, 141 c, 142 d, e, 143 f, g)
- Indoeurópai > finnugor jövevényszavak (*levikki*, 147)
- Az indoeurópai > finnugor jövevényszavak az első szótagi finn vokalizmus szempontjából (148)
- A számnevek 1-től 10-ig a finnugor és a szamojéd nyelvekben (180–181)
- A 10 többszörösei 100-ig a finnugor és a szamojéd nyelvekben (182–185)
- A finn ún. alapszámnevek [1–20, 30–100 a 10-esek, 200–1000 a 100-asok, 1000, 10 és 100 ezer] gyakorisága a finn gyakorisági szótár alapján (197*)
- Az indoeurópai és a finnugor nyelvek kronológiája (közös táblázatban) [Korenchy Éva 1972, M. Korhonen Vir. 1976 és M. Gimbutas 1970 alapján] (215*)
- Uráli szavak, amelyeknek van biztos megfelelőjük az indoeurópai nyelvekben [17 db] (219 a*), ugyanez bizonytalan megfelelőikkel (a szamojéd megfelelés bizonytalan) [5 db] (219 b*)
- Finnugor szavak, amelyeknek van biztos megfelelőjük az indoeurópai nyelvekben [24 db] (221*), ugyanez bizonytalan megfelelőikkel [7 db] (222*)
- A *sata*-típusú (*CaCa*) ugor szavak (223)
- A finn tagú indoeurópai > finnugor jövevényszavak jegyzéke [35 db] (225)
- Finn tagú uráli-finnugor és indoeurópai > finnugor etimológiák (grafikon, 228)
- Az indo-uráli szavak és a régi indoeurópai-iráni jövevényszavak (*levikki* grafikonon, 231)
- Az indoeurópai jövevényszavak mennyisége az uráli nyelvekben (*levikki*, oszlopos grafikon, 234*)
- A finn különböző korú jövevényszórétegeinek *levikki*-je a többi balti-finn nyelv szempontjából (ábra, 238*)
- A balti-finn nyelvek közös szókinése (mennyiség, oszlopos grafikon, 245*)
- A SKES kétféle szerkesztési elvéből adódóan a SKES-be (a *napista* szótól kezdve) bekerült hangutánzó-hangfestő szavak felsorolása (246)
- A balti-finn nyelvek közös szókészlete a SKES első részében (a *napata*-ig) és a második részében (a *napista*-tól) (mennyiség, oszlopos grafikon, 248)
- A finn biztos finnugor etimológiáinak balti-finn *levikki*-je (250*)
- A finn balti-finn és finnugor eredetű szavainak összehasonlító kimutatása (mennyiség, oszlopos grafikon, 252 a–b*)
- A jövevényszavak mennyisége (%-ban kifejezve) a finn nyelv balti-finn eredetű szókészletében (256*)
- A biztos jövevényszavak részesedési aránya a finn nyelv különböző szókincsrétegeiben (a — balti-finn eredetű finn szavak, b — a finn és a lív közös szókinése, c — a teljes balti-finn etimológiák; oszlopos grafikon, 260*)
- Sanasto (275–378) I. harmadik fejezet
- Az uráli nyelvek c. „családbokor” (*pensasmalli*, 384*)
- Egyes finnugor nyelveknek más finnugor nyelvekkel, ill. a szamojéd nyelvekkel közös szókinése (mennyisége, 385; pl. cseremisiz — magyar 129, lapp — votják 123 stb.)
- A csak a SKES-ben, a csak az MSzFE-ben, a csak a FUV-ban előforduló finnugor/uráli etimológiák felsorolása (387–388)

A Tartalomjegyzékben is feltüntetett három melléklet közül az első a nyelvek, nyelvjárások rövidítésének jegyzéke, a második az uráli nyelvek közös (finnugor, uráli) szavainak mennyiségi kimutatása nyelvpáronként (pl. a SKES-re alapozva hány közös szava van a finn-nek és a magyarnak, a mordvinnak és a cseremisiznek, az obi-ugor nyelveknek, ez utóbbiaknak a csoportjukon belül, ill. azon túl, 437–442). Nem állítom, hogy könnyű e táblázatokban kiigazodni, de minden bizonnyal megéri a fáradságot. A harmadik melléklet azoknak a finn szavaknak a felsorolása, amelyeknek a balti-finn megfeleltetése teljes (a SKES alapján) (443–447). A 447. oldalon még egy, a különféle jövevény-

szavak és saját szavak százalékos megoszlását szemléltető kimutatás is található, de erről nem lehet bizonyossággal állítani, hogy a balti-finn szókincsre vonatkozik-e.

Könyvekről ismertetést, kritikát szokás írni, a szerzőkről — ha kellően megvénülnek — születésnapjait köszöntő, majd nekrológot. Kaisa Häkkinen ez utóbbiaktól szerencsére igencsak távol áll: 1950-ben született és tudomásom szerint ez az első nyilvánosságra került nagy terjedelmű munkája. Ismertetésemből látható, hogy vannak a könyvnek fogyatékosai, főként a megírás mikéntjét illetően, de remélhetőleg az is nyilvánvalóvá vált, hogy Kaisa Häkkinen munkája elismerésre méltó tudományos teljesítmény, a szerző megmutatta oroszlankörmeit. Vannak vitatható megállapításai, és éppen ezek adnak okot az optimizmusra: Kaisa Häkkinen személyében (miként a moszkvai Je. A. Helimskijében is) az új finnugor kutatónemzedék azon ritka képviselőjét üdvözölhetjük, aki megpróbál a konkrét nyelvi problémákon felülemelkedni, el akar jutni a konkrétól az absztrakthoz, az uráli nyelvészet általános, elméleti kérdéseit taglalva keresi a megújulási lehetőségeit. Sok sikert kívánunk neki.

SZÍJ ENIKŐ

Valev Uibopuu: Meie ja meie hõimud [Mi és a rokonaink]

Lund 1984. 302 l. + 89 térkép és ábra

A legnevesebb külföldi ész kiadó, az Eesti Kirjanike Kooperatív adta ki az első terjedelmes ész nyelvű összefoglalást finnugor nyelvrokonainkról. V. Uibopuu fróként kezdte. Első regényei és novelláskötetei 1936 és 1940 közt Tartuban jelentek meg. A második világháború baltikumai eseményei 1944-ben a három balti köztársaság (Észtország, Lettország, Litvánia) lakosságának legalább 5–10%-át sodorták át a Balti tenger túloldalára, a semleges Svédországba. Ezek egy része ott is telepedett meg, más részük tovább vándorolt Európa egyéb országaiba, valamint Amerikába és Ausztráliába (kísértetiesen hasonló volt a magyar kivándorlás 1956-ban). Uibopuu Svédországban maradt. Folytatta szépirodalmi tevékenységét, de nyelvtudománnyal is kezdett foglalkozni, majd a lund egyetem finnugor tanszékének vezetője lett.

Az ismertetendő könyvhöz hasonló vállalkozások már jóval korábban is napvilágot láttak. Magyarországon Pápay József, Zsirai Miklós, Hajdú—Domokos és Hajdú Péter, Finnországban a Suomen suku (szerk. A. Kannisto), Toivo Vuorela, németül Décsy Gyula, észtül Tallinnban Künnap — Palmeos — Seilenthal, angolul Björn Collinder írt, szerkesztett ilyen tárgyú műveket.

Minden ilyen kézikönyv — mint a kézikönyvek általában — szükségszerűen kompiáció, hiszen a megjelenés idejének állapotát és tudományos felfogását tükrözi. Nehéz volna elképzelni, hogy minden szerző minden uráli nép nyelvét, kultúráját, néprajzát, irodalmát, történetét c s a k a saját kutatásai alapján meg tudná írni.

Uibopuu könyve szép papíron, jó kiállásban, gazdag térkép-anyaggal jelent meg. A könyvben 89 illusztráció található, nagyrészt térkép, írásjelek, nyelvemlékek, a nyelv-rokonság fokait szemléltető ábrák. A könyv beosztása hasonlít Zsirai, Finnugor rokonságunk (1937) c. könyvéhez. Egy fél évszázad alatt természetesen sok minden változott a finnugorság életében is.

Az előző (5–12) a nyelv-rokonság bizonyítékaival foglalkozik, visszatekint Európa benépesedésére, a jégkorszakokra, felsorolja a világ legfontosabb hús nyelvcsaládját, amelyeknek egyike az uráli. Bemutatja a legrégebbi finnugor nyelvemléket, egy nyírkegbe karcolt karjalai ráolvasást a 13. századból, a magyar rovásírást és a zürjén aburt.

Az I. fejezet (13–43) az emberiség nyelveiről szól a legősibb időkben. Az első térkép a jégkorszaki Európát ábrázolja a neandervölgyi ember nyomaival az i. e. 50. évezredből. Bemutatja az indoeurópai népek rokonsági fokát. Jellemzi az uráli nyelveket, foglalkozik a nyelvcsalád kialakulásával, mai elterjedésével. (Európa nyelveinek ábrázolásához Malmbergtől veszi át a térképet, az pedig a magyar nyelvterületet azonosnak veszi a mai Magyarország területével.) Itt szól a finnugor rokonság felismerésének történetéről, Strahlenbergerről, Sajnovicsről, Gyarmathiról, Thomsenről és Andersonról. Foglalkozik az alapnyelv, a családja kérdésével, a rokonsági fokok ábrázolásával, majd a nyelv és az emberfajta viszonyával. Itt nagyon jó anyaggal rendelkezik, hiszen az ész Karin Mark a legjobb finnugor antropológus.

A II. nagy fejezetben (48–98) tárgyalja az uráli, finnugor stb. alapnyelveket az egymástól való elválás sorrendjében. Így elsőnek a szamojéd ág leszakadását az uráli törzsről. A népmozgásokat a régészet eredményeire alapítja. Bemutatja a kurgánkultúra mozgását nyugat és észak felé, valamint a fésűskerámia elterjedését a neolitikumban.

A következő jelentékeny mozzanat a finnugor kor felbomlása. Ehhez kapcsolja az őshazakutatás eredményeit. Az ugor ág leválásával megkezdődik a finn-permi kor. A permiek helyben maradnak, nyugatra húzódik a finn-volgai csoport. A volgai ágtól tovább vándorol nyugatra a finnségi rész. A következő korszak két részre oszlik: a korábbi finnségilapp és az újabb finnségi korra.

A III. nagy fejezet tárgyalja (99–273) az egyes uráli népek és nyelvek elnevezéseit, történelmét, nyelvét, irodalmát. Ügyes, okos módszer, hogy minden nyelvből felsorolja azt a legfontosabb szókinccset, amely egyezik az észttel, vagyis van észttel megfelelője. Elsőnek a lappok kerülnek sorra (99–108). A következő a finnségi csoport: A) északi ág: finn, karjalai, vepsze, izsor (108–152), B) déli ág: vót, észt, lív (153–200). A volgai csoport: mordvin, cseremis (201–218), permiek: zürjén, votják (218–236), ugor nyelvek: magyar (237–252), obi-ugor csoport: vogul, osztják (253–64). (Szamojédok: A) északiak (264–68), B) déliek. Összefoglalás, kitekintés (273–78), irodalom (279–90), mutatók és tartalomjegyzék (291–302).

A legtöbb tanulsággal járnak és számos adattal gazdagítják ismereteinket az értékes térképek és statisztikai adatok. Különösen a finnségi népek újkori történetének olvasása ad új ismereteket, hiszen csak erős szűrőn jutott el hozzánk, ami eljutott.

Sajnos, minden újabb statisztika arról számol be, hogy a kihálás felé sodródó kis uráli népek a második világháború után áttelepítéssel szétszórva, anyanyelvi iskola és értelmiség nélkül nem bírják nyelvüket és nemzeti tudatukat megtartani. Ha fizikailag nem is pusztulnak el, beleolvadnak a környező lakosságba, és így mint nép és nyelv megszűnnek létezni. 1972-ben halt meg az utolsó kamassz-szamojéd asszony. A Narvától keletre élő vótok közül alig 40 személy beszél még anyanyelvét. A rigai öböl északi-keleti csücskén csak két kis halászfaluban lehet még hallani lív szót. A nyugatszibériai voguloknak hasonló lesz a sorsa. Az öregek csak a vogult beszélnek és analfabéták. A középkorúak már kétnyelvűek, de a közigazgatás és minden hivatalos ténykedés oroszul folyik. Ezért, és anyanyelvi iskola, könyv, folyóirat híján a fiatalok már nagyszüleiük nyelvét nem értik, hagyományait sem ismerik. Hasonló a helyzet a nagyobb, de csak új írásbeliséggel rendelkező nyelvekben. A városi lakosságnak csak csekély hányadát teszik ki az őslakosok. Minden vegyes házasságban az utódok már csak oroszul beszélnek.

Érthető, hogy a szerző elsősorban az észttől, finnül és a világnyelveken megjelenő irodalomra támaszkodik. Magyar szerzőket rendszerint csak akkor említ, ha a fenti nyelveken jelentek meg munkáik. Ez részben sajnálatos tény, másrészt arra kell sarkallnia a magyar szakembereket, hogy többet publikáljanak a magyarul nem tudók számára is hozzáférhető nyelven. Számos magyar tudós neve (de néhány finn is) kimaradt a könyvből, akiknek munkássága nélkül aligha lehetne egyes finnugor népek népköltészetét megismerni. Kitűnő, nélkülözhetetlen szótárak, nyelvtanok maradtak említés nélkül. Azon nem csodálkozhatunk, hogy szerény lappológiai munkásságunk említetlen maradt. Feltűnő, hogy nincs megemlítve Wichmann—Uotila és Fokos-Fuchs zürjén szótára (227). Nem említi Paasonen és Karjalainen osztják szövegeit Vértes Edit kiadásában. Az sem örömdetes tény, hogy a viszonylag kevés sajtóhiba főként magyar címekben és magyar szerzők nevében található. Sajnálatos, hogy nem említi Szinnyi, Zsirai nevét sem.

Irodalomjegyzékében mintegy húsz a magyar mű, de ezeknek is fele magyar nyelvű könyv finnek, németek vagy angolok számára. Nem vehetjük azonban rossz néven a szerzőtől az említetteket, hiszen csak viszonylag kevés magyar finnugrista veszi figyelembe az észt nyelvű finnugor irodalmat.

Uibopuu könyve fontos kulturális feladatot teljesít. Kézikönyve a külföldi észteknek szól, akiknek számát mintegy százezerre becsüli. Ezek Svédországban, Nyugateurópában, Amerikában, Ausztráliában élnek. Többségük értelmiségi és igen erősen kötődik anyanyelvéhez és nemzetiségéhez. A Szovjetunióban az észt nemzetiségűeknek 98,4%-a vallotta anyanyelvének az észtet. Az észtországi orosz nemzetiségűek közül 1,56% tartja anyanyelvének az észtet. Az orosz anyanyelvűek közül Észtországban csak 12,9% tud észtül. Tapasztalataim szerint a külföldi észtek — ha nem vegyes házasságban élnek —, akkor nagyrészt a második nemzedékben is meg tudják tartani a nyelvüket.

Még egy rövid pillantást a magyar nyelvet és népet tárgyaló fejezetre (239–252)! Igazán meg lehetünk elégedve a terjedelemmel és a tartalommal. Csak az észteket tárgyaló fejezet múlja felül lényegesen lapszámban, de ez igazán érthető. A térképek közt megtalálhatjuk Magyarország mai térképét, az első világháború előtti Magyarországot, a magyarok lakta és kevert lakosságú területek jelzését a szomszédos országokban és a nyelvjárási határokat. Ilyen térképek magyar tankönyvekben nem találhatók. A nagyon rövidre fogott magyar irodalomtörténeti vázlatból leginkább Madách kimaradását sajnálom, hiszen Az ember tragédiája máig is állandó műsordarabja a tartui észt színháznak Jaan Kross remek fordításában.

Néhány apró megjegyzés: (32. l. és passim) az újabb kutatások kétségbe vonják egy volgai alapnyelv létezését. A 15–16. család-ábráiban nem látunk volgai alapnyelvet. A 18. ábrából az tűnik ki, hogy a mordvinnak több köze van a finnugri nyelvekhez, mint a cseremishez. — (52. l.) Elavult az a Setälä-féle felfogás, amely szerint a fokváltakozás alapnyelvi sajátosság lett volna. — (261. l.) Az osztják esetrendszer szűkös voltát a bővebb névutórendszer pótolja.

Nagy előnye Uibopuu összefoglalásának, hogy erősen támaszkodik észt kutatók eredményeire. Könyvészeti utalásából kirajzolódik a finnugor tárgyú észt nyelvű tudományos irodalom szinte teljes képe. Könyvéből kitűnik, hogy nemcsak a finnugri nyelvek, hanem szinte minden uráli nyelv kutatásában alkottak az észt tudósok is maradandót. Valev Uibopuu könyve jelentős értéke a nemzetközi finnugor irodalomnak.

KÁLMÁN BÉLA

Helena Lehečková: Úvod do ugrofinistiky

Univerzita Karlova v Praze. Fakulta Filosofická. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1983. 118 l.

A Károly Egyetem sokszorosított jegyzetére azért kell felfigyelnünk, mert tudunkkal ez az első Csehszlovákiában kiadott finnugrisztikai bevezetés, ill. egyetemi tansegédlet. Szerzője nem ismeretlen előttünk: korábban a helsinki egyetem cseh lektora volt, s nevét a JSFOu. 78. kötetében (1983) egyik tanulmánya jegyzi. Itt közölt munkája (Algoritmiin perustuva suomen asemoisilmaisujen tekstilingvistinen tulkinta) a formalizált szövegnyelvészeti vizsgálatban való jártasságáról és invenciózus rendszerező készségéről győz meg.

Bevezetése a finnugor nyelvészetbe viszont új oldaláról mutatja be: Lehečková tájékozott a finnugor nyelvészet alapvető kérdéseiben — persze főleg a finn, illetőleg idegen nyelvű szakirodalom alapján. Ismeretei modernnek, nincsenek elmaradva a finnugrisztika nemzetközi szintjétől, bár — a mű jellegéből adódóan — szűkre szabottak. Egy ilyen rövid összegezés azonban valószínűleg megfelel a Károly Egyetem céljainak, sőt: helyt állana bizonyos módosításokkal bármely külszági egyetem finnugor nyelvészeti oktatásában is, mint bevezető jegyzet. A könyv általános tájékoztatást ad a finnugor nyelvek genetikai rokonságáról, a rekonstrukcióról, a finnugor nyelvek tipológiai jegyeiről, az alapnyelvről, a régi szálláshelyekről, az idegen nyelvekkel való érintkezésekről. Röviden jellemzi külön-külön az egyes nyelveket (a szamojédokról is nyújt némi tájékoztatást), tárgyalja az alapnyelv rendszerét, majd a fontosabb hangváltozásokat (jók, informatívak aránylag részletes hangmegfelelési táblázatai), bemutatja a morfológia, lexika és mondattan fő sajátosságait, a változások trendjét. Szó esik a finnugor nyelvészetről rövid történetéről (sajnos a magyar finnugrisztika történeti áttekintése hiányos, jelenének leírása nem egészen pontos), s e fejezetben számunkra különösen a csehszlovákiai finnugor kutatások története lehetne fontos, ha kissé a részletekbe is bocsátkozna (hiányolom pl. Pražák, Novák és Sima nevének említésekor munkásságuk jellemzését, Arany A. L. nevének említetlenségét, vagy azt, hogy nem szól a TCLP közvetett és közvetlen szerepéről a finnugor kutatásokban). A jegyzetet válogatott bibliográfia zárja le. Az itt említett folyóiratok között nem említi a FUM-ot, az NyK-t (pedig ez fontosabb mint a MNy.), az SFU-t, az ÉFOu-t, vagy az olyan sorozatokat mint a StUA, FUSuec., BiblUr., FÜgr. és nem tájékoztat az UAJb. kettéválásáról. Hasznos a kötet végén levő cseh–finn–magyar nyelvészeti terminológiai szójegyzék (NB: a kantasuomi és kantasamojedi magyarul inkább így használatos: közfinn, közszamojéd).

E tömör és jól használható könyvnek fontos szerepe lesz a Csehszlovákiában folyó nyelvészeti képzésben, legyen az általános nyelvészeti irányú, vagy finnugor specializációjú. Bízunk benne, hogy a 300 példányban kiadott jegyzetet hamarosan követni fogja egy második, átdolgozott és bővített kiadás, amely a magyar nyelven közzétett kutatási eredményeket is nagyobb mértékben tükrözni fogja. Értesítéseink szerint ennek a feltétele — a szerző magyar nyelvi ismereteinek előrehaladtával — egyre inkább megvan. Mindenesetre öröndetes, hogy az Arany A. László, Ludovít Novák és persze nem utolsósorban a Vladimír Skalička nevéhez fűződő hagyománynak folytatója van Helena Lehečková személyében, akinek finnugrisztikai munkásságához sikereket (és tanítványokat) kívánunk.

HAJDÚ PÉTER

O. Ткаченко: Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков

Наукова думка, Київ 1979. 297 l.

O. Tkacsenko igényes és tanulságos munkájával olyan tanulmány kerül a kezünkbe, amely új módszertani utakon jár: a történeti összevető módszer alkalmazásával próbálja kutatni a finnugor, és egyéb nem rokon nyelvek sajátosságait.

A szerző a finnugor és szláv nyelvek frazeológiáját, pontosabban az orosz mesék elején megfigyelhető *жил-был* kopulatív ige pár sorsának alakulását teszi vizsgálatá tárgyává.

A könyv — követve a tartalomjegyzék egyes fejezeteit — a következő fő részekből áll:

- bevezető és módszertani fejtegetések (3—22)
- orosz mesekezdetek és azok megfelelői a rokon és nem rokon nyelvekben (23—174)
- kopulatív kifejezések a szláv nyelvekben (175—214)
- az orosz mesekezdet finnugor forrásai (215—247)
- a szláv mesekezdetek eurázsiai vonatkozásai (247—249)
- összegezés és bibliográfia (270—297)

I. A terjedelmes módszertani bevezetőben az egyes módszertani állomásokon vezet végig bennünket a szerző s jutunk el a napjainkban oly divatos történeti összevető módszerhez. Ennek az a feladata, hogy felkutassa azokat a folyamatokat, amelyek az egymással érintkező rokon és nem rokon nyelvekben új sajátosságok létrejöttéhez vezettek. Az általánosabb fejtegetések mellett konkrét magyarázatát is megtaláljuk annak, hogy mi tette szükségessé ennek az új módszernek az alkalmazását, és miért éppen a frazeológia területén: a szerző kiváltképp a megkövült, mondatértékű kifejezéseket, szókapcsolatokat (üdvözlések, folklórban előforduló kifejezések stb.) tekinti alkalmasnak arra, hogy az egyes népek nyelvében, kultúrájában végbement folyamatokat nyomon követhessük. Mivel ezek a nyelvi képződmények igen széles áréát képviselnek, segítséget adhatnak ahhoz, hogy még az egymástól viszonylag igen távol álló nyelvek közös sajátosságait is kutathassuk. A rendelkezésre álló sokrétű és rendkívül szerteágazó anyagból ezúttal csak egy kifejezést ragad ki a szerző — az orosz *жил-был*-t, valamint annak származékait — és ezt igyekszik végigvezetni az egyes szláv és nem szláv nyelveken. Kutatásához segítségül felhasználja a mikrolingvisztikai módszert is s ezzel kombinálva a történeti összevető módszert, próbálja meg felkutatni a kifejezés eredetét. Szükségesnek tartom megemlíteni a mikrolingvisztikai módszernek az amerikaiaktól eltérő értelmezését: ott ez csak egy része az ún. makrolingvisztikának és csak a konkrét nyelvek leírásával foglalkozik, itt viszont egy kiragadott nyelvi adatnak a nyelvek sokaságában való vizsgálatát jelenti. A magam részéről úgy vélem, hogy ennek a módszernek jelentősége hatékonyságában rejlik. A szerző eljárásának egyes lépéseit pontokba szedve, kísérli meg az orosz *жил-был* kifejezésnek konkrét nyelvi — jobbára szláv és finnugor — anyagon történő kutatását.

Tkacsenko annak a nézetnek a tagadásából indul ki, hogy az orosz *жил-был* formulát a régmúlt igeidő maradványának kell tekintenünk. Formailag ez elképzelhető lenne, tény viszont, hogy az orosz hősi mondákban igen ritkán fordul elő s ez megkérdőjelezi a *жил-был* ily módon való magyarázatát. Sokkal valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy a *жил-был* esetében orosz innovációval van dolgunk, amelynek semmi köze sincs a plusquamperfektumhoz. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a szláv nyelvek egészen eltérő módon viselkednek az oroszhoz képest a különböző mesekezdetek használatában.

A nyugati szláv nyelvek többségében szinte kizárólag a létigét találhatjuk a mesék kezdősorában. Ha időnként előfordul is az 'élni' ige (pl. a szlovákban), többnyire az a szerepe, hogy a mesehős konkrét lakóhelyére utaljon.

A déli szláv nyelvek közül a nyugatihoz hasonló képet találunk a szerbben és a horvátban. Ezekről némileg eltér a szlovén, a bolgár és a macedón, ahol azt látjuk, hogy a hagyományosan kívül többfajta mesekezdet is előfordul (pl. *имало, си имало*). Ezekben a nyelvekben az sem számít ritkaságnak, hogy az 'élni' teljesen kiszorítja a létigét a mesék kezdősorából (pl. szlovén).

Igen tanulságos az orosz mellett a másik két keleti szláv nyelvet is szemügyre venni:

- az ukránban — hasonlóan a nyugati szláv nyelvek többségéhez — a *был* mesekezdet az uralkodó, bár az ukrán nyelvterület keleti részén — feltehetően idegen nyelvi hatásra — előfordul a *жил-был* ige pár is;
- a beloruszban a *был* és a *жил* igeik többé-kevésbé egyenlő arányban fordulnak elő: a *жил-был* ige pár csak az orosz határos területeken fordul elő.

A szláv nyelvek közül szándékosan utolsóként az oroszban vizsgálja a szerző a mesekezdetek alakulását. A következő táblázat szemléletesen mutatja az orosz nyelv sajátosságos helyzetét a különböző mesekezdetek előfordulását illetően:

	был	жил	жил-был
ukrán:	88%	11,5%	0,5%
belorusz:	53%	39 %	8%
orosz:	10%	34 %	56%

Az oroszban lehet — ellentétben a másik két keleti szláv nyelvvel — a kopulatív *жил-был* mesekezdet a leggyakoribb. A későbbiek szempontjából különösen jelentős az a tény, hogy a *жил-был* elsősorban az Oroszország központi részéből származó mesékben fordul elő (Rosztov, Suzdal stb., tehát olyan vidékeken, ahol korábban finnugor lakosság élt). Ezzel szemben a *был* mesekezdet olyan mesékben figyelhető meg, amelyeket az eredetileg is szlávok laktak vidékeken (pl. a Novgorod fennhatósága alatt állott területeken) jegyeztek fel.

A *жил-был* kopulatív igepár kronológiájával kapcsolatban a következőket jegyzi meg a szerző: először egy 17. század végi mesében találhatjuk a *жил-был*-t, bár tényleges megjelenését két oknál fogva jóval korábbra kell tennünk:

1. Az a mese (Повесть о Бове), amelyben a *жил-был* először felbukkan, nem eredeti orosz mese, hanem fordítás, s a fordításban csak olyan kifejezésekkel élhetett a fordító, amelyek abban a korban szélesebb körben használatosak voltak.

2. A 18. század elejére a *жил-был* már az egész orosz nyelvterületre kiterjedt, s megjelenésének variánsai is (*был-жил*, *жил да был*), amelyek csak hosszabb ideig tartó fejlődés eredményeként jöhettek létre.

Mindezek alapján Tkacsenko feltételezi, hogy a *жил-был* megjelenése azokra az időkre tehető, amikor a szlávok a finnugorok lakta területekre (Rosztov, Suzdal stb.) betörték, azaz a 10—15. század közötti időszakra. Ennek a mesekezdetnek a kialakulása a helyi orosz lakosság kialakulásával párhuzamosan történt, tehát az eredeti finnugor lakosság asszimilálódásából visszamaradt szubsztrátumjelenségeként kezelendő.

Tételének igazolására a környező, nem szláv nyelveket veszi szemügyre a szerző: a nem finnugor nyelvekben (lett, litván, germán, csuvas, tatár) többnyire az 'élni', vagy a 'lenni' ige uralkodik, de seholsem fordul elő a kopulatív 'élni-lenni' igepár. Egyedüli kivételt itt csupán az öszté mesék jelentenek, amelyekben az 'élni', illetve a 'lenni' igeiken kívül előfordul az 'élt-volt' igepár is. Azt a feltételezést, hogy esetleg a szkíta-alán hatásra jelent volna meg az oroszban a *жил-был*, Tkacsenko kizártnak tartja, mivel a szkíta-alán elsősorban a déli nyelvjárásokra hatott. Másfelől viszont: a balti-finn csoportban a mesék elején igen ritkán figyelhetők meg az **elää-wole* reflexei. Kivételt csupán a finn, a vót s a karjalai mesék képeznek, amelyekben ritkán előfordul a kopulatív igepár is. Pl. finn *Taas elettiin, oltiin kotvesen yhtenä* ("egy ideig ismét együtt éltek, voltak"), vót *siellä eletti-elti* ("ott éltek-voltak"), karjalai *eletti-oltti ukko da akku* ("élt-volt egy öregember és egy öregasszony"). A balti-finn nyelvek többségében az **alää* ige származékai jelennek meg, pl. észt *kord elas üks rikas mees* ("élt egyszer egy gazdag ember"), vót *eletti ema ja poika* ("élt egy asszony és fia"), karjalai *eli ennen paimen Juakko* ("élt korábban egy Juakko nevű pásztor"), vepsze *eli ugga ak* ("élt egy öregember és egy öregasszony"), izsór *eli en died i bab* ("élt valaha egy öregember és egy öregasszony"). Ezzel szemben a finnben és a livben a közös finnugor **wole* ige származékai szerepelnek, pl. finn *olipa kerran* ... ("volt egyszer ...") (94%), liv *iks kird vel iks kénig* ("volt egyszer egy király"). Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy valaha az **elää-wole* igepár származékai gyakrabban előfordultak a balti-finn népek meséiben. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy a kezdősorokkal szemben, a mesék közepén és végén sűrűbben találkozhatunk ezzel az igepárral (l. a karjalai és a finn mesékben). Ugyancsak döntő jelentőségű az a körülmény is, hogy a balti-finn nyelvek többségében, illetve adverbális, főnévi és melléknévi képződményekben is megtalálhatók az **elää-wole* reflexei, pl. észt *kuidas elate-olete*? (szószerint hogy él-van?), *elu-olu, elemine-olomine* stb. (élet-létezés), vepsze *elämineolemone* (élet-létezés). Egyébként — néhány kivételtől eltekintve (liv, izsór, vót) — a balti-finn nyelvekben a kopulatív szópárok meglete igen gyakori valamennyi szófaj esetén, pl. finn *hädin-tuskin, isä-äiti, tieten-taiten* ("üggvel-bajjal, apa-anya"), szószerint: tudva-bírvá), észt *pisike-suur, suud-silmad* ("kicsi-nagy, száj-szem").

A lapp mesék nagyobb részében az **elää* fejleményei figyelhetők meg (84%): *jillen kansa aka* ("élt egy öregember és egy öregasszony"). A többi esetben ennek az ikerített párját találjuk, amely — funkcióját tekintve — sokban emlékeztet a karjalai *eletti-oltti* igepárra, pl. *jettin, jettin kallanlaji ja akai* ("élt-élt egy öregember és egy öregasz-

szony"). A lapp — hasonlóan a balti-finn nyelvekhez — igen gazdag kopulatív szópárokban, s ezért Tkacszenko szerint a *jüllen-jüllen* igepárt bizvást lehet a finnugor **elää-wolę* módosított változatának tekinteni.

Ellentétben a balti-finn nyelvekkel, ahol az **elää-wolę* megfelelői viszonylag ritkán fordulnak elő, a permi nyelvekben a mesék kezdősoraként az esetek túlnyomó többségében ennek az igepárnak a reflexeit találhatjuk (74%): pl. zürjén *Олн-волн коза* ("élt-volt egy kecske"), votják *улиз-велз gosudar* ("élt-volt egy uralkodó"). A kifejezés széleskörű elterjedtségét bizonyítja az a tény is, hogy a meséken kívül előfordul a mindennapi nyelvhasználatban is, pl. köszönéssel kapcsolatos frazeologizmusokban: zürjén *олн-вылн* (szó szerint: élsz-vagy), illetve egyéb határozói igeneves, főnévi képződményekben: *олм-вылм* ("élet-létezés"). Kiindulva a zürjénből, a szerző igen érdekes kísérletet tesz az **elää-wolę* szemantikájának magyarázatára. Véleménye szerint a finnugor nyelvekben megfigyelhető kopulatív igepár, illetve az indoeurópai nyelvekben előforduló szülőige ("lenni") használata abból a felfogásbeli különbségből fakad, amely az indoeurópai illetve finnugor népeknek az étellel kapcsolatos elképzeléseit jellemezte: míg az indoeurópai népek az életet, az éleést egységes folyamatnak tekintették, addig a finnugor nyelvekben az élet nem egységes, szakadatlan folyamatként jelenik meg, hanem két szakasz láncolataként, amely az éleésből (ébrenlét, aktív tevékenység, munka) — **elää* —, illetve a létezésből — **wolę* — (pihenés, alvás) tevődik össze. Ezt igyekszik alátámasztani az a tény is, hogy a zürjén *олны-выны* ("élni-lenni") igepár első tagjának elsődleges jelentésén kívül még a következő jelentései is lehetnek: ébren lenni, nem aludni. Ez a feltevés különösen azáltal válhatna még meggyőzőbbé, ha a második tag — a *выны* — előfordulna "aludni, pihenni" jelentésben is. Sajnos, ilyen adatok a modern permi nyelvekben nem találhatók, viszont használatos a komi-zürjénben egy *изны-олны* fordulat, amelynek szó szerinti jelentése „aludni-élni”, azaz "aludni-ébren lenni", ahol a modernebb *изны* ("aludni") igét nyugodtan lehet az archaikusabb *выны* szinonimájának tekinteni. Annak ellenére, hogy a modern permi nyelvek közül a komi-permják, illetve a votják nem támogatják ezt a feltevést — itt a köznyelvben az *олны* ("élni") ige képviseli az **elää-wolę* kopulatív igepár kifejezte jelentést — mégsem tekinthetjük ezt a fenti tétel cáfolatának, mivel az *олны* használata az **elää-wolę* helyett viszonylag új fejlemény ezekben a nyelvekben. Ugyancsak a kopulatív igepár hajdan gyakoribb használatára utal az a tény is, hogy a votjákban — hasonlóan a zürjénhez — széles körben használatosak az **elää-wolę* reflexei köszönési formulákban, pl. *Кыче ульс-кад-выльс-кад* ("hogy élsz-vagy?"), illetve különböző főnévi, illetve igenévi képződményekben. Igen érdekes, hogy az 'élni' igének "éberen lenni" jelentése megtalálható a komi-zürjénnél határos orosz és nyenyec nyelvjárásokban is: *Мы ещё жили, ещё не спали, не ложились* "mi még éltünk, nem aludtunk, nem feküdtünk le"; nyenyec *тея яля пон' шлецаць* (szó szerint) "a tegnapi nap sokáig éltünk", azaz sokáig nem feküdtünk le aludni. Egészében véve ez az área — az 'élni' igének "éberen lenni, nem aludni" pótljelentése, a következő határokig terjed ki:

- keleten: a modern zürjén nyelv nyugati és dél-nyugati hatásai
- nyugaton: az Északi-Dvina és a Volga
- északon: Barrents-tenger (Arhangelszk, Mezeny)
- délen: Szolvicegodszyk, Senkurszyk

Fellelhető ez a sajátosság az ún. Zavolocsje-vidéken is, valamint Vologda, Jaroszlav környékén, ahol régebben ugyancsak finnugor népek laktak (vepszek, merik).

A cseremiszi mesékben szinte kizárólag az *улау* ("élni") ige figyelhető meg (92%), míg a többi esetben az *ллау* ("lenni") igét találhatjuk. A kopulatív igepár hiányát Tkacszenko szerint elsősorban a csuvasnak a cseremiszi re gyakorolt erős hatásával kell magyaráznunk, ahol szintén az 'élni' ige uralkodik. Annak ellenére, hogy a cseremiszi mesékben nincsenek képviselve az **elää-wolę* igepár reflexei, hajdani meglétüket mégsem zárhatjuk ki teljességgel: erre utalhat a cseremiszi mitológiával kapcsolatos mesékben meglevő *элат-элат* alak is, valamint a köznyelvben előforduló *кузе уледа-шүледа, кузе уледа-кацеда* kérdések is, amelyek szó szerinti jelentése "hogy élsz-lélegzel, hogy élsz-hogy van az egészséged". Ezekben a kopulatív kifejezésekben a második tag (*шүледа-кацеда*) szemantikailag jól helyettesíti a **wolę* ige várható származékait. A cseremiszi re — hasonlóan a többi finnugor nyelvhez — a kopulatív kifejezések igen fejlett rendszere jellemző, amelybe jól beleilleszkednek a fentebb vázolt fordulatok.

A mordvin mesékben kezdősként túlnyomó többségben kopulatív igepárokat találunk, pl. erza-mordvin *эфамс-аѣтмс* (75%), moksa-mordvin *эфамс-асѣтмс* (91%). A fennmaradó esetekben az 'élni' ige származékai figyelhetők meg. Szakkörökben igen heves vitákat váltott ki az *эфамс-аѣтмс/асѣтмс* igepárnak, illetve a finnugor **elää-wolę*-nak a kapcsolata. Némelyek véleménye szerint (Lewy, Mark) a mordvin *эфамс*-t semmi-

képp sem lehet a finnugor **elää* folytatásának tekinteni, mert az inkább a mordvin *эбеа* 'mindenki' (Lewy), illetve a lapp *orrot* 'lenni' (Mark) szavakkal hozható genetikai kapcsolatba. Ezzel szemben Tkacsenko azt a már Budenz által is felvetett javaslatot fogadja el, mely szerint az *efams* a finnugor **elää* egyes folytatása, ahol a mordvin alakban levő -r-t – a várható -l- helyett – a rotacizmus jelenségével kell magyaráznunk. A mordvinban egyébként megvan a finnugor **elää* l-es származéka is, de ennek jelentése már némileg eltér az eredetitől, l. *elnems* ('vidáman lenni'). Az *efams*-*aštams*/*aščams* igepár második tagja szintén finnugor eredetű szó, jelentése 'lenni, állni, védegségben lenni valahol'. A mordvin *aštams*/*aščams*, illetve az észti *ahtima* (szószerinti jelentése 'áldozati helyre jönni') között mind formailag, mind pedig szemantikailag szoros kapcsolat áll fenn. Az észteknél szokás volt ugyanis korábban, hogy azokat a romokat tisztelték áldozati helyként, ott mutatták be áldozataikat, amelyek valaha lakóépületeként szolgáltak, tehát ahol az emberek életük során tartózkodtak, ahol 'voltak'. Az *aštams*/*aščams*, mely a mordvin nyelvekben igen széles körben használatos, a fentiekben kívül a következőket jelentheti még 'vmilyen állapotban lenni, feküdni, tartózkodni vhol, börtönben ülni' stb. Ezen sok jelentés közül az *aštams* a 'lenni' jelentésben fordul elő leggyakrabban, s ezért nem tűnik alaptalannak az a feltevés, hogy az *aštams* a várható **wolę*-t, illetve annak reflexeit helyettesíti ebben a kopulatív kifejezésben.

Az obi-ugor nyelvek viszonylag kevés utalást tartalmaznak az egyéb finnugor nyelvekben fellelhető kopulatív igepárookra. Ennek okát elsősorban abban kell keresnünk, hogy a kérdéses igepár – az **elää*-*wolę* – jelentése egy igében sűrűsödött össze: kettőjük jelentését a **wolę* ige származékai képviselik, pl. osztják *әәлмә* ('élni, lenni'). Ez a folyamat, amely a magyaroknak az ugor alapnyelvből történt kiválása, de az obi-ugor egység felbomlása előtt ment végbe, Tkacsenko szerint idegen nyelvi hatásnak (eszkimó?) tudható be. Néhány ige azonban – a finnugor **elää* tövével – arra enged következtetni, hogy korábban ezekben a nyelvekben is használatos volt az eredeti **elää* ige, l. osztják *ялтынкәә* ('begyógyul a seb'). Az obi-ugor nyelvek többségében a **wolę* ige reflexei figyelhetők meg, pl. osztják *Вор оһмнә вәлт әсәм* ('az erdőben élt [volt] egy család') (80%), vogul *бәлә әл* ('élt [volt] egy kereskedő') (58%). A szőlőigeken kívül azonban nemritkán előfordulnak kopulatív igepárok is (főleg a vogulban), pl. vogul *Әлә куһә күм йәсбәһәс* ('élt/volt – feküdt/aludt egy ember és egy asszony'), osztják *Именгын икенгын улсангын – холсангын* ('élt/volt – feküdt/aludt egy öregasszony és egy öregember'). Az említett igepárokon kívül – hasonlóan a lapp *jillen*, *jillen* formákhoz – még a **wolę* származékainak kettőzött alakjai is előfordulnak, pl. osztják *Үдет, үдет, йахпогот мөнд жүвөт* ('élték/voltak, élték/voltak, amikor a bátyja útnak akart eredni'). Az obi-ugor nyelvekben fellelhető "élt/volt – feküdt/aludt" igepárt nyugodtan lehet a finnugor **elää*-*wolę* funkcionális folytatásának tekinteni, ahol a második tag – a "feküdt/aludt" – szemantikailag igen jól helyettesíti a várható **wolę* ige származékait, hiszen a finnugor népek felfogása szerint az élet, élés folyamatának második szakasza a pihenéssel, az alvással kapcsolatos (l. erre vonatkozóan a komi-zürjén *уэны – оны*, illetve a mordvin *efams*-*aštams* példákat).

A rokon nyelvekkel való kontaktusok hiánya, illetve az idegen nyelveknek hosszú ideje tartó, erős hatása oda vezetett, hogy a magyar népmesékből teljesen kiszorult a finnugor **elää*-*wolę*-ra visszavezethető kopulatív igepár. A magyar népmesékben – hasonlóan a közép- és nyugat-európai népmesékhez – kezdetként túlnyomó többségben a létigét találjuk (96%), pl. *volt egyszer egy szegény ember*. Ezen kívül előfordul még az *élni* ige, illetve két igepár: a *hol volt, hol nem volt*, valamint az *élt-éldegelt*. A *hol volt, hol nem volt*-fordulat a magyarokon kívül megtalálható még a török, illetve az iráni nyelvekben. Feltehető, hogy a korai török – magyar érintkezések idején kerültek nyelvünkbe. Az *élt-éldegelt*, az *élve-léve* határozói igeneves fordulattal együtt, halvány utalást tartalmazhat arra, hogy korábban a magyarban is használatosak lehettek az **elää*-*wolę* származékai. A magyarra egyébként – csakúgy, mint a többi finnugor nyelvre – a kopulatív kifejezések igen fejlett rendszere jellemző.

Annak bizonyítására, hogy az oroszban meglevő *жил-был* kopulatív igepárnak a többi szláv nyelvben megfigyelhető hiánya nem véletlen, hanem nagyon is törvényszerű jelenség, Tkacsenko részletesen vizsgálja a kopulatív szavak rendszerét az egyes szláv nyelvekben. A jelentőségét messze túlhaladó, indokolatlanul terjedelmes ismertetésből megtudhatjuk, hogy a déli, illetve nyugati szláv nyelvek közül mindössze háromban – a bolgárban, a macedónban, és a szlovákban – fordulnak elő kopulatív kifejezések, bár ezeknél a nyelveknél is elsősorban idegen nyelvi hatással kell számolnunk. A bolgár és a macedón a török nyelvektől kapta a modellt a kopulatív kifejezések képzésére, míg a szlovák esetén a páros szavak viszonylag gyakori előfordulását a magyar hatásával kell magyaráznunk.

A keleti szláv nyelvek közül a beloruszban igen egyenetlen a kopulatív kifejezések előfordulása: míg a belorusz nyelvterület nyugati részén viszonylag ritkán találhatók páros szavak, addig a keleti részen nyilvánvalóan orosz hatásra — sűrűbb az előfordulásuk. Ugyancsak orosz hatást kell feltételeznünk abban is, hogy a szépirodalmi művekben — pl. Kolas munkáiban, akire igen erős hatással volt az orosz költészet — lényegesen gyakoribbak a páros szavak (különösen a főnevek körében), mint a folklór irodalomban.

Az ukránban, ahol szintén a főneveknél figyelhetők meg leggyakrabban kopulatív szavak, némiképp eltérő az előfordulásuk: itt elsősorban nem a szépirodalmi művekben, hanem a folklór irodalomban találkozhatunk kopulatív szavakkal. Tkacsenko az ukrán esetén — ellentétben a belorusszal — nem orosz, hanem más idegen nyelvi hatásokkal számol: az ukránban viszonylag gyakran megfigyelhető páros szavak az ukránoknak finnugor, illetve török népekkel történt érintkezésének tulajdoníthatók, bár teljességgel nem lehet kizárni az orosz folklór hatását sem.

Az orosz az a keleti szláv nyelv, amelyre a kopulatív szavak legfejlettebb rendszere a jellemző: a páros szóképzési modell szinte valamennyi szófajra kiterjed, bár leginkább a főneveket érinti (lényegesen kevesebb a kopulatív szavak száma az igéknel és egyéb szófajoknál). Használatuk elsősorban — az ukránhoz hasonlóan — a folklór irodalomra jellemző, amit Tkacsenko azzal magyaráz, hogy a szubsztrátumjelenségeknek mindig volt szociális vonatkozásuk, mindig bizonyos vulgarizmussal párosultak, s emiatt az igényesebb stílust képviselő szépirodalom kerülte használatukat.

A könyv utolsó előtti fejezetében a következő fontos kérdések nyerne magyarázatot:

- hogyan alakult az egyes finnugor nyelvekben a közös finnugor **elää-wolę* sorsa
- mely finnugor nyelvet lehet megjelölni forrásként az orosz *жил-был* számára
- a szerző kísérletet tesz a merjanisztikának mint külön diszciplinának a felállítására.

Ami az első kérdést illeti, lényegében ugyanazt találhatjuk, mint abban a fejezetben, ahol a szerző az egyes konkrét finnugor nyelveket vizsgálta az **elää-wolę*, és származásának előfordulásával kapcsolatban. Leglényegesebb mozzanatként itt azt lehetne kiemelni, hogy az **elää-wolę* ige pár "pusztán" finnugor, és nem uráli képződménynek tekintendő, mivel a szamojéd nyelvekből, ahol csak az **elää* származékai fordulnak elő, teljes mértékben hiányzik. Véleményem szerint meggyőzőbb lett volna, ha az eddigiek során többször is megállapított tények újbóli ismétlése helyett inkább a szamojéd nyelveket vette volna tüzetesebb vizsgálat alá a szerző, s ott ellenőrizte volna az **elää-wolę* alakulásának körülményeit.

Igen érdekes módon Tkacsenko az orosz *жил-был* forrását nem az élő, hanem a kihalt finnugor nyelvekben véli felfedezni. Megállapításához kizárókos módszerrel jut el: mivel az orosz *жил-был* ige pár Oroszország központi részén fordul elő legelőször, és mivel megjelenése a 10–15. század közötti időszakra tehető, olyan finnugor népet, vagy néptörzset kell keresnünk, amely ebben az időszakban ezen a területen élt. Erre egyedül lehetséges nép(törzs)ként a meriket jelöli meg, akik teljes asszimilálódásukig valóban ezt a területet népesítették be (a mai Kosztromai, Vlagyimiri, Ivanovói megyéket). A magam részéről nem tartom kellőképpen bizonyítottnak ezt a megállapítást, hiszen a kérdéses területen a történelem folyamán egyéb finnugor népek, és néptörzsek is laktak (mordvinok, és a hozzájuk igen közel álló muromák). Mivel a merja nyelvről írásos emlékeink nem maradtak fenn, lehetetlenség itt a közös finnugor **elää-wolę* kopulatív ige pár fejlődését bizonyítékokkal alátámasztani; írásos emlékek hiányában tisztán hipotetikus alakokra kell támaszkodnunk. Nos, ha már mindenképpen le kell mondanunk arról, hogy az orosz *жил-был* valamelyik, élő finnugor nyelvből származó szubsztrátumjelenség, úgy vélem — legalább a hipotézis szintjén — a muromát is megjelölhette volna a szerző lehetséges forrásként. Ezen túlmenően — véleményem szerint — nem lehet teljességgel kizárni a mordvin hatását sem, hiszen ebben a nyelvben — mégha némileg módosult formában is — igen produktívak az **elää-wolę* reflexei. Támogatni látszik ezt a feltételezést az a tény is, hogy a mordvinoknak a 12–13. század folyamán igen szorosak voltak a kapcsolataik az oroszokkal. Ezzel szemben a cseremiszen, amely a finnugor nyelvek közül a legközelebb állt a merihez, csak szórványosan fordulnak elő a közös finnugor **elää-wolę*-ra emlékeztető kopulatív ige párok.

Aból a feltevésből kiindulva, hogy a *жил-был* kizárólag meri szubsztrátumként kezelendő az oroszban, illetve hogy a meri hatásnak a frazeológián kívül egyéb területeken is jelentkeznie kell, a szerző javaslatot tesz a finnugor nyelvtudományon belül egy külön diszciplína, a *merjanisztika* felállítására. Elsődleges feladatként itt az orosz és a meri kölcsönkapcsolatainak szélesebb körű vizsgálatát, a toponímiai elnevezések kutatását jelöli meg (ha ez utóbbit eddig nem tették volna meg). Úgy vélem, a merjanisztikának, mint önálló szakterületnek a finnugor nyelvtudományon belül akkor lehetne önálló

létjogosultsága, ha adatait nem pusztán szórvány-helységnevekből nyerné, illetve ha meg tudna küzdeni egy sor egyéb problémával, amivel az eddigi meri-kutatók eredménytelenül próbálkoztak.

A könyv utolsó fejezetében rövid áttekintést kaphatunk arról, milyen megfelelései vannak a különféle szláv mesekezdeteknek az egyes eurázsiai nyelvekben. Ezek szerint a különféle nyelvekben a mesekezdeteknek három fő típusa figyelhető meg: 1) A létige (*esse*) pl. latin, germán, szláv nyelvek, iráni nyelvek, szanszkrit stb. Mivel mind az egyik legrégebbi, mind a modern indoeurópai nyelvek többségében is a létigét találjuk a mesék elején, helytálló az a feltevés, hogy az ehhez a nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek esetén a létigét kell eredetinek elfogadnunk. 2) Az 'élni' ige, pl. balti nyelvek, iráni nyelvek, finnugor nyelvek többsége, szamojéd nyelvek, néhány szláv nyelv. 3) 'élni-lenni' kopulatív ige pár, pl. orosz, finnugor nyelvek, észak-kaukázusi nyelvek (cssecsene, adig). Tkacsenko szerint nem lehet véletlen a finnugor, valamint az észak-kaukázusi nyelvek közötti egyezés: feltételezése szerint az Urál nyugati oldalán a finnugor lakosság megjelenése előtt élt egy ibéro-kaukázusi nép, amelytől a finnugorok az **elää-wolę* által kifejezett mesekezdetet örökölték. Bizonyíthatja ezt a feltevést többek között az a tény is, hogy a finnugor nyelvekben nincs kellőképpen indokolva szemantikailag az **elää-wolę* által képviselt jelentés, az észak-kaukázusi nyelvekben viszont a kopulatív ige pár alkotóelemei csak együtt használva fejezhetik ki a megfelelő jelentéstartalmat. Az észak-kaukázusi nyelvek egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy bennük az igék két fő csoportra *d i n a m i k u s*, illetve *s t a t i k u s* igékre oszlanak (cssecsene, adig). A dinamikus igéket lehet szabadon, vagy kötötten használni, a statikus igeőveket viszont csak kötötten, más előgigékkel együtt. Legtisztábban mindez a cssecsenben jelentkezik, ahol pl. a *daha-Ian* ige pár első elemének jelentése "élni, dolgozni", míg a másodiké "nyugalomban lenni". Ennek megfelelően tehát az élet, élés folyamatának jelöléséhez szükséges volt mind egy statikus, mind pedig egy dinamikus ige. Elfogadva a fenti okfejtést, a finnugor **elää-wolę* ige párt tükörszónak kell tekintenünk, amelyet a finnugorok valamely észak-kaukázusi néptől örökölték, és amelyet az eredeti **elää*-val együtt párhuzamosan használni kezdtek. Mindez az uráli egység felbomlása után, de még a finnugor együttlés idején zajlott le, hiszen az **elää-wolę* ige pár megfelelései hiányoznak a szamojéd nyelvekből: ha nagy ritkán előfordulnak is, az csak orosz közvetítés útján lehetséges. Itt nem ártott volna – mint ahogy arra már egyebütt is utaltam – tüzetesebb vizsgálat alá vetni a szamojéd nyelveket, hiszen az oroszok kívül erősen számításba kell venni más nyelvek, pl. a zürjén hatást is.

Összegzés: Tkacsenko művében a szláv nyelvek között egyedülálló jelenségnek számító orosz *мѡла-был* mesekezdet forrásait kutatja. Megvizsgálva az adott kifejezés rokon és nem rokon nyelvi megfeleléseit, arra a megállapításra jut, hogy az kizárólag finnugor nyelvből (meri) kerülhetett az oroszba szubsztrátumjelenséggént. Vizsgálataihoz, amelyeket hatalmas, gondos elemzőmunka előzött meg, alapvetően új módszert, a történeti összevető módszert alkalmazza. Részletesen bemutatja az **elää-wolę* ige pár sorsának alakulását az egyes finnugor nyelvekben, illetve sikeres kísérletet tesz szemantikai forrásainak felkutatására. Meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a finnugor **elää-wolę* tükörszó, amely valamely észak-kaukázusi nép nyelvéből került a finnugor alapnyelvbe. A könyv nyelvezete világos, könnyen érthető, bár szerkesztettsége nem minden tekintetben következetes: az egyes fejezetek terjedelme gyakran túlhaladja a bennük tárgyalt kérdések fontosságát, illetve igen gyakoriak az ismétlések bennük. A könyvet rendkívül pontos, és részletes bibliográfia zárja le.

KOROM GÁBOR

FUSKIS: Finsk-ugrisk språkkontakt i Sverige — tvåspråkighet och interferens

FIDUS: Finks dialektutveckling i en svensk industristad

Uppsala Universitet, Finsk-Ugriska Institutionen. 1–8. 1980–1984.

Az uppsalai egyetem finnugor intézete 1980-ban egy kettős sorozatot indított, amely egyrészt kutatja a svédországi finnugor nyelvi kapcsolatokat (kontaktusokat) és a svéd–finnugor kétnyelvűséget és interferenciát (FUSKIS), másrészt egy svéd ipari város (Eskilstuna) finn nyelvjárás fejlődését (FIDUS). A következőkben ismertetjük a sorozat eddig megjelent nyolc kötetét:

1. Erling Wande, the projects FUSKIS and FIDUS — a presentation. 1980.

Az első kötet bemutatja a két kutatási projektumot, annak célkitűzéseit, módszerét és elképzeléseit. Mivel a szerző, E. Wande külön előadást tartott erről a turkui finnugor kongresszuson (Wande, Erling: *The Impact of Swedish on the Finno-Ugric Languages in Sweden*. CQIFU Turku 1980. Pars III. 403–412.), melynek recenziója már megjelent a NyK hasábjain, nem foglalkozunk külön vele.

2. Anne Nesser, Finska barns språkutveckling — fonologi och morfologi. 1981.

A második kötet a finnországi gyerekek nyelvi fejlődését vizsgálja a fonológia és morfológia szintjén, úgyhogy egyúttal összehasonlítást tesz a svédországi svéd gyerekek nyelvi fejlődésével. A. Nesser kutatásai azt mutatják, hogy a finn gyerekek hangrendszer elsajátítása eltér Roman Jakobson elméletétől. Az emelkedő diftongusok (*ei*, *uo*, *yö*) elsajátítása több problémát okoz mint az esőké. Az *r* és *d*, valamint az *s* mássalhangzó a legnehezebben elsajátítható. A morfológia szintjén a partitivusz használata a legproblematikusabb, különösen a többes számban. Az igeragozás nemcsak a finnben, hanem a svédben is okoz nehézségeket a tanulásban.

3. Erling Wande, Finskan i Sverige. 1982.

A harmadik kötet a finn nyelv helyzetével foglalkozik Svédországban. A szerző szerint a svédországi finnek száma megegyezik a finnországi svédek számával (300 000). Ebből több mint 250 000 a finn bevándorlók száma, 40 000 bennszülött finn anyanyelvű svéd állampolgár él a tornei völgyben, Tornedalenban, akiknek nyelvi szituációjáról szól Magdalena Jaakkola könyve „Språkränsen” (1973), melyet a modern nyelvi kontaktológia egyik alpműveként tartanak számon. A különböző finnországi nyelvjárási területekről származó finn bevándorlók köznyelve egy ún. egységesítési tendenciát mutat. Ugyanakkor ez a nyelv erős svéd hatásnak van kitéve, melyet számos finn nyelvművelési egyesület gátolni próbál.

4. Jarmo Laini, Finsk dialektutveckling i en svensk industristad (FIDUS) — bakgrund och metodproblem. 1982.

A sorozat 4. kötete, amely egyúttal a 2. projektum (FIDUS) első munkája, szociolingvisztikai módszerrel vizsgálja Eskilstuna, svéd ipari város számos finn bevándorló anyanyelvi helyzetét és az azon belül a különböző finn nyelvjáráások fejlődését egy új közegben. A vizsgálat négy finn nyelvjárást vesz figyelembe: a délnyugati (fi. lounais murteet), a hämei (fi. perihämäläiset murteet), a kemi és az észak-karjalai (kelet-savoi) nyelvjáráscsoportot. Az urbanizációval ezek az eléggé extrém nyelvjáráások egy új fejlődési tendenciát mutatnak, amelynek fő jellemzője az egységesítés.

5. Anne Nesser, Subjekt, objekt och predikativ i sverigefinska barns uppsatser. 1983.

A szerző a svédországi finn iskoláskorú gyerekek fogalmazásai alapján vizsgálja az alany, a tárgy és a névszói állítmány (predikativum) használatát a kétnyelvű gyerekek finn anyanyelvében, ahol az interferencia szerepe jelentős. A munka módszere a hiba-elemzés, amelynek segítségével hasznos felismerések kerültek felszínre. Ezek támpontot adnak a finn gyerekek anyanyelvi oktatásához és műveléséhez.

6. Raimo Raag, Estniskan i Sverige. 1983.

Raimo Raag könyve a svédországi észt nyelv mai helyzetét ábrázolja. Mivel angol nyelvű változatát (R. Raag, *Lexical Characteristics in Swedish Estonian*. In: *Acta Universitatis Upsalensis. Studia Uralica et Altaica Upsalensis* 13. Uppsala 1982. ismertettük az NyK 85. számában (85 (1983): 199–200), most eltekintünk ettől.

7. Maria Dugántsy, Ungerska i Sverige. Analys av språklig drag i sverigeungerska barns skoluppsatser. 1983.

A 7. kötet a svédországi magyar nyelvvel foglalkozik. Maria Dugántsy, a Svédországban élő, magyar származású nyelvész az ottani magyar iskolásgyerekek nyelvet elemzi iskolai dolgozataik alapján. Az 1974-es hivatalos adatok szerint Svédországban 4600 magyar származású svéd állampolgár élt, ezen kívül még 10 000 magyar anyanyelvű bevándorló él itt. Ez a szám bizonyára nagyobb, mivel Jugoszláviából is származik több ezer magyar anyanyelvű bevándorló.

Az elemzés tárgyát különböző korú (3–9. osztályos), magyar származású iskolásgyerekek önkéntes és szabad témájú dolgozatai képezik. A módszer az ún. hibaelemzés (hibaelemzés), a magyar irodalmi nyelvet tekintve normaként. Az elemzés során a szerző általános képet próbált kapni e diákok magyar nyelvéről, s figyelembe véve a svéd nyelvi hatást, legfőképp azt vizsgálta, milyen mértékben őrződött meg a nyelv, valamint, hogy a nyelv mely területeit érintették az esetleges változások. Ahogyan ez várható is volt, jelentős svéd hatás volt észlelhető a tanulók magyar nyelvében. Ez a hatás azonban különböző mértékben jelentkezik a nyelv különböző szintjein. A magyar irodalmi nyelv normájától a legtöbb eltérés a mondattan, s ezen belül is a szórend területén mutatkozik. Az alany és gyakran a tárgy szükségtelen ismételtetése, továbbá a hangsúlytalan helyzetben lévő személyes névmások alkalmazása mint alany és birtokos jelző szintén jellemző a szövegekre. Az alaktan szintjén a legtöbb hiba a főnévragozásban fordul elő, mint pl. a -ba/-be és -ban/-ben helyhatározóragok felcserélése. Meglepően kevés az ige-ragozási hiba. A hangtanban a legtöbb hiba a dolgozatokban a magán- és mássalhangzók helytelen írásából adódott. Megfigyelhető a svéd írás hatása is. A lexikai hibák többnyire interferencia, tükörfordítás következményei.

Arra a kérdésre, hogy mi lehet az oka annak, hogy e tanulók nyelvében a ragozási rendszer változatlan maradt, míg bizonyos szintaktikai jelenségek megváltoztak a svéd nyelv hatására, a szerző a következő választ adja:

- a) Az egymásra ható nyelveket figyelembe véve a következőkre kell gondolni:
 - 1) Két különböző természetű nyelv egymásra hatásáról van szó. A kisebbségben lévő magyar nyelvben megőrződött a ragozási rendszer — az, amelynek segítségével a nyelv elsősorban fejezi ki a szintaktikai viszonyokat. A svéd nyelvből pedig a szórend fejtette ki a legerősebb hatást (A szórend szintaktikai viszonyokat fejez ki a svédben.)
 - 2) A nyelvnek olyan kategóriái, amelyek csak az egyik, illetve csak a másik nyelvben léteznek, közömbösnek mutatkoztak a hatás iránt. Pl.: az ige- és névszóragozási rendszer, az alany és állítmány egyeztetése, az állítmány és tárgy egyeztetése a magyarban, illetve az előjárósók rendszere, vagy a nem szerinti egyeztetés a svéd névszók esetében.
 - 3) Az olyan nyelvi jelenségek esetében, melyek mindkét nyelvben megvannak, de bizonyos mértékben különböznek egymástól, megfigyelhető a hatás. Pl. a svédben kötelező a személyes névmások alanyként való alkalmazása, de a magyarban ez csak hangsúlyos esetben történik; mindkét nyelvben van határozatlan névelő, de használatuk köre nem mindig azonos.
- b) A svédországi magyar nyelvet beszélő tanulók nyelvi helyzetéről a következőt lehet mondani:
 - 1) Azok a gyerekek, akik bevándorlócsaládban születnek, többnyire csak szüleitől sajátítják el anyanyelvüket. 3–4 éves koruk előtt általában nem kerülnek kapcsolatba a svéd nyelvvel — s ez ideig elsajátíthatják a nyelv alapvető szabályait annyira, hogy egyszerűbb mondatokkal ki tudják fejezni magukat. Óvodáskoruktól kezdve azonban, miután megtanultak svédül, a lakáson kívül kizárólag csak e nyelvet használják. Anyanyelvük fejlődése lelassul, vagy megreked, de mindenesetre erős svéd hatásnak van kitéve.
 - 2) Azok a tanulók, akik az iskolakezdés után költöztek Svédországba, főként a svéd nyelv elsajátítására törekednek, s nincs idejük és gyakran lehetőségük anyanyelvük továbbfejlesztésére. Nyelvi tudásuk megreked azon a szinten, melyen a bevándorlaskor volt, és viszonylag rövid idő után a svéd nyelv hatására változásokon megy keresztül. A változás a mondattan már korábban említett területein kezdődik.

8. Jarmo Lainio, Finsk dialektutveckling i en svensk industristad (FIDUS). Slutrapport 1. Språksociologisk del. 1984.

Jelen mű a sorozat 4. kötetének szerves folytatása, ahol ugyanaz a szerző, J. Lainio vizsgálja a finn bevándorlók nyelvjárási fejlődését. A 8. kötet Eskilstuna, svéd város finn anyanyelvű polgárainak nyelvészociológiai vizsgálata. Kérdőív és interjúk alapján J. Lainio széles körű nyelvészociológiai eredményekre jutott, amelyek alapos képet adnak a svédországi finn bevándorlók mai nyelvi helyzetéről és a finnsországi szülőhelytől a svédországi bevándorlásig terjedő nyelvjárási fejlődésükről.

Egy nyolc részből álló sorozat bemutatása egy recenzió szűk keretében szükségszerűen magával hozza azt, hogy a legtöbb könyvet csak sommásan lehet ismertetni,

kiemelve egy vagy két érdekesebb művet, mely részletesebben ismertethető, mint a mi esetünkben Maria Dugántsy könyve a svédországi magyar nyelvről.

Összefoglalásul meg kell állapítani, hogy az egész sorozat úttörő kezdeményezés a nyelvi kontaktusok kutatásában (kontaktológiában). Elképzelhető, hogy talán ragadós példa is a magyar nyelvészek számára a magyar és a hazánkban élő indoeurópai nemzetiségek, nyelvek közötti kapcsolatok komplex feltárásában. Szeretnénk, ha így lenne.

BRADAN-EBINGER NELU

Inga Guttorm—Johan Jernsletten—Klaus Peter Nickel: *Davvin 1—4. Nybörjarkurs i nordsamiska*

Utbildningsradion, Brevskolan. Stockholm 1983—1984. 600 l.

1983 őszén három skandináv országban, Svédországban, Norvégiában és Finnországban lapp nyelvtanfolyam kezdődött. Először alapfokon kezdők részére a *Davvin* című nyelvkönyv első két kötetéből, melyet 1984 őszén haladó szintű tanfolyam követett ugyanennek a könyvnek 3. és 4. kötete alapján. Ezt a négykötetes nyelvkönyvet az említett három ország iskolarádiója (Utbildningsradion) adta ki az ún. „levelezési iskola” (Brevskolan) nevű intézménnyel együtt. Mindkét tanfolyam (kezdő és haladó) mindhárom országban rádió- és levelezési nyelvkurzusnak indult, ugyanakkor egy ún. anyanyelvi tanfolyamot a TV is közvetít.

Mit is jelent a nyelvkönyv címe? *Davvin* (svédül *nordsamiska*) „északi lapp”-ot jelent, azaz több északi lapp nyelvjárás alapján alkotott új nyelvi norma, mely több évtizedes nyelvtervezési munka gyümölcse. Az egységes északi lapp nyelv (*davvin*) alapjául az ún. kautokeino-nyelvjárás, központi északi lapp dialektus szolgált. Igaz, hogy a távolabbi északi lapp nyelvjárásokat beszélőknek nehézséget fog okozni ennek az új normának az elsajátítása, de ezek az akadályok könnyen áthidalhatók. A *davvin* ugyanis egységes irodalmi és oktatási nyelv akar lenni, amely összefogja az egész észak-skandináv lapp nyelvterületet.

Az alapfokú nyelvtanfolyam két évig (négy félévig) tart. Minden kötethez külön kazetta tartozik, amely a leckék szövegét és gyakorlatait tartalmazza. „*Davvin 1*” teljesen kezdők, elsősorban lapp származású gyerekek és már asszimilált lapp felnőttek részére készült és 260 északi lapp szót tanít alapnyelvtani ismeretekkel együtt. Itt kell megemlíteni, hogy az egész nyelvkönyv a legújabb nyelvoktatási koncepció, az ún. kommunikatív elv alapján íródott. Minden egyes kötet 12 lekezből áll, egy lecke szöveget (dialógust), szójegyzéket, nyelvtani magyarázatot és gyakorlatokat tartalmaz. A szövegek a mai lapp életformát és viselkedési normákat tükrözik. Egy kötet elsajátítására 12 hetes iskolarádió-tanfolyamon kerül sor, egy lecke 20 percig tart. Az írott északi lapp nyelv az utolsó hivatalos északi (skandináv) helyesírási reform szabályait követi.

A másik északi lapp nyelvtanfolyam („Modersmållkursen: Lär dig läsa och skriva!”) anyanyelvi szinten zajlik rádió- és TV-műsor keretében. Az a célja, hogy segítséget nyújtson az északi lappoknak anyanyelvük minél jobb elsajátítására. A tanfolyam elején sor kerül a különböző északi lapp nyelvjárás eltérések magyarázatára, és külön kiemelik a nyelvjárások viszonyát az új központi normához, az irodalmi-iskolanyelvhez, a *davvin*-hoz. Az anyanyelvi kurzus fontos ismereteket közvetít a lappok kultúrájáról, történelméről (lapp mondák, népköltészet, joiku-énekek stb.). A kurzus szintén két évig (négy szemeszterig) tart, 72 rádióműsorból és 18 TV-műsorból áll, és kazettán (hangszalagon), valamint videokazettán kapható. Ugyanakkor levelezési tanfolyamon is elvégezhető. Az anyanyelvi kurzus mindennekelett azoknak a lappoknak szól, akiknek nem volt módjuk anyanyelvi iskolába járni, így csak beszélnek lapp nyelvjárásukat, de nem tudnak írni és olvasni anyanyelvükön. Az a célja, hogy emelje a lappok nyelvi kultúráját és ezáltal szilárdítsa anyanyelvi és nemzeti öntudatukat. A lappok ugyanis nagyon gazdag kultúrával rendelkeznek és az „Észak” egyik ősi népét képviselik. Becslések szerint 50 ezer lapp él az említett három országban: 30 ezren Norvégiában, 15 ezren Svédországban és 5 ezren Finnországban. Több mint 75 százalékuk, azaz 40 000 személy megérti az északi lappot. A legtöbb felnőtt lapp a történelmi események folytán alacsony anyanyelvi öntudattal rendelkezik, így mindkét ismertett lapp tanfolyam azt a célt szolgálja, hogy emelje a lapp nyelv státuszát és presztizsét a lappok és szomszédaik körében.

Jelen mű nemcsak Északon, hanem külföldön is a különböző egyetemi finnugor tanszékeken, ahol foglalkoznak lapp nyelvvel is — a lapp nyelv gyakorlati tanítását

szolgálhatja, s így helyettesítheti a már elavult Nielsen-féle (az 1920-as évekből való) lapp nyelvkönyvet. Ennek szellemében ajánljuk ezt a hasznos nyelvkönyvet minden érdeklődőnek, aki foglalkozik vagy foglalkozni akar a lappok nyelvével és kultúrájával.

BRADEAN-EBINGER NELU

**Timofej Jevsevjevs Folklore-Sammlungen aus dem
Tscheremissischen I.
Märchen, Sagen und Volkserzählungen herausgegeben von Alho
Alhoniemi und Sirkka Saarinen**

MSFOu. 184. Helsinki 1983. 212 l.

Cseremis (mari) népköltési szövegkiadvány-sorozat első része látott napvilágot Alho Alhoniemi és Sirkka Saarinen szerkesztői munkájának eredményeként. Ezt az anyagot cseremis származású tanító, Timofej Jevsevjev gyűjtötte és küldte két évtizeden át a Finnugor Társaságnak. (Ez idő alatt két alkalommal járt is Finnországban a társaság meghívására: 1908-ban és 1929-ben. Vö. Alho Alhoniemi: JSFOu. 79: 9.) A gyűjtésre a megbízást U. T. Sireliustól 1907-ben kapta, miután 1906-ban a cseremis földön járt Yrjö Wichmannnak már nyelvmestere volt. (Vö. MSFOu. 59: IX. Jevsevjev minden bizonnyal Yrjö és Julie Wichmanntól kapott ösztönzést a cseremis néphagyomány gyűjtésére.)

Jevsevjev cseremisül lejegyzett és orosz fordítással ellátott meséket, mondákat, dalokat, közmondásokat, találós kérdéseket, babonákat, imádságokat, álmofejtéseket, tréfákat felőlelő népköltési anyaga öt különböző nagyságú és terjedelmű kötetben. Folkloristica címmel került a Finnugor Társaság archívumába. E folklóranyag mellett gyűjtött, rajzokkal és fényképekkel szemléltetett (de csak orosz nyelvű) néprajzi lejegyzései pedig tizenhárom kötetet töltenek meg. — Ebből a néprajzi anyagból két kisebb részt tett közzé már korábban Erdélyi József Zur tscheremissischen Namengebung (JSFOu. 64: 1–20) és Bienenzucht bei dem Tscheremissen (JSFOu. 73: 168–204) címmel. Erdődi itt közli (172) T. Jevsevjev általa ismert műveinek bibliográfiáját is és rövid összefoglalót ad Jevsevjev életéről. Öröndötes, hogy ebből az anyagból újabb részek kiadására került sor, amelyek Ildikó Lehtinennek, a Finn Nemzeti Múzeum kutatójának a gondozásában Timofej Jevsevjevs ethnographische Sammlungen über die Tscheremissen címmel (Suomalais-ugrilaisen Seuran Kansantieteellisiä julkaisuja XII/1. Helsinki 1985. 1–138.) jelentek meg és a textíliák előállításáról, valamint a cseremis népviseletekről szólnak.

A századunk első évtizedeiben gyűjtött cseremis népköltészeti anyagokat a harmincas évek végéig általában kiadták, ezért a most ismertetendő kötet, amely Jevsevjev folklórszövegeinek meséit és mondáit tartalmazza, cseremis szövegkiadványként napjainkban tematikailag ritkaságszámba megy. Hogy Jevsevjev anyagának kiadása miért váratott magára ilyen hosszú ideig (több mint ötven évig), erre a kérdésre Alho Alhoniemi a kötet előszavában részletes választ ad (11–15).

Az egyik az okok közül az volt, hogy bár a kiadás előmunkálataihoz időben hozzáfogtak — Paavo Siro a 40-es és az 50-es években végezte el a cirill betűs folklórszövegek egy részének az átírását, Antti Scherbakoff pedig a szövegeket finnre ültette át az orosz fordítás segítségével, szintén az ötvenes években —, de az átírás nem készült el teljes egészében (A. Alhoniemi fejezte be a hetvenes években), a finn fordítást pedig később (pl. a jelen kötet kiadásában) nem lehetett használni, mert Jevsevjev orosz fordításai is csak megközelítő pontosságúak.

A késedelem másik oka, hogy a kiadók ki akarták küszöbölni a szövegek lejegyzésében tapasztalható következtetlenségeket. Ezek egyrészt azzal magyarázhatók, hogy a század elején, Jevsevjev gyűjtésének kezdetén a cirill betűs cseremis írásbeliségnek nem voltak hagyományai (ortográfiai szabályai) és nem is tükrözte kellően a cseremis hangrendszert; másrészt pedig azzal, hogy a gyűjtés későbbi időszakára esett a cseremis helyesírás többszöri módosítása, ami Jevsevjev bejegyzéseiben is jól nyomon követhető (vö. 17–25).

A folklóranyag kiadását késleltető okok közül a harmadik az volt, hogy a jelen kiadáshoz elkészült átírást és fordítást a szerkesztők anyanyelvi szakértőkkel akarták ellenőriztetni és pontosíttatni, csakhogy a kapcsolatot megteremtése kissé hosszú időbe telt.

Azonban e két utóbbi késleltető ok vállalása, ill. a problémák megoldása — az egységes átírás kidolgozása és az anyanyelvi szakértő, Galkin professzor tanácsainak a felhasználása — a kiadványnak csak előnyére vált.

A szövegek helyesírásának az egységesítéséhez A. Alhonieminek a cseremiszi nyelv — jelen esetben a mezei nyelvjáráshoz tartozó s a cseremiszi irodalmi nyelv alapjául szolgáló morki nyelvjárást — fonotaktikai sajátosságainak a figyelembevételével a Jevsevjev-féle lejegyzés következő ellentmondásait, következetlenségeit kellett kiküszöbölnie:

1. Az orosz hangrendszerből hiányzó redukált (δ) hang ω , $\tilde{\omega}$ ill. \tilde{y} betűvel való ingadozó jelölését.

2. A mássalhangzók lágsági korrelációjának pontatlan jelölését. Az oroszban erre a célra használt, lágságot jelző e , ω , π betűk használata a cseremiszi sokszor megtévesztő, mert itt az oroszhoz képest jóval kevesebb a palatalizált mássalhangzó (pl. a morki nyelvjárásban csak az l , n és a ϵ lehet lágy). A cseremiszi ezért a ja , ju , ja , ill. ωj , $\tilde{\omega} j$, $\tilde{y} j$ jelölési módokkal is próbálkoztak.

3. A redukáltak jelölésétől hagyását hangsúlytalan helyzetben és bizonyos mássalhangzó-kapcsolatokban. Ezek közül a szerkesztők azokat javították, amelyek fonotaktikailag lehetetlen hangkombinációkat hoznak létre (pl. a szó elején: *kama* 'binden', *кэуам* 'jetzt'), de azokat az eseteket, amelyek a gyors beszédben mégis előfordulhatnak, Galkin javaslatára is, változatlanul hagyták.

4. A morki nyelvjárásra jellemző vonásokat (vö. Paul Kokla: SFU 20: 65, 2. pont), mint pl. a nazálisok után előforduló zöngétlen spiránások (pl. az e.sz. 3. személyű *-nš*-a várható *-nž*- helyett), ill. a nazális és zöngétlen explozívák figyelembevételével, mint a nazalist követő zöngétlen affrikátát változatlanul meghagyták.

E fontosabb jelölési problémák mellett javításra szorultak még az egyértelmű íráshibák (pl. az \tilde{o} , \tilde{y} mellékjeleinek a hiánya), a máig is problémás egybe-, vagy különírás (partikulák, névutók sőt egyes suffixumok esetében is, pl. a *-la* modalis). Ez utóbbit a mai helyesírás szabályai alapján egységesítették (a *γδč/kčē* '-ból', '-ből' névutó kivételével, mert ezt Jevsevjev két esettől eltekintve mind egybe írta, s ezért a szerkesztők meghagyták az eredeti írásmódot.) Változatlan maradt a szövegek eredeti interpunkciója is. A szerkesztők — nagyon helyesen — csak a legszükségesebb javításokra törekedtek és igyekeztek elkerülni a túlzó pontosításokat. (A cirill és latin betűs átírási táblázatot l. a 17. lapon és vö. Kokla: SFU 20: 65).

A fent elmondottakat részletesen tárgyaló előszó (Vorwort 7–25) után a kötet tartalma a következő: 1. *Toštā γotsā marin olāmā-šamāč* 'Tscheremissische Volkserzählungen' (27–59), 2. *Marij jomak-šamāč* 'Tscheremissische Märchen und Sagen' (61–203), 3. Anhang (205–212).

A kötet a Jevsevjev által 1909-ben küldött mondákat és az 1913-ban küldött meséket tartalmazza változatlan címmel és ugyanolyan sorrendben, ahogyan a gyűjtő lejegyezte (16). A folklórányagból elsőként a mesék és a mondák közlése azért volt könnyebb feladat a kiadók számára, mert ezekből csak egy-egy változatot tartalmaz a kéziratos gyűjtemény. (A többi műfaj közlése gondos válogatást igényel, mert azokból sok a szövegváltozat. Nem ritka az sem, hogy egy és ugyanaz a szöveg fordul elő többször, mert a gyűjtő az idők folyamán vagy elfelejtkezett a már leglévő példáról, vagy új átírásban küldte el még egyszer.) A függelék kivételével cseremiszi és német nyelven olvashatjuk a szövegeket. A függelék darabjai rendhagyó módon csak németül szerepelnek, mert ezek olyan szövegek, amelyeket Jevsevjev csak orosz nyelven küldött el.

Jevsevjev gyűjtése során szakszerűsége is törekedett: igyekezett a gyűjtés helyét és az adatközlők nevét is följegyezni. Ezt az első részben — egy darab kivételével (58) — megvalósította, a második részből viszont teljesen hiányzik és a függelék darabjai közül ismét háromnál vannak meg ezek az adatok. Mindez összefügghet az egyes részek tartalmával: az első részben több, egy adott földrajzi helyhez kötött monda szerepel (34, 38, 40, 42, 52, 56), míg a második rész csaknem hiánytalanul olyan mesékből áll, amelyek talán az egész nyelvjárásterületen ismertek voltak.

A szövegek műfaji hovatartozását a fejezetcímek nem tükrözik pontosan. Az első rész darabjai mondák, de ezeket *olāmā-šamāč* 'Volkserzählungen' cím alatt találjuk. Ez a „tévedés” pedig — ti. az, hogy a kisebb finnugor népek népköltészetében viszonylag ritka műfajt, a mondát a gyűjtő elbeszélésnek tartja — összhangban látszik állni a monda fogalmának magyar meghatározásában mondottakkal: „A nép történelmi, földrajzi ismereteit, természeti tudását, világképét, hiedelmeit költőileg megformált epikus történetekbe foglalja. ... A népnyelv nem ismer közös műfaji megjelölést e történetekre, hanem igazi történetet, históriát, régiséget stb. emleget. ... a német nyelvben a ~ = Sage.” (Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest 1980. 3: 640).

Közelebről megnézve az első rész (*olâmâ-šamâč*) 15 darabját, az első kettő kivételével mind monda. Szerepelnek közöttük teremtmésmondák a rozs, a *küslê* (húros népi hangszer), a *keremet* (rossz-szellem) eredetéről, helyi mondák egy-egy tő keletkezéséről, Carevokokšajsk templomának felépítéséről; a teremtmésmonda és a helyi monda keveréke a három (a föld első lakóinak tartott) óriásokról szóló monda. A függelék mondái között vannak mitológiai mondák — a *tarbâltâš*-ről, az erdei szellemről (207) és az *opkân*-ről, a nagyétkű roszomákról szóló (210) — továbbá egy kozmogóniai monda és mese keveréke is (212).

Figyelmet érdemel az első rész mondáinak a szerkezete. A gyűjtő mintegy a monda valóságalapját, ill. a helyhez kötöttségét bizonyítandó, keretbe foglalja a hallottakat egy-egy személyes jellegű bevezető és befejező mondattal. Pl. tipikus bevezetés: *kuzerak šukertâ ilmâ opdam palaš lieš tišâ olmayâč. Pulanurštâ mājn pört ozam Miron taye ola ...* 'Vor wie langer Zeit opdas gelebt haben, geht aus dieser Geschichte hervor; Miron, mein Wirt in Pulanur, erzählte wie folgt ...' (44) és egy jellemző befejezés: *taye olat marišamâč Pulanurštâ* 'Das erzählen die Leute in Pulanur' (48).

A második részben (*Mari jomak-šamâč* 'Tscheremissische Märchen und Sagen') az orosz mesékből jól ismert *Iwan Carefič*, *Iwan Naňkin*, *boyatârlan boyatâr*, a legvitézebb vitéz mellett fölbukkannak, ill. velük békésen megférnek a cseremisiz hitvilág alakjai is: a *pušer* 'ведьма' (az adott mesében sárkány, 124.) az *opda*, isten bolond lánya, aki tudja, hogy mi lesz, de ami volt, azt elfelejtette s az átka megfog (40, 42, 44), a *keremet*, a rossz-szellem, akit finom falatokkal kell megvendégelni, kiengesztelni (52), a *makma*, a fenyőfa tetjén élő rosszindulatú erdei leány (116), az *opkân*, a nagyétkű roszomák, aki embereket és állatokat evő, emberfejú, rút testű szárnyas szörny (210), a *tarbâltâš*, a fél-szemű, szintén emberhúst evő erdei szellem (180, 208).

(Érdekes darabjai ennek a résznek az elég nagy számban előforduló, talán tanító célzatú rémtörténetek: 62, 84, 92, 116, 144, 173).

Ezek a cseremisiz népköltészeti szövegek, amelyek nagyon jó német fordítással vannak ellátva, mind a nyelvészeti, mind pedig a folklórkutatás számára értékes forrásanyagok. Segítségükkel pontosabb képet kaphatunk a mezei cseremisiz, ill. a morki nyelvjárásról, tanulmányozhatjuk azt (úgy is, mint a cseremisiz irodalmi nyelv előzményét) s újabb adatokkal pontosíthatjuk a cseremiszek hitvilágáról és szájhagyományáról alkotott eddigi képünket. A szerkesztőket köszönet illeti a nagy filológiai pontosságú, gondos munkájukért.

VARGA JUDIT

Timothy Riese: The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages

Studia Uralica. Veröffentlichungen des Instituts für Finno-Ugristik der Universität Wien. Herausgegeben von Károly Rédei. Band 3

Wien 1984. 263 l.

Timothy Riese, a Bécsi Egyetem fiatal kutatója, az ugor, a permi és a volgai nyelvek feltételes mondatairól jelentetett meg kötetet. Az elmúlt évben napvilágot látott, 13 fejezetből álló mű a finnugor nyelvészetnek ez ideig ritka kutatási területét, az összehasonlító mondatant képviseli. Amint a bevezetőben (1–5) a szerző megállapítja, a finnugor nyelvek mondatánára eddig kevesebb figyelmet fordítottak, mint más területekre, és éppen az összehasonlító kutatásokkal meglehetősen ritkán foglalkoznak. Ezért különösen biztató — a szerző számára pedig bizonyára kihívás —, hogy végül is nekilátott ennek a problémakörnek. A feltételes mondat valamennyi finnugor nyelvben közös kategória, elvontabb gondolkodást tükröz, fiatalabb réteget képvisel a többi mondatfajtához képest.

Módszere valamennyi nyelv esetében, kivéve a magyart, ugyanaz volt: áttanulmányozta a különböző szövegforrásokat a lehető legszélesebb körben, kigyűjtötte belőlük a neki fontos példákat, majd elvégezte az elemzést különböző szempontok szerint. A szövegeknek csaknem 100%-a folklórszöveg, tehát beszélt nyelv. Így módon egymással összehasonlítható példák álltak rendelkezésre, s általában véve is elegendő mennyiség a megbízható vizsgálathoz; csupán a nyelvjárásokból — főleg a keleti-osztiakból, a déli-vogulból és a nyugati-cseremiszből — kevesebb az anyag. Egyedül a magyar kivétel, hiszen erről bőségesen áll rendelkezésre elemzés, mondattani is, amelyet felhasználhatott saját elképzelése szerint. A példák többnyire a forrásokban szereplő fordításokkal együtt szerepelnek. A magyar annyiban tér el, hogy a példamondatokat nem fordítja le, mivel

ezek az anyag természetéből következően a forrásokban sincsenek meg idegen nyelven. Talán jobb lett volna megadni (akár zárójelben) a magyar példák fordításait is, ezzel egyenértékű helyzetbe hozni a nyelveket.

A feltételes mondatokat minden nyelv esetében a következő szempontok szerint vizsgálja: a mondatok sorrendje, a feltételes kötőszavak, a partikulák és a korrelátumok, valamint az igeidők és módok használata. A feltételes mondat típusokat (az ún. nyílt és megszorító feltételes mondatokat; 1. később) külön-külön tárgyalja és tisztázza a köztük levő eltéréseket. Valamennyi nyelvnél a nyelvjárásokat önállóan értékeli.

A tulajdonképpeni elemzés a feltételes mondatok általános jellemzésével kezdődik (6–19). Itt ismerteti a feltételes mondatról szóló meghatározásokat: a hagyományos feltétel — következmény típusútól a Niels Danielsen-féle megfogalmazásig bezárólag. Ez utóbbi szerint a feltételes mondat olyan körülményt fejez ki, amely jelentéstani szempontból lehetséges vagy feltételezhető, s amelyet a főmondatban kifejezett dolog indokol meg: a feltételt kifejező mondat a nyelvtanban „alárendelt” mondat (*protasis*). A protasis funkcióját tekintve a főmondat (*apodosis*) előzménye. Önmagában véve alárendeltég nem lehetséges, hiszen két önálló mondat közti kapcsolatról van szó, mely lehet alárendelő vagy mellérendelő, de kölcsönösen meghatározzák egymást. A feltételes mondatok tipizálásakor fontos szempont a beszélő szubjektív viszonyulása a feltételhez és a következményhez, amely gyakran az igemód és az igeidő megválasztásában fejeződik ki. A feltételes mondatokat így a szerző két típusra osztja: *conditional sentences of open condition* (nyílt feltételes mondat) és a *conditional sentences restricted condition* (megszorító feltételes mondat). A nyílt feltételes mondatok, a beszélő viszonyulását tekintve, semlegesek. Pl. *Ha holnap esik, nem megyek ki.* A megszorító feltételes mondatok abban különböznek az előbbtől, hogy a beszélő meghatározza a feltétel teljesülésének valószínűségét: kifejezi a feltételt és a következményt, de ugyanakkor az igeidő vagy az igemód használatával közli saját szubjektív véleményét is a teljesülésről. Pl. *Ha holnap esne, nem mennék ki.* Ennek a mondattípusnak gyakran használt elnevezéseit, az angol *contrafactual conditions* és a német *Irrealis*, a szerző azzal utasítja el, hogy szerinte nem a reális és az irreális „különbségéről” van szó, amint erre a szakkifejezésekből következtetni lehet, hanem mindkét mondattípusban a feltételezésről. Az igeidőkről megállapíthatjuk továbbá, hogy használatuk behatároltabb a feltételes mondatokban, mint más mondattípusoknál, mivel az idő nem fontos tényező a feltételes mondatoknál.

A harmadik fejezetben ismerteti (20–32) a tulajdonképpeni elméleti keretet, Niels Danielsen munkáját: *Zum Wesen des Konditionalsatzes nicht zuletz im Indo-europäischen* (1968). Danielsen a feltételes mondatokat négy alaptípusba sorolja aszerint, hogy használnak-e bennük bizonyos igeidőt, tisztán a mondat státuszát kifejező jegyeket (feltételes kötőszó vagy korrelátum), jelentéstani mozzanatot (szőrend) vagy a helyzet-jegyek felcserélésének lehetőségét (angol *commutability*; pl. az állító feltételes mondat kötőszavát a tagadó mondatban egy másikkal helyettesítjük). Danielsen szerint ötödik típust képviselnek a mellérendelt mondatok csoportjában azok a mondatok, amelyeknél a feltételes mellékmondat státuszát egyedül a szövegösszefüggés határozza meg. Beszél még a feltételes mondatokban is meglevő nem-határozott igealakokról, de ezeket nem tekinti önképzésű feltételes mondatnak. A szerző ezt egy hatodik típusként kezeli.

A negyedik fejezetben (33–64) kezdődik el az elmélet alkalmazása a finnugor nyelvekre. Elsőként a magyart tárgyalja, éspedig röviden áttekinti a szakirodalmat, ismerteti a mondatok csoportosításával kapcsolatos fontosabb vitákat. Külön részben elemzi a feltételes kötőszavakat, a korrelátumokat, a kötőszó nélküli feltételes mondatokat, a mondatfelépítést, a nyílt és a megszorító feltételes mondatokat, valamint felsorolja a csak magyarra jellemző példákat. A kötőszavak közül a *ha* gyakran gondot okoz, mivel nehéz elválasztani, hogy mikor használjuk valódi időhatározói értelemben és mikor jelöl igazi feltételezést. A szerző úgy látja, hogy a modern nyelvhasználat időhatározóként gyakran archaizálja (kivételek bizonyos nyelvjárások), de később megállapítja, nem könnyű eldönteni, hogy melyik árnyalatról van szó. Ugyanez derül ki a Berrár Jolántól (1957) vett idézetből is. Véleményem szerint a példamondatok csoportjában találhatunk olyan mondatokat, amelyeket értelmezhetünk időhatározóinak és feltételesnek is. Az időtényezőt vizsgálva a szerző külön tárgyalja a mozzanatos és a tartós igék csoportját, mivel az előbbieket jelen időben a pillanatra vagy a jövőre utalnak, míg az utóbbiak csupán a pillanatra. Vajon azt jelenti-e mindez, hogy a mozzanatos jelen idejű igével a jövőre is utalhatunk, miként a többi mondat típus esetében ha a szövegkörnyezet azt kívánja — jól lehet a jövő idő formailag nem létezik a finnugor nyelvekben?

Az ötödik fejezet (65–100) a vogul nyelvvél — pontosabban a következő fő nyelvjárásaival: északi-, déli-, keleti-, nyugati-vogul — foglalkozik. A nyugati nyelvjárásokban az eloroszosodás, a déli nyelvjárásokban pedig a tatár hatás mutatható ki.

A hatodik fejezetben (101–130) feldolgozott osztják nyelv esetében a feltételes mondatoknál észlelt nagy eltérések miatt feltétlenül indokolt a nyelvjárásokat külön-külön elemezni, bár az anyag elég szűkösnak bizonyult az igényes észrevételekhez. A szerző a nyelvjárási csoportokon belül is lát különbségeket, és ezzel alátámasztja az osztják nyelvjárások közötti nagy eltérésekről vallott nézeteket (az északi-osztják és a zürjén között a feltételes mondatok képzése terén is erősebb a kapcsolat). Említést érdemel, hogy dícséretes fenntartással kezelte a szövegforrások fordításait, és több helyütt javított is rajtuk.

A következő két fejezetet (131–155; 156–172) Timothy Riese a permi nyelvnek szentelte. A zürjénben kevesebb feltételes mondat fordul elő, mint a többi vizsgált nyelvben. Eltérően az obi-ugor nyelvektől és testvéryelvétől, a votjáktól, itt feltételes korrelátumokat találunk (szinte valamennyit az oroszból vette át). Az ige-nevek általános bősége ellenére kiderült, hogy nem használják feltételes alárendelésre. A votják nyelvben lényegesen több a feltételes mondat, és különösen a megszorító feltételes mondat, mint a többi nyelvben. A votják feltételes mondat szabályszerűbbnek és sokatígérőnek látszott, s s nincsenek benne oroszból átvett kötőszavak sem. Ezzel szemben az igei határozószókból megkülönböztethetően sok van. Az én véleményem szerint a votják példák között is akadnak olyan nehezen meghatározható esetek, amelyekben a feltételezettség nem teljesen világos.

A cseremiszből (173–198) a legtisztább a különbség a két fő nyelvjárás, a keleti és a nyugati között a feltételes mondatok tekintetében. A példamondatokat olvasva a szerző ismét szembetalálja magát azzal az esettel, amelyet talán időhatározóinak nevezhetnénk. A megszorító feltételes mondatokat tanulmányozva felvetődik a kérdés a cseremiszből analitikus múlt időalakjairól, melyet az *ala* segédigével képzett formával ismét meg általában feltételes funkcióban. A szerző erre az alakra használja a „present tense/ *ala*” terminust, amely talán nem a legmegfelelőbb, figyelembe véve az igeidőt is. Ezeket a múlt idejű alakokat, az ún. tartós múlt időt, a jelen időhöz sorolják, és a többi időalakot a jelen idő igen ritka formájaként határozzák meg. Attól tartok, hogy csupán elnevezés kérdése, hogy a létige *alyetsa* (feltételes) és a *alnezs* (óhajtó) formáit partikulának hívjuk; és talán jobb is lenne a segédige megnevezést használni, hiszen szokásos igealakról van szó (vö. a magyar *volna*). A szerző említi Beke Ödön gyűjtését is a jaranski nyelvjárás mondataival kapcsolatban. Ezt szeretném pontosítani azzal, hogy a főmondatban soha nem szerepel ige, csupán a *jora* 'jó', amely lényegében a *jörem* 'jól van, megfelel' ige 1. szám 3. személyű alakja.

Az utolsó vizsgált nyelv a mordvin (199–223), melynek két fő nyelvjárása (erza és moksa) között a feltételes mondatok tekintetében kisebb a különbség, mint más vonatkozásban. A mordvin igemódokkal kapcsolatban figyelmet érdemel a feltételes mód és a feltételes alany, bár ezek sokkal ritkábban fordulnak elő, mint az várható lett volna.

A tizenegyedik fejezet (224–247) tartalmazza az összegezést és a következtetéseket. A szerző egybeveti a különböző nyelvek mondatait, összefoglalja megállapításait, melyek azután alapul szolgálnak a Danielsen-féle csoportosítás értékeléséhez. Ezt követően felállítja hipotézisét a finnugor alapnyelvi feltételes mondat szerkezetéről a gyűjtött anyag alapján. Úgy látja, hogy az alárendelt mondat (protasis) + főmondat (apodosis) szerkezet vitathatatlanul létezik minden általa vizsgált nyelvben (az esetek 97–99%-ára jellemző), s mivel más nyelvsaládnál ilyen jelenséggel nem találkozhatunk, ezt a mondat-szerkezetet nyelvi univerzálának tekintik. Valamennyi vizsgált nyelvre jellemző volt a kötőszó nélküli „alárendelt” rész, amely formailag ugyan mellérendelt, de logikailag a főmondat alárendelése. Érdekes módon egy nyelv különböző nyelvjárásai között is váltakozó az előfordulása. A nyílt feltételes mondat alárendelt tagja vagy feltételes kötőszóval, ill. partikulával vagy nem-határozott igealakokkal, ill. külön igemóddal jelölt. A kötőszavak egy része önálló időhatározói kötőszavakból származik, másik részét az oroszból vették át. A nem-határozott igealakok esetében csak az osztják feltételes gerundium elsődlegesen feltételes. Jellegzetes feltételes igemódot a nyílt feltételes mondatokban csak a mordvinban és a déli-vogulban találunk, de ezeket korábban is meglehetősen ritkán használták. A feltételes korrelátumok vagy időhatározókból vagy módhatározói mondatból származnak, de lehetnek orosz kölcsönzések is. Mind az alárendelt mondatban, mind pedig a főmondatban gyakran használták a felszólító módot is. A múlt időt is ki tudja fejezni valamennyi nyelv, bár nem volt annyira általános, mint a jelen idő. Korábban eltérő vélemények alakultak ki a megszorító feltételes mondatokról. A szerző úgy véli, hogy ezeket minden nyelv esetében meg lehet különböztetni a nyílt feltételes mondatoktól, bár ez többnyire a szövegekörnyezet alapján történik. Általában „irreális” partikulát vagy különleges igemódot különböztetnek meg. Ezekhez sorolja a cseremiszből *ala* és *ulmaš* formát is, melyek a jelen idejű alakokkal együtt fordulnak elő. Arról van szó tehát, hogy a feltételes funkcióban használt tartós múlt időt, melyet segédige segítségével képeznek, tárgyalhatjuk-e az igemóddal összekapcsolva — hasonlóan a partikulaként kezelt *alyetsa* esetéhez?

A Danielsen-féle csoportosításból a mondatok helyzetét kifejező jegy felcserélésének kérdését (állító → tagadó), valamint a mondatnani eszközök alkalmazását (szórend) kivéve mindent felhasználó Timothy Riese a finnugor nyelveket vizsgálva.

Befejezésül a szerző véleménye következik arról, hogy milyen lehetett a finnugor alapnyelvi feltételes mondat szerkezete. Már korábbi vizsgálatokból kiderült (többek között Paavo Ravila), hogy a mondatok között már régtől fogva létezik mellérendelő kapcsolat, s ez valamennyi finnugor nyelvben a későbbiek során a kötőszavak kialakulásához vezetett. E kötet példaanyaga is azt mutatja, hogy az ismertetőjel nélküli feltételes mondat valószínűleg finnugor alapnyelvi típus. A szerző véleménye tehát eltér a Beke Ödön által képviselt nézettől, amely azt állítja, hogy a feltételes mondat a finnugor nyelvekben a kérdő mondatokból jöhetett létre. (Azt azonban nem cáfolja, hogy a kérdő mondat is egy lehetséges forrása a feltételes mondatoknak). A megszorító feltételes mondatok megkülönböztetése a nyílt feltételes mondatoktól nyilvánvalóan későbbi fejlemény. A finnugor nyelvekben csupán a szöveggörnyezet alapján lehet eldönteni, hogy melyik típusú feltételes mondatról van szó. A szerző hozzáteszi, hogy az egyetlen lehetséges eszköz a megkülönböztetésre a régi finnugor *ne* igemód használata lenne.

A fejezeteket gazdag bibliográfia (248–261) és nyelvjárásrövidítés (262–263) egészíti ki.

Timothy Riese rendkívül hasznos kötetet készített. Bőséges anyagot dolgozott fel (7 finnugor nyelvet nyelvjárásaikkal együtt), nagy gonddal, alaposan megvizsgálva a feltételes mondatok képzésének valamennyi fontos tényezőjét. Az eredmények százalékos adatait pontos táblázatokba foglalta, melyek jól megvilágítják és áttekinthetővé teszik a kutatást. Timothy Riese értékes munkájával jelentősen hozzájárult a finnugor nyelvészethez ez ideig kevésbé kutatott területéhez, az összehasonlító mondattanhoz. A szerző az előszóban említi, hogy érdemes lenne kiterjeszteni a kutatást azokra a finnugor nyelvekre is, amelyek most kimaradtak a vizsgálatból. Mindenképpen hasznos lenne, ha kapna alkalmat a folytatásra.

ARJA KOSKINEN

**Rudolf Bartsch: Das Passiv und die anderen agensabgewandten
Strukturen in der geschriebenen Sprache des Deutschen und
Finnischen
Eine konfrontative Analyse. Werkstattreihe Deutsch als
Fremdsprache Bd. 11**

Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main—Bern—New York 1985. 180 l.

A szerző 1955-ben született, s e könyvével 1985-ben doktorált a Hamburgi Egyetem bölcsészeti karán. Eddigi életpályája jóformán predesztinálta erre a munkára. Édesapja, nyelvintézetek szervezője mellett megismerkedett a török- és finnországi Goethe-Intézetek munkájával, a nyelvtanítás mesterségével. 1975 és 1982 között finnugrisztikát, germanisztikát és általános nyelvészetet tanult Hamburgban. Húsz évesen már jól beszélt finnül, németül és törökül, s természetesen angolul is. 1986-ig Ankarában németet tanít török egyetemistáknak.

Könyvében morfológiai, szintaktikai, szemantikai, szövegszerkesztésbéli és pragmatikus szempontok szerint vizsgálja meg kiválasztott nyelvi anyagát. A munka 1. Elméleti és módszertani alapozás (1–63), 2. Konfrontatív elemzés (63–105), 3. Összehasonlító fordításelemzés (106–158), és 4. Nyelvi alapozottságú, az oktatást segítő tanácsok (159–170) fejezeteiből áll. Rudolf Bartschnak így könyvéve gyakorlati szándéka is van: finn anyanyelvűek német nyelvoktatásának megkönnyítése.

A szakirodalomban sokat vitatott kérdés, hogyan is válogassuk meg szemléltetőanyagunkat, hiszen ennek alapján gyakran befolyásolhatjuk az eredményt. A szerző jórészt 1940 és 1960 között megjelent finn szövegek német és német szövegek finn fordításainak összevetése révén vonja le tanulságait. Az összevetések jellege „konfrontatív”, nem „kontrasztív” azaz nem csupán a különbségeket, hanem a hasonlóságokat is megvizsgálja. Elsősorban funkcionális és szemantikai szempontokat érvényesít vizsgálataiban, de a pragmatika oldaláról is igyekszik megközelíteni anyagát. Éppen erről, a gyakorlat oldaláról hasznosítható a leginkább e könyv. Az sem zavaró, hogy elsősorban a hagyományos nyelvszemlélet felől közelíti meg kérdéskörét, hiszen ennél jóval rosszabb lenne, ha keverné szempontjait. Sajnálatos azonban, hogy Bartsch nem ismerte,

nem ismerhette még könyve megírása idején Wolfgang Schlachter *Hat das Finnische ein Passiv?* című cikkét, mely szerint „a finn passzív, mint kategória csupán mellékszerepben nyelvtani, főszerepben a pragmatika körébe tartozó” nyelvi jelenség „[... das finnische Passiv (gehört) als Kategorie in Nebenfunktion in die Grammatik, in Hauptfunktion in die Pragmatik ...]” (FUF 47 (1985): 140). Meggyőződésem, hogy Bartsch a göttingai W. Schlachter kijelölte úton újabb értékes munkákkal gazdagíthatja a finn és a német nyelvtudományt. Az, hogy munkássága – egy 30. életévét betöltött kutató első könyve –, nem annyira elméleti, inkább gyakorlati jelentőségű, nem hibája, hanem erénye e kiadványnak, hiszen a gyűjtött anyagból levonható gyakorlati következtetések korunkban legalább olyan fontosak, mint a „mindent megmagyarázó” elméletek, melyeket ajánlatosabb mélyebb nyelvi tapasztalatok alapján megfogalmazni.

SZABÓ T. ÁDÁM

Gyula Décsy (Szerk.): *Arcadia Bibliographica Viorum Eruditorum*, Fasciculi 1–8

1980. május 8-án Décsy Gyula bloomingtoni házának nappali szobájában, melynek méretei vetekszenek egy átlagos magyarországi lakótelepi lakás nagyságával, egy tűt sem igen lehetett leejteni. Az Indiana Egyetem professzorai s némely kiválasztott doktorandusok köszöntötték Alo Raunt 75. születésnapján. A szokásos laudatit s Raun rögtönzött (nyelv)filozófiai minielőadását egy meglepetés követte: a házigazda sikeresen eltitkolt üzelmének eredményeként átnyújtották az ünnepeltnek az Alo Raun Bibliography-t.

A Raun bibliográfia a második az *Arcadia Bibliographica Viorum Eruditorum* című sorozat füzetek között. A kiadványszervezésben és -szerkesztésben is szerfelett találekony Décsy Gyula újfajta bibliográfiákat ad ki: egy-egy füzet nemcsak teljes jegyzékét nyújtja adott tudós szakirodalmi tevékenységének, de pályaképet is rajzol az illetőről, részint a szerkesztő(k), részint felkért kollégák értékelő írsaival.

1985 őszéig sorrendben a következő füzetek jelentek meg: Karl Heinrich Menges Bibliographie (1979), Alo Raun Bibliography (1980), Erich Kunze Bibliographie (1980), Felix Johannes Oinas Bibliography (1981), Helmut Hoffmann Bibliography (1982), Fred W. Householder Bibliography (1984), Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography (1984) és György Lakó Bibliographie (1985).

Az átlagosan 40 oldalas füzetek bibliográfiákat és appendixeket tartalmaznak. Az előbbieket hasznosságát jelentősen fokozza, hogy a szerzők könyveiről sőt cikkeiről megjelent ismertetéseket is megtalálja bennük az olvasó. Az appendixekben életrajzokat és méltatásokat találunk, de itt olvasható egy-egy professzor tanári karrierje is („teaching appointments” a meghirdetett egyetemi órák pontos felsorolásával), s az általa irányított doktori disszertációk jegyzéke is. A szakmai méltatásokat pályatársak és hajdani tanítványok írják, ezek némelyike tudománytörténeti szempontból fontos, másoknak szigorúan vett szaktudományos értéke van.

Az *Arcadia Bibliographica* olvasói számtalan érdekesség között arról is értesülhetnek, hogy miként szabadult meg R. Austerlitz attól az előítéletétől, miszerint költészetet lehetetlen fordítani (Erich Kunze's German Kanteletar a Kunze bibliográfiában), Felix Oinas évekig ingyen és „bérmentve” tanított észtet Bloomingtonban (Sinor Dénes írása), Fred Householder Tom Sebeok hatására írt azerbajdzsáni nyelvtant, s hosszú tanári pályája során nem kevesebb mint 90 Ph. D. disszertációt vezetett (Raun írása Householder-ről).

KONTRA MIKLÓS

Leila Behrens: *Zur Funktionalen Motivation der Wortstellung: Untersuchungen anhand des Ungarischen*

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C Band 13. München 1982. 240 o.

Érdekes és újszerű eredményeket hoz, ha valaki a magyar szórend törvényeit szövegvizsgálat útján próbálja megfejtetni és szabályba foglalni. Leila Behrens a korábbi megállapításokra építő újabb tanulmányokat és saját megfigyeléseit is felhasználva arra

a megállapításra jut, hogy a magyar mondat grammatikailag szabadnak tekintett szórendje egy kettős struktúra folytonosan moduláló ütközéséből alakul: a mondat grammatikai vázából (melyben jelentős szerepe van az állítmány szerkezetének és a hozzá szorosan vagy lazábban tartozó részeknek) és az aktuális nyilatkozat kommunikatív felépítésének, az ún. funkcionális mondat perspektívának különféle formáiból (melynek jellegzetes — de nem mindenfajta mondatban meglevő — elemei az ismertnek feltételezett téma, a többnyire erre vonatkoztatott állítmányi rész, máskor a közlés súlypontjaként kiemelt, gyakran szembeállítás kifejező fókusz). Li—Thompson (Subject and Topic. New York 1976. 437) osztályozását idézve (Keenan terminológiája alapján) az állapítja meg, hogy a nyelvek négy fő típusa közül a magyar „both subject-prominent and topic-prominent”.

A könyv négy nagy fejezete a következő rendben tárgyalja anyagát: 1. Bevezetés és a probléma fölvetése. 2. A 'téma' fogalmának és jelentéstani típusainak részletezése. 3. Az állítmányi szerkezet és a fókusz vizsgálata külön-külön és együtt. 4. Korpuszelemzések bemutatása. Mindezt 5.-ként egy rövid összefoglalás fejezi be.

1. A szerző Mathesiusból indul ki, de a továbbiakban nem a csehszlovák szakirodalom, hanem az érintkező területekkel foglalkozó amerikai, angol, japán, kínai, magyar, német kutatók eredményeire támaszkodva szűri le megállapításait. A ritmust mint szórendi tényezőt nem vizsgálja, hiszen az erre vonatkozó eddigi észrevételek meglehetősen szubjektívek. Kritikával szól azokról is, akik egyetlen nyelv vizsgálatából próbálnak általános tanulságokat levonni. Különválasztja azokat a megnevezéseket, melyeket szinonimaként szoktak emlegetni: *definit* (egy fogalom határozottsága), *given* (vminek adott volta), *Thema*. Greenberg szórendi tipológiáját is felhasználja, de megjegyzi róla, hogy felszíni jelenségekre korlátozódik. Chomsky rendszerét Coseriuval egyetértve azért bírálja, mert az a gyakoriság tényezőjét kizárja. Pedig a nyelvi jelenségek rendszerezéséhez a gyakorisági arányok s ehhez szövegelemzések is szükségesek.

A magyar szórendre nézve az akadémiai nyelvtanon és A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyvön kívül Molecz Béla könyvére, Dezső, Kiefer és főleg É. Kiss Katalin kutatásaira támaszkodik. Közli azt a megállapítást, hogy a magyar névszói csoport szórendjében a grammatikai szempont uralkodik: a modifikátor (melléknévi jelző, névelő, tagadószó, birtokos jelző) mindig megelőzi a modifikátumot (főnév), ide sorolva a határozó—melléknév, a főnév—névutó kapcsolatot is. A „szabad szórendű” mondatrészek nyelvtankönyveinkben olvasható tárgyalását azonban nem tartja kielégítőnek: nem mondják meg, hogy a mondathangsúlyos rész (fókusz) milyen feltételekkel változtatja helyét, ill. adott szövegben miért előzi meg ez vagy az a mondatrész. De ugyanúgy bírálja a modern, permutációs elemzéseket is: nem vizsgálják eléggé a szórendi változatok funkcióját. Hetzronot idézve az „elfogadhatóság” kritériumával kapcsolatban veti fel a kérdést: ezt binárisan vagy graduálisan kell-e értelmezni? és milyen jegyek alapján? Erre a kérdésre nem ad választ, hanem a vizsgált anyagában talált minden szórendi és mondatváltozatot adottnak, létezőnek, előfordulónak tekint, ezekhez ad magyarázatot részben a korábbi szakirodalom, részben saját megfigyelései alapján.

A bemutatott mondatokhoz Lehmann (Arbeitspapiere des Instituts für Sprachwissenschaft, Universität Köln. Nr. 37. 1980) elvei szerint olyan sorközi kétsoros fordítást ad, melyben felül a lexikai jellegű szótövek németül, a nyelvtani és mutató jellegű morféimák, ill. funkciók latin tövű nemzetközi megnevezések rövidített alakjában szerepelnek. alatta pedig az egész mondat német fordítása. Pl.

Es-ik az eső.
regn-3. SG (PRS) DEF Regen
'Es regnet.'

2. A téma fogalmát részletezve a szerző ismerteti azokat a meghatározásokat, melyek a nyelvi aktus hat különböző szempontjából adódnak (vö. Jakobson, Michigan Studies in the Humanities 1. 1980. 81). Amit végül is elfogad, az különbözik a prágai iskola témafogalmától, inkább a *topic* meghatározásával azonos: „A téma a beszélő által választott kiindulópont, amelyhez kapcsolja a beszélő azt, amit mondani akar, és egyúttal jel (Signal) a hallgató számára tájékoztatásul. A mondat elején áll és közepes, nem jelölt hangmagasságon (durch... unmarkierten Ton) realizálódik” (L. Behrens 22). Meghatározását egybeveti mások (Halliday, Kuno, Chafe) hasonló meghatározásaival. Mindjárt hozzáteszi, hogy a magyarban gyakoriak a téma nélküli mondatok. A réma vagy fókusz után álló témát — melynek problémáival a prágai iskola nyomán e sorok írója az aktuális tagolás vizsgálata során sokat foglalkozik — nem tekinti témának. Említi azonban azt a problémát, hogy a mondatot bevezető önálló határozó mikor tekinthető témának, és tapogatózó válaszával egyetérthetünk: az idő- és helyhatározók inkább, mint az ok-, cél-, eszközhatározók stb. Skálaszerű fokozatokba állítja a mondat elemeit (Element =

Konstituent) aszerint is, hogy az „egocentrikus” (valójában: emberközpontú) elv szempontjából mennyibe esélyesek témául: ember > helyi/időbeli környezet > élő > élethe-
len.

A társalgás (Diskurs) szempontjából a határozottság elve (definit) a döntő a téma-választásban. Ennek legfőbb kritériuma pedig a szöveg szerinti függés, megkötöttség („contextually bound” — Sgall 1973). Ebben is vannak fokozatok: a szöveg által meghatározott > ismert > a hallgató által azonosítható. A határozott (definit) entitást a magyarban a határozó névelő jelöli. De az is előfordul, hogy a beszélő nem tudja, a hallgató ismeri-e azt, amiről ő szól. („A tévében ment ez a krimi.”)

Érdekes megjegyezni, hogy amikor Behrens a társalgási skála alacsonyabb vagy magasabb fokairól szól (63), ez a skála éppen fordítottja annak, amit a prágaiak a kommunikatív dinamizmus alapján állítottak fel (vö. Firbas, *Travaux linguistiques de Prague* 1964; Dvořáková, *Brno Studies in English* 1964). Az utóbbi (CD) skálának legmagasabb fokán a teljesen új, legnagyobb informatív értékű elem áll, a Diskursskala legfelső fokán pedig a legismertebb, a beszélő és a hallgató emlékezetében frissen őrzött vagy tudatnak mélyén gyökerező, az adott beszédhelyzetben leginkább magától értődő elem. A Diskursskala a téma felől, a CD a fókusz felől kiindulva rendezi az alacsonyabb fokozatokat.

Az alany és a téma ütközésekor gyakran második helyre kerül az alany, ha emberi és határozott ugyan, de a szövegben új (+menschlich/—given/+definit): „Egy este Erzsébet váratlanul visszaköltözött hozzá.” Még gyakoribb ez a sorrend akkor, ha az alany nem is határozott. Ha azonban az ige viszonylag tartalmatlan (előfeltevésként ismert), a határozó pedig az ige vonzatának tekinthető, akkor az alany fókuszként kezd a mondatot: „Egy lány állt a kerevet előtt”.

Különbő variációk jellemzése és szempontok ütközésének vizsgálata során a birtokos részeshatározói témát is említi („A kisfiamnak nem elég hosszú a karja”), bár fogalmilag személyhez köti (pedig vö. *A háznak magas az ablaka*), majd fontossági táblázatba rendezés után összefoglalja a témaválasztás mechanizmusait, végül kitér a ’téma’ tágabb fogalma alá sorolható kategóriákra (Textthema, Subthema, Thema im Kontrast, Thema mit Left-Dislocation).

3. Az állítmányi szerkezet (Prädikatskomplex) Behrens meghatározása szerint egy igei elemnek (Modifikat, Determinatum) és egy azt megelőző másik elemnek (Modifikator, Determinans) a kapcsolata. A modifikátum hiányzik a nominális mondatban (IND. PRS. 3. SG), nem egy igének pedig nincs szüksége modifikátorra: *Félek*. Megfigyelése szerint az utóbbiak a nyelv története során egyre ritkábbak. Az igékhez tartozó elemek hierarchikus rendjére nézve Steinitz „Adverbial-Syntax”-ára hivatkozik (*Studia Grammatica* 10. Berlin 1969). Az alanytalan mondatok két csoportját Fillmore (1968) nyomán különíti el teljesen tagolatlan (tehát alannyal ki sem egészíthető) és anaforikusan odaérthető alanyú mondatokra. Az igeeközponthú szemléletnek két jelentős elmélete: az esetgrammatika és a függőségi grammatika közt a fő különbséget abban látja, hogy az előbbi szemantikai szempontú, az utóbbi pedig szintaktikai. Mindkettő többet ad, mint a lineáris rendezettséget vizsgáló alkotóelemstruktúra-grammatika (Konstituentenstrukturgrammatik).

Ezek után a magyarra nézve bevezeti a szemantikai valencia és a szintaktikai valencia fogalmát. Az előbbi azt tükrözi, hogy az igék rendszerint nem egyedül, hanem más elemekkel együtt adnak teljes információt egy tárgyi tartalomról (Sachverhalt). Az utóbbira a morfológiai szempontból vett, formális vonzatszerkezet jellemző; táblázatában van az ilyen igemodifikátorok közt módhatározó, eszközhatározó, helyhatározó, tárgy, állítmányi főnév és melléknév, eredményhatározó, igeekötő, célhatározó. Ide tartoznak az idiomatikus kifejezések és a mellékmondatra utaló névmások is (*úgy tud, attól fél*). A Diskurs szempontja határozza meg, hogy a (Zsilka nyomán jellemzett) szerkezetváltozatokban pusztán ige-t használunk-e (*Zsirt ken a kenyérre*) vagy igeekötőset (*Megkeni a kenyeret zsírral*), de ebbe belejátszik az aspektus szempontja is; a különféle kombinációkat a szerző bő példaanyagon mutatja be, a leggyakoribb sorrendi típusokat rövid sémába foglalja, majd részletesebb táblázatot ad a szemantikai és a szintaktikai valencia összefüggéséről az igeekötő nélküli és az igeekötős igék vonzatszerkezetében (124).

A fókuszt a könyv azzal jellemzi, hogy a legmagasabb információs értékű, mégpedig szintaktikailag és fonológiailag (emelt hangmagassággal) jelölt elem. Meg kell különböztetni az igemodifikátortól, bár sokszor annak a helyét foglalja el, ti. közvetlenül az ige előtt áll (ha nem maga az ige szerepel fókuszként). A modifikátor is lehet fókusz, de ezt a szerepét csak az intonáció jelzi; ha más elem a fókusz, akkor a modifikátor az ige utáni helyre lép. Célszerű kérdéseket tesz föl a fókusz és az előfeltevés viszonyáról, a fókuszról és az útnak (azaz nem adott) viszonyáról, a fókusz és a kontraszt viszo-

nyáról. Sorra veszi Kiefert, aki a fókuszot emfázisnak nevezte, a Dezső-féle három fokoza-
tot (fókusz, nyomatek, kontraszt), Hetzront, aki csak a nyomatekot (= emfázis) és a
kontrasztot különbözteti meg, végül É. Kisst, aki előbb (Recherches Linguistiques a
Montréal 1977. 10) természetesen fókusz és emfatikus fókusz közt tett különbséget. A
fókusz műszót végül is az É. Kiss-féle 'emfatikus fókusz' értelmében használja (vö. É.
Kiss: NyK 80 (1978): 264—5, ill. 269). Olyan mondatokban, ahol a „fókusz” nem hatá-
rozható meg formálisan, ott egyszerűen réméről beszél (ez az É. Kiss szerinti comment).

Az előfeltevést Behrens nem logikai, formulázható, hanem pragmatikus értelemben
veszi Franek (Präsuppositionen in Philosophie und Linguistik. Frankfurt 1973. 37)
nyomán: az előfeltevés olyan (nyelvileg kifejezett) rejtett állítás a mondatban vagy a
mondat környezetében, melyről a beszélő fölteszi, hogy a hallgató már tudja. Példákat
ad arra, hogy a fókusz egy előfeltevésre vonatkozik, mely vagy meg van fogalmazva az
előző mondatban vagy tagmondatban, vagy abból többé-kevésbé következik, de pontosan
nincs kifejtve, csupán sűrített tartalma vagy a belőle továbbá következtethető állítmányi,
igei tartalom áll a fókusz utáni helyen. Magyarázatot ad arról, hogy a nem határozott
alany az állítmány előtt a magyarban miért nem lehet téma, hanem csak vagy fókusz,
vagy az igével együtt, annak modifikátoraként vele egységes állításnak része. (Ez a
megállapítás azonban nem érvényes, ha az állítmány szembéllítást — kontrasztot —
tartalmaz, hiszen ilyen mondat típus is van: *Orvos nem volt a közelben*. Sokkal meggyőzőbb
a szerzőnek a 112. oldalon olvasható állítása, hogy a meghatározott alany az ige előtt nem
lehet modifikátor, hanem csak fókusz — vagy téma.) Az előfeltevással hozza kapcsolatba
Kiefer megállapítását, hogy a magyar határozószók egy része lehet fókusz, egy része
szükségyszerűen fókusz, egy harmadik része nem lehet fókusz.

A fókuszon kívüli részeknek nem mindegyike adott elem. Minden kontraszt egyben
fókusz is, — de ez fordítva nem áll.

4. A korpuszelemzéseket Behrens egyrészt írott, másrészt beszélt nyelvi szövegeken
végezte.

Az írott szöveg Déry Tibornak G. A. úr X. -ben c. regényéből két fejezet,
kiegészítve a Kőrkep 68 c. elbeszéléskötet néhány példájával, összesen 1463 mondat.
Nem számította a mondatok közé a tagolatlan elliptikus mondatokat, de annak vette a
tagmondatokat (clauses, vö. Lyons 1968). A *Satz* tehát ilyen értelmezésben voltaképpen
'tétel' (l. Elekfi: Petőfi verseinek mondatnani és formai felépítése [sajtó alatt]; Tagmon-
datok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban [nyomdai kézirat]). De a
tételek közül is kirekesztette vizsgálatából az egyértelműen alárendelteteket (tehát
a mellékmondatokat). Ezekről csak általánosságban állapítja meg, hogy bennük erősebb
a tendencia a fókuszképzésre és — a vonatkozó mellékmondatokban — a téma megjelö-
lésére. A többi 1117 mondatban külön vizsgálja a 108 kérdő és az 1009 nem kérdő (azaz
kijelentő, felszólító és mellérendelt) mondatot.

Érdekes és jelentős kérdéseket tesz fel bizonyos szórendi típusokkal kapcsolatban:
Ha az SOV, SVO, SV típusban nem az alany kezdi a mondatot, mi előzi meg (ti. témaként)?
Mi a különbség az S(ADV) és az ADV S kombináció közt? A VS típusban milyen jellegű
az alany? Mikor fordul elő az ige modifikátor nélkül? Van-e tipikus szórendi helye a
hely-, az idő-, az ok-, a cél-, a mód-, a mondathatározónak?

Ezekre a kérdésekre nem ad a szerző azonnal világos választ. Ehelyett táblázatot
kapunk a VO, OV, SVO, SOV, OVS, OSV, VSO, V, V és a személytelen szerkezetűek
számáról és százalékarányáról az 1463 mondatban. Feltűnően sok az alany és tárgy nélküli
mondat (40%, kérdő mondatokban 62%). Ennek — és általában az alany nélküli monda-
toknak — a gyakoriságát a szövegbeli visszautalás, az 1. és 2. személyű alany elhagyása
és a személytelen szerkezetek használata magyarázza. Azok a struktúrák (SOV, SVO),
melyek Hajdú (1978) és Dezső (1973) szerint a magyar nyelv típusára jellemzők, a szöveg-
ben csak igen kis arányban (2—6%) fordulnak elő. (Ez is arra mutat, mennyire hiányzanak
még mondatnani kutatásainkban — akárcsak mondatfonetikánkban — a szövegmonda-
tok vizsgálatán alapuló megállapítások. Önálló, elszigetelt mondatok szerkesztéséből és
teszteléséből nem jutunk ugyanarra az eredményre, mint szövegek vagy az élő beszéd
vizsgálatából.)

További megfigyelések után (mint az ige előtti — tematikus — és az ige utáni
határozott tárgy 1 : 10 aránya, az SOV sorrendben a tárgy témajellege) tér rá a könyv
arra, hogy az S kezdetű mondatváz esetén milyen arányban téma az alany és milyen
jellege esetén előzi meg az alanyt hely-, idő- vagy egyéb határozó. Hasonlóképpen jellemzi
a VS szerkezetvázú mondatokat. Az ige után álló alany az esetek többségében nem hatá-
rozatlan (mint pl. Hetzron feltette). Nem meggyőző azonban a szerzőnek az a két előfor-
dulásra épített megállapítása (170), hogy az OSV sorrendű mondatokban a tárgy szoká-
sosan kontrasztív funkciójú; második példájában nem találom kontrasztot.

Az állítmányi szerkezet statisztikai táblázatában látjuk előbb a modifikátorok előfordulási típusait az igékkel OV sorrendben: igekötő (*elgázol*) 74, helyhatározó (*kezébe ad*) 15, mód-, ill. állapothatározó (*álmatlanul tölt*) 9, utaló névmás (*azért játszik...*) 2, idioma (*szemügyre vesz*) 6 esetben, a modifikátor nélküli igék három fajtáját, majd az ige előtti fókusz és az igei fókusz előfordulási számait, utána az OV sorrendű mondatok, az SVO, az SOV, SV és a V vázú mondatok hasonló részletezését. Feltűnő az *eldob* típusú igekötős igék 61%-os előfordulása az SV (tehát tárgy nélküli) típusban; a tárgy hiányát csak a szövegbeli magyarázhatja. Külön részletezésben kapjuk az idő-, a hely-, a módhatározók helyének a jellemzését az előbbi szórendi vázú mondatok szerint csoportosítva, a tárgy (direktes Objekt) és a részeshatározó (indirektes Objekt) viszonyát, majd — kevésbé részletezve — a kérdő mondatok megoszlását szórendi vázuk szerint.

A kérdő mondatok intonációjáról megszorítás nélkül ismétli azt a hibás fogalmazású tételt akadémiai nyelvtanunkból, hogy a kijelentő és a mondatkérdő mondatok hanglejtése ereszkedő; holott ez a tétel csak az egyszakaszos mondatokra és a több szakaszú mondatok záró szakaszára érvényes.

A beszélt nyelvi korpusz elemzésében az a lényeges eltérés az írott nyelvitől, hogy az alárendelt mondatokat is figyelembe veszi, ha csak formálisan kezdődnek kötőszóval, de nincs olyan főmondatuk, melynek alá volnának rendelve. Ezekkel együtt 1622 mondatból áll a vizsgált anyag.

Tanulmányoz az összehasonlítás az írott mondatokkal. A VS szerkezetű mondatok aránya több mint 3-szor nagyobb az írott szövegbeli arányuknál. Igen gyakoriak a *volt ott egy nő, jön az uram* típusú mondatok vagy tagmondatok. Tipikus a témának a mondat-szerkezet elé való vetítése (Left-Dislocation, névmási témaismétlés), de előfordul a téma utólagos pótlása is (Right-Dislocation), amit az írott szöveg gondosan kerül.

A beszélt nyelvi kérdő mondatok táblázatában nem világos, hogy az S, V, O elemek közül melyik téma, sem az, hogy melyik a kérdezett elem. De bőséges párbeszédes anyagon mutatja be, hogy a beszélt szöveg mennyire szerkesztetlen az írotthoz képest, milyen sok mondatföredék, szokatlan helyen felbukkanó mondatrész fordul elő benne.

5. Összefoglalásul a szerző még egyszer kiemeli a funkcionális mondatperspektíva szerepét (és ezen belül az egyes elemek határozott vagy határozatlan, adott vagy nem adott voltaét), a modifikátor—modifikátum sorrendjének ettől független szabályait a névszók tartományában, a határozó(szó)k szemantikáját, a kommunikációnak (ill. interakciónak) a beszélt nyelvben nagyobb fontosságát. A magyar nyelv szórendjének adekvát leírása tehát nem alapulhat a szintaxis S, V, O elemeivel való jellemzésre, hanem inkább ilyen képlettel adható meg:

T(hema) X P(rädikatskomplex) X

Utána már csak egy táblázat következik S = — GIVEN felirattal, vagyis annak a bemutatása, milyen sorrendi környezetben és milyen határozottsági viszonyok közt milyen jelentésű mondat szerkezetekben fordul elő a nem adott (tehát a közlésben új) alany, a szenvedő jelentésű (nem tranzitív) igéktől kezdve a tárgyatlan cselekvő, a megjelenést jelentő igékig és az eszközt vagy erőt jelentő alanyok cselekvéséig, visszautalva a könyv megfelelő részeinek példáira. Kétszámú jegyzetanyag és bőséges bibliográfia zárja le a könyvet.

6. A szövegi részt befejező képlet persze csak akkor telik meg tartalommal, ha a szerző előző fejtegetéseit áttanulmányoztuk. Akkor egybevetjük és sok mindenben azonosítani is tudjuk azzal, amit már Brassai megállapított: T~inchoativum = előkészítő rész (de ez nincs szükségszerűen minden mondatban, és a téma vagy topic szó többet kifejez, mint a pusztán sorrendre utaló Brassai-féle elnevezés); X (még inkább járulékos, nem szükségszerű rész, Brassainál nincs sajátos neve, más kutatók szerint második téma, másodrendű téma, altéma is lehet, ha nem az állítmányi szerkezethez tartozik); P~mondatzóm (de csak ha azonos az állítmányi szerkezettel; comment, réma, propozitum, a mondatnak leglényegesebb és minden szerkesztett mondatnak nélkülözhetetlen része); X~egészítvény (= hátul álló téma, altéma vagy modifikátor).

A képletbe (és úgy látszik, a szerző egész felfogásába) csak az a kiemelések (kontrasztot tartalmazó) mondat típus nem fér bele, amelyben az (igei) állítmány mint téma kezd a mondatot.

Ettől az egy nehézségtől (és az előzőkben említett néhány kérdéses helytől) eltekintve alig találunk kifogásolnivalót az egész könyvben. Betűtívesztés a 14. oldalon a hivatkozás Hetzron 1975b-re (helyesen: 1975a, azaz a „Surfacing”). Hyman 1975-re is hivatkozik (187), de irodalomhegyzékéből ez hiányzik. (Alighanem: „The change from SOV to SVO...” in Li ed.: Word Order and Word Order Change. Austin, Texas.) Néhol az alkalmazott szimbólumok feloldása hiányzik: DO (44), MDL (107). Nem tudni, miért

nem grammatikális ez a mondat: *Egy férfi alszik* (46); állítását csak pontos értelmezéssel és kifejtéssel tudná elfogadhatóvá tenni. Nem meggyőző, amikor a szemantikai valenciával kapcsolatban (104) azt állítja, hogy az *él, lát, ül, áll* önmagában rendszerint értelmetlen; itt felsorolt példái közül csak a *lakik* ígéről mondhatjuk ezt. Nehéz belátni, milyen szembeállítás fejez ki ennek a mondatnak a tárgya (165): *G. A. az agyagos talajt elegyengette*. Tévedés lesz a *jön az uram* mondat alanyának (203) ilyen jellemzése (205): *—given/—definit*, hiszen ha már ott a birtokos személyrag, nem határozatlan.

Leila Behrens munkáját azonban nem ezekkel az apró hiányosságokkal jellemezhetjük, hanem azzal a sok szempontot egységbe fogó koncepcióval, melynek mindeddig szinte híjával volt a magyar szórend szakirodalma. Mondhatjuk: a magyar szórend motiválásának feltárása ezzel belekerülhet az általános nyelvészet nemzetközi fejlődésének áramába. Dezső, Hetzron, Kiefer úttörő tanulmányai, Deme mondatvizsgálatai, Zsilka tervszerű mikroelemzése, E. Kiss modellalkotása és Radics Katalin szintézise után most egy olyan alapvető munka készült el, mely beleillik a nyelvészeti kutatásoknak a mondatközpontú szintaxistól a szöveg, a kommunikáció, a beszélő emberek közti viszonylatok nyelvi elemzése felé táguló sodrásába (vö. Talmy Givón (Szerk.), *Syntax and Semantics*. Volume 12. New York—San Francisco—London 1979. Preface). Szempontjai alkalmasak arra, hogy itthon is rájuk építsük akár az élőnyelvi kutatások szórendi vonatkozásait, akár a történeti nyelvtan idevágó fejezeteit. E munka felhasználása esetén azonban ügyelni kell a terminológiai eltérésekre. A nemzetközi elnevezések nagy része — akár latinosabb vagy magyarított alakban is — jól alkalmazható, hiszen Leila Behrens általában jól definiált fogalmakkal dolgozik, és a magyar nyelvtannak is előnyére válik, ha szakszavait bizonyos pontokon közelítjük az elfogadottabb nemzetközi rendszerekéhez. Persze az olyan sajátosan német (vagy akár indoeurópai) terminusoktól, mint *direktes Objekt*, *indirektes Objekt*, óvnunk kell a magyar grammatikát, mert az ilyen jelzőket fenn kell tartanunk az iránytárgy különböző fajtáinak jelölésére. Nem maga a terminológia, hanem a fogalmi rendszer és az összefüggések feltárása az, ami ennek a finnugrisztikai keretben írt átfogó tanulmánynak az értékelésében különleges figyelmet és megbecsülést érdemel.

ELEKFI LÁSZLÓ

Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék

Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 204 l.

Benkő Loránd legújabb könyve nyelvünk egy olyan részrendszerét, a fiktív tövű igék tartományát vizsgálja tüzetesen, mely igecsoporthal — jöllehet az sokezer lexemát tartalmaz, tehát a magyar igék tekintélyes hányadát alkotja — nyelvtudományi irodalmunk mind ez ideig nem foglalkozott körültekintően, részletekbe menően, behatóan.

A terület elhanyagoltságát mutatja, hogy még egységes terminusok sem alakultak ki a kérdéskörbe tartozó elemek, jelenségek megjelölésére: a passzív tő, improduktív tő, elhomályosult tő kifejezéseket különösebb, alaposabb megfontolás nélkül, szinte szinonimaként, vegyesen, felváltva használtuk e tőfajta megnevezésére.

A terminológiai zavar mögött a kérdés elméleti tisztázatlansága húzódik. Ennek megszüntetésére vállalkozik Benkő, amikor könyvének első, Kategorizálási és terminológiai kérdések című fejezetében (11–39) a téma elvi megalapozását nyújtja, elsősorban a fiktív tövű igék körülhatárolását, valamint az alkalmazott terminusok szabatos fogalmi tartalmát illetően. Első megközelítésben a fiktív tövű igéket úgy határozza meg, hogy a csoport magába foglalja „mindazokat az igéket, amelyek képzőt (esetleg csak történeti elemzéssel kimutatható képzőt) hordoznak magukon, tövük azonban önálló lexemaként nem él, illetőleg valamely meghatározott korban — adataink tanúsága szerint — nem élt nyelvünkben” (5).

Benkő előadásmódja rendkívül célratörő és sűrített. Nagy témáját koncentráltan dolgozza fel; a kérdéskör lényegét, esszenciáját tartalmazza a kötet. A szerző teljesen új nézőpontból közelít tárgyához, eddig nem vizsgált összefüggéseket, kategóriákat tár fel, könyvének minden fejezete megannyi, saját kutatáson alapuló, új megállapítást tartalmaz. Amikor a továbbiakban a mű szerkezetével és fejezeteivel részletesebben is foglalkozunk, közel sem tudjuk a könyv valamennyi következtetését számba venni; mégis a gondolatmenet követése során arra törekszünk, hogy Benkő új vizsgáladási szempontjaival, legfontosabb elméleti, módszertani eredményeivel és a fiktív tövű igékkel kapcsolatos, kiemelkedően új, eredeti megállapításaival megismerkedjünk.

Benkő, abból kiindulva, hogy a fiktív tövű igék morfológiai jellegét tő és képző korrelációja határozza meg, elsősorban ezek viszonyának vizsgálatával derít fényt ez igék számos sajátos vonására. A képző felől közelítve a kérdést, mindenekelőtt azt állapítja meg, hogy bár a fiktív tövű igék szegmentálása sem a szinkroniában, sem a diakroniában nem egyszerű és nem is mindig egyértelmű, morfológiai alkatuk mégis olyan, hogy elvileg lehet képzőről beszélni bennük. Ezt különösen a következő érvek támogatják. A fiktív tövű igék végződésének legnagyobb része valódi képzéseken is fel-tűnik, s ami legalább annyira fontos: nemcsak alaki, hanem funkcionális azonosságról is szó van. A fiktív tövű *támad* -d-je ugyanolyan szerepű, mint a valódi képzésű *éled* d-je; a fiktív tövű *sajog* -g-jét ugyanúgy gyakorító funkciójának tarthatjuk, mint a valódi képzős *tátog* -g-jét. — Fontos megfigyelése Benkőnek, s ugyancsak a fiktív igei szövegek képzőszerű voltát igazolja, hogy a fiktív tövű igék végén sohasem találunk *b, c, cs, f, gy, h, j, k, ly, ny, zs* konzonánst, vagyis olyan hangelemeket, melyek igeképzőként egyáltalán nem vagy csak igen ritkán szerepelnek. — Végül, a fiktív tövű igék tekintélyes részén olyanfajta képzőszembenállásokat mutat ki a szerző, amilyenek a valódi képzéseken is megtalálhatók, s ez ugyancsak a képzőszerűség felé vonja a fiktív igevégzódéseket: *támad* : *támaszt* : *támogat*, *szorul* : *szorong* stb., vö. *kel* : *keleszt* : *keleget*, *merül* : *merit* : *mereget* stb.

A fiktív tövű igék tövének elemzése módot ad Benkőnek arra, hogy bírálja az újabban közkeletű „szabad vagy szótári”, illetve „kötött vagy nem szótári tő” kifejezéseket, hangsúlyozva, hogy a tő nem lexikai, hanem morfológiai fogalom, „így a tő, mint a morfológiai egysége nem szabad, hanem igenis kötött morféma, amely csak a toldalékkal korrelációban létezik” (17). Benkő elnevezése egyértelmű és pontos: a tőige (*von*) a lexikológiai, az ige tő (*von-tat*) a morfológiai egységet jelöli.

További elméleti kérdéseket tisztáz A fiktív tövű igék és a valódi képzésű igék viszonya, valamint A fiktív tövű igék és a tőigék viszonya című két fejezet. Benkő a két problémakört szinkrón és diakrón szempontból egyaránt vizsgálja. A kétféle elemzés gyakran támogathatja, illetve kiegészítheti egymást. Így egyrészt, ha a szinkrón nyelvérték számára nem egészen világos az összefüggés, tehát fiktív tövűnek tetszik a képzett szó, pl. a *kap* : *kapaszkodik*, *izzik* : *izgat* stb. esetében, vagy kérdéses, hogy indulatszóból való képzésnek tartja-e a leíró nyelvészet a *csatlog*, *puhkan*-féle igéket, a történeti vizsgálat tájékoztat. Másrészt, hiába minősül a leíró elvek szerint a mai *perel* a *per* származékának, eredetileg fiktív tövű szláv igei átvétel, s a *per* csak másodlagos elvonás; s hiába bizonyul a *mutat*, *mutogat* fiktív tövűnek, eredetileg valódi képzés volt a *mut* igéből. Ige tő és igeképző viszonya azonban diakronikusan sem tisztázható mindig, így a vizsgálódás során a szerző a kétes eseteket is számba veszi, s különös figyelmet szentel a történeti kategóriaváltásoknak (elvonás stb.).

A fiktív tövű ige és a tőige elhatárolását többek között az teszi különösen nehézé, hogy az egyszótagú CVC, VC morfológiai szerkezet egyaránt prototípusa az eredeti, öröklött magyar tőnek, s jellemzője a fiktív tőeknek is. Hogy a szinkrón nyelvi kompetencia mennyire bizonytalan a tőige elhatárolásában, azt Benkő Papp Ferencnek az ÉrtSz. alapján készült tőige-listáján (Nyr. 91: 45–52) szemlélteti. Ez azért jó módszertani fogás, mert Papp tanulmányával szembesítve a maga felfogását, a kérdésszerű nehézségeire és saját kritériumaira élesebben rávilágíthat.

Végül is Benkő a fiktív tövű igék körét a szótörténeti-etimológiai, illetőleg a történeti morfológiai elemzés alapján jelöli ki. Ha az etimológus nem tud egyértelműen dönteni az ige tő vagy származék voltáról, segítségül hívható a morfológiai szegmentálás. Ha ugyanis — állapítja meg Benkő — egy morfémakapcsolat egyik elemét felismerjük, azzal voltaképpen a másik elem szegmentum voltát is meghatároztuk. E felfogás helyességét a kreatív nyelvhasználat többszörszön visszaigazolja: egyrészt a tőszarjadzással, mely ugyanazon fiktív tövön képzőszembenállásokat produkál: *hasad* : *hasít* : *hasaszt* : *hasogat*; másrészt a képzettnek érzett szóból való elvonással, mely másodlagos, lexikalizálódott tőveket eredményez: *kapál* : *kapá*.

A kötet a továbbiakban a fiktív tövű igék négy fő eredetbeli kategóriáját elemzi: az ősi örökségből származó igéket, az onomatopoeitikus eredetű igéket, a jövevényigéket és az ismeretlen eredetűeket (40–87). Az ige csoport arányait és jelentőségét mutatja, hogy az ősi eredetű kategóriában — a tőszarjadásokat is figyelembe véve — kb. 110 tőigével mintegy 300 fiktív tövű ige áll szemben.

A szerző részletesen foglalkozik az egyes csoportok felvetette sajátos problémáival: a tőige és a fiktív tövű ige elválaszthatóságával, nemcsak az ősi, hanem a hangutánzó, hangfestő csoportban is. Ez utóbbiban külön gondot okoz azoknak az onomatopoeitikus igéknek a kiszűrése, amelyek hangutánzó névszók vagy indulatszók derivátumai. Gyakorlatilag sokszor sem etimológiai, sem történeti morfológiai, sem szótörténeti-

filológiai alapon nem lehet eldönteni, hogy mikor állunk szemben valódi denominális vagy deinterjekcionális képzésekkel, mikor névszó vagy indulatszó és ige párhuzamos keletkezésével, és mikor elsődlegesen fiktív tövű igéből való névszói vagy indulatszói elvonással. Több körülmény mutat arra, hogy ilyenkor valószínűnek tartható, hogy nagyrészt fiktív tövű igékről van szó.

A kötet egyik legtöbb újat hozó fejezete a jövevénnyigékkel foglalkozó rész. A jövevénnyigék túlnyomó része a magyarban honosító képzőt kap, mivel azonban lexikalizálódott alapszavuk nincs, ezek nem igazi képzések, hanem fiktív tövű igéknek tekintendők, így kerülnek ebbe a társaságba. Hiszen, hogy a nyelvérték számára ezek is valódi képzéseknek minősülnek, azt a nyelvtörténet nemegyszer visszaigazolja, egyrészt képzőszembenállások formák létrejöttével: *borít* : *borul* : *borogat*; másrészt másodlagos töelvonással: *rajzol* : > *rajz*. — A jövevénnyigék beilleszkedéséről elsősorban sok szó esett a nyelvtörténeti szakirodalomban, de Benkő dolgozza ki először a teljes kérdéskört. Megállapítja, hogy a többi fiktív tövű igétől elsősorban abban térnek el a jövevénnyigék, hogy történeti kérdéseik taglalását csak idegen nyelvi problematikájuk számbavételével lehet elvégezni. Továbbá abban, hogy képzőrendszerük részben más, részben egyszerűbb, mint a többi fiktív tövű igecsoporthé. Végül abban, hogy tövük produktivitása sokkalta kisebb, mint bármelyik más etimológiai csoporté (62). — Aránylag elenyészően kicsi azon jövevénnyigék száma, amelyek főigeként, illetve idegen nyelvi képzővel, de úgy kerültek be nyelvünkbe, hogy újabb képzőt nem kaptak: török *gyúr*, *ír*, *szán*, *szúr* stb., a német vagy olasz *fék*, a szláv *mér*. — Máskor nehezen dönthető el, hogy a névszói : igei jövevényszó párok: *szent* : *szentel*, *tánc* : *táncol* párhuzamos névszói : igei átvételek-e, akkor az igei tagok fiktív tövűek voltak eredetileg; vagy csak a névszót vettük-e át, akkor az igék valódi képzések. — A fiktív tövű jövevénnyigék képzői sajátosan elkülönülnek az egyéb fiktív tövű igék képzőitől, s Benkő vizsgálódásainak eredménye az, hogy e képzők alakja az idegen nyelvi előzmények morfofonetikai alkatától függ. Ennek alapján világossá válik az -l honosító képző különböző változatainak (-l, -ol/-él/-öl, -ál) használati szabálya. A számos latin és kevésbé számos olasz jövevénnyigék legnagyobb része az *a*- tövű l. konjugációhoz tartozik, ez a magyarban könnyen alakult -ál végződésű igévé (amit a nyelvérték azonosíthatott az -ál képzővel is: *dobál*): *macerál*, *prédikál*, *tréfál*. S ebbe a csoportba illeszkednek be a latin *e*- és *i*- tövű igék is: *dirigál*, *komponál*.

A szláv jövevénnyigékben nem következik be kiegyenlítődség, hanem az eredeti tőhangzó befolyásolja a magyar képző hangalakját. Az *a*- tövűek általában -ál-lal, az *i*- tövűek -l (-ol/-él/-öl)-lel illeszkedtek be a magyar igerendszerbe: *bérmál*, *gázol*, *keresztel*. Szó kerül a román átvételekről, s a jövevényszavakban szokatlan, inkább a hangutánzó jelleghez társuló -g képzőről: szláv *bruncsog*, *hrápoj*.

Végül német eredetű igéink változatos képzőit, sőt képzőbokrait (*kóstol*, *dinsztel*, *frocliz*, *csakliz*, *legalizál*, *civilizál*, *brillíroz*, *paníroz*), mint az átadó alaktól függő változatokat elemzi Benkő alaposan, s valamennyi változat keletkezésének okaira rámutat.

E számos új eredményt tükröztető fejezet, a benne kibomló kritériumrendszer nemcsak a fiktív tövek vizsgálói, de az etimológiák kutatói és az általános nyelvészet művelői számára is kiválóan alkalmazható, új szempontokat nyújt.

Valamennyi csoportban vizsgálja a szerző a fiktív tövű igék morfofonetikai építkezését. A jellemző kétszótagú igék mellett (*facsar*, *csipog*, *lézeng*) egyszótagúak is találhatók (*áld*, *döng*, *fest*), de elég szép számmal akadnak három szótagosak is (*keseredik*, *köszörül*), különösen a jövevénnyigék sorában (*keresztel*, *konfirmál*). Az onomatopoeitikus igéket jellemezheti a CC szókezdés: *brekeg*, *krákog*, s hogy a szó belsejében is gyakran két mássalhangzó követi egymást: *csámcsog*, *hemzseg*, *paskol*.

Benkő elsőként vizsgálja a fiktív tövű igék morfofonetikai típusait, s a következő kategóriákat veszi fel mindegyik eredetbeli csoportban. Vannak magukban álló, nem családosult tövek: *siet*, *cammog*, *citál*, *emel*; szép számmal vannak családosult, képzőszembenállások formák: *fárad* : *fáraszt*, *döcög* : *döccen*, jóval ritkábban a jövevénnyigék között is: *borít* : *borul*.

A fiktív tövűség mindig történeti kategória: minden csoportban előfordulhat, hogy eredeti fiktív tövű ige a szinkrón nyelvtudat számára világosan alapszó + képzőre tagolódik: *csókol* : *csók*, *vigyorg* : *vigyor*, *tréfál* : *tréfa*, ilyenkor későbbi elvonás történt. De megesik az is, hogy eredeti világos képzésekből kihal az alapszó, s az ige ezáltal tűnik a későbbiek során fiktív tövűnek: *árt* (vö. *árik* 'romlik'), *lehel* (vö. *leh* 'lehel').

Tanulságos a képzőszembenállások szemantikai elemzése is. Az ősi eredetű csoportban elsősorban cselekvő : műveltető : visszaható, az onomatopoeitikus igék esetében elsősorban gyakorító : mozzanatos jelentések hordozói a családosult tövek, de mindkét típus jelentkezhet kölcsönösen a másikban is: *halad* : *halaszt* : *halogat*, *fröcsög* : *fröcsköl* : *fröccsen* : *fröccsent*.

A képzők általában deverbális jellegűek. Az ősi töveken leggyakrabban a *-d*, *-r*, *-sz*, *-l*, *-t*, *-szl*, *-it*. A hangutánzó, hangfestő tövek képzőinek egyik része csupán deverbális, másik része erősen deverbális (és csak részben denominális) jellegű; s egyaránt vannak primér képzők köztük: *-g*, *-d*, *-r*, *-l*, *-n*, s összetett képzők is: *-szl*, *-nt*, *-it*, *-ul/-ül*, *-dul/-dül*, *-dít*, *-gat/-get*, *-kál/-kel* stb.

Az ige-tövek szófaji minősége, még az onomatopoeitikus ige-k esetében is leginkább igei természetűnek ítéltető, bár éppen ebben a csoportban szófajiságról meglehetősen elvontan lehet csak nyilatkozni.

Az eredetbeli kategóriák közül legproduktívabbak a hangutánzó, hangfestő ige-k s azoknak is elsősorban ősi rétege; a legimproduktívabbak a jövevényigék fiktív tövei.

A könyv harmadik része A fiktív tövű ige-k keletkezése címet viseli (88—150). Benkő sokoldalúan bizonyítja azt a tételt, hogy a fiktív tövű ige-k a kategória kibontakozásának legősibb szakaszában valódi képzések, eredetibb töigék továbbképzett származékai voltak. Érvei meggyőzők, s a következők. Nyelvtörténetünk folyamán az ige-képzések száma óriási mértékben megnőtt, s gyakran úgy állandósult a képzett ige, hogy a töigék egy része teljesen visszaszorult, elszakadt a képzett szótól, így az a fiktív tövek kategóriájába csúszott át: *arat*, *irt*, *csókol*, *facsar*, *lehel*, *mutat* stb.

A fiktív tövű ige-k jó része mögött a kettősszófajúság (nomenverbum) problematikája áll: *bigyeg* : *begy*, *köhög* : *keh*. Ezek igei tagjának igen korai továbbképződését, az alapszótól, s így a névszótól való korai elszakadását s fiktív tövé válását a viszonylag sok képzőszembenállásos együttes is jelzi: *biggyeszt*, *bigyeg*, *bögyörődik* : *begy*.

Az ősi töigeki előzményt sejteti számos olyan igenév, mely etimológiai-morfematikai szempontból a kihalt töigé derivátuma: *bimbó*, *cakó*, *fésű*, *dicső*, *göbe*, *pofa* stb. Benkő körültekintő fejtegetései igazolják, hogy ha megengedhető is, hogy az ezekhez hasonló ige-nevekben fiktív ige-tövek elevenedtek igenévképzővel új lexemává, ezek legáltalánosabban mégis valódi töigék közvetlen igenévi származékai. A töigéi alapszó kihalása s a származék fennmaradása nem ritka jelenség: *ajtó*, *mező*, *tető*, vagy a *-g* képzős névszók, melyeket Benkő — eléggé bizonyíthatóan — az eddigi hagyományoktól eltérően nem deverbális nomeneknek, hanem ige-neveknek tart: *boldog*, *csillag*, *üreg*.

Benkőnek igen fontos megfigyelése, hogy a töigé fiktív tövé való válását igen nagy mértékben az ige-képzők túlbujánzása tette lehetővé: vagyis az az igény, hogy az ige minőségét, funkcióját, aspektusát az igehez tapadó külön morféma jelölje. A szemantikai különbséget tehát alaki különbségek hordozták: így a töigékre képzők, sőt képző-kombinációk, illetve képzőszembenállások tapadtak, s ezek elhomályosíthatták a töigéi alapszót.

A töigé : származékige viszonyt más oldalról is fenyegetheti a megszűnés veszélye. Előfordul, hogy a nyelv egészéből vagy csak valamely részrendszeréből kihál a töigé: *csep* : > *cseperedik*, *tetik* : > *tetszik*, *csökik* : > *csökken* stb. Megeshet, hogy alakilag s jelentésénél is annyira eltávolodnak egymástól, hogy a nyelvérzék nem köti össze őket: *fon* : *fonnyad*, *fűz* : *fizet*.

Mindezek folytán a töigék száma az ősmagyar kortól rohamosan fogy, a fiktív tövűeké pedig szaporodik. Ennek további okait keresve Benkő az őmagyar korig feltehető 223 töigé és 210 fiktív tövű ige végződését vizsgálja abból a szempontból, vajon befolyásolja-e a végződésnek képzővel való egybehangzása a töigé megmaradását, illetve továbbképződését; s megállapítja, hogy bár ez is szerepet játszik, mégsem alapvető tényező a fiktív tövűsödés szempontjából. Benkő az okokat inkább funkcionális és szemantikai vonatkozásúaknak látja. Véleménye szerint a töigék visszaszorulását például a sok veszélyes homonímia elkerülésére való törekvés is okozhatta. Kevésbé veszélyes a névszóval való egybeesés: *haj* és *haj-lik*, *has* és *has-ad*, kellemetlenebb két ige egybeesése: *em-ik* és *em-el*, *gyúl-ik* és *gyúl-öl*, még inkább két fiktív töi azonossága: *ak-ar* és *ak-ad*. — Olykor a töigé azért veszhet ki, mert továbbképzett származéka vele azonos jelentésű: *met* : *metesz*, *mut* : *mutat* stb. Ha ellenben a tö és származékige nem kerül közeli jelentéstanai viszonyba egymással, ez mindkettő fennmaradását segíti elő. Gyakran alakilag is eltávolodnak egymástól, s ekkor hasadás állhat be: *bukik* : *baktat*, *jut* : *iktat*. Máskor az alaki különbség csak a képzőben nyilvánul meg, de jelentéstanilag nagy az eltávolodás: *esik* : *esd*, *tol* : *told*.

Mindezekben az esetekben a fiktív tövű ige-k keletkezése a töigé és a származékige egymáshoz való viszonyának függvénye volt (109—136).

Benkő egy másik nagy csoportot is kimutat: ezekben a fiktív tö és a képző egyszerre születik meg (137—150). Az onomatopoeitikus és a jövevényigék tartoznak ebbe a kategóriába. Az előbbieken felsorolt okok következtében már az ősmagyar kor második felére egyre inkább megteremtődtek a nyelvrendszerbeli feltételei annak — állapítja meg Benkő —, hogy a keletkező és belépő ige-k rögtön képzős végződést vegyenek magukra.

S ez egy teljesen új morfológiai kategóriát hoz létre: az alapszó nélküli képzős igék népes és egyre népesedő táborát.

A könyv utolsó, A fiktív tövű igék családosulása című fejezete (151–177) ismét olyan kérdést vet fel, melyet az eddigi szakirodalom sohasem tárgyalt. A többi között ugyanis a fiktív tőnek a képző előtti produktivitásával is foglalkozik, s a sokrétű elemzés lényeges új megállapításokra vezet. A produktivitás, azaz a tőnek családosulásra való hajlandósága különféle tényezőktől függ. Közülük a legfontosabbak a következők. A produktivitás függ az ige etimológiájától: a két szélső pólus az igen produktív hangutánzó, hangfestő igék és az improduktív jövevényigék csoportja. — Befolyásolja a produktivitást az ige élettartama: az ősi tövek produktívabbak, mint az újabban keletkezettek. — A tő hordozta jelentés olyan értelemben van hatással a családosulásra, hogy a speciális fogalmi tartalmak elszigetelődhetnek: *keshed*, *gunnyaszt*, a fontos cselekvéseket, alapfogalmakat kifejező fiktív igetövek viszont könnyen produktívvá válnak: *csorog*, *halad*.

A családosulás mértékét leginkább az ige morfológiai alkata határozza meg. Ismét csak néhányat emelve ki a számos megfigyelés közül: egyes, az ősmagyarban még eleven, de később kihalt igeképzők, mint pl. az *-r*, *-p*, *-m*, gyakran úgy lezárják az egykori tövet, hogy az a továbbiakban teljesen elszigetelődik: *akar*, *hagypap*, *terem*. — Máskor a tövek tovább képződnek, s relatív fiktív tövű igéket, igeszembenállásokat hoznak létre: *kesereg* : *kесerül* : *kесeredik*. — Megszűnhet a kapcsolat az eredeti tő és a származék között: *kap* : *kapar* : *kapálózik*.

A továbbsarjadzást megakadályozhatja, ha a képző az abszolút csonka tőhöz járul: *áld*, *kezd*, *mond*. Ezzel szemben a teljes tőhöz való csatlakozás a tövet mintegy fel szabadítja, aktívá teszi: *árad* : *áraszt*, *szakad* : *szakít*. A *-d* képző esetében — mutatja ki Benkő — még funkcionális okok is szerepet játszanak: a *mond* típus általában cselekvő igéket alkot, a *árad* típus átnemhatót, s ez szinte azonnal igényli az *-sz*-vel képzett átható pár létrejöttét, tehát aktivizálja a tövet.

Megállapítható tehát, hogy azok a fiktív igetövek, melyek nem záródtak el a továbbsarjadzás lehetőségei elől, hanem többnyire régtől fogva a képzők szembenállásos tapadásával elevenedtek meg, „további produktivitásukat szinte önműködésükre fokozhatták: minél több képző tapadt ugyanarra a tőre, annál nagyobb lett életereje, annál több új képzőt vehetett magára, s annál inkább lehetőséget nyújtott újabb és újabb igéi — s nemegyszer még más szófajú — alakulatok lexikalizálódására is” (176–177).

Benkő e legújabb könyvét is a rá jellemző tudományos módszer és magatartás jellemzi. Egyidőben tisztáz fontos elméleti kérdéseket, és tár elénk olyan konkrét nyelvi anyagot, melyből a teljes kategóriarendszer meggyőzően kibontakozik. A rá jellemző szigorú kritikával méri ki egy-egy megállapításának határait, maga sorolja fel a lehetséges ellenérveket: ezért is nehéz a recenzensnek bíráló megjegyzéseket tenni. Benkő sohasem törekszik egyoldalúan végérvényes tételek megfogalmazására: mindig a teljes nyelvi valóság irányítja következtetéseinek levonásában. Jóllehet a kérdéskör teljes problematikáját igen nagy szintkrón és diakrón anyagon elemzi (jól mutatja ezt a fiktív tövű igékről és képzőikről csatolt bőséges lista is), a könyv nincs túlterhelve régi adatokkal, hivatkozásokkal, s így igen jó olvasmány.

Számos új eredménye közül különösen kiemelkedők a jövevényigék rendszerezésével, a fiktív tövű igék morfológiai és szemantikai csoportjaival, valamint a fiktív tövek produktivitásával foglalkozó fejezetek.

Benkő Loránd e munkájának segítségével a magyar, sőt az általános nyelvészet egy új, eddig jószerivel ismeretlen területét vehettük birtokba.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Kiss Jenő: Magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései)

Nyelvészeti tanulmányok 28. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 362 + [2] l.

0. A címben jelzett mű három fő részre oszlik: a Bevezetőre (11–47), a könyv törzssanyagát kitevő Madárnevek c. adattárra (48–334) és a Függelékre (335–[363]).

1. A bevezetőben a szerző műve megírásának, az adattár megszerkesztésének elvi-módszertani kérdésein kívül (13–17) a magyar madártani nomenklatúra történetével foglalkozik (37–47), itt olvashatjuk továbbá — tehát a névtani anyag közlése előtt — az adattárból levont tanulságok nyelvészeti-névtani szempontú összegezését is (17–31). A névadás típusait, a madárnevek etimológiai problematikáját elemző fejezetet talán szerencsésebb lett volna a monográfia befejezéseként, pl. Madár-

neveink névtani kérdései címmel közölni. (E fejezetek értékelését l. a 3. pontban.) A névtani anyag közléseinek elveit pedig (31–37) inkább közvetlenül a névtár előtt kellett volna ismertetni.

A magyar madártani nevezéktan történetében Földi János nevéhez fűződik a magyar madárfajok kételemű névvel való megnevezése (38). Ornitológiai nomenklatúránk egységesítésében Herman Ottónak és Chernel Istvánnak van kimagasló szerepe (15; 39–47), a nyelvész Kiss Jenő e két tudós emlékének szenteli könyvét (5). Az ő felépítésük előtt ugyanis még a 19. századi madártani irodalomban sem ritkák az effajta »névazonosítások«: „... a kánya, vagyis a karvaly, akarom mondani a héja olyan sólyom, amely tulajdonképpen ölyv” (vö. 15). Herman és Chernel madárnév-adási szempontjai máig érvényesek: minden új madárnévünknek magyarosnak, népiesnek, tömörnek, természetesen kell lennie (47).

2. Számításaim szerint a szerző 450 madárfajjal foglalkozik névtárában, s közülük közel 350 fordul elő ma Magyarországon (vö. Keve–Muray: Madarak 2. Búvár zsebkönyvek. Budapest 1984. 3). Ezek szerint Kiss Jenő az európai madárfajok magyar elnevezéseit vizsgálja meg (14, vö. 33), így a kényszerű területi korlátozások ellenére is tárgyalja nálunk ismeretlen madarak, pl. a bujkáló poszáta (266), a zuharbúj (271), a korzikai csuszka (297) stb. nevét is. A Madárnevek c. fejezet szócikkait a szerző a nemzetközileg elfogadott ornitológiai csoportosítás, azaz a madarak állatrendszertani helye alapján sorjázza (31), s így a búvár-alakúaktól a daru-alakúakon — és még 17 hasonló madártani kategórián — át végül eljutunk az énekesmadár-alakúakig.

Az adattárban alkalmazott effajta rendező elvet több okból sem helyeselhetjük. (Bírálatom kizárólag a szócikkek sorrendjére, s — mint az alábbi méltatásból is kiderül — semmiképpen sem a tartalmukra vonatkozik.) A Nyelvészeti tanulmányok sorozatában természetszerűleg nyelvészeti szempontú adatközlést vár az olvasó, szakmájától függetlenül is. Egy betűrendes névtár összeállítását hiányolom, részben a magyar lexikográfia hagyományos követelményrendszere alapján, részben gyakorlati okokból is. Tisztában vagyok azzal, hogy ennek kivitelezése — a több elemű nevek esetében — nem lett volna teljesen problémamentes, de az alapelemek (a jelzett szó, a meghatározó összetélt tag stb.) betűrendjében — olykor bizonyos utalószavak alkalmazásával — el lehetett volna készíteni. Ne feledjük, milyen sikeresnek bizonyult szólásaink és közmondásaink ilyen szempontú rendezése is, pedig ott O. Nagy Gábornak mondat-, ill. szintagma-elemeket kellett címszónak kiemelnie. (Igaz és logikus persze a szerző ilyesfajta ellenérve is: ha az utóbbi könyvből bizonyos témakörök, pl. köszönési formák, falucsúfolók, meteorológiai kifejezések érdeklik az olvasót, akkor ehhez O. Nagy Gábor egyébként kiváló mutató- és utalórendszere sem tud kielégítő segítséget adni, össze kell keresgélgni őket.)

Egy helyütt a szerző említi művében, hogy a madárnevek megalkotásakor „gondolni kell a nem-ornitológusokra is” (81). Ezt fokozott mértékben érzem érvényesnek egy madárnév-tár összeállításakor. Kiss Jenő csoportosítása a madarász számára könnyen kezelhető, a nyelvész-etimológusnak — a könyv végi mutató ellenére is — jóval nehezebb. Ilyen körülmények között egy-egy ismétlődő madárnév eredetmagyarázata gyakran nem az első előfordulásánál szerepel: *cigánysn(y)eff* (160, vö. 95), *küllő* (222, vö. 215), *szőri szarka* (251, vö. 247) stb. Más esetekben a szerző néhol ismétlésre kényszerül egyes nevek magyarázatakor: *bika fejű réce* (97, 100), *gyöngyvér* (78, 172), *höcsik*, *höcsök* (226, 227), *mór* (92, 95, 169) stb., sőt etimonjai az eltérő helyeken olykor nem is teljesen azonosak — egymást variálják, ill. kiegészítik: *csengő sas* (113, 114), *halálmadár* (103, 197, 203), *halászska* (183, 184, 214) stb.

Egy feljebb vázolt betűrendes névtárban mindezek elkerülhetők lettek volna, s a címszó származékait, összetételeit követően jobban rá lehetett volna mutatni bizonyos jelentéstani, időrendi, művelődéstörténeti összefüggésekre is. (Ebben az esetben az ornitológiai felosztás függelékbe kerülhetett volna.) Ha pedig már a szerző a madártanban szokásos eljárást követte, akkor anyagát — akár függelékként is — jó néhány nyelvészeti szempontú (kronológiai, jelentéstani, morfológiai stb.) jegyzékkel, táblázattal, statisztikával kiegészíthette volna. Az effajta mutatók nemcsak igen szemléletesek, áttekinthetők, hanem a további kutatás számára is támpontot nyújthatnak. Gondoljunk például arra, hogy ha a TESz.-nek egyszer a jelentésmutatója is elkészülhetne, az föltehetőleg fellendítené a szótörténeti-etimológiai kutatásokat.

A névtár 450 szócikkének címszáva az illető madár ma érvényes tudományos magyar neve és annak latin szaknyelvi megfelelője. Utána a szerző — lehetőség szerint — megadja három fontos ornitológiai szakmunka leltőhelyét, ahol az olvasó megtalálhatja a kérdéses madárfaj részletes madártani leírását (vö. 32, 35). Az egyes szócikkeken belül Kiss Jenő mintaszerűen oldja meg a bevezetőben maga elé kitűzött feladatot: „Arra törekedtem, hogy a feldolgozott madárnevek eredetét, létrejöttének okát lehetőség sze-

rint megmagyarázzam; hogy bemutassam szótörténetüket, s hogy dokumentáljam a magyar madártani némenklatúra (nevezéktan) alakulását, fejlődését” (13).

A Madárnevek nyelvészeti jelentőségét a következőkben látom:

- (1) Számos új, ill. az eddig ismertnél (a TESz.-hez képest) korábbi szótörténeti adatot, alakváltozatot, származékot, jelentést tartalmaz. A szerző felhasználja saját névtani gyűjtésének eredményeit is, s a TESz. jó néhány adatát, jelentését helyesbíti (vö. pl. 287, 323, 326 stb.). Példák
 - a) abszolút első szóelőfordulásra: *cankó* (152), *csüüllő* (183), *kenderike* (310), *kusz: fakusz* (225), *kuvik* (203), *sneff* (154), *süvöltő* (314), *számlik: számlka* (235);
 - b) új alakváltozatra: *barázdabillegető* (243), *csér* (178, 187), *gáborján* (246), *karvaly* (107, 108), *ölyv* (111), *pitypalatty* (138–139), *sordély* (300) stb.;
 - c) nagyszámú új származékra vö. *sármány* (300);
 - d) új, ill. korábbi jelentésre, jelentésmagyarázatra, -pontosításra: *fakutya* (62), *küllő* (216, 222), *ráró* (117, 125), *sárgyóka* (323) stb.
- (2) A madárnevek tucatjainak régi szófejtését felülvizsgálva új etimológiát közöl. Ez természetesen elsősorban az egyelemű madárnevekre vonatkozik; így pl. a *godu* (153), *guvat* (140), *gyurgyalgag* (214), *sordély* (300), valamint a belső képzésű N. *csü-csörke*, *csicserke* (233) szót hangutánzóznak, a *gája* (106) és a *tuba* (193) nevet — másokkal ellentétben — német jövevényszónak tartja. Itt érdemel említést, hogy a *pintli-vöcsök* (50) előtagja is minden bizonnyal német eredetű. A szerző kitűnő etimológiai érzéke a több elemű nevek eredetének megfejtésében, jelentésének magyarázatában is megmutatkozik; pl. a *karakuc* 'macskabagoly' etimonjának kimutatásában (206), vö. még a *barátkesélyű* (123), *császármadár* (132), *pehelyreze* (94), *vakvarjú* (31, 63) stb. szófejtését. A madárnévi összetételek, jelzős szerkezetek számottevő hányada tükörfordítás; Kiss Jenő meggyőző módon latin és német tükörkifejezésnek tartja pl. a *billeg(t)etű* (244), *egyszínű/közönséges seregély* (321), *légykapó* (256), *szürke harkály* (224), *vándorsólyom* (126), németnek pl. a — nem szerencsés — *közép búvárreze* (99), franciának az *ostoba sármány* (301), angolnak a *feketefülű hantmadár* (276) és feltehetően a *füstös rágó* (282) madárneveket.
- (3) Fontosak a szerzőnek a szócikkekben elszórtan megtalálható névtani, névtipológiai megállapításai; például az új madárnevek megalkotásának körülményeiről (197), a névadás különféle módjairól és indítékairól (fajnév = nemzetségnév: 130; tudatos terminológia-fejlesztés: 132; a népi hiedelmek szerepe: 208–209; stb.), a finnugor nyelvekben és a magyar nyelvjárásokban gyakori madárnévtípusról (84, ill. 117–118). Kiss Jenő több helyütt ír (pl. 150, 154) a madárnevek nyelvhelyességi követelményeiről. Hogy pl. a *lilebíbic* vagy a *bibicléle* elnevezés használata-e az indokolt, az „a madár állatrendszertani helyétől függ. Ha inkább lile, akkor *bibicléle*, ha viszont inkább bíbic, akkor a *lilebíbic* helyes nyelvileg” (150). — Ide iktatok egy apró korekciót: a *túzok*-kal kapcsolatosan említett *Túzberek* helynév (146) aligha lehetett Maglód régi neve (vö. NévtÉrt. 7 [1982]: 159).
- (4) Mintaszerű a szócikkek adatközlése, filológiai pontossága. A szerző valamennyi adatát lelőhelyével együtt adja meg, s ez a könyvben bemutatott hihetetlenül gazdag madárnév-világot: a sokezer régi nyelvi és nyelvjárási madárnévet (vö. 36), valamint az idegen nyelvi párhuzamként közölt — ugyancsak ezres nagyságrendű — névanyagot figyelembe véve rendkívüli teljesítmény. Csak példaként a névanyag gazdagságára: Kiss Jenő 12 féle posztátanevet tárgyal névtárában (262–267). Egy-egy fajnév vizsgálatakor a megfelelő madárfaj olykor tucatnyi szaknyelvi és népnyelvi, elavult és ma is élő elnevezését közli és magyarázza, eredetét. A búhosbanka nagyszámú nevét pl. szőkezdő hangjuk szerint 9 csoportba (220–221), a sárgarigót onomasziológiai és egyéb szempontok alapján 3 nagy csoportba (322–324) sorolja. Sok neve volt, ill. van még pl. a gyurgyalgagnak (214–216), ökörszemnek (253–255), sarlósfecskének (210–212), széki lilének (148–149) és a szalakótának (216–219). A szerzőnek elvéghetetlen érdemeket kell tulajdonítanunk végül a több elemű magyar madárnevek helyesírásában, amely a jövőben remélhetőleg az ornitológiai szakmunkák mintájára fog válni ebben a tekintetben. (Az idegen madárnevek írásmódjában már vannak kifogásolható alakok; pl. a németek közül: *Schnee-eule* [198]; *Der kurzschwäzige Schlangenaadler*, de: *das rothe Rebhuhn* [117, ill. 135]; vö. még: *klein schwartzer Seeschwalbe* [184]. Ezek természetesen a forrásokban megadott alakokat tükrözik; vö. 36.)

A névtár — bárhol lapozzuk is fel, akár egy jó lexikont — számos érdekességgel szolgál. Tréfás, szellemes elnevezésekre, a népi humor megnyilvánulására vö. pl.: *emeletes-veréb* 'fehér golya' (71), *gyalogkócsag* 'kiskócsag' (67), *pisze* 'nagy póling' [hosszú csőrű madár!] (168) stb. Megtudjuk, hogy a *sütke* nevet Herman egy ősi dunántúli családi névből

választotta egy poszátaféle megnevezésére (259); a *komáta* (66), a *luszei* (258) és a *melanopogony* (259) századunk huszas-harmincas éveiben közhasználatú terminus volt; a nagy partfutó valamennyi neve ornitológusoktól (156–157), a bérci sas elnevezése viszont Arany Jánostól származik (116), s a nagyszalontai népnyelvből Arany révén átmenetileg az irodalmi nyelvbe bekerült a *maró* 'héja' is (126). Ritkaság, hogy egy népetimológiával alakult jövevénynév az átadó nyelvben is népetimológia eredménye; ilyen *huszársas* szavunk (112).

3. Adattárának névtani eredményeit összegezi a szerző A névadási típusok (17–19), A népi és a tudományos névadás (19–22), A madárnevek eredetvizsgálata (22–24) és Az etimológiai típusok (24–31) c. fejezetben. Ez az alig 15 lapos közlés a magyar madárnevekre vonatkozó ismereteink példamutató összefoglalása. Véleményem szerint e kitűnően felépített, tömör fejezetekkel az NyK olvasóinak nem ismertetés alapján kell megismerkedniük, ezért tartalmi kivonatolásuktól eltekintek. Csak annyit jegyzek meg: kíváncsún tartanám, ha ezek a fejezetek — e célból kissé átdolgozva — idegen nyelven is megjelenének.

4. A függelék forrásjegyzéket és névmutatót tartalmaz.

A források részben madártani, részben nyelvészeti vonatkozásúak (vö. 14). Kiss Jenő mintegy 40 ornitológiai forrást dolgozott fel (335–336): Miskolci Gáspár 1702-es munkájától Gozmány László 1979-ben publikált szótáráig valamennyi jelentősebb szakmunkát (forrásai között 4 mű képviseli a 18., 14 a 19., 20 pedig a 20. századot). Madártani folyóiratok mellett (*Aquila*, *TermtudKözl*) Pungur Gyula századeleji kéziratos szótárát is hasznosította, s munkája során rendszeresen konzultált nemzetközi hírv. ornitológusunkkal, a közelmúltban elhunyt Keve Andrással (vö. 15–16, ill. 17). Nyelvészeti forrásai (336–338) egyenlő számban, kilenc-kilenc művel reprezentálják a nyelvtörténeti és a 20. századi nyelvjárási szótárakat, a *BesztSjz*-től a *PPB*-ig, ill. a *SzamSz*-től a *SzékelySjz*-ig. A könyv válogatott bibliográfiája alapján (338–339) a szerző nemcsak a legfontosabb indoeurópai — német, latin, görög — madárnév-tanulmányokat vette figyelembe (vö. még 34), hanem a finnugor nyelvekre vonatkozó forrásokat is W. Nylander 1848-ból származó finn madárnév-monográfiájától A.-R. Hausenberg 1973-ban megjelent zürjén állatnévtáráig, s különösen M. Mäger 1967-es ész. madárnévtani munkája bizonyult számára igen hasznosnak. Felhasználta még Keve András A magyar madártan története c. kéziratos cikkét, s — hangutánzó madárneveink magyarázatához — a Magyarország madárhangjai feliratú, 1980-ban kiadott hanglemez anyagát is.

A Rövidített betűrendes névjegyzék (340–363) kb. 2300 tételt foglal magában. A szerző szelektáló szempontjaival — fenntartva a recenzióm 2. pontjának második bekezdésében leírtakat — lényegében egyet tudok érteni: a „vö.-k láncolata segítségével bőségesen lehet példákat találni a magyar és idegen nyelvi madárnevek egyaránt” (340). Meglepő viszont, hogy a *jakopáncs* kimaradt a névjegyzékből (de vö. 32, 225). A névmutatóban (360, 361) hiányzik a *szélesorrú réce* [89] és a *tőkésúrd* [77] lapszáma.

A madárnévkönyv számtalan madárnevében alig található (sajtó)hiba; egészen kivételes egy-egy idegen név téves lejegyzése (a javított alakokat közlöm): ném. *Rotbrüsten* (279), dán *rodhals* [= *rodkæl*] (279), *sanglerke* (235), ang. *swallow* (237), or. [elválasztása:] *nepe-cmeuka* (262). — Itt jegyzem még meg, hogy a TESz.-ben *csattan* a. nincs szó *csattogány*-ról (vö. 280).

5. „A madaraknak az emberi nyelv is köszönhet valamit: azokat a szavakat, kifejezéseket, mondatszókat, amelyeket valamilyen formában a madarak (madárhangok, madárénekek) hívtak életre” (12). E szavak, nevek mintaszerű elemzését, eredetét, magyarázatát pedig Kiss Jenőnek köszönhetjük, aki korábbi lexikológiai (nyelvjárástani, etimológiai, terminológiai), fonológiai és morfológiai (képzéstani) kutatásainak, tapasztalatainak (vö. pl.: *NytÉrt.* 69. és 103., *Studia Uralo-Altaica* 9., Magyar csoportnyelvi dolgozatok 5.) a szintézisét adja Magyar madárnevek c. könyvében, az első nyelvészeti szempontú magyar madárnév-monográfiában.

ZAICZ GÁBOR

Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei

Nyelvtudományi Értekezések 120. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. 61 + [3] l.

E kismonográfia a szerző imént ismertetett Magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései) c. tanulmányának kiegészítése: az Európán kívül élő madarak magyar elnevezéseiből közül válogatást.

A Bevezetésben (3–6) Kiss Jenő mindenekelőtt körülhatárolja korpuszát: e művében általában csak azokkal az egzotikus madárnevekkel foglalkozik, amelyek 1) megtalálhatók a legújabb magyar ornitológiai leírásban (G. Mauersberger: *Uránia állatvilág. Madarak*. Ford. Keve András. Budapest 1972, 1978²); s közülük is többnyire csupán 2) az idegen szóelemekből álló tőszavakat (pl. *pingvin, kolibri*), illetőleg — kisebb számban, a tükörfordítások és a magyarosítási törekvések illusztrálására — 3) a *j e l z ő t l e n* magyar szóelemekből álló neveket (pl. *argusz-páva, bajaszövőmadár, khanga gyöngytyúk, szuszók*) tárgyalja. A szerző hangsúlyozza, hogy a szótörténeti-szófejtő feldolgozás során elsősorban madártani leírások megállapításaira (nem pedig szótárakra, lexikonokra) kellett támaszkodnia, s ennek kapcsán felhívja a figyelmet az ornitológiai források ismeretterjesztő szerepére, nyelvi hatására, etimológiai jelentőségére. A sok lényeges körülményt érintő előszó befejező részében a latin szaknyelvre visszavezethető madárelnevezések főbb névadási típusaival ismerkedhetünk meg.

Az értekezés törzsanyagát kitevő, 129 szócikkből álló A szómagyarázatok betűrendben címet viselő adattár (7–53) minden egyes címszavában Európán kívüli élő (illetve olykor már kihalt: *dodó, Labrador-réce, móa*) madaraknak 1) (egykori) előfordulási helyével, nevüknek 2) magyar szótörténetével és eredetével: 3) átdó nyelvvel és 4) végső forrásával foglalkozik a szerző.

E madárnevek valóban egzotikusoknak mondhatók; az *albatrosz, emu, kaffersas, marabu*, valamint a TESz.-ben is szereplő *bese, kakadu, kolibri, kondor (keselyű), pingvin és strucc* mellett címszóként még 119 idegen, rendszerint soha nem hallott madárelnevezéssel találkozunk. A kötet címszóanyagából számításaim szerint 55 madárnév képviseli — a madár lelőhelye alapján — az amerikai, 32 az ázsiai, 26 az afrikai, 20 pedig az ausztráliai — óceániai kontinenset. (E számarányokhoz megjegyzendő, hogy tucatnyi madár két, illetőleg három földrészen is él. A trópusi és a déli tengerek néhány madárnevét [*albatrosz, ankinga, noddí*] nem soroltam be. Hat madárnak [*amadina, kalaó, kolibri, krokodilusmadár, lóri, pingvin*] nincs megadva a lakhelye, — pedig közülük az utolsóként említett pingvin a hatodik kontinenset, az Antarktiszot reprezentálhatná.)

A bevezetésben a szerző joggal emeli ki, hogy a külföldi ornitológiai munkák fordításának milyen nagy szerepe volt a madárnév magyar szótörténetének szempontjából, hiszen a 15. század elejétől adatolható *strucc*-ot, s a 17–18. századtól ismert további néhány madárnevet [*dronte, halción, ibisz, kazuár, pipra, tukán*; vö. 5] követően Földi János Linné- (1801), Vajda Péter Cuvier- (1841), Keve András Mauersberger- (1972¹), s főleg Chernel István Brehm-fordítása (1902–4) révén nyelvünk további mintegy százharminc 19–20. századi egzotikus madárnévvel gyarapodott.

A betűrendes adattár anyagának túlnyomó többsége jövevényt, viszonylag kevés madárnevünk (pl. *gulyamadár, szuszók, varromadár*) keletkezett mesterséges névadással, tudatos szóalkotással. A jövevénytávok közül nagyjából nyolcvanát a német közvetített (megjegyzendő, hogy *kondor* és *trupial* alatt — sor- , illetőleg sókimaradás miatt — a német átdó nyelvi alak hiányzik), s tucatnyi tükörfordítás is német mintára jött létre (pl. a legtöbb *-madár* utótagú összetétel, továbbá néhány részfordítás: *ajmara papagáj* [vö. *ajmara-papagáj*], *miniummadár* [így, *i*-vel a helyes], *sakutyúk, szabotapacsirta*). Gyakoriak a latin szaknyelvből származó — a bevezetésben tipizált — madárnevek is a hozzávetőlegesen harminc képvisellel (van köztük egy pár tükörfordítás: *Labrador-réce, nesztorpapagáj, talegallatyúk*). Közvetlen átdóként más nyelv ritkán jöhet számításba; pl. a franciából való a *mitu* és a *pitpít*, az angoltól a *bobolink* (valamint tükörfordítással a *krokodilusmadár*), az olaszból — közzismerten — a *strucc* stb.

A szerző a legtöbbször megadja a madárnév végső forrását, s ha ez olykor hiányzik is (pl. a *kurol, livi, mamó, mejnó, taó, trupial* esetében), a madár előfordulási helye alapján általában következtetni lehet végső soron egy-egy helyi bennszülött nyelv madárnevére, illetve hangutánzó kifejezésére. Feltűnő, hogy a címszavaknak közel egyhatoda — 23 madárnév — különféle (dél-)amerikai indián nyelvekre vezethető vissza (pl. *ani* [nincs pontos betűrendi helyén, miként az *anuma* sem], *hoacin, kolibri, sapu, tukán*); az ázsiai nevek közül a legtöbb, szám szerint nyolc a malájra (*bankivatyúk, goge, kakadu, kalaó, kazuár, lóri, rubul, szalangána*), az ausztráliaiak — óceániaiak pedig mindenekelőtt — hat madárnévvel — az új-zélandi maorira (*huja, kakapó, kea, kivi, takahe, tui*). Az ismertebb egzotikus madárnevek közül arab gyökerű az *albatrosz, a kaffersas, a marabu*, valamint a *bülbül*.

A kis kötet kiténő forrás- és irodalomjegyzékkel (53–56), továbbá egységes magyar és szaknyelvi latin névmutatóval (57–61) zárul — az utóbbiban van egy-két apró szerkesztési-technikai hiba.

Összegezve az elmondottakat: A pingvintől a kolibriig felépítése, szóanyagának szelektálása és rendszerezése, a szócikkek felépítése, a nevek szótörténeti és etimológiai

adatolása, a szerző szófejtéseinek érvelése egyaránt elismerésre méltó, a lényegyet illetően hibátlan. Kiss Jenő előző, ugyancsak úttörőnek mondható madárnév-monográfiájához hasonlóan tehát az egzotikus madárneveknek eme első hazai feldolgozása is elsőrangú munka. S egyben a szerző Magyar madárnevek c. könyvének szerves folytatása és egységes egészzé kerekítése.

ZAICZ GÁBOR

Ferenc Gregor: Die alte ungarische und slowakische Bergbauterminologie mit ihren deutschen Bezügen

Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. 344 l.

Egy-egy mesterség szaknyelvének, egy-egy szakterület terminológiájának történeti szemléletű vizsgálata nehéz feladat elé állítja a magyar kutatót. Módszertani előzmények hasznosításáról alig lehet szó; a magyar nyelvtudomány a legutóbbi időkhöz képest mostohán bánt a szaknyelvekkel nemcsak diakronikus tekintetben, de még szinkronikusban is. Olykor a nyelvi anyag összegyűjtésének is sok az akadálya. Például a gazdaság- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős bányásznyelv szókincsének maig nincs kimerítő magyar történeti szótára. Aki a magyar bányászati terminológiával kíván foglalkozni, annak magának kell az adatokat előbányászni elsősorban levéltárak irathalmazából, különféle publikációk idevágó anyagából. Mindez még fokozottabb mértékben érvényes a szlovák bányásznyelvre, hiszen a szlovák nyelvnek mindeddig még általános nyelvtörténeti szótára és korszerű tájszótára sincs. A történelmi Magyarország északi területein, a magyar—szlovák együttélés színterén folytatott ércbányászatban jelentős szerepet játszott az Árpád-korban betelepült németiség. A bányászati terminológia nem csekély hányada mind a magyarban, mind pedig a szlovákban a német bányászok nyelvéből származik.

Gregor Ferenc arra vállalkozott, hogy monografikusan feldolgozza a régi magyar és szlovák ércbányászati terminológiát, tekintettel a német vonatkozásokra is. (Itt kívánom megemlíteni, hogy a *bánya* szóval a középkori magyar nyelvben mindenkor csak érc-, esetleg kőbányát jelöltek. A kőso kitermelőhelyének magyar neve a középkorban *akna*, *sóakna* volt, és csak később lett *sóbánya* [1595: „Salina: . . . So-banya”: Ver. 92], *kőszénbánya*-ról, *szénbánya*-ról pedig csupán azóta beszélünk, hogy 1759-ben Brennbergbányán megindult a szénbányászat.) Könyvét úgy építette fel, hogy a bevezetésben (19—22) felvázolta munkája létrejöttének fő indítékait és körülményeit, majd az első fejezetben (23—32) megrajzolta a magyarországi ércbányászat kezdeteinek történeti képét. A monográfia törzset alkotó második fejezetben (33—325) a szerző fogalmi körök szerint csoportosítva tárgyalta meg az egyes bányászati mesterségsszókat, nem hanyagolva el a nyelvi jelenségek megvilágításakor a tárgyi valóság bemutatását sem. A fogalmi körök elrendezésekor Gregor arra a gyakorlatra támaszkodott, amely az évszázadok folyamán a bányászatban kialakult. A 'bánya' és 'bányamű' (33—49) fogalomkörének vizsgálata után sorra vette a bányamunkásnak (49—63), a bányatulajdonosnak, bányavállalkozónak (63—69), a bányaiüzem tisztviselőinek, alkalmazottainak (69—86), a munkaszervezésnek és a bérezésnek (86—103), a bányamunkások lakásának és ruházatának (103—116), a bányaművelés legfőbb mozzanatainak: a kutatásnak, a feltárásnak és a jövesztésnek, valamint a különféle bányatérsegeknek (116—195), az ércnek (195—215), a bányászati eszközöknek és felszerelési tárgyaknak (215—248), a bányászati szellőztetésnek, világításnak és víztelenítésnek (248—267), a bányai biztosításnak (267—277), a szállításnak (278—312) és az ércnek zúzásának (312—325) a terminológiáját. Munkája harmadik fejezetében (327—330) Gregor összefoglalja kutatásainak elvi tanulságait. Közülük kiemelek néhányat, és esetenként észrevételeket is fűzök hozzájuk.

Gregor helytállónak tartja a szlovák történészeknek azt a vélekedését, hogy a szlovákság a magyarok bejövetele előtt ismerte az ércbányászatot és az ércfeldolgozást. Ezt egyebek között olyan magyarba átkerült, alapvetően fontos szláv (szlovák) terminusok igazolják, mint a *bánya* és a *ruda*. — A *ruda* 'érc' azonban köznévként nem honosodott meg a magyar köznyelvben, csupán nyelvjárási szinten él itt-ott (l. Gregor könyvének 197. oldalát). A *Ruda(bánya)*-féle földrajzi nevek nem magyar névadás eredményei, hanem szláv helynevek átvételei. — Arra nézve, hogy a történelmi Magyarország északi területén lakó szláv népességet lehet-e a magyar honfoglalás korában *szlovák*-nak nevezni, a magyar történészek nem osztják a szlovák történészek véleményét.

Szabó István (A magyarság életrajza 12) szerint „Nyugati szlávok, morvák laktak itt [= a Kárpát-medence északnyugati hegyvidékén], akik a közös őshazából történt elvándorlásuk után a VI–VII. század táján telepedtek ide. Inkább a hegyvidék déli lejtőit lakták a Morva és a Garam folyók között, de soraik itt sem voltak sűrűek s még ritkábbakká lettek a magyar honfoglalásban... A lakott vidék mögött, a turóc–lptó–zólyomi részekben pedig meglehetősen üres térségek álltak a honfoglalás korában.” Szűcs Jenő (Valóság 1985/3: 45) „morva-szubsztrátum”-ról beszél, „mely számottevőbb népességben csak a Kárpát-medence északnyugati részeinek folyóvölgyeiben élt (egyik eleme a XIII. századtól fogva cseh, morva, lengyel, rutén telepes-tömegekkel együtt a kései középkorban kiformalódó szlovák etnikumnak)”. L. még Györffy György e tárgyú polemikus megnyilatkozásait (Kortárs 1981/5: 826–828, 1982/2: 296–302).

A tatárjárás utáni időkben nagy számban Magyarországra érkező német bányászok meghonosították a magasabb szintű technikát, az aknamélyítést, az alatti bányaművelés módszereit. Az ezekre vonatkozó német terminológia is utat talált mind a magyar, mind pedig a szlovák bányásznyelvbe, gazdagítva a szláv szerűen magyar (*bunkó, csákány, csiga, lyuk, művel, verő* stb.), illetőleg szlovák (*dol 'akna', jalovina 'meddő kőzet', klopáčka 'műszakváltás jelzésére használatos' kopogató, stupa 'zúzó-malom'* stb.) bányász kifejezések számát. Míg azonban a szlovákok többnyire első kézből, közvetlenül a németből vették át a bányászati terminusokat, addig a magyarba gyakran közvetve, a szlovákon keresztül jutottak el a német műszavak. Gregor összesen mintegy 800 magyar, 600 szlovák és 250 német bányász mesterségszót vont be vizsgálataiba. A 250 német bányászati műszóból a XVI. század végéig kb. ötven adatolható jövevényszóként a szlovákból, s úgy huszonöt a magyarból. Nem kevés a német mintára alkotott tükörszavak, tükörjelentések száma sem; vö. magyar *bányamű, hegymester, kutya* stb., illetőleg szlovák *banský obchod* 'bányavállalat', *jama* 'tárna' stb. Egy-egy német bányászati műszó nemcsak egy alkalommal, hanem többször, más-más időben, más-más helyen, esetleg más-más hangalakban, más-más jelentésben is behatolhatott mind a magyarba (vö. *gébely : gépel : gépely : gepli*), mind pedig a szlovákba (*hant : hunt*).

Az évszázados magyar–szlovák együttélés természetes velejárója volt a szavak cseréje a bányászat területén is. A magyarba a szlovákból került át a *blaska, hamóka, krampács, kahanyec* stb., a szlovákba pedig a magyarból jutott át a *jalč* 'ács', *sersam* 'szerszám' stb.

Az ügyintézés, üzemeltetés révén latin eredetű bányászati kifejezések is meghonosodtak a magyarban és a szlovákban (*urbura* 'bányabér, bányavám', *urburárius* 'bányabirtokos', *kontraskriba* 'elleníró, viszontvígázó' stb.).

Gregor Ferenc monográfiájának talán az a legnagyobb érdeme, hogy a levéltári és nyomtatott források alapos kiaknázásával, nagyszámú friss adat bevonásával újszerűen tudta megrajzolni a magyar és szlovák bányászati terminológia történeti kialakulását. Szemléletesen mutatta be, mennyi kölcsönös haszonnal járhat az egymás mellett élő népek nyelvének párhuzamos vizsgálata, s példát adott a szavak történetének gondos, körültekintő kidolgozására. Selmecbánya nevével kapcsolatban például szóba hozta a *Selmec* folyónévvel etimológiailag összetartozó palóc *csevice* 'savanyúvíz (forrás)' szót is, amelyet Kniezsa István (SzlJsz. 133) 1955-ben még csak 1789-ből, a TESz. (I: 517) pedig 1967-ben 1738-ból tudott kimutatni. Saját kutatásai alapján Gregor már 1689-ből szöveggörnyezettel együtt adatolja a szót (IIa 4: 167). S ha a köznévi előforduláson kívül a helynévi alkalmazást is bevonjuk a vizsgálatba, a „*Cheuiche*, fons” legkorábbi adatát 1361-ig (IIa 4: 131), a „*Sewicha*, terra” legkorábbi adatát pedig 1245/1423-ig (uo.) tolhatjuk vissza az időben. Ez a bizonytalan, fonák helyzet a magyar történeti lexicográfia ki nem elégítő állapotának a következménye. Az igényes kutató kénytelen magát átrágni a közkeletű szótárakon kívül a levéltári és nyomtatott források irdatlan tömegén is, ha szűksége van valamely magyar szó megbízható élettörténetére. — Interdiszciplináris jellege folytán Gregor monográfiáját a nyelvészek, különösen az etimológusok kívül haszonnal forgathatják a gazdaság- és művelődéstörténet, bányászattörténet, néprajz kutatói is.

Végezetül kellemtelen kötelességemnek teszek eleget, figyelmeztetve a könyv (s nem a monográfia!) meghökkenítő fogyatékoságára. Ami ugyanis Gregor Ferenc értékes monográfiájának kiadói gondozását illeti, az Akadémiai Kiadót hanyagsággal kell elmarasztalunk. A kötet végén lelkiismeretesen összeállított német, magyar és szlovák szótárát találhatók (331–341), de — valamennyi szó mellől elmaradt az oldalszám. Bosszantó hiányosság ez, ami megnehezíti a könyv használatát, a kézikönyvszerű fellapozást.

KISS LAJOS

Wolfgang Ullrich Wurzel: Flexionsmorphologie und Natürlichkeit

Studia Grammatica XXI., Akademie-Verlag, Berlin 1984. 223 l.

A 70-es évek végén a fonológiai és morfológiai kutatásokban egy új elmélet körvonalai kezdtek kibontakozni. Először a fonológia lépett fel a „természetesség” igényével (D. Stampe első, nagyobb hatást kiváltó tanulmánya már 1972-ben megjelent). A természetes fonológia alapfeltevése, hogy léteznek ún. *természetes fonológiai folyamatok*, amelyek fiziológiai okokra vezethetők vissza. Ilyenek: a zárhangok zöngétlenedése, a mássalhangzókapcsolatok azonos helyen való képzése, a magas magánhangzók előtti mássalhangzók palatalizálódása, a nazálisok előtti magánhangzók nazális ejtése, a magas magánhangzók ajakkerekítés nélkül való ejtése, a hangsúlytalan magánhangzók redukciója stb. Ezek a természetes fonológiai folyamatok velünk született, univerzális tulajdonságok. A nyelvelsajátítás folyamán a gyermeknek a természetes fonológiai folyamatokat környezetének nyelvéhez (a környezetében beszélt nyelv fonológiai struktúrájához) kell igazítani. Az alkalmazkodás eredményét nevezzük *természetes fonológiai szabályoknak*. Más szóval, a természetes fonológiai szabályok a természetes fonológiai folyamatoknak egy adaptált rendszerét írják le. Így például a németben a zárhangok zöngétlenedése csak a következő két környezetben valósul meg: (a) zöngétlen mássalhangzó előtt, (b) szótaghatár előtt, (vö. pl. *Rad, Rads*). A természetes fonológiai szabályok — éppúgy mint a természetes fonológiai folyamatok — teljes mértékben fonetikailag motiváltak, tehát nem függenek morfológiai, szintaktikai vagy lexikális tényezőktől. Ezért például a magánhangzóilleszkedés a magyarban nem tekinthető természetes fonológiai szabálynak, hiszen morfológiai és lexikális tényezőktől is függ. A morfológiai vagy lexikális tényezőktől függő fonológiai szabályokat *morfonológiai szabályoknak* bevezük. A morfonológiai szabályok elsaajátítása a természetes fonológiai szabályokénál nagyobb megterhelést jelent a gyermek számára.

A természetes fonológia legfőbb feladatának tekinti a természetes fonológiai folyamatok tanulmányozását, valamint a különböző nyelvekben működő természetes fonológiai szabályok megállapítását. Külön tanulmány tárgyát azoknak a mechanizmusoknak a megértése, amelyek egy adott nyelv morfonológiai szabályait hozzák létre. Nem meglepő tehát, hogy a természetes fonológia megkülönböztető szerepet szán a pszicholingvisztikai kutatásoknak, az azokból lezűrhető evidenciának. De az sem meglepő, hogy a legtöbb strukturalista és generatív iskolával ellentétben nem választja szét a szinkroniát és a diakroniát. A természetes fonológiai szabályok megállapításánál és talán még inkább a morfonológiai szabályok létrejötténél szerepet játszó tényezők tanulmányozásánál nem riad vissza attól, hogy diakrón szempontokat is figyelembe vegyen.

A természetes morfológia azért kapta a „természetes” jelzőt, mert abból a feltevésből indul ki, hogy a természetes fonológiai folyamatokhoz hasonlóan vannak *természetes morfológiai folyamatok* is. A morfológiai folyamatoknál azonban a természetesség nem vezethető vissza az emberi hangképző szervek adottságaira, hanem az információ kódolásával függ össze. Ha valamely nyelv ugyanazt az információt morfológiailag egyféleképpen kódolja, akkor morfológiailag természetesebb az adott kategória kódolása szempontjából, mint egy olyan nyelv, amely nem ezt teszi. A magyar például a többes szám képzése szempontjából a morfológiai természetesség magasabb fokát képviseli, mint mondjuk, a német, amely ugyanezt az információt sokféleképpen kódolja. A kódolás egyszerűbb, kevésbé jelölt volta vagy a kódolás bonyolultabb, jelölt volta a természetes morfológia kulcsfogalmai.

Ezek a fogalmak azonban így önmagukban még nem sokat mondanak. A természetes morfológia művelői ezért legfőbb feladatuknak tekintik, hogy ezeket a fogalmakat pontosítsák. Van, aki úgy véli, hogy a kódolás bonyolultsági fokai univerzálisan jellemezhetők (vö. Mayerthaler 1981). Mayerthaler a morfológia szempontjából releváns jelöltség három típusát különbözteti meg: az első a *szemantikai jelöltség* (sem-érték), a második a *szimbolizálás jelöltsége* (sym-érték) és a harmadik a *levezetett jelöltség* (m-érték). A jelöltség megállapítása a sem-értékek meghatározásával kezdődik. A sem-értékek figyelembe vételével állapíthatók meg a sym-értékek és a sem- és a sym-értékek ismeretében az m-értékek. A sem-értékek megállapításánál a prototipikus beszélői tulajdonságokat kell alapul venni, de a sem-értékek kulturális tényezőktől is függhetnek. Mayerthaler többek között a következő sem-értékeket veszi fel (sem (x, y) azt jelenti, hogy x y-nál kevésbé jelölt):

(1)

sem (alany, tárgy)
sem (élő, élettelen)

sēm (jelen idő, nem jelen idő)
 sēm (kijelentő mód, egyéb igemód)
 sēm (egyes szám, többes szám)

Az „alany” tartalmilag egyszerűbb, tehát perceptuálisan könnyebben hozzáférhető, mint a „tárgy”, s ugyanez a viszony áll fenn a többi esetben is. Vajon milyen prototipikus beszélői tulajdonságokat tükröznek ezek a jelöltségi viszonyok? A beszélő általában az ágense valaminek s tevékenysége egy tárgyra irányul, a beszélő élő személy, aki a jelen időben és a való világban él, és aki, ha megszólal, egyes számban beszél.

A szimbolizálás akkor *maximálisan természetes*, ha (i) *szervezetileg ikonikus*, (ii) *egységes* és (iii) *transzpárens*. Szerkezeti ikonizmusról akkor beszélünk, ha a szemantikai jelöltségi viszonyoknak megfelelő a szimbolizálás, azaz ha például az egyes szám szimbolizálása egyszerűbb, mint a többes számé. A szimbolizálás fajtáitól függően a kódolás lehet (a) *maximálisan ikonikus*; ebben az esetben fennáll a szerkezeti ikonizmus és a bonyolultabb kategória legalább egy szegmentummal hosszabb, pl. *asztal*—*asztal-ok*; (b) *kevésbé ikonikus*; a szerkezeti ikonizmus érvényes, de a szimbolizálás módja bonyolultabb: a bonyolultabb kategória kódolása úgy történik, hogy a jelöletlen esethez képest egy szegmentum megnyúlik, pl. latin *domus*, többes alany eset *domūs*, (c) *minimálisan ikonikus*; a szerkezeti ikonizmus érvényes, de a bonyolultabb kategória kódolásánál egy szegmentum minősége változik meg, pl. német *Mutter*—*Mütter*, (d) *nem ikonikus*, amikor nincs szerkezeti ikonizmus, pl. angol *sheep* (egyes szám)—*sheep* (többes szám) és végül (e) *kontraikonikus*, amikor a szemantikailag bonyolultabb kategória kódolása történik egyszerűbb módon, pl. német *Eltern-teil* (egyes szám)—*Eltern* (többes szám).

Egy adott paradigmában a kódolás egységes, ha egy adott funkciót egyetlen forma képvisel, és ha az adott forma mindig ugyanazt a funkciót fejezi ki, akkor a paradigma transzpárens. Egységes és transzpárens kódolás esetén a funkció és a forma egymáshoz való hozzárendelése egy-egy értelmű, azaz mindkét irányban egyértelmű.

A szimbolizálás jelöltségének általános elveiből vezethetők le a konkrét *sym*-értékek. Például *sym* (x, y) azt jelenti, hogy x y-nál kevésbé jelölt)

- (2) *sym* (kevés allomorf, sok allomorf)
sym (egy morféma egy funkciót fejez ki, egy morféma több funkciót fejez ki)
sym (suppletív alakok hiánya, suppletív alakok létezése)

A *sem*- és a *sym*-értékek alapján vezethetők le az *m*-értékek, mégpedig a következő szabály alapján. Ha egy szemantikailag jelöletlen kategória kódolása is jelöletlen, akkor a levezetett *m*-érték is jelöletlen. Ha egy szemantikailag jelöletlen kategória kódolása jelölt, akkor a levezetett *m*-érték is jelölt. A szemantikailag jelölt kategóriák esetén hasonló szabályok érvényesek. Az így kapott *m*-értékek azonban a kontextus hatására megváltozhatnak.

Egy morfológiai folyamat *maximálisan jelöletlen* (vagy: *maximálisan természetes*), ha mind a szemantikai jelöltség, mind pedig a kódolás jelöltsége szempontjából *maximálisan jelöletlen* a morfológiai folyamat, ha eredménye szerkezetiileg transzpárens és hozzátartozik a kategória előrejelezhető lehetőségei közé. A kódolás pedig akkor *maximálisan jelöletlen*, ha a bonyolultabb kategória kódolása hosszabb szegmentumok formájában jelentkezik.

A természetes morfológia feltételezi, hogy (a) a kevésbé jelölt morfológiai folyamatokat a gyermek korábban sajátítja el, mint a jelöltebbeket; (b) az afázias betegeknél a bonyolultabb morfológiai folyamatok az egyszerűbbeknél korábban épülnek le; (c) a morfológiai folyamatok közül a jelöletlenek a produktívak, (d) a morfológiai változások irányát is a jelöltség szabja meg, a változás a jelöltebbtől a kevésbé jelölt felé történik.

A nyelv azonban nem csak morfológiából áll, ennek tudható be, hogy a nyelvek általában nem viselkednek a természetes morfológia szabályainak megfelelően. Mindenekelőtt szembetűnő a fonológia „romboló” hatása. A fonológiai és a morfológiai természetes között sokszor keletkezik konfliktus: ami morfológiailag természetes, fonológiailag nem föltétlenül az és megfordítva. Ezért nem lehetséges, hogy a természetes fonológiai és morfológiai folyamatok „tisztán” jelenjenek meg a felszínen.

Ezek tehát röviden Mayerthaler elméletének főbb gondolatai. Ebből a nagyon is vázlatos ismertetésből is láthatók azonban ennek az elméletnek a „gyenge pontjai”. Először is a szemantikai, tartalmi jelöltség megállapítása bizonytalan és tisztázatlan kritériumok alapján történik. Mayerthaler mintha megfordítaná a nyelvtudományban korábban is használt módszert: nem azért tekintünk például az egyes számot kevésbé jelöltnek, mint a többes számot, mert a nyelvekben általában az utóbbit szokták bonyo-

lultabb módon jelölni, hanem azért, mert a beszélő általában egyes számban beszél. A másik hiba: Mayerthaler elméletéből egyértelműen az következik, hogy az agglutináló nyelvek a „legtermészetesebbek”, az ilyen nyelvekben ugyanis egy-egy értelmű a hozzárendelés, minden egyes kategória szimbolizálására érvényes a szerkezeti ikonizmus, és a bonyolultabb kategória kódolása legalább egy szegmentum hozzáadásával történik. Például

(3)

asztal + ok + nál
 | | |
 tő tsz adessivusi alak

Ha valóban az agglutináló nyelvek lennének a legtermészetesebbek, akkor minden nyelv az agglutináló típus felé fejlődne. Márpedig tudjuk, hogy ez nem így van, sőt vannak olyan nyelvek is, ahol a fejlődés iránya a vártak éppen az ellenkezője. Intuitive is könnyen belátható, hogy az agglutináló nyelvekben igen gyakran előforduló rendkívül hosszú szavak „dekódolása” nem könnyű. Gondoljunk a magyar *megmásíthatatlanságával*, *megszécsénytelenségeivel* szóalakokra! Nyilvánvaló tehát, hogy a Mayerthaler-féle univerzális jelöltségi elméletet tipológiai kritériumok figyelembe vételével kell kiegészíteni, módosítani. Erre mindenekelőtt W. U. Dressler vállalkozott több munkájában (vö. első sorban Dressler 1985). Végül Mayerthaler elméletének még egy alapvető hibájára kell rámutatnunk. A ragozási osztályokkal rendelkező nyelveknél (általában a flektáló nyelveknél) gyakori eset, hogy két, a természetesség szempontjából azonos elbírálás alá eső ragozási osztály nem egyformán „normális”. A svédben például a négy igeragozási típusból már csak kettő produktív. Az egyikben a múlt időt az *-ade* suffixummal, a másikban a *-de* suffixummal képezzük, mindkét esetben a suffixumot a tőhöz csatlakoztatjuk, pl. *kalla* 'hív' – *kallade*, *höra* 'hall' – *hörde*. A Mayerthaler-féle elmélet szerint mindkettő egyformán természetes. Tudjuk azonban, hogy a *kalla* ragozási típusa a *höra* ragozási típusánál sokkal produktívabb. A probléma megoldására W. U. Wurzel tett javaslatot. A természetesség univerzális kategóriájával szembeállítja a *nyelvspecifikus normalitás* fogalmát. A különböző ragozási osztályok a normalitásnak általában különböző fokozatait képviselik. A svédben a *kalla* ragozási típusa normalisabb, mint a *höra* ragozási típusa. Egy nyelv ragozási rendszerét különféle tulajdonságok jellemzik. Ilyenek például (a) az esetek száma (a németben négy), (b) az esetek egy részének formális egybeesése vagy különbözősége (pl. az alany- és tárgyeset), (c) az, hogy a ragok a tőhöz vagy az alanyesethez járulnak-e, stb. Egy nyelvben nemcsak egy ragozási típus konkurálhat egy másikkal, hanem a nyelv ragozási rendszerét meghatározó tulajdonságok között is lehet vetélkedés, tehát könnyen előfordulhat, hogy az egyik tulajdonság a vele vetélkedő másik tulajdonságnál normalisabb. Így például a németben az a ragozási forma, amelynél a ragok az alanyesethez járulnak, normalisabb, mint az, amelynél a ragok a tőhöz járulnak. Pl. *Hund* – *Hund-e*, *Zirkus* – *Zirkuss-e* szemben a *Radi-us* – *Radi-en*, *Zykt-us* – *Zykt-en* típussal, amely sokkal ritkább.

Wurzel munkájának legfőbb célja tulajdonképpen a fent jelzett két probléma részletes bemutatása és a nyelvspecifikus természetesség (a normalitás) fogalmának az explikálása. A nyelv ragozási rendszerét meghatározó tulajdonságok alapján határozható meg egy ragozási paradigma kongruenciájának a foka, ez ti. attól függ, hogy mennyire egyeznek meg a paradigma tulajdonságai az egész ragozási rendszert meghatározó tulajdonságokkal. A paradigmának azok a tulajdonságai változnak meg legkönnyebben, amelyek nem mutatnak egyezést a ragozási rendszert meghatározó tulajdonságokkal. Ami az egyes paradigmákat illeti, a paradigmát meghatározó morfológiai tulajdonságok nem egyenértékűek. Vannak köztük domináló, stabil és instabil tulajdonságok. Ennek megfelelően a különböző paradigmák a *stabilitás különböző fokait* képviselhetik. A paradigmánál a változás a nagyobb stabilitás felé történik.

A fenti összefoglalásból egyértelműen kitűnik, hogy Wurzel a morfológiai természetességet a flektáló nyelvek paradigmájának a szempontjából vizsgálja. Elsősorban német anyagon mutatja be, hogy a nyelvspecifikus természetesség hogyan befolyásolja a morfológiai változásokat.

Wurzel föltétlen érdeme, hogy Mayerthaler elméletének egyes részleteit pontosította, és hogy az elméletet egy egészen új dimenzióval egészítette ki. Természetesen ő sem tudott mindent megoldani. Így például az általa vizsgált nyelvspecifikus természetesség nem fedi le azokat az eseteket, amikor az egymással konkuráló morfológiai alakok nem tartoznak különböző paradigmákhoz. Gondoljunk arra, hogy a magyar *-ja/-je* és *-a/-e* birtokos ragokkal kapcsolatban is felmerülhet a természetesség kérdése. Bizonyos megszorításokkal mondható, hogy a *-ja/-je* normalisabb (természetesebb), mint az *-a/-e*, hiszen (a)

új kölcsönszavaink általában *-ja/-je*-t kapnak, (b) a gyermeknyelvben a *-ja/-je* az általános, pl. *asztalja, székje*, de nem ritka a *fejeje* és *lábaja* sem; (c) az előfordulhat, hogy a *-ja/-je* kiszorítja az *-a/-e*-t, de az ellenkezője aligha fordulhat elő. Ennek ellenére a Mayerthaler-féle elmélet szerint mindkét alakváltozat egyformán természetes, de még Wurzel elmélete is csak erre enged következtetni. A magyar ragozási rendszert meghatározó tényezők szempontjából ugyanis mindkét alakváltozatot egyformán természetesnek kell tekintenünk.

A természetes morfológiai kutatásoknak még csak a kezdeténél tartunk, és sok még a megoldatlan kérdés. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a kutatások sok új szemponttal gazdagíthatják a morfológia elméletét.

KIEFER FERENC

Irodalom

- DRESSLER, W. U. (1982), On word formation in natural morphology. Wiener Linguistische Gazette 26: 3–14.
 DRESSLER, W. U. (1985), Typological aspects of natural morphology. Acta Linguistica Hungarica 35/1–2: 000–000.
 KIEFER FERENC (1985), The possessive in Hungarian: a problem for natural morphology. Acta Linguistica Hungarica 35/1–2: 000–000.
 MAYERTHALER, W. (1981), Morphologische Natürlichkeit. Athenaeon, Wiesbaden.
 STAMPE, D. (1972), On the natural history of diphthongs. Papers from the 8th regional meeting. Chicago Linguistic Society. 578–590.

Gustav Ineichen: Allgemeine Sprachtypologie. Ansätze und Methoden

Erträge der Forschung. Band 118. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1979. 211 l.

A szerző, a romanisztika göttingeni professzora arra a feladatra vállalkozik, hogy a lényegre szorítkozáva áttekintse a tipológia elméleteit, módszereit, anélkül, hogy valamelyik tipologizálási rendszert előnyben részesítené. Szerinte ugyanis kérdéses, kidolgozható-e a lehető legoptimálisabb nyelvegybevetési elmélet.

A könyv felépítése jól átgondolt, s tárgyának helyzetét a 70-es évek végéig bezárólag mutatja be.

Az I. fejezet (7–22) A nyelvhasználat alapjai címet viseli. A nyelvek összevetését az teszi lehetővé, hogy minden nyelvben kimutathatóak bizonyos közös vonások, az egyedi nyelvi jelenségek univerzális keretek között valósulnak meg. Ezek a közös vonások alkotják az összevetés kiindulópontját. A nyelvegybevetés feladata a hasonlóság fokának megállapítása — az invariancia viszonya a változáshoz, a jegyek relatív invarianciája. Az egyezések rendszerbe foglalhatók, a nyelvek fonológiai és morfoszintaktikai szerveződésének összehasonlítását teszik lehetővé a kategóriák, a műveletek és a műveleteket meghatározó szabályok segítségével.

Ez a fejezet foglalkozik a teljes- és részrendszerek tipológiájának kérdésével is. Az összevetés részrendszereket hasonlít össze, tipikus ismertetőjegyeket vizsgál. Ineichen Haarmann művével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a tipológia tárgya a nyelvtani mechanizmus működése, ki szeretné rekeszteni a vizsgálatból a nyelv funkcionális síkját, a szociolingvisztikai kategóriákat. Ineichen a teljes rendszer tipológiáját az összehasonlítás szokásos fogalmával ellentétesnek tartja.

Figyelmet szentel a fonológiai jegyek tipológiai relevanciájának. Napjainkban a fonológia a többi nyelvi szintben érdekelt, a generatív grammatika azonban világosan elhatárolja a fonológia-komponens két egyenértékű szintjét: a szemantikai szintet és a disztinkatív jegyek szintjét. Kitér a történeti fonológiára is. A fonológiai változás, ahol fellép, visszahat a morfoszintaktikai szerkezetre.

A II. fejezet (22–37) a tipológia koncepcióival foglalkozik. Az egyik koncepció szerint a tipológia általános tipológiára (mely potenciálisan az összes létező nyelv rendszerét vizsgálja) és limitált tipológiára (melynek tárgya a nyelvek egy körülhatárolt csoportja) osztható. Az általános tipológia lehet szisztematikus (formulája: bizonyos

jegyekre x, y nyelv említhető példaként) és ennek ellentettje, integráló (bizonyos nyelvek x, y jegyekkel jellemezhetőek). Ineichen szerint a szisztematikus irány felel meg jobban a modern nyelvészet sajátosságainak.

Módszertanilag a tipológia a kiválasztott paraméterek alapján tetszőleges számú osztályozást hozhat létre. Megengedhető a keresztbe-klasszifikálás (*Kreuzklassifikation*) is, egy nyelv a szempont változása szerint más-más csoportba kerülhet. A tipológia célja persze tulajdonképpen nem is maga a klasszifikáció, hanem a rendszerek általános sajátosságainak feltárása.

Említi a kvantifikáló tipológiai kezdeményezéseket, melyeknek jegyeit meghatározott matematikai eljárásokkal nyerik.

Ineichen ebben a fejezetben taglalja a tipológia és az általános nyelvészet viszonyát is. A tipológia az általános nyelvészetre támaszkodik, a nyelvtani formák segítségével tükrözi a nyelvrendszer lehetséges szerveződési formáit.

Ugyancsak ebben a fejezetben említi Ineichen Greenberg felfogását, akinek koncepciójában 1963-ban alapvető fordulat következik be az univerzálékutatás irányába.

Pottier tipológiája (1968) megmaradt a hagyományos európai strukturalista keretek közt, nagyjából úgy, ahogyan Skaličkaé is.

Ineichen szembeállítja az előbbiekkal az általános grammatika pozícióit (a szintaktikai kategóriákat, műveleteket, szabályokat) előtérbe helyező nézeteket. A nyelvek nem tetszőlegesen különböznek vagy hasonlítanak: mélyebben fekvő szabályosságok hatnak rájuk, melyek a rendszer szerveződési lehetőségeit megkötik (univerzálék). Napjainkban, pontosabban: a könyv írásakor az univerzálék segítségével történő leírás került az érdeklődés középpontjába. Az univerzálé általánosított invariancia. A tipológia megállapítja, mely struktúrák lehetségesek, miért lehetségesek egyesek, miért nem mások. Tipológiaiilag nem a mechanizmus érdekes, hanem a konstrukció.

A III. fejezet témáját a klasszikus tipológia alapfogalmai képezik (37–55). Ineichen először az osztályozás és rokonság kapcsolatát vizsgálja. A nyelvek közti rokonság lehet genetikai és tipológiai. Genetikai rokonság esetén anyagi és formális egyezések egyaránt vannak, tipológiaiilag elvileg csak formálisak. Általános felfogás szerint a genetikai rokonság a tipológiai különleges esete, a tipológiai magában foglalja a genetikait. Felmerülhet a tipológiai változás problémája, genetikailag rokon nyelvek körében is kialakulhat tipológiai különbség a nyelvi kontiguitás következtében.

A klasszikus tipológia alapfogalma az ismertetőjegy és a típus. Az ismertetőjegy az általános grammatika fogalomkörébe tartozik. Greenberg 1967-ben kísérletet tett a nyelvi kontinuum leírására diszkrét egységekkel. Jegyek sorát állította össze, s a tipológiai változást is ún. folyamat-jegyekkel magyarázza (1957. 70).

Ineichen tételen bemutat néhány jegyet, pl. egyzótágúság, tonalitás, klasszifikátor, osztály-jelzés, negatív segédige, magánhangzó-harmónia.

Ineichen hivatkozik Halliday kérdésfeltevésére is: melyik jegy tekinthető tipikusnak, melyik nem. A kérdést eldöntetlennek tartja. Mint említettük, a típus aszerint változik, milyen jegy alapján végezzük a tipizálást. Ineichen a jegyek közt három lehetséges viszonyt tételez föl: összeférés, kölcsönös támogatás és implikáció. Különösen az implikációt tartja fontosnak, mert relatív univerzálék megformálását teszi lehetővé.

A III. fejezet a típus fogalmát is tárgyalja. A típus jegyeiktől meghatározott osztály. A klasszikus tipológia jellegzetes főtípusokat alkotott. Ineichen ezek mellett kiemeli Uszpenszkij, Trubetzkij, Dressler és mások típusfogalmát is.

Ugyancsak a III. fejezet érinti nyelvrendszer és típus viszonyát. A rendszer jegyei alapján meghatározott típus olyan princípiumnak tekinthető, amely a nyelv jelenségeit irányítja. Ezzel kapcsolatos Coseriu felfogása a norma, a rendszer és a típus hierarchikus kapcsolatáról, melyet Ineichen sematikus ábrán is szemléltet. E hierarchia szerint a rendszer a norma fölött, a típus pedig a rendszer fölött áll.

A IV. fejezet (55–75) a morfológiai tipológia főbb állomásait tekinti át. A klasszikus tipológia kritériuma a szavak morfológiai szerkezete volt, s négy főtípust tudott megkülönböztetni. A tipizálás bírálatá: leegyszerűsített és statikus. E hiányokat igyekezett kiküszöbölni Humboldt dinamikus tipológiája, valamint Skalička ideáltípus-fogalma.

A morfológiai tipológia némileg módosított változata Finck tipológiája volt, mely a föld valamennyi nyelvét nyolc főtípusba próbálja besorolni. Fincktól egyenes út vezet Skaličkaig. Elképzelésük alapján közös: az approximáció fogalmával élnek.

Nagy figyelmet szentel a IV. fejezet Sapir kvalitatív típusainak. Az egyik szempont itt is a morfológiai eljárás vizsgálata. Kissé megváltoztatva a klasszikus morfológiai kategóriákat, Sapir a technikai megvalósítás szempontjából izoláló, agglutináló, fuzionáló és szimbolikus nyelvekről beszél. Egy másik osztályozási szempontja a fogalmak négy csoportba sorolásával operál. Szerepet játszik nála a mondatszerkesztés szintézisének

foka (szintetikus, analitikus, poliszintetikus jelleg). Sapir tipizálásának újdonsága: a fenti szempontok segítségével árnyaltabbá válhat egy nyelv jellemzése. Ineichen Sapir elméletét rendkívüli teljesítményként értékeli, de idézi Martinet véleményét is, aki Sapir tipológiáját csodálja ugyan, s minden tipológiai kísérlet szükséges alapjának nevezi, mégis elhárít mindenféle morfológiai tipológiát, és ezt funkcionálissal törekszik helyettesíteni.

Az V. fejezet (75–90) témája a kvantitizáló tipológia, mely a jegyek előfordulási gyakoriságát vizsgálja, s mérhető indexszámokkal fejezi ki. Jellemzője a jegyek nagy számának egyidejű számbavétele, a teljességre való törekvés (Doerfernél). A „teljesség” azonban nehezen megfogható dolog. Ezért mérvadóbbnak tekinti Altmann és Lehfeldt polithetikus osztályozását, amely kevés jegy felhasználásával kísérli meg új összefüggések feltárását — matematikai módszerrel.

Szól még Greenberg kvantitatív kísérleteiről is, és az egész irányzat értékeléséről. Martinet mind a morfológiai, mint a mennyiségi tipológia ellen van. Winter viszont mérföldkőnek tekinti Greenberg eljárását. Ineichen véleménye pedig az, hogy a kvantitatív tipológiai eljárások kiegészíthetők a kvalitatív tipológiák eredményeit.

Az V. fejezet tartalmazza a mennyiségi vizsgálatba bevonható jegyek listáját is (Greenbergnél, Altmann-nál és Lehfeldtnél).

A VI. fejezet (90–111) témája az areális tipológia, melynek alapfogalma a kontiguitás, és a földrajzilag érintkező nyelvek közös jegyeit kutatja. Ineichen említi Austerlitz elméletét az eurázsiai nyelvek láncolatáról, emlékeztet Trubetzkoy kontaktus-elméletére. Szervesen kapcsolódik ide a nyelvsvözettség (*Sprachbund*) fogalma, mely szintén Trubetzkoytól származik. Ineichen megemlíti a fontosabb ide vonatkozó munkákat, így Jakobson, Lewy, Haarmann és Décsy műveit.

A tipológia és a történeti rekonstrukció viszonyával kapcsolatban olvashatjuk Schmid kételkedő álláspontját, aki súlyos módszertani problémákra utal.

Az európai nyelvek diagramja alfejezet a különböző areáltipológiai csoportosítási kísérleteket tekinti át: Lewynek a morfológiára, Pisaninak az akcentusviszonyokra támaszkodó felosztását említi, valamint Haarmann és Décsy areális csoportosítását. Az areális nyelvészet sikereinek legjobb példájaként a balkáni Sprachbund-kutatás eredményeit említi (Sandfeld, Birnbaum stb.).

A VII. fejezet (111–121) a strukturalista tipológia kezdeményezéseivel ismertet meg bennünket. Ide tartoznak a prágai iskola képviselői mellett Skalička és Uspenszkij nézetei. Skalička és Uspenszkij megmaradtak a hagyományos tipológia keretein belül, Trubetzkoy viszont újítónak tekinthető, aki a típus fogalmát a strukturális jegyek konstellációjaként értelmezi. Skalička típusai szélső értékeket képviselnek, amelyekhez a nyelvek — az approximáció fogalmának értelmében — különböző mértékben közelednek. Uspenszkij modellszerű klasszifikációs rendszere egy tipológiai metanyelv, az etalonnyelv fogalmával operál.

A VIII. fejezet (121–130) a transzformációs grammatika tipológiai tételeit tárja elénk. Az eddig érintett tipológiák a kifejezés síkjának rendszereivel foglalkoztak, itt a vizsgálat tárgya a kifejezés alapját képező mélystruktúra.

Ineichen idézi Birnbaumot a mélystruktúra többszintű felépítéséről: a második mélységi fokú mélystruktúra-réteg nála a tipológiai mélystruktúra elnevezést kapja. Ez a réteg nem univerzális, fontos szerepet játszik a tipológiában.

Nagy teret szentel a fejezetben Ineichen az esetgrammatika tipológiai szerepének. Az esetgrammatika a generatív elmélet egyik változata. A Fillmore képviselte nagyon figyelemreméltó esetgrammatikában a kázuson, az eseten tkp. a legmélyebben fekvő réteg szemantikai funkciója értendő. Fillmore kritériumait Ineichen részletesen ismerteti (128–29). E helyütt említi továbbá Tesnière strukturalista indíttatású kázusgrammatikáját, igaz, eléggé futólag.

A IX. fejezet (130–149) A szórendi tipológia címet viseli. A tipologizálás itt teljesen új keretek közt valósul meg: a szintaxis síkján, amely korábban kissé háttérbe szorult. Kiindulópont a magmondatt, melyben a konstituáló elemek (S, V, O) helyzetét, alapszórendjét vizsgálják. Az alapszórend és a további elemek sorrendje közt implikációk állnak fenn, melyeket a V, S illetve O elrendeződése határoz meg (jobbra szerkesztő, balra szerkesztő nyelvek). Utal a mélystruktúra és a felszíni struktúra szórendjének különválasztására.

Többféle szórendi tipológia született, így pl. Tesnière szintagmatikus tipológiája a strukturalizmus keretében, mely ADJ és N sorrendjéből indul ki. Eszerint két szintaktikai alaptípus van: centrífugális (N + ADJ) és centripetális (ADJ + N). Az implikációtól az univerzáléig vezető utat Greenberg tette meg. Szórendi tipológiája három alapszórendet tételez föl: VSO, SVO, SOV, ezek implikálnak meghatározott szintagmatikai

szabályozottságot. Az egyes elemek lehetséges sorrendi kombinációja 24-féle lehet, ezeket Ineichen közli (137—38). Az alapszórend-típusok empirikus vizsgálata vezette Greenberget az univerzálék megfogalmazásához.

A legfrissebb szórendi tipológiák közül Antinucci munkáját ismerteti Ineichen részletesen, aki az esetgrammatikára támaszkodik. Felfogása szerint a mélystruktúrában hierarchikusan szerveződött szemantikai struktúrákat lineárisan szervezett felszíni struktúrák fejezik ki. A struktúrák szerveződését három alapelv irányítja: a konstrukciós, a bővítési, a topikalizációs.

A X. fejezet (149—167) a tipológiai változással foglalkozik. A nyelv változása során a nyelvtípusban is történhet változás, átstrukturálódás. Sapir a nyelvtípus változását a nyelvi áramlás (*drift*) fogalmával magyarázza. Skalička a nyelvtipológia és a nyelvfejlődés kapcsolatát vizsgálja a tendencia fogalmát használja. Altmann és Lehfeldt szerint a nyelven belüli folyamatok kiindulópontját a nyelven kívüli folyamatokban kereshetjük. Vennemann viszont úgy vélekedik, hogy az ige és a tárgy sorrendje tipológiai szabályozó szerepű. Felfogását — mely egyébként ma már az uráli nyelvészetben is tükröződik — Ineichen részletesen kifejti (160—4).

Az irányzatokat ismertető fejezeteket a nyelvek katalógusa (167—181) követi, mely 46 csoportban tömöríti a föld nyelveit. A kötetet nagyon alapos tájékoztató bibliográfia (167—181) és nyelvmutató zárja.

Gustav Ineichen rövidre fogott könyvéről elmondhatjuk, hogy nagyon tartalmas munkát kap kézhez az olvasó. A szerző lényegretörően áttekinti a tipológia fejlődését a kezdetektől napjainkig, számbavéve a legfrissebb eredményeket, kutatásokat is. Feltétlenül ajánlható az érdekeltek és az érdeklődők figyelmébe.

BERNÁTH ÉVA

Georg F. Meier—Barbara Meier: Handbuch der Linguistik und Kommunikationswissenschaft Band I. Sprache, Sprachentstehung, Sprachen

Akademie-Verlag, Berlin 1979. 552 l. + 2 illusztráció és 8 térkép

Az NDK-beli szerzőpáros, Georg F. Meier és Barbara Meier komoly feladatra vállalkozik: hat kötetben dolgozza föl a nyelvtudomány legfőbb kérdéseit, módszereit, problémáit. Az egyes kötetek tartalma vázlatosan: 1. kötet: A nyelv, a nyelvek; 2. kötet: Az átírás, az írás; fonetika, fonológia; prozódia; 3. kötet: A nyelv és a megismerési folyamat; pszicholingvisztika; szemiotika és jelelmélet; szemantika; lexikológia és lexikográfia; 4. kötet: A grammatika elmélete; szövegelmélet; 5. kötet: Szociolingvisztika; a kommunikációs folyamat; komparativisztika; nyelvstatisztika; 6. kötet: Összesített bibliográfia. (A kötetekben csak a szerzőkre történik utalás.) A kötetek témájának elrendezése eltér a hagyományos sorrendtől.

A hat kötet a szerzők szándéka szerint kézikönyv jellegű, középutat az enciklopédia és a tömör áttekintés között. A szerzőpáros munkájával nem kívánja szaporítani a nyelvészeti teóriákat és hipotéziseket, de nem tér ki az állásfoglalás elől.

Az első kötet A nyelv — A nyelv keletkezése — A nyelvek címet viseli. Az első fejezet (1—17) címe A nyelv. A nyelv lényegéről szólva a nyelvi képesség emberhez kötöttsége és a nyelv társadalmi természete kap hangsúlyt: a nyelvi képesség feltétele az agy bizonyos fokú szervezettsége, nyelvelsajátítás pedig csak nyelvközösség körében történhet. A nyelvi és társadalmi változások közti kapcsolatot vizsgálva a szerzők megállapítják, hogy a nyelv mint kommunikációs eszköz a nyelvközösség történetével összefonódva változik, kiszolgálva a beszélők igényeit, a változások közti kapcsolat azonban nagyon bonyolult és semmiképpen sem közvetlen. Marr hipotézisét, az osztálynyelv fogalmát érintve leszögezik, hogy a nyelv — osztályjellegét tekintve — semleges.

Az első fejezet másik résztemáját a nyelv létformái alkotják: a köznyelv, az irodalmi nyelv és a dialektusok. A szerzők utalnak a nyelv megjelenési formáival kapcsolatban felmerült fogalmi és elhatárolási nehézségekre: bizonyos esetekben pl. nem könnyű meghúzni a határvonalat dialektus és nyelv között.

Ebben a fejezetben szerepel a nyelvközösség fogalmának definíciója is: a nyelvközösséghez való tartozás kritériuma a nyelv viszonylag perfekt elsajátítása. Eszerint a beszélő több nyelvközösség tagja is lehet. A nyelvközösség fogalmával a szerzők szembeállítják a kommunikációs közösség fogalmát, melyet a mindenkori szociális, politikai

és lokális tényezők határoznak meg. Így az az állam, ahol nemzeti kisebbségek élnek, egy kommunikációs közösség, melyet több nyelvközösség alkot.

Az első fejezet sarkalatos pontja a nyelv szerveződését, felépítését vizsgáló rész. A nyelvi elemek, jelek és a köztük levő szabályszerű kapcsolatok rendszerre szervezik a nyelvet, e rendszer válik alkalmassá a nyelvi kommunikáció céljaira. Kommunikációs szempontból a nyelv nyitott és önszabályozó szisztéma, képes igazodni a társadalom igényeihez, megfelelő rugalmassággal rendelkezik. A nyelvet azonban stabilitás is jellemzi: a szerzők a kibernetikából kölcsönzött fogalmakkal multistabil rendszernek nevezik, mely ultrastabil és kevésbé stabil részrendszerekből épül föl, melyek működése kiegyenlíti és szabályozza egymást, így a nyelv be tudja tölteni szerepét.

Az első fejezet a nyelv funkcióját is részletesen taglalja: a nyelv az ember legfőbb kommunikációs eszköze. Az 1. oldalon vázlatos ábra is található az emberi kommunikáció tényezőiről.

A nyelv jelek rendszere. Az első fejezet tárgyalja a nyelvi jel és a jelentés fogalmát is. Mind a jel, mind a jelentés definíciója elég vitatott, a szerzők e vitás kérdésekre is utalnak. A jellel kapcsolatban a jel unilaterális (egyoldalú) és bilaterális (kétoldalú) felfogását ismertetik. Az unilaterális felfogás szerint a jel jelentéshordozó, információja a jelentés. A bilaterális szerint viszont a jel nem azonos a jeltesttel, hanem viszonyfogalom, a hangsor és a jelentés egymáshoz rendelése, az agyban képződött feltételes reflex, megtanult, nyelvhez kötött kapcsolat egy történetileg adott hangsor és egy megismerési egység közt. A megismerési egység terjedelme nyelvenként eltérő lehet, ebből is adódnak az egyes nyelvekben a jelentéstartalombeli különbségek.

A jelentésfogalommal kapcsolatban a szerzők a jelentés (invariáns képmás a valóságról) és a jelentéshordozó közti kapcsolat kialakulását vizsgálják egyrészt a nyelvközösség, másrészt az egyén szempontjából. A hozzárendelés a nyelv fejlődése során, az egyén beszédelsajátításakor pedig a nyelvközösség modellje alapján alakul ki. A szerzők kiemelik a jelentés általánosító jellegét, de élesen bírálják azt a nézetet, mely a jelentést a fogalommal, a megismerési folyamat eredményével azonosítja. A jelentés a kommunikációs tevékenységből nő ki, több, mint a fogalmi tartalom, színeződhet, tartalma a kontextustól függően változhat.

A fejezet összefoglalásképpen definiálja a nyelvvel, a jellel, a jelentéssel kapcsolatos alapvető fogalmakat, így a nyelv, a nyelvrendszer, a lexéma, a monéma, a szintagma, a szeméma és a noéma fogalmát tekinthetjük át.

A második fejezet (17–36) a nyelv keletkezése címet kapta. A nyelv keletkezéséről csak hipotézisek állnak rendelkezésünkre, ezeket az archeológia, antropológia, pszichológia, állattan stb. kutatási eredményei támasztják alá.

A szerzők először a régészeti anyagot térképezik föl (18–22). Arra a kérdésre adnak választ, melyik faj az ember biológiai elődje, valamint mi az emberré válás oka. Az emberré válás folyamán fontos szerepet játszottak az emberszabású majmok, ezek egyik családja, a homininek, amelyek az átmenetet alkották a majomtól az ember felé. Fejlődésükben nagy fontosságú a hosszúkarúság kialakulása (brachiatio), mely összefügg a függeszkedő életmóddal.

A szerzőpáros az antropogenezis kezdetét a pleisztocénba, 1,6 millió évvel ezelőtre helyezi. 3 fokozatot különítenek el. Az első fokozatot a jávai, pekingi előemberleletek alkotják (600 ezer – 400 ezer év). A második fokozatot a neandervölgyi ember (200 ezer – 40 ezer év). A harmadik pedig a homo sapiens (50 ezer év). A homo sapiens sapiens (a mai ember) végleges kialakulását a holocén előttre helyezik. Az antropogenezis áttekintését időtáblázatot segíti (21, Heberer és Schultz után).

A második fejezet második része (22–25) az összehasonlító anatómiai anyag, mely az ember adatait főképp az emberszabású majmokéival veti össze. Az összehasonlítás célja annak bemutatása, hogy az ember specifikus életmódja következtében, mely fokozatosan az öröklési programra is hatott, meghatározott vonatkozásban lényegesen továbbfejlődött változat. Ennek bizonyítékául szolgálnak a csökevényes szervek (farok, vakbél, emlők) mellett a fogazat, az előrenéző szemek, a felegyenesedett testtartás és következményei, valamint a legfontosabb: a gégefő és az agy felépítése. A hangszalagok az embernél hosszabbak, mint az emberszabásúaknál, az agy differenciáltsága következtében csak az embernél alakult ki beszédközpont.

A második fejezet harmadik részének címe: Az állati jelzésrendszer mint a hangzós beszéd előfoka (25–28). Meierék szerint állati nyelv nem létezik, az állatok azonban rendelkeznek többé-kevésbé fejlett kommunikációval, ez fajspecifikus, öröklődő, kémiai, hő-, optikai, akusztikai, tapintási stb. jelzéseket vesz igénybe. Második jelzőrendszerük nincs, ehhez megfelelően fejlett agy szükséges. A szerzők áttekintik az állati jelzések, szignálok jellemzőit, különös tekintettel az akusztikai jelzésekre. Megemlítik Tembrock

állatkommunikáció-klasszifikációját (*Nahfeldkommunikation, Distanzkommunikation, Übergangsfeldkommunikation*). A harmadik rész részletesebben foglalkozik a majmok jelzésrendszerével is.

A második fejezet negyedik része (29–36): A nyelv fejlődése az emberré válással. A fejezetben felmerül az ember monogenezisének vagy poligenezisének kérdése, a szerzők válasza: a ma élő emberfajok közös forrásból erednek, a rasszikus különbségek későbbiek. A gondolkodás és a nyelv fejlődését elősegítette a társas életmód, a kollektív szervezettség, a szerszámok használata és készítése. Az agy egyre differenciáltabb működése beszédközpont kialakulását is maga után vonta.

A negyedik rész áttekinti még a primitív nyelvek további mennyiségi és minőségi változásait: a szókincsnek és a grammatikának, a nyelv ábrázolóképeségének, a tér- és időábrázolásnak a fejlődését. Feltárja az emberi nyelvek különbözőségének okát: nem a nyelv, hanem a beszédképesség az öröklődő, az emberelődök térbeli elkülönülésének a nyelvek differenciálódása lett a következménye. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a föld minden nyelve azonos fejlődésen ment keresztül, minden nyelv egyenértékű, nem beszélhetünk fejlett vagy kevésbé fejlett nyelvekről.

A második fejezet zárásaként, az emberré válás okát kutatva F. Engels A munka szerepe a majmok emberré válásában című munkáját (1876) idézik föl a szerzők.

A kézikönyv harmadik fejezete a legterjedelmesebb (37–553). A címe: A föld nyelvei. Klasszifikáció, a térbeli eloszlás áttekintése, a beszélők száma, történeti szakaszok.

A fejezet első része (37–43) előzetes megjegyzéseket tartalmaz a nyelvek osztályozásával kapcsolatban. A szerzők áttekintik az eddigi klasszifikációs próbálkozásokat (rokonság szerinti; területi szempontból; a tipológiai jegyek alapján; politikai megközelítésből), a felmerült nehézségeket.

Meierék kézikönyvükben a nyelvek rokonságon alapuló osztályozását alkalmazzák, amennyiben a rokonság biztos, valószínű vagy legalább lehetséges. A szigetnyelveket regionális csoportokba sorolják. A nyelvek rokonsági fokának megállapítása az idevágó szakirodalom és saját kritériumok alapján történt. A rokonság bizonyosságának fokát rövidítésekkel jelölik. Az uráli nyelvek (107–III) mellett pl. a rokonság bizonyított megjelölés áll.

A szerzők a nyelvek tizedes osztályozását alkalmazzák. A nyelvcsaládok felsorolását az indoeurópaival kezdik, ezt követik az európai, ázsiai, sémi-hámi, afrikai és amerikai (indian) nyelvek. A nyelvcsaládok meghatározása tartalmazza, mely államokban, hányan beszélik az egyes nyelveket, valamint képet kapunk a nyelv fejlődéséről. A nyelvek elnevezése vagy a saját elnevezés, vagy a németben szokásos megjelölés.

Az olvasó tájékozódását nyelvmutató (439–543), az előforduló szakkifejezések mutatója (545–552) segíti. A kézikönyvhöz 8 nyelvtérkép is tartozik, ezek tájékoztató jellegűek, a részletekre nem terjednek ki.

A hatkötetes kézikönyvgyűjtés első része vázlatosan áttekinti a nyelvvel, a nyelv keletkezésével, a nyelvek osztályozásával kapcsolatos legismertebb nézeteket. A legfrissebb, még meg nem honosodott, a kissé vitatott eredményeket a kötet már nem foglalja magába. Kiindulási alapnak tekinthető tehát, haszonnal forgatható, mert segít eligazodni a nyelv alapkérdéseiben.

BERNÁTH ÉVA

Büky Béla — Egyed András — Pléh Csaba: Nyelvi képességek — fogalmak — megértés. (A pszicholingvisztika gyakorlati lehetőségei)

Tankönyvkiadó, Budapest 1984. 388 l.

A kötetben nagyrészt áttekintő-tájékoztató jellegű irodalmat talál az olvasó, határozottabb koncepció nélküli válogatásban a pszicholingvisztika területei és irányai között. A cím három tagja sorrendben a nyelvész Büky Bélának, a kommunikációkutató Egyed Andrásnak és a pszichológus Pléh Csabának egy-egy nagyobb terjedelmű munkájára, összeállítására utal (a könyv jórészt eddig kevésbé hozzáférhető helyen publikált cikkeket, tanulmányokat, előadásokat gyűjt egybe). Az így létrejött három nagy egység nem mutat szorosabb kapcsolatot egymással annál, mint amilyen egy fiatal, gyorsan fejlődő s ugyanakkor tematikailag és közelítésekben roppant gazdag tudományág bármely egyidejű alkotásai között lehet. A kötet alcímében jelzett alkalmazási problematikát sem mondhatjuk a kötet egész tartalmára jellemzőnek, ha csak másként és másként nem

értjük az alkalmazás, illetve a gyakorlat fogalmát; voltaképpen Büky dolgozata az, amely kifejezetten a gyakorlat — nevezetesen a gyermek- és ifjúkori beszédfejlesztés — kérdéseinek van szentelve. Ez utóbbi — céljának a megformálásban is következetesen megfeleltetett — kézikönyvszerű résztől Egyed András esszéisztikus stílusú eszmefuttatásain keresztül Pléh Csabának részben a különböző nehézségű ismeretterjesztést, részben az elméleti tanulmányt megvalósító fejezeteig a kötet műfaji tekintetben is szokatlan mértékben heterogén.

Tekintsük hát a kötetet alkotó dolgozatokat külön-külön, alkalmazkodva ahhoz a sugalmazott elvhez, hogy bizonyos technikai látszatok ellenére ez a mű valójában egyszerűen gyűjtemény, s értékeit az egyes fejezetek saját értékeiben kell keresnünk.

Büky Bélának Az anyanyelvi képességek fejlettsége és továbbfejlesztése életkoronként c. munkája (5—155) elsősorban a beszédpedagógusoknak és általában a hivatásos nevelőknek, de részben a szülőknek is szól. A szerző rokonszenven módon, mert ideilően maga is pedagógusi szerepben lép fel: az olvasóhoz az irányítás, a tanácsadás attitűdjével fordul. Igaz, ez a pedagógusi alapállás itt ugyanúgy a „nevelő” személyiségének előtérbe kerülésével jár, mint a valódi pedagógusi munkában, s az olvasóban keletkezhető kellemesség-érzés mellett (a szerző hangvétele által nyújtott biztonságérzet, a gondolatfűtést mozgalmassága stb.) azt a kevésbé kíváncsatos következményt is magával hozza, amelyet néhány területen, köztük épp a pedagógus szakmában is — kissé vaskosan szólva — „előre megrágott anyag” átadásának neveznek. A tudatosan „távirati stílusú” dolgozatban ugyanis a szerző állásfoglalásainak rendszerint csak végső konklúzióival találkozunk. Az ilyenformán „megkönnyített” elméleti alapozás, úgy tűnik fel, még akkor is jár intellektuális veszteséggel, ha a szerző nézetei jól orientálják a könyv használóját, mint ahogyan ez véleményünk szerint van is. Teljes mértékben osztjuk például Büky állásfoglalását a szókincstanulás fetisizálásával szemben, érveit az aktív tevékenységgel (barkácsolás, színjátás) egybekötött beszédfejlesztés mellett, amelyeknek végső kicsengése, hogy minden betűkirakós játéknál többet ér, ha a gyermekkel sokat és természetesen beszélnek. A hazai anyanyelvi oktatás gyakorlatában meggyökeresedett merev ragaszkodás az „egész mondatok” beszédideáljához (csak szerkezetileg komplett mondatot szabad kimondani) ugyancsak egyre több szakember felfogásában hasonló ellenzésre talál, mint a szerző megítélésében. A kérdéskomplexum feltárását mégis nagy mértékben elmélyíthette volna, ha a teoretikus háttér megrajzolásakor (Chomsky, Bernstein) a dolgozat a jelenleginél diszkurzívabb és történetibb módon szól a kompetencia fogalmáról, e fogalom gyors fejlődéséről; ha például a szerző megismerteti olvasóit a D. Hymes-féle „kommunikatív kompetencia” fogalmával is. Az utóbbi ugyanis értelmes kapcsolatot teremt a szóba hozott két elmélet, Chomsky innáta-hipotézise és B. Bernstein szocializációs elmélete között, amelyek most összefüggésteleneknek látszanak (56—59). És végül is Hymes mondta ki először világosan: „Olyan gyermekkel, aki bármikor minden mondatot produkálhat, könnyen megeshet, hogy zárt intézetbe viszik... Vannak olyan esetek, amikor megfelelően agrammatikusnak kell lenni” (D. H. Hymes, Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Örséb (szerk.), Kommunikáció 2., Budapest 1978. 333—356; az idézetet l. 341.).

Büky eredeti rendszerezésben oldja meg a beszédnevelési ismeretek mindennapi használatra való összefoglalását, úgy, hogy az szinte pontonként felütve is használható legyen. A dolgozat mindenekelőtt a beszédprodukciónak és a beszédmegértésnek foglalkozó két fő részre tagolódik, ezeken belül pedig életkorok szerint a gyermek nyelvi állapotát jellemző és a fejlesztés lehetőségeit, módszereit ismertető pontok haladnak egymással párhuzamosan. A nyelvi állapotok leírását nyelvtani és nyelvelméleti szempontok határozzák meg. Hatékony magyarázó eljárásnak bizonyul, hogy Büky a különböző beszédfunkciók felbukkanását és fejlődését is nyomon kíséri. Megtudjuk, a későbbi beszélés kedvező feltételeinek alakítására már a csecsemőkorban mód nyílik. 1—3 éves korban van a legnagyobb szerepe az individuális anyanyelvfejllesztésnek. 3—6 éves korban már meg lehet próbálkozni a metanyelvi funkció működtetésével. A 6—10 éves gyermekek számára a szerző főleg olyan gyakorlatokat ajánl, amelyekből nem valamilyen részkészség fejlődése várható, hanem amelyek komplex módon hatnak a beszéd-készségre. Ebben a korban a gyermekeknek már szupraszegmentális jelezése és mozgásos kommunikációja is eléggé fejlett, stílusérzékük is bontakozik. Az idegennyelv-tanulás megkezdésével párhuzamosan célszerű kiemelten foglalkozni az állandó szókapcsolatok használatával. 10—14 éves korban foglalja el helyét a gyermek közlési rendszerében az írásbeliség (levél, kiselőadás stb.). Ekkor az értelmi fejlődés már olyan fokon van, hogy a gyermeknek képesnek kell lennie kifogástalanul szabatos referenciális mondatok alkotására. A 14—18 éves kor jellemzésénél foglalkozik a szerző azokkal a beszédhibákkal, amelyeknek létrejöttében és leküzdésében is szerepet játszhat a tudatosság. — Hasznos, hogy a dolgozat ugyanilyen rendszerű tájékoztatást ad a beszédérzékelés,

-megértés szélesebb körben kevésbé ismert és sokáig kevésbé is kutatott kérdéseiről. Az a benyomás keletkezik, hogy ma már sok megfigyelés, adat áll rendelkezésre erről a területről is, de nem tudjuk, mindezek hogyan egyeztetethők össze valamilyen nyelv-elmélettel. (Mint Büky is utal rá, a megértéssel kapcsolatos elméleti feltevésekkel a kötetben bővebben Pléh Csaba foglalkozik. Pléh áttekintése szerint az az elméleti irány mutatkozik a legreményteljesebbnek, amelyben a beszédmegértési folyamat és a társas viselkedés összefüggését vizsgálják.) A beszédmegértést tárgyaló részben szó esik egyebek között a szerepraszemantikus jelenségről a kisgyermek beszédértésében, a jel-és szimbólumfelismertetés pedagógiai értékéről az óvodáskorban. Különösen érdekes problémakör a metafora-megértésnek, valamint a stílusérzéknek a fejlődése a különböző életkorokban. Az utószó a felnőtt anyanyelv-tanulásának néhány kérdéséről is fölveti.

Egyed Andrásnak „A jelentéstörténet és a fogalmi szerveződés pszicholingvisztikája” közös címet viselő tanulmányaira áttérve (157–270) egy ugyancsak megragadóan érdekes, de egészen más jelenség- és gondolatvilágban találjuk magunkat. Az a terület, amelyet a szerző szinte úttörőként művel, valójában nem is a mai értelemben vett pszicholingvisztika, hiszen az erősen diakronikus vonatkozású téma túlterjed azoknak a kérdéseknek a körén, amelyeket a pszichikus folyamatok vizsgálati módszereivel meg lehet közelíteni.

Pszichológiai szempontból Allport és Odbert kezdte kutatni a 30-as években az angol nyelv szókészletét abból a feltevésből kiindulva, hogy az emberi tulajdonságokra vonatkozó szavak szemantikai alkata „elméleteket” rejt e tulajdonságokról, s ezek az „elméletek” meghatározóak abban, miként éli át és minősíti a személyiség interszonális kapcsolatait. A személyiség viselkedésében alapvető szerepük van azoknak a kognitív struktúráknak, amelyeket a nyelv közvetít. A modern kognitív személyiségelméleteknek ezzel a nagy jelentőségű kutatási irányával a hazai szakirodalomban Buda Béla több tanulmánya foglalkozik, l. például: Fogalomstruktúrák a viselkedés belső szabályozásában (Adalékok a személyiség kognitív elméleteihez), NyK 76 (1974): 309–321.

Bár az említett személyiségelméletek keretén kívül, de Egyed András kiindulópontja hasonló a kognitív pszichológiához. A tanulmányok tárgya elsősorban két tematikus szócsoporthoz tartozik: a beszélés és a gondolkodás szavai, valamint a munkát, tevékenységet, viselkedést jelentő szavak csoportja. A szerző maga így körvonalazza elgondolását: „Vizsgáljuk meg, »mit mond« maga a nyelv önmagáról, a gondolkodásról és a társadalmiságról, valamint az affektivitásról. Az így kapott adatokat aztán vessük egybe a modern gondolkodáslelektan, nyelvpszichológia, kommunikációkutatás eredményeivel, és így értelmezzük a vizsgált nyelvi anyagot” (171). A vizsgálat végeredményét Egyed „pszichológiai interpretációnak” vagy „pszichológiai olvasatnak” nevezi.

Az „újraolvasás” tárgyaül — s ez az újszerű a két tanulmányban — a szerző különböző nyelvek azonos eredetű szavainak etimológiai és szótörténeti anyagát teszi meg, így törekedvén föltárni a jelentésstruktúra általános vagy tipikus szerveződését. Ezek után Egyed következtetéseinek érvényessége nyilván attól függ, talál-e a szerző megfelelő módszert a „pszichológiai olvasat” készítéséhez. Sajnos, Egyed nem explicálja módszerét, láthatóan anélkül is meggyőzőnek gondolva fejtegetéseit. Lássunk néhány példát. „Verháltnis jelentése: viszony, kapcsolat (arány) és *sich verhalten*: viselkedni, »viszonyulni«. A szerző következtetése: „Élni, viselkedni tehát annyi, mint viszonyt, kapcsolatot az alany és környezete között megvalósítani: egyszóval cselekvő módon alkalmazkodni a valósághoz, »viszonyulni«” (187). A latin *communitas, societas, socius* és *secundo* (ige) összetartozásának értelmezése: „... a közösségben társulás, szövetkezés, együttműködés megy végbe, melynek lényege és célja a kölcsönös szolgálat, segítség, kölcsönös adás, kötelesség, áldozat” (197). A görög *dynamis*, a latin *bonus, operor, optimus*, a magyar *tesz és tökéletes* stb. összefüggéseinek olvasata: „a teremtető, alkotó tett mint az erkölcsiség egyik feltétele” (223–224).

A vázolt módszert — noha az alapul vett összefüggések kétségtelenül tartalmi jellegűek — elhibáztak tartjuk. Részletes elemzés lehetősége híján hadd tegyünk ellenvetésként csupán néhány megjegyzést.

Kulcsfontosságú kérdés: milyen „ábécé” szerint kell „olvasnunk” a nyelvben, milyen *k ó d b a n*, „beszél” a nyelv önmagáról és a világ dolgairól. Egyed vizsgálatainak gyengéi abból erednek, hogy ezt a kérdést nem is tekinti problémának; gyakorlatilag egyenlőségjelet tesz a nyelv által hordozott és a tudományos világkép között. A relativitás problematikájának eljelentéktelenedését a dolgozatban bizonyára elősegíti, hogy a vizsgálatok már adat-szinten sem eléggé adekvátak. Ugyanis a nyelv által „mondottak” közül a szerző csupán azokkal számol, amelyeket egybevágóaknak lát a teoretikusok állításaival. Tehát például a francia *sage* 'böles' és 'engedelmes' jelentése mint teoretikusan „lefordítható” összefüggés értelmezést nyer (olvasata: „a gyermek saját érdekét és

a szülő (nevelő) kívánságát egyszerre elégíti ki akkor, amikor ... engedelmeskedik" 179); de például az ószláv *znati 'tud' – 'rokona valakinek' típusú, nominális nem kitüntetett gnoszológiai jelentőségű összefüggések – feltehetőleg épp utóbbi tulajdonságuk miatt – semmilyen értelmezést nem nyernek.

A dolgozatot említett alapvető hibái ellenére sem azzal az érzéssel tesszük le, hogy haszon nélkül töltöttük időnket. A „Mit mond a nyelv az eberről?” kérdésének ébren tartása, a figyelem ráirányítása a szótörténetből nyerhető információkra – különösen nem nyelvtörténetesek számára – a szó- és jelentéstörténeti adatok érdekfeszítő sorozatainak bemutatása ösztönző lehet a további kutatásokban a tulajdonképpen még igen kevésé feltárt területen.

„A megértés és a szövegalkotás pszichológiája” összefoglaló címen Pléh Csaba a pszicholingvisztika fogalmát és mai problematikájának kialakulását, a beszédpszichológia köréből főleg a beszédmegértés kérdéseit, a nyelvelsajátítás témaköréből az elsőbbség-problémát (az értelmi vagy a nyelvi fejlődés-e a meghatározó?) tárgyalja; egy fejezetben a szöveg- és dialóguskutatás újabb eredményeit és időszzerű problémáit pásztázza, végül B. Bernstein nagy hatású szociolingvisztikai elméletének fejleményeit, a hozzá kapcsolódó kutatásokat és kritikákat értékeli (271–383). Az olvasó az egész tanulmány-komplexumban élvezheti a szerzőnek azt az erényét, hogy a népszerű formában is mélyreható problémaelemzést párosítja az empirikus anyag ismertetésével, közte a nemzetközileg ismertté vált ún. vándorpéldákról szóló tudósításokkal. A felhozott magyar nyelvi kísérletek jelentős részét a szerző maga végezte.

A bő kínálatból ezúttal két olyan témát mutatunk be részletesebben, amelyek szélesebb körben még kevésé ismertek, másrészt, amelyek értékeléséhez a dolgozatban fontos kiegészítések találhatók.

A gondolkodás és a nyelv gyermeknyelvi kapcsolatát tárgyaló tanulmánynak (315–327) már indítása is egy fontos tudományfejlődési folyamatra mutat rá: századunkban egyre inkább szaktudományos, empirikus kérdések soraként jelennek meg az emberi mivolt olyan lényegi problémái – ilyen a nyelv és a gondolkodás kérdése is –, amelyek korábban csak a filozófia keretében vetődtek fel. A filozófiából származó válaszok közül e században – a pozitivizmus hordozóanyagával – a gondolkodás és a nyelv „azonosságának” elmélete terjedt el a leginkább. Pléh tanulmánya azt az újabb pszichológiai felfogást és a hozzá vezető kutatási eredményeket ismerteti, amely az előbbi álláspontot megkérdőjelezve a gondolkodás, a megismerés dominanciáját tételezi fel a gondolkodás–nyelv viszonyban, illetve a nyelvelsajátítás folyamatában. Világossá vált például, hogy a kisgyermek, még mielőtt beszédfejlődése megindulna, már rendelkezik bizonyos ismeretekkel, intellektuális műveleteket végez. A Piaget által kidolgozott elmélet és a vele egybehangzó, különféle más irányokból jövő feltevések váltak az elmúlt évtizedek gyermeknyelv-fejlődési kutatásainak kiindulópontjává. A tanulmány igen gondosan elemzi a jelenlegi helyzetet, s azt a meggyőző képet rajzolja fel, hogy az eredmények még „nem érnek össze”; bár a „kognitív hipotézis” mellett szinte evidens érvek szólnak, mégsem látszik úgy, hogy a nyelv és a gondolkodás elsőbbségi problémája megoldásához közeledne. Egyebek között arra még mindig nem derült fény, miként vált át az idegműködés szerveződése arra a struktúrára, amelyben a nyelv meghatározó szerephez jut. Jellemző, hogy mindkét érvesoport tovább bővíthető, s szinte antinomikus megfogalmazásokig fokozható. A „kognitív hipotézis” melletti érvekhez hadd fűzzük hozzá még azt a nyelvészek és logikusok által tett megfigyelést, hogy a nyelv mint társadalmi objektíváció struktúrájának történeti változásai is alá vannak rendelve (valamennyire) a megismerés (tudomány, közművelődés) fejlődésének. Másfelől mindenekelőtt a pszichiátriai tapasztalatokat kell említenünk (vö. fentebb). S fontos lehet e vonatkozásban a nyelvi folyamat elsődlegességét bizonyítani akaró Ramisvilinek hivatkozása is arra a kimutatott tényre, hogy egyes élőlényeket (pl. madarakat) a környezet különféle elemei csakis egy szisztéma keretén belül afficiálják; a konfigurációnak van stimuláló hatása (Д. И. Рамишвили (ред.): Психология речи и некоторые вопросы психолнгвистики. Тбилиси 1979. 5–55.). Ez azt jelentené, hogy már a nem verbális pszichikum „nyelv” segítségével tájékozódik környezetében. E ponton azonban figyelembe kell vennünk a Pléh által hangoztatott aggályokat azokkal az elképzelésekkel szemben, hogy a nem verbális megismerésről a nyelvre való áttérés (ti. az embernél) pusztán valamiféle automatikus „fordítási” művelet volna.

Már csak az elmélet iránt megnyilvánuló nagy nemzetközi érdeklődés miatt is különös figyelmet érdemel a szociális kódok bernsteini elméletével kapcsolatos „Hátrányos helyzet és beszéd a kisiskoláskorban” c. hozzászólás (358–374), amelyben Pléh Csaba ugyancsak támaszkodhat már hazai eredményekre is. Mivel a negyedszázados elmélet kritikáiban többnyire nem merült föl kétség Bernsteinnel afelől az érdeme felől,

hogy igen fontos társadalmi aspektusokat érintő megfigyeléseknek adott elméleti keretet, érthető, hogy Pléh ugyancsak inkább a „kritikai vonalat” folytatja, s kevesebb figyelmet szentel az elmélet jelentőségének.

A Bernsteinnél eredetileg szereplő kód—társadalmi osztály korrelációkkal szemben Pléh Csaba azok véleményéhez csatlakozik, akik a gyermekek (családok) értékrend-szerében, motivációjában keresik a beszédteljesítmény közvetítő tényezőjét, s jelentőséget tulajdonít különböző egyéb faktoroknak is (tágabb kulturális környezet, személyiség-típus). Nem utolsósorban pedig hazai tapasztalatok alapján arra mutat rá, hogy a Bernstein-féle kódok tünetei valójában olyan különbségek, amelyek a „kidolgozott kódú” beszéd elsajátításának csupán eltérő üteméből adódnak. Legyen szabad néhány szubjektív tapasztalattal is alátámasztani a feltevést, hogy a követett értékrend és a személyiség előtt álló jövő-kép — legalábbis a fiatalabb életkorban — a beszédteljesítmény színvonalának meghatározó tényezője. A jelen ismertetés írójának emlékei szerint a 40-es évek második felében a népi kollégiumokba áramló, tudvalevőleg a lehető leghátrányosabb helyzetből kikerülő fiatalok rövidesen rendszerint sokkal explicitebben beszéltek, s a szabatos intellektuális műveletek végzéséhez szükséges „kidolgozott kódok” könyvebben megtanulták, mint a „társasági kódot” (amelyet pl. a tanárok felkészítésekor vagy iskolai csínytevések kimagyarázásakor lehetett alkalmazni). Ezek a — tulajdonképpen három szociolektus körvonalazó — oppozíciók is lényegbe vágónak mutatják Szabolcsi Annának azt a rövid kritikai megjegyzését, amelyben a kódok társadalmi háttérének bernsteini elemzéséből a koherens társadalomelméletet hiányolja (NyK 79 : 317). S elengethetetlennek látszik — mint erre a jelen kötetben mind Büky Béla, mind Pléh Csaba felhívja a figyelmet — az adott társadalom konkrét történeti feltételeinek elemzése is.

MOLNÁR ILONA

Achim Eschbach—Jürgen Trabant (Szerk.): History of Semiotics

Foundations of Semiotics 7. Benjamins, Amsterdam—Philadelphia 1983. XVI + 386 l.

A német szemiotikátörténet és -elmélet legmarkánsabb képviselője, Eschbach nemcsak a sorozatot szerkeszti, és a romanista irodalomtudóssal, Trabanttal együtt e kötetet is összeállította, hanem a szemléletet is meghatározta. Talán túl gondosnak is tűnő beosztással (1. *History of Semiotics* — 2. *History of Semiotics* — 2.1. *Ancient and Medieval Semiotics* — 2.2. *The Rise of Modern Semiotics* — 3. *Semiotic History of Philosophy*) összesen 18 tanulmányt voltaképpen négy csoportba oszt. 7–7 angol és német, 4 francia cikk olvasható, kiváló szerzőktől, akik nyelvtörténeti, szemiotikátörténeti vagy filozófiai munkásságukkal (olykor mindezek egységével) igen jó nemzetközi hírnevet vívtak ki maguknak. Ez ma, amikor mindenütt „parttalan” szemiotikátörténetek vagy ilyen tárgyú tanulmánygyűjtemények jelennek meg, igen öröndetes kivétel.

Peter Schmitter és Achim Eschbach a szemiotikátörténet egészére vonatkozó elképzeléseiket összegezik. Majd az ógörög szimptomatológiától a *Port Royal*-kör eucharisztikus logikáig olvashatunk elemző írásokat. A „modern” szemiotika kibontakozásának idejéből Diderot, Hegel, Humboldt, Peirce, Frege és Saussure kaptak tanulmányokat. Minthogy ők általában jól ismert szereplői a szemiotikátörténetnek, az itt közölt írások már nem első bemutatások, hanem reflexiók korábbi tanulmányokra, újraértékelések, viszontválaszok, illetve „vissza a tényekhez!” jellegűek. Az utolsó csoportba jutott Wittgenstein, illetve a filozófiai szemiotika. Az egyes dolgozatok igen gondosak, alapos (nem túlméretezett) forráshivatkozással, jegyzetapparátussal.

Köztudott Eschbach igen jó kapcsolata magyar szemiotikusokkal. Mégis magyar dolgozat a kötetben. Ennek az az oka, hogy nálunk ilyen színvonalon nem foglalkoznak sem a magyar, sem az egyetemes szemiotikátörténettel. Talán Kanyó Zoltán néhány tanulmánya (pl. *Semantik für Heimatlose Gegenstände. Die Bedeutung von Meinongs Gegenstandstheorie für die Theorie der Fiktionalität*. In: *Studia Poetica* [Szeged] 3 (1980): 3–114), vagy Kelemen János filozófiai-szemiotikai analízisei (l. pl. *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseauig*. Budapest 1977. — „A nemes hölgy és a szolgálóleány”. Tanulmányok. Budapest 1984) kaphatott volna helyet a kötetben. Józsa Péter rendkívül érdekes Lévi-Strauss analízise (a Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika. Budapest 1980. több fejezetében) is figyelembe vehető lett volna. Minthogy biztosak lehetünk abban, hogy Eschbach folytatja a *Foundations of Semiotics* c. könyv-

sorozat kiadását, remélhetjük, hogy magyar dolgozatok is bekerülnek még a következő kötetekbe. Annál inkább, mivel ez rangot jelent, az eddigi fontos és kiváló kötetek színvonalának következtében.

VOIGT VILMOS

Rūke-Draviņa, Velta: No pieciem mēnešiem līdz pieciem gadiem

The Baltic Scientific Institute in Scandinavia, Stockholm 1982. 415 l.

Az alapvető fontosságú és érdekes könyv lett nyelvet, mint első nyelvet elsajátító gyermekek öt hónapostól öt évesig terjedő fejlődését mutatja be. A szerző, a stockholmi egyetem baltisztikai intézetének nyugalmazott professzorasszonya 1917-ben lett földön született, a rigai egyetemen végzett baltisztikai és szlavisztikai szakon, itt kezdte nyelv-tudósi munkásságát. A háború után különböző svéd egyetemeken tanított balti filológiát, az utóbbi évtizedek legjelentősebb svédországi baltistájaként. 18 könyve és számtalan tanulmánya jelent meg, ezek nyelvjárási, morfológiai, nyelvészociológiai, folklorisztikai jellegűek. Első kismonográfiáját a kis gyermekek nyelv-elsajátításáról 1963-ban, Lundban publikálta. Világszerte elismerést váltott ki a gyermekkori többnyelvűségről írott több munkája, illetve a nyelvi kontaktusokról írott dolgozatai. Természetese módon elsődleges anyaga a svédországi lett emigránsok nyelvi anyaga. Köztudott, hogy e kis közösség mindmáig hallatlan kulturális vitalitást fejt ki, most már inkább harmadik generációjuk gyermekei is megtanulják a lett nyelvet (sőt ezt „első nyelvként”), művelődési és tudományos tevékenységük egyenesen felülmúlhatatlan. Rūke-Draviņa professzortól azonban mi sem áll távolabb, mint valamilyen emigráns beszűkülés. Talán az első jelentős svédországi professzor volt, aki ismét felvette a kapcsolatot szovjet (rigai) kollégáival, igen gyakran jár és kutat otthon. Nemzetközi szinten ő volt az egyik létrehozója a stockholmi baltisztikai központnak, amely csak a tudományos érdemekre és érdekekre volt tekintettel, nem egyszer értetlenség és nehézségek ellenére is. Nem is egyszer járt Magyarországon, kapcsolatai a mi igazán szerény méretű baltisztikánkkal egyenesen barátiak. A lett szorgalom megtestesülésének tekinthető kutató e kötet megjelenése előtt is több mint húsz ízben foglalkozott az iskoláskor előtti nyelvelsajátítás kérdéseivel (e tanulmányok, jellemző módon Amerikától Lengyelorszáig, Ausztriától Svédorszáig tucatnyi helyen és sok nyelven láttak napvilágot). A most közzétett kötet azonban nemcsak a legterjedelmesebb ezek közül, hanem végül is az eredeti feljegyzéseket, eredeti adatokat eredeti nyelven és kommentárral – vagyis lettül – hozza, ilymódon a leghitelesebb anyagot publikálja.

Pedánsnak is nevezhető a közlésmód. Rövid bevezető után az ötödiktől a harmincadik hónapig hónapokra bontva dolgozza fel az adatokat. Az ez után következő éveket már igen tömören jellemzi csak. Még rövidebb a kitekintés a későbbi nyelvfejlődésre. A részletesen bemutatott anyag egyetlen gyermek fejlődését mutatja be, három másikat kontrollként idéz. Bizonyos fókig kényszerű e megoldás, hiszen más-más gyermekek fejlődése, más-más nyelvi környezet, az otthon és a „bölcsőde”, „óvoda”, „iskola” különbségei olyan eltérést jelentenek, amelyet egyetlen fejlődési rajzba nehéz lenne összegezni. (Noha a gyermeki fejlődéslélektan klasszikusa, Jean Piaget is csak saját családjá gyermekeit megfigyelve vonta le következtetéseit.) Svédországban a lett nyelv elsajátítását tekintve nagyszámú jó adatot amúgy sem lett volna egyszerű összegyűjteni, hiszen például a fonológiában iskolázott svédországi lett házaspárok száma nem lehet túl nagy. Itt a leírás és a leíró szempontjainak objektivitása, távlata az, amely mégis tudományos általánosítás érvényű monográfiát hozhat létre. Benyomásom szerint ez kitűnően sikerült a jelen kötetben.

Minden fantasztikus indokolás nélkül is úgy látom, hogy egy svéd – kontrasztív nyelvi környezet szempontjából a lett és a magyar nem sokban tér el egymástól, ami fonetikáját, szóképzését, sőt a gyermeknyelvi speciális formákat illeti. A „helyesírás” néhány eleme (pl. az ékezetként értelmezhető grafikai formák) is hasonló. Ugyanakkor a lett írás logikusabb, mint a magyar, sőt a fonetika is egyszerűbb. Minthogy nincs adatom svédországi magyar gyermekek nyelvelsajátításáról, csak általában ismert magyar adatokhoz viszonyítva úgy látszik, a kezdeti nyelvi fejlődés gyorsabb. Ez nyilván összefügg a kétnyelvűség, és a nyelvi tudatosság meglétével: már a kis lett gyermekek esetében kíváncsi vagyok, egyszersmind a családhoz (és egy szűkebb közösséghez) tartozás jelzése a lett nyelv. Ennek modern kommunikációs formái (rádió, televízió, film, könyvek stb.) ugyan nem ismeretlenek Svédországban sem (ahol például a svéd állami televízió és rádió ad lett

nyelvű műsorokat is, mint ahogy a vendégmunkások számára van finn, sőt török nyelvű programja is!), természetesen azonban szinte számba sem veendő egy anyanyelvi környezet lehetőségeihez képest, ahol pl. a filmek és mesefilmek többsége, a játékok használati utasítása, a menetrendek adatai és az autómárkák is „anyanyelvi” jelenségek. Még e kötet példatárában is van svéd szöveg (lett gyermeklevél végén, 398. l.), illetve szövegrészlet. Az egy éves 11 hónapos mondat *tās jaujās bātās kupit-s ausim kājā* a maga grammatikai egyeztetésével... *tās jaunās bātās kurpītes*... komplikáltabb, mint bármely hasonló korú magyar gyermek szövege, legfeljebb a „kupit-s” — helyesen *kurpītes* hangjainak (*r* és *ī*) egyszerűsítése vethető össze hazai példákkal. A 4 éves, 11 hónapos lett fiú (noha nyomtatott betűkkel), többsoros levelet ír, benne olyan bonyolult alakokkal, mint *MĒNĒSINŽVEĻĀ* (korrekt helyesírással *mēnēstīnš vēlās*), a hat éves gyermek pedig írógéppel olyan szöveget fogalmaz, amely számára a nehézséget inkább az írógép, mint a hosszú magánhangzók vagy az /u/ és /o/ közti magánhangzók jelölése okozta...

Az első hangoktól az első önálló kis (meseszerű) történetekig terjedő nyelvi anyag a körültekintő bemutatás következtében rendkívül sok összehasonlítható fonológiai, szemantikai, pszichológiai gondolatot ébreszthet. A 19 hónapos gyermek nyelvében megtalálható homonímiák (pl. *kūku* = 1. kűka 'sütemény', 2. koks 'fa, fából készült valami', 3. kukulis 'szelet, falat'), a számok és a számolás elsajátítása (a majd két éves gyermek szokincseiben a svéd üdvözlés *tak! ajū* 'tack, adjó!'), a szinte hónaponként bemutatott szókészlet-nagyság (pl. a 22 hónapos gyermek esetében 69 aktív szó!), a gondosan leírt szintakszis együtt szinte kimeríthetetlen adattára a figyelemreméltó észrevételnek. A szülők és a környezet nyelvi adatait is pontosan idézi a szerző.

Voltaképpen két különbséget említhetnének hasonló magyar nyelvi adatok ismeretében. Váratlanul kevesebb a korai diminitívum a lett nyelvhasználatban. Minthogy ez a lett nyelvben még a magyarhoz képest is gazdag, kérdéses, mennyiben lehet ez általános. A másik feltűnő körülmény, hogy noha a modern társadalom kellékei, mint pl. az 'autó' itt is előkelő helyet kapnak, a magyarban mégis előbb látszik feltűnni az *óto* és a *téviķe* ('TV'), mint a svédországi gyermeknél. Vagy talán ott korábbi években végezték a megfigyelést?

Noha a kötet ezt nem részletezi, a nyelvi példákból megtudjuk, hogy a fő adatközlő Dainis Draviņš (maga inkább a nálunk is ismert rövidítéssel csak *Dai* néven utal magára) volt. Minthogy tudjuk, a professzorasszony férje a kitűnő lett nyelvtörténész, Kārlis Draviņš, a mű adatainak pontosságában még kevesebb kételkedni valónk marad.

VOIGT VILMOS

József Herman: Phonétique et phonologie du français contemporain

Tankönyvkiadó, Budapest 1984. 156 l.

Sokkal több ez a könyv, mint a francia fonetika és fonológia rendszeres tárgyalása: különleges értékét az adja, hogy tudományos alapmű, forrás és kitűnően használható tankönyv egyszerre.

A könyv első változatának (Précis de phonétique française. Tankönyvkiadó, Budapest 1966) megjelenése óta az általános, de a francia fonetika és fonológia területén is jelentős tudományos eredmények születtek, s ez tette indokolttá, sőt szükségessé, hogy a jelen változat részletekben gazdagabb, módszertani megfontolásaiban árnyaltabb legyen. Mindez nem a szerkezeti tömörség és a tanulhatóság rovására történik, a szakembernek ugyanis olyan eszköztár áll a rendelkezésére, amely lehetővé teszi a legtárgyalogásabb leírást, s ezen keresztül a tömör, áttekinthető szerkesztést. Így ebben a könyvben párhuzamosan van jelen fonetika és fonológia, ez azonban nem az anyag megkettőzése: a két diszciplína ugyanis kölcsönösen feltételezi egymást, s az egyes fejezetek szerkezete kizárja a tárgyi ismétlődéseket, vagy tartalmi átfedéseket. A tényanyagot a leírásán kívül a hangképző szervek működésének ábrázolása teszi teljessé a labio-, palato- és linguogram-mokkal, valamint a beszédhangok akusztikáját bemutató spektrogrammokkal (ezek Kassai Ilona és Bolla Kálmán munkái). Nagyon szerencsés a francia és a magyar fonetika és fonológiai tényanyag párhuzamos, kontrasztív bemutatása, illetve tárgyalása. Ennek nemcsak didaktikai jelentősége van: ez a módszer — több nyelven alkalmazva — valóban érdekes elméleti általánosításokat eredményezhet.

A könyvet az előszó után általános bibliográfia és jelmagyarázat vezeti be, ezután következik az első fő rész: a hangképző szerveket, azok működését, a magánhangzók

és mássalhangzók akusztikai összetevőit, s végül a fonológia alapfogalmait ismertető fejezetek. A mű ezután két további nagyobb részt tartalmaz: a francia nyelv egyes hangjait, valamint a mondatfonetikai jelenségeket ismertető fejezeteket.

Az egyes magánhangzókkal kapcsolatban a következő kérdéseket tárgyalja a könyv:

- a kérdéses hang fonetikai tulajdonságai (labio-, palato- és linguogrammok),
- ahol szükséges, a magyarral való egybevetés,
- a hang időtartamára vonatkozó megjegyzések,
- disztribúciós és funkcionális sajátságok,
- helyesírási tudnivalók.

Külön kell említeni az úgynevezett „e muet” (néma *e*) kérdéskörével foglalkozó, valamint a nazálisokat és félmagánhangzókat ismertető fejezeteket: ezeknek az előzőektől eltér a beosztása. A „néma *e*” használatát leíró fejezetrész különösen hasznos tudnivalókat tartalmaz.

A mássalhangzókat leíró fejezetek beosztása egyszerűbb: a bevezető rész után a képzés módja, helye, a zöngéesség — zöngétlenség, végül az általános francia artikulációs sajátságok és akusztikai jegyek ismertetése után az egyes mássalhangzókat a képzés és a helyesírás szempontjából tárgyalja a könyv.

A mondatfonetikai jelenségeket tárgyaló utolsó rész rövidebb az előzőeknél. A szótaggal, szótagolással, a ritmussal és a ritmikai egységekkel, de különösen a hangkilökössel és a hangkötéssel foglalkozó kisebb fejezetek mégis bőséges információkat tartalmaznak (a legfontosabbnak ezek közül a ritmikai egységeket és a hangkötést — a liaison-t — ismertető részeket tekinthetjük).

A könyv végén azonban, a hangsúly és a hanglejtés jelenségeinek tárgyalása során egy kicsit kielégítetlen marad az olvasó: olyan területről van szó, amelyről viszonylag keveset olvashatni, s amely napjainkban is talán a legnagyobb változatosságot s egyben változékonyságot kínálja. Igaz, a hangsúly és a hanglejtés kérdései már elég távol esnek a szorosan értelmezett fonetikától és fonológiától, s nem is lehetnek másként, mint utalás-szerűen jelen egy hasonló műben, s igaz az is, hogy e jelenségesoport magában véve külön kötetet, monografikus feldolgozást igényelhetne, mégis — s ez talán nem hat hamis könyvismertetői rituálénak: a pozitívumok mellé némi kifogás kényszerű keresésének — a hangsúly és a hanglejtés kicsit részletesebb bemutatást, s mindenesetre bővebb illusztrálást érdemelt volna meg.

Ennek ellenére az olvasó (szakember vagy diák) elégedett lehet: teljes, alapos, rendszeres és ugyanakkor olvasmányos francia fonetikát és fonológiát tart a kezében.

PÁLFY MIKLÓS

R. W. Bailey—M. Görlach (Szerk.): English as a World Language

University of Michigan Press, Michigan—Ann Arbor 1983. IX + 496 l.

A mai angol nyelv, amely a brit, amerikai, kanadai, ausztrál és új-zélandi nemzeti változatai és más variánsai standardjainak és nem-standardjainak (nyelvjárásainak, szociolektjeinek, különösképpen a szleng, Cockney, Black English stb.) makrorendszere egyre nagyobb szerepet játszik a világ valamennyi (számszerűen öt) nyelvi areájában.

Az angol nyelv makrorendszere és mindenekelőtt ún. General English invariánsának a nemzetközi presztíze egyre nő: a századfordulóhoz gyors léptekkel közeledő emberiség modern lingua francájává vált.

De e nemzetközi szerep, valamint belső- és külső nyelvi sajátosságainak megértése csakis szociolingvisztikai vizsgálatok alapján lehetséges.

A szociolingvisztika aranykorát éli. Világszerte újabb és újabb eredményekkel jelentkezik. Erről tanúskodik az ismertetett könyv is.

A könyv előszóból, bevezetésből és tizennégy tanulmányból áll. A könyv célja egyrészt az angol nyelv szociolingvisztikai vizsgálata Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban és különbözőségüknek, egyéni, társadalmi és földrajzi változatosságuknak bemutatása, ami hat a beszélők nyelvi magatartására; másrészt annak elismertetése, hogy számos fejlődő ország politikai és kulturális függetlenségének elérésével az angol nyelv ezen országbeli változatait nem tartja a normától eltérőnek, hanem önálló normaként ismeri el, amit érdemes tanulmányozni és támogatni, s ami nemzeti sajátosságot tükröz.

Rámutat, hogy napjainkban az angol nyelv földrajzi elterjedése világviszonylatban a következő: alapnyelvként több mint 300 millió ember beszéli, ugyanannyi mint másodikként. 1975-ig az angol 21 ország hivatalos nyelve és 16 országban egyike a hivatalos nyelveknek. Emellett az angolt gyakorlatilag a világ minden országában bevonták az iskolai oktatásba. Sőt, a trópusi Afrika országaiiban, ahol az angol a lakosság csak 1%-ának anyanyelve, használata lingua franca minőségben elősegíti a nemzeti egység megőrzését és több mint 160 millió ember nemzetközi kereskedelmének és diplomáciai kapcsolatainak eszközeként szolgál.

A gyűjteménybe bevont cikkeket úgy válogatták, hogy hivatkoztak azon országokra, melyekben az angol előtérbe kerül (Nagy-Britannia, Írország, USA); ahol más nyelvekkel együtt él (Kanada) és ahol, bár gyakorlatilag nem a lakosság anyanyelve, jelentős szerepet játszik az állam életében (India, Nyugat- és Kelet-Afrika országai). Egyes államokban az angol együtt él a pidzsín vagy kreol nyelvekkel (Nigéria, Jamaica).

A könyvben bemutatott cikkek közül három a nagy-britanniai, három az egyesült államokbeli és kanadai, három az Afrikai különböző területei és kettő a dél-afrikai angol nyelvvel foglalkozik, a többi a Karib-medencében, Ausztráliában és Új-Guineában előforduló angollal.

Ch. Russ (Az angol nyelv földrajzi és szociális változatai Angliában és Walesben) az angol nyelv variánsai fejlődésének két tendenciáját emeli ki Anglia és Wales területén: a „helyes” beszéd magas szintű szociális presztízsével támogatott és a rádió és oktatási rendszerek stb. segítségével elterjesztett, homogeneitást felé irányuló tendenciát, és a tájjellegű vagy osztályközösség „érzéseitől” támogatott változatok megőrzésére irányuló tendenciát. Az utóbbi időben a második tendencia bizonyos erősödése figyelhető meg, ami azzal függ össze, hogy a társadalmi „siker” eléréséhez már nem feltétlenül szükséges a standard angol ismerete és a beszélők türelme a tájnyelvi norma iránt növekszik, különösen a fiatal nemzedék tagjai közt.

S. Romaine (Az angol nyelv Skóciában) a helyi skót normát értékeli, amely olyan világosan jelentkező sajátossággal rendelkezik a standard angollal összehasonlítva, mint a fokozatos feledésbe merülés és elangolosodás; ez a folyamat annak ellenére folytatódik, hogy a vidéki dialektusok pozitív emocionális reakciót váltotta ki, sőt a városi alsó rétegek beszéde inkább negatívnak értékelhető. Analóg példaként M. Barri (Az angol nyelv Írországban) Írország nyelvi helyzetét jellemzi. Az ír nyelv, amely korábban a nemzeti felszabadítás szimbóluma volt, az ország függetlenségének elérése után fokozatosan kiszorult a használat minden területéről, így az iskolai oktatásból, az irodalomból stb., háttérbe szorítva az angol különböző tájnyelvi változata (főképp a dublini) által.

Hancock és Angoga (Az angol nyelv Kelet-Afrikában) a következő különbségeket emelik ki a kelet-afrikai és nyugat-afrikai angol között: a jelentős befolyással rendelkező angol őslakosság nagy aránya és az angol alapú pidzsín hiánya. A kelet-afrikai angol a fentebb említett tényezők következtében homogénebb és viszonylag közelebb áll a brit standardhoz. Az angol nyelv jövője e területen igen szilárd, különösen Ugandában, Kenyában, valamint Zambiában és Malaviban, ahol az angol alapjában véve „konszolidált” nyelv; kevésbé elterjedt Etiópiában, Szomáliában és Tanzániában, ahol sok lényeges funkciót megfelelően teljesítenek olyan nyelvek, mint az amhara, a szomáli és a szuahéli.

L. Todd (Az angol nyelv Nyugat-Afrikában) az angol nyelv következő változatait különbözteti meg nyugat-afrikai területen, amely „a világ egyik legbonyolultabb nyelvi komplexuma”: 1. pidzsín-angol, gyakorlatilag általánosan elterjedt és bizonyos regionális eltérések ellenére gyakorlatilag lehetővé teszi az általános megértést; 2. az angol, mint második nyelv, amit gyakran tanítanak az iskolában és az anyanyelv erős hatása alatt áll; 3. standard nyugat-afrikai angol, ami irodalmi nyelv és tükrözi a nyugat-afrikai kultúra sajátosságait, különösen a lexika területén; 4. francia fonetikán alapuló nyugat-afrikai angol, ami a francia nyelvű országokban terjedt el második nyelvként és amire a francia nyelv erős hatása jellemző. Lényegében az angol legjellemzőbb vonása Nyugat-Afrikában a változatok széles skálája a pidzsíntól az irodalmi standardig (Ghána, Nigéria és Kamerun).

B. Kacsru (A dél-ázsiai angol) hangsúlyozza, hogy Dél- és Délkelet-Ázsiában az angol nyelv jellege szorosan összefügg ezen országok életének kulturális aspektusaival. A nyelvi és kulturális helyzet rendkívüli bonyolultsága, politikai instabilitása ellenére e területen „szubtrátum-egység” valósul meg. Az angol nyelv Indiában az „indiaivá válás” folyamatát éli át, hasonlóan ahhoz, ami az USA-ban ment végbe a múlt században. Valójában új nyelv jön létre, amely India őslakosságának öntudatát fejezi ki.

P. Mulheuser (Tok-piszin Pápua) elemzi az angol alapú új-melanéziai pidzsín működésének sajátosságait, ami Pápua Új-Guinea hivatalos nyelve lett. A tok-piszin

következő fázisait különböztetjük meg: a zsargon, a stabilizáció, a terjeszkedés, a kreolizáció és a kreolizáció utáni fázis (napjainkban megy végbe). A mai tok-piszin számos kommunikációs nehézséggel küzd, amit az ún. városi és falusi variánsok közti jelentős eltérések váltottak ki. De a tok-piszinnek minden alapja megvan ahhoz, hogy a jövőben „a fejlődő nemzet teljes jogú nyelve” legyen, amely más országokhoz viszonyítva egy sor előjogot élvez.

Ilyen ez a magyar anglisták, sőt az általános nyelvészettel foglalkozó szakemberek számára is fontos tanulmánykötet.

ROT SÁNDOR

V. E. Durkacz: The decline of the Celtic languages: A study in linguistic and cultural conflict in Scotland, Wales and Ireland from the Reformation to the twentieth century

Donald, Edinburgh 1983. XIII + 258 l.

A reneszánszát élő diakrónikus nyelvtudomány törekvései arra is irányulnak, hogy beható és körültekintő elemzések segítségével megválaszolják, milyen belső- és külső nyelvi tényezők nem-lineáris kauzalitáson alapuló tevékenysége eredményezi egykor még nagy nyelvek, sőt nyelvcsaládok hanyatlását, máskor pedig kis nyelvek képességét történelmi viharok túlélésére és fennmaradására.

Az európai földrész egykor hatalmas területén funkcionáló kelta nyelvek történetének vizsgálata azt mutatja, hogy hanyatlásukban a belső és különösen külső nyelvi körülmények, elsősorban kultúrájuk makrorendszerének nem nyelvi szférái, nagy szerepet játszottak és játszanak. Sajnos e fontos kérdések tanulmányozása mindeddig a keltológia egyik elhanyagolt területe volt. Pedig nyelvelméleti vetületei is nagyon érdekesek. Ezért is vesszük nagy örömmel kezünkbe V. E. Durkacz ismertetett könyvét.

A könyv bevezetésből és hat fejezetből áll: „Reformáció, nyelv és kultúra”, „A Jótékonyági iskolák mozgalma a XVIII. században”, „Az evangélista vallás és az anyanyelven történő alsó fokú oktatás elterjedése”, „A kelta nyelvek felvilágosító szerepének kibontakozása”, „A kelta világ nemzeti újjászületése”, „A Hanyatlás okai”.

A kutatás célja áttekinteni az oktatás, vallás és irodalom problémáját Gael-Skóciában, a walesi és írországi sajátosságokkal összehasonlítva. Elsősorban a kelta nyelvek elszigetelődéséről van szó a reformáció időszakában. Érintve azokat a megtorló intézkedéseket, melyeket a nyelv és kultúra területén hajtottak végre a kelta világban a 16–17. század folyamán, a szerző megjegyzi, az egyik legkövetkezetesebb tendencia az akkori angol történelemben az angolszász és kelta nyelvközösségek közti kulturális és nyelvi konfliktus volt. Ebben a konfliktusban a kelták állandóan vereséget szenvedtek. De a kulturális különbségek lényegének megértése, valamint a kétnyelvűség privilégiumának értékelése nemrégén ismét a kelta nyelvek népszerűségének emelkedéséhez vezetett.

A nyelvpolitika Írországbán, Walesben és Gael-Skóciában minden egyes nemzet politikai és kulturális pozíciójának megerősítésére irányult; csak a 16–17. század folyamán lehet arról beszélni, hogy az angol kormány kíméletlenül elnyomta e pozíciókat, mivel ezen időszakban szigorú politikát folytatott a kelta világ különböző távoli területeinek nyelvi egyesítése érdekében. Valójában a kelta nyelveket érintő megtorló intézkedések a reformáció korától kezdődtek, s nagy csapást mértek Írország, Wales és Skócia nemzeti kultúrájára. A vallási és politikai konfliktusok a reformok terén zajlottak le, amik Britannia szász és kelta kultúrájának összeütközéséhez vezettek. Attól kezdve, hogy a nyelv a kelta népek kulturális és politikai törekvései megvalósulásának egyedüli eszközevé vált, ez a konfliktus a kultúra területén a nyelvi konfrontáció formáját vette föl. Így módon a kelta területen élő népek nemzeti kultúrája és anyanyelve a 16. századtól a megsemmisülés útjára lépett. Ez a folyamat napjainkig különböző területeken valósult meg, de legkiélezettebben az angol kormány hajtotta végre a 16. században.

Jellemző, hogy a reformáció koráig a kelta nyelvek hagyományos oktatása a bárdok iskoláiban, a költői örökség szájhagyomány útján nemzedékről nemzedékre szállásával valósult meg. A 16. században kelta Britannia a reformáció hatására elveti a bárdok tradícióit. Wales volt az első kelta terület, amely egybeolvadt Angliával. Walesben nem voltak a bárdoknak iskolái, sem nemzeti hivatalok, melyek elősegítették volna a nemzeti kulturális hagyományok megőrzését. Az ír kulturális hagyományokat nem érte ilyen

súlyos csapás a katolikus egyház részéről, megmaradtak Írország népi kultúrájában és lehetővé tették a nemzeti tradíciók újjáéledését a 19. században.

A továbbiakban a szerző vizsgálja a kelta nyelveket a reformáció idején bekövetkezett hanyatlásuktól kezdve azon a folyamaton keresztül, melynek során eszközként használták fel az evangélista vallás elterjesztésében; kiemeli szerepüket a nemzeti kultúra és oktatás fejlődésében. Ez a folyamat a 19. század végén zajlott le, a kelta nemzetek kulturális és politikai feléledésével összefüggésben.

A befejezésben a szerző kiemeli: tarthatatlan egyes kutatók véleménye, mely szerint a kelta nyelvek presztízisének csökkenése az oktatási rendszer, elsősorban az 1870-ben és 1872-ben hozott oktatási törvény következménye. Az oktatási rendszert terheli a felelősség a kelta periféria angolosításáért, de az oktatási rendszer hatása egészében véve sokkal gyengébb, mint gondolnánk. Először is, a kelta nyelvek presztízisének csökkenése a késő középkortól folyamatosan ment végbe, másodszor, Írországban, Walesben, Skóciában, sőt Cornwall-ban is fokozatos tendencia volt az angol nyelv nyugat felé terjesztése a perifériális területeken; és bárhol találkozott is e nyelvekkel, az angol változatlanul fennmaradt, ami az angol nyelvű népek gazdasági erejét és kulturális fölényét tükrözte.

Skóciától eltérően, Wales lakói a 17–18. században közeledtek a nemzeti kézírásos anyag és vallási irodalom felé. A jótékony célú iskolákban a walesi írásbeliséget oktatták. Ezért az angolosítás Walesben másképpen zajlott le, mint Írországban és Skóciában. Így a Biblia 100 évvel az ír és 200 évvel a gaeli fordítás előtt jelent meg walesi nyelven. A walesi protestáns irodalmi tradíció, ellentétben a skóttal és írrel, továbbélt. Ez a walesi nyelvek különleges szerepet biztosított a 19. században a kelta nyelvek között, ami elősegítette a walesi írásbeliség fejlődését és a kétnyelvűség egyéb pozícióinak megszilárdítását. Ilyen ez a nagyon hasznos könyv.

ROT SÁNDOR

A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása Az újjörög nevek magyar helyesírása

Főszerkesztő Hadrovics László. Szerkesztő Zoltán András
Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. 240 l.

A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága 1976-ban vetette fel a cirill írású szláv nyelvek magyar átírásának felülvizsgálatát, illetőleg azokra a nyelvekre való kiterjesztését, amelyek eddig szabályozva nem voltak. A Helyesírási Bizottság a Szláv Nyelvészeti Bizottsággal (később: Szlavisztikai Munkabizottsággal) együttműködve rendezte a kérdést. A végleges koncepciót Hadrovics László főszerkesztő Zoltán András szerkesztővel, valamint Fábián Pállal, a Helyesírási Bizottság akkori titkárával (most társelnökével) együtt alakította ki. A cirill betűs szláv nyelvek neveinek helyesírási szabályozásával egy időben Szabó Kálmán kidolgozta az újjörög nevek átírási szabályait, amelyeket a Helyesírási Bizottság 1981 májusában fogadott el. — A cirill írású szláv nyelvek neveinek és az újjörög neveknek magyar helyesírását összefoglaló kézikönyv (a továbbiakban: CirÜjg.) könnyen áttekinthető formában adja elő az európai nem latin betűs írású modern nyelvek neveinek magyar helyesírását. Ezzel — A Keleti nyelvek magyar helyesírásával (Főszerkesztő Ligeti Lajos. Szerkesztő Terjék József Budapest 1981) együtt — teljessé vált az idegen írásrendszerű nyelvek neveinek magyar használatát szabályozó útmutató.

A könyvet Hadrovics László főszerkesztő előszava vezeti be (7–12), amely megismerteti az olvasót az idegen nevek befogadásával kapcsolatos nyelvművelési és helyesírási kérdésekkel, továbbá a CirÜjg. keletkezéstörténetével és szerkezetével. A törzsszöveg két, egyenlőtlen terjedelmű részre oszlik, A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása teszi ki a könyv nagyobb felét (13–205), az újjörög nevek magyar helyesírása pedig a kisebbiket (207–239). A cirill betűs nevek nyelvenkénti tárgyalását egy ábrával szemléltetett általános fejezet előzi meg A cirill írású nyelvek és magyar átírásuk címmel (15–27). Megtudjuk belőle, hogy „A cirill írást jelenleg több mint hatvan nyelv írására alkalmazzák. Az 1930-as évek második felében cirill betűs ábécét kapott a Szovjetunió számos, korábban írásbeliséggel nem rendelkező vagy más (arab, latin) betűsoron alapuló ábécét használó nyelve (gyakorlatilag a Szovjetunió összes nyelve az

észt, a lett, a litván, a grúz és az örmény kivételével), valamint a mongol. Az eredetileg szláv ábécét tehát ma – természetesen kiegészítő betűk és mellékjelek felhasználásával – számos nem szláv (altaji, uráli, kaukázusi, paleoszibériai stb.) nyelv is használja” (18–9). „A nem szláv nyelvek közül – . . . a szláv egyházi nyelv hatására – cirill betűkkel írták sokáig (a XIX. század elejéig) a román is” (15). Ez utóbbi megállapítás nem teljesen pontos. A románok ugyanis csak 1860-ban tértek át hivatalosan a cirill ábécéről a latinra. A cirill ábécé használatának elhagyását némelyek ugyan már 1780 óta szorgalmazták náluk, de a végleges áttérés 1860-ban sem ment végbe egyik napról a másikra. Még a 20. század elején, 1911-ben is jelent meg cirill betűs román kalendárium.

Az orosz, ukrán, belorusz, bolgár és macedón nevek átírásával foglalkozó fejezetek egységes terv szerint épültek fel: az illető nyelvről és betűrendszeréről szóló általános tájékoztatást a nyelv szavainak és tulajdonneveinek átírási táblázata, majd gazdag példatár követi. A példák a tulajdonnevek széles skáláját ölelik fel: apai név, bizalmas névváltozat, cím (újság, folyóirat), földrajzi név, az adott nyelvben idegen eredetű név, intézménynév, keresztnév, márkánév, régies névváltozat, elavult földrajzi név, történelmi személy neve, vezetéknev. Az öt cirill betűs szláv nyelv neveinek tárgyalását a felsorolt nevek összesítő mutatója zárja le, amely az orosz, ukrán, belorusz, bolgár és macedón nevek magyar alakját tartalmazza a magyar ábécé sorrendjében. Ezt függelék követi két részben: 1. A szerbhorvát cirill és latin betűs ábécék összevető táblázata. Közreadását az indokolta, hogy „a cirill és a latin betűs ábécét egyaránt használó »szerbhorvát nyelv helyesírás szempontjából latin betűs nyelvnek számít, a szerbhorvát szavakat és neveket ezért hivatalos latin betűs (horvát) alakjukban kell írni” (199). 2. A cirill betűs szláv ábécék nemzetközi átírása két változatban, mégpedig vagy mellékjeles latin betűk alkalmazásával, vagy betűkapcsolás alkalmazásával. Az első változatot vezették be a magyar könyvtárak, így szerepelnek a cirill betűs könyvek a katalógusokban, így célszerű átírni magyar nyelvű tudományos szövegben a cirill betűs bibliográfiai adatokat, idézeteket. A második változat gépi úton (pl. telexen) továbbítandó közlemények átírására szolgál.

A második világháború befejezése óta a jugoszláviai Macedón Szocialista Köztársaságban használt macedón irodalmi nyelv névanyagából a CirÜjg. példatára jobbra csak személynévi és intézménynévi példákat, valamint újság- és folyóiratneveket sorol fel, földrajzi neveket viszont csupán mutatóban egyet-egyet. A szerkesztők a következőképpen okolják meg eljárásukat: „A Macedón SZK földrajzi neveit a térképeken a szerbhorvát hivatalos latin betűs átírás szerint kell írni . . . , amit az indokol, hogy egy országon – Jugoszlávián – belül a névírás egységes legyen. Példatárunk ezért csak néhány fontosabb földrajzi nevet tartalmaz, mégpedig abból a megfontolásból, hogy bizonyos műfajokban (pl. szépirodalmi fordításokban) zavaró lenne, ha egy művön belül kétféle átírás szerepelne (pl. a földrajzi nevek szerbhorvát, a személynevek pedig magyar átírásban jelennek meg). Az esetleges félreértések elkerülése céljából megjegyezzük, hogy a térképeken a Macedón SZK földrajzi nevei macedón alakjukban, csak éppen szerbhorvát latin betűs átírásban szerepelnek: *Bitola, Skopje*. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert több macedóniai földrajzi objektumnak szerbhorvát neve is van (*Bitolj, Škoplje*), amelyeknek mint közvetítő nyelvi neveknél a használata kerüendő” (CirÜjg. 123–4). A macedón példatárban ezek a földrajzi nevek szerepelnek: Битола: *Bitola*, Гевгелија: *Gevgeliја*, Гавато: *Gjavato*, Крушево: *Krusevo*, Охрид: *Ohrid*, Прилеп: *Prilep*, Свети Наум: *Sveti Naum*, Скопје: *Škopje*, Тетово: *Tetovo*, Титов Велес: *Titov Velez*, Штип: *Štip*. – Kár, hogy a népnyelvi névalakoknak ez a nyomatékos érvényre juttatása nem terjedt ki minden más szláv nyelvre is. A macedónokhoz hasonlóan ugyancsak államszövetségben: a Szovjetunióban élő ukránok és beloruszok földrajzi neveinek magyar átírásában a CirÜjg. szerkesztői következetesen az orosz névalakot tükröztetik, az ukrán és belorusz névalakokat pedig meg sem említik. Így érvelnek: „a soknemzetiségű Szovjetunió összes nem latin betűs nyelvének földrajzi neveit – a hagyományos névalakok kivételével – egységesen az oroszból kell átírni. A hagyományos névalakok közé soroltuk a Szovjetunió Kárpátontúli területének fontosabb magyar helyneveit, amelyeket az oroszból szabályosan átirított névalakok mellett *hagy* rövidítéssel közlünk” (CirÜjg. 35–6). – Napjainkban a zökkenésmentes, zavartalan közigazgatás, közlekedés, postaforgalom stb. igénye valóban nélkülözhetetlenné teszi az államszövetségeken belül is az egységes földrajzinév-használatot. De az ukrán vagy belorusz valóságot, népéletet, történelmet közvetlenül ábrázoló szépirodalmi, tudományos stb. művek magyar fordítóinak hasznos volna megtudniuk azt is, hogyan kell átírni valamely ukrán vagy belorusz földrajzi név népnyelvi alakját. Éppen ezért az orosz Бѣрегово: *Beregovo*; Виноградѡв: *Vinogradov*; Нагъсзѡлѡс: *Nagyszőlős*, Мукѡчѡво: *Mukács*, Тѡчев: *Tács*, Ужгород: *Ungvár* stb. átírási példákat célszerű lett volna kiegészíteni az

ukrán példatárban az ukrán Béperove: *Berehove: Beregszász*, Виноградів: *Vinohradiv: Nagyszőlős*, Мукачеве: *Mukacseve: Munkács*, Тячів: *Tyacsiv: Técső*, Ужгород: *Uzshorod: Ungvár* stb. átírási javaslattal. Az orosz Бітебск: *Vityebszk*, Гомель: *Gomel*, Могилёв: *Mogiljov* stb. átírási példákön kívül a magyar mű- vagy szakfordítónak szüksége lehet a belorusz Віцебск: *Vicebszk*, Гомель: *Homel*, Магілёў: *Mahiljov* stb. átírási példákra is.

A magyar–görög és magyar–ciprusi sokoldalú kapcsolatok megélénkülése következtében sürgetővé vált az újjörög nevek magyar átírásának szabályozása. A Helyesírási Bizottságtól 1981-ben jóváhagyott szabályozásnak az az alapelve, hogy az újjörög neveket az eredeti kiejtés szerint kell átírunk a lehetőség határain belül. A hagyományos alakok továbbra is használatban maradhatnak (Athén, Pireusz, Szaloniki, Spárta, Olimposz, Olimpia, Attika, Epirusz, Epidauros, Tajgetosz, valamint Karamanlisz, Papandreu, Ritszosz, Szeferisz, Beloianaisz), de tudunk kell, hogy az újjörög kiejtés szerinti pontos átírásuk Athína, Pireász, Theszaloniki, Szpárti, Olimbosz, Olimbia, Atikí, Ípirosz, Epidavrosz, Tajgetosz, Karamanlisz, Papandréu, Rícosz, Szeferisz, Belojánisz volna. Az újjörög átírási példatárát helyes lett volna kiegészíteni egy magyar mutatóval, hogy könnyen eligazodhasson az is, aki azt keresi, hogyan írják görög betűkkel például a Beloianaisz nevet. (Így: *Μελοϊαννής*.)

A CirÜjg. szerzői értékes munkaeszközzel gazdagították helyesírási szakirodalmunkat. A sajtó, a műszaki és a gazdasági ágazatok dolgozói, a tanárok és a diákok, valamint a tudományos kutatók haszonnal forgathatják napi munkájukban.

KISS LAJOS

Béla Gunda (szerk.): *The Fishing Culture of the World I–II.*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 1253 l.

A két hatalmas kötet 65 szerző 57 tanulmányát tartalmazza. A szerzők a világ különböző, gyakran egymástól távol eső területe halászati kultúrájának köréből választották témáikat. A szerkesztő az első kötetben gyűjtötte össze az európai tárgyú tanulmányokat: Skandinávia, Észak-Európa, Finnország, Észtország, Skócia, Anglia, Wales, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Németország, Portugália, Spanyolország, Szardínia, a Balkán, valamint Magyarország kapott helyet a tanulmányok sorában. Részint az első kötetben, de főleg a másodikban olyan területek halászati kultúrájával foglalkozó tanulmányokat találunk, mint Tajvan, Polinézia, Japán, Mezopotámia, Egyiptom, India, Indonézia, Mongólia, Madagaszkár, Bermudák, Észak-Amerika, Kalifornia, Pápua-Új-Guinea, Mikronézia stb., a teljesség igénye nélkül.

A tanulmányok szerzői között a következő magyar kutatókat látjuk. A szerkesztő Gunda Béla a Kárpátok övezetében, valamint a Balkán félszigeten gyakorolt mérgező halászattal foglalkozik. Bemutatja a mérgezésre használt növényeket, valamint az alkalmazott eljárásokat. Munkája középpontjában az erdélyi vidékek, valamint a velük szomszédos területek vannak. Solymos Ede a zsákháló eredetének kérdéseit boncolgatja. A szerkezet, a funkció, a terminológia és az elterjedés ismertetése után foglalja össze az eredetről kialakult véleményét. A finnugor származtatást, valamint a románt elveti. Nem ért egyet Györffy kun-elméletével sem. A szláv eredetet azért kelti, mert vizsgálatai szerint nagy területeken nem mutatható ki szláv terminológia. Szilágyi Miklós a magyarországi halkonzerváló eljárásokat mutatja be. Urayné Kóhalmi Katalin a mongolok halászatát vizsgálja. Munkájában mitológiai és őstörténeti kérdésekre irányítja a figyelmet. Kiss Lajos a halász szónak a szláv nyelvekben kimutatható változatait állította össze. A terminológia tanulságai szerint a szláv nyelvekben a halász nem tabu, nincs hitvilágra utaló jelentéstartalma.

A tanulmányok mind tartalmilag, mind módszertanilag igen változatosak. A hatalmas gyűjtemény bizonyítja azt a széles körű érdeklődést, amelyet az etnológusok a halászati kérdései iránt tanúsítanak, ma már természetesen nem az „ősfoglalkozás”-nak tekintett foglalkozás iránti megközelítéssel (Herman Ottó), sem pedig etnogenetikai, vagy őshaza kérdések (Jankó János) felvetésével.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Keve András: Magyarország madarainak névjegyzéke — Nomenclator avium Hungariae

Biológiai Tanulmányok 11. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 100 l.

E számunkban közöljük Zaicz Gábor ismertetését Kiss Jenő ornito-lingvisztikai munkájáról s ez is aktuálissá teszi a híradást az új országos madárnévjegyzék megjelentéséről. A madárnevek tulajdonképpen a Gozmány-féle Vocabularium nominum animalium Europae-ban is rendelkezésünkre állnak, Keve könyvének azonban más célja van: a hazai madárvilág 17 ordójának és azokon belül az egyes familiák tagjainak leltározása (közülük legnépesebb a 17. ordo: Passeriformes, amely 21 familiából áll). Felépítése is más. Ordók, azon belül familiák szerint halad, megadja a madár latin nevét, a leíró vagy névrövidítését, a leírás évét és azt a földrajzi helyet, ahol a leírt példányt gyűjtötték (ami persze nem azonos az elterjedési területtel). Ehhez rövid magyar és német nyelvű kiegészítő megjegyzések tartoznak az előfordulás gyakoriságával, költéssel stb. kapcsolatban. A latin névvel egy sorban, a lap jobb oldalán található a madár magyar elnevezése azonos betűtípussal. A könyv végén a latin elnevezések betűrendes mutatója található. A Magyarországon előforduló madárfajok száma jelenleg 344, de a környezeti változások folytán a jövőben is várhatók módosulások. Kiváló ornitológusunk kézikönyvét sokan fogják használni, de — a madárelnevezésekben mutatkozó kisebb-nagyobb eltérések miatt — olykor célszerű a névnek a Gozmány-könyvben is utánanézni, annak a tudatában, hogy Keve összegezését a Madártani Egyesület szakértő bizottsága (közöttük éppen Gozmány László) hivatalosan jóváhagyta, tehát mértékadó.

HAJDÚ PÉTER

Szaniszló Priszter: Arbores fructicesque Europae. Vocabularium octo linguis redactum

Compusuit Sz. Priszter. Operis socii A. Borhidi et al.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 300 l.

Néhány évvel ezelőtt ismertettünk egy hétnyelvű szótárt, amely Európa állatvilágának nomenklatúráját tartalmazza (l. Gozmány, Vocabularium... NyK 81 (1979): 461–462) s vázoltuk az ilyen művek használhatóságát nyelvészeti célokra. A most megjelent nyolcnyelvű szótár (latin, angol, francia, német, magyar, olasz, spanyol, orosz) Európa fáiról, cserjéiről és félcserjéiről tájékoztat. Kb. 1200 fát és cserjét tárgyal 1599 tételben s ezzel megvalósította egy Európában eddig nélkülözött hasonló nagyságrendű többnyelvű szakszótár tervét. Elkészítését az tette lehetővé, hogy 1980-ra megjelent Cambridge-ben a Flora Europae c. 5 kötetes alapmű, amely az egységes növényrendszerezést és nomenklatúrát valósította meg. A Gozmány-műhöz hasonlóan Priszter is a latin nevezékek rendjében halad (a szinonimákra is kitér), megadja a család, ill. alcsalád névrövidítését, a fajoknál az elterjedés rövidítését és az auktorneveket is. A szótári rész előtt a magasabb taxonok rendszertani áttekintését, valamint a család- és alcsaládnevek és a földrajzi névrövidítéseket találjuk. A szótári rész után következik a hét nyelven közzétett névmutató az auktorok névrövidítéseinek feloldásával, melyben a születési és halálozási évszámokat is feltüntetik. E könyv nyelvi anyaga tehát Gozmányéhoz képest az olasszal bővült és minden bizonnyal hasznára lesz a nyelvészeti szakirodalomnak is.

HAJDÚ PÉTER

TARTALOM

KIEFER Ferenc: A modalitás fogalmáról [On the Notion of Modality].....	3
KEMÉNY GÁBOR: A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében [The Nature and Perception of Linguistic Image in the Light of Recent Stylistic Theories].....	39
MÉSZÁROS EDIT: Az erza—mordvin deverbális igeeképzők [Суффиксы, образующие глаголы от глаголов эрзя-мордовского языка]	89
Евгений Хелимский: Etymologica 1—48	119

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

DEZSŐ LÁSZLÓ: Beszélgetések R. O. Jakobson professzorral. Interjú [An Interview with R. O. Jakobson]	145
BERECZKI URMAS: Hunfalvy Pál és Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen levelezése [Der Briefwechsel zwischen Pál Hunfalvy und Yrjö-Koskinen].....	158
KERKOVITS ANDREA: Ellipszis a mellérendelő mondatokban [Ellipsis in Coordinated Sentences]	168
VARGA LÁSZLÓ: Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról — avagy Brassai és a többiek [Opinions About the Stressing of Hungarian Sentences — or Brassai and the Others]	181
FODOR ISTVÁN: Tizenegy-tizenkilenc, huszonegy-huszonkilenc szláv tükörszó? Tizenegy-tizenkilenc and huszonegy-huszonkilenc: Slavic Calques in Hun- garian?]	189
HONTI LÁSZLÓ: Szláv hatás a magyar számnévszerkesztésben? [Slawisches in der Bildung ungarischer Zahlwörter?]	196
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	208
RÉDEI KÁROLY: A magánhangzó-harmónia kialakulása a PU—PFU alapnyelvben [The Development of Vowel Harmony in PU and PFU].....	220
HARTUNG, LISELOTTE: Zur Asyndese und Syndese in chantischen Texten.....	229
SAUER, GERT: Die deskriptive Lexik im Ostjakischen.....	238
SCHULZE, BRIGITTE: Formale und inhaltliche Aspekte ostjakischer Wortkomposition	243
HAUEL, PETRA: Ostjakischer Personennamen einer Steuerliste aus dem Jahre 1639	249
HONTI LÁSZLÓ: A vogul s és š U/FU alapnyelvi szibiláns előzményei [U/FU Vor- stufen von s und š des Wogulischen]	258
HURTTA, HEIKKI: A finn askel, askar, ahven-típusú névszók ragozásáról [On In- flexion of Finnish askel-, asker-, ahven-Type Substantives].....	264
KNIIVILÄ, IRMELI: Purista finn és univerzális magyar — avagy fordítva? [Purist Finnish and Universal Hungarian — or Vice Versa?]	268
RÉVAY VALÉRIA: Igevonzatok a 15. századi magyar nyelvben [The Government of Verbs in Hungarian of 15th Century].....	276
NYIKOLAJEVA, IRINA A.: A jukagir tőtípus-kétféleség morfológiai magyarázata [Морфофонологическое объяснение двух типов основ в юкагирском языке]	281
BAKOS FERENC: Érték, képzzerű és ésszerű, változás és fejlődés a nyelvben (Gon- dolatok Molnár Ilona tanulmányának olvasása nyomán) [Valeur, expression figurative et rationelle, changement et évolution dans le langage (Réflexions à propos de l'étude de M ^{me} Ilona Molnár)]	287
Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: A nyelv és az érték (Hozzászólás Molnár Ilona tanul- mányához) [Language and Value (Comments on Paper of Ilona Molnár)]...	295

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

KÁLMÁN BÉLA: Lauri Hakulinen (1899—1985)	299
HAJDÚ PÉTER: Márk Tamás (1946—1985)	301
SZÍJ ENIKŐ: A sziktiivkari kongresszusról	303
SZÍJ ENIKŐ: П. М. Безносикова: Роль диалектной лексики в формировании словарного состава коми литературного языка	308
SZÍJ ENIKŐ: Г. В. Федюнева: Словообразовательные суффиксы существительных в коми языке	310
SZÍJ ENIKŐ: Г. И. Тираспольский: Над рукописями И. А. Куратова	312
SZÍJ ENIKŐ: П. Н. Херебцов—Н. Д. Конатов—К. С. Королев: Из жизни древних коми	312
ZAICZ GÁBOR: Лексикология современных мордовских языков	313
ZAICZ GÁBOR: Д. В. Цыганкин—М. В. Мосин: Эрдянь келень нурькине этимологической словарь	316
KERESZTES LÁSZLÓ: М. А. Келин—М. В. Мосин—Д. В. Цыганкин: Мокшень кялень нурьхкяня этимологический словарь	320
BERECZKI GÁBOR: Д. Е. Казанцев: Формирование диалектов марийского языка	322
BERECZKI GÁBOR: Ф. И. Гордеев: Историческое развитие лексики марийского языка	323
KOVÁCS MAGDOLNA: Samuel Gyarmathi: Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin	324
KOVÁCS MAGDOLNA: Wolfgang Veenker (szerk.): Dialectologia Uralica	325
VOIGT VILMOS: Études Finno-Ougriennes 16—17.	331
SZÍJ ENIKŐ: Kaisa Häkkinen: Soumen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta	331
KÁLMÁN BÉLA: Valev Uibopuu: Meie ja meie hõimud	338
HAJDÚ PÉTER: Helena Lehečková: Úvod do ugrofinistiky	340
KOROM GÁBOR: О. Ткаченко: Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков	341
BRADÉAN-EBINGER NELU: FUSKIS: Finsk-ugrisk språkkontakt i Sverige. FINDS: Finsk dialektutveckling i en svensk industristad	346
BRADÉAN-EBINGER NELU: I. Guttorm—J. Jernsletten—K. P. Nickel: Davvin 1—4. Nybörjarkurs i nordsamiska	349
VARGA JUDIT: Alho Alhoniemi—Sirikka Saarinen (szerk.): Timofej Jevsevjevs Folklore—Sammlungen aus dem Tscheremissischen I.	350
KOSKINEN, ARJA: Timothy Riese: The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages	352
SZABÓ T. ADÁM: Rudolf Bartsch: Das Passiv und die anderen agensabgewandeten Strukturen in der geschriebenen Sprache des Deutschen und Finnischen... ..	355
KONTRA MIKLÓS: Gyula Décsy (szerk.): Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum. Fasciculi 1—8.	356
ELEKFI LÁSZLÓ: Leila Behrens: Zur Funktionalen Motivation der Worstellung: Untersuchungen anhand des Ungarischen	356
E. ABAFFY ERZSÉBET: Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék.....	361
ZAICZ GÁBOR: Kiss Jenő: Magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései)	365
ZAICZ GÁBOR: Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig.....	368
KISS LAJOS: Ferenc Gregor: Die alte ungarische und slowakische Bergbauterminologie mit ihren deutschen Bezügen	370
KIEFER FERENC: Wolfgang Ulrich Wurzel: Flexionsmorphologie und Natürlichkeit	372
BERNÁTH ÉVA: Gustav Ineichen: Allgemeine Sprachtypologie. Ansätze und Methode	375
BERNÁTH ÉVA: Georg F. Meier—Barbara Meier: Handbuch der Linguistik und Kommunikationswissenschaft	378
MOLNÁR ILONA: Büky Béla—Egyed András—Pléh Csaba: Nyelvi képességek — fogalomkincs — megértés (A pszicholingvisztika gyakorlati lehetőségei)	380
VOIGT VILMOS: A. Eschbach—J. Trabant (szerk.): History of Semiotics.....	384
VOIGT VILMOS: Velta Rūke—Dravina: No pieciem mēnešiem līdz pieciem gadiem	385
PÁLFY MIKLÓS: József Herman: Phonétique et phonologie du français contemporain	386
ROT SÁNDOR: R. W. Bailey—M. Görlach (szerk.): English as a World Language... ..	387
ROT SÁNDOR: V. E. Durkacz: The Decline of the Celtic Languages.....	389
KISS LAJOS: Hadrovics László (főszerk.): A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása.....	390
IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Béla Gunda (szerk.): The Fishing Culture of the World I—II.	392
HAJDÚ PÉTER: Keve András: Magyarország madarainak névjegyzéke — Nomenclator avium Hungariae.....	393
HAJDÚ PÉTER: Szaniszló Priszter: Arbores fricticesque Europae. Vocabularium octo linguis redactum	393

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

Szerkesztette Ligeti Lajos

A kötet első kiadása 1943-ban jelent meg. Akkor sok tekintetben nagy jelentőségű volt e témának tárgyyszerű, tisztán tudományos tárgyalása. A tanulmányok máig sem veszítették el aktualitásukat és értéküket. A kötetben szereplő tanulmányok a következők: *Zsirai Miklós*: A magyarság eredete, *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar haza, *Halasi Kun Tibor*: A magyarság kaukázusi története, *Czeplédy Károly*: A magyarság Dél-Oroszországban, *Deér József*: A honfoglaló magyarság, *Czeplédy Károly*: Keleten maradt magyar töredékek, *Knieszsa István*: Nyelvészet és őstörténet, *László Gyula*: A magyar őstörténet régészete, *Gunda Béla*: A néprajz és a magyar őstörténet, *Nemeskéri János*: Az embertan és a magyar őstörténet, *Czeplédy Károly*—*Gyóni Máttyás*—*Kossányi Béla*—*Halasi Kun Tibor*—*Deér József*—*Ligeti Lajos*: A magyar őstörténet írásos forrásai, *Zsirai Miklós*: Őstörténeti csodabogarak. Az egyes fejezetek végén gazdag bibliográfia van. A kötetet több térkép vázlat és fekete-fehér képanyag egészíti ki.

289 oldal — 14×21 cm — Kötve 130,— Ft

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1936. október 1. — Terjedelem 34,65 (A/5) ív

88.16023 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitälchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

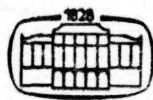
5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

Ára: 90 Ft

Előfizetési ára egy évre: 90 Ft

ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST